VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

NEGYEDIK KÖTET.

V. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN.

FORDÍTOTTA

GYURITS ANTAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

PEST,

NYOMATOTT BEIMEL J. ÉS KOZMA VAZULNÁL.

1859.

IV. Kötet Tartalma.

V. KÖNYV.

Polgárháboruk.

Lap.

(Roma: Külhóditások, belvillongások. Telektörvény. Számüzetések. Triumviratusok Polgárháboruk. A nép diadala, a császársággal. A romai irodalom aranyszázada. Müvészetek és tudományok. India: A hindu irodalom aranyszázada.) 1

ELSŐ FEJEZET. Spanyolország, és Pergamum.

(Viriathus. Numantia. Pergamum. II. Eumenes. III. Attalus.) 1

MÁSODIK FEJEZET. Romának alkotmánya, s intézményei.

(Személyek. Comitia. Lovagok. Senatorok. Törvények. Consulok. Practorok. Censorok. Vallás. Babonaság. Polgári jog. Municipiumok. Gyarmatok. Jusitalicum. Kültisztviselők. Tartományok. Kincstár. Fegyverek. Birtok. Nép.) 10

HARMADIK FEJEZET. Telektörvények. A Gracchusok.

(A földbirtok felosztása. Tiberius Gracchus. Első telektörvény (135). Scipio Africanus halála (129). Cajus Gracchus. Gracchus halála.) 42

Lap.

NEGYEDIK FEJEZET. A rabszolgák. Polgárháborúk.

(Rabszolgavásár. Teendőik. Rabszolgákkali bánásmód. Számuk. Rabszolga-háboru. Eunus.) 56

ÖTÖDIK FEJEZET. Külháborúk. Marius. A cimberek.

(Déli Gallia. Provence. Baleari szigetek. Quintus Metellus. Licinius Crassus. Vádak gyakorlatból. C. Marius (156). Numidia. Jugurtha. Numidia felosztása. Jugurtha vége. Cimberek. Aix melletti csata (102). Vercellaei csata.) 71

HATODIK FEJEZET. Társak háboruja. Sylla.

(Cornelius Sylla. Marius összehasonlitása Syllával. Livius Drusus. Szövetségesek harcza. Julia törvény. Lex Plotia (88). Sylla megtámadja Romát. Marius menekülése. 81

HETEDIK FEJEZET. Bithynia, Armenia, Georgia, Pontus. Polgárháboru.

(Heraclea. Bithynia. Armenia. I. Tigranes. Georgia. Pontus. Mithridates, a ‚nagy'. Romaiak pénzszomja. Rutilius. Romaiak legyilkoltatása. Sylla Görögországban. Polgárháboru. Marius visszahivatása. Roma bevétele. Marius halála. Sylla Atheneben.). 90

NYOLCZADIK FEJEZET. Sylla dictatorsága.

(Pompejus imperator. Sylla elfoglalja Romát. Proscriptio. Sylla dictator. Corneliusi törvények. Sylla lemondása (79). Halála. Diadalmenete.) 104

KILENCZEDIK FEJEZET. Sertorius. Második, és harmadik pontusi háboru

(Sertorius. Spanyolország. Pompejus. Sertorius halála. II. Pontusi háboru. Lucullus. Mithridates futása Tigranes. Manilia törvény. Mithridates halála. Ásia felosztása. Thrakok, és scythák.) 112

TIZEDIK FEJEZET. A gladiatorok. Piraták. Creta.

(Állatviadalok. Gladiatorok. Spartacus. Halála (74). Tengeri rablók. Gabiniusi törvény. Kalózok legyőzetése. Creta. Pompejus diadalmenete.) . . . 125

Lap.

TIZENEGYEDIK FEJEZET. Pompejus; a lovagok; Verres, Cato, Crassus, Caesar.

(Cicero. Verres. Sicilia. Uticai Cato. Crassus. Caesar.) 134

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Olaszország állapota. Catilina.

(Köztársasági nyomorok. Vád Rabirius ellen. Catilina.) 147

TIZENHARMADIK FEJEZET. Első triumviratus. Caesar Galliában.

(Caesar Spanyolországban (61). Consulsága. Gallia. Druidák. Papnők. Tanaik. Bardok. Alkotmány. Épületek. Gallia állapota Caesar korában. Helveták betörése. Caesar által leveretnek. Ariovistus megveretése. Britannia. Nyelv. Szokások. Caesar partra szállása Britanniában (55.) Második kiszállás (54.) Ujabb zavarok Galliában. Lázadás Galliában. Vercingetorix. Avaricum bevétele. Vercingetorix rabbá lesz.) 160

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Roma az első triumviratus alatt.

(Cicero számkivetésben (april 1.). Visszahivatik. Claudius meggyilkoltatása. Pompejus jelleme.) . . . 186

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. A parthusok.

(II. Arsaces (253.). Parthusok jelleme. Államszerkezet. I. Orodes. Crassus Ásiában. Carraei ütközet. Crassus halála.) 197

TIZENHATODIK FEJEZET. Második polgárháboru.

(Caesar Spanyolországban. Caesar dictator. Serege; vakmerősége. Csata Pharsalusnál (máj. 12. 48.). Pompejus halála.) 204

TIZENHETEDIK FEJEZET. Egyptom. Caesar mint dictator.

(VII. Ptolemaeus. Auletes. Cleopatra. Fölkelés Alexandriában. Pharnaces. Párvonal Cato, s Cicero közt. Caesar kegyessége. Ütközet Thapsusnál. Uticai Cato vége.

Lap.

Diadalmenetek. Syrus, és Laberius. Mundai csata (46. mart. 17.) Reformok. Caesar jelleme. Caesar halála (44. mart. 15.) 216

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. Roma állapota Caesar halálakor.

(Népesség. Vagyoni állapot. Szegénység. Paloták. Villák. Romlottság. Durvaság. Ebéd. Nők. Kéjhölgyek. Kitett gyermekek. Erény. Vallás. Atticus. Hortensius. Törvények. Vesztegetés. Erőszak.) 236

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Caesar gyilkosai és bosszulói.

(Marcus Antonius. Octavianus Augustus. Modenai harcz. Elitéltetések. Cicero halála. Jelleme.) . 269

HUSZADIK FEJEZET. Polgárháboruk a császárságig.

(Ütközet Philippi mellett. Cassius halála. Brutus halála. Brutus jelleme. A triumvirek bosszuja. Antonius Ásiában. Parthus háboru. Antonius és Cleopatra. Octavian Olaszországban. Fulvia. Perusiai harcz (40.) Antonius Olaszországban. Sextus Pompejus. Maecenas Agrippa. Pompejus legyőzetik. Lepidus bukása Parthus háboru. Antonius Cleopatrával találkozik, s Parthiát megtámadja. Visszavonulás. Antonius Alexandriában. Hadizenet. Actiumi ütközet. Antonius és Cleopatra halála.) . . . 287

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Augustus.

(Tartományok. Tisztviselők. ‚Papia-poppaea' törvény. Pénzügy. Hadsereg. Irók. Népesség. Augustus népszerüsége.) . . . 312

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Augustus harczai.

(Arabok. Parthusok. Zsidók. Jerusalem bevétele (63.) Sanhedrin. Herodes. Antigonus halála. Mariamne. Herodes halála (1. Kr. u.) Germania. Marbod. Hermann. Varus leveretése.) . . 331

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Augustus halála.

(Augustus családja.) 347

Lap.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Ékesenszólás és bölcsészet a romaiaknál.

(Cicero. Rhetoricai müvek. Az ékesen-szólás története. Gyakorlatok. Az ékesen-szólás második korszaka. Az ékesen-szólás harmadik korszaka. Hortensius. Topica. Romai bölcsészet. Epicureusok. Stoicusok. Platonicusok. Scepticusok. Uj academicusok. Erkölcstan. Cicero jelleme. 354

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Tudósok és történetirók.

(Könyvtárak. Varro (sz. 116. Kr. e.). T. Livius (59. sz. Kr. e.). Sallustius (sz. 86. Kr. e.). Caesar (sz. 100. K. e.). Cornelius Nepos. Trogus Pompejus. Halicarnassi Dionysius. Diodorus Siculus.) 388

HUSZONHATODIK FEJEZET. Romai költészet.

(Lucretius (sz. 95. Kr. e.). Catullus (sz. 86. Kr. e.). Tibullus. Propertius. Ovidius (sz. 43. Kr. e.). Phaedrus (sz. 30. Kr. e.). Szinház. Horatius (sz. 66. K. e.). Virgilius (sz. 69. Kr. e.). Aeneis. Áttekintés.). . . 404

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Tudományok. Szépmüvészetek.

(Mathematica. Naptár. Földmivelés. Földrajz. Szépmüvészetek. Vitruvius. Vizvezetők. Utak.) . . 441

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. India.

(Vicramaditya korszaka. Hindu acrák.) . . 453

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Hindu irodalom. Szinmüvészet.

(Calidasa.) 458

BEFEJEZÉS . 474

Felvilágositó jegyzetek

az V. könyvhez.

	Lap.
(A) A pénz és gabna értéke	485
(B) A gallok szokásai	491
(C) Pompejus jellemzése	529
(D) Miként tölté a magánpolgár a közéletben a napot . .	542
(E) Olaszország szabad népességének statistikája a romai köztársaság alatt	577
(F) Augustus kormánya	607
(G) Monumentum Ancyranum.	635
(H) Cicero mint bölcsész.	643
(I) A történet eszméje Diodorus Siculus után .	646
(L) Virgil és a Sybillák	650

ÖTÖDIK KÖNYV.

Polgárháborúk.

Tartalom.

Roma: Külhódítások, belvillongások. Telektörvény. Számüzetések. Triumviratusok. Polgárháborúk. A nép diadala, a császársággal. A romai irodalom aranyszázada. Müvészetek és tudományok. India: A hindu irodalom aranyszázada.

ELSŐ FEJEZET.

Spanyolország, és Pergamum [1].

Büszke diadallal ülve Carthago, s Corinth romjai fölött Roma, bátran hirdethette az erőszak diadalát az ipar fölött: uj ellenség nem mutatta magát, melly a borzasztó párviadalra képes lett volna; a levertekben nem maradt elegendő erő, mozogni Olaszország zsoldosainak lándsáival szemben. De azért nem állott be a béke: s egy még le

[1]) Számos kortársak irtak meg ez igen fontos időszak történetét, de egynek müve sem jutott el hozzánk; s még azoké sem, kik utólagosan dolgozták föl e tárgyat. Használható irók e részben: **Plutarch**, *Gracchus*, *Sylla*, *Marius*, *Lucullus*, *Crassus*, *Sertorius*, *Pompejus*, *Caesar*, *uticai Cato*, *Cicero*, *Brutus*, *Antonius* életrajzaiban; **Appianus**, *a polgárháborukról*; **Vellejus Paterculus**. Sallustiusnál *Catilina*, s *Jugurtha* történetei a tartomány belállapotát igen jelesen festik. Sallustius fordítója, *De Brosses*, maga pótolta a hézagot a két töredék közt, 79-től 67-ik évig Kr. e. Ez egy gondosan készült munka, ezen igen fontos korszakról. (*Hist. de la rép. romaine dans le cours du VII. siècle, par* **Salluste**. Dijon, 1777. 3 köt. 4-r. Felvilágositást adnak e tárgyban: **Cicero** *beszédei és levelei*; **Caesar** *commentárjai* igen becsesek, mind az előadott tények, mind az előadási modor tekintetében.

E korszakra vonatkozólag fontos: *Hist. des révolutions arrivées dans le gouvernement de la république romaine*, **Vertot** áldozártól (Paris, 1796. 6. köt. 12-r.); **Mably** munkája, *Observations sur les Romains* fölületes. Csak az kár, hogy **Niebuhr** nem hozhatta le idáig *Römische Geschichte* czimü munkáját.

A szokásokat illetőleg lásd **Meyners**, *Geschichte des Verfalls der Sitten der Römer*. Lipcse, 1782. **Meirotto**, *Sitten und Lebensweise der Römer in den verschiedenen Perioden der Republic*. Berlin, 1776. C. A. **Böttiger**, *Sabine, oder der Morgen einer römischen Dame*. Lipcse, 1806. **Mazois**, *Palais de Scaurus*. Paris, 1820.

nem győzött nép, midőn saját függetlenségének védelme felől volt szó, ellentállani bátorkodott a romai sasok által elkövetendő rablásnak. Értem a spanyolokat.

Az iberiai félsziget határait a természet jelölte ki : az Ocean és Közép-tenger által körittetik ; Europával a Pyrenek kapcsolják össze ; Afrikától pedig a gibraltari szoros választja el. Déli részében tropicus természetü lévén, Spanyolország Castilia fönsikjain, és a Pyrenek közt az éjszak ridegségét érzi ; hol azonban dus mennyiségben mutatkoznak a fák és legelők, a vas-, ezüst- és aranybányák. Hesperiának, vagyis Nyugotnak nevezték el a görögök ; Hispaniának a phoeniciek ; s az Iberia név talán az iberektől ragadt rá, kik Ásiából jöttek azt benépesiteni [1]).

Valóban Varro az első lakosok közt nevezi a celtákat, ibereket, és persákat ; melly utolsó nevezet alatt ő a pershákat, vagy trákokat érti : hihetőleg celta népet, melly Thesprotia-, s Illyriából jött Olaszországba ; hol umberek neve alatt volt ismeretes, és kiszorittatván innen a pelasgoktól, a constanzi (B r i g a n t i n u s) tó vidékére menekült, s a Rhône, és Isére folyók közt, allobrogok neve alatt telepedett le : honnan a spanyol partoknak tartott, közel a Pyrenekhez, dél-, és nyugotra. Letelepedésöket általában a b r i g a, vagy b r i a nevezet jelöli ; melly a Bosporus-, és Euxin-tengerhez közel lakó thrákoknál divatozott : mint ezt Strabo, a Selymbria, Mesembria, Goltiobria neveknél említi. Hasonló nevek Spanyolország egész vidékén fordulnak elő, az Ebro forrásaitól a Szent-Fokig ; miből azt lehetne következtetnünk, hogy ama népek tengeren érkeztek oda. Ezek rokonságáról a többiekkel, kik Olaszországban laktak, tanuskodik a helynevek hasonlatossága a két félszigeten ; mellyek olly régiek, hogy későbbi romai táborozásoknak nem tulajdonithatók.

Már a régi korban zacynthusi, s ardeai pelasgok alapiták itt Saguntumot ; melly, mint Tarragona is, cyclopsféle falakkal körittetik : hasonlón a toscanai városokhoz. Más ősnépek maradványai az euscaldonac-ok, vagy baskok ; kiknek nyelve mai napig is egészen eltér a többi, indogerman nyelvektől, de azonegy családból való. A celták vegyületéből az előbbiekkel, származtak a celtiberek : harczias nép, nagy gallus paisok-, és hosszu lándsákkal, és kardokkal fegyverezve,

---

[1]) L. II. köt. 618. lap. **Petit-Radel**, *Mém. de l'Institut.* T. VI.

Graslin, *De l'Ibérie, ou essai critique sur l'origine des premières populations de l'Espagne.* Paris, 1838.

mellynek vasát még az elkészitès előtt a földben hagyták megrosdásodni, hogy annál nagyobb keménységet nyerjen; s boldogságnak tartották, ha csatákban eleshettek.

A gyönyörü nyájak, gyapju, bor, olaj, gyümölcs, főleg arany, ezüst, ambra, czin, higany, már jókor odacsalták a phoenicieket Baetica partjaira. Főleg ezüsttel rakodtak meg: miből a benszülöttek nagy darabokat cseréltek üveg müvekért, és egyéb haszontalanságokért. Hires volt még a len, s finom lenszövet Saetabis-ból (X a t i v e), és a bilbilisi aczél. A carthagoiak arany- és ezüst-bányákat miveltek, főleg a Pyreneekben; s évenkint öt millio lirát nyertek onnan. A romaiak negyvenezer munkást is foglalkoztattak. Nem sokat jövedelmeztek az asturiai arany-bányák: de annál többet a higany-bányák Caetobriga (A l m a d e n) mellett, mellyek most is a legdusabbak egész Európában. A romaiak mintegy négyezer frankon fizettek egy merino kost; és különösen becsülték a Spanyolországban készült fegyvereket.

Méltán szerették tehát a phoeniciaiak Spanyolországot, hol, mint láttuk, alapiták Cadixot, azután Malagát, Cordovát, Isbiliát, és egyéb városokat a tenger és folyamok mellett; a kereskedéssel együtt az alphabetumot, és miveltség elemeit is terjesztették. A rhodusiak, zacynthusiak és phocaeaiak is eljöttek ide kereskedés végett; s alapiták Rosas-t, Emporiae-t (Ampurias), Palaeopolis-t, és Saguntot.

A benszülöttek meghóditása azonban nem igen sikerült: s hihetőleg a turdetanok lázadásának elnyomása végett hivták meg a phoeniciai gyarmatok a carthagoiakat; kik ott gazdag gyarmatokat alapitottak (236—219.) és meghóditották [1]) a hegyi lakókat a Pyrenek és Idubeda keleti oldalán, az orthospedákat és ilipulákat, s a völgyek lakóit az alsó Ebro, Baetis, Anas, Tagus mellett, s a Duero bal partján. E folyamon tul, és az Ebro felső völgyében lakozó harczos, és miveletlen törzsek, mindig megőrizék függetlenségöket.

Carthago elleni harczaikban a romaiak meghóditák a gazdag félszigetet; melly negyven év mulva, a második pun had végeztével, két tartományra osztatott: keletre Tarracon, délnyugotra pedig Lusitania, vagy Baetica tartományra, két praetorral, kik azokat kormányozták. De a spanyolok, valamint nem türték a carthagoi igát, szintolly gyorsan visszanyomták a romaiakat is; és hat év mulva, hogy a carthagoiak uralma megszünt a félszigeten, a romaiak ellen a legöldök-

[1]) L. fönebb, III köt. 76. lap.

lőbb harczot kezdették, szintugy a megszaporodott népesség, mint a hegyes vidékek, és harczias lakosok tekintetéből. A lakosok, férfiak és nők, ifjak és öregek, mind harczoltak; és dicsőségnek tartották, panasz nélkül meghalni: minden domb, minden bokor erősségül szolgált nekik, s ama véres guerillaharczot gyakorolták, melly napjainkban is megdönté Napoleon hatalmát.

A spanyolok számos társaságokba alakultak, s élethalálra szövetkeztek; és egy sem lett soha hitszegő, s nem élte tul a többieket. Egy cantabriai anya inkább megölte gyermekét, mint sem őt ellenségeinek kezébe esni engedje; egy más fiu, atyjának parancsára, halálával adta vissza fogoly szülőinek szabadságát. A keresztfán végezve éltöket, a foglyok harczias énekeket hangoztatának: gunyolva hóhéraikat [1]). Több izben legyőzetvén, de le nem igáztatván, magukkal hordták a mérget, az elfogatás esetében használandót: ha rabszolgaságra jutottak, megölték uraikat, vagy elsülyeszték a hajókat, mellyeken evezniök kellett. Egy izben legyőzetvén, a győztes romaiaknak azt izenték: ‚Megengedjük nektek a távozást Spanyolországból, ha fejenkint egy öltönyt, lovat, és kardot adtok nekünk.' Minden fegyvert felhasználtak ellenökben a romaiak; s még inkább azt, a miben ők nem voltak annyira jártasok: tudnillik a ravaszságot, és árulást. Czivódást támasztva köztök, a testvéreket testvérek ellen fegyverezték föl; azután pedig fölhasználva az alkalmat, megtámadták őket. Lucullus Celtiberiában, Servius Galba Lusitaniában, barátság jeléül termékeny földeket ajánlottak a törhetlen spanyoloknak: s midőn ezek ott békében megtelepedtek, fölkonczolták őket. Galba harminez ezernek lemészárlásában találta dicsőségét (151).

Kérdeni sem kell, valljon a spanyolok visszaadták-e a kölcsönt: miért is a spanyol táborozás annyira félelmessé vált, hogy a néptribunok fölmentést kivántak kegyenczeik számára; s ha ezt meg nem nyerték, bebörtönözéssel mentették meg őket. Fulvius consul olly vereséget szenvedett Carustól, hogy e csatának napja szerencsétlennek tekintetett, valamint a Cannae melletti csatanap. Mindamellett Cato, és Sempronius Gracchus hosszabb ideig (185—179.) harczolván innenső Spanyolországban (Castilia, s Aragoniában), és saját fészkökben támadván meg a celtibereket, alávetették az egész tartományt az Ebro s Pyrenek közt; azzal dicsekedvén, hogy az egyik négyszáz, a másik háromszáz várost vett meg. Tulsó Hispaniában P. Cornelius Scipio, Posthumus, és egyebek meghóditák (195—178.) a

[1]) **Plutarchus**, *Sertoriusban*. **Appianus**, *Iber*. 33. 72.

lusitanokat, turdetanokat, vaccaeanokat (Portugaliát, Leont, Andalusiát), s legalább elmondhaták magukról, hogy az egész félszigetet meghóditották.

A vasjárom azonban nem engedte megszilárdulni a békét. A romaiak épen ugy nézték Spanyolországot, mint ez több századok után Amerikát tekintette: olly tartománynak tudnillik, mellyből a lehető legtöbb aranyat lehet huzni. Azon hadvezér tartotta a legnagyobb diadalt, ki legtöbb aranyrudakat hozott onnan magával. Ezenkivül a proconsulok, kik oda küldettek, hogy féken tartsák a meglánczolt, de hajthatatlan vadakat, a gabona-egyedáruság gyakorlatával elégiték ki telhetetlen vágyaikat.

Viriathus.

De megbosszulá honfitársait a lusitaniai Viriathus. A pásztori élet, és vadászat mellett igen jeles csapatfőnök vált belőle: ismert ő minden ösvényt, bokrot, és árkot; egy percz alatt össze tudta gyüjteni s elszéleszteni csapatát; megjelenni a völgy mélyében az ellenség előtt, majd ismét a Sierrák magasáról gunyolni azt. Segittetvén egyszersmind (145.) innenső Spanyolország népei, különösen a numantiaiak által, és sokkal nagyobbra törekedvén, mint egy csapatfőnöktől várni lehetett volna, föltette magában a lusitanok, és celtiberek egyesitését: az egyedüli módot, mellyel Spanyolország Rómával szembeszállhatott.

Diadalról diadalra vezetvén embereit, öt praetort vert le már: de Metellus Macedonicus, ki azt szokta volt mondani: ‚Ha öltönyöm tudná gondolataimat, azt is megégetném,' jó szerencsével állott neki ellent. Retogenes, egyike az ostromlott Nertobriga előbbkelő polgárainak, a romaiakhoz menvén át, a város lakói bosszuból kitették nejét és gyermekeit a résre, az ellenség hajtásainak. Metellus azonban megszüntette az ostromot, és a biztos hóditmányt kibocsátá kezei közül. Az illy váratlan emberi tény megnyerte számára tarraconi Spanyolországot, melly azonnal meghódolt. De diadalai közepette visszahivatván, és Quintus Pompejus, jelentéktelen ember, s az ő halálos ellensége küldetvén helyébe, nem volt benne olly nagylelküség, hogy magánbosszuját föláldozta volna: hanem lehangolni kezdte a sereget, a magtárakat ki hagyta ürülni, az elefántokat elpusztitotta, sőt a dárdákat is kettétörette. Mindamellett hatalmas sereget hagyott ott; de Pompejus, vakmerőségével mindent elrontott: ugy hogy Viriathus Fabius Servilianus proconsult körülkeritette. Mig ő kardra hányhatta volna az egész sereget, békét ajánlott, azon egyedüli föltétel alatt,

hogy a romaiak megtartván számukra a többi Spanyolországot, ismerjék el őt azon tartomány urának, melly fölött uralkodik. A senatus megerősité az egyességet (141.); és igy Viriathus, saját ohajtása szerint független tartományt nyert a romai köztársaság rovására, és Spanyolországnak Romulusává válhatott volna.

Azonban Servilius Caepio consul sürgette a romaiakat, engednék meg neki a béke felbontását; mire engedelmet nyervén, miután nem sikerült neki, apró fondorkodások által a béke megszegésére birni Viriathust, megkezdé nyiltan, minden ok, vagy ürügy nélkül a háborut, és a tartományt pusztitá. Változó szerencse után Viriathus kénytelen volt békét kérni tőle; s Caepio azokat követelvén tőle, kik némelly városokat lázadásra birtak, Viriathus, jóllehet ipa is köztök volt, elfogadá az aljas föltételt, és megengedte, hogy jobbjok levágattassék. De midőn a consul fölbátorodván, seregének lefegyverzését kivánta tőle, ujra föléledt keblében a hősi erény, s ujra megkezdé az ellenségeskedést; mindazáltal béke reményében nem szünt meg követeket küldeni a romai vezérhez. Caepio némellyeket megveszteget vén, a hős lusitaniait általuk meggyilkoltatá (140.); kik azután a romai táborba tértek vissza a jutalomért: de a consul azt adá válaszul, hogy a romai tisztek nem hajlandók kedvezni azoknak, kik saját vezéröket megölték; legfölebb életöket hagyhatja meg nekik. A senatus megtagadá maga részéről a diadalmenetet a becstelen Caepionak.

Numantia.

E nagy hős halálával, kit ellenségei féltek, s övéi tiszteltek, megszünt a két Spanyolország közti egyesség: miért is Lusitania az igába hajlott; de annál makacsabb volt Numantia ellentállása: melly város három oldalról hegyekkel, délről pedig Ter folyó által környeztetik, az arevacok tartományának közepén, a Duero forrásai mellett (?). E város fogadta magába Viriathus pártolóinak maradványait; és itt két folyamtól, sürü erdőségek-, és meredek völgyektől védve, nagylelkü harczot vivtak; jóllehet számuk alig ment nyolczezerre. Maguk a borzasztó legiók jobban reszkettek Numantia, mint Hannibal, vagy Philopoemen nevére; Pompejus kénytelen volt egyezkedni velök: melly egyességet utódja megszegte. Mancinus consulnak seregéből huszezeret ölt meg a négyezer főre olvadt őrség, és körülfogván őt, ez magát és seregét föladni kénytelenittetett (137).

Azonban az egyezkedés alkalmával is olly nagylelküeknek mutatkoztak, mint a minő erősek voltak a harczban. Sempronius Gracchus quaestor bemenvén a városba, hogy visszakérje a számadó köny-

veket, mellyek a tábor feldulatásakor vitettek el, nem csak visszaadák ezeket, de még tisztelettel is halmozák el őt, és szabad választást engedtek neki az egész zsákmányból; miből ő csak egy illatkatulyát vett el, hogy azt az isteneknek fölégethesse. Roma ellenben hitszegően bánt az egyezkedéssel: visszautasitá a numantiai követeket, s hogy minden kötelezettségtől feloldja magát, megujitá a sabini jeleneteket; Numantia kapuihoz vezettetvén a láncokba vert Mancinust. A numantaiak, mint azelőtt Pontius, nem akarák őt elfogadni, ha csak az egyességhez képest, az egész sereg át nem adatik nekik.

Megujulván e közben a harcz, M. Aemilius Lepidus éhség miatt kénytelen volt elvonulni Numantia falai alól; Fulvius és Calpurnius Piso consulok sem sokra mentek: miért is a romai tribusok fenhangon kiáltozák, hogy a kis várost egyedül csak Carthago legyőzője hódithatja meg.

Scipio Aemilianus tehát ujra consulnak választatott (136.); daczára az ujabb törvénynek, melly ezt tiltá: s nem nyerhetvén engedelmet ujabb csapatok szedésére, mintegy ötszáz lovas önkéntest fegyverezett föl, kiket ő barátjai csapatának nevezett, s mintegy ötezer embert a különféle olasz városokból. Ezekkel, és a korábbi győzelmeiből meritett bizalommal, s rendkivül szigoru s tevékeny fegyelemmel, és a legravaszabb taktikával sikerült neki körülárkoltatni Numantiát; kikerülte a kétségbeesett kirohanásokban ajánlott csatát: és visszautasitott minden megadási föltételt. Retogenes Ceraunius, erővel törvén magának utat, hiában kért segélyt, és támasztott lázadást az arevacoknál: egyedül Lustia város látszott figyelni rá; ezt azonban Scipio megrohanta, s négyszáz polgár kiadására kényszeritette: kiknek a hős ugyanazon kegyetlenséggel vágatta le kezeiket, mint a minővel Carthagoban a szökevény olaszokat oroszlánok által széttépette.

Az éhség annyira vitte a numantiaiakat, hogy a legutáltabb állatokat és tárgyakat fölemésztvén, egymást falták föl; végre fölgyujták a várost, és megölték egymást: ugy hogy csupán ötvenet menthetett meg a győztes, kikkel diadalát ékesitse, mellyet zsákmány nélkül tartott. A kis város sokkal dicsőségesebben esett el, mint Carthago, vagy Corinth: s az ellentállás emléke mindig élt a spanyolok szivében; kik a romai tartományok közt egyedül érezték még leveretésök után is ereikben a bátorságot és vitézséget.

Pergamum.

Könnyebb hóditmány ugyan, de nem kevésbbé fontos volt Per-

gamum ország is. A régiek megkülönbözteték Kis-Mysiát, a Propontis mellett, egészen az Olymp hegyéig, az éjszaki Nagy-Mysiától, mellynek határait Phrygia, s az aegeumi tenger képezte. Kis-Mysiában volt Cyzicus, a Propontisnak egy szigetén, mellyet Nagy-Sándor a szárazfölddel kötött össze, s melly Ásia Romájának neveztetett: bámulandó kikötővel, falakkal, tornyokkal, főleg nagyobb templomával; s békés, és elpuhult nép lakta. Továbbá Parion, melly a gunyiró Archilochus hazájának tartatik; a Cybele-, s Priapusnak szentelt Lampsacus, kiknek tisztelete az ocsmányságok iskolája volt. Sándor, megundorodva azok szokásaitól, elhatározta, megsemmisíteni e várost; s midőn a városbeli követség megjelent előtte könyörgő helyzetben, megeskűvék, nem teljesiteni kérelmöket: ekkor Anaximenes, a követség feje, kérte őt, törölné el a várost; és igy Sándor saját esküje által kényszerittetett annak megkimélésére.

Nagy-Mysiának fővárosa volt Pergamus, a Caicus partján, Galenus orvos hazája: hires a leggyönyörübb szőnyegek, és hártyapapir készitéséről, melly innen vette nevét; hol akkor találtatott föl, midőn Ptolemaeus megtiltá a papir kivitelét Egyptomból: s az ó-kornak legjobb müvei erre másoltattak, mellyek százezer kötetben ékiték a királyi könyvtárt.

A háboruk folytában Seleucus és Lysimachus közt (283—263.), Pergamus tartományi főváros lett: paphlagoniai Philaeterus heréltnek müve által, ki Lysimachus kincstárnokából fejedelem lett, s husz évig uralkodott. Öcsese, vagy pedig unokatestvére, Eumenes, a Seleucidák czivódásai közben kiterjesztette Ásiában uralmát, és megszilárditá azt egy Antiochuson nyert dicső győzedelem által (241). Ő utána Attalus, visszanyomva dicsően a gallusokat, királyi czimet vett föl; és III. Antiochussal szövetkezett az Achaeus elleni harczokban, és az aetolokkal a nyugtalan macedoni Fülöp ellenében: kivel megbarátkoztatta a romaiakat (211.); kiknek követeit igen fényesen fogadta, midőn a nagy-anya, Idaea képszobrát kérték tőle oltalmul Hannibal ellen. Természeténél fogva nemeslelkü, s józan belátásu lévén, minden czélját bámulandó tevékenységgel elérte: a második macedon háboruban a rhodusi hajóhadat vezérelte, s Fülöpöt Athene megtámadásától elvonta; miért is e város megtisztelte őt az által, hogy egy törzsét az ő nevéről nevezte. A boeotiaiakat rá akarván beszélni, hogy egyesüljenek a romaiakkal (198.), nyolczvankét éves korában a fáradságba belehalt. Kedvelte, s gyámolitá a szépmüvészeteket: ő maga is irt; s a kedvezés, mellyel ő, és elődei az ipar, tudományok, s épitészet iránt

viseltettek, okozá, hogy ez ország kormányzata a legnagyobb birodalmakéval versenyezhetett.

II. Eumenes.

Nyomdokait követte fia, s utódja, II. Eumenes. — Ez nyiltan a romaiakkal tartott; kémlelve Nagy-Antiochust, és azokat segitvén az ellene folytatott harczokban: miért is a magnesiai csata négyszáz talentumot szerzett meg számára a legyőzött királytól, a romaiaktól pedig ama tartományokat, mellyeket a Tauruson tul birt. És igy országához kapcsolta Mysia többi részeit, a hellesponti s nagy Phrygiát, Lydiát, Joniát, Telmessust Lyciában, Európában pedig Lysimachiát, és a thrák Chersonesust. Prusias, Hannibal ravaszságainak következtében, vizen és szárazon meggyőzte őt, és igen nagy veszélynek tette ki: midőn Roma közbenjárása megakasztá a háborut, és annak szitóját is eltette utból.

Illy oltalom mellett egyéb ellenségeket is legyőzött, és uralkodott Phrygia, Mysia, Lycaonia, Lydia, Jonia, s Caria egy része fölött: egy részről azonban eme nagyság miatt kénytelen volt ingadozni a folyton megujuló harczokban; más részről a hálaérzet függésben tartá őt Romától. Sőt ez gyanakodni is kezdett rá a Perseus elleni háboruban; ugy hogy titkon testvérét, Attalust biztatták föl, kérné maga számára az országot: de ezen nemeslelkü testvér, kit a király következképen küldött Romába, itt szerencsét kivánt Macedonia legyőzetése végett, a gallusok fenyegetései ellen segélyt kért, maga részére pedig semmit. Eumenes Romába sietett önigazolása végett; de visszautasittatott a senatus által: melly már nyiltan lépett föl ellene, midőn ez meghalálozott. Utódja lett testvére II. Attalus, ki buzgóbb hive volt Romának, Kis-Ásia minden ügyeiben: főleg Prusias ellen, ki majd erőszakot, majd ismét árulást használt (137.), hogy hatalmát föntartsa, s növelje.

III. Attalus.

Halála után a koronát III. Attalus fiára, Eumenesre hagyta; ki, jóllehet nagybátyja által gondosan neveltetett, zsarnok módjára viselte magát: rokonait és barátjait meggyilkoltatá; melly tette később annyira furdalta őt, hogy többé ki nem ment a palotából, s nem borotválkozott, nem is mosdott; azután egy ujabb gyanu őt ujabb gyilkolásra ösztönözte. Hogy magányában mulatsága legyen, érczeket öntött; melly müködésben lázba esett: és Pergamum ez által megszabadult az oktalan baromtól.

Nem tudni, bölcseségből-e, vagy őrültségből, javainak örökösévé a romai népet tette [1]); s a romai nép, furfangos nyelvész lévén,

[1]) *Populus romanus bonorum meorum haeres esto.*

oda magyarázta a dolgot, hogy a javak által az ország is értendő : s minden tekintet nélkül természetes testvére, Aristonicus jogaira, vagy a szomszéd fejedelmek igényeire, azt elfoglalta (132). Aristonicus jogait készült érvényesiteni; segittetve a thrákok, phocaeaiak, és a tartománybeli városok által, mellyek az idegen uralomtól mindenkép irtóztak. Licinius Crassus, consul és pontifex maximus küldetett ellene; ki fösvénységében leginkább csak prédát gyüjtött : ugy hogy fogságba került, és fölhivására egy thrák által megöletett. Utódja Perpenna consul, jelentéktelen, és nem is romai ember, sietett megbosszulni őt : és Aristonicust elfogta. Azután Manius Aquillius legyőzte a pergamusiak ellentállását, és az ostromlott városokban még a kutakat is megmérgeztette : s Kis-Ásia legszebb, legnagyobb része tartománynyá lett, Ásia név alatt (130).

Mennyi belviszályok-, és mennyi háborukkal kellett Romának lakolni azon méltatlan bánásmódért, mellyel illy sajátságos örökséget vont magához [1]!

MÁSODIK FEJEZET.

Romának alkotmánya, s intézményei.

Roma, a kis község, miképen vihetett végbe ennyi hóditásokat : és még nagyobbakat is, mellyeket fölsorolandunk? Az által, hogy uj élet-elemeket vont magához a meghóditott tartományokból. Már kezdetének mesés története is mutatja, mikép alakult a szökevényeknek más tartományokból fölvétele, később a sabinok, hetruskok, és latinok elfogadása által [2]. S épen ezen mesterséget folytatta mindig. Azonban a polgárjog teljességének elérése végett igen sok fokon kellett át-

[1] **Sevin**, *Recherches sur les rois de Pergame*, a *Mémoires de l'Acad. des inscript.* XII. kötetében. Továbbá jeles észrevételeket közöl Pergamum, és a szomszéd partok és szigetek emlékeiről **Choiseul Gouffier**, *Voyage pittoresque de la Grèce*. 1809. II. k.

[2] Illud sine ulla dubitatione maxime nostrum fundavit imperium, et populi romani nomen auxit, quod princeps ille creator hujus urbis Romulus foedere sabino docuit, etiam hostibus recipiendis augeri hanc civitatem oportere. Cujus auctoritate et exemplo numquam est intermissa a majoribus nostris largitio et communicatio civitatis. **Cic.** *pro Corn. Balbo.* XXXI.

Quid aliud exitio Lacedaemoniis et Atheniensibus fuit, quamquam armis pollerent, nisi quod victos pro alienigenis arcebant? At conditor noster Romulus tantum sapientia valuit, ut plerosque populos eodem die hostes, dein cives haberet. **Tac.** *Ann.* lib. XI.

menni. Itt is azonban, mint az ásiai társadalomnál, létezik egy szabadalmas nép, melly a név nélküli tömeg fölött uralkodik. Csak hogy itt nem helyeztetett kizárólagos korlátok közé, sem cast nem lett belőle; sőt inkább mindig uj elemeket vett föl kebelébe.

Személyek.

Minden törvényhozás megkülönbözteti a politikai, vagy polgárjogokra *képes*, és *nem képes* személyeket. A romaiaknál, mint rendesen harczias népnél, csak az részesült a jog-teljességben, ki fegyverhordozásra volt képes. A gyermekek tehát gyámság alatt maradtak, a nők az atya, vagy férj hatalma alatt, nem birhattak javakat; sem özvegységökben a gyám hatalma nélkül azokat el nem adhatták. Ellenben teljes jogu polgárok (*cives optimo jure*) valának a patriciusok, kik az első quiritesek maradékai voltak, vagy különös érdemnél fogva oda soroztattak; mint maradékai olly egyéneknek, kik curulis méltóságokat viseltek: minők a dictator, consul, praetor, censor, nagyaedilis. Ezeknél meg volt a *jus imaginum*, vagyis a jog, házaikban őrizni, s gyászünnepélyeken hordoztatni az ősök viaszképeit, föliratokkal; egyedül ezek birták a köztelket, jöttek össze comitiumokra curiánkint, lándsával kezökben; ők voltak csupán birák és főpapok; csak is ők vehették azon auspiciumokat, mellyek nélkül a határozatoknak foganatjok nem volt.

Tőlök egészen különbözött a köznép, saját főnökeivel és gyüléseivel, de alávetve a patriciusoknak [1]). A patriciusok és plebejusok közti küzdelem eredménye volt, hogy ezek lassankint belopóztak amazok társaságába; külön rendet képezvén, melly a javaknak, és a személynek polgári szabadságát élvezé, s idővel politikai jogokat is nyert. A legelső volt ezek közt: saját főnökeinek elismertetése; kik néptribunok neve alatt, a nép gyámjai voltak. Egyiknek a *veto*ja elegendő volt felfüggeszteni a senatus akaratát: személyök szent lévén, sérthetlenek voltak; a plebejusoknak fáradhatlan közlönyei lévén, ezeknek követeléseit támogaták, és a tisztviselőket hivataluk letétele után bevádolták. Apránkint kinyerték, hogy a plebejusok birtokai, s házasságai is elismertettek, és lassankint minden hivatalokra, még a consulatusra is képességgel ruháztattak föl.

A tribusok és curiák eredetét másutt vizsgáltuk. A tribusok száma, mellyek mindegyike tiz curiára oszlott, egy curioval, mintegy

---

[1]) Annyira való ez, hogy Veji bevétele után inditvány tétetett az ottani letelepedésre.

parochussal, harminczötre növekedett [1]: négy városi, Palatina, Suburrana, Collina, Esquilina, a többi mezei; jeles családok-, vagy Romához közel eső helyekről nevezetvén el: tovább az előbbiekhez számláltattak mindazok, mellyek nem tartottak állandó birtokot; a mezei tribusok mindig nagyobb tiszteletben tartattak.

Meggyengülvén a patricialis aristocratia, a nép hat osztályba soroztatott, tehetségének arányához képest: hogy a nemes családok a plebejusi községbe olvadjanak, s ennek szabadságai oltalmaztassanak, a kormány pedig amazoknál maradjon. Az első osztályban volt, kinek birtoka százezer asra ment; a másodikba tartozott hatvanöt-; a harmadikba ötven-; a negyedikbe huszonöt ezer; az ötödikbe tizenötezer ötszáz assal; a többiek mind a hatodik osztályba hányattak. Mindezeken alul maradtak az aerariusok, kik az államot pénzzel segiték, de katonai szolgálatot nem tettek, sem szavazatot nem adtak. Már ezen elosztás is mutatja, hogy census létezett: hova bejegyeztettek minden polgárok, és mindenkinek vagyona; s ez minden ötödik évben megujittatott.

A születési nemesség helyébe állittatott tehát a vagyonos nemesség: és ez óta elmondhatni, hogy Romának belügyei a gazdagok és szegények, birtokosok, vagy nem birtokosok közt intéztettek el; és a mesterséget, melly által egykor a nemesek elmozditák az uralomtól a plebejusokat, akkoriban a gazdagok gyakorolták a szegények kizárásával.

Comitia.

Mint a köztársasági kormányformában szokott a dolog lenni, a főhatalom valamennyi polgárok gyülekezetében rejlett. Ez kezdetben a quiritesek curiái szerint hivatott össze; a nép azonban a törzsek szerinti gyüléseket állitá azok ellenébe, mellyeket a tribunok hivtak össze és vezéreltek: a hol nem kellett auspiciumokhoz, az aristocratia szabadalmához folyamodni. E valódi népgyülésekben gyültek össze a törzsek, megválasztani az alsóbb hivatalokat Romában, és a tartományok számára: ugy a romai pontifexet, és többi papokat is, s megadni a polgárjogot, és némelly áthágások fölött itélni, mellyek büntetése pénzbirság volt.

---

[1] 1. Aemilia. 2. Aniensis. 3. Arniensis. 4. Claudia. 5. Crustumina. 6. Collina. 7. Cornelia. 8. Esquilina. 9. Fabia. 10. Falerina. 11. Galeria. 12. Horatia. 13. Lemonia. 14. Maecia. 15. Menenia. 16. Oufentina 17. Palatina. 18. Papiria. 19. Publilia. 20. Pollia. 21. Pomptina. 22. Pupinia. 23. Quirinia. 24. Romilia. 25. Sabatina. 26. Scaptia. 27. Sergia. 28. Stellatina. 29. Suburrana. 30. Terentina. 31. Tromentina. 32. Vejentina. 33. Velina. 34. Veturia. 35. Voltinia.

A curialis gyülések, közvetlen egyesülése a helybeli osztályoknak, ezután puszta formasággá sülyedtek; megtartatván az auspiciumok tekintetéből, a végrendeletek, és a tribusok által elfogadott törvények megrősitése végett: de a nép itt nem jött közbe, s a harmincz curiát csupán harmincz lictor képviselte, kik egy időben azt összegyüjteni szokták.

A nagyobb gyülések, centurialis gyülések voltak: mellyeken minden romai a városból, vagy vidékről, ki adót fizetett, és a táborban szolgált, megjelenhetett tisztviselőket választani, a törvényeket helybenhagyni, állami, s hadi vétségekről itélni. Röviden, ebben állott valóban a törvényhozó hatalom az által, hogy a végrehajtó hatalom általa választatott, s a ki ezt gyakorolta, itélete alá került, és az előterjesztett törvényeket elfogadta, vagy félrevetette [1]).

Mindegyike a hat osztálynak, mellyekre a polgárok oszlottak, számos centuriákat foglalt magában; az első kilenczvennyolczat, a második huszonkettőt, a harmadik és negyedik huszonegyet, az ötödik harminczegyet, az utolsó csak egyet. Minden centuria összetes szavazatot adott: miért is a kevés gazdagokból álló centuriák sokkal nagyobb számmal lévén, elnyomták az utolsó osztályokat, mellyek a szegényeket tömegestől foglalták magukban. Az első tizennyolcz centuria tagjai, dusgazdagokból állván, lovon is hadakozhattak; miért is ezek tagjai lovagoknak neveztettek: valamint a lándsa (quir) szótól az első alkotmánybeli nemesek quiriteseknek hivattak; s néha ezen czim azok számára maradt fön, kik egyéb politikai megkülönböztetéssel nem birtak.

Minél több centuria volt valamelly osztályban, annál több pénzt szolgáltatott a kincstárba, s egyént a hadsereghez, és több szóval birt a gyüléseken: ugy hogy már az első osztály tulnyomó volt mind a többiek fölött, s valahányszor centuriái egyértelmüleg szavaztak, a többieket megkérdezni fölösleges volt. Ennél fogva a polgárok az osztályozás szerint különböző tekintélylyel birtak; és pedig annál nagyobbal, minél gazdagabbak voltak, és kevesebb számmal saját centuriájokban.

Szintilly módon semmibe vétettek a szegények a tribusok szerinti gyüléseken is; minthogy a gazdagok, a centurialis gyüléseken

[1]) Szükség emlékezetünkbe hozni, mit a II. köt. 487. s köv. lapján mondottunk. Egy helyen mondatik: *Comitia centuriata, ex censu et aetate; curiata, ex generibus hominum; tributa, ex regionibus et locis.*

minden ötödik évben censorokul választatván, uj szegényekkel rakták meg a városi törzseket, mellyek utoljára szavaztak; és a vagyonosokat a mezei törzsekbe irták át. S minthogy itt is a lelkek száma nem sokat nyomott az összetes szavazatban: a számra nagy, de tagjaikra kevés dus törzsek felülhaladák a szegényeknek kevés számu, de tömött törzseit.

Lovagok.

Ekképen tehát a nép két rendre oszlott: a senatorok- és plebejusokra. Ide számittatik még a lovagrend; de e részben nagy bizonytalanság uralkodik. A lovagokat még azoktól akarják származtatni, kiket Romulus lovas őröknek választott; azonban külön rend gyanánt sehol sem jelennek meg Romának első öt századában; más részről voltak abban plebejusok is, nemesek is [1]): és e czim talán nem jelentett egyebet, mint személyek, vagy családok esetleges megkülönböztetését. Plinius Major, késő tanubizonyság ugyan, de szinte lovag, azt mondja, mikép egyedül a Gracchusok álliták e rendet a nép, és az atyák közé; nekik tulajdonitván az itélést: azután Cicero a Catilinaféle zavarok alkalmával megszilárditá őket; s ez idő óta a lovagrend a senatushoz, és a néphez csatlakozott.

Kezdetben tehát ugy látszik, csak azokat jelölé e nevezet, kiknek joguk volt lóháton harczolni: a hadi tisztelet a városban is jelentékenyné vált; hol később kiváltságokat nyertek, s a harmadik rendet látszottak képezni. Különösen előmozditá ezt a censorság behozatala, melly minden ötödik évben megtisztitá ez osztályt az arra méltatlanoktól. Hogy valaki beléphessen, szabad állapotban kellett születnie, s becsülettel birnia valamelly meghatározott censust, vagy pedig megérdemleni azt személyes tettek és erények által.

Ez intézmény ártott a népnek; mert annak jelentékenyebb tagjait elvonván tőle, inkább az aristocratiához kapcsolta. Valósággal azonban nem lehet azt politikai testületnek tekinteni: minthogy egyes tagjai tovább is vagy a néphez, vagy a patriciusokhoz tartoztak, s mint lovagtestület külön részt nem vett a törvényhozó hatalomban.

Világos tehát, hogy a lovagrend nem volt valamelly állandó intézmény: valaki abba fölvétethetett, vagy kizárathatott, a censorok szeszélye szerint. Azonban a más két rend sem volt megállapodott:

---

[1]) Livius Salinator plebejus, Claudius Nero patricius, mindketten lovagok, együtt valának consulok.

mert néha megtörtént, hogy a patricius örökbe fogadtatta magát valamelly plebejus által, hogy a nép számára fentartott hivatalokat elnyerhesse; valamint örökbefogadás által a plebejus is patriciussá válhatott.

Senatorok.

A senatus háromszáz tagjait [1]) kezdetben a királyok, azután a consulok választák, végre pedig a censorok, minden tekintet nélkül a család régiségé-, vagy nemességére [2]): azonban a kiszolgált tisztviselők, és a jobb lovagok följegyeztettek a választásra a censorok által; hihetőleg életkor, vagy census vétetvén alapul: mit most meghatározni bajos volna. Ők képezték a köztársaság fölséges tanácsát, őrizetök alatt tarták a kincstárt, megvizsgálták a számadásokat, megszavazták a közköltséget, megállapiták a taksát a város szépitésére, a tisztviselőknek a tartományokat kijelelték, fentarták a közlekedést a külnépekkel, királyi, vagy szövetséges czimet osztogattak; eldöntötték a kérdéseket a szövetséges, vagy alávetett városok közt, tanácskoztak a béke, vagy háboru fölött, s a szövetségekről, vagy oltalomadásról; csapatokat kivántak, és bocsátottak el, a hadvezéreknek parancsot osztogattak, fölebbvitel utján itéltek, vagy inkább igazgatták az itélőszékeket a fölségsértés, orgyilkolás, és mérgezés eseteiben; legfőbb vallási fölügyeletet gyakoroltak: s nélkülök nem lehetett behozni uj istenségeket, fölszentelni templomokat, a sibyllai könyveket megkérdezni; a törvények kétes eseteiben véleményt mondottak, és sürgős esetekben a consulokat határtalan hatalommal ruházták föl. Határozataik (s e n a t u s c o n s u l t u m), habár nem voltak is törvények, de kötelező erővel birtak; s csak maga a senatus által töröltethettek el [3]): azonban az értelmezés, vagy felfüggesztés által tényleg módositák a törvényhozást.

Törvények.

A törvény először a senatus elé terjesztetett; s ha itt elfogadtatott, három egymásra következő vásáron kihirdettetett, hogy a falusiaknak is tudomásuk lehessen róla. Azután a kitüzött határnapon

---

[1]) Sylla ezek számát négyszázra vitte föl; a következő triumvirek pedig annyira növelték, hogy Augustus alatt czeren voltak: ki ismét hatszázra szálli totta le azt.

[2]) Deligerentur ex (nem a b, mint némellyek olvasták,) universo populo, aditusque in illum summum ordinem omnium civium industriae ac virtuti pateret. **Cic.** *pro Sextio.*

[3]) *Potestas in populo, auctoritas in senatu,* mondja Cicero.

összehivatott a nép a Mars-mezőn, és vitatkozás után szavazatra bocsáttatott. Ezek összeszedése végett, 193 hidacska készittetett a centuriák száma szerint: mindenki elhaladván a magáé mellett, tesserákat kapott kezébe, s ezek odavetésével jelenté ki szavazatát; a szavazatok azután összetesen számittattak a centuriák szerint. Ha törvényről volt szó, a kedvező tesserán UR jegyek állottak, a másikon A, vagyis u t i r o g a s (helyeslem), és a n t i q u o (eltörlöm); ha pedig itéletet kellett hozni, az egyiken állott C, a másikon A, egy harmadikon NL, vagyis c o n d e m n o (elitélem), a b s o l v o (fölmentem) n o n l i q u e t (kétséges).

A t ö r v é n y (lex) tehát a patriciusok, és plebejusok megegyező határozata; vagy pedig a centurialis gyülések rendelkezése [1]). Magának a népnek határozatai is (plebiscita) kötelező erővel birtak az egész népre : sőt a plebiscitumok a romai jogtárnak leghiresebb törvényei. A romai jog nem ment át valamelly váratlan, vagy erőszakos változáson; s a régi határozatokhoz hü maradván, soha sem törlé el a XII. táblás törvényt [2]) : a tisztviselőkre hagyván, hogy pótolják a hiányt, és értelmezzék azt; melly czélra leginkább a praetorok, és aedilisek edictuma szolgált.

Bonyolodott volt tehát a politikai rendszer; minthogy a törvények törzsek, curiák, centuriák szerint készültek, és ezek maguk is a kezdeményezést, és szentesitést illetőleg változtak.

Consulok.

Mi a kormányt illeti, ennek élén két consul állott : évenkinti királyok, a nemesség, vagy nép közül választva; kik a népgyülések-, és senatusban elnököltek, összegyüjték a szavazatokat, foganatositák a rendeleteket, bevezették az idegen követeket, harczosokat választottak a polgárok és a szövetségesek közül, tribunokat neveztek a legioknál; háboru idején mindent tehettek, vagy midőn a senatus dictatori hatalommal ruházta fel őket, nehogy a köztársaságot valamelly baleset érje. Felügyeltek a vallási szertartások-, és pénzügyre : s jóllehet ritkán mondhattak személyesen törvényt és igazságot, mindazáltal a törvények, jogosság, és fegyelem fő őreiül tekintettek. Főgondjok oda volt irányozva, hogy megnyerjék maguknak a sena-

---

[1]) Lex est, quod populus romanus, senatorio magistratu interrogante, veluti consule, constituebat. Plebiscitum, quod populus, plebejo magistratu interrogante, veluti tribuno, constituebat. **Gajus.**

[2]) Még Titus Livius a maga korában mondá : „In hoc immenso aliarum super alias acervatarum legum cumulo fons omnis publici privatique juris est.“

tust, melly a sereg vezérletét továbbra is megadhatta; ugy szinte a népet, melly őket a háboruban szolgálta, s a kiadásokat, és az ellenséggel kötött szerződéseket vizsgálta.

Mig Roma Olaszországgal beérte, a consulnak, habár a sereg vezére volt is, fölötte állott a senatus folytonos őrködése: de midőn a tengeren átkeltek (mint megjegyzi Polybius), a consulokban minden központosult, a praetor, censor, aedilis, nép és senatus; egyezkedtek a legyőzöttekkel, adót és törvényeket szabtak, katonákat szedtek: szóval, uralkodtak, és megtanulták a független parancsolásnak veszélyes kellemeit.

Praetorok.

A consulok, mint ezelőtt a királyok, törvényszéket is tartottak; de midőn a plebejusok is e nagy méltóságra jutottak, a nemesek praetorok nevezése által akarák csökkenteni annak tekintélyét; kik mindig a patriciusok közül választatván, az igazságszolgáltatást kezelték. De csakhamar a praetorságra is plebejus neveztetett.

A polgárok, és idegenek közti különbségből két jog származott: egyik a polgári, másik a nemzetjog. A polgári jog a romai polgár kiváltságait szabályozta, s annak tetteit vette oltalom alá; a nemzetjog (egészen különböző attól, melly jelenleg e néven neveztetik), a társadalmi viszonyokra, s azon jogelvek összeségére terjeszkedett ki, mellyet minden mivelt népek elismernek, tovább'a természeti méltányosság szabályaira [1]). E két jog alkalmazása végett az első pun háboru korában egy idegen, és egy városi praetor választatott; azután számuk négy-, nyolcz-, tizenhat-, sőt többre is növekedett. Az ő tisztök e formulában do, dico, addico állott: adtak pört, kivételt, birtokot, birákat, gyámokat; mondottak itéletet a vitás ügyekben, és a birtokolás eseteiben; odaengedtek, midőn jogengedmény történt a felszabaditásban, és hasonló esetekben.

Nagy felelősséggel terhelve, a romai tisztviselők, kiknek jólelkületében, és tudományában sokat bizott a törvény, saját érdekökben is, hivatalba léptökkor, nyilvánitani kötelezteték: minő rendet fognak követni az évben, mindazt illetőleg, mit az alkotmány szabadon ha-

[1]) A Digestum ekképen magában foglalja az e jognak tulajdonitott intézményeket. Ex hoc jure gentium introducta bella, discretae gentes, regna condita, dominia distincta, agris termini positi, aedificia collocata, commercium, emptiones, venditiones, locationes, conductiones, obligationes institutae, exceptis quibusdam, quae a jure civili introducta sunt.

gyott, a nélkül, hogy a polgári jogot megsértenék [1]). A praetorok tehát ügyes jogtudósok által edictumot, vagy mint jelenleg nevezzük, programmot készittettek; megtartva mindazt, a mi jót elődjeikben találtak : és ekképen haladott a javulás, a törvényhozás, a szokások és közvélemény nyomán, a nélkül, hogy szükség lett volna gyökeres felforgatásokra; s az irott törvény szigorát enyhiték főleg a fictiók, a nevek fölcserélése, a kivételek, és a restitutio in integrum [2]). Minthogy azonban a romai alkotmány a különféle tisztségek határait nem szabta meg pontosan, a személyes tulajdonok nagyobb, vagy kisebb tekintélyt adtak valakinek, és alkalmat az önkénytes eljárásra ; s gyakran megtörtént, hogy gyorsabb és hathatósabb segélyre levén szükség, az alkotmány önmagát semmisité meg: korlátlan hatalmat adván a dictatornak, ki tisztviselő, törvényhozó, s hadvezér levén, a mint kedve tartá, zsarnokká vetheté föl magát. S csakugyan találkozott is illyen; és Roma Syllától csak ennek önkénytes lemondása által szabadult meg, Caesartól pedig ennek meggyilkolása által.

Censorok.

A consularis hatalomnak fontos részét gyakorolták a censorok. Kezdetben, mint a censustól származtatott név is mutatja, egyebet sem tettek, mint hogy a köztársaság jövedelmeit kezelték, az adótáblázatot készitették, és a romaiakat a lovagok és polgárok, vagy aerariusok rendje szerint jegyzékbe tették. Nagy befolyást nyertek az által, hogy a censorok a lovagok, és a törzsek közé valakit beirhattak, vagy onnan kitöröllhettek, s egyik osztályból más alsóbb osztályba, vagy az aerariusok közé taszithattak. Ez által emelkedtek az erkölcsök biráivá. A hütelen gyám, vagy társ, a hitszegő, ki polgári becstelenségre vetemedett, vagy gyalázatos keresetmódot üzött, vagy a seregből kitaszittatott: a censor itélőszéke előtt tartozott megjelenni, ki őt letaszithatta, de előbbi állapotába nem helyezheté be. Hogyha pedig egyéni meggyőződésből mondott ellene itéletet, egyik censor megszüntetheté a másik által kimondott kárhoztatást.

Az illy megrovás olly magukban ocsmány tettekre alkalmaztatott, mellyekre nézve a törvény büntetést nem szabott; illyenek voltak : a védencz hálátlansága patronusa iránt, a tulságos engedékenység,

[1]) Jura reddebant : et ut scirent cives, quod jus de quaqua re dicturus esset, seque praemunirent, edicta proponebant. **Pomponius.**

[2]) Például usucapere képzeltek valamelly dolgot, melly nem létezett, valamelly leányt, vagy fiut, vagy a mit a megholt cselekedett; az örökség nevét birtok névre változtaták annak részére, kitől a törvény megtagadá az előbbit stb.

vagy kegyetlenkedés gyermekek irányában, a rabszolgák szükség nélküli kinzása, a szülők iránti illetlen magaviselet, ittasság, vallásos kötelmek, vagy halotti tisztelet elhanyagolása, az ifjuság elcsábitása, vagy elhagyása : s igy a szándékos nőtlenség, törvénytelen házasság, a törvényes gyermek kitétele, s átalában minden megsértése az illem-, vagy közjónak [1]). Megrótták azon plebejust is, ki földmivesből kereskedő, vagy mesterember lett; s a mezei gazdát, ki gazdaságát elhanyagolta. M. Aemilius Lepidus consul megrovatott, hogy egy házat bérelt ki hatezer sestertiusért (525 lira), s egy mezei lakot magasabbra emelt [2]). L. Antonius kizáratott a senatusból, minthogy nejét, ki nem kérve a családi gyülés tanácsát, elüzte [3]). Publius Cornelius Runfius, Syllának elődje, letétetett : mert házában tiz font ezüst készületnél több találtatott. Domitius Oenobarbus, és Licinius Crassus censorok meghagyták a rhetoroknak, zárják be iskoláikat, hol a nagy szónokok előtt ismeretlen szemtelenségek tanittattak. Ugyanezen Oenobarbus panaszt emelt tiszttársa-, Licinius Crassusnak, egy hires szónoknak tette miatt, hogy egy megszelidített angolnát rendkivül kedvelt, azt drága-kövekkel ékesité, halálát megsiratta, s még emlékkel is megtisztelte. Crassus csak ugy háritá el a megrovást, hogy társát nevetségessé tette; dicsérve, s olly bölcsnek hirdetve őt, hogy három feleségének vesztét könyhullatás nélkül türte.

Különösen szigoruak voltak a senatorok irányában, kiket a törvény egész ovatossággal vett körül, csakhogy tekintélyöket fentarthassák : a törvény gondoskodott rólok, hogy el ne szegényedjenek, zsarolás által meg ne gazdagodjanak, négyszáz liránál többet ne kölcsönözzenek, gladiatorok közé ne keveredjenek, táncozos nőket el ne vegyenek, és ne csaljanak. A ki valakire közülök a bünt be tudta bizonyitani, annak méltóságára számot tarthatott. A törvényszék előtt nem voltak elegendők a számos tanuk, kik azoknak jó magukviseletét tanusitották, hanem egyenesen fölmentő tanuk kivántattak.

A fönebbiekből látható, mennyire összezavartattak a közigazgatási, birói, s törvényhozási teendők : ugy hogy az illető tisztségeknek határait igen bajos volna kijelölni.

Vallás.

A vallási hatalom soha sem emelkedett nagy fontosságra Rómában. Négy nagy papi collegium volt : a pontifexek, augurok, quin-

[1]) **Dionysii** *Exc.* **Maji**, 64.

[2]) **Val. Maximus**, VIII. 1. **Vellejus Paterc.** II. 10.

[3]) **Valerius Maximus**, II. 9. 2.

decimvirek, és epulonok. A rex sacrificulus azon szertartásokról nevezteteti, mellyek hajdan a királyokat illették; patricius volt, egyszerü jelvényekkel, és alatta állott a főpapnak. Tizenöt pontifex, főfelügyelői a szent tárgyaknak, határozott a kérdések fölött, mellyek történetesen fölmerültek a hagyományos rendszerben. A quindecimvirek, kiknek számát Sylla határozta meg, a sibyllai könyvekből meritettek jóslatot; elmozdithatlanok voltak, és különösen Apollo tiszteletére szolgáltak. A hét epulonok, Sylla által megállapitva, a Jupiter tiszteletére adott lakomákat rendezték.

Négy alsóbb collegiumot képeztek az Arvalis testvérek [1]); a huszonöt Sodales Titii, a husz Feciales, a harminez Curiok, kik a curialis gyüléseken voltak jelen. Mindezekhez nem tartoztak a Haruspexek, nem nagyra becsült jósok, kik az áldozatok beleiből olvasták, mit az atyák bölcsesége a haza javára alkalmasnak talált. Egyéb társulatok is léteztek valamelly istenség külön tiszteletére; illyenek voltak a Galli Cybele, Luperci Pan, Salii Mars, Flaminii Jupiter, Potitii Hercules, Vestales Vesta tiszteletére. Jupiter, Mars és Quirinus három flamenjei hihetőleg a három egyesült nemzetet képviselték, mellyekből Roma alakult. Mindezek szolgálatára állottak a sacristanok, jegyzők, zenészek, és két nembeli gyermekek (camilli és camillae).

Minden collegiumban volt egy magister, vagy külön főnök; s valamennyi fölött állott a Pontifex maximus, négy tagból álló tanács főnöke, a nép által választva élethossziglan. A papok az előbbkelő polgárok és nemesek közül választattak; s a plebejusok csak akkor jutottak be, midőn számuk már megszaporodott. A Pontifex maximus mindig patricius volt Tiberius Coruncaniusig, a II. században Kr. e. A tanács négy tagja is patriciusokból állott: azonban Roma 453-ik évében négy plebejus járult hozzá; Sylla alatt számuk tizenöt-, vagy tizenhatra ment föl. Határozataiktól a népgyülésre történt fölebbvitel.

Ugy látszik, a papság nem nagy haszonnal kecsegtetett, de tekintélyt és befolyást adott: az anyagi költségeket a nagy családok viselték, ugy szinte az áldozatot bemutató magánosok, és az állam.

Kezdetben, midőn az alkotmány még keleti eredetet mutatott, s az auspiciumok kikerülhetlenek voltak, a nemesek vállalták magukra

---

[1]) **Marini**, *Gli atti e monumenti de' fratelli Arvali.* Roma, 1795. 2. köt. 4-r. Bámulandó tudományosság.

azokat a nélkül, hogy a papok összetartó, tulnyomó testületet képezhettek volna. A vallás maga is a politikákoz tapadt: mint minden egyéb dolog, az állam szolgálatába szegődvén; és szolgái nem levén egész éltökre megválasztva, egyszersmind polgárok, és tisztviselők maradtak. A fetialis szertartások által a vallás kezdette a háborut, és kötötte meg a békét; szentesitett minden nyilvános tényt: az auguriumok által előmozditá a határozatokat; majd az oraculumokat, majd a sibyllaféle könyveket kérdezte meg: azonban soha sem keresett ott lelkesedést, mint inkább politikát. Miért is a gunyköltők büntetlenül csufolták az augurokat [1]. Cicero, ugyanazon collegium tagja, s magasztalója [2], csudálkozik rajta, hogy kettő közülök találkozhatik az utczán, a nélkül, hogy egymás szemébe nevetnének; s Laelia kérdezé férjétől, Q. Mucius Scaevolától, miért nem helyezi a szent collegium tagjai közé Fabricia szolgálót is, ki olly ügyes a tyukok megéheztetésében, és etetésében. Mindazáltal uj istenek fölvétele, s uj szertartások fölszentelése a senatus jogaihoz tartozott.

Hat Vesta-szüz őrizte Vesta szent tüzét, és a titkos dolgokat, mellyektől Roma üdve függött [3]. A tüz kialvása köznyomor előjeléül nézetett; és ez esemény a második pun háboru korában rémülettel töltött el mindenkit. Lictor ment előttök; a consulok és praetorok szembentalálkozván velök, meghajták nyalábjaikat; kocsiban mehettek, midőn a törvény ezt megtiltá; a szinházakban külön tisztelethelyet nyertek; vallomásuk a törvényszék előtt fölért az esküvel; és a halálra itélt, ha történetből velök találkozott, egészen fölmentve lőn. Ha jobban éke-

---

[1]) Ennius mondja az augurokról:

Aut inertes, aut insani, aut quibus egestas imperat,
Qui sui quaestus fictas causa suscitant sententias,
Qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant viam.

És Pacuvius:

Magis audiendum, quam auscultandum censeo.

[2]) „A legnagyobb, és legdicsőbb jog a köztársaságban az auguroké, melly a hatóságon fölül áll. Nem azért mondom ezt, mert augur vagyok, hanem mert igy áll a dolog. Van-e nagyobb jog, mint fóloszlatni a comitiumokat, és a főtisztviselők által összehivott gyülekezeteket; vagy megsemmisíteni azokat? Van-e magasztosabb dolog, mint elejtve látni a vállalatot, midőn az augur más napot rendel? Van-e nagyobbszerü valami, mint meghagyni a consuloknak, hogy mondjanak le a tisztségről? Van-e vallásosabb valami, mint megengedni, vagy nem engedni meg a gyülés tartását a népnek; eltörölni valamelly törvényt, ha nem annak módja szerint tárgyaltatott? Szóval: akármit cselekesznek a hivatalnokok a városban, vagy azon kivül, nélkülök nem állhat fön." *Cic. de legibus*, II. 12.

[3]) Lásd II. köt. 481. lapon.

sitették magukat, mint szüzhez illő volt, a főpap megdorgálta őket; ha az isteni-tiszteletet elhanyagolták, a templom beljében megvesszőztettek; ha pedig a szüzesség ellen vétettek, elevenen temettettek el, a büntárs pedig kivégeztetett.

Babonaság.

Bajos volna elszámlálnunk a romaiak babonaságait: minden legsilányabb, és ocsmányabb tettek fölött is istenek őrködtek; istenek vigyáztak a ház, város, mező minden zugára; s minden napnak és órának meg voltak a maga istenei. Ha valaki a küszöbön megbotlott, vagy sót öntött ki, bizonyos madarak kiáltása, vagy látása, kigyóvali találkozás, sőt, a mi több, valamelly baljóslatu név hangoztatása, gonosz előjel gyanánt vétetett; az ut kezdetén kenéseket vittek végbe, nehogy a gonosz emberek megbüvölhessék az uj házasokat; sárkányokat ástak el a házak alapjaiban, szerencsés neveket irtak a ház kapujára, vagy szarkákat tartottak azok kiejtésére; baglyokat szegeztek a kapukra, a mestergerendába sirokból vett szegeket vertek, vagy ocsmány priapusokat állitottak föl, hogy kertjeiktől a tolvajokat és gonosz bünösöket elriaszszák. Maga a kormány is, a nép véleményének hódolva, némelly tartományok neveit megváltoztatá, ugymint Maleventumot Beneventumra; a köz árverésecket mindig a lucrini tótól kezdette, minthogy e név szerencsés jelentéssel birt; a komoly Cato a fölött vitatkozott egész komolysággal, valljon az akarat elleni prüszszentésnek nem kellene-e föloszlatni a gyülést; a senatus mindannyiszor visszavonta határozatát, valahányszor azt hozták hirül, hogy egy ökör megszólamlott.

Polgári jog. Municipiumok. Gyarmatok.

Az eddig mondottakból kitetszik, hogy Roma municipium volt: s midőn kivülre is terjeszkedett, nem volt egyéb, municipalis intézmények összegénél. A határozatlan fejlődés ösztönétől hajtatva, kezdetben befogadta a városba a jövevényeket; később (ugy mondják, először 365-ben, hogy megköszönjék a caeriteknek, az isteneik iránt, a gallusok betörése alkalmával, általuk tanusitott vendégszeretetet) a várost, ugy szólván, külre kiterjeszték. Roma a területén kivül is romai polgárokat alkotott; azután magát a polgárjogot az engedmény körülményei által meghatározott bizonyos szabályok szerint osztá föl. Görögországban is megadatott néha a polgári jog; de csupán tisztelet, és kivétel gyanánt: Roma pedig ezt azért tevé, hogy hatalmát növelje, és saját növekedése által a népek szövetségére vergődjék föl.

Már kezdetben kiváltságokat osztogatott a legyőzött városoknak, szomszédságuk aránya szerint: miért is a hét halom városok koszorujától környeztetett, mellyek hasonlón a romaiakhoz, szavazatjoggal birtak; illyen városok voltak a sabinokéi: Tusculum, Caere, Lanuvium, Aricia, Pedum, Nomentum, Acerrae, Anagnia, Cumae, Privernum, Fundi, Formiae, Suessa, Trebula, Arpinum, és egyebek. Ezek közül némellyek s o c i i voltak, mellyek önkényt adták meg magukat, és igy teljes jogot élveztek; mások f o e d e r a t i, mellyek meghódittatván, kevesebb jogokat élveztek.

Következtek a municipiumok, saját törvényeikkel, a decuriok, és duumvirek kormányozása alatt; kik a senatust, és consulokat pótolák, de szavazatjoggal Romában nem birtak, ha csak valamelly törzshez nem tartoztak. Ezután jöttek a g y a r m a t o k, számra 50-en, a második pun háboru alkalmával alapitva, kivéve hármat, mind Közép-Olaszországban; továbbá husz távolabbi gyarmat 197 és 177 közt alapitva [1]), s fölruházva valamennyi polgári joggal, de szavazat nélkül [2]), vagyis inkább akadályozva a jog gyakorlatában. A régi lakók idegenek gyanánt tekintettek; az ujak a ‚jus romanum', vagy csak a ‚jus latinum' birtokában voltak. Valamint egykor a Romába menekültek, védenczei lettek valamelly nemesnek: ugy egész népek is valamelly család védnöksége alá helyezték magukat; mint például az allobrogok a Fabiusok; a siciliaiak a Marcellusok, a bononiaiak az Antoniusok védnöksége alá.

Az olasz félsziget pontosabb kormányzása végett [3]), a senatus azt négy részre osztá: mindegyikbe egy tartományi quaestort rendelvén. Egyik Ostiában székelt, és hatósága alá tartozott Hetruria, Sabinum, Latium, egészen a Liris folyóig; a másik Cales-ből kormányozta Campaniát, Samniumot, Lucaniát, Brutiumot; a harmadik Umbriát, Picenumot, a ferentineket, és igy tovább Apulia határaig: a negyedik Apuliát Calabriával; hova tartoztak a salentinok, messapok, és tarentumiak.

---

[1]) 197-ben öt gyarmat alapittatott Campaniában, és Apuliában; hat Lucaniában, és Brutiumban 194-, és 193-ban; más gyarmatok Gallia Cisalpinában 192-ben, és 190-ben; 189-ben a bononiai gyarmat; 181-ben Pisaura, és Polentia; 183-ban Mutina, és Parma; 181-ben Gravisca, Saturnia, Aquileja; 180-ban Pisa; 177-ben Lucca.

[2]) Sigonius azt mondja, ‚nem'; az ujabbak, mint Ruperti és Madvig, igen. *De jure Colon.* (*Opusc. acad.* pag. 228–245.)

[3]) Olaszország alatt értetett azon rész, melly a Szoros, és a Rubicon torkolatától a Luni kikötőig huzott egyenes vonal közt fekszik.

Jus italicum.

Az idegenek és polgárok közt középhelyet foglaltak el a latinok; nem levén szabad nekik közgyüléseket tartani, háborut viselni, s a területen kivül házasságra lépni: végre minden olaszok részesittettek a polgárjogban; megtartva saját törvényeiket, és az adómentességet. Szabad municipalis alkotmány jellemzi a politikai Olaszországot. A municipium, vagyis ‚jus italicum'-mal biró gyarmat gyüléseket tarthatott: és volt senatusa (curia); voltak decemvirjei, hatósággal birt bizonyos ügyekben, és meghatározott összegig; s több tisztviselői: ugymint a quinquennalis, censor, vagy curator, defensor, aedilisek, actuariusok. A ki e hivatalokat elnyerhette, az municeps volt: következőleg romai polgár, és a fővárosi hivatalokra képes. E tiszteletben a latinok is részesülhettek, vagy az által, hogy gyermekeik által képviselteték magukat szülő-városukban, mialatt ők Romában vállaltak tisztséget; vagy hogy kötelesség-mulasztással vádoltak valamelly romai tisztviselőt: melly lépés igen veszélyes, és bizonytalan volt.

Egyébiránt a jus italicum az egyes polgárnak nem adott valamelly kiváltságot, hanem az egész városnak adá meg a terület quiritarius tulajdonát, és a commerciumot; miből származott a telekadótóli mentesség, és a képesség a ‚mancipatio, usucapio, és vindicatio' jogaira [1]). Ebben különbözött a gyarmatok, és municipiumok jogaitól; s jóllehet Roma alkotmányának változtával ezen külkormányformák is változást szenvedtek, lényeges pont gyanánt állott azonban, hogy egyedül a fővárosban létezik a nemzeti teljhatalomnak gyakorlata; s ha valamikor részeltetett is ebben egy, vagy más nép, ez csak azon föltétel alatt történt, hogy azt kizárólag csak Romában gyakorolhassa.

Küllisztviselők.

Mindazáltal a különféle jogok értelme csak oda ment ki, hogy a romai legiókhoz embereket állitsanak: a többiben pedig a tisztviselőknek naponkint növekedő tulkapásait békében türjék [2]). Perseus

---

[1]) Sigonius, Heineccius, és mások eszméit a *jus italicum* iránt egészen felforgatják Savigny határozottabb eszméi, bevezetésében a *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* (Heidelberg, 1814—26.) czimü munkához Az egész romai alkotmányt jobban kifejték ujabban Götting, Walter, Drumann, Ruperti, *Handbuch der römischen Alterthümer.* Hannover, 1842.

[2]) Cic. *pro lege Man.* Quod fanum nostris magistratibus religiosum, quam civitatem sanctam, quam domum satis clausam et munitam putatis fuisse? ..... Difficile est dictu, quanto in odio simus apud exteras nationes, propter eorum, quos cum imperio misimus, injurias et libidines.

leveretésének évében, honnan a köz-, és magán-zsarnokság valódi kihágásai számitandók, először rendelte a consul, hogy a praenestei szövetségesek neki eléje menjenek, és számára szállásokat és lovakat készitsenek. Egy másik, egy szövetséges város tisztviselőit megvesszőzteté, mivel nem látták el őt elegendő élelemmel. Egy venosai pásztor, látva, hogy a rabszolgák romai polgárt vittek a gyaloghintóban: ‚Talán meghalt az az ember'? kérdé; s a tréfa életébe került a vesszőzés alatt. Egy censor, az általa épitett templom ékesitésére, Juno Lucina templomáról, melly legnagyobb tiszteletben állott Olaszországban, vétette le a tetőt. Egy consul Teanumba érkezvén, neje a férfiak fürdőjében kivánt megmosakodni, s minthogy ez nem volt eléggé kitisztitva, a legtekintélyesebb polgárt lehuzatta, s a köztéren megvesszőztette: megrémülvén erre Calenum lakói, elhatározták, hogy senki se látogassa meg a fürdőket, mig romai tisztviselő tartózkodik a városban. Hasonló oknál fogva, Ferentinumban a praetor befogatta a quaestorokat, s az egyiket megvesszőzteté: a másik pedig valamelly magasságról vetve le magát, menekült a gyalázat elől [1]).

Tartományok.

Még nyomorultabb helyezetben voltak a tartományok. Meghóditván valamelly tartományt, hálát, vagy nemeslelküséget szinlelve Roma, egy ideig nemzeti, vagy rájok tolt fejedelmek által hagyta azokat kormányoztatni; de később, alig hogy megszokták ezek az igát, elüzvén őket, az országot tartománynyá aljasitotta. Szintezen sors érte a várost, vagy szabad államot, melly egy ideig szövetségese volt. Legelső gondja volt, megszilárditani a szolgaságot, az által, hogy minden nyilvános hatalmat, vagy alkotmányos szabadságot elszedett tőle; különösen pedig, hogy szétbontotta a szövetségeket, mellyek olly drágán fizettették meg vele a győzelmet Hetruria, Gallia, s Görögország fölött. A polgári fictio azt tartá, hogy valamelly tartomány földje a romai nép sajátja; melly annak legfőbb tulajdonosa: mig a lakosok csak haszonbérlők. S jóllehet az illy birtok visszavonhatlan, és adásvevés, csere, s a járadék, és örökösödés utján átruházható: de azért még sem olly tulajdon, minő értelemben azt a romai polgár veszi; nem vala alkalmazható rá a mancipatio, usucapio, s mindaz, mi a romai tulajdon sajátja vala; s még a romaiak közt is csak természetes módok, és egyszerü átadás által volt átruházható [2]).

---

[1]) Tib. Gracchus, **A. Gelliusnál**, X. 3.

[2]) **Cajus**, *Inst.* L. II. §. 40. 46. 7. 27. 31. 21. etc.

Egy senatus consultum meghatározá a tartományok rendjét, és kormányzását; melly különböző volt ugyan, de valamennyien tökéletes alattvalói szerepre valának kárhoztatva. A régi állam és közjog helyét uj törvényhozás foglalta el; a fölségi hatalmat romai tisztviselő gyakorolta: kinek köréhez tartozott az igazságszolgáltatás, közigazgatás, és gyakran a katonai parancsnokság is. A tartományok lakói telek-, és személy-adót fizettek, s a katonáskodásra nem bocsáttattak: egyedül a városoknak hagyatott meg saját igazgatásuk, a régi községi szabályok alapján: csakhogy a democratiai formák eltöröltetvén, a vagyonos aristocratia tétetett tulnyomó helyezetbe.

Hogy Olaszországból vegyünk példát, az első törvényt Siciliának Marcellus adá; de a rabszolgák föllázadása után Rupilius azt reformálta, s annak lényegét Ciceroból tanuljuk ismerni. E tartomány tizenhét várost, vagy alávetett népet foglalt magában: vagyis a mellyeknek földeit elfoglalta a fiscus, és a régi birtokosoknak évi fizetés mellett visszaadá. Messana, Taurominium, Netum szövetséges városok voltak; más öt, adómentességet élvezett [1]); a sziget többi része a birtok tizedrészét fizette [2]). Az államjavakhoz tartozó földek minden ötödik évben fizették a censorok által megállapitott taksát: a tized alá vetettek ugy fizették, a mint azt Hiero megállapitá; az adómentesek pedig kötelesek voltak eladni, és saját költségökön Romába szállitani nyolczszázezer mérő gabonát, négy sestertiussal számitva mérőjét. E frumentum imperatum a kiosztásokra szolgált [3]).

Az igazságszolgáltatást illetőleg, a város és polgárok közti ügyeket a felek által választott más város tanácsa intézte el: a pörök ugyanazon város polgárai közt, a város szabályai szerint döntettek el; különböző városok polgárai közt pedig Rupilius törvényei szerint. Ha romainak siciliai lakóval volt pöre, siciliai törvényszék itélt: ellenkező esetben romai törvényszék. A földmivelők és tizedszedők közti viták Hiero mezei törvényei szerint intéztettek el; egyéb ügyekben pedig romai polgárokból alakult esküdtszék-forma hatóság itélt.

A tartományok kormányzására, hivatalaikból kilépett consulokat, és praetorokat küldött a senatus: kik egy kormányzási edictumban nyilvániták közigazgatási nézeteiket; részint megerősitvén az előbbi intézményeket, részint ujakat hozván be, vagy átültetvén oda az al-

[1]) *Verrina*, II. 13. I. 65. V. 22.
[2]) Verr. III. 6.
[3]) Verr. V. 21.

kalmasoknak látszó fővárosi intézményeket [1]). Rendesen egy quaestort vittek magukkal az adó beszedése végett, és egy pénzügyi fölügyelőt, vagy igazgatót minden tartomány számára. Azon korban, mellyről most szólunk, hozattak be a quaestiones perpetuae [2]); mellyek következtében a kormány megengedte a praetoroknak, a hivatali idő lejártával, vicepraetori czimmel folytatni a hivatalt; s e hosszabbitás egyike volt a romai birodalmat leginkább megrázkódtató csapásoknak.

Jóllehet a tartományoknak engedett szervezet gyakran eléggé szabadelmü volt: mindamellett a nép érzelmeit sértő; behozva mindenütt a romai szokásokat, és nyelvet, hol a görög nem divatozott: néhol a vallás is eltöröltetett; vagy ha megtürték is a régit, mint például Egyptomban, és Judaeában, a vallási gyülekezetek azonban eltiltattak.

A fiscalitas szelleménél fogva még a szorgalom is elnyomatott: nehogy Romával versenyezhessenek; igy például a szőllőt, és olajfát nem volt szabad mivelni a Havasokon tuli tartományokban [3]). A leggonoszabb dolog volt pedig, hogy a kormányzók tökéletes polgári, s hadi hatalom (jurisdictio, et imperium) birtokában lévén, a büntetlenségnél fogva, mellyre számolhattak, s mivel a tartományokban elhelyezett katonasággal szabadon rendelkezhettek, zsarnoki önkényre vetemedtek. Ugy szinte beviteli, s kiviteli vámot is fizettek a tartományok; s még maga Roma, és Olaszország is csak 694-ben men-

---

[1]) Cicero, mint proconsul Ciliciába menvén, ezeket irja (*Ad fam.* III. 8.): Romae composui edictum; nihil addidi, nisi quod publicani me rogarunt, ut de tuo edicto totidem verbis transferrem in meum. Diligentissime scriptum caput est, quod pertinet ad minuendos sumtus civitatum, quo in capite sunt quaedam nova, salutaria civitatibus, quibus ego magnopere delector. Még bővebben Atticushoz (VI. 1.):

Breve autem edictum est, propter hanc meam διαιρεσιν, quod duobus generibus edicendum putavi: quorum unum est provinciale, in quo est de rationibus civitatum, de aere alieno, de usura, de syngraphis; in eodem omnia de publicanis: alterum, quod sine edicto satis commode transigi non potest, de hereditatum possessionibus, de bonis possidendis, vendendis, magistris faciundis, quae ex edicto et postulari et fieri solent: tertium de reliquo jure dicundo αγραφον reliqui. Dixi, me de eo genere mea decreta ad edicta urbana accomodaturum.

[2]) Az ujabb eszmék szerint, a *quaestiones perpetuae*, minthogy a törvényszékek nem voltak elegendők, a büntető hatóság alá rendeltettek.

[3]) Nos vero justissimi homines, qui transalpinas gentes oleam et vineam serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta, nostraeque vineae; quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, juste non dicimur. **Cic.** *De rep.*

tettek föl ez alól Metellus Nepos törvénye által. Sicilia kikötőiben a vámjog az értéknek huszadrészét tette [1]).

Még azután is, hogy az érdek jó bánásmódot követelt a tartományok irányában, a reájok nyomaszkodó terhes iga helyett, mindig csak függelékeknek tekintettek azok, nem pedig a köztársaság kiegészítő részeiül: s képviselet által soha sem engedtetett meg nekik, egyetlen társadalmi testet alakitani. Ekképen tehát elszigetelve a különböző államok, soha sem képeztek egységet olly értelemben, mint ezt az ujabb birodalmaknál látjuk: kivéve a romai őstertilet körül létező 35 törzset, a közigazgatás és törvényhozás pusztán helyhez volt kötve; s a központi kormánynak müködése a tágas birodalom minden részeire, s a közügyek minden részleteire ki nem terjesztetett. E végre pontos felügyelés, a függelékek szabályozott fokozata, és gyors közlekedés kivántatott volna; melly dolgok hiányozván a régi birodalmaknál, szintugy Ásiának önkényes monarchiái, mint Roma is, kénytelenek voltak szükebb körre szoritani befolyásukat; a részletes érdekek nagy részét, vagy a fővárosból küldött ügyviselőknek, vagy a benszülöttek által választott tisztviselőknek engedvén át.

A Romának alávetett tartományokban tehát két hatalom létezett: egy főhatalom, melly kénye szerint rendezett, foganatositott, és itélt; ámbár természeténél fogva csak akkor volt hajlandó kiterjeszteni közbenjárását, midőn azt a közjó tekintetéből alkalmasnak találta; s egy másik rendes, többé, vagy kevésbbé precarius hatalom: minthogy a városoknak az egyszerü igazgatáson kivül, fenmaradt még némelly polgári, s büntető ügyek elitélése, és többrendbeli, valóban törvényhozási tények, mellyeket a polgárok politikai, s törvénykezési gyülésekben gyakoroltak, s municipalis tisztviselők foganatositottak. Midőn az elnyomó főhatalom gyengült, e testületek függetlenségre törekedtek; hivatkozván e közben a jogokra, vagy kiterjesztve hatóságukat, gyakran pedig bizonyos nemü szövetséges kormányzattá alakulva: mi bekövetkezett a romai birodalom hanyatlásával, midőn a jelenkori europai miveltség első csirái fejlődésnek indultak.

Jól mondá Seneca, hogy a „romai polgár ott lakik, hol meghéditott valamit“ [2]). A meghóditott földeken tömegestől telepedtek le az olaszok: vonzatva a hivatalok, földmivelés, adóbérlés, és főleg a kereskedés által, mellyben Olaszországnak mindenkor életereje állott.

---

[1]) *Verr.* II. 75.

[2]) *De Consolatione.* 6.

Nagy számmal telepedtek meg Numidiában; ugy hogy Cirta védelmére elegendők voltak. Mithridates, egy csapással gyilkoltatott meg nyolczvanezeret Ásiában, alig negyven év mulva, hogy romai tartomány lett belőle; ide számitandók még a legyőzöttek telkein megtelepedett veteránok, és a gyarmatok, mellyek a tartományok fékentartására küldettek, s azoknak legjobb pontjait foglalák el: csak magában Spanyolországban huszonöt illy gyarmat létezett, mellyek Romának nyelvét, miveltségét, és nevének tiszteletét terjeszték.

Annyi hóditások után a köztársaság jövedelmei szörnyen megszaporodtak: s ámbátor ez nem volt egészen a pénzügyre alapitva, mint Carthagoban, mindazáltal az egyensuly, mellyet azokban eszközlött, méltó a tanulmányozásra.

Roma kincstárába pénzt szolgáltatott: I. Azon polgároktól beszedett adó, kik telekadót fizettek; meghatározva a senatus által, a szükség arányához képest, és mellyre a Perseussal viselt háboru után többé nem vala szükség; vagy az olaszországi szövetségesek adója, kik különféle terményekben szolgáltatták azt be, a helyek természete szerint; vagy a tartományok adója, mellyek közül némellyek földadót, vagy terhes fejadót fizettek, és gyakran terményeket szolgáltattak a kormányzó javára, vagy a főváros élelmezésére, vagy rendkivüli szükségekre.

II. Ezenkivül a köztársaságnak voltak birtokai (ager publicus), szintugy Olaszországban, főleg Campaniában, valamint a tartományokban; s azokat magánosoknak engedte át müvelésre, a gabonatized, gyümölcsötöd, és csekély bér fizetése mellett a marhától.

III. A kikötőkben, és a határokon vám szedetett az áruktól: s a rabszolgák eladásából huszadrészt kapott a fiscus; melly külön pénztárban őriztetett a rendkivüli szükségekre.

IV. Végre adót fizettek a bányászok is, főleg a spanyolországi ezüst-bányáktól; mellyek olly bőven jövedelmeztek, hogy Polybius korában, Carthagena közelében negyvenezer ember foglalkozott, és csak egyetlen bánya naponkint 23,000, vagyis évenkint 12 millio drachma ezüstöt adott [1]).

A municipiumok folytonos szaporitásának rendszere akadályozta az adók központositását: ugy hogy Sylla dictatorsága alatt alig ment 40 millio lirára a jövedelem: miért is a romai pénzügy, nem annyira az ujabb europai, mint inkább az amerikai Egyesült-államok pénzügyéhez

---

[1]) L. főleg **Dureau de La-Malle**, *Économie politique des Romains.*

hasonlitható, hol a közjövedelem alig üti meg a 130 milliót, minthogy temérdek kiadások az egyes tartományok terhére esnek.

Szükség idején kölcsönt is vettek föl. Az első pun háboru vége felé Livius censor, ki azért Salinatornak is neveztetett, a só-egyedáruságot hozta be; néha-néha a pénz is változás alá jött: mint például az első pun háboru alatt, értékváltozás nélkül, a sulynak egy ötödével szállittatott le. A második háboru alkalmával, nem lehetvén máskép kielégiteni a hitelezőket, kettős mütét vitetett végbe; melly szerint a köztársaság hitelezői felét, a magánosok hitelezői egy ötödét veszték el pénzöknek. A háboruk végével a zsákmányból, és legyőzöttek adójából fizettetett az adósság, mig a kincstár rablóivá a hadvezérek nem lettek. Legyőzetvén fegyverrel valamelly ország, tulságos adó által semmisité meg annak pénzügyét Roma; ugy hogy a kizsákmányolt nép föllázadván, a romaiak általi teljes meghódittatásának lett okává.

S valóban a romaiak egész államtudománya a hóditásban állott; egyébiránt fogalmuk sem volt, miképen lehet teremteni, fölhasználni, cserélni, s terjeszteni gazdagságot. Cicero, értekezésében a köztársaságról, a legjobb kormányzási elvet és formát, s a népek életének fő elemeit fürkészvén, megemlíti a családot, köznevelést, igazságszolgáltatást, vallást: a gazdászatról azonban még csak mellesleg sem tesz említést; és jóllehet a földmivelést valamelly nemzet jóllétének első okai közé sorolja, ugy véli, hogy a nép saját méltóságát alacsonyitja le, ha az egész világ áruhordója akar lenni [1]: e nézet egyenes ellenkezésben áll az ujabbak rendszerével.

Régibb korban a romaiak a szabadság fentartása mellett buzogván, az állapot egyenlőségére törekedtek: ugy hogy a szegény tiszteletben tartatott, az ekét borostyánkoszoru ékesitette [2]; szigoru törvényekkel korlátolták a fényüzést: ámbár a müvészeteket, mint valamelly alacsony dolgot, a rabszolgáknak engedték át, és a kereskedés pusztán a városok élelmi ellátásában állott. Carthago, Corinth, Syracusa, Macedonia, Pergamum meghódittatása után, özönlöttek Romába a kincsek, a sok hóditások, és a nagy kereskedés következtében. Tarentumban nyolczvanezer font arany, és háromezer ezüst talentum találtatott; Perseus kincsei 45 milliót tettek; Scipio Carthagóból 120 ezer font ezüstöt szállitott a kincstárba; Caepio Tolosából legalább

---

[1]) *Nolo eundem populum imperatorem esse et portitorem.*

[2]) *Gaudebat tellus vomere laureato.* **Plinius.**

100,000 font aranyat, s ugyanannyi ezüstöt; Egyptom, melly 12 ezer talentumot jövedelmezett a Ptolemacusoknak, jóval többet adott Románák; és Pompejus hóditásai Ásia adóját száz millóra növelték; Caesar négyszeri diadala alkalmával 65,000 talentumnyi értéket mutatott föl: ezenkivül 2822 aranykoronát. Carthagora az első háboruban 2200 talentumnyi adó vettetett; 10,000 a másik háboru alkalmával; Antiochusra 15,000, Fülöpre 1,000: szintannyi az aetoliakra; és igy csupán öt háboru 175 millio lirával gazdagitá a kincstárt. A polgári háboru kitörésekor a kincstár 1,920,829 font aranyat foglalt magában; továbbá e korszak vége felé, mellyet most leirandók vagyunk,350—450 millióra becsültetett a romai tartományok átalános jövedelme.

Az egyes polgárok vetélkedve gyüjték a kincseket: Crassus, ki atyjától háromszáz talentumot örökölt, hétezerre, vagyis 38 millióra vitte föl azt: miután nyolcz milliót már előbb elajándékozott, és lakomákra tékozlott; Lucullus, és Caesar rendkivül meggazdagodtak az által, hogy a tartományokat ajándék, vagy kölcsön alakjában kizsákmányolták: később a szabados Pallas hét millio aranynyal (ötvenkilencz millióval) birt; ugyanannyival a bölcsész Seneca: s ötszáz egészen egyenlő, elefántcsonttal kirakott czedrusfa asztal mellett, pompás lakomák közt feledé a mértéklctességet, mellyet tanitott. Ekkor azután nagyszerü paloták emelkedtek Romában, és környékén, s ezekben nyugágyak, kirakott müvek, arany, és kidolgozásra becses asztalok, szobrok, és ékszerek; minőket más népnél soha sem lehetett találni.

De hát miképen szerezhettek maguknak ennyi kincseket, ipart nem üző egyes emberek? Midőn már nem rabolhattak, méltatlan adoptio utján adták el a fényes nevet, és végre a szabadságot is; besorozván magukat a legiókba: mellyeknek főnökei, hogy a barátságot meg ne sértsék, azoknak tolvajságait elnézték, és a fegyelmet elhanyagolták. Midőn Romában császár fog uralkodni, vetélkedve veszik körül hizelgéseikkel.

A magánosok nyereségvágyának kimerithetlen forrását tevé az adók kibérlése. Minden ötödik évben a censorok árverésre bocsáták a köztársaság jövedelmeit: és kizáratván abból a senatorok, átalában a lovagok fogtak hozzá. E publicanusok, mint nevezteténck, minden tartományban albérlőket tartottak, kik a pénzt beszedvén, nekik arról számoltak. Itt is, mint más körülményekben, a nagy gonosztevők tiszteletben részesültek, mig a kisebbeket gyalázat érte: mert az előbbiek tekintélyes polgárok voltak, kik ellen az elnyomottak nem

mertek kikelni, s csak igen ritkán váddal föllépni, s minden dühöket az alárendelteken, a tehetetlen nadályokon tölték. Egyébiránt sehol sem találjuk nyomát, hogy a népek az adómegtagadásnak, ujabb forradalmi formáját értették volna.

Az adószedők zsarolása által megkettőztették a tartományok adósságát, s a rémitő uzsorák által elnyelték a következő év jövedelmeit. Salamina lakói Scaptiusnak, Brutus helytartójának 48 százalékot köteleztek egy évre; Cicero azzal dicsekszik, hogy az ő tartományában nem engedte meg, egy százalékon fölül a kamatot egy hóra, s év végével a kamatot a tőkéhez csatoltatni. Az uzsora mérséklésére hozott valamennyi intézkedések elvettettek, vagy pedig kijátszattak.

Cicero, testvérének Quintusnak, ki Ásiában kormányzó volt, irván, ezeket mondja: „Nagyon dicsérik az emberek gondosságodat, hogy nem engedted a városokat uj adósságokba bonyolodni, s fölmentéd Ásiát az aedilisek számára hozandó adomány sulyjától. Egy valaki panaszkodik a végett, hogy kétszázezer lirát vettél el tőle [1]), annak megakadályozásával, nehogy több pénz szolgáltassék a játékokra. Képzelem magamnak, hogy a publicanusok akadályt görditendenek őszinte szándékod elé; de nekik ellentállván, elidegenitünk a köztársaságtól, és magunktól egy testületet, mellynek annyit köszönünk, és mellyet mi a kormányhoz csatoltunk: tágitván ennek gyeplőjét, azok romlását fogjuk eszközölni, kiknek jóllétét és érdekeit biztositani tartozunk. Milly sok kegyetlenségeket szenvednek szövetségeseink a publicanusoktól, elképzelhetem polgártársaink legujabb mozgalmaiból; kik az olaszországi vámok megszüntetéséről tanácskozván, nem annyira ezek, mint inkább a vámosok zsarolásai végett jajdultak föl. E panaszok hallatára előttem áll a képe, mint bánnak szövetségeseinkkel a birodalom szélein. Itt azt hiszik, hogy a publicanusok kielégitésére, főleg olly kövér hasznot igérő bérlésnél, és egyszersmind a szövetségesek romlásának megakadályozására, semmivel sem kivántatik kevesebb mennyei erénynél“ [2]).

---

[1]) A pénzek és gabona értékéről ez időszakban, lásd (A) jegyzetet.

[2]) 39-ik levél 693-ból. Ezen, és az Atticushoz intézett levelek többrendbeli fölvilágositást adnak e tárgyban. Lásd **Sigonius**, *De antiquo jure provinciarum. Thes. antiqu.* **Graevius**-tól. II. köt.

P. **Burmanni**, *vectigalia populi rom.* Leiden, 1734. — D. H. **Hegewisch**, *Über die Finanze Roms.* Altona, 1804.

K. **Bosse**, *Grundzüge des Finanzwesens im römischen Staate.* Braunschweig, 1804.

E két munka a köztársaság, és birodalom korára vonatkozik.

De Villeneuve Bargemont, *Cours sur l'hist. de l'économie politique.* Paris, 1838.

A publicanusok által beszedett pénz a kincstárba folyt: s a senatus szabályozta a kiadást; nem igen kérvén tanácsot a néptől, sem a kiadásokat, sem a teherkivetést illetőleg. Husz quaestor őrködött a kincstár, és jövedelmek fölött. Kettő Romában székelt, s mindennemü adók beszedésére, a kincstár, és számadások fölött őrködött; elnyomván egyszersmind a publicanusok zsarolásait: s a senatus törvényeit, és határozatait őrzé. A többiek a tartományokban, a consulok, és praetorok kiséretében lévén, élelemszerekkel, és pénzzel látták el a hadsereget; beszedték az adót, és termékeket a köztársaság számára; eladták a zsákmányt; a katonák pénzét is letétképen őrizték; második tisztviselői szerepet vittek a tartományban, és a praetor távoztakor annak helyét pótolták, mig az uj praetor megérkezett. Számadásaikat a kormányzók vizsgálták meg: azután a központi kincstárban, és a tartományi levéltárakban tétettek le.

Kincstár.

A kincstár Saturnus templomában őriztetett, három szekrényben. Az első szekrényben tartatott a pénz a rendes költségekre; a másodikban a törvényes felszabadulás, és rabszolgák eladása után bejövő huszad, a nagyobb szükségekre; a harmadikban a hóditásokból bejövő vert, vagy nem vert arany. A kincstár irnokai, jóllehet alárendelt hivatalnokok, nagy fontosságra vergődtek: minthogy élethossziglan neveztetvén ki, olly gyakorlatot szereztek maguknak, melly által az időről-időre választott quaestorokra nézve nélkülözhetlenekké váltak.

Fegyverek.

Ekképen tehát, a romai hatalom, és gazdagság fő forrása gyanánt a fegyverek tekintettek; miért is a katonai fegyelem rendkivül szigoru volt, s a hadtudomány legfőbb mesterségnek tekintetett. Béke idején Romában sem nemzeti, sem idegen katonaság nem volt: sőt fegyvert sem vala szabad hordani; veszély idején azonban a consul, vagy városi praetor mindenkit fegyverbe szólitott: kiket azután az aedilisek, vagy fenyitő triumvirek lándsával, vagy karddal, a fenyegetett pontokra, vagy körjáratra parancsoltak; a pártok csak később vitték be a barbar csapatokat, vagy fegyveres rabszolgákat. A katonáskodásra minden polgár köteleztetett negyvenhat éven alul, s ha még tizenhat hadjáratban gyalog, vagy tizben lóháton részt nem vett.

A legio, onnan nyerve nevét, hogy választott emberekkel tölt meg, kezdetben 4,200, később 12,800 egyénből állott; s minden con-

sul kettőt vett magához. Csatában öt osztályba rendeztetett el : hastati, principes, triarii, rorarii, és accensi név alatt; s mindegyik osztály tizenöt manipulust számitott; két illy manipulus képezte a centuriát, harmincz centuria pedig a cohorsot: mellyet Marius gondolt ki, hogy erejét növelje [1]). A két első vonal manipulusa 120 emberből állott; a harmadik vonalé 60-ból. A cohors homlokzata harmincz, mélysége tiz manipulusból állott; ez volt a legczélszerübb alakzat, melly minden földterületen, és minden irányban kiterjeszkedhetett.

A fegyverek nemei voltak : nyilak, parittyák, és a borzasztó pilum, hét láb hosszu lándsa, melly egyszer elhajittatván, karddal vetettek véget az ütközetnek. A triariusok kissé hosszabb lándsát használtak; ugy szinte lándsa és kard voltak a lovasság fegyverei: védő fegyverül pedig sisak, pánczél, és könnyü paizsok szolgáltak. A sereg ereje gyalogságban állott; a lovasság, habár néha külön testet képezett is, legtöbbnyire csak a gyalogság fedezetére szolgált; s a romaiaknak e részbeni csekélyebb ügyességök igen érezhető volt a numidák, és parthusok elleni harczaikban. A rorariusok, parittyások, és ijászok nyitották meg a csatát: s fölhasználván hajitó fegyvereiket, a legiók szárnyaira vonultak vissza; ekkor a dárdások kezdették működéseiket, s mig az ellenség paizszsal védte magát ellenökben, karddal rohanták azt meg. Ha pedig szilárd ellentállásra találtak, a princepsek, és triariusok jöttek segédül : és igy az ellenség három uj támadásnak lévén kitéve, nem sokáig tarthatta magát. Az accensi képezték a tartalékssereget.

A romai katonák az élelmi szereken kivül karókat is vittek magukkal sánczok készitésére; s a hol csak megállapodtak, négyszög alaku földhányással, és tiz lábnyi mély árokkal vették körül a tábort. A tábor közepén állott a hadvezér sátora (p r a e t o r i u m): körülötte a tiszteké; azután jöttek a harczosok; a központból négy egyenes ut vezetett a sánez négy nyilásához.

A hadvezér tervei, szintugy a harczosok, valamint az ellenség előtt titokban tartattak. Az indulás oszlopokban történt : de ha támadástól tartottak, vonalba rendezkedett a sereg, és a podgyászt középre vették. A romai katona husz, vagy huszonnégy (olasz) mérföldet tett öt óra alatt, minden terhével, és a karókkal együtt; minek összes sulyja hatvan fontot nyomott. Szorgosan kerülték a hirtelen átmenetet a tétlenségből a megerőtetésre; mi annyi emberéletbe kerül minálunk :

---

[1]) Lásd II. Köt. 488. lap.

a gyakorlatoknál használt fegyverek még egyszer olly nehezek voltak, mint a harczi fegyverek; és még béke idején is folytonosan el voltak foglalva, főleg utkészitéssel. Midőn Scaurus Galliából visszahozta seregét, csatornákat ásatott vele Parma, és Placentia vidékén, a Po kiáradásainak megszüntetésére.

A hadi törvények igen szigoruak voltak. A Porcia törvény védte ugyan a polgárt a testi büntetések ellen; de nem a katonát. A ki elvetette fegyverét, elhagyta állomását, vagy parancs nélkül csatázott: halálra itéltetett a törvényszék által; de ha a hadvezér botjával érinté őt, szabad volt neki menekülni. A táborban mégis nem mutathatta magát: mert őt minden egyes katona megölhette. Ha valamelly hadtest gyávaságot tanusitott, a hadvezér megtizedelte azt; vagyis minden tizediket kivégeztette: a többieket pedig számkivetésre itélte, vagy becstelenekül nyilvánitotta.

Romának minden intézményeit harczias szellem lengi át. Követek, és hadvezérek a senatusból választattak; főbb hivatalokra csak az juthatott, ki tiz táborozásban vett részt: miért is a háborut rendkivüli ügyességgel viselték, és a gyülekezetek harczias szellemet leheltek. A követ béke idején kiismerte a népet, mellyel harczolnia kellett; ugyanazok határoztak a tanácsban, kik a tervet a harczmezőn foganatositák.

E kettős czélra neveltetett az ifjuság: szónoklat-, és tanácskozás-, a nép felbuzditása-, csatázás-, és diadalokra. A diadal consulságra vezetett: azért a hadvezérek keresték a csatákat; a senatus pedig alkalmat keresett rá az által, hogy idegen nemzetek ügyeibe avatkozott. S ugyanaz, ki kevéssel előbb hadsereget vezérlett, nem tartotta méltósága alattinak, ebben más parancsai alatt szolgálni. Az uj táborozás előtt megválasztá a hadvezér a tribunokat, s ezek ismét az alárendelt tiszteket: miért is szoros egyetértés létezett a fölebbvalók, és katonák közt; közös érzelem hevité őket, és közös remény füzte is össze őket: a haza, és dicsőség szeretete hősöket képezett; a vezér iránti engedelmesség pedig ezt mindenhatóvá tette.

De maguk a katonák, idegen nemzetek rémülete a csatatéren, gyakran a nagyok dicsvágyának áldozatai lettek: a házi istenek szeretetét a legioi sasok tiszteletének áldozták föl; tengeren tuli harczokra vonszoltatván, nem mivelhették többé az ősi telket; gyakran pedig háboru, vagy adósság következtében veszték azt el: s mig diadaljeleket emeltek, és a gőgös népeknek lánczokat készitettek; vagy pedig örökre hires utakat csináltak, hogy a legyőzöttek a győztes néppel

összekapcsoltassanak: idegen földön kellett elerőtlenedett, és rokonaiktól meg nem siratott csontjaikat hagyniok.

Midőn a Perseus elleni háboruról folyt a tanácskozás, egy centurio igy szólott a tribunok, és senatus előtt: „Quiritesek! én Spurius Ligusticus vagyok, a crustumina törzsből, a sabinok földéről. Atyám egy hold földet, és kis gunyhót hagyott számomra, mellyben születtem, neveltettem, és még most is lakom. Atyám, testvére leányát adta nekem nőül: ki nem hozott magával egyebet a szabadság-, és szemérmességnél, és olly termékenységet tanusitott, melly bármilly gazdag családnak is becsületére vált volna. Hat fiam, és két leányom van: ezek férjhez mentek, amazok közül négy férfiui togát visel, kettő még praetextában van. Én P. Sulpicius, és C. Aurelius consulsága alatt soroztatám be a macedoniai seregbe; hol két évig, mint közember harczoltam Fülöp ellen: harmadik évben T. Quintius Flamininus, érdemeimért a hastatusok tizedik sorába helyezett. Fülöp legyőzetése után, visszatérvén Olaszországba a haza bocsátott zsoldosok, önkényt mentem Spanyolországba, M. Porcius consullal; kiről tudva van, mennyire tevékeny volt, és milly szorgalmasan fürkészte ki, s itélte meg a katonai erényt. Ő engem méltónak talált arra, hogy a hastatusok első rendjét bizza reám az első centuriában. Harmadik izben, ismét önkényt harczoltam a seregben az aetolok, és Antiochus király ellen; hol Marcus Acilius az első fokot adta az első centuriabeli princepsek közt. Elüzetvén Antiochus, és leigáztatván az aetolok, visszajöttünk Olaszországba; azután két izben gyakoroltatánk ama legiok zsoldjában, mellyek évenkint szolgáltak: később egy izben Spanyolországban, ismét Q. Fulvius Flaccus-, és egy izben T. Sempronius Gracchussal. Flaccus diadalban vezetett azok közt, kiket az ő vitézségének tisztelete végett magával hozott a harczból. Gracchus által felszólittatván, vele együtt táborba mentem. Kevés évek alatt négy izben valék primipilaris centurio; harmincznégyszer tiszteltettem meg ajándékkal vezéreim által; hat polgári koronát nyertem; a seregben huszonkét évi stipendiumot töltöttem be; s most már ötvenedik évemet haladtam meg.“

S a szerencsétlen ismét csatázásra szólittatott föl! . . . E beszédet részint azért hoztam föl, hogy fogalmat adjak a régi korbeli harczokról; részint, hogy megmutassam, minő volt sorsa a romai népembereknek: kik szüntelen a táborban tölték életöket, és gyakran harmincz évi szolgálat után nem szerezhettek egy talpalatnyi földet, mellyből elszaporodott családjokat táplálhatták volna; legtöbben csupán a gyakori diadalok alkalmával osztogatott pénzből táplálták ma-

gukat, és a katonák szokott könnyelmüségével költék a pént; s igy azon kevesek is, a kik csonkán, bénán tértek Ásiából, vagy Spanyolországból haza, végnapjaikat nyomorban élték le.

Birtok.

A nyomor, és a népesség megfogyása, változást idéztek elő az alkotmányban, melly most már pénz-aristocratiába ment által. A valódi patriciatus, melly a plebejusokat szolgaságra kárhoztatta, s azok törvényes házasságát, és családját elismerni vonakodott, az adóst rabszolgai állapotra taszitotta, sőt testét is darabokra szaggatta: már régóta eltünt a plebejusok lassu erőködési alatt; kik egymás után nyertek szavazatot, azután pedig helyet a tisztségekben. A született nemesek (ingenui), csupán csak azon előny által különböztek a többiektől, minőt a családi fény kölcsönözhet; ennek eltörlése felől nem is volt szó: nem is érdemlette volna meg a fáradságot; miután egyedül csak a közvéleményre támaszkodhatott. A különbség csak a vagyonban állott; s a plebejus, egyenlő jogokat élvezvén a nemessel, mindazáltal ennek ellenében nem birván elegendő eszközökkel jogainak érvényesitésére: az ez által nyert alamizsnákból, vagy a köz adományzásokból volt kénytelen életét tengetni. A nemesek magukhoz tudták az ellenségtől elfoglalt földek jobb részét vonni; azután különféle cselfogásokkal, és törvényes szin alatt, elnyelték a plebejusoknak jutott kisebb részt is: miért is a nagy birtokok rendkivül megszaporodtak. A plebejus nem foglalkozhatván mechanikai mesterségekkel, mi a szolgák körébe tartozott, koldus-állapotra jutott.

Mi vergődött tehát Romában tulnyomóságra? a vagyon. Ez döntötte el a szavazatot a gyülekezetekben, ez emelt valakit a legfőbb hatalomra, uralkodott a comitiumokban, töltötte be a senatust, és hivatalokat, osztá föl a consulok, és praetorok közt a kifosztandó tartományokat, bizta a censorok önkényére az olaszországi földeket; mivel ők elvették az államjavakat a szegényektől, kik csekély bért fizettek értök: hogy a lovagoknak adják át, kik a censorok beegyezésével, megszüntek bért fizetni, s azok egyenes tulajdonosaivá lettek.

Azonban a vagyonosok sem birtak egyforma kiváltsággal. A kisebb birtokosok a censussal igen terheltettek: minthogy a földek-, házak-, rabszolgák-, barmok-, és bélyegzett érczekre (res mancipi) minden ötödik évben változó taksa vettetett; a nagyobb birtokosok pedig a fönebb előadott módon szerzett földek után semmi bért sem fizettek, s még a fényüzési tárgyaktól sem (res nec mancipi), mellyekben vagyonuk nagyobb része állott. A nemesek, kik tudnillik a

senatus-, és hivatalokban részt vettek, annyira meggazdagodtak a sok adományokból, s a tisztségek-, és a tartományokba lett küldetésökből eredt haszonból, hogy még az uzoráskodásról is lemondtak, és korlátolni akarták azt (193.) a lovagoknál, vagyis a nem szabadalmazott gazdagoknál. Kárpótlásul, ez utóbbiaknak engedék a szegényektől elvett közjavakat, vagy a jövedelmek bérlését. A negyedik, és ötödik osztályba sorozott apró birtokosok némi hasznot vontak a katonai zsoldból; vagy pedig az igazságot kereső idegenek, és plebejusok védnökei lettek [1]: néha a meghóditott földekből is kaptak valamelly részt; de a királyi nép nagy tömege szegénységben sinylett, s nyomorgott.

A vagyonnak roppant aránytalanságát Romában, valamint a többi régi köztársaságokban, könnyen felfoghatjuk, ha eszünkbe jut, miként a háborun, és földmivelésen kivül, egészben hiányzott náluk az ipar, kereskedés, és egyéb müvészet. Jelenkorunkban azt mondjuk a szegénynek: „Menjen dolgozni.“ Igy szólni egy romai polgárhoz, sértés lett volna rá nézve, s rabszolgai bánásmód. Miképen is virágozhatott volna ott a kereskedés: mellynek lelke a jogosság, jólelküség, béke, s a közjog tisztelete? Belsőkép a mesterségek, mint valamelly piszkos dolog, rabszolgák-, és hitvány népre bizattak; a nők, kik boltot tartottak, a legmegvetettebb szolgálókkal zavartattak össze Constantin koráig; és Cicero mondja, hogy a kereskedés csak a szolgaság öregbitése, s hogy a kalmárok csupán hazugság által tehetnek szert nyereményre [2].

A társadalom tehát csupán birtokosok-, és szegényekből állott, minden középosztály nélkül: melly kereskedők-, és kézmüvesekből állván, olly nagy fontosságra jutott mai nap, s az ipar után, és ennek gyümölcseit megtakaritva, gazdagságra vergődik. Roma, első korszakában, harczos, és földmives népből állott, minden kereskedés nélkül. A vagyon megoszlott: nem sok volt a bérbe adott föld, és itt is a bér a termékek egy részéből állott; de a föld, az annak mivelésére szükséges tőke, s gyakran maga a mivelő is, egynek tulajdonát tették. Illy állapotában a dolgoknak, nem létezett érdekkülönbség a tulajdonos, a bérlők, és a földmivelő közt: az akkori gazdászoknak nem kellett mindazon eszközöket fürkészni, mellyek által az ujabbkori gazdászok

---

[1]) A védnöki sportula pénzben fizettetett, és 25 asban (1. 25 lira) volt megállapitva.

[2]) *De officiis.* I. 25.

a nemzeti vagyont előmozditani ohajtják, minők a tulajdonos, és munkások közti egyezkedés, a munkabér meghatározása, a tőke kamatja, az élelmezés árának befolyása a tárgyak értékére, az adókivetés szabályai a különféle jövedelmekre.

Kezdetben a földtől nem vártak egyebet, mint a lehető legnagyobb termést, vagyis élelemre szolgáló magot; a népesség ez által növekedett, és a földmives nem szenvedett hiányt. Később csak a legnagyobb tiszta haszonra törekedtek; és a szántóföldeket legelőkké változtatták : következőleg, midőn Carthago, s Ásia meghóditása után Roma növekedésnek indult, a szabad lakosság, és az olaszhoni termékek megcsökkentek : jóllehet adót nem kellett fizetni, a hadra kevesebb ember szedetett, az eszközök javultak, a tőkék megszaporodtak, és a fényüzés növekedett. Épen azért, mivel akkor a szántóföldek helyébe legelők, a szabad munkások helyébe rabszolgák, s az apró birtokosok helyébe dynasták léptek, a termés fölöslege nem folyt vissza a földekre, hanem a városokban hiu fényüzésre pazaroltatott el.

Nép.

Mesterségek, és birtok nélkül, mihez fogjon tehát a romai nép? Hadba kellett őt vezetni; s igy a háboru örökössé vált, és hasznot hozott mind az államnak, melly adósságából kitisztult, mind az előkelőknek, kik a legyőzöttek kifosztása által rendbe hozták gazdaságukat, mind a szegényeknek, kik vagy megéltek az után, vagy, a mint nekik mondatott, dicsően haltak meg. Ha szerencsétlenségre nem találkozott ellenség, a köznép, hogy megéljen, vagy szavazatát adta el a jelölteknek, vagy a köz alamizsnához kellett folyamodnia; mit tisztességesebb kifejezéssel largitioknak neveztek, vagy olcsó áron elfogadni a gabonát, és sót, mi gyakran egyetlen élelmét tette [1]). A diadalmenetek után érczpénz osztatott ki, vagy pedig távol földek is adattak : főleg azon olaszoktól elvett földek, kik Hannibal pártján állottak; végre gyarmatok küldettek ki uj hon alapitása végett.

E gondoskodásra azonban nem nagylelküség-, vagy igazságszeretből szánta magát el a senatus, hanem félelemből; néha pedig a nép csikarta ki azt. Később, midőn a Perseus fölött nyert győzedelem minden mértéken tul csigázta a senatus gőgjét, ez többé a nép szenvedéseivel mit sem gondolt. A vagyonosok tágas birtokainak mivelésére rabszolgák alkalmaztattak; s a henyeségben boldogságát lelő patricius helyesléssel fogadta Catonak azon állitását, hogy a legjobb földbir-

[1]) **Plinius**, *Hist. nat* XXXI. 41.

tok a legelő: hol egy rabszolga pásztor, nagyszámu nyájak legeltetésére egymaga elegendő.

Mi marad tehát hátra a földmivesnek? Romába vinni tétlen karjait, hol időről-időre élelemszerek osztatnak ki; hol a vagyonosok nagylelküséget fitogtatva, a fölösleg egy csekély részét oda vetik a népnek; s hol reményt táplálhat, miszerint gyarmatba küldik őt, hogy részéről szinte zsarnok lehessen, és mondhassa a régi birtokosnak ‚Eredj éhen halni más tartományba'; hol legalább eladhatja szavazatát a tisztviselőknek, kik a zsiros hivatal által kártalanitják magukat az elpazarolt vagyonért. Ámde! a senatus megszilárditva érezve hatalmát, és a királyok megaláztatása fölötti ittasságában, legkevésbbé sem gondol a nép sorsával: fél század alatt egyetlen gyarmatot sem küld ki; s még a szavazatokból nyert haszon is egészen megszünik: minthogy a censorok az esquilina törzsben gyüjtenek össze minden szegényt; melly utoljára szavazván, ritkán nyer alkalmat szavazatának érvényesitésére. Lassankint a senatus kiterjesztvén az aristocratia hatalmát, mint ez a hosszu harczok alatt történni szokott, határozatainak alkalmával nem tartja szükségesnek a törzsek beegyezését kikérni; s miután Sándornak végső utódját is legyőzte, önkénye szerint határoz a béke, és háboru dolgában.

Fenmaradtak még a nép számára az itélőszékek: azonban, hogy az itélet-hozatal kevesebb szertartással, és gyorsabban menjen véghez, senatorokból alakult négy állandó törvényszék állittatott föl (144); mellyek köréhez tartozott, vizsgálni a bünügyeket, főleg az összeesküvés-, uzsora-, s az állampénzek elsikkasztásának eseteit a senatorok ellenében. És igy eleje vétetett annak, hogy a nép eladja szavazatát, vagy hogy a patriciusok megrémüljenek a vádra.

A harczokból hazatért népnek tehát nem marad egyéb hátra, mint éhen halni. De ez se baj. A közjó nem szenved általa: minthogy a meghóditott tartományokból ezer, meg ezer rabszolga hurczoltatván ide, veritékökkel öntözik a patriciusok földeit, megtöltendik a palotákat és városokat, s uraik fényüzése-, és vétkeire szolgálandanak; és érdemeikért szabadságot nyerve, mint polgárok betöltendik a régi romai nemzetség által hátrahagyott hézagot [1]).

[1]) Quid magis deformatum, inquinatum, perversum, conturbatum dici potest, quam omne servitium, permissu magistratus liberatum, in alteram scenam immissum, alteri propositum; ut alter confessus potestati servorum objiceretur, alter servorum totus esset? Si examen apum ludis in scenam venisset, haruspices accendos ex Hetruria putaremus: videmus universi repente examina tanta servorum

E korszakban, mellyről épen szólunk, egyedül a szabadosok tölték be a forumot; s egy napon, midőn zajongásukkal szakiták félbe Scipio Aemilianust, emez a régi patriciusnak teljes gőgjével kiáltott rájok: „Csendesség, Olaszország álgyermekei! Talán csak nem fogok félni azon felszabaditottaktól, kiket lánczokban hoztam ide magammal?“ [1]) Maga Cicero is megvetéssel szólott a városnak eme söpredékéről, a mezitelen, éhes plebsről [2]): melly számra nézve tulnyomó lévén, nem jogok, hanem birtok után vágyott; s borzasztó fegyverré válhatott egy demagog kezében, ki a zsarnok aristocratia leverésére kezét emelte volna.

Még egy más tömeg is tódult Romába a tartományok-, és municipiumokból, hogy a kegyetlen tisztviselők zsarolásaitól menekülve, tagjává váljék egy nagy, és félelmes nemzetnek: azon reményben, hogy a legmagasabb polczra emelkedhetik, és egész országok sorsára gyakorolhat befolyást. Főkép pedig az olaszok tartottak igényt illyesmire: miután az ő gyámolitásuk által jöttek létre a hóditások. Némellyek az által nyertek polgárjogot, hogy valamelly romai polgár rabszolgájává téve magukat, ettől szabadságot nyertek; mások csalárdsággal iratták be magukat a censorok jegyzékeibe: minthogy azonban törvényes módon csak a latinok nyerhettek polgárjogot, egész Olaszország Latiumba, Latium pedig Romába tódult; melly város ekkép az egész népességet elnyelte. A samnisiak, és peligniek 177-ben az iránt panaszolkodtak, hogy illetőségöket a sereghez ki nem állithatják, minthogy négyszáz család költözött el közülök Fregellae latin városba. Ugyanez évben a latinok másod izben jelenték ki, hogy városaik, és vidékök a folytonos kivándorlás által Romába, pusztulni kezdenek. Romában tehát hemzsegett a sok ember; és Caecilius Metellus censorsága alatt 317, 823 fegyverfogható ember találtatott: öt év mulva pedig 390,736; 187-ben tizenkétezer latin család hajtatott ki a városból, s 172-ben tizenhatezer lélek.

E mozgalom, a romai politikának remekmüve, ugyanazon eredményt szülte, mellyet a vér, melly a testnek végrészeiből a nemesebb részek felé tódul, hogy annak életét fentartsa; de valamint a fölösle-

---

immissa in populum romanum septum atque inclusum, et non commovemur. **Cicero,** *De harusp. responsis.*

[1]) Taceant, quibus Italia noverca est... Non efficietis, ut solutos verear, quos alligatos adduxi. **Val. Maximus,** VI. 2. Hostium armatorum toties clamore non territus, qui possum vestro moveri, quorum noverca est Italia? **Velleius Paterc.** II, 11.

[2]) Fex, et sordes urbis; concionalis hirudo aerarii; misera ac jejuna plebecula.

ges vér, halált idézhet elő : szintugy e vándorlások is, a helyett, hogy a nemzet testét felfrisítették volna, csak kárára váltak. Egyedüli mentő eszköz lett volna : tökéletes polgárjogot engedni az olasz népeknek ; de mivel a romai nemesség, csupa irigységből, a tartomány egyéb jeles családai irányában, e tervnek ellene szegült, Roma vénhedésnek indult, Olaszország pedig elpusztult.

A tartomány fogadta magába Romának minden szegényeit ; kik a gyarmatokba küldetvén, a legjobb földeket foglalták el. Azonban e gyarmatok is mindinkább hanyatlásnak indultak : minthogy a lovagok hatalmába kerülvén, ezek bitorolták, vagy vásárolták meg a telkeket, és a szabad fölmivelők helyett rabszolgákat használtak ; s miután e kérlelhetlen kincshajhászoknak, a nemesség kezeire bizott törvényszékektől sem volt mit tartaniok, a szabadok kizsebelésében, és a rabszolgák elnyomásában többé nem ismertek határt : minek következtében ezek veszélyes lázadásokba törtek ki.

HARMADIK FEJEZET.

Telektörvények. A Gracchusok.

Ha ezen romlottság közepette feltámad egy valaki azon szándékkal, hogy az erkölcsöket javitsa, a népet az ipar, és földmivelés szeretetére ösztönözze, az erőtlen rabszolgák, és henye nép helyébe munkás osztályt állitson; melly hasonlón a jelenkori néphez, saját erejével háritsa el fejéről a nyomort, a senatus zsarnokságát, és a lovagok ragadozását megszüntesse, közlönye legyen a tartományok, és municipiumok panaszainak, a rabszolgák összetódulását szabályozza, s az elnéptelenedésnek gátot vessen : nem érdemlette volna-e meg, legalább szándéka, a hálát? Még pedig nem is a kortársak hálaját, kik ritkán bocsátják meg az érdemet, hanem az utókor részéről? S ime ezen magasztos czélt tüzték ki maguknak a Gracchusok. Kortársaik meggyilkolták őket ; az utódok pedig megelégedtek a patriciusok bosszurágalmainak fölemlitésével : a nélkül, hogy a jó szándékot a kárhozatos eszközöktől megkülönböztetni, méltónak tartották volna.

A földbirtok felosztása.

A telektörvények helyes felfogására, mindenekelőtt szükséges, megkülönböztetni a magán-vagyont az államjavaktól. A meghóditott

földek részben közbirtokká váltak (ager publicus), és három osztályba soroztattak: a mivelés alatti földek az azokon letelepedett gyarmatosoknak adattak, vagy a censorok által el, és bérbe adattak; a miveletlen földek haszonbérlőknek osztattak ki, a gabonából tized, és a gyümölcsből ötöd rész fizetése mellett; a legelők közhasználatra hagyattak fön, s mindenki rá küldhette marháit csekély fizetés (scriptura) mellett. Ki mivelés alatti földekből részesült, nem volt azoknak korlátlan tulajdona; hanem bért (vectigal) fizetett. A felosztást azonban a patriciusok vitték végbe, kik a javát maguk számára tartották; később a bérbeadók beleegyeztével, kik szinte soraik közül voltak, feledékenységbe hagyák jöni a bérfizetést: és igy saját javaikkal keverték azokat össze. Már pedig a sajátképeni telektörvény célja volt: megosztani a plebejusok közt a hatalmasok által bitorolt államjavakat, kik ezek korlátlan birtokosaiul tekintettek[1]). Ámbátor a hosszu birtoklás a jogczimet összezavarta, a köztelek jogilag mindenkor visszavehető jelleget tartott meg: annyira, hogy a senatus, valahányszor a telektörvény előterjesztetett, melly e földek méltányos elosztását akará létesiteni, soha sem támadta meg azt, hanem csak annak kijátszása felől gondolkozott.

Minthogy a régieknél a földbirtok volt az egyedüli mód a függetlenségre, a romai nép is csak a tulajdonnak lassu megnyerése által emelkedett, a tribunok inditványainak következtében: mellyeket makacsul megtámadtak a consulok, a nép igényeinek rendes ellenzői; mellyet inkább a gyarmatokba szerettek volna utasitni. S mig Cassius Julius, Manlius Capitolinus, és mások csak arra szoritkoztak, hogy a köztársaság katonái kenyeret kapjanak, Licinius Stolo a telektörvényt politikai törvénynyé emelte; földbirtokot, és politikai hatalmat kérvén a nép számára: mi által egyedül vélte a plebejusok nyomorát enyhithetni; miért is az uzsora megszüntetésén, és a földek egy részének forgásba tételén kivül, hosszu harczok után megnyerte a plebejusok számára a consuli méltóságot, és az auspiciumok jogát. Törvényének az volt rendelkezése, hogy senkinek se legyen ötszáz holdnál nagyobb birtoka, sem száz darab szarvas marhánál többet legelőre ne hajthasson, és még bizonyos számu szabad mivelőket (villici) is tartson. E tör-

[1]) Ugyane nevet viselték a törvények, mellyek az állam által elfoglalt, vagy végrendeletileg szerzett földeknek bizonyos polgárok, vagy szövetségesek közti elosztása által, gyarmatok alapitására irányoztattak. A köztársaság vége felé azon törvények neveztettek igy, mellyek szerint a katonai gyarmatok közt erőszakosan osztattak föl Olaszországban az állam-, és magánjavak.

vény hihetőleg csak az államföldekre vonakozott [1]): azonban habár egyike volt is a mentő eszközöknek az örvény ellen, melly a gazdagokat a szegényektől elválasztá, ugy látszik mégis, amazok törvényes kisajátitását nem vette czélba: egyedül birságra itélvén azt, a ki többet birna; s megakasztván egy időre a földek összetömegülését, egyensulyt hozott be: mi által a romai ügy nagyszerü növekedésnek indult. De, miként láttuk, csakhamar kijátszatott: később, midőn a hóditások annyira megszaporodtak, a szegényebb polgárok módot leltek, megszabadulni a nyomortól, s letelepedni a gyarmatokban. A régi seb azonban csakhamar megujult, és annak gyógyitására támadtak föl a Gracchusok.

A Scipiok, és Appiusok nemes családjai érezték annak szükségét, hogy a Semproniusok lovag családjával egyesüljenek; és Tiberius Sempronius Gracchus, ki az ő tribunsága alatt oltalmába vevé Asiaticust és Africanust, ennek halála után méltónak találtatott arra, hogy leányát, Corneliát vegye nőül; kinek keze után hiában esengett egy Ptolemaeus. Nem sokára, hogy elvette, két sárkányt talált menyegzői nyoszolyájában. Megrémülve, a jósokat hivatta; kik hosszu tanácskozás után, sem megölni nem engedték a két sárkányt, sem pedig szabadon bocsátani: ugy vélekedvén, hogy a him megölése Tiberiusnak, a nősténye pedig Corneliának hozna halált. Tiberius, rendkivül szeretvén őt, tekintve fiatalságát is, holott ő már éltes volt, megölé a himet, és csakhamar rá meghalálozott. Ekkép adja elő Plutarch, kinek minden lapja tele van illy elbeszélésekkel; miből nyiltan kitünik, milly babonásak voltak az emberek, midőn a vallástól megváltak.

Cornelia több gyermekeket nemzett: de csupán Tiberius, Cajus, és Sempronia maradtak életben; s nem akarván többé Scipio leányának, hanem a Gracchusok anyjának neveztetni [2]), fiait a leggondosabban nevelteté: ugy hogy még Scipiot is fölülmulták. Egy hölgynek, ki aranyláncait és karpereczeit tárta ki előtte, gyermekeit mutatá be

---

[1]) E részben egyetértek Niebuhrral; de ő téved, midőn a liciniusi törvényt ugyanegynek tekinti a Gracchusok törvényével. L. *Revue de législation.* 1846. augustusi füzet.

[2]) **Heeren**, *Geschichte der Griechischen Unruhen. (Kl. hist. Schriften.* I. Köt.)
Engelbrecht, *De legibus agrariis ante Gracchos.* Leiden, 1842.
R. W. **Fitzsch**, *Die Gracchen und ihre nächsten Vorgänger.* Berlin, 1847.
Antonin Macé, *Des lois agraires chez les Romains.* Paris, 1846.
Rudorff, *Die Agrargesetze*; legteljesebb, és legujabb munka e tárgyban. Tiszta magyarázatot ád **Cassagnac**, *Hist. des classes nobles.* I. Köt. 478. Paris, 1840.

e szavakkal: „Ezek az én kincseim, és ékszereim.“ Tiberius nőül vevé Appius Pulcher leányát, Sempronia pedig Scipio Africanus minor felesége lett.

A politikai pályára lépvén a Gracchusok, megfeleltek az anyai várakozásnak. Az ékesenszólásban nem vala párjok: a fegyverforgatást hős rokonuk alatt tanulták; és Tiberius volt első Carthago falain. A közügyek igazgatásában fölülállottak minden megvesztegetésen; a stoicusok szigoru tanait követvén: kiktől habár tulságos, de legalább magasztos eszméket tanultak az emberi méltóság-, és jogegyenlőségre vonatkozólag. Maguk viseletében, Tiberius komoly és szelid, Cajus eleven és heves természetü volt; amannak előadása kedves, nyugodt, és méltóságteljes vala. Cajus volt az első, ki föl s alá járt a szószéken; ragyogó, élénk, és olly szenvedélyes előadással, hogy mögötte mindig egy fuvolást tartott, ki, midőn előadásában a hangot fölcsigázta, őt mérsékletre intse.

Tiberius Gracchus.

Midőn Tiberius Numantiában C. Mancinus alatt quaestor volt, a tábor, mint láttuk, megtámadtatván, 20,000 ember gyilkoltatik le, ha a consul el nem fogadja az ajánlott föltételeket. A numantiaiak azonban csupán Gracchus szavainak akartak hitelt adni; kinek meg is engedték, visszavezetni a sereget: egyedül a tábori podgyászt tartván vissza maguknak [1]). A préda alkalmával számadásai is az ellenség kezébe kerülvén, visszakérte azokat: s a numantiaiak nem csak visszaadák ezeket, de még ünnepélyesen meg is vendégelték, és megengedték neki, hogy válaszszon tetszése szerint a zsákmányból: s ő csak az isteneknek szánt tömjént vivé el.

Az egyezkedést, melly husz ezer polgár életét menté meg, a senatus lealázónak találta; s mint a caudiumi eset után tevé, a tisztek kiadatását határozta el. Tiberius azonban szorosan ragaszkodott az egyezkedés föntartásához; és ezt nem tudván kieszközölni, legalább az lett az eredmény, hogy egyedül Mancinus szolgáltassék ki. Az igy megmentettek rokonai igen hálásakul mutatkoztak Gracchus iránt; ki annál inkább gyülölte a patriciusokat, kik az igazságtalan törvényszerüséget pártolták.

Visszatérve Numantiából, midőn Hetrurián menne keresztül, tapasztalá, mikép e tartományt nem lakja többé szabad ember, hanem csupa rabszolgák által miveltetik: mialatt Romában a vagyon kevesek kezében öszpontosulva, a többiek nyomorban sinylődnek. El nem fojt-

[1]) Lásd fönebb, 6. lap.

hatva bosszuját, fönhangon hirdeté, mikép hazudnak a hadvezérek, midőn a katonákat őseik sirhalmainak védelmére ösztönözik; a vadállatoknak legalább van barlangjok: a romai polgárok pedig, a világ urai, nem tudják, hová lehajtani fejöket, és hová temettetni csontjaikat.

A szinte előkelő családból származott Gracchus, nem dicsvágyból vetemedett erre: mint inkább a hazaszeretettől indittatott, melly a romaiak bálványa volt. Ő tudnillik a világ uralmát akarta biztositani Románk, azon vaskaru olasz törzsnek megmentése által, melly eddig olly sok tartományokat hóditott meg a birodalomnak. Nem arról volt tehát szó, hogy a második osztályt az elsővel párhuzamba állitsa, mit Licinius Stolo akart elérni: hanem hogy gyarapodásnak induljon a szabad lakosság, mellyből egyedül képes erőt meriteni a hadsereg. Ez ugyan, a jelenkor szemüvegén tekintve, aristocraticus törvény volt: és igy nem csuda, ha azt az aristocratia pártolta.

Első telektörvény (135.).

Laelius, Scipio barátja, megkisértette már a telek-reformot; de mivel látta, hogy az aristocratia ellene van, és ismerve az idők szellemét, megvált a nemes szándéktól: és bölcsnek tartatott; melly czim gyakran egyenlő a kislelküséggel. Tiberius, néptribunná választatván, egyetértésben ipával, Appiussal, Crassus főpappal, és a hires jogtudós Scaevolával, törvénykép inditványozá, miszerint a vagyonosok része az államtelkekből 500 holdra szorittassék; e telkek ezentul tökéletes tulajdont képezzenek; azok, kik földeiktől elesnek, azokért kárpótlást nyerjenek; a fölösleg földekből államvagyon alakittassék, és ez a szegények közt kiosztatván, elidegenithetlen legyen: ez volt az egyetlen mód annak megakadályozására, hogy a gazdagok kezébe ne essenek. Hozzáadott még 150 holdat minden fiu számára; s ez első példája a jutalmazásnak a házasságok előmozditására.

Tiberius tehát nem volt ábrándozó; sem communisticus törekvésnek nem lehet nevezni a törvényeket, mellyek tulajdont, és birtokosokat akarnak képezni. Ő nem támadta meg a birtokjogot, hanem ki akará azt terjeszteni; akadályozván egyszersmind a földek összehalmozását kevés kezekben, hogy szaporodjanak az apróbb birtokosok, vagyis a katonák.

Alig képzelhető ennél méltányosabb törvény: s a nép, melly egy idő óta sarkalta Tiberiust, örömmel erősité meg inditványát; bár mennyire ellenkezett is a másik tribun, Octavius Caecina. De már annyira meggyökereztek a visszaélések (jól jegyezzék meg ezt maguk-

nak az ujitók), hogy azok kiirtását, az egész állam megrázkodtatása nélkül megkisérteni lehetetlen volt [1]).

A nemesség hosszu birtoklásra hivatkozhatott, mi közben ültetvények, javitások, épitmények tétettek [2]): a bérfizetés megszüntével nem lehetett megkülönböztetni az államtelkeket a szoros tulajdontól; kik a telkeket őseik után, vagy örökségben, vagy jegyajándékban birták, jóhiszemü birtoklásra támaszkodhattak. A ki tehát az államtelkeket visszaszerezni akarta, annak előbb fel kellett azokat ismernie, a kárpótlás szükségét megalapitania, s egy hatalmas osztály ellenzésével találkoznia.

Az ujitás ellenségei, s kik nehezen türték azt, hogy birtokukban zavartassanak, maguk részére nyerték Octavius tribunt; ki tiszttársának minden inditványait meghiusitotta: minthogy egy tribun tiltakozása, megakasztá a tanácskozásokat. Tiberius mindenkép igyekezett őt megnyerni: nemeslelkü, eltökélett akaratu, de szelid jellemü levén, saját vagyonából ajánlotta meg neki a telkekérti kárpótlást, mellyeket átengednie kellene; könyörgött neki, s még nyilván meg is csókolta: azonban látva makacsságát, daczára a tribuni szent méltóságnak, letételét inditványozta. „Igaz ugyan, igy szóla, hogy a tribun sérthetetlen, habár felgyujtaná is a fegyvertárat, és lerombolná a Capitoliumot: de nem akkor, ha magát a népet fenyegeti. A királyi méltóság is szent volt: s a mi őseink mégis elkergették Tarquiniust. Minden fölött szentek voltak a Vesta-szüzek: s mégis ha vétkeztek, elevenen temettettek el. Szintugy a tribun is, ha sérti a népet, kiváltsága által nem állhat a nép fölött; mert ő maga ássa alá a hatalmat, mellyben ereje áll."

Midőn a törzsek már Octavius letételére szavaztak, még egyszer kérte őt Gracchus: sőt egészen a könyekig inditotta őt meg; de vagy makacsságból, vagy a becsület ferde felfogásából, ez tovább is megmaradt véleménye mellett: és a tizennyolczadik törzs szavazata, Octavius letételét elhatározta. Ez volt az első csapás, mellyet a tribunnak szent méltóságán egy másik tribun ejtett.

De hol van az ember, főleg a demagog, ki az ujitások ösvényére

---

[1]) Volebant Gracchi agros populi dividere, quos nobilitas perperam possidebat; sed tam vetustam iniquitatem audere convellere, periculosissimum. S. **August.** *De civ. Dei.* III. 24.

[2]) Méltán mondja Florus (III. 13.): Reduci plebs in agros unde poterat, sine possidentium eversione? Qui ipsi pars populi erant, et tamen relictas sibi a majoribus sedes, aetate, quasi jure hereditario, possidebant.

lépvén, tetszése szerint megállapodhassék? Tiberius dicső tehetségének minden ügyességét elővette, s helyes tapintattal, és törvényes eszközökkel igyekezett létesiteni a merész tervet; de végre is megunván a senatus huzavonáit, és az oligarchák hitszegő eljárását, kik nem csak életét, de becsületét is fenyegették: megujitá Licinius törvényét egész szigoruságában; mit sem gondolva többé a fölösleg után járható kárpótlással: és a birtoklóknak az államtelkekből leendő tüsténti kiüzetését elrendelte; s a birtok-igazolásra választott triumvireket a legnagyobb hatalommal ruházta föl.

Tiberius valóban legjelesebb polgár volt a néposztályuak, valamint a Scipiok a patriciusok közt; a nép iránti hő buzgalmában még az olasz egység magasztos eszméjére is fölemelkedett: azt inditványozva, hogy a romai polgárjog az egész félszigetre kiterjesztessék; helyesen fogván föl, milly szük alapon nyugszik a birodalomnak rémitő terhe; s egész Olaszországnak nem sokára bekövetkezett átalános föllázadása bizonyitá, milly czélszerü lett volna e lépés.

Hogy magasztos eszméit mielőbb életbe léptesse, Tiberius, Appiussal, és Cajus testvérével együtt triumvirnek választatta magát, az államtelkek fölosztásának foganatositására; s azon inditványnyal lépett föl, hogy Pergamum királyának örökségét, mellyet a romai népnek hagyományozott, ne kezelje többé a senatus, hanem az a szegény sorsu polgárok javára fordittassék: miszerint legyen, miből venniök eszközöket, és barmokat az uj földek miveléséhez; tovább a hadi szolgálat ideje a nép számára megröviditessék; a lovagok a senatorokkal együtt részt vegyenek a törvényszékekben; s minden olasznak adassék meg a polgárjog.

Ez utóbbi inditványok czélja volt, maga részére hóditani a lovagrendet, és az olaszokat: de a lovagok, habár gyülölték is a patriciusokat, kik az ő tekintélyöket korlátolták, és őket a hivatalokból kizárták, még inkább féltek a telektörvénytől; melly őket a bitorlott államjavaktól megfosztandó volt, s velök egyenlő szavazatra bocsátotta volna a romai gyarmatokat, vagy a régi olaszokat. Tiberius tehát kedvezni akarván nekik, maga ellen zuditotta őket, a népet pedig féltékenységre gerjeszté; melly habár kénytelen volt is magasztalni a derék tisztviselőt, állhatatlansága-, s ingatagságánál fogva nem tudá őt támogatni terveinek foganatositásában; s a patriciusok gonosz rágalmaira hallgatott, kik a tribunt uralkodási szándékról vádolták.

Jól érzé Tiberius, milly veszélynek van kitéve személye, ha egyszer hivatalát letette; miért is, az alkotmány ellenére, a tribuni

méltóság meghosszabbitására törekedett: felhozta a patriciusok fenyegetéseit, gyászban jelent meg, gyermekeit mutatá be a népnek; kérvén azt, tartaná meg számukra atyjokat. Bekövetkezvén a comitiumoknak választásra kitüzött napja, ujabb félelem lepte meg őt: minthogy sisakjában két kigyó költé ki tojásait, és az nap reggel a tyukok nem akartak kijönni a ketreczből; ő maga, midőn házából kilépne, megakadt a küszöbben, balról pedig két varju czivódván, egy követ ejtettek le a háztetőről épen lábai elé. Ezt mondja Plutarch: azonban nagyobb félelem szállhatta meg őt, látván maga ellen az aristocratiát közakarattal felkészülve minden eseményre; mig az ő pártján csak a határozatlan tömeg, és a mezei törzsek álltak: mellyek nagy részét a gyülésbeni megjelenéstől az aratás munkája tartóztatá vissza.

A gyülés megnyitásakor, a birtokosok szavukat emelik a törvényszegő ellen; a senatorok fegyveresen jelennek meg: Tiberius barátjai ellentállásra készülnek; a zavar növekedik. Ő nem juthatván szóhoz, kezét fejére teszi, hogy embereit a veszélyre figyelmeztesse: ellenfelei kiabálnak, hogy koronát kér maga számára; a fegyverteleneket konczolni kezdik, és őt magát is barátjaival együtt meggyilkolják: kiknek testei a temetésre méltatlanoknak találtatván, a Tiberisbe vettettek.

A megmenekültek közül némellyek törvényszék elé állittattak, mások orozva gyilkoltattak meg. Cajus Billius, minden itélet nélkül, kigyókkal telt hordóba rekesztetett; Blosius bölcsész Cumaeből törvény elé állittatván, bevallá, hogy Gracchust szerette, s minden akaratát készséggel teljesitette. „S ha ő azt parancsolta volna neked, gyujtsd fel a Capitoliumot?“ kérdé tőle Scipio Nasica. „Ezt ő soha sem tette, felelé Cumanus; de ha ezt parancsolta volna nekem, fölégettem volna, azon meggyőződésben, hogy ő csak a romai nép javára szolgáló dolgot akarhatott.“

Nasica, a Gracchusok unokaöcscse, ezek legelkeseredettebb ellensége volt. Ő volt az, ki Scaevola consul tanácsának ellenére, a fegyvertelen nép megrohanását inditványozta; azoknak élén állott, kik a k ö z t á r s a s á g o t s z e r e t t é k, vagyis kizsebelték: és egy rendelet által bátorkodott igazolni mindazt, mi a Gracchusok, és ezek pártja ellenében elkövettetett. Megvetve a népet, midőn egyszer egy földmives kezét megfogná, hogy szavazatot kérjen tőle, s azt durvának tapasztalná, igy szólott hozzá: „Te talán kezeiden jársz“?

Egyébiránt Tiberiussal nem volt még leverve a néppárt; s midőn Nasica, a főpap, nyilván mutatta magát, szidalmakkal illettetett:

neki tulajdonittatván a szent személynek szent helyen történt meggyilkoltatása. Végre a senatus, némi elégtételt akarván adni a népnek, hogy egyszersmind maga is meneküljön a kényszertől, tisztességes ürügy alatt Ásiába küldé őt: honnan többé vissza sem tért.

Scipio Africanus halála (129.).

A senatusnak foganatba kellett volna vennie a telektörvényt (132.); de midőn végrehajtásra került a dolog, olly sok nehézségek és bonyodalmak adták elő magukat a határok, birtokczim, és a becsár iránt, hogy ezek megoldására a kiküldött triumvirek elégteleneknek érezték magukat. Az olasz, és latin társak nagy részt kaptak államtelkekből; s megunván eme rendszabályokat, a senatushoz folyamodtak: melly kapott az alkalmon, megdönthetni a gyülölt telektörvényt. Az elégületlenek Scipio Aemilianus pártfogását kérték ki; s ez megnyervén a triumvirek eltörlését, kieszközölte, hogy az egész dolog Tuditanus consulra bizassék; azonban ez is olly bonyodalmakra bukkant, hogy megijedvén a feladattól, Illyricumba ment el. A nép azelőtt bálványozván Scipiot, most gyülölni kezdé; mivel értésére esvén Tiberius meggyilkoltatása, Homernek e szavait mondá: „Igy veszszen el az, ki hozzá hasonlóan cselekszik.“ Valahányszor a szószéken megjelent, zajgással szakitá őt félbe a tömeg, és gunyos szavait ismétlé [1]); sőt arról is vádolta, hogy dictatorságra törekszik. Ő a népet megvetette: saját, és Paulus Aemilius érdemeire hivatkozván; s a faluról, hol Laelius barátjával elvonultságban a tudományoknak élt, mindannyiszor berándult Romába, valahányszor népszerü törvények ellen kellett szónokolni. Egy éjjel azonban halva találtatott házában. A gyilkosságról a demagogok vádoltattak; de a nép nem engedte meg a vizsgálatot: attól tartván, hogy Cajus Gracchus becsülete szenvedne általa. A legmagasabb aristocratának halála, jeladás volt arra, hogy a harcz kitörése erőszakosabb, szenvedélyesebb, és gonoszabb leend.

Valóban a tribunok Tiberius által felvilágositva, milly borzasztóvá válhatik hatalmuk, annak öregbitésére törekedtek. Carbo tribun, ki nem szünt meg fölemliteni Gracchus halálát, ezt inditványozta hogy a tribunatust a nép, tetszése szerint meghosszabbithassa; de az inditvány nem fogadtatott el. Metellus Macedonicus censor akadályozni akarván beléptét a senatusba, C. Atinius tribun elfogatá őt; és mint fölségsértőt letaszittatta volna a tarpeji szikláról, ha egy másik tribun közbe nem veti magát: ekkor hasznára akarván forditani ez

[1]) Lásd fönebb, 41. lap.

eseményt, keresztülvitte, hogy a tribunok is ülést, és szavazatjogot nyertek a senatusban.

Cajus Gracchus.

Cajus Gracchus, testvére halála után saját életét is féltvén, visszavonult; az ékesenszólásra adva magát: miben őt senki fölül nem multa. Egyébkint magaviseletében bölcs, a henyeségtől, fukarságtól és kéjelgéstől, mellyen a romai ifjuság egész szenvedélylyel csüggött, idegen volt. Sokan őt kevésre becsülték; és ugy vélekedtek felőle, mint a ki testvére tetteit rosszalja: azonban ő annak megbosszulására, a nép fölemelésére, s a dusgazdagok megalázására tett előkészületeket. A quaesturát kérve, Sardiniába ment, hol vitézsége és pontossága által a consul, és a katonák becsülését és szeretetét kinyerte. A városok nem akarván ruhát szolgáltatni, rá birta őket; Micipsa, Numidia királya, egyedül ő iránta tekintetből küldött gabonát: a senatus nagy bosszuságára; melly e királynak küldötteit elkergette, s az őrséget fölváltatta. Maga a senatus, azon ürügy alatt, hogy a massilio tákat segitse, távol tartományba küldötte az erőszakoskodó Fulvius Flaccust: egyikét a telkek fölosztására kinevezett triumvireknek; ki a patriciusok daczára consulságot nyervén, eget-földet megmozditott a polgárjog kiterjesztése, és a telektörvény előmozditása végett.

Hirtelen Gracchus megjelenik Romában. A censorok mint szökevényt törvény elé idézik; és ő ekképen szónokol: „Tizenkét évig szolgáltam a seregnél, jóllehet a törvények tiznél többre nem kötéleznek. Mint quaestor két éven tul müködtem vezérem oldala mellett; jóllehet a törvény egy évi szolgálat után megengedi a visszatérést. Igaz ugyan, hogy a törvény meghagyta nekem, miszerint vezéremmel térnék vissza; de a törvény is fölteszi azt, hogy a consul azonegy helyben csupán consulságának ideje alatt táborozik. Ha nektek három évig tetszik megtartani Sardiniában L. Aurelius Orestest, köteles vagyok-e tekintetbe venni hozzám nem intézett rendeleteteket? Könnyü a proconsulnak hosszantartó, korlátlan uralmat gyakorolni az engedelmes legiok fölött; de vajmi bajos a quaestornak henyélve tölteni a hasznos időt. Engem annyi szerencsétlenek érdeke hiv, kik várják a földek kiosztását: melly munkával én bizattam meg. Minő szándokkal tartottak engem olly hosszas ideig távol a fővárostól, annak fürkészése a romai népet illeti: az olaszok pedig panaszolkodhatnak miatta. Ti censorok! legalább vegyétek tekintetbe, miképen viseltem magamat egy olly szigeten, hol a fukarság és ledérség megronták az oda küldött uj sereg tiszjeit, és harczosait. Egy fillért sem fogadtam el

ajándékban a szövetségesektől; sem nem türtem, hogy miattam költségbe verjék magukat. Sátorom nem volt a kéjelgés tanyája, a romai ifjuság kicsapongásaira a borban és szerelemben; lakomákat is rendeztem: hol távol lévén a kihágás, szerénység uralkodott a szavak-, és tettekben; aljas nők nem jártak hozzám: s vagyonom egy fillérrel sem növekedett. E különbséget találjátok köztem, és a Sardiniában levő tiszteitek közt: én egyedül térek vissza, üres erszénynyel; mig a többiek kiüritvén a boros kancsókat, ezüsttel, és aranynyal telve hozzák azokat vissza“ [1]).

E beszéd megtette hatását. Cajust fölmenté, s megéljenzé a nép, melly Tiberiust szemlélte benne; midőn tehát (123.) a tribunságot kérte, a Mars-mező alig volt elegendő, magába fogadni az oda sereglett olaszokat; kik az erkélyek- és háztetőkről, felkiáltás utján adták szavazatukat: és e méltóságban a következő évre is megerősittetett.

Csak az volt a baj, hogy Cajus nem testvérével együtt, hanem utána jött; s hogy ennek gyászos vége annyira megrémité őt, miszerint biztos elhatározás nélkül fogott a dologhoz. Szándéka levén diadalra segiteni a telektörvényt, és kedvezni a népnek: midőn a gyülésekben szónokolt, a helyett, hogy a régi divat szerint a senatushoz fordulna, inkább a nép felé hajlott; melly részben utánzókra találván, a nép fontosságban nyert. Egyszersmind nem mulasztá el, fölemliteni minden alkalommal, miszerint: „testvére a senatus szemei előtt botokkal veretett agyon, és teste a Tiberisbe hurczoltatott; barátjai itélet nélkül végeztettek ki: holott ezelőtt ugy kivánta a törvény, hogy ha valaki nagy bünről vádoltatik, a hirnök korán reggel jelenjék meg háza előtt, és trombitaszóval idézze meg őt; s mig ez meg nem történnék, senki ellene ne szavazzon.“

Ennek következtében azon inditványnyal lépett föl, hogy a halálos büntetés a nép jóváhagyása nélkül végre ne hajtathassék; minden hóban gabona adassék ki olcsó pénzen; évenkint osztassanak ki földek; Attalus öröksége a nép javára fordittassék; tizenhét éves kora előtt senki a katonaság közé ne soroztassék, a katonáknak zsoldcsökkentés nélkül ruházat szolgáltassék. Szóval, testvére inditványait részletenkint elfogadtatá. Ha néha engednie kellett is valamelly előterjesztésnél, kijelenté, mikép ezt csak Cornelia, szeretett anyja iránti tiszteletből teszi.

Illy módon neki bátorodván, azt kivánta, hogy a senatorok mellé

---

[1]) E beszéd töredékeit föntartá **A. Gellius.** XV. 12.

hatszáz lovag adassék. E tulságos követeléssel csak azért állott elő, hogy egy mérsékeltebbet nyerjen, tudnillik, hogy a biráskodás a senatorok kezéből kivétetvén, a lovagrendre ruháztassék; melly ez által politikai testületté vált, a senatus egyensulyozására [1]); s végre az olaszok számára kinyerte a teljes polgárjogot. Ez által a latin társakat akará megnyerni magának, hogy az ellenzéssel hagynának föl; és valóban ez idő óta a latinok a romai néppel szövetkeztek, a nemesség, és a senatus ellen. A gabonatörvénynyel meghóditá a városi törzseket, a telektörvénynyel a polgárokat, a törvényszékek által a lovagokat; Olaszországot pedig a polgárjog kecsegtetésével. Szóval, a köztársaság, és Olaszország minden ereje a senatus ellen fordult: mellynek engednie kellett. Azonban a gabonakiosztás kiüríté a kincstárt; a törvényszékeknek lovagok kezeire lett jutása, két részre osztá a köztársaságot, és a senatorokat aláveté a publicanusoknak; s maguk a lovagok sem türték szivesen a birtoktóli megfosztatásukat: a nép pedig nem örömest osztá meg jogait, és szavazatát más, nem romaiakkal.

Cajus belátva, mennyire gyülölniök kell az ő hatalmát a senatoroknak, mindenkép azon volt, hogy hasznos, és becsületes tanácscsal szolgáljon nekik. Midőn Fabius propraetor gabonát küldött Spanyolországból, rábeszélte a senatust annak eladására, s a bevett pénznek az iberek számára leendő elküldésére: nehogy Roma igájának sulyját annyira érezzék. Görög müvészekkel társalgott, magtárakat épittetett, s mig a triumvirekkel Olaszországot méregette, gyönyörü utakat, hidakat épittetett, mérföldoszlopokat, és köveket emeltetett, mellyekről nyeregbe hághatni [2]); s mind e munkálatokra ő maga ügyelt föl. Gyarmatokat indittatott oda, hol Románák nagyobb területü birtoka volt; s Roma régi vetélytársait, Capuát, Tarentumot, és Carthagót ujra épittetni javaslá.

A senatorok beleegyeztek: és őt magát bizták meg, hogy Carthagóba gyarmatot vigyen; melly a legelső volt Olaszország határain kivül. El is indult: de a mint a nép szemei elől elvonták őt, a senatorok mindent elkövettek, hogy őt a néppel meggyülöltessék. A mit Fulvius, egy istentelen fondorkodó, elkövetett, hihetőleg a neki méltán tulajdonitott Scipioféle gyilkosságot is, annak sulyját mind Cajusra

[1]) E pontban nem egyeznek az irók. Paulus Manutius, *De legibus*, megmutatja, hogy Plutarch és Livius csalódtak, és Appianus-, Vellejus-, Asconius-, és Ciceroval tart.

[2]) A kengyel használata későn jött be; miért is, hogy fölfegyverkezve lóra ülhessenek a romaiak, valamelly magasabb helyre kellett állaniok.

háritották. Hogy tekintélyét elvegyék, a senatus a népet látszott pártolni, s felbiztatá tiszttársát Drusust, hogy a legtulzóbb népszerü inditványokkal lépjen föl. Midőn Cajus két gyarmatot kivánt küldetni, Drusus tizenkettőt; midőn Cajus a földek kiosztását csekély kárpótlás mellett kivánta, ő az ingyen átengedést sürgette; keresztül vitte azt is, hogy a hadvezérek ne botoztathassák meg a katonákat. E mellett mindig kiemelte, hogy e javaslatok a nép java mellett buzgó senatustól erednek; s maga részére sem hivatalokat, sem méltóságokat nem keresett: egészen ellentétben Gracchussal, ki minden megbizatást magára vállalt; és bámulandó tevékenységénél fogva, valamenynyiben a legnagyobb ügyességgel járt el.

Gracchus halála.

Illy ravasz eljárás mellett, és a nép kedélyére ható czifra szavakkal, elérte Drusus, hogy a nép kegye közte, és Gracchus közt meglőn osztva; s éles hangulata a senatus irányában alább hagyott: s midőn Gracchus az ujra fölépült Carthagóból visszatért, a nép őt idegen gyanánt tekinté. Harmadszor is kérte a tribunságot: és maguk tiszttársai is olly ügyesen vitték a dolgot, hogy ellenkező szavazatokat nyert; végre, legnagyobb szerencsétlenségére, halálos ellensége, L. Opimius választatott meg consulnak. Ki is megbizatván a senatustól, őrködni a köztársaság java fölött, és igy dictatori hatalommal ruháztatván föl, elfoglalta a Capitoliumot; Cajust a haza ellenségének nyilatkoztatá, s jutalmat tüzött ki fejére. Ezután seregével Fulvius ellen indult; ki a harczban elesett. Gracchus a Furiák berkébe menekülvén, egy hozzá hü rabszolga által megölette magát [1]). Három ezeren estek el e napon az Aventin hegyen: és a Tiberisbe hányattak; mások kinok közt végeztettek ki: javaik elkoboztattak, özvegyeiknek a gyász megtiltatott; Gracchus neje még jegyajándékát is elveszté; s Opimius, az első polgárháborunak, vagyis mészárlásnak hőse, az egyetértés templomát épitette.

Alig hogy magához tért a nép, melly olly gyáván cserben hagyott oltalmazóját, mindenkép nyilvánitá fájdalmát: kezdetben a falakat irkálta be, később a Gracchusoknak szobrokat emelt, szenteknek tekinté a helyeket, hol azok elestek, és termékeinek zsengéjét ota áldozta föl; Cornelia, ki hiában igyekezett a vállalatról lebeszélni

[1]) „Igy veszett el az utolsó Gracchus a patriciusok keze által; de a halálos csapás port szórt az egekbe; s e porból született Marius: Marius, ki nem azért nagy, mivel a cimbereket kiirtá, hanem inkább azért, hogy Romában a nemességi aristocratiát leverte.“ Mirabeau szavai. Az ujabb kor demagogja igen jól megértette a régit.

Cajust [1]), méltósággal viselte a veszteséget; azt mondván, hogy fiai hozzájok méltó sirban feküsznek, megszentelt helyeken; s még sokáig élt Misenumban: maga köré gyüjtvén a tudósokat és görögöket, s követeket fogadván a királyoktól; kiknek örömmel beszélte el a Scipio Africanusra vonatkozó részletességeket, és gyermekeinek szomoru sorsát Halála után szobrot állitottak számára, e fölirattal: „Cornelia, a Gracchusok anyja.“

A telkek felosztása megkezdetett; nem is merészelte megszüntetni azt a senatus: de jól kiszámitott inditványokkal, a Gracchusok törvényjavaslatának jobb részét kijátszotta. A patriciusok rávettek egy biztost: jelentené ki, miszerint a felosztás a telektörvény értelmében nagy bajjal járván, sokkal jobb lenne, a becsár lefizetésére szoritani a birtokosokat, melly pénz a szegények közt elosztatnék: és ez örökös bérfizetés mellett a birtokosokat háborgatni szabad ne legyen. Tetszett a kedvezőnek látszó inditvány a népnek, és elfogadta azt: mi által az államjavak elidegenithetlenségét kimondá; de csakhamar egy másik tribun a bérfizetést is megszüntette: azt hozván föl, hogy a nemesek elég kárpótlástnyujtanak az által, hogy a méltóságokat ingyen viselik; és a nép visszaesett előbbi nyomorába. Egy törvény később a Gracchusok törvényeinek minden eredményét megszüntette.

A telektörvények tehát a pauperismus, a szegényadó, személyes fogság, pénzzeli szabad üzlet, és a birtok apró részekre osztásának mai napig is fenforgó kérdéseit feszegették. Licinius törvényei a birtokfelosztást, és a vagyoni egyensulyt állapiták meg: ebben gyökerezik a romai köztársaság állandósága, és hatalma; azok eltörlése után a szabad lakosság, és a termékek csökkentek. Tiberius Gracchus vissza akará állitani azokat; midőn a gazdagok birtorlásai még ujabb eredetüek, és törvénytelenek lévén, nem volt szükség felforgatni a társadalmat: hanem helyreállhatott volna a birtok-, és vagyon-egyensuly a három rend közt. Az oligarchia azonban elleneszegült, és első példáját adta a polgárháboruknak, mellyekben el kellett vesznie.

Az ellenségeskedés a nép és patriciusok közt naponkint dühösebbé vált. A lovagok, a törvényszékek és az adóbérlet birtokában, függésben tarthatták maguktól a senatust, és minden reformnak ellene szegülhettek. Hiában dörgött M. Antonius, L. Crassus, és egyebek szónoklata a tartományok pusztitói ellen; hiában igyekeztek mások jobb közigazgatást létesiteni. E közben a romai nép szövetségesei

[1]) Cornelius Nepostól maradt fön két levél, mellyekben az anya fiát szándékáról lebeszélni igyekszik.

közt azon remény tápláltatott, hogy nekik is részök lehet még a világuralomban ; s elfojtott panaszaik, előhirdetői voltak a viharnak, mellynek kitörése csak vezetőre várt, ki a bátorsággal ügyességet tudjon egyesitni.

NEGYEDIK FEJEZET.

A rabszolgák. Polgárháboruk.

Azoknak, kik a régiek államintézményeit, és szabadságát égig magasztalják, s a haladás szent törvényét megtagadják, emlékezetökbe hozzuk a rabszolgaságot, a régi társadalomnak rákfenéjét ; mellyet alkalmunk lehetett szemlélni Indiának papi öltönye, az egyptomiak bölcs zsarnoksága, s a virágok közt, mellyeket a görögök minden léptennyomon sarjadoztattak. Romában is iszonyu nagy volt a rabszolgák száma : kik többnyire harczok által szereztettek [1]), vagy saját büneik miatt, önmaguk adták el magukat, vagy a hitelezők és törvény által adattak el (servi poenae) ; mások mint rabszolgák születtek (vernae) : némellyek ismét mint gyermekek kitétetvén, ugy szedettek föl. Terjedvén a hóditások, főleg Nagy-Görögország-, és Siciliából, előkelő mivelt férfiak is mint rabszolgák hozattak Romába ; s a Carthago-, Illyria-, s Galliával viselt háboruk után rendkivül megszaporodtak. A mostani amerikai ültetvényesek számitása szerint, nem is ohajták, hogy otthon szülessenek : részint mert ezeket nem tarták eléggé erőseknek, részint mert elveszettnek hitték az időt, mellyet a terhes anyának tétlenségben kell töltenie, s a gyermek táplálására haszontalanul forditni.

A törvény a rabszolgát dolognak tekinté, nem pedig személynek, vagy embernek [2]). Mint másnak tulajdona, a polgári életben nem képviselteték ; törvény előtt mint tanu, vagy vádló, föl nem léphetett,

---

[1]) Halicarnassusi Dénes, Servius Tulliusról szólván, azt mondja, hogy a romaiak a legtörvényesebb módon szereztek szolgákat ; *κατὰ τοὺς δικαιοτάτους τρόπους* : mert vagy árverésen vették őket, vagy a zsákmánynyal együtt adattak el, vagy szabadságot kaptak a hadvezértől megtartani azokat, kiket a háboruban elfogtak, vagy ollyanoktól vették, kik e fönebbi módon jutottak azokhoz. Egyedül a fölszabaditások végett panaszkodik, mellyek olly gyakran fordultak elő a köztársaság utolsó éveiben.

[2]) Ulpianus (Fragm. 19. 1.) a mancipi dolgok közé számitja őket ; Theophilus azt mondja, nincs személyök, nincs fejök : *ἀπρόσωποι, οἱ οὐδεμίαν πάλαι εἶχον κεφαλήν* ; és Florus *secundum genus hominum* (Hist. III. 20.). Ilpus Senecánál

sérelem rajta nem történhetett, és egyedül ura érezhette magát megsértettnek; végrendeletet nem tehetett, és természetes örököse ura volt, ki a más által neki hagyott vagyont is öröklé. A rabszolgák üzték a müvészeteket és mesterségeket; ők, vagy a szabadosok tarthattak boltokat: s ha vita támadt, a pör a tulajdonos ellen intéztetett. Valamelly rabszolgának birása és használata megosztathaték; s az ura kénye szerint üthette, megfeszithette, kiéheztetheté, és testével szabadon bánhatott. Törvényes házasság köztök nem létezett: a gyermek nem volt az övék. A törvény könyörtelen pontossággal számitja ki a rabszolga értékét, és a kárpótlást az ő elvesztése-, vagy elhasználásaért. Gajus institutioiban ez áll: „Az aquilia törvény első fejezete szerint, ki igazságtalanul megöli az embert, vagy négylábu állatot, másnak tulajdonát, az urának megfizeti egy év mulva ezen tárgy legfőbb értékét. Nem csak a testi értéket kell tekintetbe venni, hanem azt is, ha a rabszolga elvesztése, a rabszolga saját értékénél nagyobb kárt okozott az urának. Ha rabszolgám örökösnek neveztetett, és mielőtt engedelmemből elfogadta volna az örökséget, megöletett: árán kivül, az elvesztett örökség értékét is meg kell az illetőnek fizetnie. Szintugy ha két ikrek, bohóczok, vagy zenészek közül, egyik megöletett: tekintetbe kell venni a megholtnak értékét, és a kárt, mellyet az ő megöletése, az életben maradottnak értékében okozott; épen ugy, mint ha egy pár öszvér-, vagy négyes fogatból az egyik megöletett. A kinek rabszolgája megöletett, szabad választása szerint bünvádi pört kezdhet, vagy az aquilia törvény értelmében kárpótlást követelhet“[1]).

Rabszolga-vásár.

A rabszolgákat tengeri rablók, vagy kereskedők hozták vásárra, kik épen olly gyalázatos módon jutottak hozzájok, mint az ujabbkori rabszolga-kereskedők [2]). Delos volt a fő vásártér, hol az istenség oltalma

---

(*Controv. X.* 4.) mondja: *In servum nihil non domino licere.* Juvenalis (*Sat.* V. 210.) illy gyalázatosságokat ir:

Pone crucem servo. Meruit quo crimine servus
Supplicium? quis testis adest? quis detulit? audi:
Nulla satis de vita hominis cunctatio longa est.
O demens! ita servus homo est? Nil fecerit: esto.
Sic volo, sic jubeo: stet pro ratione voluntas.

[1]) **Gajus**, III. 210. 212. 213.

[2]) **Heyne**: ‚E quibus terris mancipia in Graecorum et Romanorum fora adducta fuerint‘. Az érzelmek egyformasága miatt fölhozzuk eme szavakat: Desinamus aliquando laudibus extollere virtutem romanam, omnis terrarum orbis vastatricem, et in generis humani calamitatem adultam et auctam! Quid enim? Unius

alatt ezerek adattak el naponkint; kik leginkább Phrygia-, s Cappadociából hozattak oda. A független néptől került rabszolgák többre becsültettek; minthogy a szabadság élvezete több erőt adott nekik. A spanyolországi rabszolgák ára csekély volt: mert halál által szabadultak a szolgaságtól. Siciliában a pohárnok kevesebb értékü volt, mint a serleg; legdrágábban keltek a fajtalan phrygiaiak; a kecses miletusi nők ára 2,800 lirára is fölrugott: holott Galliában, Afrikában, Thraciában, egy fiatal leányt néhány marok sóért, és kevés borért is lehetett vásárolni.

A vásártéren több osztályu nagy bódékban (c a t a s t a) tartattak a rabszolgák, mint valamelly kalitkában: meztelenül, összelánczolt kezekkel, és homlokukon egy irattal, melly az aedilisek parancsából, jó és rossz tulajdonaikat foglalta magában [1]). Az Ásiából jött rabszolgák lába, megkülönböztetés végett, krétával volt bekenve. A kitünőbbek bensőbb teremekben helyeztettek el; az idegenek, kiknek jó tulajdonairól jót állani nem lehetett, megbilincselt kezek-, és lábakkal, és süveggel fejökön állittattak ki.

A vevő a piaczra menvén, előadta a kereskedőnek, hogy szüksége van iróra, nőre, kutyára, vagy nevelőre; s megvizsgálta az illetők erejét és tehetségét: az eladó köteles volt fölfedezni az egyén betegségeit és hiányait, nem szokott-e nyugtalankodni, megszökni, és csavarogni. Később árszabás állapittatott meg, az életkor és foglalkozás szerint: hatvan arany pénz egy orvosért, 50 egy iróért; a tiz évnél fiatalabb heréltnek ára 30, az idősebbnek 50 arany volt [2]).

Teendőik.

Tekintélyes polgárok rabszolgák nevelésével üzérkedtek: Cato megvásárolván a tunya, tudatlan rabszolgákat, miután őket kiképezte,

---

populi victoris tantae ut essent opes, alia post aliam provincia viribus opibusque fuit exhausta!

Pignorius és Popma a romai rabszolgákról; Jugler a rabszolga-kereskedésről a régieknél; Laon Vilmos a felszabadulásról, csupa tanukat szednek össze. Reithmeier (*Gesch. u. Zustand der Sklaverei u. Leibeigenschaft in Griechenl.* Berlin, 1780.), és Blair (*An inquiry into the state of slavery amongst the Romans.* Edinburgh, 1833.), csak két nemzetre szoritkoznak; de magasabb szempontból tekintik a dolgot. Saint-Paul atya beszéde, *Sur la constitution de l' esclavage en Occident pendant les derniers siècles de l' ére païenne.* (Montpellier, 1837.) méltó a mai korra; s ohajtandó, tartaná meg szavát, és kissé hosszabban tárgyalná a rabszolgaság eredetét, és megszüntetését.

[1]) Impediti pedes, vinctae manus, inscripti vultus. **Seneca.**

[2]) **Justinianus**, 530.

ismét eladta őket; Pomponius Atticus pedig tudósokat képezett belőlük. Mig némelly amerikai Egyesült-államok, az annyira kihiresztelt szabadság mellett nem engedik meg a négereknek, hogy olvasni tanuljanak, minthogy ezt maguk is természet elleni képtelenségnek tekintik: a régiek tudósokat képeztek belőlük; annyira meg volt gyökerezve náluk a szolgaság. A szolgák, és szabadosok végeztek Romában mindent. Itt az ismerősök csupán a forumon, vagy lakomáknál találkoztak; a nők tiszteletben álltak, de nem szerettettek: a rabszolga tanult, hü, okos lény volt, valamivel többet érő a kutyánál; urát mindenüvé követte, ezer meg ezer szolgálatot tett neki, mellyeket a szabad ember becstelenségnek tartott volna: tréfáival mulattatá őt; senatusban elmondandó beszédeket készitett számára; tanukat gyüjtött össze, kikkel ügyét a forumon megnyerje, s igy fölszabaditására elődolgozott. Mint szabad ember, megnyervén a süveget, togát és gyürüt, még hasznosabbá vált urára nézve; kinek nevét is viselte, s ki őt egészen ugy tekinté, mint érdekeinek és szeszélyeinek hü szolgáját, és társát az ő családi dolgaiban, a veszélyek- és élvekben, s a védenczek ügyeiben.

A rabszolgák végeztek minden dolgot a háznál; földmivelők, pásztorok, szakácsok, borbélyok, fürdősök, szabók, vargák, szóval minden valának: némellyek a kapukhoz lánczoltattak, hogy az idegenek érkeztét ugatással jelentsék; mások, mint élő órák, az órát kiálták; mások ismét gabonát őröltek, s nehogy néhány maroknyi liszttel csillapitsák éhségöket, nyakuk körül széles tábla köttetett; egyik gazdája lábainál törölgeté a keleti szőnyegekről az ő mértékletlenségének nyomait; a másik zenélt, kéjelgésre szolgált [1]), vagy bohóczot játszott: melly czélra sokan törpékké képeztettek az által, hogy tagjaik gyermekségök óta kötelékekbe szorittatván, növésökben akadályoztattak. Augustus Juliája birt egy törpét, ki nem volt magasabb két lábnál, és egy hasonló nagyságu rabszolganőt. Igen nagy becsben tartattak még a himnők is; kik néha szinte mesterséges módon állittattak elő [2]).

Egy jó erőben levő rabszolga, naponkint 25 fillért hozott be urának: és kapott havonkint 20 litre gabonát, és 25 litre bort; melly

---

[1]) Impudicitia in servo necessitas, in liberto officium, in ingenuo flagitium est.

[2]) **Sen.** *ep.* 47. Gori (*Descriptio columbarii*), Pignorius (*De servis*), Popma (*De servorum operibus. Suppl. ad* **Graevii** *thesaur.* Vol. III.) saját elnevezésekkel legalább 23 német említik a rabszolganőknek, és több mint 300 német a rabszolgáknak.

Cato utasitása nyomán eczetből, édes vizből, és romlott tengeri vizből készült.

Rabszolgákkali bánásmód.

Borzasztó még rá is gondolni, milly bánásmódban részesültek a rabszolgák. Pallas, czimboraságról vádoltatván némelly szabadosokkal, bebizonyitá, miszerint csupán jegyek által, vagy irásban közlekedett velök. Antonius és Cleopatra, a méregszerek hatását próbálták meg rajtuk. Pollio az angolnatóba vettetett egy rabszolgát, ki valamelly edényt tört el; miért őt megfeddette Augustus: de ő maga is árboczfára köttetett föl egy rabszolgát, mivel egy fürjet megevett. Az egész éjen át tartott lakomáknál éhezve, s állva szolgáltak a rabszolgák; és jaj volt annak, a ki köhintett, trüszkölt, sohajtott, vagy csak megmozditá is ajkait. Némellyek véres küzdelmekkel mulattaták a vendégeket; és uraik tapsoltak, fütyültek, azt mondván: „Távol innen cső cselék; nehogy véred bemocskolja tunicámat.“

Seneca gyermekeket emlit, kik a lakoma végével külön szobákban várták a gyalázatos tettet. Egész serege érkezett az illy szerencsétleneknek, főleg Ásiából és Alexandriából, kiképezve a legnagyobb utálatosságokra: tartomány és bőrük szine szerint rendeztettek el olly ügyesen, hogy valamennyinek buja testalkata volt, és arczukon a szakálnak első pelyhe is alig mutatkozott; a sima hajuak soha sem kevertettek össze kondor hajuakkal. Némellyek képe olajjal mázoltatott be: nehogy utközben a nap heve, és a hideg megártson a gyenge bőrnek. Plinius, és Qintilianus [1]) beszélik, minő gyalázatos módokkal rejték el azok hiányait, kik becstelen élvezetekre voltak szánva, s minő füvekkel késleltették az érettség fejlését. Dion állitja, hogy a hölgyek mezitelen rabszolgákat tartottak maguk körül, vagy szemtelen ifjak által kisértették magukat; és még Latiumnak szigoru szüz nyelve sem képes eltakarni az ocsmányságokat, mellyekről Juvenalis vádolja őket [2]).

---

[1]) **Plinius**, XVI. 18.; XXI. 26. **Quintilianus**, II. 16; V. 12.

[2]) Sunt quas eunuchi imbelles, ac mollia semper
Oscula delectent, et desperatio barbae,
Et quod abortivo non est opus. Illa voluptas
Summa tamen, quod jam calida matura juventa
Inguina traduntur medicis, jam pectine nigro.
Ergo spectatos ac jussos crescere primum
Testiculos, postquam coeperunt esse bilibres,
Tonsoris damno tantum rapit Heliodorus.
Conspicuus longe, cunctisque notabilis intrat

Éjjelre rekeszek-, és lyukakba zárattak: hol szalmán, vagy a földön feküdtek halomra férfiak, és nők. A megöregedtek, vagy orvosolhatlan betegek, Aesculap szigetére vitettek a Tiberis folyam közt: és ott a halál martalékaivá lettek. Claudius császár az által akará megszüntetni e kegyetlenséget, hogy az ekképen kitett szolgát szabadnak nyilatkoztatá: ekkor uraik megölék őket; a császár azonban mint gyilkosokkal bánt velök.

A senatus consultum Silanianum, Augustus korában azt határozta, hogy ha valamelly polgár rabszolga által meggyilkoltatik, minden társai halállal bünhödjenek; és (61. Kr. u.) Pedonius Secundus, Roma kormányzója, aljas szerelemféltésből egy rabszolga által meggyilkoltatván, némellyek rosszalták, hogy egynek vétke miatt négyszáz ártatlan rabszolga gyilkoltassék meg: azonban Cassius, hires jogtudós, fölállván a senatusban, lehordta az ujitókat. „Tehát mi még mentegessük őket, midőn őseink, kik nálunknál bölcsebbek voltak, már kimondották véleményöket? Lehetséges-e, hogy négyszáz rabszolga közül egy sem tudott volna a gyilkosról? Pedig egy sem fedezte föl, vagy tartóztatta őt le. Azt mondjátok, hogy ártatlanok fognak szenvedni: hát midőn egy gyáva sereg megtizedeltetik, a hősök szintugy, mint a gyávák nincsenek-e kitéve a sorsnak? Minden nagy példában van valami igazságtalanság; de a néhány ember ellen elkövetett igazságtalanságot eléggé pótolja a haszon, melly az egészre háramlik“ [1]). Ez okoskodásra megmentve lőn a törvény méltósága: s a nyomorultak két sor katonaság, és a törvényt átkozó nép orditásai közt halálra hurczoltattak.

Egyéb borzalmakat tár föl még Constantin rendelete, ki ujabb nézetek által vezéreltetve, elég bátor volt harczot izenni a multnak, és elősegiteni a jövő kor vallását: miért is megtiltá, fölakasztani a rabszolgákat, letaszitani őket a magasról, mérget csepegtetni ereikbe, lassu tüznél pirítani, vagy kiéheztetni őket, vagy pedig rothadásnak adni át eldarabolt testöket [2]).

A kegyetlenség eme folytonos lánczolata egy izben szakittatott meg évenkint, midőn a Saturnaliák tobzódásai közepette visszanyerték

---

Balnea, nec dubie, custodem vitis et horti
Provocat, a domina factus spado. Dormiat ille
Cum domina: sed tu jam durum, Postume, jamque
Tondendum cunucho Bromium committere noli.

Satyra VI. 366.

[1]) **Tacitus**, *Ann.* XIV. és 42. köv.

[2]) *Cod. Theod.* IX. 12.

egy perczre szabadságukat; minek következtében annál sulyosabbnak tetszett nekik a megszokott szigoru fegyelem.

A nők még ezenkivül kénytelenek voltak oda engedni magukat baromi természetü uraiknak, vagy rabszolgatársaiknak, vagy a kéjenczeknek a lupanariákban; mellyeket az urak nyereségvágyból nyitottak. A szigoru Cato taksát szabott az ölelkezésért saját rabszolgálóival. Fiatal korukban az ittas vendégek kéjeire szolgáltak; öregségökben gunynak voltak kitéve: s elaszott kebleikre fajtalan versek bélyegeztettek.

A kemény munka, s a lealacsonyitás mellett, még a hölgyek szeszélyeit is türték; ezek öltözése közben nagy számmal állták körül őket, egészen az ágyékig meztelen testtel, és mindegyiknek volt tenni valója a pipere körül. A hölgynek hegyes vas eszköz volt kezénél, mellyel minden legcsekélyebb hibára, a szerencsétlennek karjait, és mellét szurkálta; ugy szinte, ha nem birtak elegendő ügyességgel, helyrehozni a természet hibáit, vagy föleleveniteni a kor, vagy kicsapongás által hanyatlásnak indult szépséget.

A régi társadalom ismeretére, s méltánylására nem elegendő, a rabszolgákat saját személyökben, vagy az uraik iránti egyéni viszonyukban tekinteni; hanem még olly szempontból is kell őket néznünk, mint a tartományok népességének tevékeny tagjait, kik a törvények, előitéletek, és szokás által, a polgári, s emberi törvényen kivül helyezvék: mindazáltal az állam fönállására kerülhetlenül szükségesek. Irók és államférfiak, minden miveltebb nemzetnél egyértelmüleg nemtelen, és becstelenitő dolognak tekintik a munkát, és szorgalmat. Xenophon ugy nyilatkozik, hogy a munkára kárhoztatott embernek nem marad ideje magáért, vagy a köztársaságért valamit tenni; s rossz polgár, és rossz honvéd válik belőle. Cicero szabad emberhez illetlennek, és méltatlannak tart minden munkás foglalkozást; és alig hogy kivételt tesz némelly magasabb rendüekre nézve, minők a gyógyászat, és épitészet: a kereskedést is csak azon föltét alatt engedi meg, ha nevezetes nyereséget ád. Még a földmivelés, a régi consulok, és dictatorok foglalkozása sem oltalmazá meg a gyalázat ellen a másoktól függő munkásokat.

A dolgozó osztály tehát, lehet mondani, kizárólag rabszolgákból állott. Varro a földmivelési eszközöket három osztályba sorozza; s ezek: a beszélő eszközök, ugymint a rabszolgák; a félig beszélők, a barmok; és a némák, vagyis a lelketlen tárgyak. Aristoteles mondja: ‚az ökör a szegénynek rabszolgája' [1]; Cato pedig, miszerint „240 hold

[1]) *Politica*, I.

olajfás kert miveléséhez tizenhárom rabszolga, három ökör, és négy szamár kivántatik“ [1]). A rabszolgák müvelik a bányákat, dolgoznak a mühelyekben, használtatnak az épitéseknél; a templomok-, városok-, és testületeknek rabszolgáik vannak; ők teljesitik a tisztviselők parancsait, gondoskodnak a vizvezető csatornák-, utak-, épületekről; eveznek a hajókon, szolgálnak a hadseregeknél; és annál nagyobb szükség van rájok, minél kevésbbé ismertetnek az erőmutan szabályai: s mint nem valamelly ritka, nem is becses tárgyak hányatnak-vettetnek. Midőn tehát Hadrian roppant emlékét, vagy a Colosseumot, avagy Appius utját bámuljuk, e bámulat keltse föl bennünk egyszersmind a könyörület érzelmeit is annak meggondolására, mennyi családatya hurczoltatott el házi köréből, hogy a romai gőgnek emez emlékeit föl-állitsák.

Csak is e tekintetből érdemelnek a rabszolgák az ős történelemben, és a régiek államgazdászati könyveiben említést: még pedig olly ritkán, azon oknál fogva, mivel a munka mindenkor gyalázatnak tartatott; egyébiránt semmi szerep sem jutott nekik a társadalomban, sem részök nem volt a magasztalásokban, vagy szánalmakban, mellyek a többi halandók dicsőségére, vagy nyomorára pazaroltattak.

Az ő felszabaditásukat nem az erkölcsi egyenlőség, vagy emberi testvériesség érzelmeinek, mint inkább a szeszély-, gőg- és romlottságnak köszönhették. A rabszolganők azon módon vásárolták meg szabadságukat, melly jelenleg a szabadokat megbecsteleníti. A szabadosok lázadások támasztására, gonosztettek-, és csalásokra használtattak a gazdagok által; séta közben követték őket; a gyászkiséretet szaporiták: és igy az ő számuk a romlottság mértékéhez képest növekedett.

Számuk.

Milly nagy volt legyen számuk e szerencsétleneknek, kitetszik onnan, hogy a nagyobb házaknál egy nomenclator tartatott, ki neveiket emlékezetében megtartsa. Crassus birtokában 500 kőmives volt, kiket munkára kikölcsönözött; az ügyvéd nem is ment a törvényszékre a rabszolgák számos kisérete nélkül. Caepio táborában 80,000 harczos közt 40,000 rabszolga volt. Caesar legioi Galliában olly nagy tömeget hurczoltak magukkal, hogy egy napon valóságos veszélyben forgott miattuk. Cajusnak volt ötezer; s habár kétkedni akarnánk is Atheneus állitásán [2]), hogy számos (*παμπολλοι*) romaiak 10—20

[1]) *De re rustica*, X. XI.

[2]) *Δειπνοσοφιστ αι*, VI.

ezerrel is birtak, fenmarad még Claudius Isidorus végrendelete, mellyben panaszkodik, hogy a temérdek veszteségek miatt a polgárháborukban, csupán 4156 rabszolgát, 5600 pár ökröt, 25,000 darab apróbb barmot, és 600 millio sestertiust hagyhatott hátra [1]). Egy izben inditványoztatott, hogy a rabszolgák különös öltözetet viseljenek; de valaki figyelmezteté társait a veszélyre, melly abból eredne, ha a rabszolgák észrevennék, milly kevesen vannak a szabad emberek [2]) Egy afrikai, egyszerü özvegy asszony, egy mezei lakkal együtt 400 rabszolgát adott át fiának: pedig az örökség nagyobb részét maga számára tartotta [3]).

Föltéve, hogy ipar nélkül nem állhat fön a társadalom, s hogy azt csupán rabszolgák gyakorolhatják, föltaláltuk az okát is, miért hitték a régiek a szolgaságot természetjogon alapulni. Ez állapotot a birtokosok, és bölcsészek politikai axioma gyanánt tekinték; és nem képzelhettek maguknak polgári társadalmat e nyomor nélkül. Sőt a mi több, maguk a rabszolgák is, midőn föllázadtak, nem támadták meg állásuk jogszerüségét; egyedül csak uraik kegyetlensége ellen panaszolkodtak. Emlékezzünk csak arra, hogy a régi nemzetek féltékeny, kizárólagos szelleme minden ellenségben zsákmányt látott: és csakhamar belátjuk, mikép fenésedhetett mindig tovább a seb, mellynek orvoslására emberi kéz elégtelen volt. Időről-időre mégis elégtételt nyert az emberiség; az igazságtalanság ellenmondásra talált: és a Gondviselés igazolva lőn.

Rabszolga-háboru.

Főleg Siciliában gyült meg a rabszolgák száma; kik izzó-vassal bélyegeztettek meg: a gazdag, dölyfös birtokosok egész csapatot vettek meg; és nem igen adva nekik élelmet, kiküldék őket rablás végett az utakra, és a falvakba. Harcziasan fölfegyverkezve buzogány-, lándsa-, és furkós botokkal, farkasbőrbe öltözve, s nagy kutyáktól kisérve, szabad ég alatt, rablás-, és zsarolásból éltek. A praetorok, uraik iránti kiméletből, nem mertek szigorun föllépni irányukban: kik, mint romai lovagok kezökben tarták a törvénykezést; és hivataluk betöltése miatt számot kérvén tőlök, kegyetlen bosszut állhattak volna rajtok.

A birtokosok közt vagyon-, és gőgre nézve különösen kitünt

---

[1]) **Svetonius**, *in Aug.* 16. **Plinius**, XXXIII. 10.

[2]) Quantum periculi immineret, si servi nostri nos numerare coepissent. **Seneca**, *De clementia.* I. 24.

[3]) **Apulejus**, *Apolog.*

bizonyos Damophilus Hennából; ki nagy terjedelmü földeket, számos barmokat, és igen sok szolgát birt, s ‚fényüzés-, és kegyetlenségben vetekedett a Siciliában lakó olaszokkal.' Temérdek rabszolgák-, kéjencz ifjak-, és hizelgőktől környezve, bejárta a tartományt: a szolgákkal gyalázatos módon bánt; ámbátor ezek nemes születésü férfiak, és hadi foglyok voltak: hegyes vassal szurkálta arczaikat, némellyeket meglánczolva ketreczekbe zárt, másokat nyájainak őrzésére küldött, annyi élelmet adván nekik, a mennyi nyomorult életök tengetésére épen elegendő volt; és nem mult el nap, hogy büntetés, vagy példaadás végett, néhányat meg ne korbácsoltatott volna: mialatt más részről neje, Megalis, ezek, és a rabszolganők kinjaiban gyönyörködött.

Daczára annak, hogy a szenvedés eltompitá ez embereket, Damophilus dühe kétségbeesésig vitte őket; és összeszólalkozván, föllázadtak, azon elhatározással, hogy iszonyu kegyetlenséggel sulyosbitott lánczaikat széttörendik [1]).

Még midőn Roma első izben szándékozott partra szállani Afrikában (257.), a samnisiak közül négyezeret hajószolgálatra, s evezésre kényszeritett. Megbosszonkodván ők e fölött, háromezer rabszolgával szövetkeztek a lázadásra, s fenyegették zsarnokaik nyugalmát; azonban Herius Potitius, a segéd-csapatok vezére, kit főnökül választottak, elárulta őket. Most pedig, az uj siciliai lázadás hirére, valamennyi rabszolgában föltámadt a rokonszenv, kiben csak egy szikra bátorságot hagyott még meg a szolgaság; és Ásiában bizonyos Aristonicus, ki Eumenes fiának adta ki magát, elfoglalta Leucae várost: de az ephesusiaktól megveretvén, Ásia beljébe vonta magát; hol a szolgáknak szabadságot igérvén, nagy sereget gyüjtött össze. Atticában huszezer bányász lázadott föl; mások ismét Delosban, és Campaniában. Rómában is 150,000 támadt föl; nem azért, hogy a szabadságot, és a jogok egyenlőségét csikarják ki (139.): ez eszme csak másfél század mulva mondatott ki egy kalyibából, és a keresztről, hogy soha többé feledékenységbe ne menjen; hanem egyedül csak az elviselhetetlen szolgaság könnyitése végett.

Eunus.

A siciliai rabszolgák közt volt bizonyos Eunus Apameából, Syria városából, jártas a büvészet-, és jósolásban: ő azt állitá, hogy először megálmodja a jövőt, azután ébren is látja; s minthogy némelly jóslatai teljesültek, társai előtt nagy tekintélyben állott. Egyszer az izzó

[1]) E lázadásról szól Diodor töredékeiben.

vasat markolta meg; majd ismét lángot bocsátott szájából: és a tudatlan nép által bámultatott. Azt hiresztelé, hogy megjelent neki a nagy istennő Syra; tudtára adván, hogy király leend: és ezt nem csak társainak mondá el, hanem urának, Antigenesnek is; ki jó izüt nevetett ábrándozásain, és őt királynak nevezgeté. Sőt e minőségben barátjainak is bemutatá; kérdezvén tőle, miképen bánna ezzel is, azzal is, ha trónra jutna. Eunus majd bolondokat, majd ismét okosan beszélt; a társaság pedig mulatott rajta: s a kövér lakomának maradékaiból neki is juttatott valamit.

Kitörvén a lázadás, a fölkelők megemlékeztek a jósról, és királyról: s Eunushoz mentek tanácsot kérni; ki elragadtatásában azt felelé, hogy az istenek helyeslik a dolgot, sőt felbátoritják őket a lázadásra. Az ohajtott tanács tetszett: és 400 rabszolga összegyülekezvén, Eunust vezérnek választák; és betörvén Hennába, gyilkoltak, és paráználkodtak: nem kimélve a hajadonokat, és a hölgyeket. Más rabszolgák is gyülekezének hozzájok; s a pusztitás, és gyilkolás gyorsan terjedt. Damophilus, és neje egy szomszéd mezei lakból a városba hurczoltatván, a szinházban rendesen elitéltettek; és amaz gyalázatosan meggyilkoltatván, Megalis a rabszolganőknek adaték át, kik a legnagyobb kegyetlenséget követték el rajta. Egyedül kis leánya kiméltetett meg; ki a rabszolgákkal emberi módon bánt, és iránták mindig könyörületet tanusitott.

Eunus, ki előbb tréfából neveztetett királynak, valóban illyenül kiáltatván ki, bibort, és koronát vett föl; feleségét királynénak nyilvánitá, s magát Antiochusnak, a lázadókat pedig syrusoknak nevezé: az ügyesbeket, és okosabbakat tanácsosainak választván; kik közt volt bizonyos Achaeus is. És kegyetlenséggel gyakorolván a hatalmat, a hennaiak meggyilkoltatását kivánta: azok kivételével, kik a fegyver-kovácsolásra alkalmasok voltak. Hasonlón a st.-domingoi császár Kristófhoz, három nap alatt 1700 jól fegyverzett embert gyüjtött össze, s rabolva, és pusztitva járta be velök a tartományt: hasonlón a vadállatokhoz, egyedül a bosszuállás vad ösztönétől vezéreltetve. Csakhamar 10,000-re növekedvén harczosainak száma, nyilt csatában támadta meg L. Ipseust, és a többi romai hadvezéreket: s több izben diadalt nyert rajtok.

Más részről ciliciai Cleon lázitá föl a rabszolgákat; s mig a romaiak azt reménylették, hogy a két felekezet, a vetélkedés, és féltékenység szellemétől ösztönöztetve, egymást fogja felkonczolni, az eléggé ügyes Eunus meg tudá nyerni magának Cleont, a maga 5000

emberével együtt. És igy egy hónap mulva a lázadás kitörése után, mintegy 200,000 harczos állittatván talpra, ezekkel megtámadta Messanát: honnan azonban L. Calpurnius Piso consul őt elüzte [1]).

Ha bár az illy gyülevész nép könnyen diadalra vergődik is vak dühében, csakhamar legyőzi azt a ravasz politika, vagy a szigorun kezelt fegyelem. Más helyeken a lázadások hamar elnyomattak, gyors segélyhozás, és a kegyetlen kivégeztetések által. De Siciliában város, város után vétetett be: mig végre Rupilius consul Tauromeniumba szoritván őket, itt olly nagy volt inségök, hogy egymást falták föl; végre a syriai Serapion átadá a várat: és az oda menekültek, borzasztó kinzások után, a falakról vettettek a mélységbe. Henna is körülvétetvén, Cleon egy kitörés alkalmával életét veszté; s árulás által e város is bevétetvén, 20,000 rabszolga kinok közt végezte életét.

Eunus, kiben hiányzott a pártfőnöknek annyira szükséges erély, 600 emberével menekült; kik miután az üldözést ki nem kerülhették, egymást gyilkolták meg. Ő maga pedig szakácsa, kenyérsütője, fürdőse, és bohócza társaságában, egy barlangban találtatván föl, a morgantinai börtönbe vettetett, hol a férgek emésztették föl. Rupilius helyreállitá a rendet Siciliában: képzelhető, minő eszközök által.

A vihar lecsendesülte után, nem áll be azonnal a nyugalom Több rendbeli apró lázadások történtek még Olaszországban; és pedig annál veszélyesebb alakot öltöttek, minthogy a cimberek átlépvén a Havasokat, Brennus borzalmas emlékét kelték föl ujra. Nuceriában harmincz szolga támadt föl; és büntetésöket elvették. Capuában kétszáz: és mindnyájan elvesztek. Titus Minucius Vettius, gazdag szülőktől származott romai lovag, másnak rabszolgálójába szeretett; s nem tudván nélküle ellenni, hét atticai talentumért kialkudta őt maga számára. Elkövetkezvén a fizetés határnapja, harmincz napi időhalasztást kért; ezek elteltével szinte nem tudván fizetni, minthogy a nőtől válni nem birt, elhatározta magában, erőszakhoz folyamodni. Ötszáz darab fegyverzetet hozatván mezei lakába, 400 rabszolgának élére állott: föltette fejére a koronát, kegyetlenül bánt hitelezőivel, a mezei lakokat megtámadta, és feldulta, a hozzá nem csatlakozókat meggyilkoltatta, s a megszökött rabszolgáknak menedéket adott. A senatus gyorsan cselekedett: és Lucius Lucullus, nem csekély ellent-

[1]) Ő volt szerzője a törvénynek *de repetundis*, a tisztviselők zsarolásainak meggátlására. Mig praetor volt Siciliában, a senatus pénzt küldött neki gabonavásárlásra; s ő olly lelkiismeretesen járt el a dologban, hogy az összeg nagyobb részét visszaküldötte: azért kapta a Frugi melléknevet. Cic. *in Verrem.* III.

állás után legyőzve Minuciust, ez önmagát megölte; hivei, az egy áruló Apollonius kivételével, mind felkonczoltattak.

Midőn Cajus Marius a cimberek ellen küldetnék, engedelmet nyert a senatustól, a tengeren tuli tartományokból kérni segitséget. Nicomedes, Bithynia királya azonban azt felelte, hogy mivel alattvalóinak nagy részét az adószedők rabszolgák gyanánt eladták, segitséget nem küldhet. Ekkor a senatus azon határozatot hozta, hogy szabad ember a romai néppel szövetséges nemzetből, a tartományokban rabszolgává ne tétethessék; azokat pedig, kik onnan már elvitettek, a proconsulok, és praetorok szabadságba helyezzék.

E rendelet következtében Licinius Nerva, praetor Siciliában, néhány nap alatt 800-at szabaditott föl. Ekkor a többiben is föléledt a szabadság reménye: mitől megrémülvén a becsületes birtokosok, pénzzel rávették Nervát, hagyna föl a dologgal; ki is ezután a folyamodókat durva szavakkal utasitá vissza. Ezek a durva gőg által fölingerelve, összeesküvést terveztek. Két vagyonos testvérnek 30 rabszolgája, főnöküknek választván Oariust, uraikat meggyilkolják; s ezután a közel falvakat föllázitják: hajnal előtt már 120-an állottak együtt; egy erős helyet elfoglalván, azt nyolczvan emberrel megerősitik, és a fegyvereseket minden oldalról összegyüjtik. Licinius Nerva erőszakkal nem győzvén, cselhez folyamodik. Kegyelmet igér a halálra itélt Cajus Ticiniusnak; ki egy biztos csapattal a lázadók várához közeledik, kijelentvén abbeli szándékát, hogy a közös elnyomók ellen ő is küzdeni akar; de főnökké választatván, kinyitja a kapukat. A nagyobb rész kezében fegyverrel vész el; a többiek a magasból taszittatnak alá: s igy a lázadás vérben fojtatott el.

Kis idő mulva egy más ponton 80 rabszolga lázadt föl, és P. Clonius lovagot meggyilkolván, számuk naponkint szaporodott. A praetor a capriani hegy felé veszi utját, hol összegyülekeztek; azonban nem találván tanácsosnak a támadást, Heraclea felé vonul: midőn azok neki bátorodván, hogy nem merészli őket megtámadni, a vidéket pusztitják, és 800-ra szaporodván, leverik a hitszegő Ticiniust, kinek fegyvereit, és podgyászát elszedik. Most már 6000-re menvén számuk, Salviust, ügyes jóst, fuvolást, és pompavezetőt királynak választják; ki a városokat, mint az elpuhulás székhelyeit, és szolgaság emlékeit elhagyván, három részre osztja csapatját, és meghagyja nekik, hogy a vidék pusztitása után egy bizonyos helyen jöjjenek össze.

Kétezer harcz-edzett lovag, és 20,000 gyalogság élén, megtámadja Morgantinát. A praetor rájok ütvén, kifosztja a tábort: ők

azonban azt visszavéve, megujitják a csatát, és a romaiakat megfutamitják. Salvius azon rendeletet bocsátván ki, hogy azok, kik fegyvereiket leteszik, kiméltessenek: a nagyobb rész megadta magát; csupán 600 életett meg, 4000 pedig fogolylyá lett.

E győzelem annyira nevelte tekintélyét, hogy serege méganynyival szaporodván, szabadon pusztithatta a vidéket: és a rabszolgáknak Morgantinában szabadságot igért. De részben megelőzték őt a birtokosok; minek következtében a rabszolgák olly makacsul védték a várost, hogy Salviusnak hátrálnia kellett. Alig mult el a veszély, a praetor megsemmisíté az urak igéretét; miért is a rászedett rabszolgák tömegestől hagyták el a várost, hogy Salviushoz csatlakozzanak.

Mások is föllázadtak Segesta-, Lilybaeum-, és más városokban, ciliciai Athenio vezérlete alatt; ki erős férfi, és csillagjós lévén, öt nap alatt ezeret gyüjtött maga körül össze: de igen bölcsen, nem fogadott el minden menekvőt, egyedül a bátrabbakat; a többieket rábirta, hogy visszatérvén uraikhoz, számára élelmi szereket gyüjtsenek, és mindenről hirt adjanak. Embereinek meghagyta, kiméljék a mezőket, és barmokat: mivel a csillagokból olvasá, hogy e tartományt rövid időn, mint király fogja birni. Mintegy 10,000 emberrel Lilybaeum ostromához fogott; de csakhamar belátván a vállalat sikertelenségét, azt állitá, a csillagok tanácsolják neki, hogy onnan elvonuljon. S épen e perczben érkeznek hajók a kikötőbe, mór csapatokkal, az ostromlottak részére: kik éjjel a városból kiütvén, a lázadókat megtámadják, és felkonczolják. Ez esemény profétai hirnevet szerzett Athenionak.

Kik az ujabbkori néger lázadást ismerik, melly az Antillák legszebb szigetén történt, könnyen elképzelhetik, minő volt a tartomány állapota. A törvényszékek elnémulván, mindenki saját tetszése szerint cselekedett; még a vagyonuktól megfosztott szabadok is minden kicsapongásra vetemedtek: senki sem merészelt kimenni a városból. Salvius előrehaladva, Leontiniban 30,000-nyi sereget gyüjtött, és megülte a pali hősök ünnepét, melly félistenek főleg Siciliában tiszteltettek. Tryphon melléknevet vévén föl, székhelyeül Triocala erősséget választá; s e körül 8 stadiumnyi körületben várost épitett, árok-, forum-, és palotával; tanácsot is nevezett, lictorokat tartott, és királyi jelvényeket vett föl. Innen a rabszolga király, a hősök vetélytársa, parancsot küldött Athenionak, csatlakozzék hozzá; ki is saját dicsvágyának a közjót eléje tevén, három ezerrel csatlakozott

hozzá, mig a többiek a vidéket bejárván, a lázadást mindenütt terjesztek [1]).

A dolog hosszura nyult, és eldöntő csapásra vala szükség. L. Licinius Lentulus megérkezett tehát 14,000 romai harczossal; hozván még magával 800 bithyniait, thessaliait, és acarnanit, 600 lucanit, és ugyanannyi ujoncot, Sicilia megnyugtatására. Athenio, elég balul, nyilt csatát fogadott el: és 40,000 rabszolga kezdé meg azt Scirtaea mellett. A fegyelem győzött; 20,000 rabszolga a csatatéren maradt, a többi szétszóratott; Athenio megsebesittetvén, éjjel nagy bajjal menekült: és Triocala ostrommal vétetett körül.

A kétségbeesés erőt vett rajtok, és uraik könyörületére akarák bizni magukat; de a bátrabbak mégis rábeszélték őket, hogy inkább drága áron adják el éltöket, mint lassu kinok közt haljanak meg: minek következtében kirontván a romaiakra, ezeket visszavonulásra kényszeriték.

Cnejus Servilius, ki őt a vezérletben fölváltá, semmire sem tudott menni: holott Athenio, Salvius halála után több sikert aratott. Azonban C. Marius consul, ki mint a cimberek legyőzője, a rémületet küldé maga előtt, más fordulatot adott a dolognak. Tiszttársa, Aquilius több izben visszaverte a lázadókat; legyőzte, s párviadalban ölte meg Atheniot: tizezeren erősségekbe menekültek; de onnan is teljes elszántsággal kiüzte őket. Ugy mondják, egy millio rabszolgának életébe került e lázadás. Végre csak ezeren maradtak még, Satyrus vezérlete alatt: kiket, miután meghódoltak, a romai nagylelkűség, a fenevadakkali viadalra kárhoztatott. Legalább nemes halállal akartak kimulni; s midőn már az arenába vezettettek, az illy harczra megkivántató fegyverekkel ellátva, az oltárok mellé vonulva, bátran megölték egymást. Satyrus volt az utolsó, ki saját kardjába dőlt, a romai senatus-, és népnek rendkivüli mulatságára.

---

[1]) Sajátságos a hasonlatosság e lázadás, és a st.-domingói lázadás számos körülményei közt. Itt is Toussaint, Kristóffal egyesült, s az erdőkben leltek oltalmat; Leclerc, vagy Boudet kicsalták őket a nyilt térre: hasonló pusztitások, hitszegések, egyetértés a szomszéd ültetvényekben, hasonló küzdelem, és kiengesztelődés Pethion, a mulattok, és Kristóf, a négerek főnökei közt.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Külháboruk. Marius. A cimberek.

Déli Gallia. Provence.

A belzavarok nem szakiták félbe Roma külháborúit. Ez időszakban uralma alá tartoztak a sajátképeni Olaszországon kivül Sicilia, a Havasokon inneni Gallia, Liguria, Sardinia, Corsica, két Spanyolország, Carthago területe, Macedonia, Achaja, Pergamum: mellyek mindannyi tartományokat képeztek. Némelly meghóditott városok erőszakkal akarák kiesikarni a megtagadott jogokat; de a senatus elnyomta az első kisérletet, és Fregellae nyilt lázadásba törvén ki, tövig lerontatott. Fulvius Flaccus, a Gracchusok buzgó barátja, először vezetett (125.) romai legiokat a Havasokon tul, a massilioták segitségére a saliusok ellen; utódja Sextius Calvinus több sikert aratott (123.), és Aquae Sextiae (Aix, a Provenceban) várost alapitotta: melly csakhamar érezteté Massilia lakóival, milly oktalanul cselekedtek, midőn illy szomszédot vontak nyakukra. E birtok megszilárditása végett L. Licinius Crassus (118.) romai gyarmatot alapitott Narbonában; hol egyszersmind kikötő épittetett a hadi hajók állomási helyéül: s Olaszország, Afrika, és Spanyolország kereskedése, Massilia romlására, ide vette utját.

A szokott ürügy alatt, hogy az aeduokat az allobrogok, és arvernek ellen védje, Roma a Havasokon tul küldé seregeit. Ekkor az arvernek királya Betultus vala: kinek atyja olly temérdek kincscsel birt, hogy néha kocsin utazta be tartományát, mindenfelé szórva a pénzt; kétezer meternyi körületben a legjelesebb italokat, és ételeket hordatta össze, s több napokon át mindenkit megvendégelt. Egy más lakomára egy költő későn érkezvén, és e fölötti sajnálkozását fejezvén ki, az arverni[1]) aranynyal telt erszényt dobott neki: mire a bard énekelni kezdett, hogy a király nyomai alól minden jó fakad. Betultust könnyen legyőzte Domitius consul; ki őt értekezésre meghiván, láncokkal terhelve Romába küldötte: hol diadalmenetét ékesité. Q. Fabius, ki a harcz befejezése által (132.) az Allobrogus czimet érdemlé ki magának, déli Galliát consularis tartománynyá alakitá át; hol tudnillik minden évben meg kellett jelenni egy consulnak a sereggel: jeléül annak, milly kevéssé biztak még az őszinte alávetésben.

---

[1]) Az Atheneusnál olvasható *Λουεργιος* hihetőleg appellativum, mellye *Αρουερνιος*-ra javitok.

Baleari szigetek.

A tarraconi Spanyolországgal szomszéd két nagy szigeten, vadon állapotban, barlangokban éltek a balearok, nyájaikat őrizve; s igen ügyesek voltak a parittyázásban: mihez már anyáik szoktatták gyermekeiket az által, hogy a kenyeret e fegyver forgatásával kellett a magasról lehajitaniok. Tengeri rablást is üztek; néha a szárazföldet is érinték, olaj, és bor megszerzése végett. Hogy megfékezze, s a carthagoiak gyámolitása miatt megbüntesse őket Roma, nagyszerü hajóhadat küldött ellenök (123.): és legyőzetvén, mindnyájan kiirtattak, számra mintegy 30 ezeren. Q. Metellus, Palma, és Pollentia két várost alapitá ott: mellyekbe gyarmatosokat szállitott; minek következtében diadalmenetet tartott.

Quintus Metellus.

Metellus Caecilius szintilly megtiszteltetésre vágyván, minden ok nélkül megtámadta Dalmatiát; és azt ellentállás nélkül meg is hóditá. E Metellusok, fiai voltak Q. Macedonicusnak; kit a történetirók rendkivül szerencsés embernek neveznek. Jeles nemzetségből, dicső városban születve, a legfárasztóbb munkához rendkivüli testi erővel felruházva, lelke szép tulajdonokkal ékesitve, okos, és termékeny nővel birt: négy fiai közül három volt consul, az egyik Balearicus, a másik Dalmaticus czimmel; leányai jól mentek férjhez, és még unokáit is láthatta. Ő maga Macedonicus melléknevet nyert; és átalában annyi tisztelet-, méltóság-, és kegygyel árasztatott el, minél többet ember nem kivánhat. A tiszteletlenség, mellyet Atinius tribun követett el rajta, s ellenségeskedése az ifjabb Africanussal, voltak az egyedüli kellemetlenségek, mellyek őt érték: az előbbi azonban diadalát eszközlé, s midőn Scipio meghalálozott, igy szólott fiaihoz: ‚Adjátok meg neki a végtiszteletet; mert nagyobb polgár koporsóját nem fogjátok látni.' Mint a senatus főnöke, nyugodtan halt meg késő öregségében, és testét négy jeles fia vitte máglyára.

Licinius Crassus.

A Gracchusok emléke nem hogy kihalt volna, sőt gyakran szolgáltatott ürügyet a gazdagok nyugalmának megzavarására. Opimius kérdőre vonatván a sok polgárvér kiontásaért, a vád alól fölmentetett. Licinius Crassus, Gracchus rokona, s veje az augur Mucius Scaevolának, ki a törvények oraculumának, ugy szinte nagy tudós-, és legbecsületesebb férfiunak tartatott, bevádolta Papirius Carbot; ki, miután a Gracchusok legbensőbb barátja volt, az ő gyilkosuk védelmére kelt.

Vádak gyakorlatból.

Különös szokás volt a romaiaknál, hogy valaki halálos ellenséget szerezzen magának. Az ifjak, midőn a szószékről a nyilvános életbe léptek, rendesen valamelly nevezetes egyént kezdtek vádolni: s ékesenszólásuk által oda vitték a dolgot, hogy pénzbirságra, vagy számüzetésre itéltessék. Cicero [1]) a dicsőségszerzés eszközei közé számitja az ifjaknak eme föllépését: ámbátor ő azt tanácsolja, hogy inkább a védelem ösvényére lépjenek; mert, ugymond, keményszivüséget árul el, halálos veszélybe juttatni valakit: főleg, ‚ha ártatlan.' „Mi pedig illeti a bünösnek védelmét (folytatja az erkölcstanár), ezt nem szükség lelkismeretesen venni; minthogy a védelem a valószinüre szoritkozik, még akkor is, mikor a dolog nem látszik igaznak." És igy a rágalomtól, ez utálatos gonoszságtól, merő ildomosságból óvja az ifjakat; a szónoklatot pedig puszta ügyességi gyakorlatnak tekinti: hol mindenki csak saját diadalára, s vetélytársa leverésére gondoljon; ki azután, pártfeleivel együtt, kérlelhetlen ellensége marad a szónoknak.

Licinius Crassus, jeles romai szónok, szintilly módon akarván megalapitani hirnevét, hogy szónoklati tehetségét, és törvényekbeni jártasságát kitüntesse, megtámadta Carbot; ki mint polgár, és szónok rendkivüli tekintélyben állott. Crassus eleinte olly zavarba jött, hogy beszédét félbeszakitani kényszerült; de ujra összeszedve magát, hevesen támadta meg ellenfelét: felhozta kihágásait, midőn még a lázadókkal tartott, és aljas magaviseletét; mit elpártolása által tanusitott: ki, hogy az itélet elől meneküljön, magát megmérgezte. Egyébiránt az ifju szónok nem akará becstelen fegyverekkel nyerni meg ügyét: és Carbonak egy rabszolgáját, ki urának iratszekrényével futott hozzá, a nélkül, hogy ezt kinyitná, ellenfeléhez visszaküldötte.

C. Marius (156.).

Azonban egy más férfiu lépett föl; megbosszulandó a nemességen a Gracchusok vérét. Cajus Marius alacsony sorsban született Arpinumban, s csak későbbi éveiben ismervén meg Roma romlottságát, és miveltségét, magaviseletében mindig volt valami nyerseség, és vadság. Numantia ostrománál annyira kitüntette magát, hogy Scipio kérdezdetvén, ki fogja őt valamikor pótolhatni, Mariusra mutatott. E szó fölébreszté az arpinumi polgár dicsvágyát; ki minden családi kötelék nélkül lévén, maga egyengette magának az utat, és nagy türe-

[1]) *De officiis*, II. 10.

lemmel várakozott; mig végre a quaesturát, és utána a tribunságot elnyerte. Ekkor uj módját inditványozta a szavazásnak, melly a zavaroknak elejét vegye; minthogy pedig Cotta consul ellene szegezte magát, fenyegetve inté őt a senatusban, állana el ebbeli szándékától; és a senatus főnökét, Metellust, ki szinte a consul pártján volt, bebörtönöztette.

E bátor föllépése meggyőzte az atyákat, és a népet arról, hogy benne emberre találnak: ki nem ismer félelmet, és minden kimélet nélkül fogja előmozditani a nép érdekeit. Praetorrá neveztetvén, megtisztitá Spanyolországot a rabló csapatoktól; azután visszatérve Romába, részt vett a közügyekben: s jóllehet vagyonnal, ékesenszólással, és politikai ügyességgel nem birt, mindazáltal szilárd lelkülete, fáradhatlan munkássága, s igénytelen életmódja nagy befolyás-, és tekintélyre emelték őt.

Az uralom ekkor a patriciusok, és nép közt oszlott meg: a senatorok kezeiben voltak a tisztségek, és a politikai hatalom; a lovagoknál a pénz, a földbirtok, és az igazságszolgáltatás: egymás gonoszságait behunyt szemmel nézvén, a plebejusok elnyomására szövetkeztek. Marius uj ember, és még nem lévén szokva a forum zajongásaihoz, nem birt elég ügyességgel, hogy a két párt küzdelmeivel szembeszállhasson: és a milly rettenthetlen volt a harczban, szintolly kislelküséget tanusitott az államügyek vezetésében. Érezte tehát a háborunak szükségét, hogy ez által fentarthassa hatalmát: és a kitörendő háboru borzasztóbb természetü volt minden előbbieknél.

Numidia.

Midőn a romaiak meghóditák Carthagot, tartományukká tették Zeugitanát, és a kevés, délkeletre fekvő tengeri városokat, mellyek vetélytársához hivek maradtak (146). Függetlenül tarták fön magukat Afrikában: Cyrenais, mellyet később királya Apion, a romaiaknak hagyományozott (96.); Mauritania, melly a Közép-tengertől Getuliáig, és az atlanti tengertől Molocath (Malva) folyamig terjedt, s királya Bocchus volt; Numidia, melly ugyanazon folyamtól a carthagoi területig nyult, és az Ampsaga által két részre osztatott: keleti részét a massilek, a nyugotit a massesilek lakták; az előbbi Masinissának, az utóbbi pedig Syphax-, pásztor-királynak hódolt. Syphax, mert Carthagóhoz hü maradt, a romaiak által leveretvén, birtoka Masinissának engedtetett át; és igy e két törzs egy népet képezett, a Muluca partjaitól Cyrene határaiig.

Daczára Masinissa igyekezeteinek, hogy e népet polgárisodott

életmódhoz szoktassa, kóbor életmódját levetkezni nem tudta : miért is a romaiak, először találkozván illyforma emberekkel, azokat nomadoknak nevezték : melly szó numida kifejezésre változott ; és ez elnevezés, melly egyik törzsnek sem vala tulajdona, megmaradt mindaddig, valamig az arabok az afrikai miveltséget megsemmisítették.

Jugurtha.

Masinissát követte fia Micipsa ; ki mindig hive, vagyis inkább vasallusa volt a romaiaknak. Két kiskoru fia maradt, Hiempsal, és Atherbal ; s nehogy ezek gyengeségét hasznára forditván dicsvágyó, s bátor unokaöcsese, Jugurtha, megfoszsza őket, ezt is örökösévé nevezte ; s emlékeztetvén őt a vett jótéteményekre, s fiait oltalmába ajánlván, meghalálozott. Azonban mit gondol a dicsvágyó, rokonság-, és hálával? Jugurtha, rettenhetlen a csatatéren, ravasz a tanácsadásban, természeténél fogva büszke, első ott, hol az oroszlánt vadászaton, vagy az ellenséget csatatéren fölkeresni kellett : megnyerte magának a nép szeretetét, melly mindig az erősebbnek hódol ; ugy szinte a romaiakét is : kik közt megfordulván, azon tapasztalást szerzé, hogy pénzen mindent megnyerhetni tőlök. Egyeduralomra vágyva, Romában barátokat vásárlott magának ; ezután megölte Hiempsalt ; Atherbalt pedig cselekkel vette körül, és nyilt haddal támadta meg : ki is országától megfosztatván, Romában keresett menedéket.

Nyomoru menhely az ollyanra nézve, ki csak védvekkel tudott előállni! Megjelenvén a senatus előtt, emlékezteté azt Masinissa szövetségére, s érdemeire : felhozta Jugurtha igazságtalanságát, és gonosztetteit ; s mint szövetséges, oltalmáért esedezett. De Jugurtha követeket küldött utána : nem azért, hogy őt igazolják, mint inkább, hogy tele marokkal szórják a pénzt, megtartsák számára a Numantiánál szerzett jóakarók barátságát, és ujabb barátokat igyekezzenek számára szerezni. Az inczelkedés győzött ; s jóllehet némelly becsületes lelkü férfiak védelmezték Atherbal ügyét, a többség nem itélte neki a kivánt örökséget ; és biztosok küldettek, fölosztani kettőjök közt az országot, és meghagyni Jugurthának, hogy rokonát ne háborgassa.

Numidia felosztása.

Ámbátor az osztályban Jugurtha kapta a jobb részt, Gracchusnak gyilkosa Opimius által, ki az aranynyali kisértésnek ellen nem állhatott : mindamellett nem szenvedhetvén maga mellett mást is az uralkodásban, vetélytársát folytonos támadásokkal ingerlé, s ennek fővárosát is, Cirtát (Constantine), ostrom alá vette. Afrikának ezen kereskedő-városában számos olasz kalmárok laktak ; kik némelly ben-

szülött harczosok segedelmével, az ostromlókat visszaverték. Atherbal gyors követeket küldött a romai senatushoz; és ez először elegendőnek tartotta biztosokat küldeni, kik Jugurtha igazolását helyeselték. De ujabb ostrom után, miután az olaszok veszélyben forogtak, győzött a jobbak tanácsa: s egy hadsereg küldetése határoztatott el; ezt pedig küldöttség előzte meg, mellynek élén Scaurus, a senatus elnöke állott: egy olly férfiu, ki Cato szigorával birt, ki törvény által fékezte a lakomák tulságos fényét, és mindeddig a legbecsületesebb jellemü egyénnek tartatott. Oda érkezvén, Uticába rendelik Jugurthát; ki, mielőtt megjelennék, még egy hasztalan kisérletet tőn Cirta ellen (112.); ezután engedve a felhivásnak, miután Scaurus szemrehányásait, és fenyegetéseit meghallgatta, hiában való mentséggel felelt. Atherbalt vádolta, hogy élete után törekedett; és olly nagy volt az arany hatása, hogy Scaurus, igazolását elfogadván, Romába visszatért. Jugurtha ujra fölvette az ostromot; és Atherbal, rábeszélvén őt az olaszok, mentené meg minden áron életét, minthogy őt Roma bizonyára visszahelyezendi trónjára, föladta a várost, ollyformán, hogy senkinek baja ne történjék. Jugurtha ezt megigérte ugyan: de azért Atherbalt, valamennyi olasz kereskedőkkel együtt kardra hányatta.

E borzasztó tett hallatára Romában rémület fogta el a polgárokat; és Jugurtha barátjai, s megvásárlott jóakarói örömest eltakarták volna a dolgot, ha Cajus Memmius tribun nem figyelmezteti a népet a méltatlanságra, s a patriciusok gyalázatos megvesztegethetőségére: olly hathatós, világos előadással, hogy a nép magáévá tette az ügyet; s a megfélemlett senatus elhatározván a háborut, annak vezérletét Calpurnius Bestia consulra bizta. Ez a háborut akkép tekintvén, mint nyerészkedési módot, Aemilius Scaurust azon szándékkal vitte magával, hogy magukat eladják. Egy-két erélyesebb föllépés után összejövetelt engedtek Jugurthának; és terhes föltételek alatt megadták neki a békét: mellybe a senatus is, vagy Scaurus iránti tekintetből, vagy maga is megvesztegetve lévén, beleegyezett (110).

Hátra volt még a népitélet; és Memmius tribun, a szemtelen megvesztegetések ellen kikelve, kieszközlé, hogy Jugurtha, maga igazolása végett Romába idéztessék. Ez jól tudván, minő fegyverekkel kelljen küzdenie, meg is jelent. Memmius fölhivja őt a birák előtt, nevezné meg azokat, a kiket pénzével megvesztegetett: de a másik tribun, C. Rebius, szinte megvásárolva, hallgatást parancsol neki. Sőt Atherbal ügyét, ennek rokona, Massiva hathatósan támogatván, a numida király a város közepén gyilkoltatá meg őt; azután pedig Ro-

mából távozván, e szavakat hallatva, pillantott rá vissza : ‚Megvásárolható város! neked is csak vevőre van szükséged.‘

Az ellenségeskedések ujra megkezdődtek : de a harcz lassan haladott Albin consul, és testvére Aulus alatt. Az előbbit, Calpurnius Bestia-, Lucius Opimius-, és többekkel együtt, a megvesztegettetés miatt számüzték; a másik Jugurtha hatalmába került, és a sereggel a bitófa alatt kellett elmennie. E gyalázat megbosszulására Q. Caecilius Metellus küldeték el; ki sem az aranynyal, sem a könyörülettel nem gondolván, irtó háborut folytatott: és Jugurtha fegyvereit használva föl, ennek környezetét megvesztegeté, s ellenfelét egészen a nagy pusztaság széleig üldözte. A király békeért könyörgött : és azt azon föltétel alatt nyerte meg, hogy azonnal fizessen 20,000 font ezüstöt, adja ki minden elefántjait, bizonyos számu lovakat, és fegyvereket, s valamennyi szökevényeket; kik közül háromezer részint megöletett, részint elevenen megégettetett, vagy megcsonkittatott [1]). S midőn magához is eljött a parancs, hogy jelennék meg a proconsul előtt, ekkor Jugurtha fölkiáltott : „A kormánybot nem olly terhes, mint a láncok“; és ujra megkezdte a harczot : fegyelemhez szoktatta a getulokat; és vejét, Bocchust, Mauritania királyát, a romaiak ellen támogatta.

Metellusnak igen nagy szolgálatot tett e hadjáratban alvezére Marius; ki fölebbvalóját azzal vádolta Romában, hogy hosszura nyujtja a háborut, mellyet egy csapással is el lehetett volna végezni. Metellus lassusága miatt bosszonkodtak a lovagok, kiknek kereskedelmi összeköttetéseit megszakitá a háboru; s azért Marius pártjára állottak : kit a köznép is ohajtott; mert ő vette fel őket először a hadseregbe, miután a tulajdonosok száma csökkent, s mivel a saját tettei által megbecstelenitett nemesség ellen szórt élczeivel hizelgett neki.

A consulságot tehát megnyerte Marius, és a numidiai sereg élére állittatván (109.), bevette Capsát; és daczára igéretének, lakóit meggyilkoltatá: s rettegést szórva maga körül, folytatá győzelmeit. Ez által megrémülve Bocchus, Jugurthától elpártolt, és a romaiak barátságát kereste; kik azon föltétel alatt biztositák azt számára, ha bánatát érdemek által fogná bebizonyitani. A szolgálat pedig abban állott, hogy miután sokáig tusakodott volna magával [2]), ipát és ven-

[1]) Orosius, V. 3.

[2]) Sallustius mondja, hogy : Bocchus remotis caeteris, dicitur secum ipse multa agitavisse, vultu, colore, ac motu corporis pariter atque animo varius : quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris, oris immutatione patefecit.

dégét elárulván (107.), őt Syllának kiadta; ki őt azonnal Romába küldte.

Jugurtha vége.

Mohón ragadták meg a polgárok az alkalmat, láthatni azt, kinek életében nem reménylhettek békét: annyira föl tudott használni minden eszközt, és a bátorsággal ravaszságot egyesiteni. Jugurtha Marius diadalkocsiját követé; s olly dühösen hadonázott maga körül, midőn lánczokban a gunyolódó tömeg látványaul látta magát kitéve, hogy a romaiak őt őrültnek tekinték. Visszavitetvén a börtönbe, a lictorok, hogy mielőbb függőinek birtokába jussanak, fülcit is leszakiták; azután pedig meztelenül nedves lyukba vetették, hol csupán annyit mondott: ‚E fürdőtök ugyan csak hideg'! És hat nap mulva éhség miatt mult ki. Numidia a nyomorult Bocchus, és Masinissa két unokája, Hiempsal, és Jarbas közt osztatott föl; megtartván egy részt Roma, az ő birtokának kiterjesztésére.

Marius 3700 font aranyat rudakban, 5775 font ezüstöt, és 28,700 drachma vert pénzt hozott magával. E diadal irigyeket szerzett neki; s a nemesség nem szenvedhette az uj embert, ki durván bánt velök, a szegény népet a hadseregbe fölvette, s a dicső tetteket többre becsülte a magas születés érdeménél. De annál nagyobb örömük volt a nép embereinek: kik a tribunok azon inditványát is keresztülvitték, hogy a főpapok választása jövőre a néptől függjön; s ha valamelly senator a nép által letétetnék, a senatus által többé vissza ne helyeztethessék; ha valamelly latin szövetséges, senatort vádolna, s annak bünét bebizonyitja, teljes romai polgárjogot nyerjen; és még a telektörvény is szóba jött. Jugurtha legyőzőjének fontosságát tovább egy uj veszély, az éjszaki népek betörése nevelte.

Cimberek.

A Rajnán tul maradt cimbereknek, mint már másutt mondtuk[1]), leghatalmasabb csapatja az éjszaki tenger partján tanyázott, a cimber félszigeten, a balti tenger melléki teutonok szomszédságában. A tenger irtózatos betörése által fölriasztva, mintegy 300,000-en a harczosok egészen a Dunáig vonultak, és azt átlépve, Noricumba ütöttek (113.); Noreját, Olaszország kulcsát a tridenti Havasok felől, ostrom alá véve. Papirius Carbo consul legyőzetése után, a barbarok minden tartományt elpusztitottak a Duna, és adriai tenger közt, ugy szinte a Havasoktól kezdve a thraciai, s macedoniai hegyekig; és zsákmány-

[1]) II. Köt. 505 lap.

nyal terhelve, három év mulva, a helvetiai Havasok völgyeibe nyomultak [1]).

A dus zsákmány láttára, az itt lakó gallusok hat törzse is (109—107.) neki bátorodván, amazokkal együtt Közép-Galliára, s ennek pusztitása után a romai Galliára rohantak; hol a genfi tó mellett, Cassius consul elesett, a legiok pedig csak becstelen föltételek mellett bocsáttattak szabadon. Q. Servilius Caepio consul, a veszély elháritása végett megérkezvén, visszavette Tolosát, és megtalálta itt ama kincseket, mellyeket a tectosagok még régi zsákmányaikból, különösen Delphi kirablásából itt fölhalmoztanak [2]). E kincseket Romába küldte ugyan: de utközben embereket állitott föl, kik az ő számára a kincseket hatalmukba keritették.

E közben ujabb gallus csordák gyülekeztek, és nem csak Caepio, hanem a segitségére jött Manlius is olly gonosz vereséget szenvedtek, hogy alig volt képes megszabadulni a két hadvezér, tiz lovag kiséretében. A barbarok fogadalmat tőnek, hogy megsemmisitendik a zsákmányt: miért is az aranyat, czüstöt, lovakat mind a Rhodanus folyamba vetették; a foglyokat pedig megölték (105). Ekkor ismét eszökbe jutott a romaiaknak az Allia melletti kudarcz, és a cimber-gallok által ostromlott Capitolium: babonás félénkséggel fordultak bizonyos Batabateshez, ki jósnak adta ki magát; és a jó istennőnek templomot emeltek: minden polgár fegyverbe szólittatott; és a hadvezérben, ki épen akkor diadallal tért vissza Numidiából, mindnyájan egy uj Camillust szemléltek.

Marius tehát a törvények ellenére, megerősittetett a consulságban, mellyet négy évig viselt; és fris csapatokkal indult el déli Galliába. A körülmények nem annyira vitézséget, mint ügyességet kivántak: és Marius a maga jelleméhez illő durva módhoz nyult. Neje által tudnillik, egy Syrában született, alacsony sorsu, Martha nevü nőt küldetett a táborba; ki mint jósnő, előre mondá mindazt, a mit Marius csak ohajtott. Egyébiránt ujonczait szigoru fegyelem-, és fáradalmakhoz szoktatta; terhes munkát végeztetett velök: minő volt a Fossa Mariana csatorna, mellyen a hajók a Rhodanus beiszapolt torkolatának kikerülésével, a folyamba bemehettek.

A cimberek egy osztálya a Pyrenek felé vonult; de a celtibe-

---

[1]) L. **Amed. Thierry**, *Hist. des Gaulois.* **J. Müller**, *Bellum cimbricum* (Zürich, 1772.); fiatalkori kisérlete a rendkivül munkás szerzőnek.

[2]) Lásd III. Köt. 45. lap.

rek, és Marcus Fulvius praetor részéről hathatós ellenszegülésre találván, Helvetián, és Noricumon át ujra Olaszországnak fordultak : mialatt a gallusok, és teutonok a tengeri Havasokon átvonultak. E barbarokat óriási nagyságuk, büszke tekintetök, és furcsa fegyverzetök rendkivül félelmesekké tette : királyuk Teutobochus, ki négy, sőt hat egymás mellé állitott lovat is átugrott, büszkén hivta ki párviadalra Mariust ; ki azon feleletet küldé neki vissza : „Ha meguntad az életet, akaszd föl magadat.“

Aix melletti csata (102.).

A romai ifjuság alig csillapithatá dühét : főleg, midőn a teutonok, sánczaik mellett elhaladván, igy szóltak hozzájok : „Fel fogjuk keresni feleségeiteket; mit izentek nekik‘? Marius csillapitá a türelmetleneket ; és midőn már fölesigázva látta harczvágyukat, a barbarok ellen vezetvén őket, Aquae Sextiae mellett azokat tökéletesen leverte. A teutonok feleségei, kik őket csatákba kisérni, s bátorságukat feltüzelni szokták, látván e vereséget, fegyvert ragadtak, és nem engedték a romaiakat a táborba behatni : mignem egy ujabb győzedelem következtében, szinte háromszázezerre ment az elesett, vagy elfogott teutonok száma. Holttesteik trágyául szolgáltak a völgynek ; és a Pourriéres nevü helyiség még most is emlékezteti ott az embert a rothadás mezejére (campi putridi). Mariusnak pyramis emeltetett : melly egészen a 15-dik századig fönmaradt; Victoriának pedig templom : melly később sz. Victoria templomává változván, évenkint körmenetben jártak ahhoz a hivek, mindaddig, valamig a forradalom a dicső emlékeket el nem törölte [1]).

E közben a cimberek átkeltek a Havasokon : majdnem mezitelenül bocsátkozván le paizsaikon a jéghegyekről ; és Tyrolon keresztül az Etsch völgyébe érvén, annyira megrémiték Catulus consul seregeit, hogy katonái közül számosan Romáig futottak. Köztük volt Aemilius Scaurus fia is ; kinek miután atyja megizente volna, hogy szeme elé ne jöjjön, magát megölte.

Ha a győztes cimberek egyenesen Romának tartanak, rendkivüli veszély fenyegette volna a várost ; azonban megigérvén a teutonoknak, hogy a Po partján fogják őket bevárni, itt megtelepedtek. Az olasz éghajlat szelidsége, a kenyér, bor, főtt hus, elgyengiték durva erejeket ; és a teutonok helyett Marius érkezett oda győzelem-ittas seregével. A cimberek azt izenvén Mariusnak, hogy ha a maguk, és

[1]) Mai napig is mutatják *Lou deloubre de la Viltori.*

szövetségeseik számára földek nem jelöltetnének ki, Romát meg fognák támadni, azt felelé neki: „Szövetségeseiteknek adtunk már földet, hol egymás mellett feküdhetnek, mig megrothadnak.“ Királyuk Bojorix maga ment a romai táborba, meggyőződni a felől, hogy a teutonok csakugyan foglyok; s hogy Marius helyet, és időt rendeljen a borzasztó párviadalra.

Vercellaei csata.

Julius hó vége határoztatott (101. jul 30.), és egy sikság Vercellae mellett; hol a cimberek nem fejthették ki minden erejeket, s hol a fegyelem és ügyesség, mellyel Marius a napot és szelet hasznára forditani tudta, neki diadalt szerzett. A nők gyászba öltözve, s elsánczolva magukat, miután becsületök kiméléséért, és hogy a Vestaszüzeknek adassanak át rabszolganők gyanánt, hiában könyörögtek volna, először is gyermekeikét ölték meg, azután magukat akasztá föl: és kutyák által őriztették holttesteiket, mellyeket a romaiaknak nyillövések által kellett megölniök.

Ugy mondják, a cimberek közül 120,000-en, a romaiak közül pedig csak 300-an estek el e csatában: és ámbátor e részben Catulus consult illeti a fő érdem, a nép kegye mégis Mariusnak tulajdonitá a győzedelmet; kinek több, mint emberi tisztelet adatott: harmadik Romulusnak kiáltatott ki, s Bacchussal hasonlittatott egybe; s ő maga is gőgjében csak azon serlegből ivott, mellyet a hagyomány szerint, maga az istenség használt India meghóditása után. A foglyok, mint államrabszolgák osztattak ki a városok közt, vagy pedig gladiatorok gyanánt játékokra használtattak. Marius, hatod izben is consulságot nyervén, most már tetszése szerint tehetett mindent.

HATODIK FEJEZET.

Társak háboruja. Sylla.

Cornelius Sylla.

Az aristocraták pártja, mellyet nem csak elnyomott, de meg is gyalázott, dühös, vérszomjas embernek kiáltotta ki Mariust. Bármilly kevéssé vagyunk is hajlandók, mint az olvasó észrevehette, tömjénezni a hősöknek: ugy látszik mégis, hogy Marius magaviseletében föllelhetni a részvét érzetét a nép alsóbb osztályai, az elnyomottak, és átalában az olaszok iránt; mit csak az tekinthet mindig ravaszságnak, ki Romát az aristocrata történetirók, és szónokok szemüvegén tekinteni megszokta. Nevelés által nem mérsékelt kemény természet-

tel, és a harczban nagy bátorsággal birván, még sem tünik föl harczvágyónak, sőt néha-néha a békét ohajtja. Románák szerencsétlensége volt, hogy senki a kormányra nem juthatott, mig csak számos idegeneket ki nem irtott, és a csatatéren szigoru parancsolás-, zsarnoki önkény-, és kegyetlenséghez nem szokott. Ugyanezen rossz tulajdonságokat öltötte magára Marius is: de mégis az ő kortársainál olly annyira közös aljasság-, és hütlenséggel nem szennyezte magát be. Jugurtha aranya nem fogott rajta; ellensége Sylla, házában találván menedéket, azt megmenté; de egyszersmind fölkiáltott: ‚A fegyverek zörgése miatt nem hallám a törvénynek szavát.'

E Sylla, kiről már szólottunk, és még ezután is szólani fogunk, a Cornelia jeles nemzetségből származott, és szokás szerint ifjuságát kicsapongásokban töltötte; s midőn a kéjhölgy Nicopolis, ki őt szivéből szerette, minden vagyonát ráhagyta volna, az élvezetvágy helyébe nála a dicsőség szomja lépett. Marius, ki mellé a numidiai háboruban quaestor gyanánt adatott, kéjencznek tartván őt, Olaszországban hagyta; de a tartalékseregeggel Afrikába jövén Sylla, rettenthetetlen volt a csatában, szigoru kötelmeinek teljesitésében, és még Mariusnál is ügyesebb a kedélyek megnyerésében. De alig hogy asztalhoz ült, letette komoly magatartását; és mint vidám mulattató, mit sem akarva többé az ügyekről hallani, kizárólag a tánczosnők-, énekesnők-, és szerelemnek adta magát által. Hogy sikeres föllépéseitől elháritsa az irigységet, mindazokat a szerencsének tulajdonitá: saját életrajzában különösen igyekezett azt bizonyitgatni, hogy a hevenyészett vállalatok sokkal jobban sikerültek neki, mint az előre átgondoltak; és Lucullusnak, kihez ez emlékiratokat intézte, szivére köté, hogy az a legbiztosabb dolog, mit az istenek az embernek álmában parancsolnak.

Mindazáltal Marius féltékenységgel viseltetett iránta: főleg, miután Bocchus, Mauritania királya, a Capitoliumban egy szoborcsoportot emeltetett: melly őt magát ábrázolta, a mint Jugurthát Syllának kiadja. Marius ezt ugy vette, mintha a háboru befejezésének érdeme, a quaestornak tulajdonittatnék. Ebből gyülölség eredt; mellynek következtében patakokban folyt a vér.

Marius összehasonlitása Syllával.

Marius heves természetü volt; Sylla számitó a kegyetlenségben. Marius plebejusok, és parasztok közt növekedve föl, olly annyira miveletlen volt, hogy a cimberek fölött nyert győzedelem emlékére templomot emeltetvén, romai müvészt, és faragatlan köveket hasz-

nált ehhez; Sylla pedig görög miveltségben oktattatva, szeretetreméltó külső alá takará gonoszságait: hadjárataiban könyveket, képeket, edényeket rabolt el alattomban, saját palotáinak, és a városnak diszitésére. Mariust elragadá hevessége, maga sem tudta, miként; Sylla kiszámitva haladott a kitüzött czél felé, mit sem gondolva az eszközökkel: mindegyik bátor a harczban, és dicsvágyó volt. Marius cselszövények, és pénz által hat consulságot nyert majdnem szakadatlanul; Sylla olly látványok igéretével nyerte meg a praeturát, minőkről a romai népnek mindeddig fogalma sem volt: és valóban, Bocchus király által száz oroszlánt küldetett magának, mellyekkel embereknek kellett küzdeniek: mintha csak kárpótlást akart volna Romának, a senatus által eltiltott ember-áldozatokért adni (97).

Marius a csatatérről az államügyek vezetéséhez fordulván, a haladás pártjának kedvezett. Láttuk már, mikép Roma, törvényes fictio által, saját körületén kivül egy más várost alapitott; polgárokat nevezve, nem ugyan vérség, és együttlakás, hanem eszmék és érzelmek szerint. A latin szövetségbeli társak nagyobb jogokkal birtak; később hasonló fictio által, ezeknek jogaik a többi olaszokra is kiterjesztettek. A patriciusok kezdetben nem akarván elfogadni a városban latin, vagy hetrusk csapatokat, most hatalmasan védték a jogegyenlőség szellemi városának határait: és nem akarák engedni, hogy a latinok polgárok, az olaszok pedig latinok lehessenek. De ezek, kik Roma nagyságaért véröket ontották, ujabb jogok megadása, vagy az előbbiek kiterjesztése által követeltek maguknak kárpótlást.

Mondottuk azt is, hogy a népszerü emberek mindig azonositani tudták ügyöket a szegények ügyével: a senatus azonban ugy vélekedett, hogy ez által a romai államszerkezet szenvedni fog; hogy az utakat ellepi a sok nép, melly Romába jövend szavazni: számra nézve jóval meghaladván a kevés polgárt; ugy hogy a várost, és a köztársaság ügyeit ők fognák intézni, s Roma, ha nem is fensőbbségét, de belszabadságát bizonyára elvesztené. Miképen lehetne tehát Roma egyéniségét a nagy olasz társadalom alakulásával megegyeztetni?

E kérdés megoldása foglalkodtatá egy század óta a senatust. Marius ujra felfogva, s még inkább felcsigázva a Gracchusok eszméit, azon inditványnyal lépett föl, hogy a cimberek által éjszaki Olaszországban elfoglalt földek osztassanak föl, és igy gát emeltessék a jövendő betörések ellen; más részről a lucanokat, samnisiakat, marzokat, pelignieket akará lekötelezni magának, kik oda telepedtek. Saturninus tribun-, és Glaucias praetorral zsarnoki triumviratust ala-

Romát, miután hatalomra vergődött, illy közeli ellenség még nem fenyegette; mert ha a szerencse kedvez a lázadóknak, minden alávetett népek fölkeltek, és azt eredeti határaira szoritották volna: Roma tehát megfeszité erejét. L. Julius Caesar consul Samniumba küldetett; a másik, Publius Rutilius pedig a marzokhoz. Amannak segédei valának Cnejus Pompejus, a Nagy-Pompejus atyja, C. Quintus Caepio, C. Perpenna, Valerius Messala; emennek pedig: P. Lentulus, Cornelius Sylla, T. Tidius, P. Licinius Crassus, és M. Marcellus, mindannyi hősök. Mindegyik proconsuli czimmel külön hadosztályt vezetett, függetlenül működhetvén, tetszése szerint: csak hogy szükség esetében egymást gyámolitani tartoztak. A hetruskok azonban, feledvén egykori küzdelmeiket a függetlenség után, elpártoltak Olaszország ügyétől: szintugy az umberek is. Ezek, és kelet fejedelmei, segitséget küldöttek Romába: Sertorius quaestor egy csapat gallust vezérlett. A háboru, még egy romai iró véleménye szerint is, igazságos volt; mert a lázadók egyebet sem kértek polgárjognál, egy ollly birodalom fővárosában, mellynek ők voltak oltalmazói.

Praesentejus, samniumi Vettius Cato, és a marz Pompaedius Silo, eredménynyel vitték a harczot. Asculumtól visszaüzék Pompejust; megverték Samniumban Julius Caesart; megszalasztották Perpennát; a consularis seregből megöltek 8,000 embert, Rutiliussal együtt. E hirek hallatára Roma gyászt öltött; a tisztviselők lerakták méltóságuk jeleit: az őrök megkettőztetvén, az utak védelmi állapotba tétettek. Rutilius serege Caepio és Marius közt felosztatván, az előbbi rá hagyta szedetni magát Pompaedius által; ki fiaival, és ajándékokkal jövén eléje, mintha megadná magát, becsalta őt egy szorosba, hol életét veszté; Marius pedig olly lassuságot tanusitott, mellyet gyávaságnak, vagy élemedett korának tulajdonitani alig lehetne. Hihetőleg nem volt kedve, harczolni az olaszok ellen; kik erőszakkal akarák most kinyerni, mit ő kegyelemből akart megadni: miért is csupán a védelemre szoritkozott; s midőn Pompaedius azt izente neki: ‚Ha te olly hires hadvezér vagy, minőnek az emberek tartanak, tehát ereszkedjél csatába'; ő azt válaszolá: „Ha te olly nagy hadvezérnek tartod magadat, kényszerits engem a csatára"; s betegség ürügye alatt letevén a parancsnokságot, visszatért Romába.

E közben a győzedelem nevelte a szövetségesek számát. Az umberek, és hetruskok hozzájok csatlakoztak, s Aponius megszabaditván Acerrát, hol Oxyntes, Jugurtha fia, fogságban tartatott, királyi tiszteletet tanusitott iránta; minek következtében a mumidák töme-

gestől hagyták oda a romai sereget: kik kénytelenek valának Afrikába visszaküldeni a lovasságot. Roma a szabadosokat is fölfegyverzé; kiket tizenkét csapatban küldött el a tengerparti városok védelmére: s igy minden legioit az umberek, és hetruskok ellen indithatta, kiket ugyan legyőzött, de a győzedelmet nagy áron vásárolta meg.

Ezen belháboru nagy elkeseredéssel folyt. Egy, a romaiak által Picenumban legyőzött hadvezér, összegyüjté barátjait, és magát megölte; az Apenninekben körülfogott négyezer harczos, hogysem megadja magát, inkább a hidegben veszett el. Judacilius Asculumból, megigérte az ostromlott városnak, hogy egy kitüzött napon oltalmára jövend: és ámbátor az ostromlottak nem rontottak ki a városból az ő támogatására, nyolcz csapat élén utat tört magának, a romai pártot felkonczoltatá, s magát makacsul védelmezte; s midőn látta, hogy nem tarthatja magát, a templom csarnokában lakomát adott, kiürité a méreg-poharat, és ledőlt ágyára: a harczosok meggyujtván alatta a máglyát, hogy a legvitézebb asculumi polgárt, és a haza isteneit megégessék rajta. Egy, vezérével elégedetlen romai csapat, meggyilkolá azt; és tetténck kiengesztelése végett az ellenséget megrohanván, abból 18,000-et ejtett el.

Julia törvény.

Azt mondják, e háboru 300,000 ember életébe került. Végre belátta Roma, hogy puszta erővel nem képes levagdalni a hydrának megujuló fejeit. Julius Caesar tehát törvényt fogadtatott el, mellynek erejénél fogva minden hüségben maradt latinok, és umberek polgári joggal ruháztattak föl; minek következtében sokan elpártoltak a szövetségesektől, főleg miután a győzedelem is elfordult tőlök, és Sylla, s Pompejus nagy vérontást vittek végbe. Miután a szövetségesek hiában folyamodtak segélyért Mithridateshez, és Corfiniumban sem láttak többé biztosságot, fővárosnak Aeserniát szemelték ki, a samnisiak tartományában. Servius Sulpicius, és Pompejus máris meghóditák a marrucinokat, vestineket, és pelignieket; kik vezéröket, Vettiust elárulták. Ez fogoly gyanánt vitetett a consulhoz; midőn egyik rabszolgája, kardot fogván kezébe, e szavakkal: ‚Uramat megszabaditám, s most rajtam a sor', őt is, magát is megölte.

Lex Plotia (88.).

A marzok meghódoltak; és Pompaedius 20,000 fölszabaditott rabszolga élén védte még magát, mig nem életét veszté. Végre a romai polgárjog minden szövetségesekre kiterjesztetett, nagyon kevés olaszok

kivételével. S igy a méltányosság diadalmaskodott a szigoru jog fölött; és a vérengző romok halmain hirdettetett ki egész Olaszország egyenlősége.

A senatus tovább is igyekezett annak hatását megszoritani; s az uj polgárok nyolcz törzsbe gyüjtettek össze: mellyekre utoljára került volna a szavazás; és igy mit sem nyomtak a latban. A marzok, umberek, hetruskok, gyakorolni ohajtván a szerzett jogokat, eljöttek Romába, megtölteni a forumot, és a Mars-mezőt; de midőn látták, hogy velök senki sem gondol, nyugtalankodtak, és jogaik gyakorlatát hangosan követelték. Marius, akár nemesebb érzetből, akár pedig dicsvágyból, pártjokra kelt; és barátja, Sulpicius tribun által előterjeszteté, hogy a polgárjoggal felruházott olaszok, a 35 törzsbe felosztatván, a többi polgárokkal egyenlő lábra állittassanak.

Sylla meghiusitani igyekezett a törvényt, az által, hogy a népet nagyszerü ünnepélyekkel foglalta el; Sulpicius azonban embereit fölfegyverezve, Castor templomába, hol a senatus összegyült, berontott, és azt szétüzte. Pompejus fia elesett; Sylla pedig halálos ellene, Marius házába menekült: ki ennek irányában legkisebb sérelmet sem követett el; azon igéret mellett, hogy az ünnepélyeket felfüggesztendi. Most már Sulpiciusnak könnyü volt elfogadtatni a törvényt; Marius tekintélye pedig annyira növekedett általa, hogy kivánságához képest az ásiai sereg főparancsnoksága Mithridates, Pontus királya ellen ráruháztatott.

Sylla megtámadja Romát.

Nem türhette ezt Sylla, kire a parancsnokság szinte bizva volt; és Roma ellen vezeté a sereget, melly a samnisiakat ostromolta Nolában: elkészitvén a fáklyákat is a város felgyujtására, s gunynyal illetvén a megengesztelésére küldött praetorokat. A fegyvertelen nép kövekkel, és téglákkal védelmezte magát: Sylla azonban beront a lánggal égő városba; Sulpiciust meggyilkoltatja; s Marius fejére átkot mond, daczára Scaevola jogtudós abbeli nyilatkozatának: ‚Soha sem fogom a haza ellenségének nevezni azt, ki a cimbereket legyőzte.‘

Összegyülvén a comitiumok, mintha egy csepp vér sem ontatott volna, Sylla beszélni kezd: inditványba hozza, hogy törvényjavaslat a nép elé ne terjesztethessék, mig a senatus azt el nem fogadja; a comitiumok ne törzsek, hanem centuriák szerint tartassanak; ki egyszer tribun volt, más hivatalokat ne viselhessen; és Sulpiciusnak minden törvényei eltöröltessenek. A megrémült senatus hallgatott; a nép pedig Syllának nem tetsző tisztviselők választása által tanusitotta elé-

gületlenségét: mig ez ugy tettette magát, mintha az általa visszaadott választási szabadság bizonyitványát szemlélné benne. Valóban C. Octavius, Sylla barátja mellé, a consulságban L. Cinna, az ő ellensége adatott; ki a Capitoliumba fölmenvén, és onnan egy követ hajitván le, azt nyilvánitá: ugy hajtassék ki ő is a városból, mint e követ elhajitotta, ha Sylla ellen valamit cselekedni fogna.

Marius menekülése.

Ekkor Sylla a menekülő Mariust üldözőbe véteté. A cimberek legyőzője, csupán fia és veje által kisérve, házról-házra bujdosott: mig végre Orthaeában tengerre szállott; Circeji mellett azonban partra vettetvén, koldulva bolyongott ide s tova: éjjel az erdőkben tanyázva, s a Liris nádasában rejtve el nyomait üldözői elől. Végre fölfedezék őt, egészen nyakig iszapba merülve; s kötelet hurkolva nyakára, Minturnumba hurczolták. Az olaszok azonban megemlékezve győzedelmeiről, s irántok tanusitott részvétéről, nem akarák őt megölni; s hihetőleg ők találták ki a mesét, hogy a meggyilkolására küldött cimber rabszolgának, a börtönben harsogó hangon kiáltá: ‚Nyomorult! volna-e bátorságod, megölni Cajus Mariust?' és a rabszolga megrémülve futott el.

A minturnumiak, ekkép szólva: ‚Menjen, a hova akar, sorsa elé; mi kérjük az isteneket, ne büntessen azért, hogy őt illy inségben, s mezztelenül tovaüzzük', sorsára hagyák őt a tengerparton; hol nem sokára hajóra talált, melly őt Aenaria szigetre vitte, s innen Afrikába: hol az ő fia is, Marius, megszabadulván az őt fenyegető veszélyektől, a numida Hiempsalnál oltalmat keresett. A menekvőt egy részről nevének dicsősége oltalmazta, más részről annak tudása, hogy pártja csak el van nyomva, de nincs leverve, s hogy egy napon bosszut állhat ellenségein. A romai tisztviselők nem merték őt háborgatni, midőn Carthago romjain ülve látták: a nagy üldözöttet, egy nagy, szerencsétlen város romjain [1]).

E közben az ifju Mariust, egész udvariassággal, fogva tartá a numida király; de egyik neje, kinek hajlamát megnyerte, előkészité futását: és atyjával találkozván, ezzel Olaszországba visszaevezett. Itt Cornelius Cinnában találtak védőre, kit egészen az oktalanságig ragadott heve, s daczára tett fogadásának, Virginius tribun által Syllát számadásra vonatta. Ez tanácsosnak tartá, elhagyni Olaszországot;

[1]) Egyike a kevés költői helyeknek Plutarchnál, regényes leirása e menekülésnek. A babonaságnak itt felhordott halmazából kitetszik, valljon czélszerü-e az ifjuságot Plutarch ‚jeles férfiai' után képezni.

és Ásiába vitorlázott: hol Mithridates leveretése által, a legiokat maga számára igyekezett megnyerni. Ezzel rossz példát adott. Sylla a katonaságra támaszkodván, hozzá szoktatta őket, hogy e, vagy ama hadvezér, nem pedig a köztársaság harczosainak tekintsék magukat. Hadsereg indult a haza ellen: kijelölve az utat Caesar, Antonius, és Augustus számára; megkezdődtek a polgárháboruk, nem többé a szabadság biztosítása, hanem egyik, vagy másik dicsvágyó ember uralmának megalapitása végett.

HETEDIK FEJEZET.

Bithynia, Armenia, Georgia, Pontus. Polgárháboru.

Most több másodrangu államokról fogunk szólni, mellyek Elő-Ásiában alakultak meg. Eredetileg mindannyian Persia uralma alatt álltak: később, ennek hanyatlásával, a helytartók függetleniték magukat; és ugy maradtak, még a birodalom bukásával is: minthogy Sándor kezdetben másfelé irányzá hóditásait; vagy pedig utódainak czivódásai közt fölszabaditák magukat. Ekképen alakultak Bithynia, Paphlagonia, Pergamum, Cappadocia, Armenia, Pontus királyságok; továbbá Heraclea, Sinope, Byzant, apróbb görög köztársaságok, mellyek szokás szerint a hatalmasabbak befolyása alatt álltak.

Heraclea.

Pergamumról már szóltunk [1]). Heraclea, a boeotiaiak gyarmata[2]), igen hatalmas lévén a tengeren, megtagadá az adót, mellyet az atheneiek, a köz-hajóraj fentartásának ürügye alatt Kis-Ásia minden városaira róttak. Lamachus küldetvén megfenyitésére, annak területét pusztitá; de utolérvén őt a vihar, kénytelen volt a heracleoták kegyelmére bizni magát: kik, a helyett, hogy megbosszulnák magukat, barátságosan befogadák a vihar által szétszórtakat, és a béke zálogául visszaküldék őket. Heracleát kezdetben aristocratia, később a nép, végre zsarno-

[1]) Lásd fönebb, 7. lap.

[2]) A dögvész pusztitván Boeotiát, a megkérdezett oraculum feleletül adá, épitenének egy várost az Euxin partjain, Hercules tiszteletére. A durva nép nem akart engedelmeskedni; de csakhamar megadták az árát: minthogy a phocaeaiak területökre beütvén, azt tüzzel-vassal pusztitották. Ujra megkérdezve az oraculumot, azt felelé, hogy ugyanazon oknál fogva meg fog szünni a betegség, és a háboru is. Gyarmatot értvén ez alatt, kiküldöttek egyet Heraclea alapitására. **Pausanias**, V. Scholiastes Apollonii; **Justinus**, XVI.

kok kormányozták; visszanyerve szabadságát, a romaiak szövetségese lett; minthogy azonban a Mithridates elleni háboruban ellenök fogott fegyvert, földig rontatván, uj gyarmattal népesittetett be.

Bithynia.

Bithynia a thraciai Bosporus, az Olymp hegy, és Euxin tenger közt feküdvén, Nicomediát nevezte fővárosának; hol később Constantin, mielőtt Byzantot fölemelné, székhelyét tartotta. Bithynia királyai Ninus-, Assyria királyával kapcsolták össze származásukat; történetét azonban homály fedi, egészen Bassusig; ki Nagy-Sándor vezérét, Calanthust legyőzte. Utódja, Zypoetes, visszaverte Antiochus Sotert, ki ellen fia, Nicomedes, Ásiába hivta a gallusokat; és ezek segélyével ellenségeit leverte. Fiát, Zielast Prusias követé (237.), ki a rhodusiakkal Byzantot pusztitá, s Hannibal unszolásaira Eumenest haddal támadta meg: mig végre, hogy a romaiak barátságát megnyerje, elárulta őt; és egyik aljasságból a másikba sülyedvén, mint fölszabadult rabszolga jelent meg Romában, s a curia küszöbén állva, a senatorok rabszolgájának vallotta magát, kiket ő mentő isteneinek nevezett. Kárpótlásul ezüst edényeket, és Gentius-, Illyria királyától elvett 250 hajót nyert; homlokára sütvén a gyalázat bélyegét, melly az üldözöttek árulóit, és a hatalom aljas hizelgőit méltán megilleti. II. Nicomedes szintilly becstelenül viselte magát; III. Nicomedes pedig Mithridatessel folytatott harczot.

Armenia.

Armenia Kis-, és Nagy-Armeniára osztatott. Az utóbbi Georgia hegyeitől az Euphratesig terjedt; az előbbi pedig Euphrates, és Cappadocia közt keletre: mindkettőt a Tigris, és Araxes régi, hirneves folyamok öntözték. Ha igaz, hogy Noe bárkája, az ő hegyein állapodott meg: ugy ott már jókor polgári társadalmak keletkeztek. Strabo állitása szerint ugyanazon istenek tiszteltettek ott, mint Persiában, és Mediában: különösen Anaitis, vagy Tanais tiszteltetett ott pompás templomokban, megbecstelenités-, sőt talán ember-áldozatokkal is.

Az örmények számos hagyományokat őriztek meg, mellyek mégis a zsidók könyveinek behozása által megmásittattak. Már régóta saját irásmódjok volt; görög, chaldaeai, persa könyveket forditottak, és olvastak: s chorenei Mózses történetében az ásiai népekre vonatkozó számos előadások foglaltatnak, mellyeket egyébiránt a kritikának meg kell tudni választani a meséktől. A többi közt elmondatik ott, miszerint Taglat, ki ugyanaz Thogorma patriarchával, Japhet

unokája, nemzé Heg-et: ki hazáját, Babylont elhagyván, hogy Bel-, Assyria királyának zsarnoksága elől meneküljön, nemzetségével Armenia hegyeire költözött; és Bel őt odáig üldözvén, itt halálát lelte [1]).

Hegnek hatodik ivadéka Aram volt; ki tettei által olly nagy dicsőséget szerzett magának, hogy Armenia tőle kapta nevét: legyőzte a medeket, éjszaki Assyriát elfoglalta, s Cappadociáig nyomult előre; hol Mozacát (Caesarea) alapitá, s az assyr Ninustól első rangra emeltetett Ásiában. Aram fia Ara, megsértve Semiramist az által, hogy szerelmét megveté, ez őt haddal támadta meg, országát elfoglalta, s a királyt megöleté. Ennek következtében Armenia, saját fejedelmei alatt Assyriától függött egészen Baroirig, Heg 26-ik utódjáig; ki Arbaces-, és Belesissel egyesülvén Sardanapal ellen (700.), magát függetlenné tette. Baroir fia alatt telepedett meg Armeniában a Pagratidák hatalmas családja, melly egy Nabuchodonosor által rabszolgaságra hurczolt zsidótól ered, és tagjai mindig a főbb satrapák közé tartoztak; mig végre a IX. században Armenia, s Georgia trónjára jutottak.

I. Tigranes.

Armeniát régi fényére emelte (565.) Dicran, Cyrus szövetségese; kinek fiát Vahakn-t rendkivüli ereje miatt megéneklék a költők, s ki az istenek sorába állittatott. E nemzetségből utolsó fejedelem volt Vahe; ki Sándor ellen harczolva (328.) esett el. Ez Armenia kormányára a persa Mithrinest nevezte: de a bekövetkezett zavarokban a benszülöttek lerázták az igát, és fejökül Ardoatest választák. Halála után Syria királyainak hódolt az ország: azonban Artaxias Nagy-Antiochus ellen fellázadt (189.), és uralmát hóditások által szilárditván, családjának a koronát megtartá.

Nem sok időbe telt, és I. Mithridates, a parthusok királya, az Arsacesek családjából, legyőzve (149.) Syria királyait, és meghóditva Ásiát, Armenia, s Atropatene (Adserbidsan) királyává testvérét, Valarsacest nevezte: ki székhelyül Nisibist választva, Kis-Ásia, s a Kaukazus nagy részét meghóditá, és böles törvényeket hozott. Másod unokája, II. Tigranes (89.) egész Ásia meghóditását tervezte; s elfoglalván Syriát, és Kis-Ásia számos tartományait, a Persiában uralkodó Arsacidákat megtámadta; elvette tőlök Mesopotamiát, Adiabenét, Atropatenét; a királyok királyának czimétől a parthusokat megfosztotta, s a romaiakkal hathatósan szembe szállott.

---

[1]) J. **Klaproth**, *Tableaux historiques de l'Asie.*

Változó szerencsével harczolt; és alább látandjuk, mikép fia Artasvad (34.), halálával dicsőité Cleopatra, és Marcus Antonius diadalmenetét. Sándor, e kettőnek fia, Armeniát kapta: de csakhamar kiüzettek az idegenek. Minthogy azonban a parthusok fegyverei, s a romai politika közt ingadozott-, minden erejéből kifogyott; és számos fő urak, hegyi váraikban függetleniték magukat a gyenge fejedelemtől.

Abgar halála után (32. Kr. u.), fia Anan Edessából, kormányozta az ország egy részét: a másikat pedig unokája Sanadrug; ki végre Abgar maradékait kiirtá, s Nisibisben egyedül uralkodott. Két nyugtalan század után, Armeniát Ardeshir, Persiának első Sassanida királya hóditá meg (232.), kinek 28 évig engedelmeskedett.

Georgia.

Armenia sorsát nagy részben osztá Georgia is: egyike Ásia legrégibb országának, mellynek története igen régi könyvekben maradt fön: mellyekből, főleg pedig a Mtsketha, és Gelathi zárdákban megőrzött iratokból, V. Vahktang király krónikát állittatott össze a mult század kezdetén. E szerint e nép Thogormától származik, hasonlón az örményekhez, és más, a Fekete-, és Kaspi-tenger közt lakó népekhez. Fia, Cartlos, Georgiába jött: azon hegyen telepedvén meg, melly később az ott tisztelt bálványtól, Armasdinak neveztetett. Ettől éjszakra, fia Mtskethos, a róla nevezett várost épité; melly igen sokáig Georgia fővárosa volt. Halála után hosszantartó családi viszályok keletkeztek; és minden tartomány saját főnököt nyert: Mtsketha tartománya azonban mindig elsőnek tartatott; jóllehet ő nem neveztetett királynak (m e p' h e), sem népfőnöknek (e r i s t h a w i), hanem egyedül családatyának (m a m a s a k l i).

Ekkor feledkeztek meg a teremtő Istenről, s a napot, holdat, és öt planetát kezdték imádni. A chazarok (scythák) Daghestanon keresztül Georgiáig nyomultak, és azt pusztitván, adófizetővé tették; később, Feridun korában, a persák igázták le, s kastélyokkal erősiték meg. Ennek halála után Georgia kormányzói (e r i s t h a w i) kivonták magukat Persia hatalma alól: midőn Kai-chaus, a lesghek ellen indulva, Georgiát ujra Persia igájába verte, azon időtájban, mikor a zsidók Egyptomból kimentek (?). Később fellázadván, Kai-chosru azt ujolag megfékezte, városaikat elpusztitá, és satrapákat küldött oda; mig azonban másutt is harczolna, Georgia visszanyerte függetlenségét.

Nabuchodonosor zsidó rabszolgái közül számosan menekültek

Georgiába, s ezek, ugy szinte Turan lakói [1]), uj kifejezéseket, hitczikkeket, és szertartásokat vittek be oda (606). A tartomány olly durvaságba sülyedt, hogy többé a rokonság kötelékei sem vétettek tekintetbe a házasságnál; s mindennemü hust, és holttesteket megemésztettek. A következő időkort a persák irányábani hódolás, és lázadások töltik be; mig végre Sándor, ugy mondják ők, személyesen hatolván a Kaukazusba, az idegeneket mind meggyilkoltatta; kivéve a nőket, és 15 éven aluli gyermekeket: kiket rabszolgák gyanánt vitt magával. Kormányzóul a georgiaiaknak a macedon Azont adta, azon parancscsal, hogy a napot, holdat, és öt planetát imádhatják, de egyedül a láthatatlan Teremtőnek szolgáljanak; melly vallást ő talált (?) volna föl.

Sándor, az ő halálakor, négy vezére: Antiochus, Romus, Byzintius, és Platon közt osztá meg az országot. Az elsőnek jutott Assyria, Armenia, s a keleti tartományok, hol Antiochiát épité; a másodiknak a nyugati tartományok, hol Roma emelkedett; Platonak Alexandria. Byzintius kapta Görögországot, Georgiát, és az éjszaki tartományokat, s épité Byzantot.

Azon, ez utóbbinak alattvalója, megmásitá vallását: Atsi, és Ait, ezüst bálványokat imádta, s a tartomány lakóit, kiknek vitézségétől rendkivül félt, kiirtá. Farnawaz, a régi királyok sarjadéka, a zsarnokság elől menekülvén, kincset talált, és Imerethia, s Mingrelia királyaival szövetkezvén, a lesghek, és ossok közül sereget gyüjtött: ugy szinte Antiochus által segittetvén, elfoglalta a trónt; az őt pártoló görögöknek hivatalokat, és Aznaur czimet adott: mi annyit tesz, mint Azonhoz tartozó; melly czimet mai nap is viseli a georgiai nemesség, és magát tőlök származtatja. Saját képmását is fölállitotta, Armazi, persa nevezettel [2]); és a néphez üdvözletet intézett.

Utódjai be akarván hozni a magusok vallását, a nép fellázadt: és belháboruk keletkeztek; mig végre Arsaces, Farnawaz utolsó sarjadéka, az örmények által elüzetvén, helyébe Aderki emeltetett a trónra. Uralkodása alatt született Krisztus, kinek apostolai András, és Simon ide jöttek az evangeliumot hirdetni. Az Aderki nemzetségnek két külön ága, külön uralkodott: mignem a II. században ismét egyesültek. Atpargur Chosrowval, Armenia királyával egyesült a persa Sas-

---

[1]) V. ö. e hagyományokat azokkal, mellyeket a *Skah-nameh*-ből közöltünk, II. Köt. 8. lap.

[2]) Hihetőleg a persa *Ormuzd*.

sanidák ellen, és legyőzte őket; azonban fimagzat nélkül meghalálozván, a georgiai nagyok Mirian-, persa király fiának ajánlották az országot : ki a Chosrow dynastia fejévé vált, melly a VIII. század végeig uralkodott.

Pontus.

Pontus királyság neve a ‚Pontus euxinus'-tól veszi eredetét, melly annak éjszaki határát képezi; mig délre Kis-Armenia kerité; a többi oldalról pedig Colchis, és Halys folyam. Első királya, kiről a történet emlékezik (520.), Artawaz, kit Darius Hystaspis ültetett a trónra, s egyik ama hét közül, kik az ál Smerdis megöletése után, a persa koronára vágytak[1]). Őt követé Rhodobates, rá I. Mithridates, és Ariobarzanes; ki Artaxerxes ellen forditá fegyverét, hogy Pontust, és a szomszéd tartományokat uralma alá hajtsa. Meghalt Sándor idejében (337.), ki az országot elfoglalta : de csakhamar visszaszerezte azt II. Mithridates.

IV. Mithridates a gallusokkal harczolt; az V., Sinopet támadta meg : mellyet utódja, I. Pharnaces bevett. E foglalkozás miatt szót emeltek a romaiak; ő azonban mit sem hallgatva rájok, szövetségesöket, Pergamum királyát megtámadta : s vitézül tartotta magát; mig végre kénytelen lévén békét kérni, azon föltétel szabatott eléje : szakitana meg minden szövetséget Galatiával, vonuljon ki Paphlagoniából, visszaküldve az elrablott polgárokat, adja vissza Ariarathesnek, Cappadocia királyának, a tőle elfoglalt tartományt, Eumenesnek pedig 300 talentumot fizessen.

Mithridates, a ‚nagy'.

VI. Mithridates szövetséget kötött a romaiakkal; a harmadik pun háboruban segitségökre volt, és hü maradt, midőn Aristonicusnak Crassus fölött nyert győzedelme Ásiának majdnem valamennyi államaiban lázadást támasztott. Orozva meggyilkoltatván, VII. Mithridates, Eupator, jutott a trónra (123—64.); ki szintolly joggal neveztetett ‚nagy'-nak, mint Péter Oroszországban; jóllehet a honi történetirók hiánya, s az idegenek gőgös hanyagsága miatt, csak némileg gyanithatjuk nagyszerü terveit, és a reformokat, mellyeket országában létesiteni szándékozott. Tizenkét éves korában lépvén a trónra, a keletiek szokása szerint (?) megöleté anyját, és közelebbi rokonait;

[1]) Hihetőleg Pontusban is fennmaradt a tüzimádás; és egy győzelem alkalmával Mithridates, persa módra nagy tüzet gyujtatott a hegyeken. Maga e nagy király neve is a Mithra gyökre mutat; miből a romaiak könnyebb kiejtés kedveért Mithridatest csináltak.

testét, és lelkét munkásséghoz szoktatta; nővérét Laodicet nőül vette, s később mint árulót megöleté; végre bejárván Ásiát, mindenütt a szokásokat, embereket, és törvényeket tanulmányozta, azon szándékkal, hogy azt majd meghóditandja.

Már a Pontuson kivül, öröklé Phrygiát, s vele az igényeket a szomszéd tartományokra. Paphlagoniának külön királyai voltak II. Philemenesig (121.); ennek halálával,a romaiak akaratja ellen azt elfoglalta. Cappadociában azelőtt papi monarchia kormányzott : miután a persák legyőzték, látva, milly bajos volna annak kormányzása, a persa királyi háznak egy nagy vasallusát tevék fejedelemmé. Ennek tizedik utódja volt Ariarathes, kit Sándor vezére, Perdiccas győzött le. Hasonnevü fia Armeniába futott; honnan a bekövetkezett zavarok alatt ismét visszatért, és az ősi birtok egy részét visszaszerezte. S igy Cappadocia független maradt; azonban Pontus királyai több izben megtámadták : mig végre Mithridates, Bithynia királya, Nicomedes ellen bosszut forralván sógora Ariarathes, Cappadocia fejedelme végett, kit pedig ő maga gyilkoltatott meg, ez utóbbi tartományt meghóditá, s unokaöcscsét, az ő vetélytársát saját kezével vágta le. Olly kevéssé gondolt az eszközökkel a dicsvágyó!

Nicomedes nem jó szemmel tekintve szomszédjának növekedő hatalmát, egy valakit Ariarathes fia gyanánt Romába küldött; ki előterjesztvén ott atyjának érdemeit, rávette a senatust, hogy őt pártolja. Mithridates azonban követei által fölfedezte a csalást, s hihetőleg olly védveket használt, minőkkel Jugurtha küzdött Masinissa unokái ellen. Annyi tény, hogy a senatus egyik félnek sem adván hitelt, Paphlagoniát, és Cappadociát szabadokul nyilvánitá; ezután Syllát követségben küldé Mithridateshez : valójában csak azért, hogy terveit meghiusitsa. Ez azonban nem vala képes megakadályoztatni, hogy Pontus királya, saját fiát Cappadocia trónjára ne ültesse; Nicomedes halálával ennek országát is elfoglalván. Azonban ennek egy természetes fia segitséget kérvén Rómából, hadsereg küldetett; melly visszahelyezte őt Cappadocia birtokába : szintugy Ariobarzanest is Paphlagoniába, mintegy előörsökül a fáradhatlan Mithridates ellenében.

E fejedelem, ki olly régóta leste már az alkalmat, hogy meghasonlásba jöjjön a romaiakkal, nagy sereget gyüjtött; és előbb a bithyniaiakat, azután pedig Cassius és Aquilius legioit legyőzte, s a legnagyobb gyorsasággal a romaiakat Phrygia, Mysia, sajátképeni Ásia, Caria, Lycia, Pamphilia, Paphlagonia, Bithynia, s mindazon tarto-

mányok elhagyására kényszeritette, mellyek egész Joniáig nekik hódoltak, vagy szövetségeseik voltak. E tartományokban, mellyek annyira irtóztak a romai igától, főleg miután váltság nélkül kiadta a foglyokat, égig magasztalta mindenki a szabaditót, az atyát, az ‚istent', Ásia egyetlen fejedelmét. Laodicea lakói, hogy kegyeit megnyerjék, átadták neki Q. Appiust, Pamphilia kormányzóját; ki láncokban vitetett eléje, gunyképen megelőzve a lictoroktól, és méltóságának egyéb jelvényeitől. A lesbosiak Aquiliust szolgáltatták kezébe; kit, mint Cappadocia nyugalmának fölzavaróját, egy gonosztevővel láncoltatott össze, és szamárháton vitetett maga után Pergamumba: itt pedig, hogy pénzvágyát kielégitse, olvasztott aranyat öntetett szájába.

Romaiak pénzszomja.

A kapzsiság valóban gyülöletessé tevé a romaiak uralkodását. Romában minden hivatal, és méltóság árultatott; a lovagok kárpótlásul kiadásaikért, a meghóditott, és szövetséges tartományokat zsarolták. Sylla megsértetvén Strabo Caesar által, azt mondá neki: „Használni fogom ellened a méltóságomhoz kötött hatalmat"; mire Strabo felelé: „Helyesen nevezed azt magadénak, miután vásároltad." Az ifju embernek, ki mint aedilis lépett a tisztviselők sorába, temérdek kiadások által kellett a nép kegyét megérdemelnie: kénytelen volt adósságokat csinálni, s azok törlesztéséről gondoskodni. Mint városi praetor, apró dolgokat intézvén el a senatus, censorok, és tribunok szeme láttára, nem sokat segithetett magán: de jól tudta, hogy később tartományba fog küldetni; s ennek jövedelmeire utalta hiteleztit. Állomására érkezvén, rabolt, pazarolt, egyet értett az adószedőkkel és uzsorásokkal; drágaságokat, képeket, szobrokat szedett össze; s visszatérve, pompás palotát épithetett mücsarnokokkal: mi által a müvészetek pártfogójává vált; elefánt-csont széken ült a senatusban, ezer rabszolga fölött uralkodott, mint szónok nagy szerepet játszott, és a consulsághoz is reménye lehetett.

Rutilius.

Szabad volt ugyan panaszolkodni: de minő sikerrel? midőn maguk a bünösök kezelték az igazságszolgáltatást! Aulus Sempronius Asellus praetor, elnyomni akarván az uzsoráskodást, a köztéren gyilkoltatott meg: és a bünös ellen semmi vizsgálat sem rendeltetett. Mucius Scaevola, Ásiában consul, számadásra vonván a publicanusokat kegyetlenkedéseik és zsarolásaik végett, néhányat bebörtönöztetett, czinkostársukat, egy rabszolgát, keresztre feszitteté: s a hálás ásiai

népek évenkinti ünnepélyt rendeztek tiszteletére. A lovagok azonban halálos gyülöletet esküdtek ellene; s minthogy vele nem boldogulhattak, Publius Rutilius Rufus ellen irányzák dühüket, ki neki e részben tanácsadója volt (92.); s épen azon bünről vádolván őt, mellyel ők maguk terheltettek, kieszközölték elitéltetését ugyanazon Apicius vádjára, kinek kapzsisága közmondássá vált. Rutilius a bölcsészetben keresvén vigaszt a szomoru sors ellenében, Ásiában talált menedéket, hol szabaditó gyanánt fogadtatott: Smyrna lakói polgárjoggal ajándékozák őt meg; s ámbár később visszahivatott, nem volt kedve többé visszatérni hazájába, mellynek történetét magányában görög nyelven megirta. Végre mégis M. Plautius Silanus törvényt hozott, mellynek ereje szerint minden törzs évenkint 15 polgárt választhasson birákul, minden különbség nélkül a senatorok, lovagok, és plebejusok közül. E törvény azonban, melly a lovagokat a törvényszolgáltatás szabadalmától megfosztá, polgárháborut idézett elő.

Romaiak legyilkoltatása.

Elképzelhető tehát, minő volt az öröm azon ásiai városokban, mellyeket Mithridates a romai zsarnokság alól felszabaditott! Ásiának minden szabad városai megnyiták kapuikat: Mitylene, Ephesus, Magnesia örömrivalgásokkal fogadák őt; és a romaiak által emelt emlékeket lerombolták. S minthogy romai polgárok nagy számmal telepedtek meg e tartományokban, Pontus királya elhatározta, egyszerre menekülni tőlök: s titkon kiadott parancsban kijelölé a napot, mellyen azok nejeik-, gyermekeik-, és szolgáikkal meggyilkoltassanak. Javaik a kincstár és orgyilkosok közt osztattak föl: a rabszolgák, kik uraikat meggyilkolták, szabadságba helyeztettek; fele-adóssága elengedtetett annak, ki hitelezőjét megölte; ki valamelly olaszt elrejtett, arra halál várt. Az emberiség elborzad e jelenetekre. Némellyek az ephesusi oltár mellől, vagy Aesculap templomából Pergamusban hurczoltattak el; mások utközben érettek utól, midőn gyermekeikkel hátukon Lesbosba menekültek; a caunusiak az anyák szeme láttára kinozták az apró gyermekeket: mig amazok a fájdalom miatt lerogytak, vagy megőrültek; a trallesiak nem akarván végrehajtani a vérparancsot, egy paphlagoniaira bizták a dolgot, ki a romaiakat a Concordia templomában konczolta föl. Némellyek az e napon elesett áldozatok számát 150,000-re teszik [1]).

---

[1]) **Plutarch**, *Sylla* életében; **Appianus**, *in Mithridatico*; **Cicero**, *pro lege Manilia*, és *pro Flacco*; **Dion** és **Memnon**, *Excerpta*. Továbbá *Livius*, *Vellejus Paterculus*, *Florus*, *Eutropius*, *Orosius*, *Valerius Maximus*. Némellyek szerint Rutilius Rufus tanácsolta.

A belbékét biztositván Mithridates, a szomszéd államok meghóditását tüzte ki czélul. Coosban temérdek kincseket talált, mellyeket Ptolemaeus Alexander vitt oda Egyptomból: Rhodust azonban, hova számos romaiak menekültek, bevenni nem sikerült. Hadvezére Archelaus, elfoglalván Athenet, Roma pártolóit megölette, vagy láncokba verette; azután Delost támadta meg: hol azonban serege fölkonczoltatott. Csakhamar Euboea, Macedonia, Thracia, Görögország, és a szigetek, egészen a Cycladokig, meghódoltak Mithridatesnek: s ekképen körül-belül 22 nemzetnek parancsolt már, ezek közt a roxanok-, vagyis a mai oroszoknak is; és valamennyinek nyelvén érthetően beszélt.

Terve volt, épen ugy bánni a Fekete-tenger melléki barbarokkal, mint Hannibal cselekedett Afrika, Spanyolország, és Gallia népeivel, tudnillik, egyesiteni őket Roma ellen. Már uralkodása kezdetén segitségül hivatván a görögöktől a betörő scythák ellen, ezeket megszalasztá, számos apró fejedelmeket meghóditott, és a sarmata, s german törzsekkel egészen a Dunáig szövetséget kötvén, a Cycladoktól egészen Oroszországig uralkodott. Ezenkivül még fiának birtoka által, a Maeotis tava körüli pusztaságokig terjedt ki hatalma; s Tigranes-, Armenia királyával rokonságba lépett. Az Ister mellékéről, a Kaukazus-, és Chersonesus cimmerius-, vagyis Krimeából folyton csapatokat szerzett a romaiak ellen. Pénzt a Fekete-tengeren üzött halászatból meggazdagult városok szolgáltattak számára; ugy szinte a termékeny Tauris, a scythákkal üzött csere, s főleg az indiai kereskedés, melly utját az Oxuson, kaspi tengeren, és Kaukazuson át vette. Négyszáz hajóval őrizte a Fekete-tengert, és éjszaki oldalról utat akart törni magának Olaszországba.

Sylla Görögországban.

Roma belátta a veszélyt: és Cornelius Syllára bizta a sereget; ki legbuzgóbb volt a fellázadt olaszok leverésében. Ekkor borzasztó csudadolgok rémiték el Mithridatest. Egy, a pergamusiak által fölállitott Diadal-istennő, mellynek átvonultában koronát kellett volna tenni fejére, összerogyott, és a korona darabokra tört. Egy a Furiáknak szentelt berket felgyujtatván, hangos kaczagás hallatszott abból: mellynek okozóját kitudni nem lehetett; s a papoknak azon válaszára, hogy a rémistennőknek szüzet kell feláldozni, ez szinte kaczajra fa-

---

e barbariest Mithridatesnek; de Cicero igazolja őt (*pro Rabirio Posthumo*), s megjegyzi, hogy bölcsész ruhában menekült.

kadt : ugy hogy az áldozatot nem merészelték végrehajtani [1]). Azonban még nagyobb tépelődést okoztak Mithridates lelkében Marius szavai; ki őt dicsősége tetőpontján fölkeresvén, s tőle a béke és háboru iránt megkérdeztetvén, e választ adá neki : „Király! vagy légy hatalmasabb a romaiaknál, vagy minden szeszélyöket teljesitsed.“

S valóban e gyülevész barbar csoport mikép állhatott volna ellent a romaiak hadi fegyelmének? Chaeroneánál olly nagy veszteséget szenvedett Mithridates, hogy Sylla az ő commentárjaiban azok veszteségét 110,000-re teszi : mig neki csupán 12 embere esett el. Más két, nem kevesbbé véres csata Boeotiában, véget vetett a hadjáratnak. El nem hallgathatom, hogy az Archelaus által vezérlett első seregben, a romaiaktól megszökött 15,000 rabszolga kétségbeesetten harczolt [2]).

Polgárháboru. Marius visszahivatása.

Mig azonban Sylla Görögországban győzött, Olaszországban pártja megbukott (87). Cornelius Cinna, ki mint láttuk, ellene nyilatkozott, hogy a nép kegyét megnyerje, ujra sürgetni kezdé, miszerint az olasz szövetségesek a harminczöt törzs közt felosztassanak. Octavius, a senatus rendithetlen gyámola [3]) ellene szegült : fegyverre került a dolog; és Roma utczáit az olaszok vére öntözte. Tizezeren vesztek el ez alkalommal; a többiek Cinnával, és hat tribunnal élökön, megszöktek a városból. A senatus Cinnát hivatalvesztettnek nyilvánitá : ki ekkor az olaszok élére állván, a ‚szövetségesek ügyének oltalma‘ végett, harmincz legiot vezethetett a csatába; s legelső teendőjének tartá, Mariussal együtt a számüzötteket visszahivni. A senatus megrémülve az uj veszélytől, megerősitteté a várost. E közben Marius Telamonba érkezett; hol az olaszok őt nagy tisztelettel fogadák : a rabszolgákat felszabaditá, s az erőteljes parasztokat a seregbe fölvette. Sertorius, egyik legjelesebb hadvezér, részére nyilatkozott; és köz-akarattal Romát megtámadni mindhárman elhatározták. — Marius minden czim-, és megkülönböztetésről lemondott : s mint kimondhatlan szenvedések áldozata, nyomorult öltönyben jelent meg;

---

[1]) **Plutarchus** szokás szerint.

[2]) Ugyanaz, *in Sylla.*

[3]) Annak bizonyságaul, milly szigoru volt a törvények megtartásában, Plutarch beszéli, hogy a veszély alkalmával sürgettetvén, adna szabadságot a rabszolgáknak, kijelenté, mikép ő soha sem fogná részeltetni a hazában a szolgákat, mig a törvények fentartása végett abból Mariust kizárja.

szemeiben mindazáltal olvasható volt az irtózatos bosszu, mellyet ellenségein veendő, szivében rejtegetett.

Roma falai alatt polgár polgárral csatázott : két testvér találkozván egymással, az egyik a másiknak halálos csapást adott; ekkor azonban megismerve testvérét, megölelé őt, és fölkiáltott : ‚Ha már a pártviszály elválasztott bennünket, csatoljon minket egybe a máglya'; s a testvérgyilkos, karddal magát is átdöfte [1]). Borzasztó jelképe a jelenkori olaszok sorsának.

A consulok nem voltak készen a védelemre. Pompejus Strabo, ki az adriai partokon küzdött a lázadókkal, visszahivatván, annyira habozott, hogy gyanut ébresztett maga ellen, mintha a két párt kölcsönös megsemmisittetése után, ő maga kivánna uralomra jutni. Metellus Numidicusnak küldetett tehát parancs, hogy azonnal véget vetvén a samnisiakkal viselt háborunak, Roma védelmére siessen. De midőn már alkudoznék velök, Marius szabadabb föltételeket igért; mire azok ujolag fegyverhez fogván, Metellus sereg nélkül, egészen egyedül kényszerült visszajönni.

Roma bevétele.

Ezalatt a romaiaktól is mindig többen pártoltak el : s Marius a tengerparti városok, és Ostia bevétele után, ostrom alá vette Romát; melly az éhség, dögvész, és rabszolgák lázadása miatt magát föladni kényszerült. Cinna, még bevonulása előtt consulnak ohajtott elismertetni. Marius a kapunál állapodott meg, azon megjegyzéssel, hogy a szegény számüzöttnek nem illik bemenni a városba : de alig hogy a törzsek visszahivatása fölött szavazni kezdtek, bement a városba, s rabszolgákból álló kiséretének meghagyá, hogy mindazokat gyilkolják meg, kiknek köszöntését viszonozni nem fogja.

Ekkor borzasztó mészárlás következett. Octavius consul, és a tekintélyesebb senatorok meggyilkoltattak, s a rabszolgák kegyetlenbosszut állottak uraikon. Kivétel gyanánt emlittetnek Cornutus rab szolgái; kik elrejtvén őt egy falusi lakban, valakinek holt-testét felfüggeszték, és azon kegyetlenkedvén, illy ámitás által urokat megmenték. Catulus, kinek minden büne abban állott, hogy a cimberek fölötti diadalt előmozditá, nehogy Mariusnak öröme teljék meggyilkoltatásában, előre megmérgezte magát. Merula consul és főpap, a templomba menvén, letevé a szent szalagokat, beleült a főpapi székbe, megnyittatá ereit, és vérét az oltárra fecskendezvén, borzasztó átkok közt

[1]) Orosius, V. 9.

halt meg. Marcus Antonius szónok, kit Cicero kora csuda-tehetségének nevez, egy hü barátjának mezei lakába menekült; ki megörülve vendégének, szolgáját egy közel csaplároshoz bor után küldé. Az oktalan szolga nem tudá elhallgatni a dolgot, és a csapláros őt följelenté. Erre Marius poroszlói, noha egy ideig ékesenszólása, és fölséges magaviselete által elbüvölve, fejét levágták. Marius megölelé a hóhért, ki Antonius fejével jött hozzá, s kitétette szemlére a szószéken, hol annyi ideig védelmezte az igazságot, s hol kevés idő mulva egy más hatalmas szónok feje is ki lőn függesztve.

Marius halála.

Minthogy a Cinna által igért zsold hosszabb kimaradása miatt a rabszolgák zajongtak, Marius őket a forumon összegyüjtvén, ezerenkint gyilkoltatá meg. És igy vérben fürödve, heted izben nyerte már el a consulságot. De bármennyire igyekezett is ivásba fojtani lelkismerete furdalásait, e borzasztó ellenségtől nem szabadulhatott; és egy rövid betegség sirba vitte a hetven éves aggastyánt (86. é. jan. 15.). Fia Marius, ki hatalmát öröklé, valamennyi senatort meggyilkoltatott Romában; és teremtményét, Valerius Flaccust consulnak nevezteté: ki az által nyerte meg magának a népet, hogy a hitelezőknek az adósság egy negyed részével leendő kielégittetését törvénynyé emelte. Azonban Sylla visszajövetelét mindenkép meg kellett akadályozni.

Sylla Atheneben.

E hadvezér Athenet ostromolta: hol Ariston bitorolta a hatalmat (87). Kifogyván pénzéből, valamennyi templomok kincseit kiüritteté, s az Amphictyonokat azzal vigasztalta, hogy azok elegendő biztosságban vannak ő nála: mig övéinek tréfálva mondogatá, hogy markában a győzedelem, minthogy maguk az istenek fizetik seregeit. A görögök dühbe jöttek: megemlékezvén arról, hogy egy Flamininus, Acilius, Aemilius Paulus nem nyujták ki kezöket a szent dolgok után. Ugy, de ezek törvényes módon választattak, jól fegyelmezett hadsereg vezérei voltak, s nemeslelküségök és egyszerü életmódjok mellett szintugy aljasságnak tartották volna, leereszkedni a katonákhoz, mint megijedni az ellenségtől. Ellenben ez ujabb hadvezérek erőszak, vagy megvesztegetés által jutottak a polczra; miért is kénytelenek voltak pártfogóik szeszélyeihez alkalmazkodni, s minden áron megnyerni maguknak a népet, vagy hadsereget: és épen Sylla volt első, ki az illy megvesztegetéseknek nagy mértékben adta példáját.

Az atheneiek éhség által kényszeritve, követeket küldöttek Syllához, kik beszéltek neki Theseus-, Codrus-, Marathon-, Salamisról;

de kiknek ő illy feleletet adott : ‚Tartsátok meg e szép beszédeket az iskola számára; én lázadókat büntetni, nem pedig hazátok történetét tanulni jöttem.‘ Árulók segélyével, kik soha sem hiányoztak a görög háborukban, rohammal bevette a várost (mart. 1.), és nagy vérontást vitt végbe; sőt földig akará azt rontatni: de mégis megkönyörülvén, a holtak kedvcért az élőknek megbocsátott.

Mig ő itt diadalról diadalra ment, addig hazájában számüzetett: és most már kénytelen volt magát védeni az ellenpárt seregei ellen, mellyek az ő leverésére, sőt meggyilkolására küldettek. Flaccus consul, kire Ásia helytartósága bizatott, a szövetségesektől nyert seregekkel Mithridates hadvezéreit leverte. Helytartója Fimbria volt: valódi szörnyeteg a kegyetlenségben. Ez, Marius temetése alkalmával, Q. Scaevola augurt orozva akará meggyilkoltatni: mi azonban nem sikerülvén, őt törvény elé idézte; s midőn mindenki bámulva kérdené, mi végett akarja ez erényes férfit vádolni, válaszul adta, mikép büne abban áll, hogy az egész gyilok testébe nem mehetett [1]). Ez okoskodás még utánzókra is talált.

Most mint Flaccus helytartója, föllázitván ellene a sereg egy részét, őt leverte, és megölte; s az egész ásiai hadsereg parancsnokságát átvéve, hogy fentarthassa magát, katonáinak mindennemü kicsapongásokat megengedett. Egy napon akasztófákat állittatván föl, minthogy azok száma a gonosztevőkét meghaladta, a nézők közül fogatott el néhányat, az üresen maradt helyek betöltésére. Nem hiányozván nála a vitézség, Mithridates hadvezéreit leverte: s alig engedett neki időt, hogy Pitanába visszavonuljon, hol őt ostrom alá vette. Ez erősség bevétele végett hajóhadra volt szüksége: de ennek parancsnoka Lucullus, Marius és Fimbria elleneihez tartozván, megtagadta tőle a segélyt; és igy a királynak sikerült visszavonulni Mytilenebe. Ekkor Fimbria bevette Pitanát, és utána Troját kezdte ostromolni: s daczára annak, hogy Sylla őt e város kiméletére intette, azt rohammal bevette, a lakosságot kiirtá, s az épületeket lerontá; azzal dicsekedvén, hogy tiz nap alatt több pusztitást vitt végbe, mint Agamemnon tiz hosszu év alatt.

Mithridates két tüz közé szorulván, békeajánlatokat tett Syllának; ki egy részről Olaszországba visszatérni, más részről pedig Fimbria dicsőségét csökkenteni szándékozván, hajlandónak mutatkozott rá: s értekezletet tartott vele Troasnak Dardanus városában.

---

[1]) **Cicero**, *pro Roscio Amerino.*

Pontus királya 20,000 emberrel, 600 lovassal, temérdek kaszás-szekerekkel, és 60 hajóval érkezett oda; Sylla pedig két legioval, és kétszáz lovassal. Ez azonban föltételeket szabott, mig a másiknak nem volt más tennivalója, mint azokat elfogadni. A föltételek abból álltak, hogy a király hivja vissza csapatait mindazon városokból, mellyek a háboru kiütése előtt uralma alá nem tartoztak; adja vissza Nicomedes természetes fiának Bithyniát, Ariobarzanesnek Cappadociát, és a foglyokat minden váltság nélkül; fizessen kétezer talentumot, Sylla rendelkezésére 80 hajót bocsásson, 500 ijászszal együtt; semmi gyülölséget ne tápláljon a városok, vagy polgárok irányában, kik a romaiak mellett nyilatkoztak volt. ‚Tehát mi marad nekem'? kérdé Mithridates. „Meghagyom jobbodat, volt a válasz, mellyel százezer romainak halálát aláirtad". És igy Sylla nem is egészen három év alatt, véget vetett a vészteljes háborunak : mellyben visszaszerzé Görögországot, Joniát, Macedoniát, Ásiát; szabad szövetségeseknek nyilvánitá a rhodusiakat, magnesiaiakat, trojaiakat, és Chios lakóit; Mithridatesnek 160,000 emberét leölte: sőt ezt magát is elfoghatta, s ez által 30 éves háborutól megkimélhette volna hazáját. Fimbriát, mivel nem akart neki meghódolni, megtámadván, ugy megszoritotta, hogy ez önkényt véget vetett életének.

Sylla, Olaszország után vágyva, kifosztotta Ásiát : 20,000 talentum (100 millio) adót vetett rá; a katonákat azok nyakára küldötte, kik Romának ellenségei voltak, s hogy hajlamukat megnyerje, mindenféle kicsapongásokat, és gonoszságokat megengedett nekik. Miután a templomokat Delphosban, Olympiában, és Epidaurusban kirabolták: elfoglalták a palotákat, megizlelték Ásiának puha kényelmeit, a fürdőket, szinházakat, rabszolgákat, és haremeket; s mialatt a Mithridates által elbocsátott hajóhad, apróbb csoportokba oszolván, a sok nyomoruságot tengeri rablással tetézte: Sylla katonái minden kegyetlenségekre, rablás-, és kéjelgésre vetemedvén, Olaszországra vetették szemeiket, hogy ott is hasonlókép garázdálkodhassanak.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Sylla dictatorsága.

Cinna Romában zsarnoki hatalmat gyakorolt. A nélkül, hogy szavazásra bocsátaná a dolgot, harmad izben választatta meg magát consullá Papirius Carboval, s a hivatalokat tetszése szerint osztogatta;

azonban fölötte is a tömeg uralkodott, melly Marius által vérengzéshez szoktatva, végre őt magát is meggyilkolá (84).

Syllát borzasztó hirneve előzte meg; és bosszut lihegő zsoldosaival nyomult előre. Mig tul volt a tengeren, azon szándékát nyilvánitá, hogy helyreállitja a rendet, s visszaadja a senatorok kiváltságait: de alig hogy 120 hajóval, 40,000 régi zsoldossal, és 6,000 lovassal Brundusiumban kikötött, ide nem számitva némelly macedoniai, s peloponnesusi csapatokat: levelet irt a senatusnak, fölsorolva a numidák, cimberek, latin szövetségesek, és Mithridates elleni harczaiban szerzett érdemeit. ‚S mi volt mindezekért a jutalmam? Fejemre dij tétetett, barátim meggyilkoltattak, nőm, és gyermekeim hazájokon kivül bolyongni kénytelenittetnek, házam leromboltatott, javaim elkoboztattak, a consulságom alatt hozott törvények eltöröltettek. Nem sokára a győzedelmes sereggel Roma kapuinál fogok megállapodni, s megbosszulandom a megaláztatást, és megbüntetendem a zsarnokokat poroszlóikkal együtt.‘

Pompejus imperator.

Illy fenyegetések ellenében nem volt egyéb hátra, mint fegyvert fogni. Roma 10,000 embert gyüjtött egybe Norbanus, és Scipio consulok vezérlete alatt; de az előbbinek serege legyőzetett, a másiké pedig Syllához pártolt: kivel az ifju Cnejus Pompejus is egyesült, számos védenczeivel Picenumból, miután három ellenséges csapatot utközben szétugrasztott. A szerencsés ifjut imperator czimmel tisztelé meg Sylla, s ujabb diadalokra küldötte őt Gallia Cisalpina-, Sicilia-, és Afrikába.

Marius emberei fejöket veszték, látva, mint pártolnak át naponkint a legjobb csapatok, és legtekintélyesebb polgárok Syllához. Attól tartva, hogy Sertorius, legjobb hadvezérök is követhetné e példát, Spanyolországba küldék őt; és most már Carbo, Norbanus, és Marius minden erejeket az állam sülyedező hajójának megmentésére forditották. Pontius Telesinus jeles hadvezért rávették, hogy 40,000 samnisival segitségökre jöjjön; azonban szaporodván azoknak száma, kik mindig az erősebbhez szoktak pártolni, a néppárt megbukott (83). Marius Praenestebe menekült; Norbanus, alig kerülhetvén el egy tisztjének cselszövényeit, Rhodusba futott, és tartván a kiadatástól, megölte magát; a megrémült Carbo pedig Afrikába ment.

Sylla elfoglalja Romát. Proscriptio.

Sylla és Pompejus minden oldalról győztek. Romába bevonulván, összegyüjté a népet, panaszt emelt a rajta elkövetett méltatlanságok

miatt, Marius emberei helyett barátjait tevé a hivatalokba, s puszta fenyegetésekkel elhagyván a várost, a harczot folytatá: eme borzasztó harczot, mellyben minden oldalról olasz vér folyt; s minél több ellenséget irtottak ki Sylla emberei, annál több telket, és aranyat reménylhettek hadvezéröktől kárpótlás fejében. Telesinus Praeneste védelmére sietett: s midőn Sylla utját állotta, a védetlen Roma felé vevén menetét, kijelenté, mikép ő nem Marius, nem Sylla, hanem az olasz ügy mellett fogott fegyvert; hogy megbosszulja az előbbi harczokban elesett társait, és Olaszországnak gőgös zsarnokát, Romát megsemmisitse. Romának valamennyi lakói fegyverre kelvén, legyőzettek; Sylla megjelenvén a harcztéren, serege megszalasztatott: s maga is nagy veszélyben forgott; de megujitván a harczot, győzött, és Telesinus, az olasz ügynek utolsó bajnoka, elesett.

Ennek holta után nem volt, ki ellentálljon Syllának: miért is ez minden fék nélkül üzte kegyetlenségeit. A samnisiak seregéből három ezeren adták meg magukat: de csak azon föltétel alatt fogadá el az ajánlatot, ha velök ellenkező társaikat legyilkolandják; mit ők meg is tettek: s midőn megszaporodva tértek hozzá vissza, Romába vivé őket magával, és ott a circusba záratván, utolsó emberig felkonczoltatta. A senatust a közel Bellona-templomban gyüjtvén össze, midőn a haldoklók jajgatásai miatt nyugtalankodnának: ‚Nem nagy dolog az egész, ugy mond; néhány lázadót rendeltem megbüntetni'; s tovább folytatta beszédét.

Ez még csak kezdete volt a borzasztó kegyetlenségeknek. Alig hogy Praeneste megadta magát, hol Marius önkeze által halt meg, Sylla törvényszéket állitott föl, Praeneste lakóinak elitéltetése végett, vagyis inkább, hogy a gyilkosságnak némileg a jogosság szinét kölcsönözze. Mivel pedig a dolog kimenetele hosszura nyult, több ezeret együve záratott, és fölkonczoltatott: mialatt ő maga nyugodt vérrel szemlélte a borzasztó látványt. Egy valakinek, hol vendégkép fordult meg, kegyelmet ajánlván, ez illy szavakkal felelt neki: ‚Nem akarom életemet hazámfiai hóhérának köszönni'. Norba lakói Campaniában, nehogy a Praeneste-beliek sorsára jussanak, fölgyujtván házaikat, a várossal együtt elvesztek.

Ekképen lett vége a szövetségesek harczának, s egyszersmind a polgárháborunak; és Sylla visszatérve Romába, összegyüjtvén a comitiumokat, mondá: ‚Győztem. Azok, kik engem kényszeritettek fegyvert fogni a város ellen, egytől-egyig lakolnak az általam folyatott vérért.' Ő tehát ujabb kegyetlenséggel akarta jóvá tenni a multakat!

Következő nap táblák függesztettek ki negyven előkelő senator, és 1600 lovag neveivel, kiket mindenkinek szabad volt leszurni. Minden gyilkos, habár a rabszolga urát, a fiu atyját gyilkolta volna is meg, jutalmul két talentumot kapott: javaik elkoboztattak, a gyermekek, egészen a második nemzedékig becstelenekül nyilvánittattak; halál mondatott annak fejére, ki üldözött testvérét, fiát, vagy atyját megmenté. Harmadnap ismét 220 tétetett a jegyzékbe, s ugyanannyi az utána következő napon; mindenki használta az alkalmat, hogy magánellenségeitől szabadulhasson, vagy kapzsiságát kielégithesse. A templomok nem nyujtának menedéket az orgyilkosok ellen; a kinek palotája, fürdője, kertje, képei, gazdag öröksége, vagy szép felesége volt, bünösnek kellett lennie. Egy valaki saját nevét olvasván a jegyzékben: ‚Én szerencsétlen! fölkiált, albai birtokom életembe kerül'; s néhány lépésre meggyilkoltatik. Lucius Catilina senator, kiről még szólani fogunk, megölte testvérét, hogy örökségét elnyerhesse; hogy a bünt elpalástolja, annak nevét a jegyzékbe iratta, s hálából mások fejeit hozta el Syllának. Mariusnak egy rokonát is kézbe szolgáltatta; ki a városon végig korbácsoltatván, miután kezei, fülei levágattak, nyelve kiszakittatott, és csontjai összetörettek, teste a Tiberisbe vettetett. Marcus Pletorius irtózást tanusitván e tett iránt, azonnal halál fia lett. Catilina ennek fejét Syllához vivén, jutalmat kapott érte: azután pedig az Aesculap temploma ajtajánál álló szentelt-viztartóban mosta meg kezeit.

Ezen aristocraticus Robespierre, ki vérengzés által akará megifjitani a köztársaságot és az erkölcsöket, miután 9,000 senatort, lovagot, vagy polgárt legyilkoltatott, kijelenté, mikép csak ollyanokat büntetett meg, kiknek nevei eszébe jutottak; a többiekre is majd rákerülend a sor. Mire Cajus Metellus azt mondá a senatusban: ‚Mi nem akarunk könyörögni azokért, kiket a halálra kijelöltél, csak arra kérünk, mentsd meg azokat a bizonytalanságtól, a kiket megmenteni szándékozol'. S midőn Sylla hidegen felelé, miként még nem határozta el, kinek fog megkegyelmezni, Metellus hozzátevé: ‚Nevezd meg legalább azokat, a kiket nincs szándékodban bántani;' és Sylla mondá: ‚Azt megteszem.'

Oktalan bosszujának egy része a városokat érte, mellyek ellene voltak. Némellyek földig rontattak, másokra temérdek adó vettetett, némellyek lakói kiirtattak. Főleg Hetruria, melly eddig nem látott gyarmatokat, engedtetett át zsákmányul a katonaságnak. Spoletium, Interamnium, és Faesulae városokban mindenkinek javai elkoboztattak,

és az Arno völgyében uj város emeltetett, melly Roma titkos nevétől Florentia nevet nyervén, Faesulae vetélytársa leendett.

Ezalatt Pompejus Siciliában hadakozott, melly tartomány Perpenna által elhagyatva, megadta magát. Carbo Afrikából Cossyra szigetbe jött át; hol elfogatván, Pompejus elé vitetett: ki megfeledkezvén, vagyis inkább nagyon jól emlékezvén a régi jótéteményekre, gunyosan bánt vele, s végre megölette; noha Marius többi párthiveivel kegyesen bánt. Himera lakóit, kik Marius, és Carbo mellett rajongtak, kiirtással fenyegetvén, a város főtisztviselője, Steno, előadá neki, minő igazságtalanság, egy ember vétke miatt olly sokat büntetni. ‚S ki ezen egy ember'? kérdé Pompejus. „Én magam, ki őket Sylla ellen föllázitám." E nemeslelküségtől megilletődve Pompejus, megbocsátott neki.

Sylladictator.

Miután Romát vérben fürészté, a vidékre vonta magát Sylla; a senatusra bizván, választana kedve szerint interrex-et. A választás teremtményére, Valerius Flaccusra esett: ki vele egyetértésben inditványozá, hogy Sylla dictatornak választassék (82.), mire már százhusz év óta nem vala szükség. A senatus egész készséggel kikiáltá őt, s lovag-szobrot emeltetett számára a forumon, melly még párolgott annyi jeles polgárok vérétől. Ő mintegy gunyolva a büntető Gondviselést, ‚szerencsés' mellékczimet vett föl magának; s neje ikreket szülvén, azokat Faustus és Fausta néven nevezte. — Ennyire csalódik, ki itt alant várja tetteinek jutalmát!

Syllának győzelme, Roma diadala volt Olaszország, s az előkelőké a gazdagok fölött. Nem volt többé szó a köztelkek fölosztásáról: hanem a magán-vagyon vétetett el a katonák megjutalmazására. A harczosok nem voltak többé polgárok, kik midőn a szükség kivánta, megválva telkeiktől, csatába mentek; s távol hadjáratokban keresni szerencsét a dicsőség, nem pedig önvédelem végett, nem vala többé polgári kötelesség; még kevésbbé a harczolás más polgárok ellen. Adományokkal kellett tehát édesgetni őket; s Carthago meghóditása után először történt, hogy a senatus azoknak, kik Afrikában, és Spanyolországban harczoltak, két hold földet osztott ki minden szolgálati évért; s ez volt első kisérlete a katonai gyarmatokkal. Hasonló igéretek által keresett Sylla is barátokat, és ekképen a régi birtokosok kiirtására kötelezte magát. A temérdek kincs, mellyet a lovagok a tartományokból kiszivattyuztak, azon szerencse-zsoldosok, vagy senatorok martalékává vált, kik fegyverrel, vagy cselszövényekkel az ari-

stocratia ügyét védelmezték. Egész városok töröltettek el, és a vidéken minden szabad lakosság kiirtatott. Most már a hatalom teljes birtokában lévén Sylla, visszaállitani szándékozott a régi köztársaságot, s uj életet adni a régi törvényeknek; és két évi dictatorsága alatt valóban reformálta az államot: visszaállitván a kormány tulnyomó erejét, lerontá azt, mit a nép annyi századok óta épitett, s a népszerü igények minden forrását visszaszoritotta.

Cornelius törvények.

Szabályozta a főbb tisztviselők választását, nyolczra tévén a praetorok, huszra a quaestorok számát; hogy valaki praetor lehessen, előbb quaestornak kellettlennie, s csak a praetorság vezetett a consulságra. A tribunok kezeit megkötè; kizárván őket a törvényhozásból a comitia tributa-k eltörlése által, és nem engedvén meg nekik, hogy a törvényjavaslatnak akár ellene, akár mellette szóljanak; egyuttal elhatározta, hogy a ki tribunságot viselt, más tisztségeket soha se nyerhessen. A tartományi kormányzók hatalmát megszoritá, és zsarolásaikat fékezte; a senatusnak visszaadá a törvénykezési hatalmat, a főpapok választásával együtt; a latinokat, és legtöbb olasz városokat a polgári jogtól megfosztá. Hogy a belharczokban elesett polgárok számát pótolja, vagyis inkább engedelmes párthivekkel környezze magát, fölszabaditott 10,000 rabszolgát, kik mindnyájan a Cornelius családi nevet viselték. Miután a Sibylla-féle könyvek elégtek, Erythrae, Samos, és Ilium városokba küldött azoknak töredékei után: mellyekből ujat férczeltetett össze, s ennek őrizetét tizenöt egyénre bizta. Az általa behozott ujitásoknak mindenki tartozott hódolni. Egy napon ellenkezésre találván, a következő példabeszédet hozta föl: ‚Egy paraszt megbosszonkodván az alkalmatlankodó vendégekre, leveté ruháját, s megölte a kezébe került férgeket; de mivel azok tovább is nyugtalaniták őt, még többet pusztitott el, mint első izben tevé: végre a férgek még sem szünvén meg háborgatni őt, egész öltözetét a tüzbe vetette. Vigyázzatok, hogy veletek is ez ne történjék‘.

S hogy ő a fenyegetésről tettekbe tudott átmenni, tanusitja Lucretius Ofella esete; ki fontos szolgálatokat tevén a dictatornak, ellent mondott neki: mire ő birói székéből parancsolá egy centurionak, vágná le fejét. Nem a nép, és senatus által törvényesen választott dictator volt-e ő? S nem volt-e az élet-, és vagyonnak ura, ki városokat épithet, vagy rontathat le, királyokat nevezhet, vagy leverhet? Marius heves szenvedélyei által ragadtatott el; Sylla szabályszerüleg, és törvényesen gyilkolt.

Marius pártja még Afrikában tartá fön magát, hol Domitius Oenebarbus a numida Jarbast részére megnyerte. Pompejus ellene küldetvén, az előbbit megölte, a másikat fogolylyá tette. Az elaggott Sylla féltékeny lett az ifju hős dicsőségére, s visszahivta őt; ez tüstént engedvén a parancsnak, jutalmul a dictator Magnus czimmel ruházta fel őt; és ámbátor nem a legnagyobb készséggel, a diadalmenetet megengedte neki.

Sylla lemondása (79.). Halála.

Sylla tovább is boldognak nevezve magát, végre az eltiprott emberiség gunyjául, letette a dictatorságot; és mint egyszerü polgár élt az általa megtizedelt nép közt. Némellyek e tettét bámulásra méltónak találták. Ok nélkül [1]). A senatusban 300 teremtménye ült; Romában 10,000 Cornelius virágzott, kiket rabszolgákból egy hatalomszavával emelt polgárokká. Olaszországban 120,000 veterán tanyázott szétszórva, kiket győzedelemre vezetett, s azután birtokosokká tett: és igy érdekökben feküdt, oltalmazni annak életét, a kitől jó, vagy bal sorsuk függött; a néptömeg megrémült, vagy megszokta az igát. Puszta szinjáték volt tehát, midőn összegyüjtvén a népet, igy szólott hozzájok: ‚Romaiak! visszaadom nektek a korlátlan hatalmat, mellyel engem föl-ruháztatok; igazgassátok magatokat saját törvényeitek szerint. S ha valaki közületek számadást kiván tőlem eljárásomról, annak kész vagyok vele szolgálni.' Ekkor elbocsátá a lictorokat; s mint egyszerü polgár távozott, a nélkül, hogy valaki bántani merészelné. Csupán egy gondatlan ifju ember sértette meg őt; mire ő megjegyzé: ‚Ez lesz az oka, ha valaki más nem fogja letenni a dictatorságot.'

Elvonultságában a tanulmány, és élvek közt osztva meg idejét, megirta saját emlékiratait: törvénykönyvet szerkesztett Puteoli város számára; gyalázatos ismeretséget kötött Roscius, Sorex, és Metrobius szinészekkel, kik közül az utolsó nőszerepet játszott a vigjátékokban: s velök tölté az éjet-napot ivásban, büvészetben, a phrygiai szertartások, és még gonoszabb dolgok gyakorlatában. Néha-néha fölébredt kegyetlen hajlama: s ekkor mutatni szereté, hogy csak szinből tette le a hatalmat; s mivel Granius quaestor a számadással késedelmezett, saját ágya mellett fojtatá meg őt, mellyhez egy borzasztó nyavalya kötötte. Testét férgek emészték föl (78).

---

[1]) ‚Nem lehet valami hősiebbet képzelni, lemondásánál. A legerényesebb, és hona szabadságáért leginkább buzgó polgár tehetett volna-e többet érte? Bizonyára nem. Kérdjük, a szabadság legbuzgóbb bajnoka hozhatott volna-e nagyszerübb áldozatot?' Az angol tudósok által kiadott Világtörténet.

Diadalmenete.

Midőn Mithridatest legyőzte, két napig tartott a diadalmenet, minőt régóta nem látott Roma: s melly alkalommal 15,000 font arany, és 115,000 font ezüst, mind Görögország-, és Ásiából rabolva, továbbá más 13,000 arany, és 7,000 font ezüst viteték, mellyet Marius a Capitolium égése alkalmával mentett meg, Praenesteből visszahozatva; játékokat pedig olly fényeseket rendezett, hogy az olympiai játékok keresetlenül maradtak [1]). Ujabb diadalra mutatott temetése. Pompás ravatalon vitte az ő testét négy senator, környezve a papok, és vesta-szüzek collegiumaitól, s utána a senatus, és tisztviselők méltóságuk jeleivel, ugy a lovagok, és veteránjai. Igy ment a kiséret Cumae városból Romába, gyászdalok, és jajgatások közepett; s a városok, legiók, és bámulók által küldött koronák hordoztatván mellette. Eltakarittatott a Marsmezőn, miként a régi királyok, kiknek egyedül nevét nem viselte. Sirjára ollyforma fölirás tétetett, hogy nem tanusitott senki annyi gyülöletet ellenségei, sem jótéteményt barátjai irányában.

Jeles tulajdonokkal fölruházva, hős, és államférfi, lázitó, és bölcs tanácsadó, egyszersmind határozott czélt tüzött ki magának, ugymint az aristocratia helyreállitását. De már életében számos törvényei megdőltek, halála után pedig egész politikai épitménye összerogyott; megbomolván az egység, mellyet vas karja tartott össze. A törvényhozó hatalom a nép kezéből a centurialis gyülésekre, vagyis a nemességre ment át; de a patriciusok, kiket pártfogolt, maguk is a nép közül emelkedtek ki, s egy a velőkig megromlott osztályt képeztek. Egyedül a pénzaristocratia maradt fön, melly legkevésbbé áll szilárd alapon, minthogy ez elemnek változékonysága nem engedi megszilárdulni a véleményeket, és ennek védői csakhamar kénytelenek valának mások kezébe adni a hatalmat. Sem ő, ki mindig az aristocratia multjának hizelgett, sem a Gracchusok, kik az üdvet a democratiában keresék, nem látták be szükségét egy közép-elemnek, melly sulyját a latba vetvén, képes lett volna fentartani a békét.

A zsoldosok, kik a dictatortól tanulták a módot, meggazdagodn fegyverök által, s pártolni a hadvezért hazája ellenében, ellenségei valának a jó rendnek; s csak alkalmat kerestek ujabb polgárháborukra, hogy a zavarban halászhassanak. Maguk a rablás által tönkre juttatott családok is azon törekedtek, hogy veszteségeiket minlőbb kipótolhassák. Az Ásiából befolyt temérdek kincsek fölkelték a vágyat, még

[1]) **Plutarch, és Appianus.**

inkább kimeriteni annak forrásait. A szerencsés siker fölbátoritá a merész és szerencsés ifjakat, minők valának Lucullus, Crassus, Pompejus, Caesar: kiket a dictator példája megtanitott, hogy Románák egy ember is képes parancsolni.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Sertorius. Második, és harmadik pontusi háboru.

Alig hunyta be szemeit Sylla, máris Aemilius Lepidus consul az általa hozott törvényeket megsemmisíteni, s az olasz pártot emelni törekedett. De a másik consul, Lutatius Catulus hathatósan, sőt durvasággal ellentállt: minek következtében a senatus megesketé őket, hogy egymással küzdeni nem fognak. Az előbbi, narbonai Galliába küldetvén, Hetruriában megállapodott: hol temérdek zsoldosokat szedvén, megjelent Romában, kieszközölni a consulság megerősittetését; de Catulus, és Pompejus által megszalasztatván, Sardiniába ment: honnan Siciliába akarta játszani a háborut; de a halál (77.) megszabaditá tőle a köztársaságot. M. Junius Brutus hasonló okból föllázadva Gallia Cisalpinában, Mutinánál Pompejus által elfogatott, és lefejeztetett. Ekképen tehát Sylla párthivei biztositák maguknak javaik birtokát, mellynek oltalmára fegyvert fogtak.

Sertorius.

Sokkal nagyobb erélylyel védte Marius, és az olaszok ügyét Spanyolországban Q. Sertorius: ki igen ügyesen szőtte össze saját ügyét a nemzeti függetlenség ügyével. Nursiában születve, mint plebejus, a romai ifjuság pályáját futotta meg a forumon, és a harcztéren, először mint ügyvéd: később a cimberek ellen küzdött, kiknek táborába kém gyanánt lopódzott; és bátorsága miatt Mariustól nagyra becsültetett. Nagy dicsérettel müködött Spanyolországban; később, mint quaestor a szövetségesek harczában, gyorsan sereget szedett, egy szemét elveszté, s a szinházban élénk tapsokkal fogadtatott. A polgári viszályokba keveredvén, Marius pártjára állott; s midőn ezt hanyatlani látta, Iberiába sietett, hogy ott barátjai számára menedéket készitsen. E végre szabad átmenetet vásárlott a Havasok lakóitól; s midőn ezt szemére hányták, azt adá válaszul: ‚A ki nagy tervekkel foglalkozik, az nem fizetheti meg eléggé drágán az időt'.

Spanyolország.

Spanyolország még eddig (98.) nem hódolt meg: és időnkint véres lázadás tört ki a romaiak igája ellen. Titus Didius consul a tartomány megnyugtatására sietvén, barbar módon bánt a benszülöttekkel, és bizalmatlankodván azok iránt, kik kevéssel előbb mint gyarmatosok vitettek Colendába, más földeket igért nekik: s midőn családjaikkal táborába jöttek, a férfiakat a nők-, és gyermekektől külön választatván, mind fölkonczoltatá. Roma helyeslé e tettet; és a celtiberek fegyvert fogván, végre mégis hódolni kénytelenittettek. És igy Sertorius igen rossz hangulatban találván a népet a kegyetlen zsarnok helytartók irányában, szeliden bánt az iberekkel, és ragaszkodásukat megnyerte.

Midőn Sylla Romában uralkodott, Cajus Anniust küldötte Sertorius ellen; ez azonban sokáig védte magát az e czélra alkalmas tartományban, mig a nagyobb szám által elnyomatva, Afrikába ment át: de csapatai a berberek által leöletvén, vissza kellett térnie; s itt ujra szorittatván, Hercules oszlopain kivül az atlanti, vagy Szerencse-szigetekre szándékozott menekülni: hol a kalmárok előadása szerint a legszelidebb éghajlat fris zephyrekkel uralkodott, és a termékeny föld mindennemü gyümölcsöket önkényt hozott létre [1]). Azonban ez álmok elenyésztek; sőt kemény harcz várakozott rá. Először is Afrikában Tingist (Tanger) vette ostrom alá: s daczára Sylla pártjának, nagylelküleg bánt vele. Ekkor a lusitanok által Annius ellen segélyül hivatván, nyolczezer emberrel egymás után hat rendbeli hadvezéreket vert vissza, kik 120,000 gyalogot, 6,000 lovast, és 2,000 ijászt vezettek ellene; s a szabadság után törekvő népekkel, ugy szinte Sylla ellenségeivel szaporodva, megverte a romaiakat; Lusitaniában köztársaságot alkotott, és a táborába menekült jelesebb olaszokból senatust állitott össze: azok közül választá a quaestorokat, és többi tisztviselőket; mindenből kizárván a spanyolokat, jóllehet azok fegyverei alapiták meg hatalmát. Egyébiránt összehasonlitva az ő szilárd, és független férfiakból álló senatusát a Sylla-féle, romai szolga-senatussal, méltán mondhatá: ‚Roma többé nem Romában van, hanem ott, a hol én vagyok.‘

Ment levén az aljas szenvedélyektől, mellyek a többi népfők becstelenségére váltak, sem kéjelgés, sem félelem, vagy bosszu nem

[1]) Talán a canariai szigétek? Nem bizonyos A leirás, mellyet Plutarch *Sertorius*-ában ád, megegyezik Homer leirásával, de nem valamelly eddig ismert tartomány valódi állapotával.

vezérelte lépteit. Nagylelkü a jutalmazásban, mérsékelt a büntetésben, bátorságára valódi hős lévén, egy spanyol sem ismerte jobban nálánál a tartomány zugait: egy vadász sem mérkőzhetett vele a hegyek megmászásában; egy hadvezér sem értett jobban a taktikához, miképen kelljen a tér minémüségéhez alkalmazottan folytatni a harczot, kikerülni a nyilt csatát, követni az ellent, és lesbe csalni őt, egy maroknyi vitézzel megakasztani egész seregeket, mig olly helyre csalhatta őket, hol a nehézkes romai legiok szabadon nem mozoghattak,és vizre, s élelmi szerekre nem találhattak. Pompás fegyverzetben nyugtalanitá az ellenséget, vágta el annak utját, és ostromolta az ostromlókat; néha megjelent a sánczoknál, párviadalra szólitva az ellenség hadvezérét: gyakran mint kém járta be táborát; szóval, ő egy don Jose, egy fra Diavolo volt.

Meg tudta ő magának nyerni a spanyolokat is. Midőn mellette harczoltak, szép fegyverzetet, és sok pénzt adott nekik. Oscában összegyüjté az előkelők gyermekeit, s romai módra neveltette őket, és illően ellátta mindennel; s mig ezek becses tuszokul szolgáltak neki, addig a szülők örvendve szemlélték terjedni a miveltséget hazájokban. Ő maga is spanyol öltözetet, szokásokat, és vallást fogadott el; szigoruan fentartá a fegyelmet; és értésére esvén, hogy egy spanyol nő egy katonának, ki erőszakot akart rajta elkövetni, szemeit ásta ki, s a csapat, a mellyhez tartozott, a durva bánásmód utánzása által meg akarja őt bosszulni: Sertorius, hogy seregének példát adjon, az egész csapatot halálra itélte.

A spanyol vezéreknél szokásban volt, hü lovagokat tartani, kik urukkal együtt haltak meg [1]). Sertoriust ezerenkint környezték illy lovagok, kik a veszélyben csak az ő életére gondoltak. Hogy gyors engedelmességet, és természetfölötti befolyást biztositson számára, azt állitá, hogy fölfedezte a 60 könyöknyi magas libyai Antaeus csontjait; hogy Dianától nőstény szarvast kapott ajándékba, melly mindent fölfedez neki: a mit tudnillik kémei hirül hoztak, és ő maga tanácsosnak itélt. Máskor ismét közmondásokban buzditá katonáit, mellyek olly nagy hatást tesznek a közönséges lelkekre. Hogy kedvöket vegye az elhamarkodott csatától, erős paripát hozatott elő, s a legerősebb embernek megparancsolá, rántsa ki farkát; s miután ez hasztalanul küszködött vele, egy gyönge aggastyán által egyenkint huzatá ki annak

[1]) Ugyanez divatozott a gallusoknál, kiknél az illy lovagok, *Scutarii* (soldurios) nevet viseltek. **Caesar**, *De bello gall.* III. 22. Ceylon szigeten, és Tonkin országban szinte vannak a királynak vasallusai, *a jelen, és másik világra.*

farkából a szőrt: ez által akarván bebizonyitani, hogy a kitartás többet ér az erőszaknál.

Metellus, egyike a legügyesebb hadvezéreknek, nem boldogulhatott vele; és Syllának halálát az keserité, hogy nem vetheti szét a fészket, hol az elégületlenek összegyülvén, minden oldalról föltámadtak Roma ellen. E közben Ásia ismét följajdult a lovagok zsarolásai miatt; a senatorok, kezökben tartva a törvénykezést, és a büntetlenséget, hihetetlen zsarnokságot gyakoroltak a tartományokban: minek hü képét láthatni Verres pörében. Más részről a tengeri rablók korlátlanul raboltak a tengeren, és pusztiták a partokat; a rabszolgák borzasztóan csörgették lánczaikat; s Mithridates ismét fölizgatá Ásiát a véres harcz megujitására.

Pompejus.

Mindezen fenyegetések ellenében, ott állott a szerencse fia gyanánt Pompejus. Emlékeztünk már atyjáról, ki az ő kapzsisága miatt annyira gyülöletessé vált a katonák előtt, hogy élete ellen összeesküdtek. Fiának ravaszsága kimenté őt a veszélyből: de nem volt képes megakadályozni, hogy halála után, holt-teste meg ne gyaláztassék. A gyülölt atyának fia bálványa lett a romai népnek. Alig menekült meg Cinna és Carbo üldözéseitől, Syllának nyerte meg kegyeit; ki ügyes embert látott benne arra, hogy neki barátokat szerezzen, és e mellett őt el ne homályositsa. Ő pedig a dictator kegyetlenségeit csupa utánzásból, és nem hajlamból támogatta; mert néha nagylelkünek is mutatkozék. Legyőzve Afrikát, Sylla elleneszegült a diadalmenetnek; de ő azt mondá: ‚Emlékezzél meg, hogy a fölkelő napot örömestebb szemléli mindenki, mint a leáldozót'. A bátorság tetszett Syllának, és ez felkiáltott: „Legyen meg a diadal".

Pompejus minden eszközt fel tudott használni, hogy hirnévre tegyen szert, mi után a közönséges lelkek annyira szoktak törekedni. Háboruban elsajátitá magának a többi hadvezérek dicsőségét: békében temérdek fizetett egyén hangoztatá érdemeit. Ez által egyengeté magának az utat a főhatalomra; de midőn annak megragadása forgott szóban, gyenge jelleme kitünt, és a kiket magával emelt, eléje hágtak. S mig ő a tömjénnel beérte, s a tiszteletben vélte rejleni a hatalmat, addig vetélytársai, mit sem gondolván a látszattal, megragadák a valóságot.

E közben veszélyessé vált Sertorius, ki egész Spanyolországra kiterjesztette uralmát; s Metellusnál ügyesebb hadvezér kivántatván ellenében, a választás Pompejusra esett: ki csak a multkor Lepidus le-

verése által szerzett magának érdemet, és daczára ifju korának, a főparancsnoksággal megbizatott. Ezalatt Sertorius, kinek erejét a Perpenna által hozzá vezetett sereg növelte, Laurona ostromára sietett; és értésére esvén, miszerint Pompejus azzal dicsekszik, hogy őt itt megszoritja, azt felelte : ‚Sylla tanitványának tudnia kellene, hogy a jó hadvezér többet néz hátra, mint előre'. Valóban Pompejus maga vétetett körül; és el kelle hagynia a várost, melly az ő kérkedése megtorlásaul, szeme láttára bevétetett, és fölgyujtatott. Pompejus Metellussal csatlakozott: de két izben veretett meg sokkal csekélyebb erő által, és szorult helyzetében a senatushoz folyamodott emberekért, és pénzért.

Ekkor Sertorius második Hannibalként Gallián keresztül átkelhetett volna a Havasokon, és annál nagyobb rettegést terjeszthetett volna maga körül, minthogy nemzeti ügyért harczolván, a nép rokonszenvében talált volna támaszt. De ő szerette hazáját, hol forrón szeretett anyja lakott; s mindenkép ohajtván, hogy békében térhessen vissza, a két hadvezérnek meghódolását, és a sereg elbocsáttatását jelenté, ha az ellene kimondott számüzési rendelet visszavonatnék Kérése nem hallgattatott meg.

Még Ásiába is elhatott vitézségének hire, s Mithridates, ki minden oldalról ellenséget keresett Romának, követeket küldött Sertoriushoz, kik őt Pyrrhus-, és Hannibalhoz hasonlitván, 3,000 talentumot, és tökéletesen fölszerelt 40 hajót igértek neki: hogy a romaiakat ez oldalról foglalkodtassa, mig ő Ásiában a békekötés által átengedett tartományokat visszafoglalja. Sertorius hü maradván hazájához, mellynek képviseletét letétnek tekinté, ezt válaszolá : ‚Nem szándékom a köztársaság kárával hatalomra törni; tartsa meg magának Bithyniát, és Cappadociát, mellytől a romaiak nem fogják őt megfosztani; de Kis-Ásiában egy talpalatnyi földet sem engedek neki a békekötés határain tul'.

Mithridatesnek értésére adatván a válasz, felkiáltott : „Ha még mint számüzött menekvő az atlanti tenger partjain, ennyit követel, mint viselné magát, ha a senatus tanácskozásait vezethetné?" Mindazáltal sokra becsülte barátságát: megküldé neki a háromezer talentumot, és a hajókat; Sertorius pedig az emlitett kikötés mellett, egy hadcsapatot küldött neki.

Sertorius halála.

Szerencsétlenségére Sertorius több bizalmat helyezett a romaiakban, mint sem a barbarokban; s mivel azokhoz vonzódott, meghason-

lott a benszülöttekkel. A menekültek soraiban nem hiányoztak az árulók, kik hogy a népeket tőle elidegenitsék, adókkal, és zsarolásokkal terhelték őket. Ebből lázadás keletkezett; mire Sertorius büntetésül, az Oscában tartatott gyermekeket megölette, vagy pedig eladatta. Ekkor Perpenna, az ő helytartója, s a lázadás szitója, egy vacsora alkalmával meggyilkolta őt (72.), és a sereget Pompejus kezébe adta, azon levelekkel együtt, mellyeket Sertoriusnak barátjai irtak Rómából. Pompejus az árulót némelly összesküdtekkel együtt megölette, a leveleket pedig megégette: attól tartva, nehogy valamelly jeles polgárnak állását veszélyeztesse; mások a benszülöttek keze által vesztek el, vagy nyomorultan, és gyalázatosan tengették éltöket Afrikában. Sertorius spanyol őrsége az eskü szerint maga vette el életét: egy pillanat alatt egész Spanyolország meghódittatott, és a könnyüség, mellyel a tiz éves háboru befejeztetett, nem annyira Pompejus, mint Sertorius érdemeit bizonyitja.

Pompejus tehát másod izben tartott diadalmenetet, mielőtt még életkoránál fogva a senatorok közé léphetett volna. A lovagok szokás szerint, ha már a megszabott időt kiszolgálták, lovaikat kantárszárnál fogva vezetvén, megjelentek a censorok előtt [1]), mint azon korban, midőn a tisztviselők felügyelete a fegyverzet vizsgálatára szoritkozott; s miután előadták, ki alatt, és mennyi ideig harczoltak, dicsérettel, vagy dorgálással bocsáttattak el. Pompejus maga is, consuli öltönyben, és a lictorokkal megjelenvén, midőn a censor kérdezé: ‚Kitöltötted-e a törvény által megszabott időt oh Nagy-Pompejus a csatatéren'? felelé: „Igenis kitöltöttem, és pedig saját vezérletem alatt." Ekkor a tapsoknak vége-hossza nem volt; és a censorok őt a néppel együtt lakáig kisérték.

II. Pontusi háboru.

Ásiában ujabb barbarok várakoztak a szerencse fiára. Mithridates csak azért fogadta el a romaiaktól a békét, hogy időt nyerhessen, és ujabb háboruhoz készülhessen. Az ellene viselt háboruk egészen más természetüek valának, mint a mellyeket elpuhult népek, vagy gőgös, erőtelen fejedelmek ellen kellett viselni. Egy királyt kellett legyőzni, ki Görögország határaitól egészen a Kaukazusig uralkodott; ki mindig uj seregeket kapott Scythiából, pénzt eleget a fekete-tengeri kereskedésből, s kinek bámulandó tevékenysége, s hajthatatlan jelleme mindig ujabb és ujabb segélyforrásokat nyitott. Roma, belviszályok által

[1]) Lásd II. Köt. 503. lap.

lévén elfoglalva, időt engedett neki a növekedésre; sőt nem kevés számüzött romai polgárok ajánlák föl neki karjaikat, tehetségeiket, és gyülöletöket. A többi királyok, midőn Roma ellen harczoltak, egyedül a békét látszottak szemök előtt tartani; miért is a többi államok attól tartva, hogy a legnagyobb veszélyben elhagyathatnának általuk, nem biztak hozzájok : de már Mithridatesben Romának engesztelhetlen, személyes ellenségét szemlélték; miért is az ásiai, s görög városok nyiltan a barbarhoz csatlakoztak, ki nekik szabadságot igért.

Kezdetben mindjárt büntetést szabott a tartományokra, mellyek föltámadtak ellene, s a föllázadt Colchist azonnal meghóditá (64.); s midőn e tartomány az ő fiát ohajtaná királynak, gyanu ébredvén benne, mintha ez mozditotta volna elő a lázadást, arany lánczokba veretvén őt megölette. Ezután szárazföldi seregeket, és hajóhadat gyüjtött a Bosporus partlakói ellen; de Murena, kit Sylla praetorként hagyott Ásiában, attól tartva, nehogy elfoglalja Cappadociát, Mithridates minden tiltakozásának daczára, megtámadta azt: partjait, és Pontus határait elpusztitva; s még Sinopet, a király székvárosát is fenyegette, azon reményben, hogy diadalt érdemelhet ki magának. Mithridates azonban elüzte a romaiakat; és a hegyek tetején meggyujtott tüzek hirdették, hogy Cappadocia megszabadult az ellenségtől.

Ekkor a Bosporus körüli népek meghóditását folytatá; s ugy látszik, a sarmatákat is meghivta Europába : ezután Ásiába rontott, hol az adószedők zsarolásai ugy tünteték föl, mint szabaditót. E tartomány kénytelen levén a Syllának fizetett 20,000 talentumot uzsorás kamatra kikölcsönözni, az adószedők önkényétől függött: kik olly ravaszul tudták vinni dolgaikat, hogy az adó kevés évek alatt 120,000 talentumra (600 millio) növekedett. A szerencsétlen adósok legnagyobb nyomorban éltek, börtönökbe hurczoltattak, és a publicanusok kincsszomjának kielégitése végett, kénytelenek voltak eladni a templomokra szánt adományokat, nejeiket, gyermekeiket, és végre önmagukat is.

Mithridates sok elégületlen várost megnyert maga számára; s miután Sertorius több rendbeli tiszteket, és Marius proconsult küldé hozzá, mintegy maga igazolásaul ezeket küldötte előre a hadjáratokban; s belátva, hogy az erő nem a csillogó fegyverzetben áll, a romaiakéhoz hasonló fegyvereket készittetett, seregeit romai módra fegyelmezé, jó lovasságra tőn szert, s csupa harczvágyból állott.

Ez idő tájban halt meg Prusias, Bithynia királya, örököseivé tévén a romaiakat; Mithridatesnek pedig kedve jött (73.) megtámadni e tartományt, Cappadociával együtt : a honnan mintegy 300,000 em-

bert vitt el Tigranes, Armenia királya, az általa épitett uj város, Tigranocerta benépesitésére [1]).

Lucullus.

E terjeszkedés megakadályozásaul Roma kikerülhetlennek látta a háborut. S minthogy az első háboru által rendkivül meggazdagodtak Sylla és hivei, sokan vágyódtak a parancsnokságra: főleg pedig Lucius Lucullus; ki Syllának párthive, tanult, a Romában lakó görögöknek védnöke, becsületes, fényüző, mocsoktalan, habár uzsorás férfiu volt. Ő az első hadjárat alkalmával enyhité Sylla kegyetlenségeit, s hol csak szerét teheté, eloltotta a tüzet. Sylla visszatérvén Olaszországba, Ásiában hagyta őt a hadi adó beszedése végett, s halálakor fia gyámságát bizta rá; melly megbizatásnak becsületesen meg is felelt.

Hogy a főparancsnokságot Mithridates ellen megnyerje, lekötelezte magának Pretia hires kéjhölgyet; ki az ő bájait kedveltjeinek javára tudta használni; s ki a hozzá ragaszkodó, és nagy tekintélyü Cethegus befolyása által, megszerezte Lucullusnak a vezérséget. A senatus háromezer talentumot rendelt a tengeri sereg számára: mit azonban Lucullus el nem fogadott; a szövetségesek hajóit elegendőknek tartván Mithridates leverésére. Első izben véve át a parancsnokságot, utközben Polybiust, Xenophont, több más irókkal olvasta, hogy a hadtudományban ismereteket szerezzen magának; kiknek irataiból mit tanulhatott (?) alig tudnók meghatározni: azonban elég volt az is, hogy a türelmes várakozást elsajátitá magának. Ugy számitott, hogy az illy különféle nemzetekből álló csoport csakhamar megszükül élelemben, feledi a fegyelmet, és szétoszlik; miért is elegendő azt szemmel tartani. E tervnek kivitele nem csekély feladat volt egy olly sereggel, melly Fimbria, s Murena alatt engedetlenséghez és rabláshoz szokott, s nem annyira a veszélytől, mint a tétlenségtől félt. A mint kiszállott Ásiában, nagy örömmel fogadtatott régi jótéteményei miatt; és mindenkép azon volt, hogy megszüntesse a visszaéléseket, s fékezze a publicanusok zsarolásait: egy száztólira szállitván le havonkint a kamatot, nem engedé a kamatot a tőkéhez csatolni; s eltörlé azokat, mellyek a tőkét meghaladák: melly rendszabályok által négy év alatt fölmentette az adósok javait a zár alól. Ezen eljárás, és szelid bánásmódja által sok várost visszatéritett az engedelmességre; katonái pedig, kiket nagy bajjal fegyelemhez szoktatott, morogtak azért, hogy a vérontás, és rablás gyönyörétől megfosztá őket.

[1]) Daczára d'Anville véleményének, ugy látszik, Tigranocerta Amid helyén állott, melly az örmények által moost is Diknagerd-nek neveztetik. V. ö. **Saint-Martin**, *Mém. sur l'Arménie.* I. Köt. 170. l.

Mithridates futása.

Mithridates e közben 150,000 gyalog-, 12,000 lovas-, 100 kaszás szekér-, és 400 hajóval állott készen: minden oldalról megtámadva az ellenséget, melly a nagyobb szám előtt hátrált; s nem egyszer verte le Lucullus alvezéreit. Ez pedig mindig csak védőleg tartotta magát, s csak ugy ereszkedett csatába, ha a győzelemről bizonyos lehetett. Dicsően harczolt Cyzicus mellett, honnan Mithridatest nagy veszteséggel elüzte; azután üldözte őt, a Hellesponton keresztül Bithynia határaig: melly tüstént megadta magát, ugy szinte Paphlagonia, és Cappadocia; s a neki hányt cseleket kikerülvén, sőt az ellenséget hálójába vonván, annyira szoritá Mithridatest, hogy seregétől elhagyatva, futásban keresett menedéket; magával vivén temérdek kincseit vejéhez, Tigraneshez. Utközben elfogatott volna, ha föl nem vágatja az aranynyal telt zsákokat: s mig a romaiak, és galaták a kifolyt aranyat fölszedegették, addig ő elillant.

Mithridates Pharnaciában hagyta feleségeit, ágyasait és nővéreit; s nehogy a győzők kezébe kerüljenek, Bacchides heréltet azok meggyilkolására küldötte. Ezek közt vala Monima Miletusból, szép és nagylelkü nő; kinek még ifju korában 15,000 darab aranypénzt ajándékozott a király, a nélkül, hogy őt elcsábithatta volna: mig végre házasságot igért neki. A harembe vitetvén, mindegyre siratá a görög szabadságot, a fényes szolgasághoz képest. Midőn a herélt értésére adá, választana magának tetszése szerinti halált, a királyi kendővel próbálta magát megfojtani; s ez elszakadván, fölkiáltott: ‚Átkozott rongy, még csak erre sem használhatlak'.

Tigranes.

Tigranes, kihez Mithridates menekült, leghatalmasabb uralkodója volt nyugoti Ásiának: nagy tervekkel foglalkozva, megalázta a parthusokat; a schenita arabokat, a nomád élettől elvonván, a kereskedés előmozditása végett szomszédságába édesgette; Ciliciából és Cappadociából egész népségeket vitt el Mesopotamia benépesitésére; a Mithridatessel közösen viselt hadjáratokban ennek engedte át a tartományokat, s magának tartotta a zsákmányt, és a foglyokat. A syrusok, megunva már a véres viszályokat, mellyekbe az utolsó Seleucidák, folytonos testvérgyilkosság, egymást váltogató győzelmek, és leveretések hosszu során át, ravaszság, és idegen fegyverek, főleg Egyptom által segittetve, a korona végett keveredtek, Tigranest választák királyuknak; ki tizennyolcz év alatt, főleg a Syllával kötött béke után, virágzásnak inditotta a tartományt.

Azonban ennek megszegésére ösztönözte őt Mithridates: mi végre fényes küldöttséget inditott hozzá, mellynek élén Metrodorus Scepsisből, jeles államférfiu állott, ki iránt ő tisztelettel viseltetett, és rendesen a király atyjának nevezte. Tigranes félrevonván őt, véleményének őszinte kijelentésére kérte föl. Metrodorus megtiszteltetve érezvén magát a bizalom által, azt felelé, hogy mint követ kénytelen az ipával kötendő szövetséget ajánlani neki; de mint magán-ember azt tanácsolja, hogy a hatalmas romai néppel ujjat ne huzzon. Tetszett a felelet Tigranesnek, és azon reményben, hogy Mithridates szinte méltányolni fogja az őszinteséget, közlé vele a dolgot. Metrodorus haza térvén, meghalt, vagy megöletett.

Tigranes azon hitben, hogy a két ellenség közt semleges maradhat, segélyt küldött a pontusi királynak, a nélkül, hogy a romaiak ellen nyilatkozott volna; s midőn Mithridates legyőzetett, a helyett, hogy összeszedte volna seregeit a fenyegető ellenség visszanyomására, befogadta a magas menekvőt: noha sem látni nem kivánta őt, sem egyezkedni nem akart vele. Ellenben háborut kezdett a parthusokkal, meghóditá Mesopotamiát, és leverte Cleopatrát, a syriai királyok végsarjadékát, kit kegyetlenül meggyilkoltatott; leigázta Phoeniciát, és Egyptom határaiig terjeszté ki hatalmát. Most már királyok királyának nevezte magát: négy király képezte mindenkor kiséretét, s fogadások alkalmával trónja körül kellett állaniok, mellökön keresztbe vetett kezekkel. De a pompában még nem áll az erő.

Roma nem jó szemmel nézte a hatalmas fejedelmeket; s hogy ürügyet találjon a háborura, Lucullus által Mithridates kiadatását követelte. Gőgösen fogadta Tigranes a küldöttséget, s mert ez nem viselte magát eléggé alázatosan, ipa kiadatását megtagadta; sőt ezóta nyájasabban bánt vele, tanácsára hallgatott, s tizenhat ezer lovas élére állitá őt, hogy azzal ujra megkisérthesse szerencséjét.

Lucullus 15,000 emberrel átkelvén a Tigrisen és Euphratesen, Armenia szivében látta magát. Az első hirnök, ki Tigranest erről értesité, mint hazug felakasztatott; de midőn a hir valósult, Tigranes fölkiáltott: ‚Követségnek sok, hadseregnek kevés'. Valamint Mithridatest lassuság-, ugy Tigranest gyorsasággal győzte meg Lucullus (69). Hiában tanácsolta Tigranesnek ipa, kerülje ki a csatát, és pusztitsa el inkább e tartományt: hogy Lucullus csekély számu serege inség által veszszen el. Ütközetre került a dolog: és Lucullus figyelmeztetvén valaki által, hogy e nap (october 6.) baljóslatu a romaiakra nézve, mivel Caepio akkor győzetett le a cimberek által, válaszul adá: ‚Majd

gondoskodom róla, hogy ezentul szerencsés nap legyen'. E csekély sereggel kétszáz ezer barbart szalasztott meg, kik közt 17,000 pánczélozott lovag találkozott.

A Tigranes által Ásiába vitt görögök megkönnyiték Lucullusnak Tigranocerta bevételét; miért is őket mindennel ellátva, visszaküldé hazájokba : szintigy bánt Amisussal a Pontusban, és Sinopevel; melly városoknak visszaadta függetlenségöket. Megkimélve a szántóföldeket, és szőllőket, megnyerte maga számára a barbarokat; az arab törzsek szabaditó gyanánt üdvözlék őt, szintugy a sopheniek, és gordiánok ; az ingadozó parthusokat haddal akarta megtámadni, de a katonák megtagadták tőle a tovább-menetelt.

Tigranes szintolly gyávának mutatkozott a szerencsétlenségben, mint a milly gőgös volt a szerencsében ; de a hajlithatlan Mithridates uj seregek gyüjtésében fáradozott a Tauruson tuli rónákon (68). Lucullus őt utolérte, s Artaxatas folyó mellett legyőzte: a két király azonban megmenekült; s midőn már azon reménynyel kecsegtette magát, hogy Roma ellenségeit egy csapással megsemmisíti, az egész sereg, mintegy összebeszélve, megtagadá tőle az engedelmességet. Hiában járt ő sátorról-sátorra, kérvén őket, térnének engedelmességre ; egy részről házasságtörő sógora, Publius Clodius idegenité el tőle a katonákat, más részről ezek panaszolkodtak, hogy mit sem nyernek a háboru által, és üres erszényeiket mutogatván, azt mondák neki, harczoljon ő maga, ki egyedül veszi hasznát.

Manilia törvény.

Hihetőleg Lucullus nagy összegeket kapott a városoktól, mellyeket a zsákmánytól megkimélt; és a publicanusok setét szinekkel festették annak kapzsiságát, ki megfékezte az övéket: s a senatus őt felváltatni határozta. Manilius tribun Pompejust ajánlá; Cicero pártolta őt, és a patriciusok ellenkezésének daczára a senatus őt megválasztotta.

Pompejus minden harcz nélkül diadalt tartott. Lucullus, azon állitással, hogy a szerencse gyermeke, hasonlón a varjukhoz, a holttesteken élődik, vissza akará őt küldeni, miután a hadjárat be van fejezve. Ebből izetlenségek támadtak : az ifju nem engedte, hogy valaki Lucullushoz közelitsen; eltörlé ennek minden rendeleteit, s csupán 1600 zsoldost hagyott meg számára, kikkel Romába visszatérhessen Itt nagy bajjal megnyervén a diadalt, visszavonult a közügyektől, és élvekben, s közmondássá vált fényüzésben keresett időtöltést; a senatusban is csak azért jelent meg, hogy Pompejus terveit meghiusitsa, ki később számüzeté őt a városból.

Mithridates hasznára fordítván a változás következtében történt zavarokat, visszatért Pontusba, berontott Cappadociába, s ujra megnyitá a barbaroknak a Kaukazus utját; s Romát valóban veszély fenyegetheté, ha könnyebb közlekedési eszközök megengedik vala Mithridatesnek, egyesülni a tengeri rablókkal, és Spartacussal, kik akkor Roma ellen harczoltak. A szerencse azonban hü maradt Pompejus középszerüségéhez. Tigranes egy fia föllázadt atyja ellen, s általa megveretve, a romaiakhoz ment át, kiknek seregét Armeniába vezette.

Tigranes bátorságát vesztve, Pompejus sátorába ment, hol saját természet-elleni fia jelenlétében örömét nyilvánitá azon, hogy illy hős által győzetett le; ki is jutalmul visszaadá neki Armeniát (66.), azon föltétellel: fizessen 6000 talentumot, hagyja el Cappadociát, Ciliciát, Syriát, és a phoeniciai birtokot. A romaiak barátjának, és szövetségesének neveztetvén Pompejus által, a parthusok ellen segitséget adott neki; s nem csak hogy elállott Mithridatestől, hanem még 100 talentumot is igért annak, ki őt megöli.

Mithridates maga is békét kért Pompejustól; de a romaiak, kik pártján állottak, bőrüket féltve, kényszeriték őt az egyezkedés megszüntetésére. Az Euphrates partjain legyőzetve, s övéitől elhagyatva, egyedül menekült az éj homályában (65) Értésére esvén Tigranes meghódolása, Krimeába futott; s a nélkül, hogy bátorságát vesztené, összegyüjté az albanokat, ibereket, és a Kaukazus egyéb népeit. Itt is elérte azonban őt Pompejus serege, melly könnyen szétszórta a gyülevész csapatokat. De Hyrcaniába, s a szittyákon keresztül a Bosporusba hatolni még sem merészelt: hanem délnek kanyarulván, a védetlen, gyáva népeket meghóditotta.

Mithridates halála.

Mithridatest holtnak hivén, más felé vette utját, és egy hadjáratban, melly inkább diadalmenethez hasonlitott, elfoglalta Syriát és Judaeát, és mások kezére bocsátván, oktalan támadásról gondolkozott az arabok ellen. De Mithridates még életben volt. Elaggott lévén, és borzasztó rákfenében szenvedvén, még mindig azon tervet forgatta, hogy a barbar világot fölizgatván, a scythákat, gallusokat, és parthusokat Roma ellen vezérlendi; s e végből mindenfelé biztosokat és követeket küldött. Visszatérve Pontusba, uj csapatokat gyüjtött; számos városokat visszafoglalt, s leányait a szittya fejedelmeknek küldé, mindenütt szövetségeseket keresve magának. Ezek azonban a kiséret által elárultatván, a romaiak hatalmába estek; s mig ő a Bosporus Cimmeriuson, Scythián, és Pannonián keresztül sereget akart Galliába vezetni, s az utközben fölszedendő csapatokkal Olaszországra ütni, elő-

kelő harczosai részéről talált ellenszegülésre, kik e lépésben vakmerőséget láttak. Legkedvesebb fia, Pharnaces, az elégületlenek élén állott; ki egyetértvén a romaiakkal, királynak kiáltatta ki magát; s Mithridates hiában erőlködvén a gőg által embertelenné lett fiát megindítani, önmagát, ágyasait, s Cyprus és Egyptom királyainak eljegyzett két leányát megmérgezte (63). A többiek elvesztek; de ő már annyira hozzá szoktatta testét a méreghez, hogy többé ez sem fogott rajta; miért is karddal döfte magát által. A városba nyomuló ellenség őt a halállal küszködve találta: s Pharnaces, hogy a diadalmenetre fentartsa, sebeit bekötözni parancsolta; egy gallus azonban őt megölte.

Hatvanegy évig uralkodott, borzasztó bünöket egyesitve nagy erényekkel (?). Cicero minden habozás nélkül a legnagyobb királynak nevezi őt Nagy-Sándor után; valóban annyi győzelmek, fáradhatatlan munkásság, és a szerencsétlenségben kimerithetetlen segélyforrásai után, e dicséretet nem lehet tulságosnak mondani. Bizonysága ennek az öröm, mellyet halála a romai sereg-, és népnél okozott. Ezenkivül miveltséggel is birt: tőle függő huszonnégy nemzetnek nyelvét beszélte; görög nyelven füvészeti értekezést irt; értett a gyógyászathoz, és a róla nevezett ellenmérget ő találta föl [1]).

A történetirók kimerithetlenek az ő kincseinek elszámitásában. Egyedül Telaura város 200 aranyszegélyü onyx serleget szolgáltatott számára; harmincz napot töltöttek a köztársaság biztosai az arany és ezüst edények, a gyémántokkal kirakott nyergek, és zabolák összeirásában. Ezenkivül találtattak tömör aranyból, istenek szobrai, s a királynak egy nyolcz könyöknyi magas szobra; egy három láb széles, és négy láb hosszu dámajáték, csupán két darab drága-kőből, s a játékdarabok fölött egy harmincz fontot nyomó arany hold.

Ásia felosztása.

Halála után Pompejus szabadon rendelkezett Ásiával. Az éjszaki partok, Bithynia, Paphlagonia, Pontus, az uj Bithynia tartományt képezték; a déli partok, Cilicia és Pamphilia, Cilicia tartományt. Ariobarzanes megtartá Cappadociát; nagy Armenia Tigranesnek adatott, Judaea Hyrcannak, a Bosporus az atyagyilkos Pharnacesnek, egyéb apró államok független fejedelmeknek.

A Seleucidák a nép által Syria trónjáról elüzetve, Pompejus

---

[1]) **Plinius**, XXV. 2. Mithridatest illetőleg v. ö. **Vaillant**, *Imperium Achaemenidarum*; az *Imperium Arsacidarum* II. kötetében: érmekre alapitott munka. **J. Ernest Voltersdorf**, *Commentatio vitam Mithridatis magni per annos digestam sistens*, a göttingai társulattól jutalmat nyert 1812-ben. Egyébiránt lehetetlen, időrendi pontossággal összegyüjteni a tényeket.

segélye által akarák azt visszafoglalni Tigranes bukásával; a proconsul azonban szemére hányta Antiochusnak, e család végsarjadékának: hogyan meri azt visszakövetelni, a mit megtartani nem tudott; a romaiak legyőzve Tigranest, az országot elfoglalták, mellyet nálánál jobban meg tudnak védeni az arabok, és a zsidók ellen. A hadi jognál fogva Pompejus Syriát, és Phoeniciát uj tartománynyá alakitotta Syria név alatt, mellyet a Seleucidák 270 évi bitorlás után örökre elvesztettek.

Thrakok, és scythák.

A thrakok Macedoniát fenyegetve, s a romaiakat nyugtalanitva, először Sylla által verettek le, később Appius macedoniai proconsul által; Curio ismét a Dunáig szoritotta őket; végre egészen meggyengité Lucullus, mig testvére Ásiában harczolt. A scythák, kik Mithridatessel borzasztó alakban tünnek föl, vele együtt eltünnek a történetiró szemei elől; s csupán tudatlanságból, vagy a költészetben terjesztetik ki nevök minden éjszaki népekre. Legyőzetve a sarmaták által, hihetőleg a germanoktól üzött gallusokkal egyesültek, s az oroszok által mai napig is csudoknak neveztetnek [1]).

Roma minden hatalmas királyt eltávolitott utjából: azonban a parthusok szomszédságába jutott, kik nem egyszer tasziták őt az örvény szélére.

TIZEDIK FEJEZET.

A gladiatorok. Piraták. Creta.

Minde harczok alatt nem csendesült le Olaszország: s az embertelenség, mellyet a rabszolgák lázadása idézett elő, a gladiatorokét eredményezte. Mióta Roma kedvet lelt az embereknek egymás közti, s a vadállatok elleni küzdelmeiben [2]), egész müvészetté vált, mint kelljen halálosan megsebzeni valakit, s meghalni mások szemei előtt: és e végett a szerencsétleneket nevelni kellett.

Állatviadalok.

Macedonia meghóditása után, Metellus 150 hadi elefántot vitt Romába, mellyek nyilakkal ejtettek el a zsufolva tölt circusban. Sylla és Scaurus hoztak először oroszlánokat, és párduczokat; később Pom-

[1]) Lásd III. Könyv. I. fej.
[2]) Lásd III. Köt. 256. lap.

pejus, diadalait fitogtatni, s a népet megnyerni ohajtván, számos egyéb állatok közt hozott magával 410 párduczot, és 600 oroszlánt, ezek közül 315-nek serénye vala; olly nagy számmal voltak még akkor e ragadozó állatfajok a földön, mellyeket az emberi-nem, terjeszkedése által most már irtani kezdett. Caesar az ő játékain, közel 400 serényes oroszlánt mutatott föl; 40 elefántot vezettetett 500 gyalog, és ugyanannyi lovas ellenében; s Flaminius circusában 36 krokodil vérzett el, miután egymással küzködtek. A császárok alatt még inkább növekedett ez ostoba fényüzés.

Gladiatorok.

Van, ki mosolyog ez esztelenségek fölött; saját koráéra gondolva: de mély bánat fogja el az embert a társadalom romlottsága miatt, midőn látja, hogy az embereknek vadállatokkal, vagy maguk közt kell küzdeni egy elfajult nép, és nemesség gyönyörködtetésére. Az emberi áldozatok, mellyeket a hetruskok, és campaniak gyakoroltak a sirok fölött, hihetőleg Romába is átmentek egyéb szertartásokkal: de a romai hősi nép ellentállást, és győzelmet akart szemlélni. Marcus és Decius Brutus először adattak viadalt a gladiatorok által atyjok sirja fölött; Aemilius Lepidus augur három fiai 11 párt állitottak ki a forumon három napon át; 25 párt Valerius Laevinus fiai; s igy mindig növekedett számuk. Julius Caesar 640-et állitott elő; Titus, az emberi-nem gyönyörüsége, száz napon át adatott véres küzdelmeket; a jó Traján 123 napig, 2000 küzdővel. S a gladiatorok nem csupán rabszolgák valának: midőn a császárok alatt az emberi méltóság összetapostatott, Nero egy napon az amphitheatrumban 400 senator, és 500 lovag által adatott küzdelmet; Commodus maga is leszállott a küzdtérre; Marcus Aurelius hiában parancsolá meg a tompa fegyverek használatát: a nép vért kivánt látni, s a látványtól megittasodott; mig végre Constantin egy rendelete, s még inkább a keresztények tanai, s a hősi kitartás, mellyel hitökért a vértanui halált fogadták, véget vetettek eme kegyetlenségeknek. Azok, kik megütköznek azon, hogy a Krisztus szenvedését ábrázoló mysteriumok eltorzitják a Colossaeumot, juttassák eszökbe, mennyi vérontás kiméltetett meg általuk.

Romában különös tanitók (lanistae) oktatták a szabadokat, és polgárokat, mint kelljen a nép mulattatására halálos döfést adni, s elfogadni; de nem annyira ezen tanult vivók mesterségei gyönyörködteték a népet, mint inkább a rabszolgák, és foglyok a barbar tartományokból: kik óriási testalkattal, és erővel birván, nem annyira ügyes, mint hatalmas döféseket osztogattak egymásnak a küzdtéren. Vagyonos vállalkozók temérdek válogatott embereket tartottak, kik egyene-

sen e czélra tápláltattak, és gyakoroltattak. Petronius szerint eme szerencsétlenek a következő eskü által kötelezték magukat: ‚Esküszöm, hogy kiállom a halált a tüzben, lánczok közt, a korbácsütések, vagy a kardcsapás alatt; és testestől-lelkestől, mint egy igazi gladiator, Eumolpus minden akaratjának alávetem magamat'. Az aedilis, ki látványt akart nyujtani a népnek, a gazdag, ki annak bámulatát, vagy kegyét akarta megnyerni, a bérlőhez fordult, s vagy kibérelte a küzdőket, vagy egészen szerencsére megvásárolta. A viadalok többé, vagy kevésbbé vérengzők valának; mert az első esetben a bérlő azon volt, hogy minél kisebb kár történjék bennök: holott ellenkezőleg nagylelküség hirére tőn szert, ki a vidalt egészen a nép önkénye szerint engedte végbe menni.

‚Diadaljátékok fognak tartatni (munus gladiatorium); az aedilis adja ezt jutalmul a népnek, hogy őt e méltóságra megválasztotta; ötven párt állitván elő, kik egymást meg fogják késelni'. E jelentésre magán kivül van örömében a romai nép, és feledve e napon testvéreit, kik a spanyolok gyilkai, vagy Carthago, és Corinthus falai alatt vesznek el, feledve, hogy tegnap éhezett, és holnap sem lesz mit ennie, az első hajnalhasadásra megtölti a circust: egész kényelemmel jelennek meg az urak, kiknek ő parancsol a forumon, s kiket alázatosan szolgál lakaikban, és még később a hölgyek, kiknek három óra is alig volt elég fésülködésre, hogy bájaikat kiemeljék, s az életkor, vagy kicsapongások által okozott garázdálkodást szépségökben eltakarják: végre megjelenik a játék rendezője. Ekkor a tapsok az egeket verik; bizton örvendhet neki: mert a romai nép hálája bizonyára a quaestura-, és a consulsággal fogja őt kárpótolni.

De hol maradnak a gladiatorok? Türelmetlen mormogás hallatszik; az egész gyülekezet kinos várakozásban van. Itt vannak végre. A nézők bámulják hatalmas izmaikat, testállásukat, és mozdulataikat. A népnek hatalmasan ver szive: elgondolva, mikép egyetlen intésétől függ ezen emberek élete.

A látvány megkezdődik. A viadal tompa fegyverrel kezdődik (arma lusoria): egy bottal, minden ártalom nélkül adják ügyességök jelét a vágásban, és ennek felfogásában; de csakhamar vége van a gyermekjátéknak, melly a romai nép fönségéhez nem illik. Villognak már a kardok, az indulat hevesebben tör ki, a csapások egymást érik: s a nép szorongással szemléli a sebeket, és a vért.

Egyike a viaskodóknak legyőzetik, és visszavonulva, fölemeli ujjait, kegyelemért esedezve. Hogy ha a viadalban hősiesen viselte ma-

gát, s a halál iránt nemeslelkü megvetést tanusitott, a nép meghagyja életét; talán azért, hogy más izben is gyönyörködtetésére szolgáljon. Ha pedig nem, vagy ha a nép kiváncsi tudni, valljon állhatatos marad-e az utolsó perczig, vagy épen mulatni akarja magát, végvonaglásait szemlélgetvén az élet és ifjuság teljében haldokló férfinak, összeszoritva markát, hüvelyk-ujját forditja a viaskodó felé, ezt mondván : ‚recipe ferrum'; s a győző engedve az intésnek, megöli a legyőzöttet.

Alig hogy a trombitaszó a gladiator halálát jelenti, azonnal a spoliarium-ba vitetik: hol a legyőző kivetkezteti őt fegyvereiből, és ruháiból, s ha szükség, az utolsó döfést is megadja neki; mialatt némelly nyavalyatörő oda siet, inni a kibugyogó vérből, mellytől borzasztó nyavalyájának gyógyulását várja. A győző mastix-koszorut, és pálmaágat, néha szabadságot is kap; neki és annak, ki a látványt rendezte, a tapsok halhatatlanságot, a rosszaló kifakadások pedig halált adni látszanak [1]).

Már minő társadalom az, hol a politikai események nem mutatnak föl egyebet harczoknál; s midőn az időtöltésekre forditjuk szemeinket, ott sem látunk egyebet viadal-, és vérnél!

Spartacus.

E gladiatori haremek egyszersmind tartalék-hadát képezték a lázadóknak ; kik egy illy csoportot megvásárolván, olly emberekre tőnek szert, kik megszokták volt a vérontást, és családi, vagy honfiui kegyeletet nem ismertek. Capua volt fő rakhelye ezen árunak. Lentulus Buriatus temérdek gladiatorokat tartott, főleg gallusokat, és thrakokat (73). Egyike ezeknek Spartacus, születésére thrák, eredetére numida, rendkivül bátor, és erős, ugyszinte állapotához képest okos, és szelid, a küzdtéren adandó viadalra kiszemeltetvén, igy szólott társaihoz : ‚Ha már csakugyan viaskodnunk kell, miért nem kelünk föl inkább elnyomóink ellen'?

E szavak olly hatást tettek, mint az elkészült tüzaknába vetett szikra. Kétszázan egyesültek a szökésre : mivel pedig ezt titkon nem teheték, az őröket erővel leverik, egy pecsenyesütő boltjában talált késekkel és nyársakkal fölfegyverkeznek, és a Vesuvra futnak; mások pedig kitörvén ketreczeikből, egyesülnek amazokkal : valamennyien erőteljes, fegyverforgató férfiak. Az ellenök küldött katonaság, két romai praetorral együtt, futásnak ered. Tizezerre szaporodván szá-

[1]) Plausum immortalitatem, sibilum mortem videri necesse est. **Cicero**, pro *Sextio.*

muk, Spartacus bejárja velök Olaszországot, s Gallia Cisalpinába akar eljutni, honnan embereinek nagyobb része származott. Itt, és a Havasokon tul ohajtott volna megtelepedni; de némellyek kedvet kapván Roma kirablására, Crixus vezérlete alatt elszakadtak a többi seregtől, és Gellius consul által szétverettek.

E veszteség hirére visszatér Spartacus: megtámadja, s megveri az őt üldözni indult Lentulus consult (72.); utána Gelliust: és egészen elbizva magát annak láttára, hogy a győzhetlen legiók, és Románák fő tisztviselői a megvetett rabszolga előtt futnak, megtiltja bármelly romainak is kimélni életét; 20,000 ember élén pusztitva járja be Olaszországot, és Lucaniában tábort üt. Itt élelmi tárakat állittat föl a mindegyre növekedő sereg számára, s a tengerrel igyekszik közösülésbe jönni: hogy egy részről a pirataknak, kik uj Carthagot alapitottak a tengeren, nyujthassa kezét, más részről fölélesztheese Siciliában a rabszolga-háborut.

A senatus Licinius Crassust bizta meg a dolog elintézésével, ki Sylla győzedelmeinek fő támasza volt; és ismerve a veszély nagyságát, azt kivánja, hogy Pompejus Spanyolországból, Lucullus Ásiából visszahivassék. E közben legatusa Memmius, két legióval megtámadva Spartacust, ez által megveretik; Crassus azonban 10 más legióval elősietvén, ötszáz legionariust, kik a lázadók elől futásnak eredtek, megtizedeltetvén, ezek közül 10,000-et ölt le.

Halála (74.).

Ugyancsak Spartacus, Siciliába szándékozván, Rhegium mellett egy félszigetbe szorittatott, és Crassus által utja elzáratéh. Midőn övéi megadásról beszélnének, egy foglyot keresztre feszittetett, és embereinek mutatván: ‚E sors várakozik, ugy mond, rátok, ha nem véditek magatokat'; és egy zivataros éj oltalma alatt, sikerült neki az ellenségen áttörni. Crassus attól félve, hogy Románák tarthatna, utoléri őt, megveri, s 12,300 lázadó esett el: mindnyájan, kettőnek kivételével, előlről kapván a sebet. Most már Spartacus, serege romjaival a hegyek közé, a lázadás és szabadság menhelyére akart vonulni; ők azonban egy pillanatnyi előny által fölbátorodva, Crassus ellen kivánnak indulni. A csata előtt Spartacus megölte lovát: ‚Ha győztem, ugy mond, nem lesz hiány a lóban; ha pedig legyőzettem, nem lesz rá szükségem'. Hősi védelem után csakugyan le is győzetett; negyvenezer embere esett el; ő maga is megsebesittetvén, térden állva harczolt, mindenkit leverve közelében: mig végre temérdek lándsa-szurások után, egy halom holt-testre rogyott le.

Ötezer gladiator menekült Lucaniába, épen akkor, midőn Pompejus visszatért Spanyolországból. Találkozván velök, minden fáradság nélkül szétszórta őket. S ez elég volt neki arra, hogy Crassustól a háboru befejezésének dicsőségét megtagadja. Ő, ki azzal kérkedett, miszerint Spanyolországban 876 várost hóditott meg, ekkor ezt irá a senatusnak : ‚Crassus a rabszolgákat legyőzte, én pedig véget vetettem a lázadásnak' ; és e dicsekvés, meg pártfeleinek tulságos magasztalásai azt eredményezték, hogy mintha csak ő volna képes megmenteni a hazát, a nép kegye által consulságra emeltetett.

Crassus ellenben, kit valójában illetett a győzedelem dicsősége, nagy áron vásárolta meg a consulságot: kiosztatván a nép közt javainak tizedrészét ; 10,000 teritékü lakomát, s minden polgárnak három hónapra gabonát adott. Ez oknál fogva keserü gyülölettel viseltetett Pompejus iránt : miből a köztársaságra kárhozatos veszély kerekedett. Pompejus csak diadal után akará elbocsátani a győzedelmes sereget, melly Sertoriust megsemmisité ; Crassus szinte nem akart megválni diadalmas seregétől, mig tiszttársa legiókkal környeztetik, és egy uj Syllává készül lenni. A nép, és a senatus a polgárháboruk megujulásától tartva, könyörögtek mindkettőnek : még álmok, és istenek is szerepeltek a dologban ; de Pompejus nem engedett, mig Crassus önkénytesen kezét nem nyujtá neki. Ekkor látszatra kibékültek.

Tengeri rablók.

Pompejus hizelegve a népnek, s visszaadva a tribunok hatalmát, Romának embere lett: ugy hogy a tengeri rablók elleni hadjárat czélszerübben senkire sem bizathatott. Ezek gyülevész nép valának Cilicia, Syria, Cyprus, Pamphilia, Pontus, Isauria, s más ásiai tartományokból : kik Olaszországon akarák megbosszulni a rablásokat, mellyeket a publicanusok követtek el hazájokban. A közönyösség, mellyel Roma Carthago lerontása után a hajóhad irányában viseltetett, s az ő bel- és külharczai fölbátoriták őket : mialatt a romaiak zsarolásai felső Ásiában mindig ujabb szökevényekkel szaporiták számukat. Mithridates a háboru folytán zsoldjában tartotta őket a romaiak ellen ; a béke megkötésével pedig a királyi hajóhad legénységének nagy része hozzájok futott.

Mindenkor valamelly társadalmi fekélynek jelensége az, ha a lázadás könnyen terjed. Láttuk a rabszolgákat, láttuk Sertoriust, és Spartacust, s most a kalózokat ; kikhez nem csupán a nép söpredéke csatlakozott : hanem jómódu, s előkelő férfiak is kimentek velök a kalandozásokra. Voltak arsenaljaik, kikötőik, világitó-tornyaik, ügyes

kormányosaik és matrózaik, mindennemü hajóik, nagyok, és borzasztók, aranyozott előrészszel, ezüsttel bevont evező-lapátokkal, és bibor szőnyegekkel.

Ezernél több illy hajó kalandozott a tengereken: s nem csak hajókat fogtak el, hanem még 400 várost is bevettek; mellyeknek nagy áron kellett magukat megváltaniok: és eddig megkimélt templomokat raboltak ki. Ezután a szárazföldre is kicsapván, Olaszországot rémülésbe ejték, az Appia utat elállták, sőt Romát is fenyegették. A szónokoknak pirulniok kellett a carthagoi hajó-orrokkal diszesitett szószéken, midőn e kalózok még a közel nyári lakokat is megrohanván, azokat kirablák, és lakóikat magukkal hurczolván, csak rémitő váltságdij mellett adák vissza. Két praetort diszöltönyeikben, a lictorokkal együtt elvittek, s gunyos diadallal körülhurczoltak. S midőn egyik, hogy tiszteletet gerjeszszen maga iránt, arra hivatkoznék, miszerint ő romai polgár: egész töredelmet szinleltek, alázatosan bocsánatot kértek tőle, visszaadák sarkantyuit és togáját, s azon ajánlattal, térne vissza szabadon az ő dicső városába, egy létrán leszállani, s a tengerbe ugrani kényszeritették.

Publius Servilius, győzelmet nyerve rajtuk, Isauricus melléknevet kapott: de még azért nem alázta meg őket. Marcus Antonius ujra megtámadta őket (75.) Creta sziget mellett: de számos hajókat vesztett, és harczosai az árboczokra aggattattak föl azon lánczokkal, mellyeket a kalózok számára hozott magával (71).

Gabiniusi törvény.

A dolog rendkivül bosszantá a romaiakat: mert azok tarták fön a közlekedést ellenségeik közt, az atlanti tenger partjaitól kezdve Maeotis taváig, s Spartacus és Mithridates tőlök kértek segélyt; de attól is lehetett tartani, hogy megakasztván a közlekedést Libyával, Olaszországot kiéheztetik. E szerint tehát Gabinius tribun, Pompejus teremtménye, ennek hatalmát ohajtván, törvényt terjesztett elő: hogy tudnillik a kalózok kiirtassanak; melly végre a hadvezér korlátlan hatalommal ruháztassék föl valamennyi tengereken, egészen Hercules oszlopaiig, s 400 stadiumnyira befelé a parttól; katonákat, és népet a szükséghez képest szedhessen; a közpénztárral tetszése szerint rendelkezhessék, s hatalma három évre kiterjesztessék.

A senatus belátta, mikép Gabinius Pompejusra czéloz: de a nép vakon ragaszkodott a szerencse fiához; más részről megunván az oligarchák zsarnokságát, egy ember uralmát ohajtotta: csupán a király nevezetét nem akarta türni; ez oknál fogva pártolta Gracchust, Ma-

riust, Syllát, most pedig Pompejust. A szónokok minden beszédei, a consulok tiltakozásai, s a továbbra látók ellenvetései mind hiában valának. Calpurnius consul, ki azt mondá Pompejusnak, hogy ha csakugyan Romulus lenni vágyakozik, annak halálában is osztozhatik, alig menekült meg a nép dühétől; s Pompejus megnyerte a tenger fölötti proconsulságot 500 hajóval, 120,000 gyalog, s 5000 lovaggal; ezenkivül 25 senator adatott melléje helyettesekül, továbbá két quaestor, és 2000 atticai talentum előlegesen.

Mi tarthatá vissza tehát Pompejust attól, hogy Syllát utánozza, s a köztársaság korlátlan urává vesse föl magát? Az ő középszerüsége (?).

Kalózok legyőzetése.

Illy nagy erővel könnyü volt legyőzni a szanaszét levő rablókat, s valamelly zugba szoritani apróbb hajó-csapataikat (67). Más részről Pompejus emberi érzelmeket is tudott tanusitani [1]). A kik megadták magukat, földeket jelölt ki nekik Achajában, és Ciliciában, s azokkal népesité be Mallust, Adanát, Epiphaniát, s az általa Soli romjain épült Pompejopolist. Néhány hónapnál rövidebb idő alatt a háboru befejeztetett: számos foglyok visszanyerék szabadságukat, kik az ő szabaditójok dicséretét hangoztatták; sok menekült visszatérhetett hazájába, s a biztosság mindenütt helyreállittatott.

Creta.

Creta mindig hasznára volt Romának a tengeri, és szárazföldi harczokban, különösen az által, hogy ijászokat, és parittyásokat szolgáltatott Antiochus, és a gallusok ellen. A romaiak tehát Eumenes közbenjárására fölvették őt a szövetségbe; azután pedig szokásuk szerint panaszt emeltek ellene, mintha megszegvén a hüséget, először Mithridatest, azután a kalózokat segitette volna. Valódi büne abban állott, hogy Roma őt meghóditani szándékozott; s ámbár igazolására, vagy mentségére követeket küldött, a senatusban azt vitatták, hogy lehetetlen addig a kalózoktól megtisztitani a tengert, mig Creta tartománynyá nem válik: s ellene a háboru elhatároztatott. Caecilius Me-

[1]) ‚Őt a fukarság nem térité vissza elkezdett utjáról a zsákmányra, sem a kéjelgés a gyönyörök-, sem az emberi természet az élvekre; nem valamelly földnek jelessége annak ismeretére, sem a fáradozás a nyugalomra: sőt a képeket, szobrokat, és egyéb ékességeit a görög városoknak, mellyeket mások jónak láttak elrabolni, ő még csak látni sem akarta. Miért is Pompejusról az volt a vélemény, hogy nem a földön született, hanem az égből szállott alá; s azon hit kezdett támadni, hogy a romai férfiaknál olly nagy mértékben volt meg egykor az önzéstelenség, miszerint azt az idegenek ma hihetetlen dolognak tartják.' **Cicero**, *pro lege Manilia* (14).

tellus akadálytalanul kötött ki Jupiter honában, s azonnal elfoglalta Cydoniát, és Lycastot; s már szinte az egész szigot birtokában volt, midőn a szigoru bánásmódja által fölingerelt lakosok Pompejushoz folyamodtak. Ez mindenkor kész levén a mások által aratott termést fölszedni, kijelenté, mikép Creta a számára kijelölt körvonalba esik, Metellus csak bitorolja a hadvezéri czimet, és neki nincs joga rendelkezni. Octavius, kit maga helyett küldött el oda, annyira ment, hogy még a kalózokkal is egyesült, Metellus terveinek megbuktatására; ez azonban figyelembe sem véve a dolgot, folytatta a hóditást, és Cretából tartományt csinált. Mindazáltal Pompejus bámulói ez alkalommal is reá háritották a vállalat dicsőségét, mint azon nagy hadvezérre, ki ezen ‚hosszan tartó háboruban, melly minden oldalról folyt, s minden népeket és nemzeteket emésztett, a tél vége felé tette meg a készületeket, tavasz kezdetével megindult, és nyár közepén azt be is fejezte'[1]).

Pompejus diadalmenete.

S igy Európában, és Ásiában, szárazon és tengereken mindent legyőzve, a legfényesebb diadalmenetet tartá Pompejus, melly Rómában láttatott. Két egész nap tartott a menet a zsákmánynyal, és a legyőzöttek neveivel. Pontus, Armenia, Cappadocia, Paphlagonia, Media, Colchis, Iberia, Albania, Syria, Cilicia, Mesopotamia, Phoenicia, Palaestina, Judaea, Arabia, a kalózok; több, mint ezer erősség, szinte 900 város, 800 kalózhajó, 39 ujra benépesitett város; a közjövedelmek 50 millio drachmáról 82 millióra szaporodva; a kincstár 20,000 talentummal öregbitve, ide nem számitván a minden egyes katonának kiosztott 1500 drachmát: ezek valának Pompejus diadalmenetének jelvényei. Ezenkivül követték kocsiját az albanok-, iberek-, és Commagene királyától kapott tuszok, 324 magasabb rangu fogoly: ezek közt a kalózok főnöke, Tigranesnek áruló fia, nejével, és leányaival, maga Tigranes neje, Aristobulus, a zsidók királya, Mithridates nővére öt leányával, s több scytha nők. Nem hogy meggyilkoltatta volna e szerencsétleneket, mint szokásuk volt a romai hadvezéreknek, sőt inkább visszaküldé őket hazájokba, kivéve Aristobulust, és Tigranest. Dicsősége egészen égig magasztaltatott; köz-akarattal adatott neki a Nagy melléknév: ámbátor nem magának, hanem a szerencsének köszönheté azt, mellyet még csak lekötni sem tudott a maga számára [2]).

---

[1]) **Cicero**, *pro lege Manilia* (12).

[2]) Igen csinos föliratot tétetett Pompejus a Mars-mezőn általa épitett Minerva-templomban, mint azt Plinius, Hist. Nat. VII. 27. előadja:

‚Cnejus Pompejus Magnus imperator, bello triginta annorum confecto,

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Pompejus; a lovagok; Verres, Cato, Crassus, Caesar.

A gabiniusi törvény által Pompejusra ruházott törvényes hatalom meghaladott minden eddig bárkinek adott hatalmat; s a patriciusok teljes joggal kiabálhatták, hogy illy módon a köztársaság monarchiává alakittatott; hogy maga Sylla erőszakkal sem követelt enynyit magának. Midőn látná Catulus, hogy szavai pusztában hangzanak el, fölkiáltott: ‚Fussunk senatorok! vonuljunk vissza, mikép atyáink is tevék, valamelly hegyre, vagy sziklára, melly menedéket adjon nekünk a fenyegető szolgaság ellen'.

Valóban, ezelőtt a közhatalom több tisztviselők közt vala felosztva, s minthogy egyik a másik fölött őrködött, nem lehetett olly könynyen visszaélniök a hatalommal, vagy egyetérteniök. Most pedig a rendkivüli meghatalmazások következtében e bölcs intézmény elenyésztetett; s midőn a veszély idején csak az által lehetett megmenteni a köztársaságot, ha a korlátlan hatalom egy ember kezébe adatik, a szabadság csak név szerint létezett még.

Pompejus rejtegeté dicsvágyát; s midőn a pontusi háboru vezérletével megbizaték, fölkiáltott: ‚Oh! még csak egy napi nyugtot sem engednek! Soha sem lehet nyugodt perczem nőm mellett! Boldog, ki homályban élheti le napjait'! Midőn pedig mindenki attól félt, hogy Sylla módjára [1]) cselekszik, és a köztársaság pénzén gyüjtött sereget az ellen vezetendi, elbocsátá azt; s mint magán-ember utazta be Olaszországot: mindenütt rendkivüli ünnepélylyel fogadtatván, s kisérete egész Romáig mindegyre növekedvén. De ha csakugyan azon hiusággal birt, hogy pártfőnök legyen, s igaz az, hogy olly könnyen zsarnokká vetheté föl magát, ugy bizonyára vagy a szilárd akarat, vagy az ügyesség hiányzott nála.

Kezdetben a lovagok-, és az olasz ügytől megválva, a patriciu-

---

fusis, fugatis, occisis, in deditionem acceptis hominum centies vicies semel, centenis octoginta tribus millibus; depressis aut captis navibus septingentis quadraginta sex; oppidis, castellis mille quingentis viginti octo in fidem receptis; terris a Maeotis lacu ad rubrum mare subactis, votum merito Minervae'.

[1]) Cicero irja ad Atticum (IX. 10.): Hoc turpe Cnejus noster biennio ante cogitavit; ita syllaturit animus ejus, et proscripturit'. S egy előbbi levelében (IX. 7.): „Mirandum in modum Cnejus nester Syllani regni similitudinem concupivit: εἰδῶς σοι λέγω; nihil unquam minus obscure tulit."

sokkal szövetkezett ; miért is azok utálták őt, mint árulót, ezek pedig megvetéssel viseltettek iránta. Sylla czélszerünek tartá, barátságát keresni, s hiuságának hizelegni: de az ő végrendeletében, holott barátjai közül egyiket sem feledé, Pompejusról még csak nem is emlékezik. Mindazáltal ez hü maradt az aristocraták pártjához, mig Syllának veteránjai életben voltak ; s látva, mikép a lovagok, s a nép ügye uj erővel feltámad, ismét ezekhez fordulván, fő támaszukká vált.

Alig hunyta be szemeit Sylla, a tribunok mindenkép igyekeztek visszaszerezni az elvesztett hatalmat ; azután, hogy a kalóz-háboru drágaságot idézett elő Romában, Aurelius Cotta consul, mintegy a bajok orvoslásaul, visszaadatni rendelé a tribunok régi hatalmát, s hogy jövőre a köztársaság fő tisztségeit is viselhessék. Pompejus bevégzé a müvet az által, hogy visszaadatá a népnek a tribunok választását, s a régi comitiumokat, és a senatorok kezéből kivette a törvénykezési hatalmat. Ez utóbbi czélnak elérése végett be kelle bizonyitani a nép előtt, milly zsarnokilag kormányoztattak a tartományok, mióta a senatorok itéltek saját büneik fölött ; s e végett az egyik gonosz kormányzót valamelly nagy szónoknak nyilvánosan kellett bevádolnia. Verresben , és Marcus Tullius Ciceroban mindkettőt megtalálta Pompejus.

Cicero.

Ez utóbbi Arpinumban született lovagcsaládból, s bámulandó ékesenszólással rendkivül hajlitható lelkületet egyesitett [1]). Először is egy költeménynyel lépett föl földije, Marius tiszteletére; melly egy jeles költőnek hirét biztositandá számára, ha olly jeles szónok nem vált volna belőle. E czélra neveltetvén a görög rhetorok, és sophismák által, ugy szinte a jogtudományokban L. Crassus alatt, ki a senatusnak nagy támasza volt : Cicero nem terjeszté ki zászlóit ; és gondosan kerülve véleményének teljes nyilvánitását, azon középuton járt, melly előbbre

[1]) C. Middleton, *Cicero életé*-ben (Dublin, 1741. 8-r.) ama kor történetét adva, nagyon is részrehajló (?) az ő hőse iránt. Már ő előtte Francesco Fabricio olasz irta: *Sebastiani Corradi quaestura, et M. T. Ciceronis historia* ; hol igen szép latinsággal védelmezi az arpinumi polgárt Dion, és Plutarch ellen: de unalmat gerjeszt az azon kor szokása szerinti képletes beszédmóddal; mert fölteszi, hogy egy quaestor Cicero tetteit kedvező alakban adja elő, nem ugy, mint a görög történetirók. E kornak történetét legjobban megtanulhatjuk Cicero leveleiből : főleg, mint azokat rendezte, s németre fordította C. M. Wieland (Zürich, 1808. 6. köt.; vagy Bécs, 1813., 12. köt. 8-r. latinul, és németül) ; továbbá Ch. G. Schütz jenai tanár, e czim alatt : *M. Ciceronis epistolae ad Atticum, ad Q. Fratrem, et quae vulgo ad Familiares dicuntur, temporis ordine dispositae*, etc 1808.

viszi ugyan az embert, de nem a magasabb polczokra. Védelmébe vette Roscius Amerinust, kit Sylla egy szabadosa, hogy javait örökölje, halálra akart itéltetni; ámbár Tulliust ez esetben nem fenyegette veszély, és mérsékelten hizelgett is a dictatornak: az ő temérdek elfoglaltatásának tulajdonitva párthiveinek önkénytes eljárását; minthogy senki, még a legboldogabb ember sem biztosithat magának hü szolgákat: mindazáltal teszett a népnek, hogy egy ifju ember emeli szavát az emberiség ügyében, melly különben olly ritkán talál védőkre [1]), és szemökre hányja az igazságtalanságot azoknak, kik a számüzetések által meggazdagodtak, s most mezei lakok, corinthusi és delosi edényekkel ékitett házak birtokában levén, s a fényüzés és kéjelgés minden gondolható nemeivel bővelkedvén, magukat felfujva sétálnak a forumon. Pompejus, Cicero népszerüségét, és ékesen-szólását igen alkalmas eszköznek találta arra, hogy az aristocratiának megadja a csapást.

Verres.

Verres senator, a Metellusok, és Scipiok barátja, ifjuságát kicsapongásban töltötte; mint quaestor Carbo alatt, a polgárháboruban, a pénztárral együtt az ellenséghez szökött; mint Dolabella helytartója Ásiában, a kalózokkal harczolván, maga is kalózkodni ment, és a leggonoszabb dolgokat követé el. Mindezeket egy iratban összeszedve, Scaurus elé terjeszté; váddal fenyegetvén őt, ha Dolabellának minden tetteit föl nem fedezendi. Verres elárulta főnökét: sőt ellene tanuskodott. Lampsacumban Philodamus leányába beleszeretvén, megparancsolta a lictoroknak, hoznák el őt hozzá; de testvérei, és atyja visszaverték az erőszakot; miből öldöklés következett, mellyet csak nagy bajjal sikerült lecsendesiteni a lovagoknak, és romai üzéreknek: nem sokára Verres, törvényszéke elé idézte Philodamust, és halálra itélte. Visszatérve Romába, mint practor, törvényt szolgáltatott; s egy görög kéjhölgy, és egy kegyencz által egedte magát kormányoztatni, kik pénzért adták el az itéleteket.

Mit cselekedhetett még, midőn mint proconsul teljhatalommal Siciliába küldetett?

Sicilia.

Daczára a szenvedett károknak, eme sziget legvirágzóbb volt a tartományok közt. Mielőtt megtanitaná a romaiakat, milly dicső dolog

---

[1]) ‚Mindazok, kik ez ügy menetében részt vesznek, ugy vélik, orvosolni kell az illy kihágásokat; de a gonosz idők miatt azt tenni nem merészlik'. *Pro Roscio Amerino.*

parancsolni más népeknek [1]): Afrikába ment, és ennek meghóditását élelmiszerek szállitása által könnyité: miért is Scipio Africanus visszaadá a szigetnek a zsákmányt, mellyet a carthagoiak onnan elvittek. A kereskedés az olaszokhoz csatolta azt. Roma magtárának tekinté; s mint illyen, még a szövetségesek háborujában is gabonát, vásznat, bőrt szolgáltatott; a nagyobb seregeket tartotta, ruházta, s fegyverrel ellátta. Cicerotól tudjuk, miszerint egy évi gabona-tized értéke 9 millio sestertiusra, vagyis három millio mérőre rugott; minek következtében az egész sziget terméke 30 millio mérőre, vagyis 405 millio franczia fontra tehető. Gazdag és szorgalmas mivelők tágas birtokokat vettek bérbe, s nagyobb tőkéket nagy haszonnal forditottak a gazdaságra. Mennyit hozott be tovább a köztársaságnak, egy illy sok öblökkel ellátott tartományban, a bevitt áruknak huszadrésze, bizonyitja az, hogy Verres kevés hónapok alatt egyedül csak a syracusai kikötőből tizenkét millio sestertiust huzott [2]). A romaiak tehát sóvárogtak annak birtoklása után; s igen sokan meggazdagodtak eme termékeny, és szomszéd tartományban: annyira közel levén, hogy Roma külvárosi lakosainak tekinthették magukat. Illyen a hatalmasok barátsága! Sicilia feledé a régi nagyságot: s az elnyomatás amaz örvényébe sülyedt, mellyben az elsatnyult népnek még a panaszra sem marad bátorsága, s a bosszura ereje, hanem csókolni siet a rabszolga-lánczokat [3]).

A mit a pun-, és rabszolga-háboruk megkiméltek, azt végbevitte Verres. A siciliaiak hajlamát az által biztositva magának, hogy Sertoriusnak oda menekült valamennyi harczosait meggyilkoltatá, mindent kénye szerint tehetett. Nem a romai törvények, nem is a honi alkotmány, hanem ő, a praetor kormányozta Siciliát; és becses értéket senki meg nem mentett, hacsak ragadozó kutatásai elől el nem rejthette. Három éven át a törvényszékek egészen önkényétől függöttek: rágalmazókat tartott zsoldjában; ő volt a vádló, vizsgáló, és itélő biró; ősi birtokokat másoknak itélt oda; leghivebb barátjait ellenségeknek bé-

[1]) Cicero, *in Verrem.* II.

[2]) U. o.

[3]) Legalább okszerüen ezt lehet következtetni Cicero nagyszerü dicséreteiből: ‚Sic porro homines nostros diligunt, ut his solis neque publicanus, neque negotiator odio sit. Magistratuum autem nostrorum injurias ita multorum tulerunt, ut nunquam ante hoc tempus ad aram legum, praesidiumque vestrum publico consilio confugerint... Sic a majoribus suis acceperunt, tanta populi romani in Siculos esse beneficia, ut etiam injurias nostrorum hominum perferendas putarent. In neminem civitates ante hunc (Verrem) testimonium publice dixerunt: hunc denique ipsum pertulissent, si' etc. U. o.

lyegzé; romai polgárokat kinzásra itélt, vagy kivégeztetett; a lázadókat pénzért fölmentette; a legbecsületesebb embereket távollétökben bevádoltatá, s elitéltette; jól megerősitett kikötőket, és városokat a tengeri rablóknak megnyittatott; hadvezéreket, kiknek csapatai, minthogy a zsoldot nem szolgáltatta ki, legyőzettek, megöletett; gyalázatosan elvesztette, vagy eladta a hajóhadakat: ide nem számitva a vérfertőztetéseket, és erőszaktételt, mi ellen a nők, és hajadonok nem biztosithatták magukat.

Nem is emlitve Mummius durvaságát, a romaiak soha sem tanusitottak valódi izlést a szépmüvészetek iránt; s maga Cicero is mentegetődzik, midőn a festészeti, és szobrászati müveket dicsérnie kell [1]). Mindazáltal a mükedvelők által fizetett nagy összegek, és a legyőzött görög városok elégületlensége és bosszusága, mellyektől ama müvek elraboltattak, megtanitá a romaiakat azok méltánylására; s végre ők is városukra nézve dicső diadaljeleket, s a paloták számára nemes ékességeket szemléltek azokban. Piso, Achajában proconsul (elhallgatva a sulyos adót, a hatalmaskodásokat, és erőszakot, melly elől a hölgyek és hajadonok csak kutakba ugrással menekültek), megfosztá Byzantot a temérdek szobroktól, mellyek a Mithridates-féle háboru legvészesebb dulásainak közepette, a legnagyobb gonddal megőriztettek; s Görögországnak minden templomából, minden szent berkéből szobrokat, és ékességeket hordott el [2]).

Különösen bővelkedett remekmüvekben Sicilia: szinte görög tartomány, hatalmas, és nagylelkü királyok székhelye, virágzó a kereskedés által, s jeles müvészek hazája. Verresnek tehát igen jó alkalom nyilt, a legpompásabb gyüjtemények megszerzésére; s mielőtt lábát tette volna a tartományba, kitudakozta, hol vannak a legjelesebb remekmüvek; s azután vagy általa megszabott áron, vagy többnyire csalárdság-, és erőszakkal birtokába kerité azokat. ‚Ez egész olly annyira gazdag, és olly régi tartományban (igy szól Cicero), annyi városok, annyi családok, és annyi kincsek mellett, bátran állithatom, mikép nem létezik corinthusi, vagy delosi ezüst edény, nem drágakő, nem arany, vagy elefánt-csont mü, bronz, márvány, vagy egyéb szobor, festés táblákon, vagy szövetekben, a mit meg ne vizsgált, s a mire vá-

[1]) ‚Dicet aliquis: Quid? tu ista permagno aestimas? Ego vero ad meam rationem usumque non aestimo: veruntamen a vobis id arbitror spectari oportere, quanti haec eorum judicio, qui studiosi sunt harum rerum, aestimentur, qanti venire soleant' etc. U. o. IV.

[2]) **Cicero**, *De provinciis consularibus.* IV.

gya volt, magával ne vitte volna'. És ezt, ugy mond, nem szónoklati szépség gyanánt, vagy a vád sulyosbitására, hanem a szónak szoros értelmében hozza föl. Verres elleni vádjának egész fejezete az általa elrablott remekmüvek körül forog ; és megérdemli a fáradságot annak olvasása, részint, hogy ismeretet szerezzünk magunknak annyi remekmüvekről [1]), mellyek a megrablott szigetből Verres csarnokába mentek át, részint a cselfogások megismerésére, mellyekkel azokat elfoglalta.

Látva egy levélen gyönyörü pecsétnyomatot, azonnal a birtokos után küldött, és gyürüjét kivánta tőle. Antiochus, a syriai király fia Romába jövén, megnyerni magának a senatust, a capitoliumi Jupiter számára egy gyertyatartót hozott, melly mind müvészet, mind érték tekintetében a helynek, hova szánva volt, és az adományozó nagylelküségének megfelelt. Siciliába érkezvén a fejedelem, Verres őt vacsorára hivta, s az étteremben legszebb ezüst edényeit szemlére kitévén, valódi királyi pompát tanusitott. Antiochus kölcsön fejében magához hivta a praetort, és a magával hozott ásiai kincseket mutogatta: aranyból asztali készületet, egy rendkivül nagy serleget egyetlen drágakőből, egy nagy szüknyaku korsót arany fogantyuval. Verres rendkivül magasztalta eme müveket, s haza térve, a királyhoz küldött, kérvén őt, kölcsönözné oda neki azokat, hogy megmutathatná ötvöseinek: mit Antiochus minden gyanakodás nélkül megtett; még azon jeles gyertyatartót sem tagadhatá meg tőle, mellyet olly féltékenyen őrzött. De midőn a visszaadásról volt szó, a praetor napról-napra halasztá a dolgot; végre pedig egész szemtelenséggel ajándékba kérte azokat; s midőn a fejedelem ezt tenni nem akará, tudtára adván, hogy legalább a romai népnek szánt ajándékot adja vissza, Verres valamelly silány ürügy alatt meghagyta neki, hogy még éj beállta előtt takarodjék ki tartományából.

Segestában volt Dianának tiszteletben álló gyönyörü szobra, melly a carthagoiak által elraboltatván, Publius Scipio által visszaadatott. Verres azt megkivánván, el akarta kérni; s mivel tagadó választ kapott, a lakosokat és tisztviselőket zaklatta, s még a vásárokat, és élelmi szerek oda szállitását is akadályozta: ugy hogy ezek a kisebb

[1]) Ezek közt egy Apollo, és Hercules Myrontól, egy Hercules ugyanattól, egy Cupido Praxitelestől; és Syracusa (miként a képzelgő szónok mondja,) több szobrot vesztett el akkor, mint embert Marcellus ostromlása alatt (*Act. II. in Verrem*). A szépmüvészetek Academiájának Emlékirataiban (IX. köt.) Frangier egy értekezést bocsátott közre e czim alatt: *Verres csarnoka.*

rosszat választván, kérelmére hajoltak. Olly nagy tiszteletben tartatott e szobor, hogy Segestában senki, sem szabad ember, vagy rabszolga, sem polgár, vagy idegen nem találkozott, ki kezét rátenni merészelte volna; miért is Verres Lilybaeumból hozatott némelly idegen munkásokat, kik mit sem tudván a dologról, kikötött bér mellett azt átszállitották. Leirhatatlan a férfiak rettegése, és a nők siránkozása: kik kenőcsökkel hinték be, koronákkal övezték, és illatokkal kisérték egészen a határig: s minthogy nem szüntek meg panaszolkodni az iránt, hogy csupán csak a talapzat maradt meg P. Scipio nevével, Verres ezt is elviteté onnan.

Még nagyobb szentségnek tartatott az egész szigetben hennai Ceres: gyönyörü jelvénye a földmivelés által elterjedt polgárisodásnak; s épen ezen föld tartatott az ő kalandjai szinhelyének. Az istennő márványszobra nem kerülte el a praetor kapzsiságát; ki jobban megsérté ez által Sicilia lakóit, mint sem a nagy adóztatások, igazságtalan itéletek, paráznaság, és erőszakoskodások által. Még az ünnepet is eltörlötte, melly Syracusának Marcellus által történt bevétele emlékeül tartatott, és egy ünnepet rendelt annak helyébe a maga nevére. A nyomorult Siciliának ünnepet kelle tartani a hóditó, vagy a rabló tiszteletére!

De mindezeknél nagyobb bosszuságot gerjesztett, hogy egy romai polgárt a köztéren megvesszőztetett. ‚Egy romai polgár (szóla Cicero,) vesszőztetett meg, oh birák! Messana közterén, a nélkül, hogy ama szegény ember a csapások, és fájdalom közben egyéb panaszt hallatott volna ennél: Én romai polgár vagyok'. Valamennyien elborzadtak e gonoszság hallatára, a nélkül, hogy eszökbe jutott volna a ketreczekbe szoritott ezerek, és ezerek sorsa, kik uraik szeszélyéből, vagy az őrök kénye szerint halálra verettek; de ezek nem voltak polgárok, csupán csak emberek.

Illyesmit cselekedett egy praetor három év alatt, Romának szeme láttára. E gonosztettek mindenki előtt tudva voltak: de senki sem merte őt vádolni. Verres évenkint két, zsákmánynyal terhelt hajót küldött Romába; s dicsekvék vele, hogy annyit lopott, mikép őt el nem itélhetik. Maguk a siciliaiak sem mertek egyenesen a senatushoz fordulni, hanem Cicerot kérték föl támogatásukra; sőt még a vád bejelentése után is, a praetorok, és lictorok fenyegették a vádlókat, s a tanuknak megjelenését akadályozták. Daczára mind ennek, s hogy Verrest nagy befolyásu egyének vették oltalmukba, s a hires Hortensius, és a mindenható arany által védelmeztetett, Cicero magára vállalta a

vádat. Syracusa, és Messana lakói által fölkéretve, tanubizonyságokat gyüjtött; és jóllehet Verres mindent elkövetett a tárgyalás elhalasztására, ő beadta ellene a vádat, s a per folyamában minden ékesenszólását kifejté: minek következtében a senatus, el akarván kerülni a köztárgyalás botrányát, egész készséggel számüzetésre itélte Verrest; ugy szinte a siciliaiak részére, az általuk kért 100 millio sestertius helyett 45 milliot, vagyis 28 millio lirát itélt meg [1]).

Cicero beszédei, a hires Verrinák, kéziratban terjedtek; és eléggé előtüntetik az aristocratia gonoszságát, és igazolják a gyülöletet, mellyel a tartományok viseltettek iránta. Mindenesetre köszönetet érdemel Cicero a nyiltságért, mellyel tömérdek egyéb gonoszságokat fölfedezett: megemlité a patriciusokat, kik Verresnek pártján állottak; Nerot, ki egy anyát, mivel leánya becsületét Verres ellenében oltalmazta, halálra itélt. Ekképen tehát a csapás az egész nemesség ellen volt irányozva; s meg kelle mutatni a népnek, milly veszélyes dolog, az igazságszolgáltatást a senatus önkényére bizni.

Cicero nem hallgatta el a senatorok előtt, mikép Verresre szigoru büntetés szabandó, annak megmutatására, hogy a gonosztevőt számadásra is tudják vonni. Emlékezteté őket Q. Catulus azon mondatára, hogy az összeirt atyák igen rosszul kezelik az igazságszolgáltatást; és ha e részben elégtételt szolgáltatnak a romai népnek, ez nem fogja annyira visszakivánni a tribuni törvényszékeket; hogy Pompejus consullá választatván, midőn a tribunok hatóságának visszaállitásáról tett említést, általános tapsokat aratott [2]). Tanácsára azonban nem hallgattak: s a democrata párt, mellynek Pompejus az ő győzedelmei, jelleme, és népszerüsége miatt, bálványa vala, mindinkább szilárdult. A diadalok közepette nem hogy fényüzést fitogtatott volna, mikép Lucullus, és a többiek, kik Ásiából visszatértek: de sőt inkább megvetést tanusitott az iránt; azt azonban nem bánta, hogy barátjai meggazdagodtak, és szemtelenekké váltak. Megsajnálva Athenet, fölépitésére ötven talentumot küldött; Rhodusban meghallgatván a bölcsészeket, mindegyiknek egy talentumot ajándékozott; midőn szinházát megnyitá, elefánt-, és oroszlán-viadalokat rendezett, melly alkalommal 500 oroszlán veszett el. Csalhatatlan mód volt ez, megszerezni magának a nép kegyét; melly még sajnálta is őt, midőn nejét, Muciát, illetlen magaviselete miatt el kellett taszitania. Neve az egekig magasztaltatott, midőn a comitia tributákat visszaállitotta: mi által az alsó néposztály visszanyerte

[1]) *Divination.* V.

[2]) *Action.* I.

a szabadsággal olly annyira összetévesztett jogot, saját szabadságát eladhatni.

A katonák tehát a diadalok végett, a lovagok jó remény fejében, a nép bőkezüsége miatt támogaták őt középszerüségében (!): s mindenki óriást látott benne. Illy módon könnyen megnyerte, hogy a tribunok ujra választassanak a nép által, a senatorok oszszák meg a polgári igazságszolgáltatást a lovagokkal: lerontván ekképen Syllának minden fáradozásait. A censori hivatal, melly a polgárháboruk alatt fölfüggesztetett, szinte visszaállittaték; és a vizsgálat alkalmával 64 egyén töröltetett ki a senatorok jegyzékéből.

Uticai Cato.

Ez időtájban hallatá szavát Porcius Cato; ki századának gonoszságait el nem hallgathatá, s a multat akará föleleveniteni a törvény, de nem az emberiség nevében. A régi censor Catonak ivadéka lévén, és szintolly szigoru elvekkel birván, patriciusi hajlithatlanságát a stoicusok tanaiban edzé meg, mellyekre őt tyrusi Antipater oktatta. Már gyermek korában nagy makacsságot tanusitott: nem akart tanulni; de a mit egyszer megtanult, azt többé el nem feledé. Szerencséjére Sarpedon volt tanitója, ki folytonos kérdezősködéseire kimeritőleg felelt. Vele egykor Syllának látogatására menvén, midőn ennek lakából sok jeles polgárok fejét hordanák, azt kérdé tanitójától: miért nem találkozik valaki, ki e zsarnokot megölné; s ennek azon feleletére, hogy jobban félnek tőle, mint sem gyülölik őt, azt mondá: ‚Adj kardot kezembe, hogy megszabaditsam a hazát tőle'.

Az olasz szövetségesek követei, megjelenvén Drususnál, kivel ő együtt lakott, könyörögtek Catonak, szólana mellettök nagybátyjánál: de ő nem felelt; ujabb könyörgésökre is néma maradt; már az ablakon kidobással fenyegették, sőt meg is ragadták: még sem adott választ. Ekkor a követek igy szóltak: ‚Szerencse, hogy még gyermek; különben kérelmünk bizonyára elutasittatnék.'

Egyikévé vált ő azon ódonszerü férfiaknak, kik a történetben ugy állanak kortársaik közt, mint valamelly régi oszlopcsarnok az uj divatu csinos házak közt. Testvérét, Caepiot, annyira szerette, hogy még husz éves korában is, soha nélküle nem ebédelt, nem utazott, még csak nem is sétált. Tanulta az ékesenszólást, de nem fitogtatás végett; s midőn azt mondák neki, hogy hallgatagsága nem tetszik a polgároknak, felelé: ‚Elegendő az nekem, ha életmódomat nem találják gáncsolandónak'. Máskor ismét: ‚Majd akkor fogok szólni, ha dolgokról beszélhetek, mellyek megérdemlik a szót'.

Az aprólékos vádakból is, mellyek ellene intéztettek, kitetszik, milly magasan állott ő az átalános romlottság fölött; és ennek bizonyitványát adta a nép, midőn a floralis játékok alatt, fajtalan tánczot ohajtván eljáratni, Cato elmenetelét bevárta. Még az erkölcstelen tribun Clodius is, midőn a köztársaság minden becsületét föl akará forgatni, ürügyet talált Cyprusba küldeni Catot, mint a kinek becsületessége még őt is féken tartá. Egyébkint is közmondássá vált: ‚Még akkor sem hinném, ha Cato mondaná'.

Quaestorrá választatván, melly hivatal azelőtt zsarolásra nyitá meg az utat, azt méltósággal viselte; a kincstár adósságait magánpolgárok irányában kifizette, de a magánosok adósságait is egy fillérig behajtotta; ott találván az orgyilkosok, és kémek nyugtatványait Sylla korából, bevádolta őket, és a pénz visszaadására kényszeritette. A galaták királya, Dejotarus gazdag ajándékokkal kinálta meg, ha fiainak gyámságát elvállalná: de ő az ajánlatot el nem fogadta, sem barátjainak annak elfogadását meg nem engedte. A régi szokásokat akarván utánozni, gyalog járt, mig az ő kisérete lóháton követte, s utközben majd az egyikkel, majd a másikkal eredt beszédbe; mint practor tunicában járt az utczákon, és mezitláb, mint valamelly rabszolga ült a birói székbe. Mindenben hajlithatlan szigort tanusitván, a legcsekélyebb kihágások szerzőit is kérdőre vonta. Cicero több izben panaszkodik hajthatatlan szigorusága miatt; azt hozván föl, miszerint ollyképen beszél és cselekszik, mintha Plato köztársaságában, s nem a romai nép között élne; sőt a Murena mellett tartott beszédében még nevetségessé is teszi [1]). Cato e beszédre csupán azt felelte: ‚Milly mulatságos egy ember a mi consulunk'!

[1]) Szemére veti itt neki Cicero a stoicusok szigoruságát; s ámbár hiányzik nála ebben (?), mint gyakran, az őszinteség, nem lesz érdektelen, fölhoznunk szavait a közvélemény megismerése végett a stoicusok irányában.

‚Téged, oh Cato! a természet becsületesség-, komolyság-, mértékletesség-, léleknagyság-, és igazságra képzett, ki nagy, és magasztos vagy minden erényben. Ehhez még tudományt is adott, nem mérsékeltet, nem is szelidet, sőt véleményem szerint egy kissé durvát, és sokkal nyersebbet, hogysem az igazsággal, vagy a természettel megférne. S minthogy én nem a tudatlan tömeggel beszélek, sem pedig durva emberek gyülekezetében, kissé szabadabban fogok nyilatkozni az emberiségi tanulmányokról, mellyek nektek is, nekem is ismeretesek, és kedvesek. M. Catoban a jeles isteni tulajdonok, tudjátok meg oh birák! hogy az ő sajátjai; a mellyeket néha megemlitünk, azokat nem a természettől, hanem az iskolában kapta. Élt bizonyos Zeno, rendkivül bölcs ember, kinek tanitványai stoicusoknak neveztettek. Az ő elveik és véleményeik ezekből állnak: hogy a bölcs soha semmi kegyre sem indul meg, semmi vételnek nem kegyelmez; csak az ostoba, és könnyelmü lehet

A senatusban, és hivatalában pontos volt, de a mellett védenczeiről sem feledkezett meg. A consulságra törekedvén, nem folyamodott a szokott eszközökhez a nép megnyerésére, s igy kimaradt; miért is Cicero szemére veti, hogy midőn a köztársaságnak olly nagy szüksége volna ezen emberre, nem követett el mindent a magas méltóság elnyerésére, mellyben hazájának hasznos szolgálatot tehetett volna. Más alkalommal, midőn a városon kivül Metellus Nepossal, egy Pompejus zsoldjában álló, jellemtelen emberrel találkoznék, ki hivatal után jött a városba, azonnal visszatért, és megesküdött, hogy mindazt, ki szavazatot merne vásárolni, kérlelhetlenül fogja üldözni. Clodius annyira megszégyenlette magát, hogy elhagyta a várost: miért is köszö-

---

könyörületes; nem illik az emberhez, ha valahogy megengesztelődik; a bölcsek, habár torzalakok is, egyedül szépek; habár szegények is, egyedül gazdagok: ha szolgálnak, a szolgaságban királyok. Rólunk, kik nem vagyunk bölcsészek, azt mondják: menekvők, számüzöttek, ellenségek, elitéltek vagyunk. Minden bünök egyenlők; minden mulasztás, kárhozatos vétek; s egyforma bünt követ el, ki atyját öli meg, vagy pedig egy csirkét. A bölcs semmiről sem vélekedik, semmit meg nem bán, semmiben sem csalatkozik, véleményét soha sem változtatja'.

‚A legnagyobb tudósoktól a nagy tehetségü M. Cato elfogadta e tanokat, nem vita tárgyául, mint mások tevék, hanem életszabályul. Ha valamit kérnek a publicanusok, ügyel ő arra, hogy a barátság ne sokat nyomjon. Ha némelly szerencsétlenek jönnek könyörögni: gonosz, igazságtalan ember lennél, ha könyörületre tudnál indulni. Valaki bevallja bünét, és bocsánatot kér? bün lenne, azt neki elengedni. De a vétek csak csekély volt? minden bün egyforma. Azt mondod: valamelly dolog meg van határozva, és állapitva? nem a tény vezetett erre, hanem a vélemény? a bölcs nem vélekedik semmiről. Valamiről szólva, hibáztál? azt hiszi, hogy szándékos gonoszsággal mondtad. Ime ama tanok következései. A senatusban azt mondám, hogy consuli jelölt nevét viselendem. Ezt dühödben mondtad: ő azt feleli, hogy a bölcs nem hagyja magát fölizgattatni. A körülmények kedveért; de ő azt feleli: a rosszlelkü embernek szokása hazudni, rut dolog véleményt változtatni, vétek engedni, bün könyörületesnek lenni.'

‚Ellenben, mert meg kell vallanom, hogy ifjuságomban magam sem bizva eszemben, szinte a bölcsészethez folyamodtam oktatásért, Plato- és Aristotelesnek mérsékelt, és mértékletes követői, a mi honfitársaink azt állitják, mikép a bölcsnél is elkel néha a kegyelem; hogy a jólelkü ember sajátja, könyörülni; hogy a bünök és büntetések nemei különfélék; hogy a szilárd ember meg is tud bocsátani; hogy gyakran, a bölcs is vélekedik a felől, mit bizonyosan nem tud, néha megengesztelődik, és enged, megváltoztatja azt, a mit mondott, ha nem helyes, néha véleményétől is eláll; minden erények bizonyos közép utra törekesznek.'

‚Hogyha, valamint eme természeted, oh Cato! szintugy szerencséd is illy férfiak kezébe szolgáltatott volna, nem volnál ugyan jobb, sem erélyesebb, sem mértékletesebb, vagy igazságosabb, az nem volna lehetséges; de némileg jobban hajlanál a szelidségre'. *Pro L. Murena.*

netet mondván neki Cicero, azt válaszolá : ‚Köszönd meg inkább a városnak, mellynek javára cselekszem'.

Azonban neki is meg voltak a maga hibái. Egy hajadonnál, kit nőül akart venni, Metellus utjában állván, Cato őt keserü gunynyal üldözte. Hogy egy barátjának szolgálatot tegyen, átengedte neki nejét, Marciát, s midőn ez kincseket szerzett magának, visszavette magához. Illy ingatag lábon állott az erény a régieknél! Azonkivül, hogy ragaszkodása a régihez, érzéketlenné tette őt a reformok iránt, mellyeket a jelen megkivánhatott, s az emberiség előhaladását föl akará tartóztatni: egy ideig mégis sikerült neki, gátot vetni a fölforgató romlottságnak.

Crassus.

Egészen más jellemet árult el Crassus. Kezdetben Mariust pártolta; de miután ez rokonait meggyilkoltatá, egészen Sylla pártjára állott, kinek nem csekély szolgálatot tett: jóllehet ennek Pompejus iránt tanusitott kedvezése nem tetszett neki. A Syllaféle gyilkolások alkalmával, megvásárolva az elkobzott javakat, vagyonát 300-ról 7,000 talentumra (39 millio) emelte; s nem is nézte vagyonosnak azt, ki sajátjából hadsereget nem élelmezhetett. Ötszáz rabszolga épitészt, és kőmüvest tartott: s ha házak égtek, vagy rontattak le, mi gyakran megtörtént, megvette a telkeket, épitett rajtok, vagy bérbe adá munkásait. Hasonlóul egyéb rabszolgákat is kiadott bérbe, mint irnokokat, felügyelőket, földmivelőket. Látva, hogy Pompejussal nem mérkőzhetik a hadviselésben, más módon iparkodott szert tenni barátokra. Mint hatalmas szónok, mindig készen volt a védelemre; s midőn Marcus Antonius, Caesar, Cicero, Hortensius hallgattak, ő emelt szót. Ékesen szólását mindenkinek rendelkezésére bizva, nagy népszerüséget szerzett magának : háza mindenkor tárva állott barátjai számára, kiket nemes illedelemmel fogadott, s mértékletesen megvendégelt; a ki hivatalt keresett, azt befolyása által segité arra; pénzt kamat nélkül kölcsönözött, de a kitüzött határnapon a fizetést kérlelhetlen pontossággal követelte.

Egyébiránt az őt környező fény nem takarhatá el a kicsinykedést, melly az alacsony sorsból fölemelkedett egyének sajátja szokott lenni. A görög Alexander társaságában találva gyönyörét, magával vitte őt falura, s kalapot adott neki az utra: mellyet visszatérésök után ismét visszavett. Mindenesetre hatalmas pártot szerzett ő magának olly országban, hol mindent vásárolni lehetett. A rabszolga-háborubán sokan követték őt csupa ragaszkodásból; de sem a barátságban

nem lévén állandó, sem a gyülöletben kérlelhetetlen, mindazáltal a pártnak, mellyhez csatlakozott, tulsulyt volt képes biztositani.

Caesar.

Mindezeknek jóval fölébe emelkedett Julius Caesar, egyike az ó-kor legnagyobb férfiainak. Tetszett neki Venustól, és Ancus Martiustól vonni le eredetét, tehát istenektől, és egy királytól: minek következtében bárminemü törekvésekre jogositva volt. Kicsapongó, vakmerő, a hölgyek kedvencze, kalandor, mint a korabeli ifju patriciusok, mindenek fölött pazar, eladta mindenét, és kölcsön vett, hogy másoknak ajándékozhasson, és hogy barátokat szerezzen magának: ugy hogy mielőtt még hivatalt viselhetett volna, 1300 talentum (7 millio) adóssági voltak. Mesterkélt gondatlansággal takaródzott bő togájába; s idegbajban szenvedett. De más részről karcsu termete, sas szemei, s természetes büszkesége határozott, szilárd akaratra mutattak. Tizenhét éves korában már ellenkezni merészelt Syllával; ki kényszeriteni akará őt, váljon el nejétől, Cinna leányától : miért is a dictator őt számüzte; de később a patriciusok, és Vesta-szüzek kérésére megbocsátott neki, igy szólván : ‚Ezen hanyagul öltözött gyermekben számos Mariusokra fogtok találni'. Előrelátta ő az eldöntő csapást, mellyet Caesar az aristocratiának adni fog.

De Caesar megvetve a kegyelmet, vagy bizalmatlankodva, a vihar lecsillapultáig Ásiában keresett menedéket; és a piraták hatalmába esvén, nem hogy megijedt volna tőlök, de sőt inkább szidta, és fenyegette őket, mintha vezérök, nem pedig foglyuk volna. Ezek 20 talentumra határozván a váltságdijt, azt mondá : ‚Ez igen kevés; én ötvenet adok; de ha egyszer szabadságban leszek, keresztre feszittetlek titeket'. És ő csakugyan szavát tartotta.

Hazatérve, Sylla párthivei ellen emelte szavát, és politikai pályáját Cornelius Dolabella elleni váddal kezdette, ki Macedonia kormányzója, consul, és diadalmas hadvezér volt; sikkasztásokat fogván rája. Dolabella annyit lopott és zsarolt, hogy Q. Hortensius, és C. Aurelius Cotta legjelesebb ügyvédeket zsoldjába vehette; azonban a miveltebbek bámulták az ifju embernek szép eszét : kinél a gondos nevelés szépen kifejté a természet adományait; a népnek tetszett a bátorság, mellyel az igazságot, és az elnyomott görögöket a romai tisztviselők ellen oltalmába vette; s már ekkor ugy tünt föl Caesar, mint az egész emberiség (?) pártolója Romának kiváltságos mindenhatósága ellen.

Első teendői közé tartozott, megbüntetni Sylla orgyilkosait: min-

den tekintet nélkül arra, hogy a dictatortól kapták a parancsot; s minden elnyomott védelmezőre talált benne. Quaestor korában a latin gyarmatoknak a dictator által csonkitott jogait visszanyerni segité ; még a barbarok-, és rabszolgákra is kiterjeszté figyelmét; s jóllehet mint aedilis 320 gladiator-párt mutatott be a népnek, mindazáltal nem engedé meg neki a kegyetlen gyönyört, hogy azokat haldokolni lássa. Jóllehet a romai hölgyek a családban tiszteltetve, a régi alkotmány értelmében az államtól semmibe vétettek, ő mégis nyilvánosan megadá a tiszteletet nagynénjének, Juliának, Marius özvegyének, és nejének, Corneliának: gyászbeszédet mondván fölöttük a köztéren. Szóval, ő kezdé meg, lehányni Roma városának tilalom-korlátait, mellyet a császárság, és a kereszténység csakhamar az egész emberiségnek föltártak.

Mint aedilis, Appius utját majdnem egészen saját költségén kijavittatá; s hogy a megalei játékokat kényelemmel lehessen szemlélni, igen nagy szinházat épittetett fából, és ülő-helyekkel : mi kapcsolatban a látvány nagyszerüségével, és a gladiatorok számával, a nép kegyét számára megnyerte. Julia temetésén volt bátorsága köz-szemlére kitenni Marius képét; s látván azt, hogy a népre számolhat, egy reggelre fölállittatá a Capitoliumban Marius szobrait, és diadaljeleit, mellyek Sylla idejében vitettek el onnan. A mükedvelők bámulták a münek finomságát ; a nép örömében sirt ; a patriciusok haragudtak, és azzal vádolták Caesart, hogy Marius hatalmára vágyik ; s Catulus a senatusban mondá : ‚Caesar már nem titkos utakon, hanem nyiltan támadja meg a köztársaságot'. Cicero pedig igy szólott : „Én zsarnokot gyanitok benne; de ha megnézem őt jó rendben tartott hajával, s a mint ujjával fejét vakarja, el nem hitethetem magammal, hogy egy illy ember a köztársaság felforgatásán törje fejét".

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Olaszország állapota. Catilina.

Köztársasági nyomorok.

Ismerjük már a fő személyeket, kiknek cselszövényei közt ide s tova hányatott a szerencsétlen nép. A korlátlan hatalom kárhozatos példái nem engedék többé becsülni a szabadságnak féltékeny bájait; és a katonák vakmerőkké, s azon vezérek vak eszközeivé váltak, kik

számos éveken át diadalra vezették a sereget. A polgárháboru, és a számüzetések uj birtokosokat ültettek a telkekbe; s most már a birtoknak egyedüli alapja igazságtalanság, és bitorlás volt. Az ásiai hadjárat erkölcsrontó fényüzést hozott létre; mellyet csak a szegények elnyomásával, és a tartományok kirablásával lehetett fentartani. A hivatalok áruba bocsátása kényszerité a patriciusokat, hogy azok elnyerése végett adósságba verjék magukat, azután pedig, a mint lehet, a tartományokban, vagy a birói székekben keressenek kárpótlást.

A hosszu háboruk alatt a nép féktelenséghez, fényüzéshez, és lopáshoz szokott. Zsákmánynyal terhelten térve haza, a mit fáradság nélkül keresett, azt szintolly módon el is pazarolta; ezután beállván a régi szegénység, annál jobban érezte a szükséget, agyarkodott a vagyonosok ellen, háborut, és lázadást ohajtott: szintugy képtelen lévén birni valamit, valamint nem türte azt, hogy más birjon. Romának nagy neve, melly a patriciusokat, és plebejusokat a közös dicsőségben övezte, elveszté büverejét, mióta Marius és Sylla egymás ellen vezették a polgárokat, s vérrel pecsételék az ellenségeskedéseket, mellyek következtében a polgárok nem ugyanazon köztársaság tagjainak, hanem valamelly párt embereinek tekinték magukat.

Sylla adományai bizonytalanná, és veszélyessé tevék a birtoklást; s az ő teremtményei elkobzás, törvényes eljárás, és gyilkosság által gyarapiták vagyonukat [1]). Az olaszok, először kiüzetvén ősi örökségökből, azután pedig Sylla által semmivé tétetvén, koldulva jártak az általuk birt telkeken; a hegyekben pásztorok tanyáztak, kik a nyájjal együtt szöktek meg uraiktól, vagy menekvő gladiatorok, kik örömest eladták életöket; a kik kevesebb önérzettel birtak, Romában sereglettek össze, hogy élvezzék a kiváltságot, eladni szavazatukat, és adományokból élni: egészen lakatlanul hagyván a falvakat. A volscusok tartománya, honnan azelőtt számos seregek kerültek ki, Livius idejében egészen elhagyatott volt, s csak rabszolgák, és romai őrseregek tanyáztak ott [2]); szintugy az aequusok vidéke, Samnium, Lucania, Bruttium [3]).

De ne is higyje azt valaki, mintha a sok gyarmatok által népesittetett volna be Olaszország. A gyarmat nevet elfogadták némelly

---

[1]) Cicero szerint egy Roscius meggyilkoltatott, egy másik pedig testvérgyilkossággal vádoltatott Syllának egy kegyencze által, hogy javait megkaparithassa.

[2]) T. **Livius**, VI.

[3]) **Strabo**, VI. passim.

municipiumok csupa hizelgésből, vagy hogy annál inkább hasonlitsanak a fővároshoz [1]), a nélkül, hogy gyarmatosokat, vagy zsoldosokat kaptak volna. S ha mentek is illyenek, azok Románok legszegényebb, és legrestebb söpredékéből állottak; kik a telekkönyvekre hivatkozva, földeket kértek, s alig foglalták el azokat, a városi henye életet visszakivánva, csekély pénzért adták el csak imént nyert telkeiket, és visszatértek a nyomor szinhelyére. Szintigy cselekedtek a veteránok is; kiknek jutalmul nem adatott a gazdagok végtelen terjedelmü telkeinek egy része, mint azt a Gracchusok ohajták, hanem megengedék; nekik, hogy a békés földmiveshez igy szólhassanak: ‚Takarodj innen; a telek, melly családodat táplálta, az enyim' [2]). Ekképen a könnyen szerzett vagyon hirtelen el is pazaroltatott; az uzsorások által kiüzetve, szintolly nyomorban tértek vissza, mint jöttek: sőt még inkább dologtalanokká, s tunyákká válván, harczok, lázadások, és zavarok után vágyakoztak.

A kinek tehát kedve volt, könnyen szerezhetett magának végtelen birtokot; miért is az egyes telkek nagy birtoktömegbe folytak össze: s igy mindinkább elenyészett a szabad földmivesekből, és apró birtokosokból álló hasznos osztály; s olly vidékek, mellyeknek meghóditása két század előtt diadalt szerzett a hadvezérnek, egy magánpolgár örökségévé váltak [3]). Lovagok, és senatorok terjedelmes birtokaikból a lehető legnagyobb jövedelmet huzni ohajtván, legelőkké változtatták azokat, mellyeknek mivelése nagyon kevés embert kivánt.

A ki a dolgok illy állapotában zászlót emelt, bizonyos lehetett a tömeg általi pártoltatásról, melly nem is ohajtott egyebet felforgatásnál. A politikai felforgatást pedig csupán a birtok tökéletes felforgatásával lehetett megkezdeni; ujabb számüzési jegyzékekre volt szükség azok

---

[1]) **A. Gellius**, XVI. 13. **Tacitus**, Ann. XIV. 27. **Maffei**, *Verona illustrata.* V. **Denina**, *Rivolut. d' Italia.* II. 6.

[2]) Nos patriae fines et dulcia linquimus arva;
Nos patriam fugimus.
Impius haec tam culta novalia miles habebit?
Barbarus has segetes? En quo discordia cives
Perduxit miseros! en queis consevimus agros!
O Licida, vivi pervenimus, advena nostri
(Quod numquam veriti sumus,) ut possessor agelli
Diceret: Haec mea sunt, veteres migrate coloni.

Virgil. *Eclogák.*

[3]) *Τότε μὲν πολίχνια, νῦν δὲ κώμαι, κτήσεις ἰδιώτων.* **Strabo**, .V

ellen, kik az előbbieket hasznukra forditák; szabad folyamot kellett engedni a magánosok bosszujának, s vért ontani egész Olaszországban: de ha majd a bitorló birtokosok elüzetnek, kinek fognak adatni a telkek? A háboru, számüzés, és nyomor következtében, részint elvesztek, részint feledékenységbe mentek a régi birtokosok: kik Romának piszkos gunyhóiban összezsufolva, mindegyre zajongtak a forumon, a kiosztott adományokból élődtek, vagy legfölebb egyenetlenségökben gyengén elhangzó panaszt emeltek az erőszak ellen, mellyet már megszoktak volt jog gyanánt tekinteni.

Vád Rabirius ellen.

E szerencsétlenek sorsán akart segiteni Caesar: mire őt jó szive, vagy talán az a dicsvágy is ösztönözte, mellynél fogva inkább ohajtott első lenni egy faluban, mint második Rómában. Miután, a mint már emlitők, a patriciusok gőgjét, Sylla orgyilkosainak megbüntetése által megtörte, a lovagok ellen fordult: bevádolván azoknak ügynökét, Rabiriust, ki ezelőtt 40 évvel Apulejus Saturninus tribunt megölte, midőn a senatus Marius, és Flaccus mellett a polgárokat fegyverbe hivta. A vád czélja nem volt kevesebb, mint megfosztani a senatust azon jogtól, hogy a consulokat korlátlan hatalommal ruházhassa föl: melly még a tribunok életére is kiterjedjen; mint a kiknek ellentállása azonnal megszünt, a mint a város ostromállapotba helyeztetett.

Lovagok, és senatorok, belátván a közös veszélyt, összetartva Ciceróhoz fordultak: vállalná magára a vádoltnak védelmét; azonban ennek minden ékesenszólása, heves kifakadásai a közcsend megzavarói ellen, és a Mariusra pazarolt magasztalások, kinek emléke mindig kedves volt a nép előtt[1]), nem mentették volna meg a bünöst: ha Metellus Celer, hatalmába nem kaparitja a Janiculuson a zászlót, melly ott ki vala tüzve, mig a nép a Mars-mezőn szavazott, s melly onnan levétetvén, a gyülekezetnek szétoszlani kellett [2]). Caesar belátta, hogy a gyümölcsnek még érnie kell.

Rullus tribun szinte gyógyszert keresett az átalános gonosz ellen; és az előbbiek mintájára telektörvényeket inditványozott. Ezek foganatositására decemvirek neveztettek ki: most már nem mind a 35, hanem csak 17 törzsből, mellyek sors által jelöltettek ki, miként

---

[1]) C. Marium, quem vere patrem patriae, parentem, inquam, vestrae libertatis, atque hujusce reipublicae possumus dicere. *Pro Rabirio*, 10.

[2]) **Dion**, 129. Lásd **Cicero** beszédét *pro Rabirio*. **Michelet**-nél, *Hist. romaine*, igen jól ki vannak e helyek emelve; mellyekre a történetirók eddig nem igen figyeltek.

a főpapok, és augurok nevezésénél [1]). Ezeknek jogához tartozott, eladni a köztelkeket Olaszországban, és azon kivül, a mellyek Sylla első consulsága után egyesittettek. A köztelkektől járó bért árverésre bocsátotta, hogy azonnal tőkéhez jusson, mellyel földeket lehessen vásárolni Olaszországban: hova az apró birtok helyreállitása végett gyarmatok küldethessenek. Mintegy kárpótlásul megerősité mind a köztelkek eladását a 82-ik év után, vagyis a mellyek Sylla alatt történtek, ugy szinte a bitorlásokat is.

Megrémité a vagyonosokat azon gondolat, hogy az ő birtokuk a népképviselők kutatásainak leend kitéve; s ujra feltüzelték Cicerot, szólana a törvény ellen. És ő, kinél szintugy a bölcsészetben, mint a politikában hiányzott a szilárdság és őszinteség, jóllehet a főtisztség elfogadása alkalmával nyiltan kijelenté, mikép ő népszerü consul kiván lenni, szenvedélylyel teljes ékesenszólását Rullus ellen fordità: hizelgett a tömegnek az által, hogy a Gracchusokat, mint kitünő, bölcs polgárokat, és a nép barátjait emlité, kiknek tanácsa, bölcsesége, és törvényei a köztársaságot minden részben megszilárditották [2]); hizelgett a romaiaknak, magasztalva a köztársaság hatalmának nagyságát: hogy Roma soha sem vásárolta pénzen a földet gyarmatai számára; s hogy illy magasztos anyához illetlen dolog volna, gyermekeit más földre ültetni át, mint a melly fegyverek által szereztetett. Különös sulyt helyezett abban, hogy e rendszabály következtében olly vidék is fölosztás alá kerülne, melly dicső harczoknak szinhelye volt [3]), kü-

[1]) Cicero, minden szónoklati tehetségével, összezavarta, s elhomályositá e törvényeket: mindig csak személyes kérdést csinálván azokból.

[2]) Egészen ellenkezőleg *De officiis*: Tib. enim Gracchus. P. filius tamdiu laudabitur, dum memoria rerum romanarum manebit: at ejus filii nec vivi probantur bonis, et mortui numerum obtinent jure caesorum. És e beszédben: *De harusp. resp.* Tiberius Gracchus convellit statum civitatis: qua gravitate vir? qua eloquentia? qua dignitate? nihil ut a patris, avique Africani praestabili, insignique virtute, praeterquam quod a senatu desciverat, deflexisset. Secutus est C. Gracchus: quo ingenio? quanta vi? quanta gravitate dicendi? ut dolerent boni omnes, non illa tanta ornamenta ad meliorem mentem voluntatemque essent conversa.

[3]) „El akarják adni Attalus, és az olympusiak földeit, mellyeket Servilius, hős férfi győzelmei szereztek a romai népnek; tovább a macedoniai királyi tereket, mellyeket részint Flamininus szerzett, részint Paulus Aemilius, Perseus legyőzője; azután a dus termékenységü corinthi sikságot, mellyel L. Mummius szerencséje gazdagitá a romai népet; ismét a spanyolországi földeket uj Carthago mellett, a két Scipiok hős erényeinek szerzeményét; azután a régi Carthagot, melly megfosztva tetőitől és falaitól, vagy a carthagoiak balsorsának jelölése, vagy a mi győzedelmünk bizonyitása végett, vagy valamelly vallásos indoknál fogva, P. Africanus

lönösen Campania, a világ gyönyörüsége, és a térségek, mellyek a szegény nép közt kiosztandó gabonát szolgáltatják. Ez utóbbi okoskodás mindenek fölött hatott a népre, melly főleg kenyerét féltette. A legügyesebb rhetorikával a népnek minden gyengeségét és előitéletét fölhasználva, azt állitá, mikép Rullus, a gyülöletes, durva tribun, jó távol áll egy Tiberius Gracchus igazságszeretete-, és mérsékletességétől; hogy a telektörvénynyel földek ajánltatnak a népnek, cserébe szabadságáért; hogy magán-polgárok gazdagodnak meg a kincstár kárával; s minthogy a romaiak különösen irtóztak a királyi czimtől, azt vitatá, hogy a telektörvény által a decemvirek mindannyi királyokká tétetnek; hogy az ő tervök, uj Romát alakitani ennek vetélytársa-, Capuából: melly város már régóta igényli magának, hogy az egyik consul campaniai legyen; s hogy fekvésére, és termékenységére támaszkodva, gunyolja a hegyek, és völgyek közé szoritott Romát, keskeny utczáival, szük sikátoraival, és kopár vidékével [1]). És illy módon megnyerte az ügyet.

Egy másik tribun, Roscius Otho, azon inditványnyal lépett föl, hogy a lovagok számára külön hely jelöltessék ki a játékok alkalmával; de a nép annyira megbosszonkodott e fölött, hogy a sivitás majdnem rendzavarásba tört ki: midőn Tullius ujra a szószékre lépvén, olly szépen szólott, és a tömeg tudatlanságát, melly azalatt, mig a nagy comicus Roscius szavalt [2]), kiabálni merészel, olly hathatósan ostorozta, hogy a nép végre is elfogadta Roscius inditványát.

Valóban el lehet mondani, hogy a lovagok Ciceronak köszönheték állásukat: ki szünetlenül az ő javukra dolgozott; főleg mióta consul volt, e testületet harmadik renddé emelte a senatorok, és nép között.

által az emberek örök emlékére szenteltetett föl. Eladva a birodalomnak eme diszjelvényeit, mellyekkel ékitve hagyományozták ránk atyáink a köztársaságot, el fogják adatni azon földeket is, mellyeket Mithridates birt Paphlagonia-, Pontus-, és Cappadociában; s ugy látszik, mintha Pompejus seregét követnék a hirnök lándsájával; azon térek eladatását javasolván, hol most folyik a harcz". *De lege agraria*, I.

[1]) Rullus elleni beszédében figyelemre méltó, minő itéletet hoz Cicero az erkölcsök befolyásáról. ‚Az erkölcsök nem gyökereznek annyira a bizonyos faj-, és nemzetbeli emberekben, mint inkább a helyzet, és életmód által föltételezett dolgokban. A carthagoiak ravaszok, és hazugok, nem véralkatuk, hanem a hely természeténél fogva (?), kik a kikötők, ugy szinte a kereskedők, és idegenek sok fecsegései következtében, a nyereségvágytól csalásra ösztönöztettek. A hegyi ligurok durvák, és parasztok; a kopár föld által tanittatva, melly csak nagy mivelés, és fáradság mellett ád valamit. A campaniaiak büszkék a termékeny vidékre, a sok gyümölcsre, a városok egészséges volta-, elrendezése-, és szépségére'.

[2]) **Macrob.** *Saturn.* II. 10. Lásd a Rullus, és Piso elleni beszédeket.

Ők tehát hálából támogaták őt: minek következtében a nép, az érzelmek eme kormányosának saját érdekeit, élveit, sőt bosszuját is áldozatul hozta. Sylla azt határozván, hogy az elitéltek gyermekei a senatusból, és közhivatalokból kizárva maradjanak: eme szerencsétlenek mindenkép iparkodtak eltöröltetni az igazságtalan törvényt; Cicero azonban ellenzette a dolgot, azon ürügy alatt, miszerint oktalan dolog lenne, fölemelni a legyőzött pártot, mellynek legelső gondolata is a bosszuállás leend. Az elnyomottakat rábeszélte, szenvedjenek a közjóért, és türjék békével a köztársaságra nézve hasznos jogtalanságot: melly Sylla törvényei által kormányoztatva, ezeknek eltörlése által összedőlne; megemlité azt is, hogy a becsületes, és érdemteljes embereknek nyitva állván az ut a hivatalokra, veszteségeikért majdan kárpótolhatják magukat [1]). Ez alkalommal is diadalt aratott; és azok, kik a Sylla alatt elkobzott javakból gazdagodtak meg, könnyebben érezték magukat. Mindazáltal keserü panaszok emelkedtek azon férfiu ellen, ki szép tehetségét azok védelmére fordità, kik a zavarok alatt kincsekhez jutottak, s közönségesen hét zsarnoknak neveztettek; és ezek valának: a két Lucullus, Crassus, Hortensius, Catulus, Metellus, Philippus [2]).

Catilina.

Akadályozva levén minden t ö r v é n y e s eszköz, mi egyéb marad a reformok keresztülvitelére hátra, mint a lázadás *)? Lázadás, és vérontás által törekedett Lucius Sergius Catilina senator hatalomra jutni. Mivelt, jól nevelt, önkedveltető férfi s hü barát lévén, erkölcstelen életet élt; már ifju korában szerelmes volt Aurelia Orestilla, szép, fiatal, de szegény özvegybe: kit hogy megnyerjen magának, fiát láb alól eltette; később tőle nemzett leányát vette nőül, és egy Vestaszüzet, Cicero rokonát, megbecstelenitett. A munkában fáradhatatlan, merész szónok, bőkezü, mások javaira ásitozó, ravasz, és kétszinü,

---

[1]) Több évek mulva dicsekedett vele: ‚Ego adolescentes fortes et bonos, sed usos ea conditione fortunae, ut si essent magistratus adepti, reipublicae statum convulsuri viderentur . . . comitiorum ratione privavi'. *In Pisonem*, II.

[2]) Ugyanazon Cicero, ki szemére vetette Rullusnak a Syllaféle bitorlás megerősitését, három év mulva védelmezte a senatus által hozott törvényt, melly a Sylla-birtokokat megerősité; s megengedte az adók eladatását, hogy az uj gyarmatosoknak birtokok vásároltassanak (ad Attic. I. 19.); s hogy kedves legyen Pompejus előtt, Flavius inditványát támogatá.

*) Vagyis, a ‚törvénytelen' eszköz. Csakhogy illyet az erény-, és törvényesség tisztelője, még inkább a keresztény, soha sem fog használhatni, már csak azért is, mivel törvénytelen. S.

gyors a beszédben, és a cselekvésben, rendkivüli dicsvágy sarkalta, s Sylla szerencséje magas reményekkel kecsegteté őt.

A dictator alatt különösen kitünt kegyetlenségben, s tulhajtás által parancsainak teljesitésében : miért is első méltóságokra emelkedett. Mint quaestor, több harczokban helyettes vezér, végre Afrikában praetor, olly zsarolásokat követett el, hogy követek jöttek a senatusba, visszahivatása végett; kiknek kevésbe mult, hogy igazság lőn szolgáltatva. Zsarolásai azonban nem elégitheték ki pazar életmódját, és igy adósságokba verte magát; minthogy pedig illy helyzetben sem hatalomhoz, sem gazdagsághoz nem juthatott, a mivel előbbi gyilkosságait, és vérfertőztetéseit takarhatta volna, módot keresett a köztársaság fölforgatására, hogy annak romjain magasra emelkedjék.

Az által, hogy a szükölködőknek ajándékozott, vagy kölcsönözött, sőt befolyása, karja, s még bünei is mindenkinek szolgálatára állottak, temérdek barátokat szerzett magának; kik között több becsületes férfiak is voltak, elámitva erényeinek látszólagos csillogása által: többnyire pedig bünökbe merült, nyomorban sinylő, dicsvágyó, vagy kapzsi emberek ; Sylla veteránjai, kik a könnyen szerzett vagyont szintolly könnyen eltékozolták; előkelő családok sarjadékai, kik örökségöket fölemésztették; elkergetett olaszok, megbukott vidékiek: mind olly nép, melly kész volt a hamis-tanuságra, s pártoskodásra a belzavarok alatt, irigy szemmel nézte a gazdagokat, s csak egy intésre várakozott, hogy mások vagyonát elfoglalhassa. Illy emberek közepette nagy tekintélyt szerzett Catilinának az ő erélyes lelke, s éles, átható esze, melly az ő korának tökéletes ismeretét fölfogta ; mikép ezt ama mondása is bizonyitja: ‚Én a köztársaságban főt látok test-, és testet fő nélkül ; e fő pedig én akarok lenni' [1]).

A nép közt, melly mindig valamelly gonoszságot, és kegyetlenséget sejdit a titkos gyülekezetekben, ugy szinte a vagyonosok közt, kik minden hitelétől meg akarák őt fosztani, a legutálatosabb gyalázatosságok keringtek Catilina, és pártja felől : hogy tudnillik egymás vérét szörpölve pecsétlik esküjöket ; Marius föltalált czüstsasának emberi áldozatokat hoznak; Catilina orgyilkosokat küld ki, csak azért,

[1]) ‚Tum enim dixit: duo corpora esse Reipublicae, unum debile,infirmo capite, alterum firmum sine capite: huic, cum ita de se meritum esset,caput se vivo non defuturum'. **Cicero**, *pro L. Murena.* 25. Catilina, mint valamelly szörnyeteg ábrázoltatik Cicero-, és Sallustiusnál a Catilinariákban ; de az előbbi igy festi jellemét: ‚Ti még nem feledétek, miként, ha nem a valóság, de dicső erények látszata volt meg benne. Egy csapat gonosz emberrel környezte magát: azonban a legjelesebb egyének iránt tiszteletet tanusitott' stb.

hogy a vérontásban gyakorolják magukat; Romát föl akarja gyujtatni, s a senatorok nagyobb részét meggyilkolni. Bajos (?) hitelt adni az illy aljasságoknak, ha meggondoljuk, hogy az összeesküvésben magas rangu egyéniségek is vettek részt a senatorok, és lovagok közül; ugymint a consulságról letett Autronius Paeetus, az előkelő származásu Cnejus Piso, egy Cethegus, két Sylla, a dictator fiai, egy Bestia Lentulus, ki azzal dicsekvék, hogy Cinna, és Sylla után ő a harmadik Cornelius, kinek a Sibylla-féle könyvek főhatalmat igérnek; végre, hogy több más ifju embereket elhallgassunk, Julius Caesar, és Crassus, kik mindketten az uralkodásra, de nem a köztársaság letiprására (?) vágytak [1]). Catilina különösen hizelgett az olaszoknak. Az olaszok szabadságának legnagyobb ellensége volt Roma: valamennyi népeknek lánczait kovácsolta és szilárditotta azon aristocrata osztály, melly magában egyesité a nemességet, vagyont, igazságszolgáltatást, következőleg minden hatalmat, és tisztségeket. Nem lehetett tehát kevesebbről szó, mint tüzzel, vassal felforgatni a kormányt, meggyilkolni a tisztviselőket, felgyujtani Romát, mellynek lángjai Olaszország fölszabaditására jeladásul szolgáljanak.

Ez időszakot, midőn a hadsereg, és Pompejus távol valának, alkalmasnak látták tervök kivitelére(65). Az összeesküvésnek Roma 690-ik évének első napján kelle kitörnie; de egy esetleges körülmény meghiusitá azt. A következő évben Piso halála által maradt el: de midőn Catalina Ciceroval együtt kérte a consulságot (63.); és az utóbbi nyerte el azt, az összeesküvés felől már akkor terjengő hirek miatt Catilina elhatározta magában, megmozditani a dolgot: és pártját lovagok-, senatorok-, plebejusok-, és mindennemü elégületlenekkel növelte. Ezek közt vala Quintus Curio, ki Fulviára, egy előkelő, de fajtalan életü hölgyre pazarolván vagyonát, midőn már nem volt mit adnia, elutasittatott. Most pedig Catilina igéreteiben helyezve minden bizodalmát, és visszatérve lábaihoz, arany hegyekről álmodozott; mire Fulvia lelkében gyanu támadván, kicsalta belőle a titkot, és Ciceroval közölte.

Cicero, ki azt szokta volt mondani: ‚A birák ollyanok, minők-

[1]) Cicero a Catilinariákban az összeesküvőket a nép söpredékének nevezi; s másutt mondja: ‚Multi boni adolescentes illi (Catilinae) homini nequam atque improbo studuerunt'. *Pro Coelio*, 4. S tovább: ‚Cum omnes omnibus ex terris homines improbos audacesque collegerat, tum etiam multos fortes viros, et bonos, specie quadam virtutis assimulatae, tenebat'. (Mindez igen jól megegyeztethető. Egy ravasz, és nagy eszü pártfőnöknek könnyü a tapasztalatlanokat részére vonni. S.)

nek mi teszszük őket', több izben magára vállalta Catilina védelmét: azt vitatván, hogy ártatlannak nyilvánittatja őt, mig csak lehetséges szavakban bebizonyitani, hogy fényes nappal sötét van. Most már minden tevékenységét, és ékesenszólását ellene fordità; s mindenkép ohajtván diadalra tenni szert, a nélkül, hogy háborut kelljen viselnie, nagy lármát támasztott, fekete szinekkel festve az összeesküvés veszélyeit: s Catilina ellen, a rendes büntetésen kivül 10 évi számüzetést inditványozott [1]). Catilina belátta, hogy gyorsaságra van szükség: és a mennyi pénzt csak lehetett, összegyüjtött, és Malliusnak küldé, Sylla egy régi harczosának; ki nagy hirben állott vitézsége miatt, és Hetruria Faesulae városában lakván, a Sylla veteránjaiból alapitott eme gyarmatot könnyen megnyerheté részére, s belőle egy nagyobbszerü hadsereg magvát képezheté.

Cicero, ügyes kémek, és Fulvia által értesülve Catilina minden léptéről, fölfedezé a dolgot a senatusnak: a napot, és órát, mellyben Romának föl kelle gyujtatnia, a senatoroknak, és consuloknak meggyilkoltatniok; miért is korlátlan hatalommal ruháztatott föl, azon szokásos formula mellett: ‚gondoskodjanak a consulok, nehogy veszély érje a köztársaságot'.

Haladék nélkül biztos embereket küldött a consul, az olasz városok engedelmességben tartására: mellyek mindig hajlandók valának pártolni azt, ki a zsarnok várost fenyegette; megrakva kémekkel a várost, büntetlenséget, és jutalmat igért a czinkosoknak, kik fölfedezéseket tennének; s összegyüjtvén a senatust, és látván azt, hogy Catilinának szinte bátorsága van megjelenni, azon hires beszédet intézte hozzá, mellyben heves kifakadásokkal föltárja minden terveit, és értésére adja, hogy ő mindent tud, és mindenről gondoskodott.

Catilina nyugodtan végig hallgatá őt, azután pedig szinte egész nyugodtsággal figyelmezteté a senatust: ne adjon hitelt a consul handabandáinak, ki az ő halálos ellensége, s minden áron vesztére törekszik; egy alacsony sorsból emelkedett egyén, kinek nincs mit vesztenie azon tüzvész által, mellyet csak azért gondolt ki (!) hogy lássa, mennyire megy a senatorok nevetséges hiszékenysége. De ezek szinte komolyan vévén a dolgot, Catilina beszédét félbeszakiták, gyilkos-, gyujtogató-, testvérgyilkosnak nevezvén őt; mig végre türelmét vesztve, fölkiáltott: ‚Mivel kényszeritve vagyok rá, tehát a tüzet nem vizzel, hanem romokkal fogom eloltani.'

---

[1]) Dion. 130.

Ha tehát Ciceronak bizonyitványok voltak kezében Catilina ellen, miért nem fogatta el őt, s miért nem tartotta vissza a városban *); a helyett, hogy szinte akarata ellenére kiüzte, és a harcz megkezdésére kényszeritette? Hihetőleg Catilina jelentése a consul személyes biztosságát inkább fenyegette, mint sem a köztársaságot fenyegetheté a hadsereg, mellynek élére állhatott? Tullius nem gondolt annyira a mások által vivott csatával, mint az őt fenyegető veszélylyel?

Bármint legyen is a dolog, Catilina levetve álarczát, s a senatust hirtelen odahagyva, 300 hiveivel távozott a városból; szivére kötvén a visszamaradtaknak, hogy halálos ellenségeit, különösen Cicerot, tegyék el láb alól; és olly sereggel igérvén visszatérését Hetruriából, melly a legbátrabbakat is meg fogja reszkettetni. Ekkor a senatus Catilinát, és Malliust a haza ellenségeinek nyilatkoztatja; elhatározván, hogy Cicero maradjon vissza a város oltalmára, a másik consul, Antonius pedig a lázadók ellen induljon. Daczára a senatus határozatának, sokan csatlakoztak a lázadókhoz: ezek közt Aulus Fulvius-, tiszteletre méltó senatornak fia; kit atyja üldöztetvén, és elfogatván, atyai hatalmánál fogva kivégeztetett.

Catilina a hetruriai sereg élére állván, fölvette a hatalom jelvényeit; s követői naponkint szaporodtak. A lovagok pásztor rabszolgái föllázadtak Bruttium-, és Apuliában; az Apenninek csucsait fegyveres nép foglalta el. Sylla veteránjai látták el fegyverekkel az összecsődített földmivelőket. Minthogy egy lázadás Galliában épen inyökre lett volna az összeesküvőknek, a Romában visszamaradtak sürgették az allobrogok követeit, izgatnák fel otthon a népet; de ezek nem csak hogy fölfedezték a dolgot Ciceronak, hanem ennek tanácsából kémkedésre adván magukat, mindaddig folytatták az értekezleteket, mig egyezkedést csikartak ki az összeesküvőktől a főbb személyek aláirásával. Cicero, ki pánczélosan jelent meg a közönség előtt[1]), hogy a minden oldalról képzelt (?) gyilkosok ellen védve legyen, kezébe kapván ez iratot, befogatá Lentulust, Caepariust, Gabiniust, Statiliust, Cethegust, kinek házában fegyverek, és gyuszerek találtattak [2]). Lentulus megvallá, hogy az allobrogoknak adott irat tőle származik: egyuttal a Sempronia törvényre hivatkozott, mellynek erejé-

*) Szabadjon kétkedni fölötte, hogy bárki jobban tudhatná ma, mint tudta Cicero *akkor*, mit *lehetett* ama körülmények közt okosan tenni. S.

[1]) *Illa lata insignisque lorica.* (Pro Murena. 25.)

[2]) A tekintélyes egyének nem tétettek börtönbe; hanem valamelly tisztviselő, vagy előkelő polgár őrizetére bizattak; vagy szövetséges város-, és municipiumba küldettek (*libera custodia*). Volt azonban praeventiv fogság is.

nél fogva a romai polgár önkénytes számüzéssel előzheté meg a halálos büntetést; Cicero azonban, ki azzal dicsekvék, hogy az ősök e szabad városban a királyi zsarnokságnak minden nyomát eltörölvén, a szabadságot nem kegyetlen büntetések, hanem szelid törvények által akarák oltalmazni [1]), hathatósan sürgette a halálos büntetést. A senatorok az ő tanácsára, s a félelemre hallgattak: azonban L. Nero, és Julius Caesar ellenkező véleményben voltak. Ez utóbbi különösen nagy erélyt fejtett ki az ellenmondásban, következőleg okoskodván:

‚A harag, és a könyörület igen rossz tanácsadók. Atyáink megbocsátottak a rhodusiaknak, nehogy kincseik által elcsábitva lenni látszassanak; s bár mennyiszer sértették is meg a carthagoiak a békekötéseket, atyáink nem utánozták őket e részben. Szintugy ti is, ne annyira Lentulus vétkére, mint saját méltóságtokra gondoljatok; ne a harag, mint inkább a hirnév legyen tanácsadótok. Az előbbi szónokok lerajzolák előttetek a polgárháboru okozta keserveket. De mire való ez? Szükség van-e szavakra, hogy a kiállott szenvedéseket másokkal éreztessük? De a ki magasan áll, ovakodjék minden tulságtól. Nem is tudom, miért kelljen csak egyszerü halált szenvedniök ezeknek, s nem egyszersmind ostoroztatást is? Talán azért, mert a Porcia törvény tiltja? De ti egyéb törvényeket megsértetek, mellyek a bünösöknek megengedik az önkénytes számüzetést. Mitől félhetünk ama nagy készületek mellett, mellyekről a consul gondoskodott? Emlékezzetek meg róla, hogy minden rossz példa jó kezdetből indul ki. A harmincz zsarnok Atheneben gyülöletes egyének elitélésével kezdette a dolgot, s a nép örvendett rajta; ez által fölbátorodva, végre személyválogatás nélkül gyilkoltak. Igy a mi korunkban is, midőn Sylla Damasippust, több más nyomorultakkal fölakasztatta, mindenki dicsérte őt; azonban tudjátok, minő mészárlásoknak volt ez kezdete. Illyesmitől most sem Cicero részéről, sem korunkban nem félhetünk: de ha példája után egy más consul kardot ránt, ki fogja őt feltartóztatni‘?

Mind hiában! Az állam biztossága, vagyis inkább a félelem határozott; s válasz helyett Caesar okoskodásaira, ellene fordittatott a vád, mint a ki részes az összeesküvésben. Az ő barátságos visszonyai Catilinához, s némelly iratoknak önkénytes magyarázata elég ürügyet szolgáltathattak volna az ellene inditandó keresetre; meg ha attól nem fél Cicero, hogy Caesarnak számos barátjai az ő megmentése végett a többieket is kivonják a büntetés alól. Midőn tehát Caesar elhagyta a

[1]) *Pro C. Rabirio*, 3.

senatust, a consul poroszlói utána futottak: de Curio palástjával fedé őt be; s Cicero intésére elbocsátották. Crassus szinte vádoltatott: de talán ugyanez oknál fogva, ellene sem intéztetett semmi kereset.

A többi vádlottakra nézve határoztatott, hogy a haza ellensége nem tekintethetik polgárnak: következőleg halál fejére. Ámbár az ülés nagyon későn oszlott el, a buzgó consul azonnal jelenlétében végezteté ki a bünösöket: minek megtörténte után ő maga jelenté, hogy éltek. Más nap ismét alkalma volt, megnyugtatni a quiriteseket, hogy a köztársaság, valamennyinek élete, javai, vagyona, nejeik, gyermekeik, a legdicsőbb birodalomnak székvárosa, a boldog, és gyönyörü város, a halhatatlan istenek különös szereteténél fogva, az ő fáradalmai által, saját életének veszélyeztetésével, a lángokból, harczból, s mintegy a halál karjaiból kiragadtatván, számukra megtartatott [1]). Ekkor a senatorok, és a nép, a haza atyjának, Roma megszabaditójának, és ujra-alapitójának kiálták őt ki: mások ugyan kiterjesztették a köztársaság határait, ő pedig ez éjjel az enyészettől mentette azt meg.

Nem olly könnyü dolog volt, leverni a fegyveres ellenséget, mint legyilkolni a foglyokat. Inditvány tétetett tehát, hogy Pompejus Ásiából visszahivassék (62.); minthogy pedig ez által Cicero megfosztatott volna a dicsőségtől, hogy ő csillapitotta le a vihart, Caesar nagy hévvel támogatá ez inditványt; s midőn Cato ellene szólott, a tribunok által is gyámolitva, lerántá ezt a szószékről. Büntetésül a tribunok letétettek hivatalaikból; Caesartól is elvétetett a praetorság: ki azonban egész készséggel alávetve magát a büntetésnek, a senatus bocsánatát kiérdemlette.

De Catilina sem szunnyadozott. Ő annyira bizott hiveiben, hogy a zászlói alá gyülekvő rabszolgákat visszautasitotta, nehogy a polgárok ügyét a rabszolgák ügyével összezavarni láttassék; s Hetruriából a nyugtalan Gallia felé vette utját. Azonban Q. Metellus Celer consul az Apenninek tövében várva őt, elzárta utját; Antonius pedig háta mögé kerekedett: és igy két tüz közé szorittatván, kénytelen volt elfogadni a csatát. Pistoria mellett folyt a mind két részről elkeseredett harcz; s Catilina maga is vitézül harczolva elesett, 3,000 társaival együtt, kik nemesebb ügyhez méltó bátorságot fejtettek ki a csatában.

Természetes, hogy Cicero, eltelve magával, önmagát magasz-

[1]) *In Catilinam; ad Quirites.*

talta, ekképen szólván : ‚Hajolj meg fegyver a toga előtt! Oh szerencsés Roma, melly consulságom alatt ujjá születtél'! S mikor a hivatalból kilépett, hosszu beszédet akarván tartani a néphez, midőn a tribun ezt akadályozná, ő szokás szerint nem arra esküdött, hogy a köztársaság kárára mit sem követett el, hanem hogy egyedül ő mentette meg azt [1]). Illy kérkedések által ellenségeinek irigységét vonta magára; kik őt harmadik idegen királynak nevezgették Tatius, és Numa után, s kik csak várták az alkalmas időpontot, hogy tőle kérkedéseit számon kérjék [2]).

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Első triumviratus. Caesar Galliában.

Pompejus Ásiában Mithridatessel lévén elfoglalva, e zavarokban semmi részt sem vett. Visszatérése ujabb zavarok félelmét kelté föl: ő azonban, hogy az uraságot csakugyan elnyerhesse, czélszerünek tartotta, a gyanu árnyékát is eltávolitni magától. Megtartván tehát a diadalmenetet, és elbocsátván seregét, tettette magát, mintha a közügyekkel mit sem gondolna; s azok, kik őt a fegyver-letételre kényszeriték, alig hogy Olaszországba érkezett, minden lépte fölött őrködtek. Ezek közé tartozott Lucullus, ki nem bocsáthatá meg neki, hogy Ásiában elragadta előle az általa aratott babért: kényelmes magányát mindig elhagyá, midőn vele ellenkeznie kellett. Crassus, bosszonkodva a fölött, hogy miatta fosztatott meg a Spartacuson nyert diadaltól, pénzével ellensulyozta Pompejus hadvezéri tehetségeit. Caesar már első föllépésekor akadály gyanánt szemlélte őt; és Cicero, kit ő a nélkül, hogy ismerné (?), magasra emelt, s kinek irányában, miután olly váratlan polczon látta, mindig féltékenységgel viseltetett [3]).

---

[1]) „Me Quintus Catulus" stb. *In L. Pisonem.*

[2]) Catilina összeesküvése fölött különféle értelemben tettek megjegyzéseket a történetirókon kivül Saint-Evremond, Saint-Real, Mably, Gordon, Montesquieu, la Harpe, Vauvenargues, Napoleon (*Mém. de St. Héléne, 22. mart. 1816.*); megirta annak történetét Seran de la Tour (Paris, 1749.); Crebillon, és Voltaire Franczia-országban, Ben-Johnson Angliában, onnan vettek tárgyat tragoediára; megemlitendő még G. B. Casti mulatságos drámája.

[3]) Valójában leveleket irt a senatushoz, a nélkül, hogy csak említést is tenne Cicero nagy vállalatáról. Ki ezért panaszolkodott: ‚Literas quas misisti, quamquam

Mindazáltal sikerült neki, két barátját, Q. Metellust, és Afraniust consulokká választatni (60.); de ez utóbbi ügyetlen volt, amaz pedig titkon gyülölte: minthogy nővérét, Muciát elüzte magától; s midőn Pompejus egyetlen rendelet által akarná jóváhagyatni a senatusban, mit ő Ásiában cselekedett, és telkeket osztani ki katonái között, mind a két kérelme megtagadtatott. Most már az inditványt egy tribun által a nép elé terjeszteté, s ez zajos ellenzésre találván, Metellus consult elfogatta; azonban Pompejus kivánságára, ki a senatust nem akarta maga ellen fölingerelni, kibocsáttatott. Ennek következtében Pompejus nem átallott egy gonosztevővel, Publius Clodiussal szövetkezni, kit consulságra emelt; mi által Cicerot több másokkal együtt elidegenité magától: egyedüli támasza maradván jövőre a néppárt.

Caesar Spanyolországban (61.). Consulsága.

Caesar a praetorság után tulsó Spanyolország (Portugal, és Andalusia) kormányát nyerte; a hitelezők azonban nem bocsáták el őt, mig Crassus 830 talentumnyi összegért nem kezeskedett érte. Spanyolországba érkezvén, minden ok nélkül harczot kezdett, és hóditásait egészen az Oceán partjaiig terjeszté; s a szerzett zsákmányból temérdek adósságait kifizethette. Lemondott a diadalnak mások által annyira ohajtott dicsőségéről, mi által a consulságot elnyerhette volna; s olly ügyesen vezette dolgait Crassus és Pompejus, a két ellenpárt főnökei közt, hogy mindkettőnek barátságát megnyerte, s velök bizonyos nemét képezte a triumviratusnak: melly a közügyek vezetését egészen kezébe vette. A senatus dicséretekkel halmozta el Caesart, hogy sikerült neki, megszüntetni a veszélyes ellenségeskedést; Cato azonban belátta, hogy Roma elveszté szabadságát.

E közben Caesar consulságot nyervén (59.), a tudós Luceeius Hirrust ohajtá tiszttársának [1]), ki nem sokat értett a közigazgatáshoz;

exiguam significationem tuae erga me voluntatis habebant, tamen mihi scito jucundas fuisse.... Ac ne ignores, quid ego in tuis literis desiderarim, scribam aperte, sicut et mea natura, et nostra amicitia postulat. Res eas gessi, quarum aliquam in tuis literis et nostrae necessitudinis, et reipublicae caussa gratulationem expectavi. Quam ego abs te praetermissam esse arbitror, quod verebare ne cujus animum offenderes: sed scito ea, quae nos pro salute patriae gessimus, orbis terrae judicio ac testimonio comprobari. Quae cum veneris, tanto consilio tantaque animi magnitudine a me gesta esse cognosces, ut tibi multo majori, quam Africanus fuit, me non multo minorem quam Laelium, facile et in republica et in amicitia adjunctum esse patiare. *Lib. V. ad fam.*

[1]) Cicero őt Roma jobb történetirói közé számitja; leirta a szövetségesek harczát, és Cicero consulságát.

miért is Cato rábeszélte a senatorokat, hagynák aludni a törvényt, és Calpurnius Bibulus számára szavazatot vásároljanak: ki e tisztséget el is nyerte. Mindazáltal Caesar bizonyos nemét gyakorolta a dictaturának a népszerüség köpenye alatt. Telektörvényt inditványozott, hogy az államhoz tartozó több rendbeli földek Campaniában osztassanak föl a szegényebb polgárok közt, kik legalább három figyermekkel birnak [1]); s ha e telkek elegendők nem lennének, vásároltassanak a magánosoktól, és e czélra az Ásiából hozott kincsek fordittassanak. Nagyon is bölcsen történt ez inditvány, hogy tudnillik a henye, s éhező néptömeg mivelés alá vegye a kopár földeket. Még azt is megjegyzé, hogy a senatus tudta nélkül mit sem akar tenni, s a biztosok választását tökéletesen ráhagyja.

A senatorok közül senki sem merészelt nyiltan ellene szegülni, hanem huzták, halasztották a dolgot; mi végett panaszt tévén a consul: Cato, ki mindig ellenkezett vele, kijelenté neki, hogy a felosztás ellen nem lehet kifogást tenni; de hogy nagy zavarok keletkezhetnek abból, s hogy a senatusnak épen nincs inyére, ha Caesar az államjavak által igyekszik megnyerni magának a tömeget. E válaszra fölbátorodván több senatorok is, Bibulussal együtt ellenezték a törvényt, azon ürügy alatt, hogy nem volna tanácsos, ujitást hozni be a közigazgatásba.

Caesar megbosszonkodván, népgyülésre hivatkozik, s előadván itt az ügyet, Pompejus-, és Crassushoz fordul, azon kéréssel, mondanák ki nyiltan, és határozottan véleményöket. Mindketten biztositák őt arról, hogy mindent el fognak követni a törvény támogatására: ‚Habár, ugy mond Pompejus, karddal, és paizszsal kellene is azt védenem'. Elképzelhető, mennyire lelkesült a nép Caesar mellett: a makacs Bibulusnak pedig nyalábjai széttörettek, lictorai összekinoztattak, és ő maga is személyesen megsértetett; a többiek megrémülve elhallgattak: és a törvény elfogadtatott.

Egyedül Cato maradt meg előbbi nézete mellett, daczára annak, hogy számüzéssel fenyegették; mignem Cicero megnyugtatá őt az által, hogy ha ő ellehet is Roma nélkül, de Roma nem lehet el nála nélkül; végre tehát ő is a törvény mellett szavazott. Bibulus visszavonulván a közügyektől, Caesar egészen önkénye szerint cselekedhetett [2]): és

[1]) Dio (XXXVIII. 1. 7.) mindeneknél jobban adja elő Julius Caesar consulságát.

[2]) Azt szokták volt mondani: *Julius és Caesar consulsága*; s a következő versek szavaltattak:

Non Bibulo quiddam nuper, sed Caesare factum est:
Nam Bibulo fieri consule nil memini.

még szorosabban csatlakozván Pompejushoz, ennek leányát nőül vette, s Ásiában tett intézkedéseit a senatus által helyben hagyatá. Ezután a lovagokat nyerte meg magának: egy harmaddal alábbra szállitván az adó bérletét; Roma szövetségét eladta Egyptom királyának, és a suevek királya-, Ariovistnak (58.); tovább öt évre helytartónak neveztette ki magát Galliában, és Illyriában, a hol hóditások által dicsőséget szerezhetett, és ügyes, harcz-edzett sereget képezhetett magának. Azon tudósitás érkezvén hozzá, hogy a helveták az ő hegyeikből Genfen keresztül Galliába akarnak hatolni, Caesar a tartomány megmentése végett oda sietett, és nyolcz nap alatt bámulandó gyorsasággal a Rhodanus partjainál termett.

Gallia.

A régi Gallia a Rajnától a Pyrenekig, a Közép-tengerig, és Po vizeig, az atlanti tengertől Németországig terjedt; s függelékeit képezték Britannia, és Irland. A népek, mellyektől nevét nyerte, Ásiából jöttek; s miután a Harz erdőségben hosszabb ideig kóboroltak, melly akkoriban Europa, s Ásia éjszaki részét foglalta el egészen (?) China határaiig [1]), mint durva, tudatlan népek a Havasok, Pyrenek és Cevennek erdőségeiben telepedtek le; hol az akkoriban hemzsegő

---

[1]) **T. Le Maire**, *Illustrat. des Gaules.* Paris, 1531. **G. Postel**, *Hist. des expeditions depuis le déluge faites par les Gauloys.* Paris, 1552.

P. F. **Noel**, *Hist. de l' état et république des Druides, Eubages.* Paris, 1585.

M. **Zuerii Boxornii**, *Originum gallicarum liber.* Amsterdam, 1654.

P. **Aegidii Lacarry**, *Historia tum coloniarum a Gallia in exteras nationes missarum, tum exterarum nationum in Gallias deductarum.* Chiaramonte, 1677.

Pezron, *Antiquité de la nation et de la langue des Celtes.*

T. **Martin**, *Eclaircissemens sur les origines celtiques et gauloises, avec les quatre premiers siécles des annales des Gaules.* Paris, 1744. *Hist. des Gaules.* 1752.

Pelloutier, *Hist. des Celtes.* Paris, 1770.

Jos. Balt. Gibert, *Mém. pour servir à l'histoire des Gaules et de la France.* Paris, 1744.

Jo. Dan. Schoepflini, *Vindiciae Celticae.* Argentorati, 1754.

Cl. G. Bourdon de Sigrais, *Considérations sur l' esprit militaire de Gaulois.* Paris, 1774.

La Tour d'Auvergne-Corret, *Origines gauloises, celles des plus anciens peuples de l'Europe, puisées dans leur vraie source.* Paris, 1801.

J. Picot, *Hist. des Gaulois.* 1804.

Armstrong, *Gaelic dictionary in two parts; 1. Gaelic and English; 2. English and Gaelic.* London, 1825.

Am. Thierry, *Hist. des Gaulois.* 1825, és 1836.

De Courson, *Hist. des peuples bretons dans la Gaule et dans les îles Britanniques.* Paris, 1846.

vadállatokat kiirtották [1]). Itt ők gunyhókban lakoztak, testöket és képöket vörösre, és kékre festék, hogy irtózatot gerjeszszenek; egyes csapatokra valának osztva, mellyek törzset, és több törzsek szövetséget képeztek. Később a cimberek, szinte indogerman nép, jöttek hozzájok: de ezek már nem voltak olly durvák, bizonyos mesterségekhez értettek, társadalmi szerkezettel, tisztább vallással, és papi hierarchiával birtak. A két nép közt megkezdődött a harcz: melly a betörő népek, és benszülöttek közt mindenkor keletkezni szokott; a népfajok kiszorittattak helyeikből, s uj társadalmi szerkezet jött létre, mellyben eleinte a cimberek druidismusa vergődött tulnyomóságra; de később a democratia megtörte a theocratiai hatalmat.

Némellyek a celtákat és gallusokat, rokon ugyan, de két külön népnek tartják; mások csupán a cimber elem különböző vegyüléke által különböztetik azt meg: de bárminő eredetüek legyenek is, a történelemben összezavartattak.

Két vallást látunk e népeknél, majd kapcsolatban, majd ellenkezésben egymással: az egyik számos nyomait tartja meg a régi hagyományoknak, és Görögország titkos vallásaihoz hasonlit; a másik durva, tele babonasággal, és őrültséggel. Ez utóbbiban a természeti erők tiszteltettek; a másikban pedig egy véghetetlen örök értelmiség, melly az anyagot és istenöket teremté, s mellynek tulajdonai később személyesittetnek. Teut rendezé az anyagot; Esus a harczok igazgató istene volt; Ogmi az erőnek, és ékesenszólásnak jelvénye; Kernus, Vodan, Belen egyéb isteni hatalmakat ábrázoltak. Szent volt előttök a tojás, mint egyéb nemzeteknél, és ezt egy mysticus kigyó szájába adták. Azt hitték, hogy régi istenök saját fiát áldozta föl az emberiség büneinek kiengesztelése végett.

A náluk divatozó isteni-tiszteletről keveset tudunk: annyit mégis, hogy a régiek hasonlatosságot találtak abban a persák szertartásaival [2]). Valamint ezeknél a tüz az istenség jelképe volt, szintugy a druidáknál a tölgyfa; s nemzeti ünnepély volt náluk a fagyöngy összegyüjtése: mi a holdnak hatodik napján történt, arany sarlóval. A borzasztó Esusnak emberi áldozatokat is hoztak; és egy füzfa-ágakból készült, óriási nagyságu fonadékot képezvén, megtölték azt emberekkel, s meggyujták alatta a tüzet. Az istenséghez nem találák méltó-

[1]) A Caesar által emlitett *bison* és *uri*, a zubr, és thur, két neme a vadbivalnak, mellyekről a középkori lengyel történetirók azt mondják, hogy keleti Europában léteznek.

[2]) **Plinius**, és **Alexandriai Kelemen.**

nak, azt falak közé zárni: s midőn Caepio seregét legyőzték, annak tiszteletére minden zsákmányt, lovakat, és foglyokat a vizbe dobtak.

Ugy látszik, az egy Istenbeni hitet két századdal Kr. e. vesztették el, legalább narbonai Galliában: hol a romaiak megtelepedtek, és vallásukat terjesztették, a druidák megrontására, kik a nemzeti függetlenségnek védői voltak. Hihetőleg ezen tartományokról értendő, mit Caesar (ki egyébiránt nem sok hitelt érdemel, midőn nem a háboruról beszél,) mond, hogy tudnillik Galliában a polytheismust találta megalapitva; s romai módon nevezte el isteneiket, Jupitert (Tu, Taranis), Mercurt (Ogmios), Apollot (Abellion, Belemon, Belenus, Peninus), ki egy szem alakjában ábrázoltaték [1]). A napot is tisztelték: december 25-én tartották ennek mysteriumait, állatok bőreibe, s fejeibe burkolva magukat; ennek társa volt Belisana, vagy Belinuncia, a hold, mellyet a latinok Venus-, vagy Minervának neveztek; valamint Marsnak az ő Camulus-ukat, Scymon, vagyis ‚gazdag' melléknévvel.

Druidák. Papnők.

A gallusoknál is három cast létezett: papok, harczosok, és nép. Az előbbiek druidák voltak; e cast azonban különbözött a keleti castoktól, mert mindenkit, még idegent is fölvettek abba, miként láttuk a persa magusoknál. A fő druida szótöbbséggel választatott; s ha ellenkezés támadt, fegyverrel döntetett el a dolog. Hasonlóan a magusokhoz, fejérbe öltözködtek, csatákban dalokat énekelve, a nép előtt mentek, s évenkint gyülést tartottak Autricumban (Chartres).

A druidák sajátságaihoz tartozott, hogy tanaikat és szertartásaikat a szent szolgálatra kötelezett nőkkel is közölték, kik szenteknek, és jósnőknek tartattak. Ezek is fejérbe valának öltözve, ércz-övvel; s a természeti tünemények, és csillagok vizsgálatából, többnyire pedig emberi áldozatokból előre mondták a jövőt. Midőn fogoly hoza-

---

[1]) A gallusok állitólagos polytheismusa ellen szót emeltek Chiniac, *Discours sur la religion gauloise*; és Trémolière, *Revue d' Auvergne*. Sept. 1841. Ez utóbbi azt állitja, hogy az istenek különféle nevei, csupán egy Isten tulajdonait jelölik. (Hisz ez utoljára a görög, romai, hindu, s minden Mythologiában ugy van: de azért ki sem mondhatja, hogy e népek nem voltak bálványimádók. Apollo csak ugy a nap-isten eredetileg, mint Jupiter Ammon, vagy Baal, és Melcart, a tyrusiak Herculese stb.: épen az elferditésben áll az ősigazság meghamisítása, és tagadása. – S.) *Teut*-nak gyöke Διος, és Deus. *Hes*, latinisálva *Esus*, annyi mint őstüz. *Teutathes* összetéve *teut*, nép, *tad*, atya, és *hes* szavakból annyi, mint emberek atyja. *Taranis* a *taran* dörgés, tüz, villám szóból. *Belenus*, *bel*, hatalom-, erő-től. *Belisman* a mondott *bel*, *is*, világosság, és *mana*, anya szavaktól, világosság anyja. *Ogmi*, a celta *ogma*-, betü-től, titkos tudomány.

tott, mezitláb, karddal futottak feléje, s levervén őt, egy sir szélére hurczolták; itt a fő druidanő kést ütvén kebelébe, a vérnek kibugyogásából jóslatot mondott; mig a többiek hasát vágták föl, és beleit vizsgálták [1]). Némellyek örökös szüzességet fogadtak; mások megtartóztatták magukat a házasságban, kivéve egy napot az évben, midőn fogantatást kerestek; az alsóbb rendüek a többieket szolgálták. Kilencz druidanő, a Szajna szigetén Armoricában, a jövőt tárták föl: de csak tengerészeknek, kik csupán e végből jöttek hozzájok; uralkodván a természet fölött, a nyavalyákat gyógyiták, szeleket támasztottak, vagy csendesitettek le, s tetszés szerinti alakot vettek magukra. Mások a Loire torkolatánál, évenkint egyik éjtől a másikig, repkénynyel és zöld ágakkal koszoruzva, templomuk tetejét hordták le, az anyagszereket félre takaritották, azok helyébe ujakat hoztak, és a tetőt ujra épiték. Ha valamellyikök eme szent anyagszerek közül egy darabot a földre ejtett, a többiek orditva rohantak rá, megölték őt, és véres tagjait szétszórták. A druidanők nagy tekintélyben állottak; de midőn a kereszténység terjedni kezdett, nagyon rossz hirbe jöttek; mert boszorkányok, büvészek, és jósnők gyanánt tekintettek.

Tanaik.

Szabály szerint a druidáknak semmit sem volt szabad irni; hanem bizonyos verseket kellett emlékezetökben megtartaniok, mellyekben tanaik foglaltattak, s melly tanok az illetők halálával el is enyésztek. Tisztelni az Istent, vagy az isteneket, a gonosztevéstől tartózkodni, a csatát vitézül megállani: ebből állott a druidák gyakorlati vallása. A lélek halhatatlanságában hittek; minthogy a holtnak számviteli iratait vele együtt temették el, vagy égették meg: mintha számot kellene adniok a más világon is; sőt pénzt is vettek kölcsön, azon kötelezés mellett, hogy a más világon visszafizetendik, és a holtakhoz leveleket irtak; a sirba, vagy a máglyára tevén azokat [2]). Hasonlón a többi papi collegiumokhoz, csillagászati, s cosmogoniai ismeretekkel birtak: azt hitték, hogy Apollo 19 évig társalgott közöttök; a mi épen egy hold-évkörnek felel meg; tudták, hogy a holdnak nincs saját világossága, s Hecataeus [3]) állitása szerint, a nagy-britanniai druidák, hegyeket

[1]) **Strabo**, VI.

[2]) **Caesar**, *De bello gallico*, VI.; **Val. Maximus**. II. 4.; **Diodorus Siculus**, VI. 9. Caesar megjegyzi, hogy a germanok nagyon különböznek a galloktól, főleg az által, hogy nincsenek nálok druidák, sem áldozatokat tenni nem szoktak (*De Bell. gall.* VI., II. 21.). Másutt is említi a két nép közti különbséget (I. 31.): azonban Mezerai, Pelloutier, és némelly ujabbak a két népet azonegynek tartják.

[3]) Idézi **Diodor**, III. 12.

és sziklákat is fedeztek föl ezen égi testben. Még az év is a hold változásai szerint szabályoztatott: a hónapok az első negyeddel kezdődtek; századuk harmincz évből állott: melly idő után a polgári, s a napév együve esett, a mi 11 hónap közbeszurására mutat; s ez oknál fogva a druidák gyakran fél-holddal ábrázoltatnak kezökben. Plinius dicsérettel emlékezik még bölcsészeti ismereteikről, és a gyógyászatban tett előhaladásukról [1]); azonban minden tudományuk babonasággal volt megrakva.

Bardok. Alkotmány.

A bardok kisérték a sereget, dalokban magasztalván a régi hősök vitézségét, s dicsőségét, és boldogságot igérvén azoknak, kik a csatatéren maradnak. Ezek a papok testületéhez tartoztak, a nélkül, hogy papok voltak volna, ugy szinte a birák (vacies, sarronides), vagy augurok (eubages), s a családokat, és falvakat oktatták.

Ez osztályt, ugy látszik, elnyomta a harczosok osztálya, kik polgári, s hadi főnökeiket ideiglenesen, vagy élethossziglan választották [2]). Mindazáltal a druidák, nagy részét a hatalomnak megtarták: minthogy ők választák évenkint az egyes városok tisztviselőit; s jóllehet ezek gyakorolták a hatalmat, gyülést azonban a druidák megegyezése nélkül nem tarthattak. Igy állott a dolog a törvényszékekkel is; az ifjuságot mindenben oktatták, és igazgatták, csak a fegyverforgatásban nem; és a papok mentek voltak a katonaságtól, és az adózástól. Innen kitetszik, hogy a druidák, midőn a harczosok tulnyomó befolyását látnák, előmozditák a községek alakulását: mig végre föltámadván a nép, a király-választási jogot is megnyerte, s nagyobb számu független államokká alakult. — A fegyverrel meghóditott népek szolgai állapotra taszittattak. Számos egyének, kiket Caesar a romai védenczekhez hasonlit, valamelly főnökhez csatlakoztak, kiknek tetszésök szerinti ideig szolgáltak. Közös nevezettel nem birtak; de a mennyire a népek eredetében kutatni lehet, ugy látszik, három nagy családot ismerhetünk föl bennök. Az armorikok, a Pyrenek, és Garumna közt, kiket a romaiak aquitanoknak neveznek; a ligek, vagy ligurok a Közép-tenger, és Durentia közt; ezektől, és a keleti Pyrenektől a Szajna, és Marne (Matrona) partjaiig laktak a sajátképeni gallok, vagy celták: kiknek egy keveréke a germanokkal, képezte a

---

[1]) *Hist. nat.* XXIV.

[2]) Némellyek azt hiszik, hogy a lakás volt a celta harczosok jelvénye; miért is a papok őket gallusoknak nevezék, valamint Indiában a braminok a harczi castot *sina*, vagyis oroszlán néven.

belgákat éjszakkeletre a Marne, és Rajna között. A sajátképeni Galliát már Caesar előtt három tágas tartomány képezte [1]) : a celtobelga, a sajátképeni celta, vagy Közép-Gallia, s az aquitanok tartománya. Mindegyik több független államokra (c i v i t a t e s) oszlott, ezek ismét falvakra (p a g i): mellyek a székhelyen tartományi gyülést tartottak, és köztársasági, oligarchiai, vagy választó monarchiai kormányformákkal birtak, saját törvények-, és kormánynyal. Valamint minden eredeti társadalmakban, ugy itt is a polgári alkotmány elemét a család képezte. A közös eredetü családokból állott a törzs; több törzsekből a nép; a szövetséges népekből a nemzet. A törzsnek főnöke volt (p e n k e n e l d); a népnek királya (b r e n i n); s néha az egész szövetségnek dictatora (p e n t y e r n): azonban mindnyájan korlátolt hatalommal. A törzsfőnök mellett törvénytanács is ült; a törzsek képviselői a király körül gyülekeztek.

Minden év zerza (december) havában, a holdnak első napján, midőn a fagyöngy szedetett, a szövetséges népek küldöttei a carnutok tartományának határain gyültek össze: hol a főpap elnöksége alatt, fölszentelt helyen tartották a közgyülést; vallási, polgári, s erkölcsi közös érdekekről tanácskozván [2]), és legnagyobb titoktartásra kötelezvén magukat. A kinek valami fontos mondani valója volt, először a tisztviselőkkel kellett közölnie, kik hallgatást is parancsolhattak neki; ha pedig el kellett a hirt terjeszteni, az egész országban igen gyorsan megtörtént az a parasztok által, kik a mezőkön dolgozván, szájról-szájra adák azt egymásnak.

Több államok együtt szövetséget képeztek: s ezek közt nevezetesebbek valának az aeduok a felső Rhodanus mellett; az arvernek a Cevennek láncolatában; a sequanok, a Jura hegységtől a Rhodanus jobb partjáig; a bellovakok az Oise, és Szajna közt, kik 800,000 embert állithattak fegyverbe; a suessonok, kiknek 12 városa 50,000 harczost állitott elő, s egy ideig ők gyakorolták a felsőbbséget éjszaki Galliában; az armorikok a Szajna, és Loire közti félszigeten. Az ellenségeskedés, és féltékenység nem engedték egyesülni ez apró nemzeteket; s folytonos féltékenységgel őrködtek egymás fölött.

Birtokosnak, szabadnak, és harczosnak lenni, egy volt: mert a birtok föltételezé a szabadságot, ez ismét a hadi szolgálat jogát, és

---

[1]) Nem ő osztotta fel igy, hanem ugy találta: *‚Gallia omnis divisa in tres partes‘* (*De Bell. gall.* I. 1.). Kénytelenek vagyunk sok részben eltérni Thierrytől, kinek értekezését a (B) alatti Fölvilágositó Jegyzetben fogjuk adni.

[2]) **Caesar**, *De bello gallico.* VI. 13.

kötelességét; e részben azonban három fokozat létezett. Fényes származás, köz-hivatalok, mellyeknek jutalma földbirtokban tett adományozás volt, képezék a nemest (uchelur, eques), s az urat (earl, tetracha). Körülötte, mint főnök körül csoportoztak a 14-ik évet elért ifjak, kik tőle nyertek földet és táplálékot, és hüséget esküdtek neki halálaig (ambacti, devoti, soldarii). Alsóbb rendü volt a vendég, vagy jövevény (alltud, advena, hospes), kinek a birtokos földet adott müvelés végett, de nem tulajdon gyanánt. Ha tartozásaikat nem fizethették, le kellett mondaniok szabadságukról (obaerati, nexi); s alattuk állottak a rabszolgák [1]).

A gallusok eleven, és vidor természetüek valának: hevesen, és gyorsan intézék a támadást, de a hosszabb erőfeszitést megunták. A béke müveihez is értettek: a phoeniciektől, és görögöktől tanulták a bányászatot, és az érczekkeli kereskedést; valamint a spanyolok az aczélt, ugy a gallusok bámulandóan edzették a rezet; a biturigok, és aeduok gyönyörü tárgyakat készitettek ezüst-, és aranyból; ők találták föl a fával kilapozás mesterségét, ugy szinte kirakni a rezet czinnel, hogy ezüstöt mutasson; az alesiek az ezüstöt rézzel vegyiték, s lovak-, és szekerekre ékességül használták. Ügyes takácsok, és festők voltak: ők találták föl (?) az ekevasat kerekekkel; a szitát, és a trágya finomabb nemét. Városaikat nem keriték falakkal, hanem sajátszerü czölöp-sorozatokkal, hova a harcznak első hirére a vidéken szétszórt lakosság menekült.

Vitézség határozott a hadvezér választásában: kinek a többiek önkényt engedelmeskedtek; kivéve a belháborukat, midőn a sereggyüjtés erőszakosan történt, és a vonakodók füleik levágásával, és szemeik kitolásával bünhödtek. Fenyegető veszély alkalmával a főnök fegyveres tanácsot hivott össze, vagyis átalános fölkelést hirdetett: mire kivétel nélkül mindenki megjelenni tartozott a kitüzött helyen, tanácskozni a háboru fölött; ki utoljára érkezett, mindenki szeme láttára kinpadra vonatott. Vadász-ebeket is hordtak magukkal, mellyek az ellenséget fölkutaták, és a podgyászt oltalmazták.

A hadi foglyokat leölték: czélul tüzve ki őket a dárdahajitásoknál, azután levágták fejöket, és ezt lándsára tüzték, vagy lovaik nyakára kötötték; ezután hazatérve, a kapukra szegezték, jeléül vitézségöknek, a vadászaton elejtett állatok fejeivel együtt. Máskor ismét

[1]) Itt a későbbi, főleg breton alkotmányt használjuk, annak megigazitására, s értelmezésére, mellyet Caesar ad nekünk.

bebalzsamozva tartogatták azokat, és idő szerint rendezték el, mintegy emlékül az utódoknak; többnyire pedig a koponyákból (!) ivó-, vagy áldozat-csészéket készitettek.

Erős, és durva hangon, rövid, és képletes szavakban beszéltek; de vitába keveredvén, bőbeszédüekké váltak. A bort, mint minden durva nép, különösen kedvelték; s ettől föllhevülve, vitába elegyedtek [1]). A férj korlátlan ura volt nejének, és gyermekeinek. Ha valamelly főnemes megöletett, nejei kinpadon vonattak kérdőre; s a legkisebb gyanura máglyán égettettek meg. Mindazáltal Caesar korában, vagy talán csak egyedül az általa megjárt helyeken, a házastársak közt javak közössége divatozott; a férj annyit hasitott ki nejének, mennyit ez hozzá jegyajándékba hozott, s ki a másikat tulélte, azé lett az egész összeg, haszonvételével együtt. Némelly belgiumi népeknél, ha a férj kételkedett neje hüsége felől, fogta az ujonszülött gyermeket, és egy deszkára téve, a folyam árjára bizta: ha fönmaradott, a gyanunak nem volt helye; ha pedig elmerült, az anyának vétkét bizonyitotta.

A gallusoknál is vegyülve találjuk tehát a vadságot a miveltséggel, mint több más ó-kori népeknél. De hogy a romai hóditás előtt barbarok voltak légyen, azt állitani bajos*): miután szabadelmü alkotmánynyal birtak, mellyben minden, még a papi fokozatok is népválasztás alá kerültek; az ellen tanuskodnak szőnyeg-, és szövetgyáraik, mellye-

[1]) Igen érdekes megjegyezni Caesarnál a hasonlatosságot és eltérést a régi, s jelenkori gallusok közt. Magas termetüek voltak (plerumque omnibus gallis prae magnitudine corporum suorum, brevitas nostra contemtui est. *De Bell. gall.* II.), gyorsak az elhatározásban, ujdonság után kapkodók, harczra könnyen fölingerelhetők (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia. III. Cum intelligeret omnes fere Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem servitutis odisse. II.); de már azután nem volt elég szilárdság bennök a viszontagságok elviselésére (ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promtus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est. III. Infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student. IV.). Hozzá teszi még, hogy igen kapkodtak az ujdonság után, s hogy gyakran haszontalanságok fölött tanácskoztak, mit később megbántak. (Est autem hoc gallicae consvetudinis, ut et viatores etiam invitos consistere cogant, et quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant; et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant; et his rumoribus atque conditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineant; quorum eos e vestigio poenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant. IV.)

*) Ha az sem barbariesre mutat, mit 164—166. l. stb. borzadva olvasunk még papnőikről, a gyengédebb nemről is, ugy nem tudjuk, miben áll e szó jelentése. S.

ket Olaszország is megbámult [1]); a matráczok, és tollas párnák, mellyeken pihentek, mialatt a görögök, és latinok csak szalmán hevertek[2]); az ezüst szekerek, zománczozott csótárok, sisakjaik arany bronzból, és vésett ábrákkal, az arany nyaklánczok, és karpereczek, mellyekkel a harczosok ékiték magukat [3]); czélszerü fegyvereik, mellyeket a legharcziasabb nép is elfogadott tőlök, a temérdek mesterséges gépek [4]), és hajók, mellyek sokkal alkalmasabbak voltak a mozdulatokra, s a vihar kitartására, mint a romaiaké [5]); s végre azon körülmény, hogy városaik (?) száma a 15,000-et szinte meghaladta. Ide járul, hogy egyedül ellenségeik rajza után ismerjük őket, kik nem megismerni, hanem leigázni kivánták őket.

Épületek.

Épitményeikről már másutt emlékeztünk [6]): mellyek legnagyobb számmal találhatók a britt szigeten, és a franczia Brétagneban. Az ugy nevezett c r o m l e c h -ek [7]), néha kerek és tágas kőkeritések, hihetőleg a druida vallás templomaiul szolgáltak; az apróbbak, és kerekded alakuak, m a l l néven neveztettek, s kerületi kápolnák, és gyülekezetek helyeül tekinthetők [8]). Vannak 32 meternyi magas halmok, mellyeknek körülete a talapzatnál 100 meter [9]); mások ismét durva obeliskek hosszu sorából állanak, források, vagy áldozatkövek körül. A legnagyobbszerü (!) druida épitmény néhány mérföldnyire emelkedett Rennestől, egy 36 láb hosszu, és a talapzat felé 12 láb széles, egyenvonalu csarnok alakjában. Öt lapos kő képezi a templom födelét, és két alacsonyabb elülről, arányra nézve különbözők. Szinte három lábnyi térség választja el az előcsarnokot a fő épülettől, hova az első tető alatt visz a bemenet, két lapos kő, mint elválasztó fal között: mellynek szélessége alig képezi egy harmadrészét a fönebb emlitett hosszu csarnoknak. Éjszakkeletre három osztály szolgált a rejtelmes szertartásokra. Az egész épitmény 32 kődarabból áll, mellyek közül kettőt a parasztok már régi időktől fogva bölcső (b e r c e a u), és serpenyő (p o e l o n) néven neveznek; az egészet pedig együttvéve B o s z o r k á n y o k s z i k l á j á n a k (R o c h e a u x F é e s) hivják.

---

[1]) **Strabo**, IV. *Vopiscus.* 20. — [2]) **Plinius**, VIII. 48.

[3]) **Oros.** *Hist.* V. 10.; **Vegetius**, *De re vestiaria.* II. 15. 18.; **Diodor.** V.; T. **Livius**, VII. 10. **Virgilius**, Aenei. VII. 660.

[4]) **Plinius.** VIII. 48. XVIII. 11. 18. XXVIII. 12. XXIX. 2.

[5]) **Caesar**, *De Bello gall.* III. 8. 13.

[6]) I. Köt. 630. lap. — [7]) *Cron* kör, *lech* kő.

[8]) **Mahé**, *Antiquités du Morbihan.* **Manet**, *Hist. de la Petite Brétagne.* 1. Köt.

[9]) Lásd **Penhouet**, *Esquisses sur la Brétagne.* 1819.

1835-ben fedeztettek föl a druida emlékek Brétagne-ban Primel fok mellett. Az ugy nevezett B a c h e u-a r-b e n, vagyis sirmező, 35 láb hosszu, s $3^1/_2$ láb széles druida-féle kerités, husz borzasztó kődarabból, hosszu négyszög-alakban rendezve. Éjszakkeletre a tenger felé emelkedik egy négy láb magas kődarab, egészen elszigetelten, és M a e n-a r-b i o h nevet visel; nem messze attól a part hosszában C a s t e l-a r-s a l o a nevü emelkedés, melly igen nagy kiterjedést foglalhatott el. A franczia tudósok dicséretes buzgalommal folytatják kutatásaikat ez emlékek tárgyában, mellyekből nem sokára ez épitmények tökéletes elméleti rendszere ki fog derülni. A többi emlékek közül megjegyzendő az, melly 1846-ik évi junius havában fedeztetett föl Meudon mellett: egy emberi csontokkal tölt halom, változatosan gallus és cimber jelleggel; egyszersmind házi, harczi, és szent eszközökkel. Vagy temető hely volt ez, vagy pedig itt áldoztattak föl az emberek a kegyetlen istenségnek [1]).

Láttuk már, miként keletkezett a vad Gallia partjain, Massilia joniai gyarmat, melly csak az erkölcsi romlottság példáját, és az egyenetlenségek magvát hinté el szomszédjai közt. A romaiak megszilárditván uralmukat Gallia Cisalpinában, s Provence-ban, nagyon is veszélyesekké váltak azon nép függetlenségére nézve, melly egykoron az övéket fenyegette. S ime egyszerre csak megindul ellenök egy ifju, ékesenszóló udvaroncz, halaványi élvekben kimerült, és nyavalatörésben szenvedő férfi: ki egyedül csak politika által előkészíti a csapásokat, és kardjával halált osztogat.

Gallia állapota Caesar korában.

Midőn Caesar a narbonai Gallia kormányát átvette, a druidák theocratiája a cimberekkel együtt megbukott Belgiumban: hol még csak Aduatum vidékét birták. Hasonlón az arverneknél, és az aquitaniai iberek közt, a hübéri nemesség kapott hatalomra; s hogy fentartsák tekintélyöket Celticában, és a törzsek együtt-tartását leküzdjék a druidák, előmozditák a szabad községek alakulását a nagy városokban, mellyek saját főnökeiket élethossziglan, vagy bizonyos időre választották.

A tartományokban tehát két párt alakult: egyik a druidák-, és a városok választott tisztviselőinek, a másik a törzsek örökös főnökeinek vezérlete alatt. Amahhoz tartoztak az aeduok (Autun), emehhez az arvernek (A u v e r g n e), és a sequanok (F r a n c h e-C o m t é); és a szövetségi elsőbbség végett fegyerre kelve, testvéri czivódásaikban

[1]) Lásd M. Serres előadását a tudományok Academiájában.

a kárhozatos idegen közbenjárásért folyamodtak. Az aeduok, elbizakodván a romaiak szövetségében, elzárva a Saone folyót, a sequanok sertés-kereskedését akadályozták; kik bosszuból némelly suev törzseket hivtak meg Germaniából. Ezek Ariovistus (E h e r e n - f e s t?) vezérlete alatt átkelnek a Rajnán, az aeduokat adófizetőkké teszik; de egyszersmind szövetségeseik ellen is föltámadva, a sequanok birtokának egy harmadát, a german hóditók szokása szerint elfoglalják, és még egyszer annyit követelnek [1]) tőlök.

A közös szerencsétlenség kiengesztelé az aeduokat és sequanokat, kik a suevek ellenében idegen segélyt kerestek. Az aeduoknál két testvér birta a főhatalmat: egyike Dumnorix, a helvetiai gallusokkal szövetkezett; rábeszélvén őket, hogy hegyeikből Gallia sikságaira üssenek; a másik, Divitiacus, druida, és hazájából menekült, nehogy megaláztatásának tanuja legyen, Roma barátságára hivatkozva, Romába jött segélyt kérni. A senatus napról-napra halasztá a dolgot: mialatt Divitiacus, ki olly férfiasan ellentállott Ariovistnak, a romai pompa és miveltség által elvakitva, azon gondolatra jött, hogy ezt honába is átültetheti; szerencsétlenségére azonban a polgárisodást Romával összezavarta, s amaz iránti szeretetből Roma zsarnokságának eszközévé, s czinkosává aljasitotta magát.

Helveták betörése.

Mig a senatus haboznék, hire jött, hogy a helveták megindultak: szintolly rettegést terjesztve maguk körül, mint a cimberek és teutonok. E nép a Rajna, Jura hegység, Rhodanus, genfi tó, s Apennin havasok közepette lakott: négy törzsre, 12 városra, s 400 falura oszolva, és számos olly népekkel egyesülve, mellyek a mostani déli Alsatiát, Sveviát, és Bajorországot lakták. Megunva azon földet, mellyen a világot pusztitó valamennyi barbarok átvonultak és csatáztak, örömest hallgattak Orgetorix [2]), egyik főnökük tanácsára; s elhatározták, hogy a nagy Ocean partjain fognak megtelepedni. Fölégetve tehát a városokat és falvakat, s mindazon élelemszereket, mellyeket magukkal nem vihettek, a szövetségesek segélyével 500,000-re szaporodván, megindultak azon szándékkal, hogy a santonok (S a i n t e s) tartományában, a Charente és Garonne torkolatai közt fognak megtelepedni; s 378,000 főnyi számmal a romai Galliát elözönlötték.

---

[1]) Napoleon sz. Ilona szigetén értekezést készitett a gallus háboru történetéhez; érdekes látni, miként itéli meg a régi hadvezért az ujabbkori hős.

[2]) O r halom, c e d száz, r i g h király: száz hegy királya.

Caesar által leveretnek.

A legelső hirre lépéseket tett a senatus, hogy a Havasokon tuli városokat engedelmességben tartsa, s védelmökről gondoskodjék; egyuttal oltalmába vevé az aeduokat, és többi szövetségeseiket. A helyett azonban, hogy Ariovist zsarnokságától megszabaditaná őket, követeket küldött hozzá dus ajándékokkal; kik királyi czimet, és azon igéretet hozták neki, hogy birtokában nem fog háborittatni. Caesar Genfbe érve, lerontatja a hidat a Rhodanuson (58.), narbonai Gallia minden erejét összeszedi, a hadi pontokat megerősitteti, s a helvetákat, kik egyedül szabad átmenetet kérének tőle, puszta szavakkal ámitja. Ezek látván az akadályt, Dumnorix és az aeduok által segittetve, a Jura völgyeibe nyomulnak, és a Saone folyamon hajóznak fölfelé; de Caesar utoléri őket, megveri, s a tigurinok törzsét egészen megsemmisíti; s egy másik győzelem által biztositja magát az ellenség és gyanus szövetségesek ellen. A helveták kénytelenek valának visszatérni hegyi állomásaikba; hatezeren pedig futás közt utoléretve, elfogattak, és ellenség gyanánt tekintettek.

Ariovistus megveretése.

Gallia minden részeiből érkeztek az üdvözletek Caesarhoz, de egyuttal a panaszok is Ariovistus zsarnoksága miatt. Ennek minden gőgje és kegyetlensége sem lett volna képes elhatározni Caesart, ha saját, és honának érdekeire nem tekint. Elfoglalva a germanok Sequaniát, egyedül a Rhodanus választá el őket a romai birtoktól: elegendő ürügy volt ez arra nézve, ki diesőséget, hatalmat és reményt jött keresni Galliába. Ariovistus találkozván vele, emlékezteté őt a romaiaktól nyert megtiszteltetésre; megigérte neki, hogy nem fogja háborgatni a romai birtokot, sőt védeni fogja ellenségei ellen; és megemlité azt is, milly irtózatos néppel volna Caesarnak dolga. S valójában ezen magas termetü, s fáradhatlan munkásságu germanok már négy év óta mindig szabad ég alatt háltak; s a romaiak közt olly borzasztó hirek keringtek iszonyu termetökről, hogy a legvitézebb is, midőn csatába ment ellenök, végrendeletet tett. Caesar azonban megkezdé a harczot, és uj bátorságot öntve katonáiba, Besançonba vezeté őket, s a Rajna mellett csatát vív a suevekkel. Ezek feleségei, mint jósnők, a folyam örvényeinek, és a hullámok morgásának figyelmes vizsgálata után, a bekövetkező uj-holdig kérték a csata elhalasztását; mire a babonás germanok bátorságukat vesztve, tökéletesen megverettek. Ariovistus e csatában két nejét, és két leányát vesztette; s ő maga is megfutamodván, rövid ideig élt. Ekképen tehát egy hadjárattal két borzasztó ellenséget győzött le Caesar.

A gallusok örültek: de midőn látták, hogy Caesar nem vezeti vissza győztes seregeit, sőt mint valamelly meghóditott tartományban intézkedéseket tesz, visszatartja a tuszokat, és adót vet ki: csak akkor veszik észre, hogy urat cseréltek. Az elégületlenség még inkább terjedt, s az apró éjszaki államok a nagyobbak körül támadó szövetségbe léptek(57). Caesar, gyanut forralván, szaporitja seregeit, és Belgium ellen indul: hova őt a szövetségbe nem állott többi törzsek, s talán maguk a druidák is meghivták. A belviszályok ugyan megkönnyiték a harczot: de annál nehezebbé tették azt a még szüz ardennei erdőségek, a kiterjedt mocsárok, és a fatorlaszok, mellyek megül suessonok, bellovakok, és nerviek (Picardia, Hainault, Flandria), vad függetlenségöknek makacs védői, százezerenkint törtek elő. A belgák vitézül ellentállottak a nagyobb számu ellenségnek: midőn egy harczos az első sorban elesett, azonnal más lépett helyébe. Caesar maga vallja meg rólok, hogy a vakmerőség minden látszata nélkül, a legnagyobb folyamon átusztak, sziklákra fölmásztak, és igy előnyös állást foglaltak maguknak; annyira hátrált a vitézség elől minden nehézség.

Caesar azonban győzött; a nerviusok megsemmisittettek, az aduatiak, még az Olaszországban elveszett cimberek és teutonok maradványai, megadást szinlelvén, fegyvereik egy részét a táborba küldötték: de a többit elrejtvén, orozva megtámadták a romaiakat; minek következtében Caesar őket megverte, s végre Aduatot is (Namur) bevette: hol 53,000 embert rabszolgákul eladott; mialatt helytartója Crassus Armoricát hóditotta meg.

Most már a többi Gallia elfoglalása végett a menapiak és morinok erdőségeibe is behatott Caesar (Zeland, Gueldria, Gand, Brügge, Boulogne): meghóditja Aquitaniát, azután megtámadja a veneteket (Vannes), ezen hatalmas, részint a szárazon, részint a szigeteken élő népet; melly Britannia szigetből folytonos segélyt kapott. A romai hajók nem követhetvén a venetek hajóit a mély tengerre, s a posványos helyeken sánczokat sem lehetvén fölhányni, a hadjárat hosszabb ideig tartott: mindazáltal a romai állhatatosság diadalmaskodott. Egy más german csapat, az usipetek, és tenchterek a messapiusok tartományába rontottak; de Caesar eléjek sietett, és nem hogy kihallgatta volna követeiket, ő, ki mindig a népjogok megsértését vetette azok szemére, kiket kiirtani szándékozott, hanem lánczokba veretvén őket, váratlanul megtámadta az ellenséget, s minden fáradság és dicsőség nélkül meggyőzte; s végre a Rajnán átkelvén, a german népek közt rettegést terjesztett. Minthogy pedig belátta azt, hogy a

gallusok lázadásának székhelye, s tulajdonképeni forrása Britanniában keresendő, elhatározta magában, áthajózni e szigetre, hogy a bajt ott gyökerében elfojtsa.

Britannia.

A jelenleg Anglia és Scotia nevezete alatt olly hires sziget [1]), a régi hagyományok szerint zöld halmok tartományának, azután méz-szigetnek, s végre Bryt, vagy Prydain-nek neveztetett: honnan e nevezet, Britannia származik [2]). A Forth és Clyde folyamoktól éjszakra eső rész Alb-in hegyes tartomány; a déli rész kelet és dél felé Lloegr, nyugotra Kymru nevet viselt, a népektől, mellyek azt lakták, s mellyek latinosan cambrok-, és logrieneknek neveztettek. E cimberek mintegy hat századdal Kr. e. érkezvén oda, a celta eredetü őslakókat tovább szoritották: kiknek egy része nyugotra települt meg, Erin, a romaiaknál Hybernia szigeten [3]); más része pedig éjszaki Brétagneban vonta meg magát; s itt három szövetségre valának különözve: a majatok a sikságon, az albanok a hegyeken, éjszakra Forth-tól; a celták, vagy caledonok a Grampian hegyektől délre eső mocsárokban [4]). Itt az átalános scot, vagy idegen nevet kapták: mellyet később Albaniára, a sziget hegyes részére alkalmaztak. Megtarták nemzeti szokásaikat, fölosztva clan-, vagyis inkább rokonságokra, mellyek talán egy közös ősatyától eredtek, s mellyekben a szegény és gazdag közösségben éltek: távol levén tőlök minden idegen bölcseség; és az ősök tetteivel táplálván elméjeket, mellyeket a bardok az őrtüzeknél, vagy télen a kandalló mellett megénekeltek.

A hódítás félelme, s nemzeti ellenszenv miatt elkülönözték magukat a déli rónaságokon lakó cimberektől. Ezeket tova üzték a lo-

---

[1]) Tacitus Agricolának tulajdonitja azon fölfedezés dicsőségét, hogy Britannia sziget volt. Pedig már Virgil éneklé:

Et penitus tuto divisos orbe Britannos. Ecl. I. 27. Caesar azonban határozottabban irja le Britanniát, mint háromszögü szigetet: „*Britannia insula natura triquetra*“ etc. (*De Bello gallico.* Lib V.) Nem is tartja ő magát Britannia fölfedezőjének; alig említi azt a IV. könyvben: szigetnek nevezi, melly, mint mondja, nem igen volt ismeretes a gallusok előtt (*insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent*, etc.); miért is ő a partok kikémlelésére Cajus Volusenust küldötte ki hosszu hajókkal; s irja, hogy e közben: „*a compluribus ejus insulae civitatibus ad eum legati veniunt.*“

[2]) *Archaeology of Wales.* **Aug. Thierry**, *Hist. de la conquête de l' Angleterre par les Normands.*

[3]) *Er-in*, nyugoti sziget.

[4]) *Magh-aite* sikföld, *alb* hegy, *colyddon* erdőség.

grienek a hatalmas Hu vezérlete alatt, kik Gallia délnyugoti partjairól jöttek; honnan önkényt, vagy nyomatva, a nyugoti partokon haladtak az ugy nevezett Cambriában, mialatt az ujon érkezettek a keleti, s déli partokon telepedtek meg. Néhány század mulva a Manche partjain kereskedést üző belgák jöttek közbe, egy cimberek-, cattok-, más teutonok-, és celtákból lett vegyes nép; tovább a coranok, kik Németalföld mocsáros vidékeiről, a sziget keleti partjának mocsárai közé költöztek át, közel a Humber torkolatához.

Eme cimberek maradványait akarják némellyek mai nap is szemlélni Wales, és a franczia Bretagne lakóiban, kik önmagukat kimreknek nevezik. Tévednek azonban, kik az ő nyelvökben a tiszta celta kiejtést keresik: mert ez teuton elemekkel vegyült; s a ki e két tartományban divatozó nyelvekből akarná megtanulni a régi celta nyelvet, mindenekelőtt a német eredetü szavakat kellene kiválasztania: e tanulmányt pedig sokkal nagyobb sikerrel lehetne alkalmazni a skot és irlandi ers nyelvre, mint sem az alsó bretagneira [1]).

[1]) Hogy még a fölületes nyelvészek is lássák a különbséget a valódi celta nyelv, és az alsó breton közt, melly celta, teuton, és néhány latin szavakkal van vegyitve, közlöm a Miatyánkot mind a két nyelven: mit annál örömestebb teszek, mivel látom, hogy nagyon is sokat épitenek némellyek a Thierry, s egyebek által fölállitott rendszerekre.

Alsó breton, vagy cimber (kimr) nyelven:

Hon tad pehini a son en eon,
Hoch ano bezet sanctifiet,
Roet deamp ho ruanteles,
Ho bolonte bezet gret en duor evel en eon
Roet deomp hon bara pebdeziec,
A perdonet deomp hon offansu evel ma perdonomp dar ne pere ho devus hon offanset;
Ne bermettet ket e cuessomp e tentation ebet,
Oguen hon delivred a zruv. Evelse bezet gret.

Scot gallus, vagy celta nyelven:

Ar nathairne ata at neamh,
Gorna bennaigte huinmsa.
Gu deig do rioghachdsa,
Dentar do iholli air dtalmhuin mar ata air neamh,
Tab hair dhuinn annigh ar naran laitheamhuil,
Agas maith dhuinar ar bhfiacha, amhull mhatmuid dar bhfeicheam hnuibh,
Agas na leig ambnadhread sinn;
Achd saor sinn o ole,
Oir is leatsa an rioghachd an cumhacd agas an gloir gusiorraidh. Amen.

Nyelv.

Bentham Vilmos [1]) lényeges különbséget akar fölállitani a walesi és irhoni nyelv között, melly utóbbi phoeniciai, vagy semi eredetü volna. E kérdést a szónyomozás utján tárgyalja, melly módot a jobb nyelvészek, vagyis az összehasonlitó nyelvészet barátjai már régen elvetendőnek találtak. Összeszedett sok neveket Spanyolország partjain, és más vidékeken is: ezen nevek a phoeniciektől erednek, és az ir nyelv által értelmezhetők; tehát a phoeniciai, s irlandi nyelv ugyanegy. Ekképen okoskodik ő; de jelenleg egészen másképen áll az okoskodás, ugymint: a phoeniciai és a zsidó minden kétségen kivül testvérnyelvek; összehasonlitva tehát a zsidónak nyelvtani szerkezetét az irlandival, az eredmény megoldotta a talányt. Sőt maga Bentham bizonyitékai is azt erősitik, hogy a gall és irlandi nyelv az indo-europai néprajzi családhoz tartozik.

Sokkal jobban tárgyalja ez utóbbi kérdést az angol Pritchard [2]). A celta és indo-europai nyelvek rokonságának bebizonyitása végett, még a szavak hasonlatosságát is vizsgálat alá veszi, s bebizonyitja, hogy az egyszerü gyökszavak, ugymint a számnevek és az alapigék gyökei ugyanazok; ezután az igét veszi szigoru elemzés alá: honnan kitetszik, miként a belszerkezet gyökeresen hasonlit. Az ‚esse', l e n n i igének bámulandó hasonlatossága van a persa főnevü igével. A celta nyelv tanulmányozása továbbá világot deritett az e családbeli többi nyelvekre is. Számos nyelvészek azon véleményben vannak, hogy az igék hajlitásai a névmások alkalmazásából erednek az illető személyekben. Már pedig a többes számu harmadik személy a latinban, persában, görögben, sanscritban n t, n d, ντι, ντο, t i, n t-be végződik, s nem is ismerünk névmást, melly ezen végzetet megfejthetné. S ime előáll a celta nyelv, mellynek többes számu harmadik személye szinte n t-vel végződik és megfelel e névmásnak h w y n t, vagy y n t.

Jaekel [3]) bebizonyitá(?), hogy a régiek által fölhozott celta szavak mind német eredetüek. A tudomány föladata, felvilágositani azt annak idejében, valljon a családi rokonságból származik-e e körülmény, vagy pedig onnan, hogy a régiek a barbar nyelveket összezavarták. Volney gróf nyelvészeti dijt tüzött ki, melly a franczia Academia által évenkint kiosztatik; s 1836-ban bizonyos Pictet Adolf

---

[1]) *Gallok és kimrek*, Dublin, 1834.

[2]) *Orient. origin of the celtic nations*. Oxford, 1831., és London, 1836.

[3]) *Germ. Ursprung der latein. Sprache*. Breslau, 1830.

nyerte el Genfben egy értekezéséért: A celta nyelvek rokonságáról a sanscrittal, mellyben több, általunk mondott igazságok foglaltatnak.

Szokások.

Caesar nem ismerte a sziget utolsó lakóinak átalános, hanem csak a különféle törzseknek nevezeteit. Ezek valamint eredetre, ugy szokásra nézve is különböztek. A belgák nadrágot és ujjast viselve, földmüvelők és kereskedők voltak; a cimberek hussal és tejjel táplálkoztak, bárányborbe öltözve, fákkal környezett fa gunyhókban; a gallok, vadak és mezitelenek, vadászatból és fák héjjával táplálkoztak: mindnyájan hosszu hajat és bajuszt viseltek, és zöldre mázolták képöket. A déli népek harczias aristocratia alatt állottak; az éjszakiak törzsekre oszlottak. Ugyanazon család tagjai a legszorosabb közösségben éltek egymás közt, melly nem csak a vadászat termékeire, prédára és javakra, hanem a nőkre is kiterjedt: minden családban volt 10—12 nő, az atya, a fiuk és testvérek közhasználatára; a gyermek annak tulajdona lett, ki először ismerte meg az asszonyt; mit is Julia, Augustus leánya, egy brittnőnek szemére hányván, ettől válaszul nyeré, hogy e részben nincs mivel kérkedni a romai hölgyeknek, kik titkon a szabadosokkal és rabszolgákkal üzik azt, mit a brittnők nyilván, s hozzájok illő férfiakkal követnek el [1]). A phoeniciek gyakran meglátogatták a szigetet: szokás szerint Falmouth öbölben kötve ki, főleg a Sorlingh szigetekből nyerendő ezin végett: mellyek is e miatt a görögök által Cassiteridáknak neveztettek. Ide menekültek a druidák is, Galliában elvesztett hatalmuk fentarthatása végett.

Caesar partra szállása Britanniában (55.).

Minthogy Britannia különösen szent tartomány volt, Caesar sem kalauzokat, sem élelmi szereket, sem tudomást nem nyerhetett a partok, s az apály és dagály természetéről. Ezért tehát a kiszállás nagy veszélyekkel volt összekötve a mai nap Kent-nek nevezett keleti csucson, az e partokhoz nem alkalmas hajókkal, épen azon időtájban, midőn a tele-hold rendkivüli dagályt idézett elő. A lakosok által folyton nyugtalanitva, már ingadozott a sereg, midőn a tizedik legio zászlótartója, melly leginkább ragaszkodott Caesarhoz, a sassal előretörve, társaihoz igy kiált: Eltürnétek-e, hogy zászlótok a barbarok kezeibe essék? Szava és példája föléleszté a lelket a katonákban; a romaiak bátorsága szétverte a britteket, kik azonnal követséget és tuszokat küldének Caesarhoz.

[1]) **Diodorus Siculus.** Lib. XXVI.

De látván azt, hogy a hajókat nagyon megviselte a vihar, s a romaiak magukat biztosságban hiszik, ujra fegyverhez nyultak a betörők kiirtására. Caesar kénytelen visszavonulni, vagy inkább megfutni, miként vetélytársai [1]) és a cimberek mondák; kik az ő dalaikban dicsekedtek, miszerint a Prydain sziget meghóditására jött caesariak [2]) ollyképen tüntek el, mint a hó elolvad a déli szél fuvalma alatt.

A proconsul igyekezett kiköszörülni a csorbát: s e végre alkalmasabb hajókat készittetett a kiszállásra; hasznára fordítván itt is az Imanuentius és Cassivelaunus két főnök közt kiütött viszályokat. Nehogy azonban távolléte alatt a gallusok föllázadjanak, a tavaszi napéjegyenletkor Itys öbölbe hivta meg őket, s az előbbkelőket és gyanusabbakat magával vivé. Ezek közt vala Dumnorix, kinek Caesar, testvére Divisiacus miatt megbocsátott; de kit a kegyelem el nem tompithatván a szolgaság gyalázata iránt, lázadást támasztott a betörő ellen, s jelenleg a tisztes fogságból menekülni akarván, futása közben megöletett. Hihetőleg az illy eljárás elidegenité Divisiacust a romaiaktól; legalább többé nincs róla említés a történetben.

Második kiszállás (54.).

Caesar szerencsésen Britannia sziget-parthoz érve, rávette a sziget lakóit, hogy neki adót fizessenek, és békében maradjanak; mi után a szárazföldre visszahajózott. Kétszáz hajóján egyebet nem hozott vissza magával némelly rabszolgák- és gyöngyöknél [3]); nem hagyott vissza őrsereget, sem erősségeket nem emeltetett. Az adó, miként maga is gyanitá, soha sem fizettetett meg; és Roma gunyolta őt, hogy tartományt győzött le, hol sem ezüst, sem arany, sem a müvészet-, vagy tudománynak nyoma nem találtatott [4]). Ki gyanithatá akkor, mivé válhatik e sziget, összehasonlitva az őt gunyoló Romával!

---

[1]) Territa quaesitis ostendit terga Britannis. **Lucanus**, *Phars.* II. 572.

[2]) Fölismerhetők a *Triodd ynys Prydain*, *Caisairiaidd* elnevezésében, 102—104 lapon.

[3]) Ha igaz, hogy a gyöngyök vitték rá Caesart Britannia megtámadására, ugy fölöttébb csalatkozott; mert a gyöngyök itt igen aprók, és fakó szinüek: miért is jelenleg már nem halásztatnak; ámbátor az *unio margaritifera* nem ritka termék Anglia folyóiban.

[4]) **Cic.** *ad famil.* VII. 7. 8. 9. Dio azt mondja, hogy az egész gyalogság szétveretett, és a lovasság segélye nélkül megsemmisittetett volna. Horatius és Tibullus több helyütt ugy tekintik Nagy-Britanniát, mint meg nem hóditott tartományt. A hadjárat tehát nem lehetett olly dicsőséges, miként azt Caesar commentárjaiban festi.

Ujabb zavarok Galliában.

Galliában megujultak a lázadások a kemény bánásmód, és a katonai kicsapongások következtében. A treviri Induciomarus, fáradhatlan hazafi megujitá a támadásokat, és támogatá Ambiorixot, az eburonok főnökét: mig végre feje Labienushoz hozatott. Látva Caesar, hogy fegyverrel az eburonokat le nem győzheti, a törvényeken kivül helyezé őket; kihirdetvén, hogy személyök és javaik annak tulajdonaivá válnak, ki őket megkaparitja: s a romai nép barátságát biztositá azok számára, kik e gonosz emberek kiirtására közremüködnének [1]). A felhivás nem maradt siker nélkül: az orgyilkosokat 50,000 romai harczos gyámolitá; kik között Cicero egy testvére, Junius Brutus, Trebonius, és a patricius ifjuság virágai voltak.

Hét évi hadjárata alatt Galliában nem sokra ment Caesar a hóditásokban: de annál inkább növekedett dicsvágya. Serege, mint a hosszu hadjáratok alkalmával szokott történni, nagy ragaszkodással viseltetett az iránt, ki azt győzelmekre vezette, s inkább Caesar, mint a köztársaság seregének neveztetheték. A távol tartományokban vivott csatáknak bizonytalan homálya tágas tért nyitott a képzelődésnek a veszélyek és előnyök nagyitásában; s igy Pompejust háttérbe szoriták az ismeretlen tartományok, és a világtól elválasztott nép fölött nyert diadalok: még pedig olly nép volt ez, melly a világ végéről jött, hogy a Havasokon innen, s a tarpeji szikla tövében üsse föl sátorait; miért is a hadvezér, ki őket legyőzte, egy Camillus- és Mariussal hasonlittatott össze; sőt ezeknél is többre becsültetett: mivel emezek csak visszanyomták a gallusokat, Caesar pedig fészkökben kereste föl őket.

Voltak azonban Caesarnak hatalmas ellenségei, kik minden vádat összeszedtek ellene: fölemliték a zsarolásokat, mészárlásokat, a foglyokkali kegyetlen bánásmódot, mintha irtó háboru viseltetnék ellenök, főleg a követeken elkövetett árulást; s midőn előterjesztetett, hogy Caesarnak köszönet mondassék, a szigoru Cato fölkiáltott: ‚Micsoda köszönet? inkább bánat, és könyörgés az istenekhez: nehogy a vezér hibái miatt hadseregünket büntessék; és inkább szolgáltassuk ki őt a germanoknak, nehogy Roma a hitszegést igazolni látszassék' [2]).

Mások, kik nem olly szigorun, de bölcsebben gondolkoztak, megjegyzék, milly veszélyes dolog, egy ember kezében hagyni a pa-

[1]) *De bello gallico.* VI. 36.

[2]) **Plutarch**, *Caesar* életrajzában.

rancsnokságot mindkét Galliában, ki a Transalpinában meghóditva magának a sereget, a Cisalpinán keresztül Roma falai alá vezethetné idővel. Azonban a proconsul barátjai, köztök Cicero [1]), megemlité, hogy ha bár nagy nemzeteket hóditott is meg Caesar, de még nem csatolta őket az államhoz a bölcs törvények, megállapitott jog és szilárd béke által; hogy e háborut annak kell befejezni, ki azt megkezdte; sőt Caesar hálát érdemel, hogy a romai, s olaszországi kéjelmek helyett inkább választja lakását a zordon vidéken, durva népek közt.

E támogatást, hogy a parancsnokság tovább is meghagyassék nála, részint a jó siker által szerezte, mi a néptömegnél olly nagy nyomatékkal bir; részint pedig pénzen vásárolta: kedvezvén a köznépnek, és megvesztegetvén a demagogokat. Husz és fél millio összegen egy nagy tért vásárolt; mellyen márvány-oszlopzatu csarnokokkal forumot épittetett a nép mulatságára. Nyolcz és fél millión vásárolta meg Aemilius consul közönyösségét; 12,300,000 lirával egy tribunnak jóakaratát: és e fegyvereket mind hazája ellen kovácsolta. De hogy kiadásokra pénze legyen, föl kellett emelnie az adót; kifosztotta a szent helyeket; letette a nemzeti tisztviselőket: hogy a Romához, és hozzá ragaszkodó egyéneket vagyonhoz juttassa. Ez által az elégületlenség kitört; és Galliának megtartása még nagyobb áldozatba került, mint sem meghóditása.

Lázadás Galliában. Vercingetorix.

A carnutoknál fenyegetett druida-párt tüzte ki legelőször a lázadás zászlóját (52.); s a felhivás még ugyanazon estve faluról-falura, 160 mérföldnyire vitetett. Genabumban (Orleans), az idegen kereskedők meggyilkoltattak; és Vercingetorix a lázadók élére állt. Ezen ifju, régi arverni családból született [2]); és testvére volt Cetillnek, ki zsarnokságra törekvése közben megöletett. Vercingetorix, szabad hazafiui érzelmek által lelkesülve, s az idegen zsarnokot gyülölve, Caesar igéretei által nem hagyta magát elcsábittatni: sikerült neki, föllázitani az egész tartományt; s még a földmüvelő szolgákat is fegyverbe szólitván, a gyávákat máglyára itélte, s narbonai Galliát és a romaiaknak téli szállásait megtámadni készült.

A hir hallatára, daczára a rideg télnek, bámulandó gyorsaságá-

---

[1]) *De provinciis consularibus.*

[2]) La Saussaye (*Revue numismatique.* 1838.) egy Vercingetorixnak tulajdonitott éremről tesz emlitést, mellynek sulyja 135 gran lett volna. A jelvény rajta ꝺ, melly ugy látszik Arverniát, vagy talán csak Gergovia városát illette, valamint Solimariaca jelvénye O O volt.

val elősiet Caesar: a narbonaiak ingadozó hitét megszilárditja, s átkelvén a jéggel boritott Cevenneken, az arvernek mögött terem. Vercingetorix rávette őket, miszerint minden elszigetelt házat, és nem védhető várost égessenek föl: nehogy az ellenség oltalmat, és a gyávák menedéket leljenek azokban. Ugyanegy napon a biturigok, több ezerekre menő falvai felgyujtattak; szintugy a carnutoknál, és másutt is: és a népesség a határszélek felé vonult, mezitelenül, és szegényen; egyedül azon gondolat által vigasztalva, hogy megmenti hazáját, melly még nem a kőhalmazokban áll.

Caesar maga leirja, milly borzasztó erőfeszitéssel kellett neki küzdeni, majd a gallusok összes ereje, majd ismét egyes tömegek ellenében, mellyek a sürükből, vagy a völgynyilásokból előtörtek. S jóllehet a hős Vercingetorix soha sem tágitott, jóllehet hivei megesküdtek, addig haza nem térni, mig az ellenség sorait kétszer keresztül nem törték: Caesar mégis fegyelemmel, ritka hadi jártassággal, majd kegyetlenség-, majd ismét szelidséggel, főleg pedig az által, hogy a visszavonás magvát hintette el a gallusok közt, föntartotta magát. A benszülöttekből egy legiot válogatott ki magának, mellynek jelvénye pacsirta volt; és ez neki rendkivüli szolgálatokat tett, előbb Galliában, később Olaszországban.

Avaricum bevétele.

Avaricum (Bourges) alatt vonták össze a gallusok főerejeket. Caesar hathatós ellentállás után bevette a várost; és 39,200 védtelen egyént konczoltak föl a proconsul katonái: ki bámulandó hidegvérüséggel beszéli el a mészárlást, a nélkül, hogy egy szóval mentené magát, vagy könyörületet mutatna irántuk, vagy hogy csak szándékozott volna is a kegyetlenséget fékezni [1]).

Csupán 800-an menekülvén meg a mészárlásból, Vercingetorixhoz futottak; ki ezalatt uj ellenségeket támasztott Románok: s bár mennyire fölülmulta is Caesar a gallusokat e mesterségben, Gergovia ostromával, melly a föllázadt városok közt legerősebb volt, kénytelen vala fölhagyni. Az aeduok, nemesebb ösztönnek engedve, Vercingetorixhoz csatlakoztak; ki most közakarattal fővezérnek választatott.

---

[1]) De bello gallico VII. „Parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quispiam qui praedae studeret; sic et Genabea caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter quadraginta millium, vix octingenti, qui, primo clamore audito, se ex oppido ejecerunt, incolumes ad Vercingetorigen pervenerunt."

Ez Alesia alatt vonta össze minden erejét: melly város épitése tyrusi Herculesnek tulajdonittatott; de az éhség miatt nyomorult helyzetbe jutott. Critognatus azon inditványt tette, ennék meg a nem használható egyéneket, mint atyáik cselekedtek a cimberek elleni háboruban; azonban elhatároztatott, hogy küldessenek el, és ők sirva távoztak a városból Caesar tábora felé. Itt azonban nem hogy könyörületre találtak volna, de sőt inkább lenyilaztattak: s a kik még életben maradtak, éhen vesztek el.

Vercingetorix rabbá lesz.

A legnagyobb veszélyben Vercingetorix elbocsátotta lovasságát, hogy a vidéken elszéledve, mindenütt harczot támaszszanak. S csakhamar a Garonnetól a Rajnáig, a Havasoktól az Oceanig csörögtek a fegyverek, és 240,000 gyalog harczos, és 8,000 lovas indult meg Alesia felé. Bámulandó vitézséget tanusitottak a szövetségesek: csakhogy a támadás- és táborozásban egészen járatlanok voltak, a romaiak pedig mesterek. Sőt a taktikát is elhanyagolták, azon meggyőződésben, hagy a hadtudomány egyedül a vitézségben áll: ezenkivül még könnyelmü, s vakmerő természetöknél fogva, nem voltak képesek állhatatosan kitartani a nagy hévvel kezdett müködéseket. Győzött tehát a fegyelem; és nem sokat bizván a segédcsapatokhoz, az Alesiabeliek békét kértek. Caesar azt adta nekik válaszul: adják ki főnökeiket, és rakják le fegyvereiket; a többiben bizzák magukat kegyelmére. Vercingetorix lóra ülve, kinyittatja a kapukat, és a proconsul birói széke felé vágtatván, azt körülnyargalja, s erre kardját, sisakját, lándsáját lábaihoz veti. Óriási termete elrémité a katonákat: Caesar szemére hányja, mikép rosszul hálálta meg temérdek kegyeit; kedvezésnek nevezvén a hizelgéseket, hogy őt hazájának elárulására birja, s hálátlanságnak, hogy azt utolsó csepp vérig oltalmazta; s őt lánczokban Romába küldötte. Az Alesiabeliek rabszolgákká aljasittatván, minden harczosra egy-egy illy rabszolga jutott.

Az aeduok, és arvernek meghódoltak (51). Azonban az aedui Sur, az atrebati Comm, Ambiorix, Lucter, Vercingetorix barátja, Gutruat a carnutok, Dumnac az andok, Correus a bellovakok főnökei, a senoni Drappetes, még nem estek kétségbe hazájok fölött. Tapasztalásból okulva, belátták, hogy csak ugy számithatnak sikerre, ha a harczot több pontokon mindannyi csapatokban folytatják; miért is három müködési pontot választottak, éjszakra a bellovakoknál, nyugotra az andok közt, és délre a cadurkoknál: mialatt a trevirek föladata volt, háborgatni Labienust, Caesar helytartóját.

A proconsul minden ovatosságot meghiusitó gyorsaságával ráüt a biturigokra, s megszalasztja őket: ennek következtében sokan elhagyák hazájokat, máshova költözendők, hol nem dulhatnak a romaiak. Jaj volt annak, ki a győzők kezébe esett! A főnökök megvesszőztettek, s azután lefejeztettek; máskor ismét a foglyoknak kezeik vágattak le, azon Caesar parancsára, kinek emberi érzelmei s nagylelküsége átalánosan magasztaltatott [1]), és ki azt szokta volt mondani, mikép igen nagy szomoruságot okozna neki vénségében, ha csak egy kegyetlenség végett is szemrehányást kellene magának tennie.

Végre tiz év mulva a hős Galliát teljesen legyőzte e férfiunak bámulandó tevékenysége; 1800 városnak bevétele, 300 népnek meghóditása, 3 millio legyőzött, kik közül egy millio elesett, és ugyanannyi elfogatott [2]), képezte Caesar dicsőségét. Ekkor a tartomány sebeinek behegesztésére törekedvén, bejárta a városokat, kegyesen bánt a néppel, czélszerü törvényeket hozott, elkobzások, számüzetések, katonai gyarmatok nem keseriték a legyőzötteket; 40 millio sestertius adó, hadi dij czimével palástoltatott, és az uj Gallia comata tartomány nagyobb kiváltságokban részesült, mint a togata.

A proconsul mindent kikerült, mi az ingerlékeny, és a vérző sebek által elkeseritett népet megsérthette volna. Kardját, mellyet a sequani harczok közben elvesztett, egy templomban föltalálván katonái, mosolyogva mondá: ‚Ne bántsátok; ez szent tárgy.' Illy módon lekötelezte magának a gallusokat. A Havasokon tuli veteránokból alkotott legiót, kik sisakjokon a pacsirtát [3]), mint az éberség jelképét viselék, zsold, fegyverzet, és más jogok tekintetéből a romai legiókkal egy lábra állitotta; segédcsapatokat gyüjtött a fegyverek különféle nemei szerint, mellyekhez a gallusok igen jól értettek: nehéz gyalogságot Belgiumból, könnyü gyalogságot Aquitania-, s Arverniából, ruthen ijászokat, és még ezenkivül lovasságot. E csapatok nevezetes tulsulyt kölcsönöztek neki vetélytársai fölött, és ujabb vállalatokra szolgáltak neki eszközül; valamint kezességet nyujtának neki jövőre. S vagy ez oknál fogva, vagy mivel a germanok fenyegették őket, a gallusoknak nem volt többé kedvök, a polgárháborut fölhasználni függetlenségök elérésére.

[1]) **Hirtius** (44.): „Quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse."

[2]) **Plutarch**, *Caesar* életrajz. 15.; *Πόλεις μὲν ὑπὲρ ὀκτακόσιας κατὰ κράτος εἷλεν, ἔθνη δὲ ἐχειρώσατο τριακόσια, μυριάσι δὲ παραταξάμενος κατὰ πέρος τριακοσίαις, ἑκατὸν μὲν ἐν χερσί διέφθειρεν, ἄλλας δὲ τοσαύτας ἐξώγρησε.*

[3]) Eszünkbe juttatja a vendée-iek *baglyát*, a forradalmi harczok alkalmával.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Roma az első triumviratus alatt.

A tiz év alatt, mig Caesar Galliában csatázott, Roma kárhozatos fejetlenségnek martaléka lett; hasonlitva egy szilaj lóhoz, mellynek gazdája hiányzik. A nagy tömeg elszegényedése az egyesek hatalmát növelte. Mig azelőtt a többek közt fölosztott, és nem sok ideig tartó tisztségek a diesvágyók törekvéseinek gátot vetettek, és nem hagyták odáig fejlődni a dolgokat, hogy a polgárok egy ember diesősége által homályositassanak el: jelenleg a hosszabb időre engedett hatalom, és az egy kézben öszpontosult fontosabb tisztségek hozzászoktatták a népet, hogy a dolgot a személylyel azonositsa. E visszaélés következtében Pompejus, ki a tribunok hatalmának Sylla általi megszoritásait eltörölve, népszerüséget szerzett magának, két izben nyitva látta maga előtt az utat az uralkodásra: s mindannyiszor hiányzott nála az erő, vagy eltökélés, azt megragadni. Ő Sylla dictatorságára vágyott: nem ugyan ennek fegyvereivel, hanem a nép szavazata által; a háboruban szerzett hatalmat a béke idején szunnyadni engedte, s mindenkép igyekezett dieséreteket aratni, magát szükségesnek mutatni, a szenvedélyeknek hizelegni, sőt a leggonoszabb embereket is fölhasználni a nyugalom fölzavarására, azon reményben, hogy a jobbak önkényt fogják őt megkinálni a főhatalommal. Már szinte egészen meghasonlani látszott a nemességgel, midőn nejét Muciát, a két Metellus testvérét, ki Caesarral tiltott viszonyban állott, eltaszitva magától, ötven éves korában más feleséget vőn. Ezután, hogy megnyerje magának a népet, pompás kerteket készittetett számára, szinházat emeltetett, és az arenába elefántokat és oroszlánokat vitetett, s ezek által halálos viadalokat adatott elő [1]).

[1]) Cicero épen rossz kedvében (csak ekkor, és csupán ezért? S.) elégedetlen a Pompejus által rendezett játékokkal. „Öt nap alatt két pompás vadászat volt: ki tagadja ezt? Azonban egy komoly tárgyakkal foglalkozó férfi, minő gyönyörüséget találhat annak szemléletében, ha a gyenge embert az erős vadállat szétépi, vagy a jeles vadat az ügyes vadász leteriti? Az utolsó napokban elefántok jöttek elő, mellyeket a köznép megbámult: de ezen látvány semmi gyönyört sem okozott; sőt némi könyörület támadt az emberben annak meggondolására, hogy ezen állat talán némi rokonságban is van az emberi-nemmel.“ *Levelek.* VII. könyv. M. Mariushoz. Különös dolog! egy szétszaggatott ember látása kevés örömet (?) okoz, és az elefánt leszurása könyörületetre gerjeszt. (Szerző különös ellenszenvvel viseltetik Cicero ellen. Csupán ebből magyarázhatni ki azon faggatódzó modort, mellyel egyes szavakban akad fön Ciceronál, mig mások egész bün- és tévrend-

Cato, ki a tények valóságát a tanok hajlithatlanságának akarta alárendelni, sokat ártott hazájának az által, hogy egy többé föl nem támasztható multra akará azt visszavinni, a helyett, hogy a kikerülhetlen jövőre irányzaná annak sorsát : ő inditványt tett a senatusban, hogy adassék ki a németeknek a hadvezér, ki a gallusokat legyőzte; Pompejust gyanusitá ; Ciceroval ellenkezett : mindazáltal tovább is üzte a rabszolga-kereskedést, és átengedte fiatal nejét a gazdag Hortensiusnak ; s midőn már elegendő kincseket szerzett magának, visszavevé őt.

Ciceronál, hogy nagy államférfiu lehessen, hiányzott a szilárd elhatározás az események irányában. Nem is lehetett várni illyesmit e szenvedélyes lélektől, midőn sem a dolgok régi rendjét önmegtagadás nélkül felforgatni, sem a jövőt előrelátnia nem lehetett : főleg miután saját hajlamainak szeretete-s gyülöletével, reményeinek és félelmeinek szemüvegén át tekintett abba. Maga Cicero is ollykor elszégyenlette magát ingatagsága miatt : de azért szilárd elhatározásra még sem juthatott. Elbizva magát harcz nélkül kivivott diadalában, szünet nélkül beszélt consulságának idejéről, Catilináról, a Romát fenyegetett tüzvészről, és a titokban hegyezett gyilkokról. Ez által irigységet támasztott ; minek bizonyságaul szolgálhat egy ellene történt, és Sallustiusnak tulajdonitott heves kifakadás : hol (mellőzve az ő, neje és leánya erkölcsei ellen szórt rágalmakat), illy szavak intéztetnek hozzá : „Dicsekszel az elfojtott lázadással! Szégyeneljed inkább magadat, hogy consulságod alatt forgattatott föl (?) a köztársaság. Te otthon Terentiáddal fontolgattad az ügyeket : az egyiket halálra itélted, a másikat pénzben marasztaltad el önkényed szerint. Egy polgár házat épitett neked, a másik nyári lakot Tusculumban, egy harmadik Pompejiben, s ezek mind becsületes, jó emberek voltak ; ki pedig illyesmit tenni nem akart, az gonosz ember volt, ki

---

szerökkel szárazon elmehetnek. S valljon megtagadja-e azzal az emberek szenvedése iránti részvétet, ha még állatok iránt is nyilvánit illyent ? Ámbátor ő a küzdtéren elvérző emberekben csak elitélt bünösöket látott. Cicero kétségkivül nem haladta meg valláserkölcsi tekintetben, akár elveket, akár magaviseletet illetőleg, korát, és ennek hitetlenséggel párosult vadságát az érzelmekben : ez átalános osztályrésze volt a romai miveltségnek csak ugy, mint minden bálványozó népnek : de csakugyan méltóbb rá, mint Catilina, hogy kifejezései, tettei, s főleg szándékai kedvezőn itéltessenek meg; s azok ott is, hol helyeselnünk nem lehet, mentségre találjanak, azon szelidebb miveltségért tartozó hála fejében, mellyért minden időben, de főleg korában, számtalanok lettek adósai e ‚gyáva' polgárnak : ki mégis szerette hazáját, és méltóvá tette magát a hon-atyának, ‚Pater patriae' nevezetére. E dicséretet még halálának okozója, Augustus sem tagadhatá meg tőle. (S.)

utánad leselkedett a senatusban, lakodban szándékozott meggyilkolni, fölgyujtással fenyegeté a várost. S hogy megmondjam az igazat (?), miből állott örökséged, és miből áll most? Mennyire meggazdagodtál az ügyek vitele által? Mi által szereztél magadnak olly pompás nyári lakokat? A polgárok vérén, és veritékén (?); te, ki hizelegsz az ellenségnek, gunyolódva bánsz barátiddal, nemtelen minden cselekedetedben *). S még azt merészled mondani: ‚Oh boldog Roma! melly consulságom alatt ujjá született?' Valóban szerencsétlen város; melly gyalázatos üldözést szenvedett, midőn a törvénykezés, és a törvények kezeidben voltak. S mindamellett nem átallod

*) Illyesminek utánmondása, miután a megszólás és rágalom ellen soha sem volt a legszentebb is védve, csak azon elfogultságot tanusitja, mellyel sokszor a legjelesebb történetirók is egyes, nekik nem tetsző személyek ellen viseltetnek. Szerző Pompejust elitéli, mert ‚nem mer Sylla lenni', Cicerot, mert nem a százezerek vérével festet tcsata téren, hanem békés eszközök által nyert diadalmat, s vivta ki a halhatatlanságot... Hibát, tévedést, talán bünt is mindenkinek vethetni szemére: de mikor arról van szó, hogy ‚mint használták föl egyes hatalmasok egy fenékig megromlott világ- és államban mindenhatóságukat': akkor Pompejus felől minden esetre méltányosabb itéletet várhatnánk meg egy honfitársától. Cicero hiusága nem olly szörnyüséges vétek, hogy miatta a rend- és józan ész tulsulyának tett szolgálatokat el lehetne feledni: kedvtelve hallgatva meg egy szennyes pasquillansnak titokban szórt alávaló gunyjait. Gazdagsága sem volt olly rendkivüli, hogy a jobbakban irigységet, vagy félelmet gerjeszthetett volna: s lett volna bármilly nagy, a mindig jövedelmes ügyvédi pályán, rendkivüli szónoki tehetségével érdemelte. Még korunk is képes Angol- és Franciaországban nálánál gazdagabb ügyvédeket fölmutatni, kik nem ‚polgártársaik vérén és veritékén gazdagodtak meg.' Pompejus és Cicero főérdeme azon humanus szellem érvényre juttatásában áll, melly a csak pár évvel előbb dult harczok, és egy Antoniusdühöngésével dicséretes ellentétet képez Miért, hogy szerzőnél Marius hamarább talál kegyelmet, mint a hazáját őszintén szerető szelidebb Cicero, vagy akár Pompejus? Amannak legiszonyubb tetteit is lehet menteni; mig ennek szándékai is gyanusittatnak. Pompejusnak minden diadalai könnyen szerzett győzedelmek, minden, mit benne kortársai ‚nagy'-nak hittek, merő középszerüség, ő egy közönséges ember. Miért?.... Vagy a többi, ugy nevezett ‚nagy'-ok dicsőségében a szerencsének mi része sem volt? Vagy Jugurtha és Mithridates, Marius és Caesar, hősei szerzőnek, kikben annyi csudálni valót fedezett föl, csak azért volnának nagyobbak Pompejusnál, mivel ők épen semmi eszköztől sem rettentek vissza, kitüzött czéljok elnyeréséért küzdve: mig Pompejus utálta a kegyetlenséget, és polgártársainak más uton kinyert szavazatával akarta dicsőségét megalapitni? Bizonyára a vérengző látványokban gyönyörködő Roma kivánatával daczoló Pompejus, azon egy tette által, hogy a legyőzött fejedelmeket (133. l.) „nem hogy meggyilkoltatta volna, mint *szokásuk* volt a romai hadvezéreknek, sőt inkább visszaküldé őket hazájokba," az emberiség nagyobb hálájára tette magát érdemessé, mint valamennyi néptribun, és többet használt a világnak, mint a Gracchusok pártszellemben üzött, s épen azért boldogtalan

szünet nélkül hangoztatni: „Hajoljon meg a fegyver a toga, s a babér a szónoklat előtt;“ te, ki a politikában ingatag vagy, és egyik pártnak sem maradtál hive“ [1]).

Ez utóbbi vád nem volt alaptalan *); mert a milly dühös ellensége volt Cicero Caesar- és Crassusnak: midőn ezek egyesültek, hizelgett nekik. Pompejusnak heves pártolója levén, jelenleg gunyszavakkal ingerelte őt; a triumviratus czéljára, s veszélyeire figyelmezteté**); s Catot ellenkérésre ösztönözte. A hatalom emberei nem türhették e szabadságot *[3]); s ámbátor könnyen megvásárolhatták (?) volna őt, az általa annyira ohajtott augurság átengedése által [3]), inkább Publius Claudiust állitották ellenébe *[4]). Ez utóbbi, patriciusi vérből származván, ifjuságát féktelen kicsapongásban töltė [5]); szerette többi közt Pompeját, Julius Caesar nejét: ki azonban napa Aurelia, és sógornője, Julia őrködése alatt állván, vele nem találkozhatott. Régi szokás volt, hogy a consularis év vége felé, a consul, vagy praetor házában gyültek össze az előkelő hölgyek a Vesta-szüzekkel

---

törekvése. Különben Cicero hirnevét biztosabb alapon nyugvónak hiszszük, mint hogy azt egyes rágalmazók, és a Catilinát pártolók epés kifakadásai bemocskolhatnák: s ha mellette itt pár szót emelünk, ez csak azért történik, mert mindig megtisztelteteésnek tartjuk, egy becsületében megtámadott, nem ugyan erény-minta, de kortársainál hasonlithatlanul jobb ember védelmére kelhetni. S.

[1]) **Quintilianus**, *Instit.* IV.

*) Sőt épen az válik dicsőségére a csak jót és igazat akaró férfiunak, ha egyik pártnak sem tud rabja, s vakon hódoló eszköze lenni: midőn látja, hogy mindkét párt tulságokra engedi magát ragadtatni, s elhagyja a jog és minden pártérdeknél magasabb igazság ösvényét. S.

**) S nem helyesen? S.

*[3]) Ez talán csak nem Cicero vétke? S.

[3]) Et quoniam Nepos proficiscitur, cuinam auguratus deferatur? quo quidem uno ego ab istis capi possum. Vide levitatem meam. Ad Attic. II. 5.

*[4]) Ismertebb nevén Clodiust, egy az egész mivelt világ szemében elitélt semmire kellőt, a latrok leggonoszabbikát; ki által üldöztetni, Ciceronak dicsőségül szolgált, mint szolgálna ma is bárkinek. S.

[5]) „Quis enim ullam ullius boni spem haberet in eo, cujus primum tempus aetatis palam fuisset ad omnes libidines divulgatum? qui ne a sanctissima quidem parte corporis potuisset hominum impuram intemperantiam propulsare? qui cum suam rem non minus strenue, quam postea publicam confecisset, egestatem et luxuriam domestico lenocinio sustentavit?“ E dolgokat mondá Cicero a senatusban *post reditum*. 5. Más alkalommal pedig: „Primam illam aetatulam suam ad scurrarum locupletium libidines detulit; quorum intemperantia expleta, in domesticis est germanitatis stupris volutatus, etiam Cilicum libidines barbarorumque satiavit“, etc. De harusp. responsis 21.

áldozatot mutatván be a Jó istennőnek, kinek neve egyedül a nők előtt volt ismeretes. A szertartások olly titokban tartattak, hogy egyebet sem tudunk róluk a régiek után, mint hogy ének és zene is volt mellette; egyetlen férfi, még a házi ur sem vehetett részt a szertartásokban: sőt a férfiak, vagy him állatok képei is fátyollal takartattak el [1]).

Ez ünnepély jelenleg Caesar, akkoriban főpap házában tartatván: Claudius, egyetértésben kedvesével, énekesnő öltözetében belopódzott; s egy rabszolganő által teremeibe vezettetvén, megunva már a várakozást, azt elhagyta: midőn egy másik rabszolganővel találkozott, ki megszólítván őt, szavában férfira ismert; és azonnal zajt ütvén, napfényre jött a szentségtörés. A mysteriumok azonnal félbeszakittatván, és az ajtók bezáratván, Claudius ben találtatott; és gyalázatosan kihajtatván a házból, az egész városban tudva lett a dolog. Claudius nyilvánosan vádoltatott szentségtörésről; azonban elég kincsesel birt a vesztegetésre, s egyéb gonosz eszközökkel a csábitásra [2]), valamint czinkosokkal is a rémitésre. Cicero kezdetben nagyon is föltüzelve ellene Terentia által, ki féltékeny volt Claudiára (!), a bünös nővérére, ez utóbbi által megnyeretve, semmit egyebet nem vallott, mint a mi átalánosan tudva volt [3]). Azt mondják, hogy Piso consul a fölmentés, és elitéltetés két kezdő betüje helyett, mind a két jegyet a fölmentés betüjével osztatta ki a nép közt; s ámbátor Cato az igazságtalan eljárásnak felfüggesztését kérte, a Claudius által megvásárolt birák azt minden áron befejezni kivánták: és Claudius fölmentetett; mire nézve Catulus helyesen jegyzé meg, miszerint a támadható zavargás elnyomására fölállitott őrök, tulajdonképen a biráknak fizetett pénz őrizetére rendeltettek oda. Maga Caesar nem akarván magát gyülöletessé tenni a tömeg előtt, elállott a vádtól, s mint tanu fölhivatván kijelenté, miképp neki semmi mondani valója sincsen. Mindazáltal eltaszitá nejét; s midőn ez ellentéten csudálkozá-

---

[1]) . . . Ubi volari pictura jubetur
Quacumque alterius sexus imitata figura est. **Juven.** VI. 389.

[2]) Jam vero (dii boni! rem perditam!) etiam nocte certarum mulierum atque adolescentulorum nobilium introductiones, nonnullis judicibus pro mercedis cumulo fuerunt. **Cic.** *ad Attic.* I. 16.

[3]) Plutarch mondja, s Cicero is megvallani látszik: Nosmetipi, qui Lycurgei a principio fuissemus, quotidie demitigamur. Neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire. U. o. 13. 16.

sát nyilvánitá valaki, válaszul adta: ‚Caesar nejéhez még gyanunak sem szabad férnie.‘

Most már fölbátorodván Claudius, mindent merészelt; és saját erszényéből gladiator-csapatot tartván, megreszkettetté a szegény szabadosokat, kik a forumon a romai nép fölségiségét képviselték; és daczára annak, hogy született patricius volt, hogy tribunnak választathassék, magát egy plebejus által örökbe fogadtatta.

Cicero iránt, fönebbi tette miatt, gyülölettel viseltetvén, elérkezettnek vélte a bosszu óráját: annál is inkább, mivel a triumvirek által is gyámolittaték; kik őt használták föl eszközül hatalmuk gyakorlatában. A tribun tehát megnyerte magának a nép kegyét; korlátolván a censorok hatalmát, kiktől elvette a jogot, senatorokat és lovagokat a jegyzékből kitörülhetni: mig azelőtt sorshuzás utján jelöltettek ki a tartományok a consuloknak, Claudius a kinevezési jogot a törzsgyülésekre ruházta; ezek pedig végtelen téreket jelöltek ki a consuloknak. Igy kapta Piso Macedoniát, Achaját, Thessaliát, Boeotiát; Gabinius Syriát, és az ásiai tartományok nagy részét (58).

Cicero beborulni látván maga fölött a láthatárt, megvásárolta (?) Nonnius tribunt, hogy tiszttársával mindenben ellenkezzék. Claudius azonban megesküdött Ciceronak, hogy semmit érdeke ellen nem teend; sőt Pompejus és Caesar is körülvették őt, szüntetné meg Nonnius makacs ellenkezését. Tullius belekerült a kelepczébe*): s Claudius nem találván többé ellenmondóra, azon határozatot vitte keresztül, hogy a tribunok által a népgyülés elé terjesztett törvényeket illetőleg nincs szükség auguriumokra; s igy a vallási akadályt elháritotta az utból, mellyet ellenségének hivei, ellenében még fölhasználhattak volna.

---

*) Ez ismét nem rá nézve szégyen. A szerző által is idézett Middleton ez eljárást igen érthetővé teszi előttünk, midőn irja: „Caesar szándéka az egész ügyben az volt, hogy Cicero bátorságát megtörje, s őt magától függővé tegye. Mig tehát Claudiust alattomban arra birta, hogy Cicerot üldözze, ennek eszközöket ajánlott a bajbóli menekülésre. . . . Caesar végre egy, Cicerot igen lekötelező módon, legatusi tisztséggel kinálta őt meg oldala mellett Galliában, és egész komolysággal sürgette őt annak elfogadására. Ez biztos, és tisztes mód volt a veszély kikerülésére. . . . Azonban Cicero némi gondolkodás után ezt is visszautasitá. Ő nem akarta senkinek, legkevésbbé Caesarnak, szabadulását köszönni: ő magát saját erejével akarta védni: mit meg is tehetett volna könnyen, ha a triumviratus nem müködik ellene. E hajthatatlanság Caesart annyira fölingerelte, hogy nyomban elhatározta magát, Claudiust pártolni, s Cicerot hatalmának egész sulyjával el nyomni.“ (Romai történet. II. Köt. 15. Fej.) S.

Megtéve minden előkészületeket, törvényt fogadtat el, mellynek ereje szerint mindaz, ki valamelly polgárt a nép beleegyezése nélkül halálra itélt, vád alá helyeztessék. Cicero nem is kételkedvén, hogy e fegyver ő ellene kovácsoltatott, gyászba öltözék, megnöveszté szakállát, és barátit védelemre fölkérte. Maga a senatus is gyászt öltött *): mig a consulok a bibor fölvételét megparancsolták. Kétezer lovag feketébe öltözve, kisérte őt; könyörögvén érette, s egyszersmind védelmezvén Claudius czinkosai ellen, kik abban találták örömüket, ha gunyolhatták a megalázott szónokot. Az első csapásra szintolly gyávaságba esve, mint gőgös (!) volt azelőtt: másoktól kért tanácsot, mellyet magában föl nem lelhetett. Lucullus biztatá, ne rémüljön meg: s a lovagok, és iránta jó indulattal viseltető polgárok élén meg fogja semmisíteni ellenségeit. Cato és Hortensius figyelmeztették őt, ne kövesse Catilinát, s őrizze meg becsületét mocsoktalanul. Caesar ajánlá neki, kerülje ki a vihart; s hogy magával viszi őt, mint legatust Galliába: de ő nem fogadván el ez igen tisztességes ajánlatot, Caesart határozott ellenségévé tette. Pompejus pedig feledve barátját, ki annyira ment bálványozásában, hogy mindazt igaznak és jónak tartaná, mi neki hasznos és kedves volt [1]), cserben hagyta őt, és falura vonult. Midőn Cicero vejét küldötte hozzá, pártolást kérni, mentegette magát; s midőn személyesen jött hozzá, honnlétét megtagadta. Ciceronak tehát oka volt boszszonkodni ez emberre, ki szemében magasztalván őt, bensőkép irigye volt, s kiben mint államférfiuban nem volt becsületesség, és egész lényében nem volt nemesség, férfiasság, sem függetlenség [2]).

Cicero számkivetésben (april 1.).

Cicero tehát egyedül maradt Claudius ellenében; ki most már nyiltan vádolta őt a törzsek előtt Lentulus, Cethegus, és több más romai lovagok kivégeztetése miatt. A gyanitható eredményt be nem várva, éjjel a várost elhagyta. A Claudiustóli rettegés még inkább sulyosbitá a számüzés szenvedéseit. Vibona, lucaniai város, melly őt

*) E részvét is meg volt talán vásárolva egy szegény Cicero által, a Crassusok ellenében? S.

[1]) Tantum enim animi inductio et mehercule amor erga Pompejum apud me valet, ut quae illi utilia sunt et quae ille vult, ea mihi omnia jam et recta et vera videantur. Ad fam. I. 9.

[2]) Nos, ut ostendit, admodum diligit... aperte laudat; occulte, sed ita ut perspicuum sit, invidet; nihil come, nihil simplex, nihil ἐν τοῖς πολιτικοῖς honestum, nihil illustre, nihil forte, nihil liberum. Ad Att. I. 13.

védnökének választá, bezárta előtte kapuit. Siciliában, hol quaestorsága alatt dicsőséget aratott, s mellyet Verres ellen olly szépen oltalmazott, tisztes menedékre vélt találhatni, főleg Virgilius praetornál, kit ő tett emberré; azonban alkalma vala meggyőződni, hogy a szerencsétlenség leleplezi a hálátlanokat [1]). Innen elutasittatván, jóllehet szives fogadtatásra talált Brundusiumban, Laenius Flaccus kertjében, nem tartá tanácsosnak, sokáig maradni egy helyen, és elhajózott onnan.

De hát merre vegye utját? Görögország és Epirus telve volt rablókkal, kik ellenségének, Antoniusnak zsoldjában állottak; Macedoniát Piso, Claudius hive kormányozta; ő tehát Cyzicust választá Mysiában. Dyrrachiumban kiszállván, olly fogadtatásra talált, melly enyhité a számkivetés keserüségét: mindazáltal a nagy szónok szünet nélkül hazájára forditva szemeit [2]), buban emészté magát; mit látván a görögök, midőn vigasztalására az iskola minden okoskodását kimeritették, pedig a minőket ő maga fitogtatott bölcsészeti kérdéseiben, álomlátások- és auguriumokhoz folyamodtak, azon biztositással, hogy nem sokára vissza fog hivatni hazájába; addig is magát Thessalonicába vitette. Itt sirt, jajgatott, halált ohajtott, önmagát meg akará ölni: miként szoktak cselekedni azok, kik attól félnek, hogy a világ megfeledkezik róluk *).

E közben Claudius mintegy örülve diadalának, egy határozat által számüzeti Cicerot négyszáz mérföldnyi távolságra a várostól,

---

[1]) Levelein kivül lásd beszédét *pro Cn. Planco.* 40.

[2]) Levelei tele vannak gyáva panaszokkal. „Meghalok fájdalmamban, kedves Terentiám! Nyomorultabb vagyok nálad nyomorultnál; mert a közös szerencsétlenségen kivül, a vétek is bennem van. Kötelességem lett volna, vagy a legatio elfogadásával kikerülni a veszélyt, vagy fegyveresen és gyorsan ellentállni, vagy hős módjára elesni. Nincs nyomorultabb, rutabb, méltatlanabb dolog ennél. Éjjel-nappal előttem lebeg bánatod.... Sok ellenségünk van; a többiek pedig majdnem mind irigyek. Ritkán irok neked: mert ha van is néha bátorságom, midőn neked irok, vagy leveleid olvasom, könyekbe borulok, és nem birok magammal. Oh bár ne vágytam volna annyira az élet után! Oh én szerencsétlen! Mi lesz a kis Tulliából? Gondolj te vele; én elvesztém fejemet.... Nem mondhatok többet, mert elfojt a fájdalom." Miért is Asinius Pollio **Senecánál** mondja: „Omnium adversorum nihil, ut viro dignum est, tulit, praeter mortem." (S ez ugy látszik, nem épen csekélység. S.) De hozzáteszi: „Si quis tamen virtutibus vitia pensarit, vir magnus, acer, memorabilis fuit, et in cujus laudes oratione prosequendas, Cicerone laudatore opus fuerit." (Ezt nem kellene feledni. S.)

*) Mind elhiszszük szerzőnek: egyedül azt kivánjuk e szörnyü ‚gyávaság' némi mentségére fölhozni, hogy ama rettenthetlen Marius, ki egyebet sem tudott,

javait elkoboztatja, házát és nyári lakait lerontatja, s a papok által fölszentelteti a tért, mellyen azok álltak, hogy visszaadásuk lehetetlenné váljék. De midőn javai árvereztettek, egy vevő sem jelentkezett*). Hogy Catonak ellenmondásaitól szinte megszabaduljon Claudius, a cyprusi király javainak és országának elfoglalásával bizta meg őtet.

Visszahivatik.

Ekkor a triumvirek már semmi akadályra sem találtak; s Claudius még támaszai, a triumvirek ellenében is éreztette hatalmát. De midőn L. Flaviust kényszeriteni akará, hogy a Pompejus által rábizott ifju Tigranest neki átadja, s őt Armeniába zavarok támasztása végett visszaküldötte, Pompejus is megbosszulni szándékozott a vakmerő demagogot, Cicero visszahivatása által (57). Az ügy a senatus elé terjesztetvén, nagy hévvel karoltatott föl [1]), mint valamelly győzedelem a népszerü párt fölött**). Midőn a kérelem a nép elé terjesztetett, Claudius megjelent a forumon, körülvéve egy csapat gladiatortól, Cicero barátjainak elriasztására: azonban Annius Milo, tiszttársa, és szintolly határozott férfiu, ugyanazt tette; s mig a két csapat farkasszemet nézett egymással, a visszahivatási rendelet elfogadtatott.

Gyorsan repült Cicero Thessalonicából Dyrrachiumba, innen Brundusiumba; honnan valóságos diadalmenetet tartott Romába. A municipalis városok, a gyarmatok, vetélkedtek a tiszteletnyilvánitásban*3): a senatus eléje ment a Capena kapuig, s a Capitoliumba vezette, honnan a polgárok vállain vitetett lakába [2]).

Ujon elfoglalva helyét a senatusban, megifjodott befolyását Pompejus szolgálatára ajánlá föl; kinek legujabb jótéteményét, nem

---

mint az emberölés nemes mesterségét, s örökké vérben fördve, igen hozzászokhatott volna már a halálhoz, és annak félelmét megvetni tanulhatta, midőn az üldözésére küldött lovasokat látta a parton, *sirva* esedezett a hajósoknak, hogy ne szolgáltassák őt ki! (Plutarch. in Mario.) Cicero pedig csudálatos hidegvérüséggel nyujtá ki fejét a levágásra. S.

*) Talán ők is meg voltak vásárolva? S.

[1]) Virtutem incolumem odimus,
Sublatam ex oculis quaerimus invidi. **Horatius.**

**) Ez volt tehát a *népszerü* párt, a Clodiusé! Gyönyörü párt. Valóban nem csuda, ha Ciceronak is elment kedve tőle. Különben Pompejus épen e pártnak ohajtott tetszeni, midőn Cicerot megtagadta. S.

*3) S ők nem voltak *nép*? ... Vagy pedig valljuk be, mikép azon egész elnevezés: ‚népügy, néppárt' stb., merő ámitás, és szép szavakkal üzött játék a demagogoknál. S.

[2]) „Kivülem minő más polgárt ajánlott a senatus külnemzeteknek?" stb. *Pro P. Sextio.*

pedig megfeledkezését tartotta szem előtt; s alkalmasint tulnagyítva (?) az éhségből eredő veszélyeket, azon megbizást eszközlötte ki számára, hogy öt évig gabonával lássa el a várost, és a Közép-tenger kikötői fölött teljes hatalmat gyakoroljon. Kárpótlásul a ‚nagy' férfiu visszaadatá neki a papok által házának telkét; és a kincstárból két millio sestertiust utalványoztatott számára annak fölépitése végett: 500,000-et tusculumi, s 250,000-et formiumi villája fölépitésére.

Claudius meggyilkoltatása.

Cato, ki szünet nélkül a gladiatorok és athleták, mint a város biztosságára nézve veszélyes emberek ellen szórta nyilait, maga is képezett ki e czélra egy csapatot; és csak ugy titokban el akarta őket adni. Milo ügynököt küldött hozzá, ki e csapatot maga számára megvegye; s erre közhirré téve a dolgot, a városban általános kaczajt gerjesztett [1]). És ő e poroszlókkal tartá féken Claudiust, ki Cicero lakainak fölépitését mindenkép akadályozni törekedett. A két csapatfőnök, házaikban elsánczolva, s az utczán egymást fenyegetve, naponkint megzavarák a nyugalmat; mig végre Milo, Pompejus és Cicero oltalmára támaszkodva, miután nyiltan kimondá az utóbbi, hogy Claudius az ő vetélytársa fegyverének szánt áldozat, ezzel az utczán találkozván, vele összekapott, és őt megölte.

A nép föllázadván, elpusztitá a curiát Claudius máglyája tüzének táplálása végett, s megtámadta Milot; ki azonban jól elsánczolva magát házában, a támadókat visszaverte. Törvényszék elé idéztetve, szokás szerint azt kivánták tőle, adná ki rabszolgáit, hogy kinpadra vonattassanak; ő pedig azt felelé, hogy már szabadsággal ajándékozta meg őket: és szabad ember kinpadra nem állittathatik. És igy hiányzottak a tanuk a tettnek bebizonyitására: mialatt Cicero, mint ügyes védő, mindent mozgásba tett megmentésére. Pompejus megelégedvén azzal, hogy ama gonosz, utjából elhárittatott, gyilkosának megmentésével mit sem törődött; Tullius pedig, kiben több volt az ékesen-szólás, mint a bátorság, Claudius poroszlóitól megrémülvén, elkészitett gyönyörü beszédét el sem szavalta; s elnézte, hogy Milo mint számüzött Massiliába küldessék, hol a fölséges halak evésében lelte gyönyörüségét.

Roma most már a triumvirek, vagy bármelly pártfőnök hatalmába került. Crassus és Pompejus, irigységből Caesarnak Galliában szerzett dicsősége iránt, a consulságra törekedtek: azonban hatalmas

[1]) Cic. *ad Quintum fr.* II. 6.

vetélytársra találtak Domitius Oenobarbus személyében; ki mindenütt abbeli szándékát hirdette, hogy Caesar proconsulságát eltörlendi. S midőn egy kora reggel, Catoval oldala mellett, szavazatok gyüjtése végett a városban járna, egy csapat ütvén rájok, Catot megsebesité, s a fáklyát vivő rabszolgát megölte. Ekkor a tribunok a népgyülést megakadályozván, Roma consulok nélkül maradt. A senatus gyászt öltött; és belátván azt, hogy a nyugalmat más módon helyreállitani nem lehet, Crassus-, és Pompejusnak ajánlá a consulságot: kik illy módon czéljokat érték.

Most már nehogy Caesar mögött hátra maradjanak, és fegyvertelenül álljanak, mig annak diadalmas sereg állott rendelkezésére, Pompejus Spanyolországot, Crassus Syriát, Egyptomot és Macedoniát adatta magának. Caesar beleegyezett, csak hogy őt ne háborgassák proconsulságában. Cato ellenkezvén, mivel az illy hosszantartó parancsnokságot veszélyesnek tartotta, C. Trebonius tribun által fogságba tétetett; és határozatba ment, hogy a tartományi kormányzók csak öt év mulva váltassanak föl, sereget tetszésök szerint szedhessenek, és a szövetségesektől a szükséges adót és seregeket megkivánhassák.

Pompejus Jelleme.

Pompejusnak nagyon is kedvező szerencséje, nem engedé benne kifejleni ama jellemszilárdságot, mellyet a viszontagságok edzenek meg. Még szinte gyermekkorában égig magasztaltatva, s imperatornak neveztetve, elhitette magával, hogy ő nélkülözhetlen a hazának, a szabadságnak, a népnek, és senatusnak; mellyek egymásután karjaiba veték magukat, azon reményben, hogy annak idején ismét megszabadulhatnak tőle. Ő tehát sokkal dicsvágyóbbnak látszván, mint sem valójában volt, nem a megszokott módok, ugymint a forumoni megjelenés, vádak és védelem által szerzett magának népszerüséget; sőt inkább bizonyos fénynyel vétetve körül, nem igen mutatta magát nyilvános helyeken, vagy csak számos kisérettel jelent meg: ő megtiszteltetésnek akará tekintetni, ha valakit barátjának nevezni méltóztatott, és mint védnök bánt vele; mindig azt várva, hogy Roma őt, mint egyedüli támaszát, maga keresse föl. Azonban a szabadságnak is meg vannak kényes oldalai; s midőn valaki elrabolja annak kedvezéseit, nem akarja magára venni a szégyent, mintha azokat elpazarolta volna.

Azért még nem mondhatjuk, hogy Pompejus tisztelettel viseltetett hazája iránt; mert ha nem volt is bátorsága mindent megkisérteni, ohajtása mindenre kiterjedt: fölzavarta a vizet, a nélkül, hogy halászni tudott volna benne; s épen ugy cselekedett, mint azok,

kik megsértve az alkotmányt, és annak fölé emelkedni nem tudván, engedelmeskedni nem akarnak, parancsolni nem tudnak: legveszélyesebb ellenei a köztársaságnak, mellynek szabadságát megölik, a nélkül, hogy a monarchia nyugalmát szerezhetnék meg neki. Korlátlan hatalmat ruháztatni magára, Sándorral egybehasonlittatni a hizelgők serege által, folyton terjesztetni, mikép ő Románák egyedüli támasza, a hozzá forduló különféle pártokat biztatni, ezek voltak hiuságának eszközei, mellyek által utat tört magának a zsarnokságra: kezdetben adományozással rontván meg a népet, és elárverezvén a szavazatokat; továbbá lázadásra ingerelvén a népet, hogy ez a dictator szükségét érezze; végre az által, hogy Caesar- és Crassussal kapcsolta magát össze, kiknek, mint Cato mondá, egyetértése, nem pedig ellenségeskedése döntötte meg a szabadság ügyét [1]). Azonban a Pompejus által hegyezett fegyverek, miután azokat használni nem tudta, ellene fordittattak (54). Mégis nem annyira a hatalom, mint annak látszata tevén diesvágyát, Romában visszamaradt, mialatt Crassus a parthusok ellen indult.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A parthusok.

Parthia, egy tágas birodalom Felső-Ásiában, keletről Bactriana, s éjszaki India, nyugotról Media, éjszakról Hyrcania, délről a puszta Caramania által körítették. Királyainak székhelye Hecatompylos volt; mig Assyriát elfoglalván, a nyarat Ecbatanában, Hyrcania városában, a telet pedig Ctesiphonban, a Tigris mellett tölték: honnan önkényileg kormányoztak. Alávetve Persiát, ezzel együtt Sándor uralma alá jutott. Halála után szegénysége miatt nem nagy figyelem fordittatott rá; s Seleucus Nicator és utódjai birták azt, egészen Antiochus Diusig: midőn Arsaces, Artaxerxes Mnemon-, Persia királyának fia, Agathoclest, az Euphratesen tul fekvő valamennyi tartományok kormányzóját megölte (255.); s kitüzvén a függetlenség zászlóját, 465 évig fenálló birodalmat alkotott.

II. Arsaces (253.).

II. Arsaces (Tiridates), az előbbinek testvére, legyőzvén Antiochust és Callinicust, Hyrcaniát a szomszéd tartományokkal meghódi-

[1]) Pompejus politikai jellemzését lásd (C) *Jegyzet* alatt.

totta, az országot szilárd lábra állitotta, s egy csatában IV. Ariarathes, Cappadocia királya ellen, megöletett. III. Arsaces (Artaban) elfoglalta (217.) Mediát: mialatt Nagy-Antiochus Ptolemaeus Evergetes ellen harczolt; de alig tért ez haza, egészen Hyrcaniáig üldözte őt. Arsaces 100,000 gyalogot, és 20,000 lovast összeszedve, megujitja a csatát; és Antiochus kénytelen elfogadni a békét: meghagyván őt Parthia s Hyrcania birtokában.

Phriapatius (IV. Arsaces) tizenöt évig uralkodott utána (216.); s három fiat hagyott hátra: Phraatest, Mithridatest, és Artabant. Az első (V. Arsaces) legyőzte a mardokat, igen vitéz népet a Kaspi-tenger partjain; és halálágyán (174.) számos fiai helyett testvérét, Mithridatest (VI. Arsacest) nevezte ki utódul; kinek tehetségeit nagyon jól ismerte. Ez csakugyan meghóditá a bactrianokat, persákat, medusokat, elymaisiakat, és hóditásait Indiáig terjesztè. Legyőzvén, és elfogván Demetrius Nicatort, Babylont és Mesopotamiát is birtokába vette; s igy a birodalom határait az Euphratestől a Gangesig terjesztè. Hogy egyszersmind jó törvények által azt megszilárditsa, minden legyőzött népek törvényeit átvizsgálván, azokból egy törvénykönyvet állitott össze, az egész birodalom kormányzására.

II. Phraates (VII. Arsaces), az előbbinek fia, Antiochus Sidetes által legyőzetvén (138.), csupán az eredeti Parthiára szorittatott; de csakhamar összeszedve magát, az ellenséget elverte: sőt Syriába is betört volna, ha épen akkor a scythák országára nem ütnek. Hogy velök megmérközhessék, Görögországnak minden zsoldosait, kiket az Antiochus elleni háboruban elfogott, szolgálatába fogadta; kik azonban bosszuból a legelső csata alkalmával a scythákhoz pártolván, Phraates csatát vesztett, és megöletett.

Parthia pusztitása után a görögök és scythák visszatérve hazájokba, az uralkodást II. Artaban (VIII. Arsaces), Phriapatius harmadik fia vette át (127.); de csakhamar megöletett a scythák elleni uj háboruban (114.). II. Mithridates (IX. Arsaces) volt a király, midőn a romaiak által Ásiában nyert diadalok következtében, azok szövetségét ohajtva, követet küldött Syllához: ki noha csak praetor volt, baljára ülteté azt; holott jobbja felől Ariobarzanes, Cappadocia királya ült. A szövetség létrejött; a követ azonban haza térve, fejét vesztette: minthogy egy praetorral kezet fogott. Itt kezdődik a romaiak első érintkezése azon néppel, mellyben olly makacs és veszélyes ellenségre találtak.

Parthusok jelleme.

A parthusok vitéz, bátor nép voltak, és különös ügyességgel birtak a hátrafelé nyilazásban. Már kora gyermekségök óta gyakorolták magukat a lovaglásban; az elökelök lóháton jelentek meg a közhelyeken, sőt lóháton és fegyveresen tanácskoztak, a romaiak nagy bámulatára: kik béke idején nem hordtak fegyvert a városban. Husz éves korától ötvenig minden férfi harczos volt; csatákban nem használták a trombitát, dobot, vagy más lármás szereket: rendületlen vitézségök ösztönözésre nem szorult.

Adott szavukat pontosan megtarták. Mértékletes életet éltek a tartomány természete szerint; mit sem gondolván a földmivelés-, hajózás-, kereskedés-, vagy egyéb mesterségekkel. Sőt azon gyanuval, melly mai napig is tulajdona némelly ásiai népeknek, megszakiták az egyenes közlekedést nyugot és kelet népei közt, és magukhoz ragadák az átviteli kereskedést, vagy egészen megsemmisíték azt; s főleg a romaiakkal vivott harczok alatt, az idegeneket kizárták az országból: minek következtében az Indiával kereskedés más irányt vett, s Palmyra és Alexandria virágzását mozditá elő. Nőül vették még növéreiket, sőt anyjokat is; és a számos családot különös szerencsének tartották. Vallásuk a természeti erők durva tiszteletében állott: noha a persák tanaiból is vettek át egyet-mást, és hitték, hogy a csatában elesettek számára halhatatlanság tartatott fön a más világon.

Államszerkezet.

Királyaik habár elfogadták is a görög miveltséget és tudományokat, mellyek akkor egész keleten elterjedtek, nem engedték át magukat a mértéktelen fényüzésnek, melly a többi ásiai uralkodók romlását előidézte. A ‚királyok királya, nap és hold testvére, s nagy fejedelem' czimet viselték: hatalmuk azonban a hadi feudalismus bizonyos neme által korlátoztaték; nagy tekintélylyel birván a 18 satrapia hadi főnökei, mellyekre a birodalom volt osztva: ezek közül 11, Armenia és a Kaspi-tenger határaitól kezdve, egészen Scythiáig f e l s ő, a többiek a l s ó helytartóságoknak neveztetvén. Ezen kivül az ország különféle tartományokat foglalt magában, mellyek adófizetés által megtarták függetlenségöket, és saját királyaikat, mint Persia: főleg pedig tágas kiváltságok, és különös alkotmány engedtetett a görög macedoni gyarmatoknak: mint Seleuciának, hol a parthus királyok érmei veretek. A senatus, vagy államtanács, a katonai aristocratia által képeztetvén, még a fejedelmet is letehette; s hihetőleg annak választását is megerősité, mielőtt a s u r e n a, vagy a fővezér öt meg-

koronázná. A király az Arsacesek családjából választatott, az öröködési rend megállapitása nélkül; minek következtében trónkövetelők támadtak, s pártok és belharczok keletkeztek: élesztve az idegenek által, kik a veszélyes szomszédokat mindenkép gyengiteni igyekeztek.

Főleg Roma értett e mesterséghez; miután Pontus királyát, Mithridatest legyőzvén, a parthusok szomszédságába jutott. Ekkor az Arsacidák birodalma hatalmának tetőpontján állott: s egy nagy politikai rendszer központját képezte, melly Mesopotamia által a romai tartományokkal érintkezett, keletre pedig a chinai birodalom határáig terjedt; egy oldalról Olaszországot fenyegették (?), más részről a chinai fejedelmek pártviszályait tarták szemmel.

Az Arsaces-család négy fő ágra szakadt: az idősbik Persiát birta, a másik Armeniát, a harmadik Bactrianát, az Indus partján és ismeretlen tartományokban elszórt alán, és goth törzsekkel; az utolsó a massageták fejedelme, déli Oroszország, s a Volga és Tanais partjain lakó goth, alán, szász, med, és persa törzsek fölött uralkodott.

Az Arsacidák nemzeti neve ‚dák' vala, s e név átment az egész nagy nemzetre, melly Ásiában és Europában, a Dunától Felső-Ásia legtávolabb vidékeig terjedt: ugy hogy három századdal Kr. e. Magyarországot és Bactrianát egyformán (?) jelenté *): most pedig [1]) a régi persák maradékait érthetjük alatta.

I. Orodes.

Tigranes-, Armenia királyának hóditásai következtében elvesztek (68.) a parthusok Mediát, Gordianát, Mesopotamiát, Phoeniciát,

---

*) Daciához csak a Bánság és a Tiszán tuli vidék egy része tartozott: mi még nem egész Magyarország. Mi pedig a dacusoknak Arsaces népéveli azonosságát illeti, erre nézve nem csak kételkedni szabad, hanem azt tagadnunk is kell, valamig a thrakokat és persákat azonegy népnek tekinteni nem válik szokássá. Hóditó, főleg keleti népek, uralmukat sok más, velök épen nem rokon népekre kiterjesztek; igy a parthusok is: de azért a geták nem mondhatók soha medeknek, mint a hunnok sem gothoknak. Decebalus lépett a parthusokkal (Kr. u. 108. é. körül) szorosabb viszonyba, nem mint alattvaló, hanem mint hatalmas szövetséges, a közös ellenség, Roma ellen. Az Arsacidák elsejét (Aschek, vagy Arschak) a persa történetirók a legitim Dariusok utódjának, Darab unokájának, és benszülött fejedelemnek mondják; ki tehát alig lehetett egyéb, mint persa. (L. Richter, ‚Hist.-kritischer Versuch über die Arsaciden und Sassaniden-Dynastie, etc. Lepzig, 1804.') De ha ez nem volt is: elegendő, ha a persák övéknek ismerték, magukat a parthus nevezet alá vétetni akarván. A dáhák, kiktől Strabo származtatja az Arsacidákat, épen nem dacusok azért, hogy nevök egyformán hangzik; mint honuk, Daghestan sem Dacia Magyarország mellett. S.

[1]) *Deutsch*, a németek. A német és persa rokonságról l. II. Köt. 64. l. 2. jegyz.

Syriát. De III. Phraates (XII. Arsaces) kiüzte őt Syriából, s lázadó fiát oltalmába vevé; mindazáltal Pompejus közeledtére megujitá a szövetséget Tiridatessel (58). Fiai, Orodes és Mithridates által meggyilkoltatván, az előbbit testvére csakhamar leveté a trónról; de az gyülöletessé válván népe előtt, Orodes a királyi székbe visszahelyeztetett. Mithridates Gabiniushoz, Syria helytartójához fordult; ki a sok hóditások által meggazdagodott ország zsákmánya után vágyva, átkelt az Euphratesen, midőn egy másik elüzött király Ptolemaeus Auletes, 10,000 talentummal kinálta meg őt, ha birtokába visszahelyezné: mit ő elfogadván, Egyptomnak tartott. Mithridates saját erejére lévén szoritva, megbukott, elfogatott, és lenyakaztatott (54).

Crassus Ásiában.

Jóllehet a meghasonlás miatt e vitéz nemzettel, nem igen volt valakinek kedve Ásia helytartóságát kérni [1]), mindazáltal Licinius Crassus utána látott, és nagy áron el is nyerte; a még eddig ki nem fosztott tartomány kincsei édesgetvén őt. Már ki is számitá a nyerendő zsákmányt; és fölülmulni akarván Lucullust, Pompejust, Syllát, az Indus és Ganges aranytermő partjairól, és Nagy-Sándor hadjáratairól álmodozott. Hasztalan ellenzé Aretejus tribun a harczot egy szövetséges néppel, részint a szószékről, részint Crassus távoztának megakadályozása, és a kötéseket védő istenek bosszujának lekönyörgése által. Crassus, Pompejus által pártoltatván, s a kapzsiság és dicsvágy által ösztönöztetvén, Ásiába elindult (53). Dejotárral, a galaták királyával találkozván, ki vénségében uj várost kezdett épiteni: ‚Ugyan, szólott hozzá, miképen foghatsz az épitéshez a huszonnegyedik órában?' Mire Dejotar felelé: „De még te sem kezded ám jókor a hadjáratot."

A parthusok elleni háboru mindenkor veszélyesnek tartatott. Határaikhoz Armenián kellett átvonulni, a Tigris és Euphrates forrásai felé; ezután hegyes vidékeken át vezetett az ut: hol bajos volt a szállitás; végre pusztaságok, és mocsáros sikságok következtek. Az ellenség földére lépvén, azt elpusztitva találták: mezők és falvak felpörköltettek; gabonát, szüleséget, és lakosokat magával vitt a parthus; alig hagyott némi kis őrizetet az erősségekben, mellyek midőn bevétettek, le kelle rontatniok. Ha utolérték is az ellenséget, szokatlan csatát kellett vivni a lovassággal, melly távolról futás közben nyilazott; és a nehéz romai gyalogság borzasztó lándsájával egyáta-

[1]) Sive honestas, sive negligentia, sive inertia est, sive virtus latet sub hac temperantiae existimatione, nolle provinciam. **Cic.** *ad fam.* VIII. 8.

lában semmit sem tehetett. Az ellenség mindig futott, de soha sem győzetett le : s mialatt a sereg hóditott, éhen veszett el.

Crassus, felbátoritva a kapzsiság által, és átkelve Syrián, 10,000 talentumot rabolt el a jerusalemi templomból, mellyet Pompejus megkimélt; azután átkelvén az Euphratesen, a parthusok földjére lépett : kik nem is gyanitva támadást, könnyen visszanyomattak : mire Crassus gőgjében imperator czimet vőn fel. S talán sikerült volna neki a vállalat, ha a meglepetést hasznára forditván, egyenesen Ctesiphon és Seleucia felé tart : ő azonban telelni Syriába ment, s a zsákmány és fölemelt adózások által ohajtván meggazdagodni, a jövedelmeket, vámokat számitgatá, a templomokat fosztogatá, főleg pedig Astargates syriai istennőnek egész keleten hires templomát rabolta ki, s az ezüst fölmérésénél maga is jelen volt.

Ezalatt seregében tágult a fegyelem; mig a parthusok időt nyerve, fegyverhez nyultak. Orodes nem akará addig megkezdeni a harczot, mig a romaiaktól a beütés okát meg nem kérdezte ; de Crassus azt mondá a követeknek, hogy majd Seleuciában adand rá választ. Ekkor Vagisus, a követség főnöke, tenyerét mutatván, igy szólott : ‚Hamarább fog itt szőr nőni, mint sem Seleuciát meglátod.'

Egy része a parthus seregnek Armenia felé vonult, minthogy ennek királya a romaiak részére állott : a másik Mesopotamiának tartott ; vezéreltetve egy rettenthetlen, és hadban jártas surena által, ki e mellett tökéletes ásiai fényüzést fejtett ki : a medusok módjára volt festve, s illattal kenve ; ezer teve vitte utána a podgyászt, 200 kocsi az asszonyokat ; őrseregét ezer lovas képezte, kisérete a gyalogok- és szolgákkal együtt összesen 10,000 főre ment. A legrövidebb idő alatt visszavette a Crassus által elfoglalt városokat ; ki jóllehet megintetve Armenia királya által, hogy ne Mesopotamián, hanem az örmény hegyeken vonuljon keresztül, hol a parthus lovasságnak nem olly könnyü a mozgás, a sikon haladott előre. Temérdek baljóslatok rémiték embereit : ő azonban tultette magát ezeken, s midőn egy romai astrologus azt mondta, hogy vállalatának utjában a scorpionak balcsillagzata áll : ‚Eh ! nem ezen csillagzattól félek én, ugy mond, hanem a nyilastól;' a parthus nyilazók ügyességére czélozván ez által. Ez alkalommal az áldozat belei kicsvén kezéből : ‚Nem nagy baj, ugy mond; gondoskodni fogok róla, hogy a fegyverek ki ne hulljanak kezeinkből.'

Abgar, Edessa királya, ki azelőtt Pompejust segité, magára vállalta Crassus elárulását; és őt hamis hirek által a Carrae melletti sik-

ságra csalta : hol igen bajos levén a tovább haladás, védtelen seregei minden oldalról megtámadtattak. Crassus fia, ki Caesar seregéből az atyjához ment át szolgálni, nem menekülhetvén az ellenség elől, hős védelem után megölte magát. Midőn feje az ellenség lándsájára föltüzetett, a romaiak elborzadtak a rémitő látványtól ; de Crassus igy szólott : „A gyász egyedül engem illet. Roma győzhetlen, a meddig ti rendületlen maradtok. Ha részvéttel viseltettek a szerencsétlen atya iránt, ugy bosszuljátok meg fiát a barbarokon.“

Carrhei ütközet. Crassus halála.

E közben mind sürübben hullottak a nyilak, és olly lassu, fájdalmas volt az azok által okozott halál, hogy sokan kétségbeesésökben a parthus lovasságnak neki rohantak. A setétség véget vetett a gyilkos csatának: és Crassus azt hasznára forditván, Carraebe vonult vissza. Itt a surena által utóléretve, kevesed magával megfutott ; azonban a mocsárok közé jutván, és Ariamnes arab sheik által, ki barátságot szinlelt iránta, tévutra vezettetvén, vesztét kikerülhetlennek látta. A surena békét szinlelvén, értekezésre hivta meg a romai hadvezért ; ki jóllehet cselt gyanitva, emberei által a megjelenésre kényszerittetett. Utközben mondá követőinek : ‚Ha egyszer visszatértetek, Roma becsületének megmentése végett annyit mondjatok, hogy Crassus az ellenségtől rászedve, nem pedig övéitől elhagyatva veszett el.‘

A surena által nagy tisztelettel fogadtatott ; de csakhamar viadal támadt a parthusok, és Crassus kiséröi közt : ki itt életét veszté. Jobb keze, és feje Orodeshez vitetett ; teste pedig a vadállatoknak hagyatott martalékul. Harminczezer katonája közül 10,000 maradván életben, ezek elfogattak, és lemondva hazájokról, a parthusok szolgálatába álltak, és azok leányait feleségül vették [1]).

A surena romai fők és hadi jelvények közt tartotta bemenetét Seleuciába ; követvén őt egy fogoly, ki Crassus ruháiba volt öltözve, lictorok- és testőrökkel, s övezetéről csüggő üres erszényekkel ; egy csapat nő fajtalan dalokat énekelve, gunyolta a legyőzötteket. E város tanácsának a diadalmas hadvezér, a Miletusi mesék, fajtalan elbeszélések egy példányát ajándékozta : melly egy romai ifjunak

---

[1]) Milesne Crassi conjuge barbara
Turpis maritus vixit, et hostium
(Proh curia, inversique mores !)
Consenuit socerorum in armis,
Sub rege medo Marsus et Appulus ? **Horat. III. 5.**

zsebében találtatott; mintegy bizonyitványul, mit lehet várni olly ifjuságtól, melly hasonló könyvekben gyönyörködik.

Orodes mintegy gunyolva kincsszomját, aranyat öntetett Crassus szájába; a surena ellen pedig gyanut forralván, megöleté őt, és a sereg vezérletét fiának, Pacorusnak adta: ki azon reményben, hogy védtelen állapotban találja, megrohanta Syriát. Azonban Cassius kelytartó visszaverte a támadást: mire a parthusok fölhagytak a romaiak elleni vállalatokkal; ezek pedig Crassus gyalázata után nem is tudtak borzalom nélkül a parthusok nevére gondolni.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Második polgárháboru.

Crassusban elveszett az ember, ki egyedül tarthatá fön az egyensulyt Caesar és Pompejus közt; kik bensőleg egymás vetélytársai s ellenségei levén, külsőleg mindig egyetértést mutattak: attól tartva, nehogy Crassus egyik, vagy másik részre nyomja a mérleget. A meghasonlást még inkább sietteté köztük Juliának, Caesar leányának, s Pompejus nejének halála, ki átalánosan tiszteltetett, és mindkettő által szeretteték. Ámbár Pompejus Romában maradt, a törvények ellenére sereget gyüjtött, azon ürügy alatt, hogy a közbékét fentartsa; tettleg pedig, hogy a pártok fölött uralkodván, ő se legyen gyengébb a többi triumvireknél. Domitius Oenobarbus consullá választatván (54.), meg akará fékezni tulságos hatalmát; gyámolitva egyszersmind Cato által: de belátta, hogy az erőszakkal nem mérközhetik olly korban, mellyben, mint Cicero is panaszolkodik, kihalt minden méltóság és szabadság a közügyek kezelésében, és nem maradt egyéb hátra, mint gyáván meghajolni a többségnek, vagy vele hasztalanul ellenkezni [1]). Cato igyekezett ugyan gátot vetni a tisztségek gyalázatos elárverezésének, az által, hogy a szavazat-vásárlókat megbüntette; de ez által maga ellen zuditá a tömeget, melly a szavazatüzletből tenget-

---

[1]) „Quae enim proposita fuerant nobis cum et honoribus amplissimis, et laboribus maximis perfuncti essemus, dignitas in sententiis dicendis, libertas in republica capessenda, ea sublata tota, sed nec mihi magis quam omnibus; nam aut assentiendum est nulla cum gravitate paucis, aut frustra dissentiendum.“ *Cicero* Lentulus proconsulhoz.

te életét; más részről pedig a jelöltek már most nem a néphez fordultak, hanem a triumvirekhez, és hivatalban levő consulokhoz, s velök alkudoztak az elnyerendő hivatal fölött. Mucius Scaevola tribun e részben is akadályt tett az által, hogy a gyülekezeteket, valahányszor a consulok választása alkalmával megvesztegetés jött napvilágra, föloszlatta; az eredmény az volt, hogy hosszabb ideig consulok nélkül maradt az állam. E közben a pártok szünet nélkül forrongtak: gyakori gyilkolások éreztették szükségét a dictatori hatalomnak, a rend helyreállitása végett; s Pompejus elhitette magával, mikép ő az egyetlen, erre alkalmas államférfi: csakhogy kezét nem merte kiterjeszteni utána.

Claudius meggyilkolásának alkalmával szóba jött, hogy dictatorsággal ruháztassék föl; azonban czélszerübbnek látszott, ha egyedül viseli a consulságot: és viselte is azt hét hónapig (52.), Cato, s a conservativ párt minden tiltakozásainak daczára. A helyett azonban, hogy az egyengetett uton előre haladna, hátrálni kezdett: társul választva Caecilius Metellus Scipiot, kinek leányát is nőül vette; s igy a patriciusokkal kibékült. A senatus végre látván, hogy Caesar, megbizottjai által, és egy hatalmas hadseregre támaszkodván, uralomra vágyik, Pompejust kérte föl a szabadság oltalmazására; ha csakugyan szabadságot lehetett keresni ott, hol a kormány egyetlen polgár oltalma alá kénytelen menekülni. Pompejus sem azt nem akará bevallani a senatusnak, hogy a köztársaság elnyomása végett Caesarral egyesült, sem magának, hogy Caesar által rá hagyta magát szedetni. Innen van az általa mindenkor tanusitott habozás, a mi végre is vesztét okozta.

Mindenek előtt szükségesnek látszott, Caesart megfosztani a hadseregtől: ennek azonban legkevesebbé sem volt kedve, megválni a hatalomtól; miután Pompejus uj öt évre megerősitteté magát Afrika és Spanyolország helytartóságában. Claudius Marcellus consul, Pompejus hive, azon inditványnyal lépett föl a senatusban (51.), miszerint Caesar még proconsulsága idejének letelése előtt visszahivassék; de mivel ezt keresztül nem vihette, mindenkép gunyolta a proconsult, sőt egy romai senatort meg is korbácsoltatott, mint mondá, csak azért, hogy visszatérve Galliába, vállait Caesarnak megmutathassa.

Caesarnak nagy pártja volt, mellyet részint pénzen vásárolt magának, részint szeretetreméltó tulajdonai által kötelezett le, s egy hozzá ragaszkodó hatalmas hadserege. Ebbe vetve reményét, a pa-

rancsnokság meghosszabbitását kérte: azonban Pompejus teremtményei által levén betöltve minden tisztségek, kérelme megtagadtatott; mit hallván egy centurio, ki a tanácsteremen kivül várakozott, kardjára ütve, mondá: ‚Majd ez megszerzendi neki a kivánt meghosszabbitást.‘

S Caesar, ki szintolly vitézséget tanusitott Gallia meghóditásában, mint bölcseséget annak kormányozásában és szervezésében, valóban átkelt a Havasokon; és biztos pillantással fölfedezve a neki hányt cseleket, egyik kezében aranynyal tölt erszényt, másikban kardot tartva, gyors határozottsággal hiusitá meg vetélytársának minden terveit. Aemilius Paulus consul, ki eddig határozott ellensége volt, 1500 talentum árán párthivé lett; Scribonius Curio tribunt, Pompejus egy másik fő támaszát, az által nyerte meg részére Caesar, hogy roppant adósságait kifizette; ki is a helyett, hogy Pompejus ohajtása szerint a proconsul elbocsáttatását kérné, azon inditványt tette: vagy mindkettő erősittessék meg két évre, vagy mindkettő hivassék vissza. Noha a senatus huzta-vonta a dolgot, a nép mégis elfogadta a törvényjavaslatot: és e mérséklete nagyon emelte Caesar pártjának tekintélyét; azonban sem Pompejusnak, sem Caesarnak nem volt őszinte szándéka, kiadni kezéből az olly sok fáradalmakkal szerzett hatalmat: csupán a polgárháboru iránti felelősséget nem akarta egyik is magára vállalni; mit ők szintolly kikerülhetlennek láttak, mint a józanabb belátásu polgárok a köztársaság bukását kétségenkivülinek tarták. Azért irá Cicero: ‚Az egyik nem akar urat, a másik nem szenved meg hozzá hasonlót. Caesar a trónt akarja elfoglalni; Pompejus szeretné, ha őt bele ültetnék.‘ Cato pedig mondá: ‚Ha Pompejus győz, számüzöm magamat Romából; ha pedig Caesar, ugy megölöm magamat.‘

A két vetélytárs állása azonban nem volt egyenlő. Pompejus a köztársaság gyámja akart lenni, s azt hitte, hogy az egész hon zászlója alá gyülekszik; s midőn Cicero [1]) visszatérve Ciliciából, és közbenjárói szerepet akarván vinni, kérdezte tőle, minő erőt szándékoznék Caesar ellenébe állitani, válaszolá: ‚Elég, ha egyet a földre toppantok; s azonnal legiok fognak onnan előteremni.‘

---

[1]) Cicero nem mert határozottan nyilatkozni Caesar ellen, mert ennek nagy összeggel tartozott (*ad Att.* V. 5.); más részről ugy látta, hogy a közügyek vezetése nagyon is nyomaszkodik egy emberre, ki minden évben egyszer halálos beteg volt.

Gőgös elbizottságában elmulasztá az intézkedéseket: mialatt Caesar saját forrásaira támaszkodva, szaporitá, s megszilárditá erejét, minden áron hiveket szerzett magának, s a nép barátja és védnöke gyanánt lépett föl az elnyomás ellenében: továbbá maga körül tekintve, egy intésétől függöttek a belgák, gallusok, spanyolok és veterának harczos csapatai; kik Caesar egyetlen magasztaló szaváért, örömmel mentek a halálnak eléje. S még kezében tartotta Galliát; melly tartomány leginkább az által vált fontossá, mivel ott a romai polgárok fő kereskedelmi tevékenysége pontosult össze [1]); s minthogy egy nevezet alatt foglalva magában a két tartományt, a Havasokon innen és tul, birtoka módot nyujtott a kormányzónak, minden ellentállás nélkül vezethetni seregét Roma közelébe. Mindenkép törekedvén, elháritani magáról a törvénytelenség-, és gyanunak legkisebb szinét, a legelső zugolódásokra azt irta a senatusnak, miszerint ő kész elhagyni Galliát és a sereget, ha két legioval neki adják Illyriát: mit illetőleg tudta, hogy kérése nem fog meghallgattatni. Meghagyván neki a senatus, bocsátana el egy legiot, és küldené Lentulus segitségére a parthusok ellen: engedelmeskedett. Pompejus által szinte fölszólittatván, adná vissza egy, már korábban átengedett legióját: ezt is megtevé; de előbb a tiszteket és katonákat gazdag ajándékokkal kötelezte le magának.

Ellenkezőleg Marcellus, Lentulus, Scipio, s a senatus, és Pompejus egyéb hivei, ki most már vele tartott, erőszakosan lépvén föl, időt határoztak Caesarnak, mellynek lefolyása alatt minden hatalmat kiadjon kezéből, különben a haza ellenségének fog nyilvánittatni; s minthogy Longinus, Curio, és Marcus Antonius tribunok ellenszegültek, a senatusból gyalázatosan kihajtattak. Ezek tiltakoztak személyök és hivataluk szentségének lealáztatása ellen, s rabszolga-öltözetben menekültek Rómából Caesar táborába, s őt, miután már az erő s méltányosság részén volt, a törvényszerüséggel is fölruházták.

Ekkor a senatus határozatot mond, hogy Pompejus, a consulok és a praetorok, gondoskodjanak a köztársaság üdvéről; Caesar pedig tegye le a fő hatalmat L. Domitius kezébe (jan. 7. 49. e.). Marcellus és Lentulus kardot nyujtanak át Pompejusnak e szavakkal: ‚Rajtad a sor, megvédeni a köztársaságot, és vezérelni a sereget'; mire Pom-

[1]) Referta Gallia negotiatorum est, plena civium romanorum; nemo Gallorum sine cive romano quidquam negotii gerit; nummus in Gallia nullus sine civium romanorum tabulis commovetur. Cic. *Pro M. Fonteio.*

pejus felelé: ‚Kész vagyok erre, ha a dolgokat nem lehetne máskép elintézni'.

Ezzel a keztyü oda volt vetve: ha Caesar azt fölveszi, a polgárháboru kikerülhetlen. Naponkint összegyültek a senatorok, és meglátogaták Pompejust; ki mint már hadvezér, nem tartózkodhatott a városban, és a kinek föladata volt, harminczezer romait, a segédseregeket pedig tetszése szerint fegyverbe szólitani: mi végre korlátlan királyi hatalommal ruháztatott föl. Capuában Caesar több százra menő, jól begyakorlott gladiatorokat tartott, kik minden perczben föllázadhattak volna uruk mellett; Pompejus a csapatot föloszlatá, s minden családhoz kettőt adott. Ezután fölosztá hivei közt a tartományokat: Domitius nyerte a Havasokon tuli Galliát, ipa Caecilius Metellus Syriát, Cato Siciliát, Cotta Sardiniát, Aelius Tubero Afrikát; Calpurnius Bibulus és Cicero a partok őrizetével bizattak meg: egyéb ismerőseinek jutottak Pontus, Bithynia, Cyprus, Cilicia, Macedonia, s különféle tartományok, mellyeket nem vala szükség külellenség ellen védeni, hanem egy pártnak, egy embernek számára megtartani.

Azonban Caesar sem szunnyadott. Miután katonáinak bosszuságát a Rómából elhajtott tribunok előadása, vitézségét pedig a nyert csaták megemlitése által feltüzelte volna, megindult. Mint Gallia helytartója, minden akadály nélkül átkelhetett a Havasokon, s Olaszország szivébe nyomulhatott, a nélkül, hogy mint Hannibal a hegyek közt, a Ticinus- és Trebiánál föltartóztatható lett volna. A romai terület határát képező Rubicohoz érve, csupán egy rendelet állott utjában [1]), melly a haza ellenségének nyilvánitá mindazt, ki e patakon fegyveresen bátorkodik átkelni. Caesar egy ideig a polgárháboru borzalmait fontolgatta lelkében; azonban nem ő volt-e az, a ki többször mondta, hogy: mindenben igazságos legyen az ember, egyéb, ha

[1]) Jussu mandatuve Populi Romani cos. (*consul*) imperator tribunus miles tiro commilito armate quisquis es manipularie centurio turmarie legionarie hic sistito vexillum sinito arma deponito nec citra hunc flumen Rubiconem signa ductum exercitum commeatumve traducito. Si quis huiusce jussionis ergo adversus praecepta ierit feceritve adiudicatus esto hostis P. R. (*populi romani*) ac si contra patriam arma tulerit penatesque e sacris penetralibus asportaverit S. P. Q. R (*senatus populique romani*).

Sanctio plebisciti Sve (Senatusve) consulti. Ultra hos fines arma ac signa proferre liceat nemini.

Georgius Fabricius, *Antiq. monument.* Lib. I.

uralomról van szó? Fölkiáltott tehát: ‚A koczka elvettetett,' és gyors lépésben átkelt a hidon.

Nagy volt a rémület Romában: ekkor látták be, hogy a cziſra nevek nem mentik meg a hazát. A senatorok nem juthattak határozathoz; a polgárok falura széledtek; Pompejus, seregei annyi tartományokban lévén elszórva, gyenge volt az ellentállásra; s midőn M. Favonius megszólitja őt: ‚Most tehát, nagy Pompejus! toppants a földre, s varázsold elő a megigért legiokat', lesütötte szemeit, és tanácsot kért [1]). És ő a legkétségbeejtőbb tanácsot választá, mint legjobbat: gyorsan elhagyni Romát, a nélkül, hogy a kincstárt magával vihette volna, s Capuába vonulni; honnan lázadónak nyilvánitá azon senatort, vagy tisztviselőt, ki őt követni nem akarta.

Caesar bámulandó gyorsaságával [2]) mindinkább közeledék (49.); beveszi egymás után Aretiumot, Pisaurumot, azután Fanumot, negyed napra Osimumban, ismét Piceaumban van; elfoglalja Corſiniumot, ugyanazon Domitius ellenében, kire a senatus Gallia helytartóságát bizta; a harmincz csapatnyi őrizet gyorsan megnyitja kapuit a győzőnek, ki a fogságba jutott senatoroknak, sőt magának Domitiusnak is megbocsát. A diadal, s még inkább a bocsánat elkedvetlenitik Pompejust: ki Brundusiumban vonja meg magát, hol Caesar őt utoléri; s mielőtt a kikötő elzáratnék, Pompejus keletre vitorláz: vetélytársának hagyván a csatatért, ki hatvan nap lefolyása alatt minden vérontás nélkül elfoglalván Olaszországot, egyenesen Romának tart.

Itt amaz elavult törvényszerüség tiszteletét szinlelve, mellyet ő maga forgatott föl, a külvárosokban üti föl táborát. A nép seregesen

---

[1]) Animadvertis Cn. Pompejum nec nominis sui, nec rerum gestarum gloria nec etiam regum aut nationum clientelis, quos ostentare crebro solebat, esse tutum; et hoc etiam quod infimo cuique contigit, illi non posse contingere, ut honeste effugere possit. **Cic** *Ep. fam.* Lib. IX. ad Dolabellam.

Sed poenas longi fortuna favoris
Exigit a misero, quae tanto pondere famae
Res premit adversas, fatisque prioribus urget.
Sic longius aevum
Destruit ingentes animos, et vita superstes
Imperio. **Lucanus.** VIII. 21.

[2]) Hoc τερας, horribili vigilantia, celeritate, diligentia est. **Cic.** *ad Atticum.* VIII. 9.

Dum fortuna calet, dum conficit omnia terror. **Lucanus.** VII. 34.
Nullum spatium perterritis dabat. **Sveton.** LX.

tódul a nagy hadvezér bámulatára; a táborába menekült tribunok dicséretét hirdetik, s ráveszik a senatorokat, jönnének meghallgatni a védelmet, mellyben tetteit igazolni kívánja: a reményeket föléleszti, a kétkedőket megnyugtatja, s azon tanácsot adja, küldenének meghitt egyéneket Pompejus és a consulok után béke-ajánlatokkal; mi által a polgárháboru egész gyülöletét az ellenfélre akarta háritani.

Caesar Spanyolországban.

A romaiak azonban nem örömest látták a gallusokat területökön, és azt mondák: ‚a gallusok betöréseinek korszaka ujult meg.' Ezek visszaverésére, Brennus idejétől fogva kincstárt gyüjtöttek a romaiak, mellyhez még akkor sem nyultak, midőn Pyrrhus, Hannibal, és a pártok végveszélybe döntötték Romát. Caesar megnyitá a kincstárt, e szavakkal: ‚Romát esküjétől feloldom, gallusok nincsenek többé' [1]). Erre a közkincstárból, mellyet a menekülők már magukkal nem vihettek, elvitt 300,000 font aranyat, a leigázott népek zsákmányát; s ez összeggel megnyitá a harczot a világ asszonya ellen, s helytartókat küldött szét a tartományokba. M. Marcus Antonius nyerte Italiát, Cajus Antonius Illyriát, Licinius Crassus a Havasokon inneni Galliát; Aemilius Lepidusra bizta Roma kormányzását; Dolabella-, és Hortensiusra a hajóhadat: s minthogy nem érezte magát eléggé erősnek, megmérközni az Ásiában hatalmas támaszoktól környezett Pompejussal, igy szólott: ‚Menjünk Spanyolországba, leküzdeni a vezér nélküli sereget; azután a sereg nélküli vezért fogjuk leverni.'

Spanyolország volt Pompejus kedvencz tartománya: ide menekültek az ugy nevezett szabadság hősei; és szép számu seregeket vezéreltek Varro tulsó, Petrejus és Afranius innenső Spanyolországban. Ellenök indulva Caesar, tapasztalá, hogy narbonai Gallia, főleg Massilia az ellenfélhez hajlik, ugyanazon Domitius ösztönözésére, kinek ő Corfiniumnál megbocsátott. Hála fejében Pompejus, és a senatus szabadnak nyilvánitá Phocaeát, Massiliának anyavárosát. Massilia ostromára Caesar sereget hagyván vissza, átkelt a Pyreneken; Ilerda (Lerida) mellett Petrejus- és Afraniussal megütközvén, kénytelen vala visszavonulni; nem sokára a vizáradások megszakiták közlekedéseit, elönték a tábort, s neki éhséggel kellett küzdenie. Ő azonban, kimerithetlen a forrásokban, nem csak hogy becsülettel állotta ki a veszélyt, hanem még arra is kényszeriteni tudta Pompejus helytartóit, hogy neki innenső Spanyolországot átengedjék, s azon igéret

[1]) **Appianus.** *B. Civile.* II.

mellett térjenek vissza Olaszországba, hogy többé ellene fegyvert nem viselnek. E hir hallatára, a tulsó spanyolországi seregek önkényt átadák zászlóikat és pénzöket; s négy hónap alatt egész Spanyolország meg vala hóditva. Ekkor visszasietve Massiliához, azt föltétlen föladásra kényszeríti, a lakosok életét és szabadságát sértetlenül hagyja, s a fegyverek és hajók kiadásával beéri.

Ezután visszatért Romába. A veszély hire, mellyben forgott, sokat eltántoritott tőle Pompejushoz; ki az ő hiuságában elhitette magával, hogy a vele levők mind párthivei, s eltürte, hogy a hizelgők nevetségessé tegyék Caesart, és azt állitsák, hogy a Nagy-Pompejusnak puszta neve is legyőzhetlen akadály Gallia meghóditójának. Cicero, kit családi bajok elvontak a közügytől, s ki örömest elhagyta volna Pompejust, midőn ennek csillaga hanyatlott, ha a szégyen, vagy becsület érzete nem tartóztatja [1]), falura ment. Caesar maga kereste fel őt, és kérte, térne vissza Romába, azon reményben, hogy az ő példája egyéb senatorokat is maga után fog vonni; mire ő felelé: ‚Visszatérek, ha szabad leend, nyiltan kimondani véleményemet' [2]). S minthogy Caesar ügyét elveszettnek hitte, Pompejushoz csatlakozott. Hiában beszélt neki Atticus, egy epicurusi bölcsész, hiában irt neki Caesar, hogy becsületes embernek polgárháboruban nem szabad párthoz szegődni, hogy ez által csak azon gyanusitásra ád okot, mintha az igazság pártolása helyett, Caesar ellen tartana haragot: ő mégis Pompejus táborába ment.

Hiuságának hizelgett az ünnepélyes fogadtatás; de csakhamar belátta, mennyire csalódott Pompejus ügyében. Nem is kimélte a gunyt; és Pompejusnak azon megjegyzésére: ‚Későn jöttél', felelé: ‚Pedig épen semmi készületet sem látok.' Veje Dolabella után kérdezősködve, válaszul adta: ‚Ott vagyon ipádnál.' Egy ujonan érkezőnek, ki a Romában keringő hirt beszélé, hogy Caesar zárva tartja Pompejust, felelé: ‚Láthatod, hogy a hir valót tartalmaz.' A csatavesztés után biztatta őt Nonnius, hogy még hét sas épen maradt. ‚Jó lenne, mondá, ha varjuk ellen kellene harczolnunk.' Mire

---

[1]) Atticushoz irá: „Te magasztalád az én szavaimat, midőn azt mondám: ‚Inkább akarok legyőzetni Pompejussal, mint Caesarral győzni.' Most is azt mondom; de azon Pompejussal, minő akkor volt, vagy a millyennek látszott előttem; most pedig fut, azt sem tudja, ki elől, és hova; ő, ki vagyonunkat Caesarnak engedi által, a hazát, Olaszországot elhagyja: ezt én nem akartam." VIII. 7.

[2]) *Atticushoz*, 10.

fölbosszonkodva Pompejus: ‚Menj hát, ugy mond, Caesarhoz; ott fogod majd látni, mit tesz az, én tőlem félni.‘ Cato maga is ugy vélekedett, hogy a semlegesség által többet használt volna az ügynek; némellyek még titkos egyetértésről is vádolták őt Caesarral: mig végre kénytelen volt elhagyni a tábort, maga ellen ingerelve mind a két pártot, mint rendesen a pulyalelküekkel történni szokott *).

Caesar dictator. Serege; vakmerősége.

A többi senatoroknak is nagyobb része Pompejus után ment Dyrrachiumba; mi által Caesar barátjainak alkalom nyilt, őt dictatorrá kikiáltani. Tizenegy nap alatt, hogy a főhatalmat birta, kiengesztelte magával a patriciusokat és plebejusokat, visszahivta a számüzötteket, a gonoszlelkü (!) Milo kivételével: az adósságokat nem törölte el, csak a kamatot csökkenté egy negyed részszel; a Pon tuli gallusoknak polgárjogot engedett; mint főpap, betölté a papok collegiumában a megürült helyeket; ezután consulnak választatta magát, és Görögországba Pompejus ellen indult.

Katonái panaszolkodtak, hogy soha sincs nyugtuk... hadviselési módja ugyanaz vala, mit az ujabb Caesar lábharcznak nevezett. Látván, hogy a legiok későn érkeznek, kevés csapatokkal Brundusiumba ment, és innen a hajókat a visszamaradtakért küldte.

Pompejus ellenben összegyüjté a csapatokat a Közép-tengertől az Euphratesig. A Cycladok, Corcyra, Athene, Pontus, Bithynia, Creta, Syria, Phoenicia, Cilicia, Egyptom küldének embereket, hajókat, eleséget; ott voltak még az olasz legiok, a veteránok, az ujoncok, a zsoldosok, segédseregek, és a nemes ifjuság virága; ötszáz sorhajó, s tömérdek bárka függött parancsaitól. Pompejus maga nagy tekintélyben állott; ügyét a jó ügynek nevezték, párthivei naponkint szaporodtak, kétszáz főur senatust képezett mellette, melly a romait

*) Valamint ezen, ugy több, sze intünk nem igazságos itéletért szerző levén felelős, elegendőnek tartjuk, egyszer mindenkorra kijelenteni, hogy mi Ciceret, mint kiben nem a nagy hőst, hanem a jó polgárt, dicső szónokot, és kortársainak erkölcsi romlottságában kevésbbé osztozó bölcsészt tanultuk becsülni, csak azért, mivel ő nem volt nagy katona, pulyalelkünek nem neveznők; sem méltányosnak nem véljük, hogy valakit olly tulajdonok hiányáért itéljünk el, mellyeket a természettől nem nyert, de mellyek helyett birt sok ollyannal, minők egy Ciceret mindig tiszteletreméltóbb egyéniségül fognak, mint Caesart, vagy sok más ‚nagy‘ hadvezéreket, az utókornak fölmutatni. Egyébiránt ha csak az a czél, bebizonyitani, mikép Cicero nem volt ‚nagy‘ ember, ugy nem kell még kisebbnek tüntetni föl, mint minők a legközönségesbek. S.

számra fölülhaladta; s a közügy képviselőjének tekintve magát, azt is elhatározta, mikép egy romai polgárt csak a rendes harczban lehet megölni. Caesarnak mind a mellett kedve jött, megtámadni e nagy erőt Dyrrachiumban (65.): vagy azért, mivel azt kevésre becsülte, vagy mivel szeretett kemény dióba harapni. Ez tőle vakmerőség volt; de hasonlón a nagy fiérfiakhoz (!), szerencséjében bizott. Érezte, hogy mellette van a nép, és annak részén az erő, ki fölfogja korát, s megnyitja a jövőt. Ehhez járult még katonáinak föláldozó készsége; kik dicsőségnek tarták, Caesar szemei előtt vitézül elesni. Britanniában az egyik megszabaditja az ellenségtől körülvett centuriokat, és alig hihető hőstettek után uszással menekül; partra érve, bocsánatot kér Caesartól, hogy paizsát ott kellett hagynia. A tengeri ütközetben Massilia mellett, Acilius ellenséges hajóra ugorván, jobb kezét elveszti; de azért nem hátrál, hanem baljával verte a paizsot ellenfeleinek arczához, mig a hajót elfoglalhatta. Cassius Scaeva Dyrrachium mellett elveszti egyik szemét, lándsaszurást kap vállába, 130 nyilvessző repül paizsába: ekkor megadást szinlel, s midőn kettő feléje közelednék, levágja őket, és megmenekül. A pharsalusi csata előtt Crastinus kérdeztetve Caesartól, minő sikert jósol a doognak, kezet szoritva mondá: ‚Győzedelmet. Az ellenséget szétverjük, és én élve, vagy halva dicséretedet fogom kiérdemelni.'

Caesar (ki más alkalommal a gallus háboruban, midőn távollétében táborát a gallusok megrohanták, paraszt ruhába öltözve jutott az ellenség sorain keresztül övéihez), Dyrrachiumnál is látva, mikép a Marcus Antonius által Brundusiumból hozandó segély késik, rabszolga módra öltözve, halászbárkába ült, és átkelt a tengeren. A szélvész maga is büntetni látszék vakmerőségét, s a hajós nép kétségbeesése közt Caesar igy szólott a kormányoshoz: ‚Mitől félsz, midőn Caesart és szerencséjét viszed'[1]).

Dyrrachium ostromát azonban nem folytathatá, sőt veszteséget is szenvedett: ekkor elhatározta magában, egy csapással véget vetni a háborunak, s Thessaliába vonult. Pompejus kerülte az eldöntő csapást; de mikép érvényesithette volna akaratát annyi lovagok és senatorok közepette? kik az által, hogy tekintélyt kölcsönöztek neki, tanácsuk meghallgatását követelték. Az egyik őt gunyosan Agamem-

---

[1]) Mennyire el van ferditve e mondat Lucanusnak vizenyős előadásában! Itt a költészet egészen a prosában áll: *Πιστευε τῇ τυχῃ γιοὺς ὅτι Καισαρα κομιζεις.*

nonnak, s királyok királyának nevezte; mintha azért akarná hosszura nyujtani a háborut, hogy annyi hősök élén még tovább maradhasson. A másik sopánkodott, hogy tusculumi villájából nem ehetik függét; s valamennyien romai élvek, és uraság után sovárogva, türelmetlenül várták a zsákmány, foglyok, consulságok és praeturák fölosztását.

Caesar az illy emberekre nem is hallgatott, vagy őket táborából elküldötte volna; de a gyáva Pompejusnak szüksége volt a dicséretek- és bátoritásra: könnyebb lélekkel viselte volna talán a csatavesztést is, mint a szemrehányást. Miért is elámittatva némi csekély előnyök által [1]), két tetemes hibát követett el, tudnillik, hogy nem ugyan csekélyebb számu, hanem ujon szedett sereggel kezdé meg a csatát a Pharsalus és Theba közötti rónaságon; s a megveretés esetére visszavonulásról nem gondoskodott.

Csata Pharsalusnál (máj. 12. 48.).

Caesar magán kivül volt az örömtől, hogy végre katonái nem az éhség, hanem emberek ellenében fognak küzdeni. A sánczokat lehordatá; azt mondván, hogy következő éjjel Pompejus táborában leend a nyugalom. Elkeseredve folyt a harcz polgárok, rokonok, barátok közt! Caesar megparancsolva katonáinak, hogy csak szemközt osztogassák a csapásokat, Pompejusnak ifju párthivei, nehogy arczuk elrutittassék, futásnak eredtek; s Pompejus seregeinek magvát fölbomlásban látván, bátorságát vesztve, táborába vonult vissza. De Caesar emberei által itt is elértetvén, fölkiáltott: ‚Hogy, hogy! még saját táboromban is'? és Larissa felé futott. Caesar csak 200 embert vesztett; Pompejus 15, mások szerint huszonöt ezeret. S midőn szemeit a csatatéren körüljártatá, fölsohajtott: ‚Ők a-

[1]) A következő helyen igen mesterileg festi Caesar ellenfeleinek vakságát: His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompejanis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praeoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causa fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu aeri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae, vel falsae suspiciones, vel terrores repentini, vel objectae religiones, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esse offensum; sed perinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam ejus diei concelebrabant.

karták, nekem egyéb választásom nem volt, mint győzni, vagy elveszni' [1]).

Az utókor el nem vakittatva a siker által, nem sokat gondol a nyilatkozatokkal, mellyeket a hősök magukról mondanak; midőn Mariust, Syllát, s az ó-kor egyéb vérengző hőseit említi, nem hagyhatja figyelem nélkül Caesar mérsékelt jellemét. Már a csata folyamában intette embereit: ‚kimélnék a romai polgárokat'; s midőn Pompejus táborába lépett, szánakozó tekintetet vetett a pompás szőnyegek-, nyugágyak-, illatszerek- és asztalokra, mellyek mintegy ünnepélyes előkészületeknek látszottak. Megtalálva Pompejus sátorában annak minden levelezéseit, az egész csomagot tüzbe vetteté; nehogy valamelly árulás fölfedezése által büntetni legyen kénytelen. A 24,000 fogoly közül minden polgárt szabadon bocsátott; rendkivüli nyájassággal fogadá Marcus Brutust, ki elhagyva Pompejus zászlóit, kegyelemért esedezett nála, s azt megnyervén, utóbb gyilkosává lett.

Caesar egyike volt azon hadvezéreknek, kik nem csak győzni, hanem a győzelemmel élni is tudtak: belátta ő azt, hogy a harcznak vége még messze van. Pompejus hajóhadai uralkodtak a tengereken;

---

[1]) „Pharsalusnál Caesar csupán kétszáz embert vesztett, Pompejus pedig tizenötezeret. Ugyanez eredményt látjuk a régiek minden csatáiban; és példa nélküli dolog az ujabb csatákban, hol a holtak-, és sebesültekbeni veszteség több, vagy kevesebb, de az arány rendesen ugy áll, mint egy a háromhoz; a nagy különbség a győző és legyőzött vesztesége közt, főleg a foglyokban mutatkozik. E körülmény is a fegyverek természetének eredménye. A régiek hajitó fegyverei átalában kevés bajt okoztak; a seregek ökölviadalba keveredtek: természetes vala tehát, hogy a legyőzött sok embert vesztett, a győző pedig keveset Az ujabbkori hadseregek már csak a csata végével keverednek magánharczba, miután már sok vér folyt; a nap három negyede alatt nincs különbség a győző és legyőzött közt, a tüzelő fegyverek által okozott veszteség két részről majdnem egyenlő. A lovasság támadásai némi hasonlatot mutatnak a régi harczmóddal; a legyőzött többet veszt a győzöttnél: mert a megfutamodott lovasságot karddal szokták megszabdalni; midőn sokat veszt, a nélkül, hogy részéről valamit tehetne. A régi hadseregek szemtől szembe viaskodván, szükségkép gyakorlottabb emberekből álltak, kiknek mindannyi párviadalt kelle kitartaniok. Természetes, hogy a bátor, harczedzett férfiakból álló sereg győzött; azért mondá Scipionak Afrikában egy centurio a tizedik legioból: ‚Adj mellém tizet fogolytársaim közül, és engedj megvivni egy egész csapattal: s meglátod, kik vagyunk'. E centurio mondása igaz volt: egy ujabbkori katona, ha illyesmit beszélne, szájhősnek tartanák. A régiek seregei a lovagokhoz hasonlitottak; egy tetőtől talpig fegyverzett lovag egész csapattal szembeszállt. A pharsalusi két sereg romaiak-, és szövetségesekből állott, azon különbséggel, hogy Caesar katonái az éjszaki, Pompejus emberei pedig az ásiai harczokhoz valának szokva." **Napoleon.**

az ő hajóit Messinában bezárták; Egyptom, Afrika, Numidia, Pontus, Cilicia, Cappadocia, Galatia kiegészithették volna a fölbomlott sereget, ha Pompejus értett volna a dologhoz. Ő azonban elcsüggedve, hogy a balsors minden eddigi babérait letépte, egyedül a futásban keresett menedéket.

Pompejus halála.

Larissából Pompejus a Tempe völgyébe ment át: Caesar azonban itt is sarkában levén, rabszolgáinak megparancsolá, hogy bátran adják meg neki magukat; néhány szabadosával a Peneuson hajóra szállt, s a tengeren egy más hajóra talált, melly épen elevezésre állt készen. Macedonia s Thracia határain lakozó barátjai által pénzzel láttatván el, Lesbosból, hova biztosság végett küldötte, elvitte magával fiatal nejét Corneliát, és fiát Sextust, s eltökélte magában, Egyptom ifju királyánál, Ptolemaeus Dionysiusnál keresni menedéket; kinek őt a senatus gyámul rendelte. Barátai, s neje minden kérelmeinek daczára, egyedül szállott a királyi gyámfiu által küldött bárkába: kit az ő tanácsosai rábeszéltek, ne tenné ellenségévé a szerencsés, és majdan közelgő Caesart; sőt inkább Pompejus meggyilkoltatása által nyerné meg kegyeit: minek következtében Pompejus, övéinek szeme láttára megöletett.

Igy végezte pályáját az, kit ‚nagy'-nak neveztek: kit a szerencse rendkivüli kedvezése első vállalataiban elvakitott, s ki nem volt képes a középszerüségen fölülemelkedni, s a czélt, mellyre diesvágya ösztönözé, kivivni. Egy szabados elégeté megcsonkitott testét, és hamvainak a tengerparton hitvány sirt ásott [1]). Bebalzsamozott feje Caesarnak küldeték el; ki annak láttára könyeket hullatott. Valljon őszinte volt-e szánakozása?

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Egyptom. Caesar mint dictator.

Caesar, a nélkül, hogy az ellenségnek lélekzésre időt adna, gyorsan utána nyomult. Pompejusnak hetven hajóból álló hadát a Hellespontnál találván, ezt önmegadásra szólitá föl; mi meg is történt.

---

[1]) Hadrian császár sirkövet állitott neki, ily fölirattal:

Τῷ ναοῖς θρίθοντι, ποσὶ σπάνις ἔπλετο τύμβου.

Hajdan templomokat emeltek neki, most sirja alig van.

Gnidus lakóinak Theopompus meseköltő iránti tiszteletből elengedte az adót; az ásiai tartományok adóját egy harmadrészszel leszállitá; oltalmába vevé a jonokat, aetolokat és más népeket, s a romai állam korlátainak tovább terjesztését magára vállalta. Pompejus halála után harmadnapra Alexandriához érkezvén, az orgyilkolás kiengesztelésére Nemesisnek templomot épittetett, a Ptolemaeus által elfogatott Pompejanusok számára szabadságot eszközlött, s azt irta Romába, miszerint a győzelem legédesb gyümölcsének tartja, hogy naponkint egy-két romait adhat vissza hazájának, ki ellene harczolt.

VII. Ptolemaeus.

Előadva fönebb [1]) Egyptom történetét, mellyet Napoleon egy, Europa s Ásia közti középtartománynak nevezett, Philometorral szakitók meg a fonalat: ki habár puhaságban neveltetett is egy önérdekét hajhászó eunuch által, mindazáltal nem hiányzott nála az erély, örömest megbocsátott, és hasztalanul vért nem ontott. Elesvén a csatában, testvére Ptolemaeus Physcon, test- és lélekben egyformán utálatos, lett utódja (146.); ki az által, hogy Cleopatrát, elődjének nővérét és özvegyét nőül vette, biztositván maga részére a trónt, a násznapon ölte meg annak ölében kis fiát; azután pedig eltaszitá magától, és leányát, szinte Cleopatrát vette feleségül. Ékesenszóló tudománynyal birt: sőt történeti müvet, s értelmezéseket is irt Homer verseire; elődeit utánzólag kegyelte a tudósokat, és a könyvek megszerzésében erőszakot és ravaszságot nem kimélt; nagy biztatásokkal magához édesgette a tudósokat [2]), azután pedig a szeszély perczében számkivetésbe küldötte őket: kik is Ásiában és Görögországban elszéledve, fölkelték a tudományok iránti szeretetet, melly a folytonos harczok alatt már egészen kialudt, és iskolákat nyitottak, mint ezt a görögök Olaszországban, Konstantinápoly elfoglaltatása után tették.

A fegyverek hatalmán alapitva korlátlan uralmát, az előbb megoszlott országot kormánya alatt egyesité; főleg azonban a zsidók ellen gyakorolt kegyetlenségei sok népet elriasztottak Alexandriából: melly várost idegenekkel kellett benépesitenie. Hogy népét az engedelmességben megtartsa, idegen seregekkel környeztette magát, s azoknak egy napon parancsot adott valamennyi ifjunak meggyilkolására Alexandriában. Ezek felbőszülve fegyvert ragadtak, s az elhajtott Cleopatrát a trónra visszahelyezték. Physcon bosszuból megölte

---

[1]) III. Köt. 147. stb. lapokon.

[2]) Panaretesnek, Arcesilaus tanitványának évenkint tizenkét talentumot adott.

Cleopatrától nemzett fiát, és földarabolt holttestét anyjának küldte: azután megigázta a lázadókat, s fentartá magát a trónon; kegyetlenkedvén alattvalói iránt, s alávaló hizelgéssel szolgálván a romaiakat.

Országát három fia közt osztá föl: Ptolemaeus Lathyrus lett utódja Egyptomban (117.); Ptolemaeus Alexander nyerte Cyprust, és természetes fia Apion Cyrenaist. Ez utóbbi a romaiakat tette örököseivé, kik azonban az országot meghagyták függetlenségében [1]). Az ifjabb Cleopatra királyné mindenkép biztositani akarván Egyptomot Ptolemaeus Alexandernek, akár erőszakkal, akár ravaszsággal Lathyrust cserére birta. Azon reményben élt, hogy kedvencz fia mindenben hódolni fog akaratának; de midőn látná, hogy durva, hitszegő anyjának zsarnokságát nem türi, halálát elhatározta. Alexander megelőzte őt: de az alexandriaiak őt is elkergették, s midőn Cyprust el akarná foglalni, megöletett; mire Lathyrus visszahivatván, a szigetet Egyptomhoz visszakapcsolta (89). Thebe, melly mindeddig, daczára a Pharaok leáldozott fényének, egyike maradt Egyptom legdusabb városainak, föllázadván, három évi ostrom után földig lerontatott.

Auletes.

Lathyrusnak két természetes fia maradt (81.), cyprusi Ptolemaeus, és Ptolemaeus Auletes, s még egy törvényes leánya Berenice; azonban Alexandernek maradt még egy hasonnevü fia, ki ekkor Romában mulatott a dictator Syllánál, ki a trónokat kénye szerint osztogatta. Mindezen trónkövetelők tizenöt évig czivakodtak a korona végett; trónra léptek, és ismét elhajtattak: a mint a népnek, vagy hadseregnek pillanatnyi szeszélye, s Roma fondorlatai kivánták, melly máris arról gondolkozott, miként tegye azt tartománynyá; jogilag Alexander végrendeletére, tettleg pedig az országban duló szakadásokra támaszkodva. Minthogy azonban Cyrenet, Libyát és Bithyniát épen örökölték a romaiak, egyelőre meghagyták Egyptom látszólagos függetlenségét. Auletes a királyi méltóságot, és romai szövetséges czimet hatezer talentum árán vásárolta meg Caesar- s Pompejustól; mi által alattvalóit rémitően zsarolván, ezek őt elhajtották.

A számüzött király Cyprusba menekült, hol Cato, a helytartó, a neki sajátszerü gőgös szigorral fogadá őt; s miután megértette tőle, hogy Romában szándékozik segélyt keresni, megdorgálta őt, hogy alattvalóit felzuditá maga ellen, s még inkább, hogy Romában bizik,

---

[1]) Afrikai Pentapolisnak is neveztetett, mivel öt város volt benne: Cyrene, Berenice, Arsinoe, Ptolemais és Apollonia.

hol Egyptom minden kincsei sem elegendők csillapitani a főemberek kincsszomját, s a kik részéről ő megvetést és gunyt fog aratni.

Auletes bámulta Catot, de tanácsára nem hallgatott: mivel pedig temérdek kincscsel rendelkezhetett, Pompejus által nyájasan fogadtaték; az Alexandria lakosai által a lázadás igazolása végett küldött követeket megmérgezteté, s a visszahelyezés igéretét pénzen megvásárolta. Jóllehet az ifju Porcius Cato a sibyllai könyvekben olvasta: ‚Ha Egyptom királya kérne tőletek segélyt, adjátok meg neki, csak hadsereggel ne segitsétek; különben meg fogjátok bánni'. Auletes tizezer talentumot igérvén Gabiniusnak, Syria kormányzójának [1]), a romai seregek által trónjára visszahelyeztetett. Gyáván és kegyetlenül vitte az uralkodást 52-ik évig; s hogy a tizenhárom éves Ptolemaeus Dionysius, és a tizenkét éves Cleopatra-, egymással eljegyzett gyermekeinek számára biztositsa az örökösödést, a romai nép gyámsága alá helyezte őket; mellynek oltalmába ajánlá még kisebb fiait, Ptolemaeust, Neoterust és Arsinoet is. Roma oltalmába ajánlani magát épen annyi volt, mint siettetni a szolgaságot.

Cleopatra. Fölkelés Alexandriában.

A testvérjegyessel meghasonlott Cleopatra Syriába futott, és épen akkor gyüjtött itt seregeket, midőn Caesar, a pharsalusi csata után, Alexandriánál kiszállott. Ez nem hogy megköszönte volna Ptolemaeusnak a gyám Pompejus alávaló meggyilkoltatását, hanem az Auletes által a királyi czim megnyeréséért igért összeg hátralevő részét is követelte. Tanácsosa Photinus, hogy az elégületlenséget terjeszsze, a templomokból eladatta az aranyat, s a királynak durva edényekben adatta föl az eladelt; mintha az adósság lerovása minden nemes érezet igénybe vett volna: s ez oknál fogva Caesar seregeit is csak alig látta el a szükségesekkel. Ez, jóllehet nem volt vele 3200 gyalog-, és 800 lovasnál több, a testvérek közt békebirónak veté föl magát, s Cleopatra után küldött (48). Samosi Apollodorus által rongyok közé rejtve hozatván a városba, egyes-egyedül ment éjjel a királyi palotába, s Caesar szobájába; ki másnap reggel egészen az ő részére hajlott.

Ptolemaeus jogsértés-, és árulásról panaszolkodván, a népet lázadásra ingerlé. Caesar majd nem egyedül lévén, a lázadásokhoz szo-

---

[1]) Felét előlegezte neki C. Rabirius Posthumus lovag; ki e miatt vádoltatván, Cicero által védelmeztetett. Gabiniusnak e fölmentés épen annyiba került, a mennyit kapott.

kott városban, örömestebb kiállta az ostromot, hogy sem Cleopatrát a népnek kiadta volna; s hogy a hajóhad az alexandriaiak kezeibe ne essék, azt fölgyujtatta. A lángok az arsenalba kaptak, innen a könyvtárba: s a Ptolemaeusok által gyüjtött ötszáz ezer kötetet megemésztették. A nagy férfiunak minden ügyessége alig volt képes, megvédeni őt nehéz helyezetében, mig segély érkezett. Mig a király hatalmában volt, a lázadás csak kevés pártosok müvének látszhaték; azután szabadon ereszté őt, mivel a nép e föltétel alatt, a fegyverek letételét igérte; de miként Caesar előre látá, Ptolemaeus még inkább szitá a lázadást, a romaiak pedig külsegitséget is kapván, legyőzték a zavargókat, és Ptolemaeus a Nilusba fult.

A győztes Caesar most már örömünnepélyek és Cleopatra karjai közt töltötte az időt, kit nőül is szándékozott venni. Vele együtt fölfelé hajózott a Niluson négyszáz vitorla kiséretében, megszemlélni a tartományt; s Aethiopiába is elhatott volna, ha katonái nem vonakodnak őt követni. Mielőtt Egyptomból távoznék, hol meggyőződést szerezhetett magának arról, miszerint a nemzetiségi érzelmek nem aludtak ki, megosztá az országot Cleopatra, s Ptolemaeus Neoterus, jövendőbeli férje közt; ki Memphisben koronáztatott meg, de még annyira gyermek volt, hogy az egész hatalom Cleopatra kezeiben központosult: ki őt (44.) méreggel végezte ki, s magát Caesar oltalma, vagyis inkább hatalma alá helyezte.

Pharnaces.

E közben Pompejus halálának hire Romába eljutván, a senatus Caesart öt évre consulnak, egy évre dictatornak, egész életére fő tribunnak választá: béke és had fölött korlátlan hatalommal ruházván őt fel; minő hatalmat még Sylla sem bitorolt: pedig Caesar nem véronttással szerezte, s tartotta meg azt. Mielőtt Europába visszatérne Pharnaces, a cimmeri Bosporus királya ellen indult, ki a polgárháboruk alatt atyjának, Mithridatesnek birtokát igyekvék visszaszerezni, s elfoglalva Colchist, és Armenia, Cappadocia, Bithynia, Pontus számos erősségeit, s legyőzve Domitius Calvinust, Caesar helyettesét, a sajátképeni Ásiát fenyegette. Caesar félbeszakitván az alexandriai kéjelgést, egész erélylyel ellene indul, a galaták királyát, Dejotarust, Pompejus párthivét, egy romai fegyelemmel begyakorolt legio átengedésére kényszeriti, Pharnacest megtámadja (47.), leveri, s Romába ezeket irja: „Jöttem, láttam, győztem". A menekvő Pharnaces megöletett; pergamusi Mithridates, kinek Caesar az országot átengedte, egy bitorló által elhajtatott; s a romaiak

sokkal komolyabb dolgokkal lévén elfoglalva, a visszatorlásról nem gondolkodtak.

Párvonal Cato, s Cicero közt.

Caesar váratlanul Romába érkezik, rettegéssel és nagy várakozással töltvén el uj barátjait és régi ellenségeit. Cicero Pompejus táborából Corcyrába menekült: hol Cato-, mint consulféle embernek kezeibe akará letenni a Pharsalusnál megmentett seregek vezérletét; mivel pedig ezt elfogadni vonakodott, az ifju Cnejus Pompejus gyávaságról vádolta, s majdnem leszurta. Cato menté meg őt, és biztos kisérettel Olaszországba küldötte. Cato Tullius állását tisztelte; jellemét mennyire becsülte legyen, azt nem tudhatjuk. Cato egyedül csak az erényre, vagy mit annak tarta, törekvék: Tullius a dicsőségre; amaz a hazát tartotta szem előtt, annyira megfeledkezve magáról, hogy még a consulságig sem vitte: Tullius mindenek előtt (?) magára gondolt; s nem annyira a köztársaság üdve, mint inkább az lebegett szemei előtt, hogy önmagát dicsőithesse; amaz ovatos volt a veszélyekben: ez pedig félénk; Cato hidegvérrel számitá az eseményeket: Tullius száz meg száz apróságokkal bibelődött; egyik sem vala képes helyreállitani a rendet: amaz a multak iránti vak szeretet miatt, ez pedig azért, mert rövidlátó, szándékában ingatag, és képes volt ugyan másoknak használni, de nem valamelly mozgalom élére állni.

Mindegyik hü maradván jellemèhez, Cato tovább is ellentállást gyakorolt; Cicero, jóllehet azt tanácsolta: ‚le kell tenni a fegyvert, de nem elvetni', mégis elveté azt, és Olaszországba menekült; minden gonoszt várva az uj Phalaristól [1]); s alig, hogy értésére esett Caesar visszatérte, Tarentumig eléje ment. Alig, hogy megpillantá őt a dictator, leszállott lováról, és megölelte, s jó darabig együtt ment vele; szót sem szólva a történtekről. Cicero e percz óta Roma közelében tartózkodott: bölcsészetről irdogált, a közügyekbe nem avatkozott, s a városba is csak azért jött, hogy Caesarnak hizelegjen; barátjainak a kegyes Caesart magasztalta [2]), és szivökre köté, hogy semmit ellenére ne cselekedjenek [3]): remélve, hogy uj Pisistra-

[1]) Istum, cujus φαλαρισμόν times, omnia teterrime facturum puto. *Ad Attic.* VII. 12. Incertum est, Phalarimne sit irritaturus. *Ibid.*, 20.

[2]) Ezt mondom, a nélkül, hogy elfogadnám a Marcus Marcellusért mondott beszédet, melly az ő eszéhez és tehetségéhez olly kevéssé méltónak tetszik.

[3]) Adhuc in hac sum sententia, nihil ut faciamus, nisi quod maxime Caesar velle videatur (Lib. IV. ad Sulpicium). Admirari soleo gravitatem, et justitiam, et sapientiam Caesaris: nunquam nisi honorificentissime Pompejum appellat. At in ejus personam multa fecit asperius. Armorum ista et victoriae sunt facta, non

tus támadand föl benne, ki önkénytes hatalmával, nem a nép fokozatos előhaladása által fogja a hon boldogságát előmozditani.

Caesar kegyessége.

Quintus Cicero, a szónok testvére, Caesar ellen müködvén, kinek a gallus háboruban helyettese vala, szinte bocsánatot nyert; szintugy Dejotarus király, és Marcus Marcellus, átalában mindaz, a ki csak kegyelméhez folyamodott. Ekképen levetkezvén a bosszut, melly nem annyira gonoszság-, mint gyávaságra mutat a hatalmasnál, kedvező fogadtatásra talált Romában. Azon reményben, hogy Caesart többé nem látják, Cornelius Dolabella, Clodius hü mása, és Marcus Antonius, a lovasság vezére, egy gonoszságokba merült, bosszuállás-, és bitorlásra hajló férfi, nyugtalanságot támasztottak a városban. Amaz az adósságok eltörlését inditványozta; ez pedig ellene dolgozott: minek következtében a kettőnek zsoldosai közt összeütközésre került a dolog, mellyben 800 ember vesztette életét.

Caesar rávette a népet Dolabella inditványának mellőzésére: kiosztások és látványosságok által megnyerte magának a népet; barátjaiból augurokat, főpapokat, senatorokat, Sibyllaféle könyvőröket csinált, s a fegyvereiket letenni nem akaró Pompejanusok javait elfoglalta. Midőn Pompejus javai árvereztettek, tiszteletből a jeles férfi hamvai iránt senki sem jelentkezett; kivéve Marcus Antoniust, ki nagyon csekély áron vette meg azokat, és szemtelen magaviselete által Caesar megvetését vonta magára. Látván azt Caesar, hogy katonái követelésekkel állnak elő, minthogy a Pompejanusok ellen még szükségeltetni fognak, összegyüjtvén őket, igy szólott hozzájok: ‚Polgárok! elég fáradalmak és sebek terhelnek titeket; föloldalak eskütök alól, a zsoldhátralékot ki fogom fizetni'; s bár mennyire kérték is, ne bocsátaná el, s ne polgároknak, hanem katonáknak nevezné őket, szétosztá mégis egymástól elkülönözött földbirtokokra, s kifizetteté hátralevő zsoldjaikat; de valamennyien követék őt, midőn Afrikába megindult.

A csapatokhoz, mellyeket a pharsalusi csata után Cato Corcyrában összegyüjtött (46.), sok jeles férfi csatlakozott, és Afrikában akartak találkozni Pompejussal; de meghallván balsorsát, megesküvének, halni a szabadságért: s Cato vette át a parancsnokságot, azon fogadás mellett, hogy se lóra, se kocsira ülni nem fog, ülve eszik,

Caesaris. At nos quemadmodum complexus? Cassium sibi legavit, Brutum Galliae praefecit, Sulpicium Graeciae, Marcellum, cui maxime succensebat, cum summa illius dignitate restituit, etc. (Lib. VI. ad Caecinam.)

és csak lefekvéskor vetkezendik le [1]). Cyrene önként megadva magát, a pusztaságon keresztül Mauritaniába ment, fölkeresni Scipiot, Pompejus ipát; ki seregével oda menekült: s minthogy az oraculum örökös győzelmet jósolt Afrikában a Scipioknak, őt hadvezérnek kikiáltatta. Juba, Mauritania királya, s a numidák mind zászlói alá szegődtek; s ha azalatt, mig Caesar Alexandriában kéjelgett, a Pompejanusok közt több egyetértés, és minden egyesnél kevesebb önzés lett volna található, alig ha ujra kérdés alá nem került volna az, a mi Pharsalusnál eldöntetett.

Ütközet Thapsusnál.

Caesar azonban még jókor föleszmélt; és megszokott gyorsaságával kevés számu, de vitéz harczossal rájok ütött. Ezek közt voltak gallusok is, kik harminczan 200 mauritanust üztek vissza Adrumetum falaiig. Itt azonban az ellenség ereje, s az élelmi szerek hiánya következtében nagy szorultságba jött; midőn szerencséjére Scipio, nem hallgatván Catora, ki a csatát mindenkép kerülni tanácsolta, Thapsus mellett elfogadván az ütközetet, 50,000 emberét veszté el: Caesarnak hagyván a győzedelmet. A városok siettek megnyitni kapuikat; az ellenpárt fejei megölték magukat, vagy leölettek. Juba király és Petrejus párviadalra szálltak; mellyben amaz elesett, a másik pedig egy rabszolga által magát meggyilkoltatta: egyedül Labienus talált módot Spanyolországba menekülni, hova Cato, Cnejus és Sextus Pompejust előre küldte [2]).

Cato Uticában háromszáz romaiból álló senatust gyüjtvén öszsze, különösen inté őket az egyetértésre; mert csak is ez által képesek tiszteletben tartatni fegyvereiket, vagy pedig leveretés esetében becsületes föltételeket biztositani maguknak: s mig Spanyolország fegyverben áll, Roma türelmetlenül viseli az igát, Utica falakkal körülvéve, s élelmi szerekkel el van látva, nincs helye a kétségbeesésnek. Az e városban lakó olasz kereskedők, el lévén szánva a védelemre, a rabszolgák fölszabaditását és fölfegyverzését inditványozták: Cato azonban elleneszegült a tulajdonjog illy nemü megsértésének;

---

[1]) Ismeretes dolog, hogy a romaiak fekve étkeztek.

[2]) Cnejusról azt mondja Cicero: *patri simillimus* (*Philipp.* V. 5.); Cassius pedig egy levelében Ciceroho z (*ad Fam.* XV. 19.) mondja: ‚Scis Gnaeus quam sit fatuus; scis quomodo crudelitatem virtutem putet'. Sextusról pedig irja Vellejus (II. 73.): ‚Hic adolescens erat studiis rudis, sermone barbarus, impetu strenuus, manu promptus, cogitatione celer, fide patri dissimillimus; libertorum suorum libertus, servorumque servus, speciosis invidens, ut pareret humillimis.'

mintha a törvénynek nem a közjót kellene átalánosan czéloznia *). Mindazáltal a félénkebbek nézete győzött, kik őrültségnek tarták ellentállani annak, ki az egész világot legyőzte: s Caesarnak hódolatukat megküldötték.

Cato helyeselte ugyan e lépést, de maga részére semmit sem akart kérni; azt mondván: ‚Az élet meghagyása, föltételezi a jogot annak elvételére; mi valóban zsarnoki dolog: zsarnoktól pedig mit sem akarok elfogadni'. Szilárd jellemü lévén, miként a határkő-isten, az ő plebejusi gondolkozása szerint egészen más köztársaságról ábrándozott, mellynek példányát még a multban sem találhatá föl; azonban jobbnak hiányában tiszteletben tartá hazája intézményeit, olly reményben, hogy azok még megujithatók. Ez oknál fogva a senatorok pártjára állott, azok ellenében, kik a köztársaságot fölforgatandók valának: melly fölforgatáson tul ő, a szigoru romai, mit sem sejthetett, és nem is volt képes annak hatását akár a barbarokra, akár a kereszténységre fölfogni. Eldöntetvén az ügy Pharsalusnál, mi maradt még fön számára? Hoszszura nyujtani a háborut, mellyet soha sem helyeselt, és mellynek szerencsétlen kimenetelét érezte? Vagy Caesar kegyelméhez folyamodni, s azokhoz állni, kik a haza szent korlátait megujiták a keletiek és gallusok előtt; kik a népnek igazságot szolgáltattak, és kenyeret adtak a szabadság helyett, s kik a féktelen hazaszeretettel alkura léptek?

Uticai Cato vége.

Hogy az ő magaviseletében nagy szerepet játszott a fitogtatás**), az által is nyilvánitá, midőn az ifju Statilius egyátalában nem akarna kegyelmet elfogadni a bitorlótól, két bölcsészt adott melléje, kik őt megtanitsák arra, mi egy ifjuhoz illik. Mindig görög sophisták által környeztette magát, s még azon estve is mindenféle tárgyak fölött vitatkozott velök, különösen e tételről: ‚Valóban csak az erényes szabad; a gonoszok mind rabszolgák.' Elbucsuzva barátaitól, Plato párbeszédét olvasta a lélek halhatatlanságáról; azután kardját kérte: s mivel a szolga, szándékát sejtve, késedelmezett az átadással, olly pofont adott neki, hogy kezét is megsértette bele. Gyermekeit, és barátjait, kik őt le akarák beszélni szándékáról, visszaküldötte; a bölcsészeknek pedig azt mondta, ha csak egy okot

*) S a tulajdonjog nem alapja a közjónak? Ez is szenvedhet megszoritást, igaz: de a legfőbb nehézség mindig ez elv alkalmazásában fekszik. S.

**) És igy e tekintetben sem áll Cicero fölött. Pedig „Cato egyedül csak az erényre, vagy mit annak tarta, törekvék" (221. l.). S.

tudnak is fölhozni arra, mikép rá nézve nem volna méltatlan dolog, ellenfelénél kegyelmet koldulni, megváltoztatja szándékát. A nagy bölcsészek egyetlen okot sem találtak; mire a kard neki átadatott: mellyet megvizsgálván, fölkiáltott: ‚Most már érzem, hogy magam ura vagyok'. Csendesen elaludt; reggel átszurta magát; és e nagy bölcsész erénye illy gyáva tettben végződött: elhagyván azon álláspontot, mellyen minden bátorlelkü ember-, és jó polgárnak magát megtartani kötelessége lett volna [1]).

[1]) Valóban föltünő, hogy Phaedonban az öngyilkolás határozottan roszszaltatik: „A böles ember, igy áll ott, ne ölje meg magát; ez akkor sem szabad, ha terhére vált az élet; mert Isten őt olly helyre állitá, mellyet engedelme nélkül elhagynia nem szabad. Az isteneknek gondjok van ránk, s mi az ő tulajdonuk egy részét képezzük. Ha a te rabszolgád engedelmed nélkül megölné magát, azt hinnéd, hogy helytelenül cselekedett, s ha hatalmadban állana, meg is büntetnéd őt." Lásd III. k. 23. fej.

Azonban a régiek erkölcstana e részben nagyon zavaros volt. A stoicusok nyiltan kimondák: ‚*Ha terhedre van az élet, öld meg magadat.*' Mivel pedig nézeteiket Socrates véleményével, kinek tanitványai gyanánt akartak tündökölni, megegyeztetni szerették volna, ezen bölcsésznek szavaira hivatkoztak Phaedonban; hol azt mondja: ‚*Be kell várnunk, mig Isten világos parancsot küld, hogy az élettől megváljunk*'. Világos parancsnak tekintették ők a nyilvános szerencsétlenséget; és igy mindenki maga itélhette meg, mikor jött el számára a perez, hogy a világtól megváljék. Cicero a Tusculan. I. könyvében magasztalja Catot, hogy: „megvált az élettől, mintha örvendene annak, hogy ürügyet talált a halálra. Mert Isten, a ki fölöttünk uralkodik, tiltja az elhagyását engedelme nélkül. De midőn az Isten maga igaz okot nyujtrá, mint egykor Socrates-, és most Catonak, s több másoknak, akkor a böles csak örvendhet, hogy a sötétségből a világosságba költözhetik; ekkor nem töri szét börtönének láncait, mit a törvények tiltanak neki, hanem az Istentől, mint valamelly tisztviselőtől, vagy törvényes hatalomtól hivatik."

Figyelmet ébreszt a törvényesség szelleme, melly a régieknél mindig az igazság nevezetét pótolja. S igy mindaz, a mit Cicero az öngyilkosság ellen fölhoz, alaptalan beszéd. (Alaptalan lehet, a mennyiben az öngyilkosság kárhoztatására sikerrel egyedül használható legfőbb okot, a vallásit nélkülözi: de mindig becsületére válik egy, a kinyilatkoztatás fényével meg nem világositott pogány bölcsésznek ama törekvés, mellyel az emberi-nemet pusztitó legborzasztóbb tan ellen küzdött már akkor: mig ugyane bünt ma is, a kereszténység elterjedése után, annyian védik. Ciceronak e törekvés szintolly nagy dicsőségére szolgál, mint gyalázatukra az utóbbiaknak nemtelen erőködésök. S.)

Napoleon az ő számüzetési magányában ekkép elmélkedett az uticai öngyilkos tette fölött: „Cato cselekedete kortársainak helyeslését, és a történelem bámulatát nyerte meg; de kinek használt az ő halála? Caesarnak. Kire nézve volt káros? Romára, és pártjára. Azt mondhatná valaki, hogy ő többre becsülte a halált Caesar igájánál? De ki kényszeritheté őt erre? Miért nem követé a lovagokat, vagy ama párthiveit, kik Uticában hajóra szálltak? Ők érvényesiték elveiket Spanyolországban; s mit nem eszközölhetett volna az ő neve, jelenléte, tanácsa

Utica lakói, s minden ismerősei megsiratták az egyetlen szabad romait. Caesar szokott nagylelküségével fölkiáltott: ‚Irigylette tőlem a dicsőséget, hogy életét megtarthattam volna'. Mégis midőn Cicero e nagy férfi dicsbeszédét irta, Anti-Catot állitá ellenébe: mellyben annak hibáit, és éretlen erényeit fölfedezte. Valóban Caesar az ujabb, Cato a régi kor erényeivel birt; amaz kortársai, s az utódok helyeslését igyekezett megnyerni: emez egyedül csak az erényre törekedett saját eszméje után [1]); és el lehet mondani, hogy a régi republicanusok faja veszett ki benne.

Caesar elfoglalván Uticát, s az egész romai Afrikát, Numidiába s Mauritaniába nyomult; ezeket tartományokká tette: a történetiró Crispus Sallustiust hagyván ott proconsulnak; kinek barátságát az által nyerte meg, hogy visszahelyezé őt a senatusba, honnan gonoszságai miatt kizáratott, s kinek fukar kapzsiságát akará felhasználni e tartományok kimeritésére: nehogy módjok lehessen a föllázadásra. Sittius számüzött romai számára, ki összeszedett csapatainak élén neki nagy hasznára volt, országot alapitott Numidia határain, honnan a tartományra felügyelhessen. Pompejus egy leánya hatalmába esvén, őt Spanyolországba testvéreihez küldé, s az ezen időtájban elesett Carthago és Corinth városok ujra épittetését megparancsolta.

Romában rendkivüli tisztelettel fogadtaték ez évi juniusban. A dictatorságban tiz évre megerősittetett; testőrökül 24 lictor helyett

---

azon legiok közepette, mellyek a következő évben a háboru sorsát mérlegelték a mundai sikságon! Még a bekövetkezett csatavesztés után is, ki akadál yozta volna őt az ifju Pompejus követésében, ki Caesart is tulélte, s még sokáig dicsőséggel koronázta a köztársaság zászlóit? Cassius, és Brutus, Catonak növendékei megölték magukat, emez Philippinél a csatatéren, Cassius pedig tévedésből, mialatt Brutus győzelmet aratott az ellenségen; és e kétségbeesett tettel, mellyre az álbátorság, és a léleknagyság felőli képtelen nézetek tüzelik az embert, ugy szólván odaajándékozták a győzelmet a triumviratusnak. Marius, kit maga a sors árult el, ezeknél nagyobb férfiu volt: a marsusok által elüzetvén, a minturnumi mocsárban vonta meg magát; szilárdsága megjutalmaztatván, visszatért Romába, s heted izben nyert consulságot. Öregségére, midőn a boldogság tetőpontját elérte (?), hogy a sors változó szeszélyének kitéve ne legyen, megölte magát. De midőn Cato pártja diadalmaskodott, ha a végzet könyve tárva állott volna előtte, ha abban olvashatta volna, miszerint négy év mulva huszonhárom tőrszurás alatt Caesar Pompejus oszlopánál a senatusban adja ki lelkét, hogy Cicero ujra föllép a szószékre philippicát dörögni Antonius ellen: valljon Cato megölte volna-e magát? . . Bizonyára nem; halála kétségbeesésből történt; gyengesége volt az nagy lelkének, tévedése a stoicusnak, és egy szennyfolt az ő életén."

[1]) Esse quam videri bonus malebat: itaque quominus gloriam petebat, eo magis illam assequebatur. **Sallustius**, *in Cat.*

72-t nyert: egyedüli censornak választatott; személye sérthetlennek nyilvánittatott; a tanácskozásokban ő nyilatkozék először; a szinjátékokban curulis széket kapott, melly halála után is ott vala hagyandó; a circusban leendő pályázat megkezdésére első adta a jelt; négy fehér ló vontatta kocsiját, mint egykor Camillusét, ki a gallusokat legyőzte; Jupiter szobra mellett emelkedék az övé, alakja a földgömbre támaszkodván.

Caesar mindezt elnézte; de azt is belátta, hogy az illyesmire félelem készteti az embereket: s hogy annak véget vessen, nyilván kijelenté, mikép Marius és Sylla vérengzéseit utánozni nem szándékozik: ‚Bár soha egy csepp polgárvért se onthattam volna! Jelenleg, miután az ellenséget legyőztem, leteszem a kardot, és jótettek által akarom magamhoz kapcsolni azokat, a kik nem szüntek meg gyülölni. A hadsereget föl nem oszlatom, nem ugyan saját magam, mint inkább a köztársaság védelme végett; annak föntartására elegendők lesznek az Afrikából hozott kincsek: sőt még azonfölül évenkint 200,000 mérő buzát, és három millio mérő olajat is szállittathatok a nép számára.‘

Diadalmenetek.

A megnyugtatott senatus és nép négy diadalmenetet engedett számára ugyanazon hóban: a gallusok, Egyptom, Pharnaces, és Juba fölött nyert győzelmei végett. Az első alatt háromszáz nép, és nyolczszáz város nevei hordoztattak körül; s mivel diadalkocsijának tengelye eltört, fáklyákkal megrakott negyven elefántot hozatott elő az elkésett menet világitására. A Capitolium templomába térden csuszva ment föl; s megpillantván ott a tiszteletére emelt szobrot Jupiteré mellett, ‚Caesar félisten‘ czimmel, e szónak kitörültetését kivánta. Szintolly fényes volt a következő három diadalmenet is; és az utolsónál különösen tetszett a romaiaknak, hogy Scipio, Cato, és Petrejus szobrai körülhordoztattak. 65,000 talentumra becsültettek a körülhordozott arany és ezüst edények; ide nem számitva 1822 darab, különféle városok által ajándékozott koronát, összesen 15,033 font sulylyal. E kincsekkel kifizette, s gazdagon megajándékozta a katonákat, tiszteket, és a népet; s 22,000 asztalra a legválogatottabb étkeket és italokat hordatta föl. Pompejus, jól ismervén a nép hajlamát, melly fölött uralkodni kivánt, minden eddiginél tágasabb, 900 láb széles, és 2000 láb hosszu circust épittetett, 250,000 néző befogadására. Egy csatornahömpölygő habjai gyönyörködtették a szemet, és kapcsolatban a vasrostélylyal, megóvták az embereket minden veszélytől. Caesar itt

2000 gladiadort léptetett föl, szárazföldi, tengeri csatákat, elefántharczokat állitott elő; négy emberi áldozatok (!) sem hiányoztak [1]), s olly nagy tömegben tódult a nép, hogy sokan a szabad ég alatt háltak, némellyek pedig a tolongásban agyon nyomattak.

Syrus, és Laberius.

Ez alkalommal lépett föl két hires bohócz, Publius Syrus, és Laberius. Az előbbi, mint rabszolga vitetvén Romába, s tehetségei által szabadságot nyervén, több rendbeli vigjátékokat irt, mellyek közül némelly gyönyörü helyek fönmaradtak; s ez alkalommal versenyre hiván valamennyi dramaköltőt és szinészt, mindannyit legyőzte. Laberius, midőn a szinpadra lépett, a lovagok sorából kitörölteték; jelenleg jutalom fejében Caesar visszaadá neki az arany gyürüt, és hozzá 500 sestertiust tett. Midőn ennek következtében a lovagok ülései felé tartott, és a senatorok közt ülő Cicero mellett elhaladna, ez imigy szólott hozzá: ‚Örömest engednék helyet, ha magam is nem ülnék olly szorosan'; s ezzel a Caesar által kinevezett sok senatorra czélozott. Laberius azonban még elmésebb feleletet adott rá: ‚Épen nem csudálkozom, hogy annyira megszorultál, te, ki megszoktál két székre ülni egyszerre'.

Mindazáltal Caesar ellenségei nem voltak megsemmisitve. Caecilius Bassus, romai lovag, a Pompejanusokkal együtt Pharsalusnál legyőzetvén, Tyrusba vonult; hol szinleg a kereskedésnek adva magát, pártfeleit összegyüjté, s nem sokára késznek érezte magát, Sextus Caesart, Syria kormányzóját haddal megtámadni. Kezdetben megveretvén, ennek seregét megvesztegette, és Sextust megölette; s e sereggel erejét növelvén, de az ügyesség sem hiányozván nála, vitézül tartotta magát ellenségei irányában: sőt a könnyen megvásárolható arabokat, s a romaiak iránt rendkivüli gyülölettel viseltető parthusokat is segitségül hivta. Jóllehet Caesar csapatokat küldött ellene, nem sikerült neki őt megfékezni, s egészen a dictator halálaig Apameában tartotta fön magát.

Mundai csata (46. e. mart. 17.).

Egészen más fontosságu volt a spanyolországi háboru; hol Pompejus két fia, összegyüjtvén a Thapsus- és Pharsalusnál megvert sereg maradványait, és a benszülöttek által is erősödve, Caesar párthiveit az erősségekbe vonulni kényszeritették. A dictator szükségesnek tartá a személyes megjelenést: több pontokat visszafoglalt, mig

[1]) Igy mondja Dio.

Munda síkságain, nem messze Malagától, eldöntő csatával kinálta meg az ugy nevezett republicanusokat.

Ezek kezdetben olly vitézül tarták magukat, hogy kétségbeesésében Caesar a halált kereste; de visszanyervén bátorságát, katonáihoz igy szólott: ‚Nem szégyenlitek magatokat, hogy illy gyermekek kezeibe hagyjátok jutni vezéreteket'? S az ellenség közé rohanván, megujitja a csatát; és a nap keltétől nap nyugodtaig vivott harczban ő maradt a győztes. Az ellenfél közül elesett 30,000 ember; köztük a vitéz Labienus, és háromezer lovag. Tetemeikkel töltvén meg Caesar katonái az árkokat, Munda falaira hágtak; mialatt Caesar a futamlókat üldözte. Cnejus Pompejus, hajóráját megsemmisitve látván, megöletett; ötsese Sextus a celtibereknél talált menedéket: és Caesar hét hónap alatt véget vetvén a nehéz harcznak, Romában honfi-véren nyert diestelen diadalmenetet tartott, és örökös dictatornak kiáltatott ki.

Reformok

Most már uralmát megszilárditván, és a népet lekenyerezvén, nagyszerü reformokat tervezett; mellyek egy Nagy-Károly-, és egy Napoleonra emlékeztetnek. Mint censor megszámlálta a népet, visszahivta Romába a kiköltözött pogárokat, a husz évesektől kezdve a negyven évesekig megtiltá nekik, elhagyni a várost; jutalmak osztása által minden tudóst, és müvészt magához édesgetett; fékezte a fényüzést: de kénytelen vala kémekkel árasztani el a vásártéreket, és rendőrtiszteket tartani, kik néha ebéd idején is bementek a gazdagok lakaiba, s elvitték onnan a fölösleges étkeket. A senatust kiegészité, az alsóbb rendü tisztviselők számát szaporitá; a senatorok és lovagok törvénykezési hatalmát korlátozta; nyolczvanezer szegényt a tengerentuli gyarmatokba szállitott, s a senatusnak és népnek határozatait rendes nyilványosságra hozta [1]).

Mint főpap belátván a naptár hiányait, Sosigenes csillagászt Egyptomból elhivatá, s annak segélyével azt kijavitotta [2]): mi által Ciceronól gunyt, az utókortól pedig hálát érdemlett ki magának. A nép és a sorshuzás mellőzésével, ő maga töltött be minden tisztségeket, a comitiumoknak terjesztvén elő a jelölteket e szavakkal: ‚Caesar ezt, és ezt eme törzsnek ajánlja, s megválasztatását kéri.' Jól tudván, mi egyengette neki az utat a főhatalomra, rendeletet hozott, miszerint a praetor egy éven, consul pedig két éven tul hivatalát

[1]) **Sveton.**, *in Caesare.* 20.

[2]) Lásd a *Chronologiában*, 5. §.

ne viselhesse. Magzatok hiányában, s minthogy a romaiak a királyi czimtől irtóztak, dynastia alapitására nem is gondolt; de azért a köztársaságot sem szándékozott helyreállitani, mint ezt Sylla tevé. Ez oknál fogva a birodalom alapitójának méltán tekintethetik: miután az imperator czim is megadatott neki, pedig nem a diadalmas hadvezér szokásos neveül, hanem a legfőbb hatalom jelentésével.

Caesar Jelleme.

A polgárisodásnak eme legtevékenyebb és legnépszerübb képviselője, élénken emlékeztet amaz eszményi jellemekre a népek gyermekkorából. Nagy, mint harczos, mint szónok, mint politicus, a tudomány, és tettek embere, igen ügyes mathematicus, mint ezt a naptár javitása, a Rajnán veretett hidja, s az általa vezetett ostromok tanusitják, olly nagy észtehetséggel birt, hogy egyszerre olvasott, irt, toll alá mondott, négy, sőt hét irnoknak is ugyanegyszerre dictált; Britannia partjaitól Aethiopiáig nevezetes győzedelmeket aratott, s azokat kitünő irmodorban előadta; harczot vivott, és kéjelgett; természettől nyert méltóságteljes tekintettel, és az ékesenszólás hatalmával uralkodék a gyülekezetekben, lecsendesité a lázadásokat, és a nők szeretetét megnyerte. Kortársait mindenben meghaladva, mindent merészelt; és a czél elérésétől semmi sem tartá őt vissza: még az igazság sem(!): mellyet mindenben követendőnek tartott, kivéve, ha az uralom megszerzéséről van szó. Erkölcsei épen nem voltak szigoruak; s katonáinak dalai szüntelen emlegeték e ‚kopasz'nak rut viszonyát Nicomedessel, és őt Bithynia királynéjának nevezték(!). Curio atyja nyilvános beszédben minden nők férjének, és minden férjek nejének nevezé őt(!); s midőn diadalmasan bevonult Romába, a katonák következő dalt énekeltek: ‚Romaiak rejtsétek el feleségeiteket; viszszahozzuk a bujálkodó kopaszt, ki a gallusok nejeit a férjeiktől elrablott aranyon vásárlá meg'. Midőn egy senator asszonyiasságára czélozván, azt mondaná, hogy egy nő csak nem képes férfiakon zsarnokoskodni, rá felelé: ‚Emlékezzél arra, hogy Semiramis meghóditá keletet, s az amazonok Ásiát alávetették'.

Egyébiránt minden asszonyiassága mellett sem találkozott erőteljesebb és kitürőbb férfi, midőn lóidomitásról volt szó, vagy ha meleget, hideget, éhséget, szomjuságot kellett kiállni, folyamot átuszni, s naponkint ötven legát gyalogolni. Bámulandó tetterő, melly semmit sem látott bevégzettnek, mig egy parányi tennivaló volt hátra [1]), magas értelmiség, emberinél is nagyobb (?!) léleknagyság mel-

[1]) *Monstrum activitatis.* Cic. *Ni actum credens, si quid superesset agendum.* Lucan.

lett *), rendületlen akarattal birt; mellyet már kezdet óta tanusitott, midőn a választásra menvén, azt mondta anyjának: ‚Ma vagy mint főpap, vagy mint számüzött jövök elődbe'. A szigorubbak megvetéssel viseltettek iránta; Sylla azonban előre sejtette nagyságát, s benne a nagy(!) plebejus, Marius örökösét látta. Caesar csakhamar belátta, hogy csupán a legmagasabb állás lehet rá nézve méltó: bizott a végzetszerüségben; minden lépten-nyomon növekedő veszélynek tette ki életét: életét könyebben, hogy sem tekintélyét koczkáztatva. Milly nagyszerünek tünik ő föl még a hadarázó Lucanus rágalmai mellett is **)! Milly lelkesedést tud önteni a seregbe! Zsoldosainak egyike, maga megadására fölszólittatván, felelé: ‚Caesar katonái másoknak kegyelmezni, de kegyelmet elfogadni nem szoktak', s megölte magát. Hasonló történt egy másik Caesarnak katonájával, ki haldokolva fölkiáltott: ‚A testőrség szembeszáll a halállal, de magát megadni nem fogja'.

Dictatorsága rövid, és izgatott vala; mert a polgárháboruk zivatarai még alig csillapodtak le: miért is terveiről nem sokat tudunk. Jóllehet a seregnek köszönhette fölmagasztaltatását, mindazáltal nem hagyta magát azon visszaélésekre ragadtatni, mellyeket Sylla, Marius, és utóbb Augustus elkövettek. Mint censor, tribun, örökös dictator, a köztársaság ura volt: mindamellett annak formáit sértetlenül hagyta, mellyek lerontása még többet árthatott volna, mint magának a köztársaságnak megdőlése. Nagy férfi és rossz romai lévén, tetőtől talpig felforgatta hazája politikáját; s mig ez ekkoráig a népeket elnyelni törekedett, ő azokat együveolvasztani szándékozott. A hóditó hadvezérek Roma igájába hajták a legyőzött tartományokat az által, hogy kincseiket és erejeket elvették, intézményeiket azonban meghagyták; mi egyébiránt nem érdem volt, hanem a legbiztosabb mód azok kimeritése- és megsemmisítésére. Caesar e rendszert megváltoztatva, megnyitá Romát minden nemzetnek: meghivá őket az amphitheatrum- és curiába, s Ásia és Olaszország elsatnyult törzsébe a gallusok és spanyolok erőteljes ágait oltá.

E végre a polgárháboru kitörése alkalmával, a Havasok, és a Po közt lakó valamennyi gallusoknak polgárjogot ajándékozott: és igy végrehajtá azt, mi a Gracchusoknak életökbe került; a senatorok közé igen sok gallus centuriokat, egyszerü katonákat és szabadosokat is fölvett seregéből, főleg pedig azok közül, kik Pharsalusnál dicsőül

*) Milly parányivá törpül egy Cicero illy n a g y s á g mellett! S.

**) Csak attól függ minden, hogy ki mit becsül legtöbbre az emberben. S.

viselték magukat; minek következtében gunyiratok is keringtek illyformán: ‚Caesar a gallusokat diadalszekere után vonja, hogy őket a senatusba bevihesse; ők a celta nadrágot levetvén, a tunica laticlaviába öltöznek. A közönség kéretik, ne mutassa meg az uj senatoroknak a senatusba az utat'.

Mig ekkép Roma a nagy kiterjedés következtében nemzetiségét veszteni kezdte, a népek megszokták Olaszországot a világ fejének tekinteni: mi által részint a dicsvágy és kapzsiság, részint a honszeretet által táplált harczoknak végök szakadt. Az uj emberek saját érdeköknél fogva a dictator sorsához voltak kötve: s ez oknál fogva mérték nélkül pazarolták a tiszteletet az ő Caesarjokra; ki miután Cleopatra udvarának aljas viseletét látta, örömestebb fogadá azt. S nem csak az ő teremtményei, hanem a latin törzsnek elfajult ivadékai is dicsőségöknek tarták, látványul szolgálni a véres arenában, hol Caesar az ó-világ temetkezési szertartását megünnepelte (!).

Meggyőződvén róla, hogy a világbéke föntartására kerülhetlenül szükséges: eléggé biztositottnak vélte személyét; és a gunyt, a szitkokat, kiengesztelhetlen gyülölséget, sőt az összeesküvéseket is, figyelmére sem méltatta. Pompejus szobrait ujra fölállittatá, s kiséret nélkül, védetlen testtel járt-kelt a leigázott városban; ugy vélekedve, hogy jobb egyszer kiállni a halált, mint tőle szüntelen rettegni.

Szándéka volt, reformálni a jogtudományt, csekély számuszabatos határozatokba foglalni a romai törvények rémitő összegét, továbbá Romát külsőleg szépiteni, s a tudós Varro vezérlete alatt görög-latin könyvtárt alapitni; a Mars-mező közepén templomot, a tarpeji szikla tövében amphi theatrumot, az egész világ képviselői számára tágas tanácsteremet emelni. Ostia mellett lett volna a nagy kikötő; a pontini mocsárokat kiszáritani [1]), a birodalom térképét elkésziteni, Capuát,

[1]) Eme nagy térség, mellyet a via Appia hasit keresztül, a pápai államok déli részét foglalja el, s nyugot- és délről a tyrrheni tenger, egyébiránt az Apenninek láncolata által kerittetik. A tengerrel párhuzamos hosszasága 42,000 meter Cisternától Terracináig, szélessége 17—18 ezer meter.... A tér tengeri képezet, ugy hogy a tenger valószinüleg az Apenninek oldaláig terjedt, s abból a Circellus hegy, sziget gyanánt emelkedett ki. Már akkor mocsár volt, mikor ott Appius Claudius utat nyitott; egy század mulva Cornelius Cethegus annak kiszáritásához fogott: azután félbeszakadt a munka Caesar dictatorságaig, ki sokat akart itt, ha halála mindent el nem ront. Augustus nagy árkot ásatott, melly mai napig is nevét viseli. Ezután szó sem fordul elő róla Theodorik koráig, ki Decius patriciusra bizta annak kiszáritását; neki adván egyszersmind azt tulajdonul. X. Leo, és V. Sixtus alatt nagy munkák végeztettek, nevezetesen az általános vizvezető, s a körcsatorna, Sixtus-folyam név alatt. VI. Pius 1777—96. 9,000,000 költött rá; kijavittatá

Corinthust, Carthagot romjaiból fölemelni, a corinthusi szoros átvágása által a két tengert összekapcsolni; azután a parthusokat, Romának egyedüli félelmes ellenségeit leigázva, a Caucasuson, szittya, dák és német népeken keresztül visszatérni, föltette magában: hogy ekkép a birodalom, minden miveletlen népekre kiterjesztve hatalmát, Romának a barbaroktól többé ne legyen oka félni [1]).

Mind e terveket szétvágta az összeesküvők fegyvere; kik éretlen hazaszeretetök által ujra zavarba dönték a világot, mellyet ez valószinüleg kikerült volna. Azok, kik a patriciusi jogot, mint a romai hagyományok oltalmát fentartani akarák, és a hazát, vagyis ennek a többi tartományokra kiterjesztett zsarnokságát, és a nemességnek a plebejusok fölötti uralmát bálványozták, Caesart mindenesetre csak átkozhatták; ki az aristocratia helyébe a népet emelte, s minden nemzeteknek megnyitá, vagyis föloszlatá Romát. Ki az emberiség ügyét, a népnek szenvedéseit, az emberi-nem elnyomatását egy osztály kedvéért szem előtt tartja, az méltán áldhatja Caesart, s átkozhatja azokat, kik az ő terveit megakasztották.

Semminemü uj hatalom meg nem szilárdulhat a nélkül, hogy számos önálló viszonyokat, és érdekeket meg ne sértsen. Caesar megvetéssel viseltetvén a senatorok iránt, kik vagy képtelenek voltak a hagyományok megőrzésére, vagy általa ujon emeltettek e méltóságra, maga készité a rendeleteket: s a jelentékenyebb senatorok neveivel jegyeztette meg, a nélkül, hogy ezeknek a dologról csak tudomásuk is lett volna [2]). Egy napon illy csapat curulis tisztviselő ment hozzá valamelly uj tisztelet, vagy kiváltság megvitelével, mellyet számára a senatus határozott, s ő még csak érdemesnek sem tartotta, székéről fölkelni. A megvetésnek eme nyilvánitása elviselhetlenebbnek

---

az Appius-utat, a régi hidakat, a csatornát, a terracinai nagyszerü raktárakat és más épületeket: mindezt a maga monumentalis jellegével; még a fogadókat is. Szerencsétlenségre a hitvány fölügyelés miatt rosszul folyt a munka, s midőn a kárt belátták, nem volt már idő annak helyrehozására, s kitört a zivatar. 1810-ben a franczia kormány bizottmányt nevezett ki a munka folytatására; de a közbejött változások miatt annyiban maradt a dolog.

[1]) V. ö. **Bury**, *Hist. de la vie de Jules César*. Paris, 1758. Két kötet, 8-r.

A. G. **Meissner**, *Das Leben des Julius Caesar*, folytatva J. Ch. L. **Haken** által. 1811.

Ez életrajzok nem tökéletesek. Sok adatot szolgáltathatnak még Commentárjai, Plutarchus, és Svetonius.

[2]) Cicero (*ad famil.* IX. 15.) irja: „Néha füleimbe jut, hogy valamelly senatushatározat, midőn neki (Caesarnak) ugy tetszik, Syriába, vagy Armeniába küldetett el, a nélkül, hogy valamit tudtam volna róla; s több fejedelmek köszönő

tetszett, mint maga a szolgaság. A gyülölség ujra föléledt; a Spanyolország legyőzetése után általa elfogadott arany szék, és babérkorona a királyság előhirnökének tekinteték; a Tarquinius és Brutus közt felállitott szobra szemet szurt; mindenki arról sutto gott, hogy királyságra vágyódik. Egy izben a Lupercaliák alatt Marcus Antonius, miután szokás szerint, szinte meztelen futkosott [1]), lábaihoz vetve magát, babérral körülfont diademát ajánlott neki. Némelly, talán szándékosan fölállitott emberek tapsoltak; de midőn Caesar a királyi méltóság jelvényét elutasitotta magától, a néptömeg viharos tapsokba tört ki; s még inkább, midőn azt mondá, hogy a romaiak királya egyedül csak Jupiter lehet, kinek fejére teendő e korona a Capitoliumban. Másnap Caesarnak minden szobrai virágokkal valának megkoszoruzva: azonban Flavius, és Marcellus néptribunok leszedték a koszorukat, és megbüntették azokat, kik Antonius tettének tapsoltak. Caesar megsértve érezvén magát, mindkettőt hivatalától elmozditotta.

Az elégületlenek közt vala Cajus Cassius, ki már gyermeksége óta gyülölte a zsarnokságot, ugy annyira, hogy midőn Syllának fia Faustus, atyjának korlátlan hatalmával kérkednék, őt arczul csapta; s midőn e miatt Pompejus elé idéztetnék, nem hogy bocsánatot kért volna, sőt inkább kijelenté, hogy ujból megteszi azt, ha amaz kérkedéseit ismételni merészelné. Caesar iránt különös gyülölettel viseltetek: mivel ez Brutust a praetorságban eléje tette, s tőle a Megara ostrománál szerzett oroszlánokat, a romaiaknak kedvencz játékszerét elvette. A magángyülölet, és természetes dicsvágy lángra gyujták benne a szabadság iránti szeretetet, és terveinek kivitelére legjobb eszköznek vélte Junius Brutust.

Ez ifju ember, jeles iró, és ékes szónok, a régi Academia elveiben neveltetvén, nagybátyja Cato iránti tetszésből, a stoicusok tanait fogadta el; és innen tanulta, hogy a legnagyobb áldozat- és önmegtagadásra készen legyen az ember. Atyját Pompejus megöleté: ő mindazáltal, nehogy személyes gyülölségnek látszassék helyet adni, az ő pártjára állott, s vele együtt Pharsalusnál legyőzeték. Caesar, ki annak anyjával, Serviliával hosszabb ideig bizalmas viszonyban

---

iratot intéztek hozzám, hogy az én szavazatommal királyi czimet nyertek: holott azt sem tudtam, léteznek-e a világon, vagy sem.

[1]) A Lupercaliák-, a régi Latium pásztori játékainak alkalmával, az ifju patriciusok, és némelly tisztviselők félmezitelenül futkostak föl- s alá a városban, és a kikkel összetalálkoztak, azokat korbácscsal verték. A nők különösen örvendtek e csapásoknak; azt hivén, hogy könnyebben esnek teherbe, s könnyebben szülnek.

élt, és igy őt saját fia gyanánt tekinté [1]), rendkivül megörült életben létének; s nem csak megbocsátott neki, de sőt Gallia Cisalpina igen fontos kormányát is rá bizta: s olly kedvessé tette magát a tartományban, hogy neki Mediolanum lakói hálából szobrot emeltek. A jótetemények, a helyett, hogy szorosabban csatolták volna őt Caesarhoz, még inkább elkeseriték: tulságos gőgjében mindig attól tartott, hogy talán személyes érzelmeit a közszabadságnak, amaz egy embert a közügynek eléje teendi. Az ő szemeiben Caesar zsarnok és bitorló volt; ennek ellenségei mindegyre emlegeték előtte Catonak szigoru erkölcseit, a hajdani Brutusnak hős tettét; mellyre czélzólag gyakran föliták ajtajára: ‚Miért nem él ma is egy Brutus'! ‚Te nem vagy Brutus'. ‚Brutus alszol'? Más részről ő Milo védelmében [2]) azon nézetét fejezte ki, hogy egy polgár megölheti a másikat, ha ez által a köztársaságnak hasznot tesz.

Cassius, a fő izgató, örömmel látta, hogy ama föliratok nem téveszték hatásukat; végre föltárta előtte szándékát: azt mutogatván, milly méltatlan dolog lenne, tovább is eltürni a hon szolgaságát; s mig a nép egyéb praetoroktól látványokat és gladiatorokat kért, tőle egy zsarnoktóli megszabadulását várja. Brutus egyezését adá a dologhoz, s az ő mocsoktalan hire sok jeles polgárt bele vont az összeesküvésbe; kik vagy köztársasági érzelmeiknél fogva voltak Caesarnak régi ellenségei, vagy ujabban váltak azokká, miután tőle jótéteményt nyertek. Cicero nem volt beavatva a titokba: nehogy féléneksége által elrontsa a dolgot; vagy hiuságában ő legyen a vezető. Statilius az iránt kérdeztetvén, mit tart kisebb gonosznak: türni a zsarnokot, vagy attól megszabadulva, polgárháborunak nyitni meg az utat, felelé: ‚A türelmet eléje teszem az illy háborutól elválhatlan bajoknak'. Porcia, Cato leánya s Brutus neje, észrevevén, hogy férje fontos dologban töri fejét, saját oldalán mély sebet ejtett, s megmutatva ez által, hogy (nem lévén méltatlan atyjára s férjére) a borzasztó fájdalmat kiállani képes, megkérte Brutust, most már avatná be őt is titkába.

Caesar halála (44. mart. 15.).

A babonás romaiak temérdek csudajelenetekre emlékeztek, mellyek Caesar halálát megelőzték; kinek minden oldalról jelentés té-

[1]) A tragicus költők, hatás eszközlése végett Brutust Caesar fiának mondták. Brutus született 85-ben, midőn Caesar alig volt még tizenöt éves, és csak negyvenhét éves korában lépett közelebbi viszonyba Brutus anyjával, Serviliával.

[2]) **Asconius Pedianus**, in commentario orationis pro Milone.

tetett az összeesküvés létezéséről; de ő vagy nem hitt azoknak, vagy nem gondolt vele. Az összeesküvők száma 63 volt, a tekintélyesebb polgárok közül, kik az ő meggyilkoltatását martius 15-re határozták. Midőn a senatusban helyét elfoglalná, hozzá közeledve, mintha kegyelmet akarnának tőle kérni, rárohantak. Kezdetben védelmezte magát; de midőn Brutus gyilkát is megpillantá, fölkiáltott: ‚Fiam! még te is‘? és husz gyilokszurás alatt összerogyott Pompejus szobránál.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

Roma állapota Caesar halálakor.

Caesar, életének 58-ik évében járt; s bárha nem igen szoktuk bálványozni a hősöket, benne erényekre találunk, mellyek őt az előbbi hősök fölött nagyszerüen kitüntetik, és hibáit szelidebb alakban tüntetik föl. Hóditó volt, tehát patakonként ontá a vért; hazája ellen fegyvert fogott, tehát anyagyilkos volt: de a győzedelem után letette kezéből a fegyvert; zsoldosait megfosztá a számüzetések borzasztó gyönyörétől; ellenségeinek, kik tőle halált vártak, megbocsátott; s miután Romának régi intézményei többé meg nem állhattak, elég erélylyel birt arra nézve, hogy a népet és a patriciusokat egy politikába egyesitse, s a városnak egészen uj szervezetet adjon.

De azt mondhatja valaki: ‚Ő bitorló volt; és igy minden jó polgárnak kötelessége volt őt kiirtani.‘ Föltéve, hogy ez igaz, mi haszna volt abból Romának? Nem mutatá-e a következés, hogy egy ember uralma most már kerülhetlenné vált? Maguk az összeesküvők is nem olvashaták-e a köztársaság halálos itéletét a bőrzasztó romlottságban, melly a társadalom velejéig hatott? Nem ismerték-e el ezt ők maguk is, midőn megölvén a dictatort, nem a szabadság emlegetése, hanem pénzkiosztás által akarák föllázitani a népet?

Ha valaha, most világosan bebizonyult, miszerint a társadalom jólléte nem az anyagi javitásoktól függ. A közügyek igazgatásában, igazságszolgáltatás és financz kezelésében naponkint több összhangzás állott be; a patriciusi véleményeknek hajlithatlan zsarnokságát megtörte a praetor edictuma; a curiát lealázta a tribus; pompás országutak hasiták Olaszországot, és a birodalmat; csatornák és kikötők nyiltak a kereskedés számára; idegenek a világ legtávolabbi részeiből seregeltek Romába, mint a tudomány, hatalom, miveltség székhelyére; s a világ lábaihoz tette termékeit és kincseit.

Népesség.

De milly borzasztó sebek tátongtak eme külfény alatt! A polgárháboru fölemészté az olasz népességet. Tiberius Gracchussal 300, testvérével 3,000 polgár veszt ette életét; 300,000 veszett el a szövetségesek harczában: melly kárhozatosabb volt Romára nézve Pyrrhus, és Hannibal hadjáratainál. Ezután jött Marius, jött Spartacus, és ujabb polgárháboruk. Sylla 12,000 praenestei lakost konczoltatott föl; földulta Norbát, számüzetések és elkobzások által megtizedelte Roma lakosságát ugy annyira, hogy a népesség hiányát a számüzöttek 10,000-re menő rabszolgáival kellett pótolnia, mialatt az elkobzott javakat az ügyéhez hü 23 legio közt osztá fel.

Igaz ugyan, hogy a zsoldosok elhagyott földeken telepedtek meg; azonban 20 évi kényszerü nőtlenséghez szokva, s ebben megvénülve, inkább eladták telkeiket, és visszatértek Romába, hol ajándékok, játékok és pártoskodások nyujtottak élvezetet. Maga Roma, hova Olaszországnak minden vérere vezetteték, nem volt képes eltartani temérdek lakosságát. Cato korában 450,000 polgárt számitott, a tizenhetedik évtől kezdve hatvanig, és Olaszország csupán 1,800,000 szabad polgárt; holott Polybius számitása szerint az első és második pun háboru közt, a rabszolgákon kivül $3\frac{1}{2}$ millio lakost és 750,000 fegyverfoghatót számitott.

Vagyoni állapot.

Ezek közt a vagyon fölosztása igen egyenlőtlen volt; s mig némellyek minden kéjelgésben usztak, a legnagyobb rész nyomorban sinylett: 320,000 egyén a városban alamizsnából élt; kik munka nélkül fogyasztottak, és borzasztó fegyverül szolgáltak annak kezében, ki őket megvásárolta, vagy éhhalállal fenyegethette. Marcius Philippus egy telektörvény inditványozása alkalmával azt állitá, hogy Rómában alig találkozik 2,000 birtokos polgár [1]). Olaszországban a triumvirek ragadozó pazarlásai egészen kiirták a régi földmivelő népet; s az uj birtokosok, kik karddal szerezték a földet, örömestebb henyéltek a szinházakban [2]), vagy zajongtak a forumon, mint sem munkássággal vagyonukat megtartották volna. A földek müvelése tehát rabszolgákra bizatott.

Egészen a harmadik századig Kr. e., Olaszország bővelkedett mezei termékekben; tizenöt-husz magot is adott a szántóföld Roma

[1]) Cic. *De offic.* II. 21.

[2]) Varro panaszkodik, hogy a nép inkább kivánt ‚*manus in theatro movere, quam in aratro.*‘

körül: pedig nem tartozik a legtermékenyebbek közé. Olcsó volt tehát minden, és sok gabonát ki is lehetett küldeni [1]); szarvasmarha nagy mennyiségben tenyésztetett; ugy hogy talán a borjukról neveztetett el Olaszország *); a pénz pedig (pecunia) a marha (pecus) után, mellyel kezdetben a csere történt. De már Cicero és Varro korában nyolcz, legfölebb tiz magot adott a szántóföld. A Licinius által kiosztott hét hold, mint Columella mondja, régenten annyi termést adott, mint jelenleg a legterjedelmesebb birtok; mellyet gazdája csak lóháton járhat be, s mellyet baromnyájak taposnak, vadállatok pusztitanak, és lánczokba vert rabszolgák, vagy adósság végett rabokká tett polgárok müvelnek. Orioli nem régen Viterbo mellett, vizvezető föliratát fedezte föl, mellynek hossza 8766 meter; és csak kilencz birtokosnak tizenegy rendbeli birtokát hasitá keresztül. A gabonát tehát más tartományokból kellett behozni; s Caesar és Augustus alatt, Egyptom- és Afrikából 60 millio mérő buza hozatott be Olaszországba [2]). S midőn a tengeri rablók, vagy háboruk a közlekedést megszakiták, a félsziget éhhalálnak volt kitéve; hasonlón ahhoz, ki másnak kezével rakja szájába az étket.

Nem is lehetett ez máskép: miután nem létezett közép-osztály e dusgazdagok és koldusok közt. Ennek alakulását nem engedték a törvények; becstelenségnek bélyegezve mindennemü mesterséggeli foglalkozást. Még a nagy-kereskedés sem talált rokonszenvre; a senatoroknak különösen tiltva volt minden kereskedés, és a hajóépités nagy bünnek tekintetett. Még inkább eltünt a közép-osztály az elkobzások, és a birtoknak kevés kezekben történt öszpontositása következtében. Ez oknál fogva Olaszország, hova minden legyőzött nép kincsei vándoroltak, s hol a népesség olly sok szabadságot élvezett, fejadót, vámot nem fizetett, népesség-, és jóllétben mindegyre alábbszállt. S valóban érdekes kutatni nem csak ez időkorban, hanem a következő századokban is, hogyan satnyult el a kiváltságos Olaszország: holott a proconsulok önkényétől függő, s mindenféle adónemekkel terhelt tartományok nagyobb jóllétnek örvendettek. Olaszországra alkalmazható, mit Alberoni a mult századbeli Spanyolországról mondott, hogy tudnillik hasonlit ama szájhoz, melly mindent magába vesz, de semmit meg nem tart. A vagyon jelképét tekintve gazdag-

[1]) Bizonyitja Tacitus, *Ann.* XII. 43. Ezenkivül Plinius, XVII. **Columella**, praef. ad Lib. I., Polybius, Lib. II. c. 15.

*) Ἰταλός görög szótól, melly borjut jelent. S.

[2]) 810 millio font.

ságnak, mindig csak arany után sovárgott, és fogyasztott a nélkül, hogy valamit termelt volna. Ellenkezőleg az előitéletek nem tarták vissza a tartományok lakóit a kereskedés-, és szorgalomtól, melly különösen virágzott Galliában, Siciliában, Görögországban, és egész keleten; hol a kereskedés nem csak egyenlőséget, hanem politikai fontosságot is kölcsönözött a vele foglalkozónak.

Roma érdemeihez tartozik még a nagyszerü eredmény, mellyet kormánya a tartományok- és gyarmatokban előidézett, mellyek eltéröleg a görög gyarmatoktól, még akkor sem váltak el a romai néptől, midőn a tisztviselők ellen föllázadtak: pedig Roma, minthogy municipium volt, nem is olvasztotta magába a többi községeket. Mig azonban a görög gyarmatok mind inkább idegenek lettek az anyavárosra nézve, hol többé szavazatuk nem volt, s hol legfölebb metoichek lehettek: Romában, a ki csak kitüntette magát a seregnél, vagy hivatalokban, polgárjogot, és végre consulságot is nyerhetett.

Szegénység.

Láttuk már, mi módon élődött a szegénység Romában: eladta szavazatát, tanuskodását, vagy gyilkát. A piszkos Suburra külvárosban, vagy ama gunyhókban, mellyeket a Tiberis minden áradás alkalmával magával ragad, vagy pedig hét, nyolcz emeletre fölhalmozott szobákban összezsufolva tanyáz a naplopó, a zsebmetsző, a rongyos kéjleány, a koldus nyelvész, a görög sophista, a talált gyermek. Lyukaikból előbuva, a csapszékekbe (popinae) tódulnak, hol az utközben koldult, vagy a patricius nagylelküségéből nyert két as-ért durva kenyérrel, ürü-fejjel, és meleg borral csillapitják éhöket és szomjuságukat. Az ártatlanabbak közülök a patronus üdvözlésében, és udvarlásban töltik a napot, összeszedik a sportulákat a paloták előcsarnokaiban, azután a forum vitatkozásait hallgatják, és megtapsolják a szónokot, midőn hangzatos körmondattal füleiket csiklandozza, vagy szerencsés kifejezéssel a nemzeti hiuságnak tömjénez; később a gyakorlatokat nézik a Mars mezőn, és laptával, vagy karikavetéssel mulatják magukat; hideg-, vagy gőzfürdőbe mennek, s bohóczok, vagy bölcsészek beszédein röhögnek; az áldozati szertartások, és papi lakomák költséges pompájában gyönyörködnek. E szegény, nyomorult nép, melly szük, sötét, büdös utczákban lakik, boldognak érzi magát, hogy corinthusi oszlopcsarnokok alatt sétálhat, márvány basilikákban üldögélhet, márvány fürdőkben mosakodhatik, és gőgös renyheségnek adhatja magát által: mig a legyőzöttek milliói az ő számára müvelik Sicilia, s Egyptom földét. Boldogsága határt nem ismer, midőn

Agrippa 170 fürdőt és borbélymühelyt nyittat meg számára, mit egész éven át ingyen használhasson; vagy midőn az uj aedilis, hadvezér, vagy demagog, az ő mulattatására afrikai vadállatokat, spanyol tánczos-nőket, zsiraffokat a pusztákról, német gladiatorokat, galliai retiariusokat, görög bölcsészeket állit elő, s főleg midőn kettős részlet gabonát osztat ki közöttük.

A gazdagok mindenek előtt a görögöket kivánták utánozni, nem ugyan a szép iránti finom érzetben, hanem a fényüzés és kéjelgés müveiben: miért is Cicero nagy-atyja a romaiakat a megvásárolható syrusokhoz hasonlitá, s annál gonoszabbaknak nevezte, minél többet tudtak a görögből [1]). S valóban majd mind Görögországba mentek a nevelés befejezésére; s ha némelly jobbak a tudományok-, és főleg az ékesen-szólásban kimivelve tértek is meg onnan, sokkal nagyobb volt azok száma, kik az epicureismusnak leganyagibb részét sajátiták el: megveték az isteneket, tagadák a gondviselést, és azon elvet álliták föl, hogy minél többet kell az embernek élvezni; követve a görög nép példáját, melly a nemzeti alásülyedés mellett kéjelgésben keresett vigaszt, vagy ravaszsággal bosszulta meg magát.

Paloták.

A gazdag polgár laka, valódi királyi palota volt. A rabszolgák egész serege volt mindennemü szolgálatokkal elfoglalva; mintha gondolni sem lehetne szükséget, melly ott kielégitésre ne találna. Voltak itt lovászok, szakácsok, inasok, pintérek, fürdősök, vadászok, halászok, kertészek, fonónők, takácsok, szabók, fodrászok, festészek, mozaikrakók, bölcsészek, bohóczok és gladiatorok, másolók és nyelvészek, kik a könyvek hibáit javiták; a pinczék, raktárak és konyhák egész falut eltarthattak volna. Ide járultak még a nagyszámu cliensek, kik már hajnalban oda sereglettek, a patronus hogyan léte után tudakozódni: s daczára a kapus (ostiarius) és komornyik ellenkezésének, a házi-ur alvó szobájába hatolnak, elmondják üdvözletöket, és örülnek, ha ásitozás közben félmosolyt, és kosarukba egy darab kolbászt, vagy mintegy hat krajczár értékü pénzbeli adományt nyerhetnek. S még a vendégek, kiknek száma gyakran ezerre ment egy házban! Hát még a tányérnyalók, és azon ‚árnyékok', kik mint a legyek, hiven követték az eledel szagát!

Betölték ezek az oszlopzatos atriumot, honnan az egyes teremekbe volt a bejárás. Miután az ajtónálló megtette figyelmeztetését, hogy a belépő legelőször is jobbik lábát tegye a küszöbre, s a kajdács,

[1]) *De oratore*, II.

vagy szarka örvendetes hangokat hallatott, nem csak a legválasztékosabb, de egyszersmind a költségesebb fényüzés tárult föl az ember szemei előtt: pompás faragványok parosi, lesbosi s afrikai márványból, aranyozott gerendák Hymettos hegyéről, a oszlopközökbe illesztett arany és elefántcsont, minden oldalról képek, festvények, szobrok, corinthusi edények, fajtalan csoportozatok; mozaik-müveket tapos a láb, mellyek közül jelenleg egyetlen-egy bármelly gyüjteménynek dicsőségét tenné. Nem is akarjuk emliteni a fürdőket, ágyakat, egyéb butorokat, titkos szobákat, mellyek arra szolgáltak, és ugy voltak rendezve, hogy a bujaság eltompult érzetét fölingereljék és kielégitsék.

Caesar pompás épitményeket emeltetett; épitésze, Namurrus első volt, ki egészen márványnyal bevont palotákat épitett. Clodius palotája 15 millio sestertiusra becsültetett. Tullius 20,000 forint értékü cedrus-asztalon irta meg vádlevelét Verres ellen, ki 28 milliót lopott és rabolt; s a fényüzés olly gyors előhaladást tett, hogy Lepidus palotája, melly azon időtájban a legszebbnek tartaték Romában, harmincz év mulva még a századik sorban sem állott [1]). De még egy palota sem volt elegendő, hanem több is kellett (mutatoria); s midőn valaki Lucullusnak megjegyzé, hogy az ő palotája a tél hidege ellen nincs védve, válaszul adá: „Hogy hogy? azt hiszed, nem vagyok olly bölcs, mint a fecskék, mellyek az évszakkal hazájokat is változtatják? [2])

---

[1]) **Plinius**, XXXVI. 24.

[2]) **Mazois**, *Palais de Scaurus, ou description d' une maison romaine, fragment d' un voyage fait à Rome vers la fin de la republique par Mérovée, prince de Suèves* czimü munkában Meroveus azon Ariovistus fia, ki Caesar által legyőzetett; mint fogoly Romába vitetvén, itt a görög épitész Chrysippus barátságára tesz szert, ki neki Roma fölséges épületeit megmutogatja, s az épitészet előhaladását következőleg adja elő:

„Egykor a városok eme királynéja épen nem különbözött a ti városaitoktól Germaniában; polgárai, földmivesek és harczosok családjaikkal együtt fa-, vagy nádgunyhókban laktak. Csak a Pyrrhussal viselt háboru után, Roma alapittatásának 470-ik éve táján kezdettek téglákat használni a házak tetejére. Ez ideig zsindely, vagy kócz (stoppia) használtatott, mint például ama házon, melly a Szent; szikla végében látható a Velabrum felé. Akkor a házak csak egy emeletből álltak-minthogy az aedilisek által hozott rendszabályoknál fogva a magánépületek falainak nem volt szabad meghaladni a másfél lábnyi vastagságot; különösen pedig a választó-falakra nézve állott fön e szabály: miért is az illy gyenge alapra emeleteket épiteni nem lehetett. Később a téglafalakat kőlánczokkal erősitették meg, sőt egészen kőből is épitettek falakat: eszáltal a házak magasra emelkedtek; sőt visz-

Villák.

Mit szóljunk a villákról? Ide vonultak vissza a tudósok, elmélkedni terveik, beszédeik és költeményeik fölött; itt gyakorolták be Clodius és Milo zsoldosaikat az orgyilkolásra; a kéjelgők itten kerestek fölfokozott élvezetet, s rózsakoszorukat raktak fejökre, mig a haza enyészetének indult. Mindenki, a mennyire vagyoni állapota engedé, több villára igyekezett szert tenni, s azokat sétányokkal, erkélyekkel s mindennemü kényelmekkel ellátni. Olaszországnak legszebb része annyira el vala boritva ezen villákkal, hogy alig maradott eke alá való föld; s hogy annál szebb fekvést nyerjenek, tengerparton emeltettek, sőt még a hegyek is lehordattak; hosszu vizvezetőkön folyt a a kristály-tisztaságu viz, melly a terméketlen platanus-, a sugár myrthus- és babércsoportozatokat öntözé, vagy görög véső alól kikerült csoportok előtt szökőkutakban ugrált, vagy buja fürdőkbe s szelid angolnákkal telt tavakba folydogált [1]).

Hol van a Cincinnatus s Regulus kis szántóföldje? hol van Catonak jól mivelt majorsága? Ők örömüket lelék abban, ha este a háznépet a barátságos tüzhely körül összegyüjtheték; most pedig e pompás villák alatt nagy terjedelmü alacsony üregek léteznek a kellő világosság és levegő nélkül, hová este a felügyelő bekorbácsolja a rabszolgákat és szolgálókat, s rájok zárja a vasrostélyt, átadva őket a nyomornak, baromiságnak, vegyes öleléseknek, csakhogy a házi ur

szaélésekre is adott alkalmat, és böles rendszabályok által a házak rendes magassága 60—70 lábnyira határoztatott. Az illy ovatosság sok rossznak elejét vette: mint-hogy tüzvész alkalmával nem olly könnyü segélyt vinni nagyobb magasságra; a földrengések alkalmával sokkal hamarább összedőlnek a gyenge falazatu magas épületek; végre a vizáradások is, mellyek annyi bajt okoztak Romában, aláássák az alapot, és a magasra épült házakat könnyen ledöntik. Ez oknál fogva hagyták tehát el a tehetősebbek a coenaculumokat, vagy padlás-szobákat; és csak is a középsorsu emberek, idegenek, szabadosok laknak ott, mert kevés bért fizetnek; tökéletes s kényelmes lakosztály, az erkély (solarium) alatt, nem kevesebb, mint 2,000 sestertiusba kerül évenkint; és kényelmes, csinos lakházat legalább is harminczezer sestertiusért bérelhetni. A tüzvész a legnagyobb csapások közé tartozik Romában: ez által bünhödtek gyakran amaz elfajult republicanusok, kik a helyett, hogy valakinek használtak volna az ő lakaikban, mint őseik, nem keresnek egyebet, hanem hogy féktelen indulataikat, és tulságos szeszélyeiket kielégitsék. A gazdagok, kik most épitenek, minden lehető elővigyázatot kimeritenek a tüzelő fának használásakor."

[1]) V. ö. Horácz odáit: ‚*Jam pauca.*' ‚*Beatus ille.*' ‚*Robustam, amice*', stb.

Plinius, az ifjabb egyszerü magánzó és bölcsész villáiban olly nagy volt a fényüzés, hogy mai napon egy királynak is sok volna. V. ö. L. P. **Haudebourt**, *Le Laurentin, maison de campagne de Pline le jeune, restituée d' après la description de Pline.* Paris, Carillan-Goeury, 1838. 8-r.

egész biztossággal lerészegedhessék, s sidoni bibor vánkosain kényelmesen elalhassék [1]).

S a házi barátok nem a rabszolgák egy nemét képezik-e? Megvető gőggel bánik velök a dusgazdag, s alig méltatja őket egy pillanatra, midőn a csarnokban a tömeg közt áthalad. Ha kimegy, ezek gyalog követik őt lecticája mellett; látogatóba megy? az előcsarnokban várakoznak rá; ha fényüzés- vagy szórakozásból ebédre hivja őket, az ő nyugágyánál jóval alacsonyabb zsámolyokon ülnek, alábbvaló kenyeret és bort kapnak; s egy rabszolga kémleli őket: tapsoltak-e kellően, miképen nevettek, miképen ettek, s megérdemlették-e, hogy máskor is a fő urnak asztalához hivattassanak? [2]) Ennyire rabszolgává aljasittatott az ember, hogy szabad legyen a város! [3]).

---

[1]) Mikép osztották föl a romaiak a napot órákra, értekezést irt róla Couture áldozár a ‚Franczia Academia Emlékiratai'-ban. Lásd D) jegyzetet.

[2]) L. **Seneca**, *Ep.* XLVII., és **Petronius**.

[3]) Peignot Gábor, *Sur le luxe des Romains dans leur ameublement*, érdekes részleteket közöl. Némelly magán-házak tömérdek pénzbe kerültek. Publius Clodius háza 14,800,000 sestertiusba, vagyis 2,906,000 lirába; Lucullus háza 1,250,000; Ciceroé 700,000 lirába.

A képek iránti izlés akkor kezdődött Romában, midőn L. Mummius Görögországból hozott néhányat 146-ban Kr. e. Az eladandók közt volt egy *Bacchus* is, thebei Aristides müve, mellyért Attalus 28½ talentumot ajánlott; a *villámhányó Sándor* Apellestől, ephesusi Diana templomából, mellyért a müvész 20 arany talemtumot kapott; később pedig annyi darab aranyat adtak érte, a mennyivel a képet be lehetett fedni. M. Agrippa Cyzicus lakóinak 228,437 lirát fizetett egy *Ajaxért*, és egy *Venusért*; egy *a tengerből kikelő Venus* 480,000 lirába került; a *dühös Ajax*, és *fiait meggyilkoló Medea* 384,000 lirába; Tiberiusnak 200,000 lira, s egy *Atalantát és Meleagert* ábrázoló kép közt szabad választása levén, ez utóbbit többre becsülte.

A császárok korában 70,000 szobrot számitott Roma. Lucullus hozott egy 2,400,000 lira értéküt Pontusból. *Mercur* óriási szobra, Zenodorus müve, tiz évi munkába s 800,000 lirába került.

Nagy volt a fényüzés az asztalokban, mellyek ritka fanemekből, és remek munkával készültek. C. Gracchus asztalát két tömör ezüstből készült delphin tartá, mellynek fontját *ezer* lirával fizette. A mauritaniai király, Ptolemaeus hires asztala, 3 ujjnyi vastag, és 4½ négyszög lábnyi cedrus-lapból egész kincset ért. Cicero 200,000 lirával fizetett egy cedrusfa-asztalt; Gallus Asiniusnak asztala 220,000 lirába jött; Noniusnak, Tiberius szabadosának volt egy 4 láb széles és fél láb vastagságu cedrus-asztala. Seneca 500 három-lábu s nagyértékü asztalt tartott; valamennyi cedrusból volt, elefántcsont lábakkal.

Az ágyakban is nagy volt a fényüzés, voltak bár azok alvásra, evésre, vagy házassági nyoszolyául szánva. A közönséges ágyak apró szobákban voltak elhelyezve minden fényüzés, vagy függöny nélkül. Augustus korában az étterem pam-

Romlottság.

A ki Cicero beszédeit olvassa, nem annyira az abból kirivó romlottság, mint azon szemtelenség fölött fog csudálkozni, mellyel ezen romlottság mintegy diadallal napfényre hozatik, s hogy olly soká büntetlenül maradhatott. A napák szeretik vejeiket, s megmérgezik leá-

---

agai gyakran cedrusból valának, ezüst lemezzel bevonva; vagy aranynyal, elefántcsonttal, békateknővel, gyöngyházzal s egyéb drága anyagokkal kirakva. Pompás szőnyegekkel is valának boritva; Cato korában egy illyen 160,000 lirán adatott el. Nero egy tarka szőnyeget 775,000 lirával fizetett. Szintugy nagy költségbe kerültek a házassági nyoszolyák.

Rendkivüli fényüzést tanusitának még a serlegek- és csészékben, mellyek külön asztaloknak szolgáltak ékességül. L. Crassusnak két serlege Mentor által vala vésve, s 20,000 lirába kerültek. A sardonyxból készült edények igen keresettek valának, s egyetlen egy 336,000 lirán vétetett. T. Petronius, consularis férfiu, kit Nero halálra itélt, végperczei előtt 1,440,000 lira értékü sardonyx-edényt tört szét, nehogy a zsarnoknak birtokába kerüljön. Livia császárné a Capitoliumnak 50 font sulyu kristályedényt ajándékozott.

A tálak is nagy pénzbe kerültek: Syllának volt egy 200 markát nyomó ezüst tála; s Plinius megjegyzi, miszerint legalább 500 hasonló találtatott Rómában. E fényüzés növekedett a császárok korában; s Claudiusnak egy rabszolgája, Felső-Spanyolországban kincstárnok, edényt készittetett, mellynek öntésére külön mühelyt kelle állitani. Tiszta ezüstből volt, 500 fontot nyomott; s lakomák alkalmával 8 tál környezte, mindegyik 100 marka nehéz. Ugyanennek mintájára készittetett egyet Vitellius, melly Minerva pajzsának nevezteték.

Szintolly nagyszerüek valának a különféle alaku lámpások és gyertyatartók.

Peignot még több polgár vagyonának becslését is adja a régi adatok után; s az általa felhozott adatok, habár nem tökéletesen valók is, legalább összehasonlitásul szolgálhatnak.

Syllának vagyona	150,000,000	frank
Roscius szinészé	20,000,000	„
Aesop tragicusé	5,000,000	„
ez pedig nagyon pazarló volt, csak egy ebédre 20,000 frankot költött.		
A gazdag Publius Crassus vagyona telkekben . .	60,000,000	„
s annyi, romai házak-, rabszolgák- és nyájakban.		
Aemilius Scaurus, Sylla veje	80,000,000	„
Demetrius, Pompejus szabadosa	19,200,000	„
Hortensius szónok, mint ügyvéd szerzett	20,000,000	„
Milo Clodius meggyilkolása után számüzetvén, vagyonának nagy részét magával vitte; elkobzott javaiból kifizetett adósságai mentek	15,000,000	„
Lucullus vagyona	120,000,000	„
halála után egy halastónak kiüritéséből bejött . .	800,000	„
Sallustius hátrahagyott	60,000,000	„

nyaikat [1]); rokonok, hogy az örökséget egészen magukhoz ragadhassák, egymást kölcsönösen gyilkolják, vagy elitéltetik; semmi nem közönségesebb a vérfertőző természetelleni viszonyoknál; még átalánosabb a birák részrehajlása, s a tisztviselők hütlensége. S midőn Cicero a bünöknek egész sorozatát elszámlálta, még sokat kell mondania, hogy a birák bátorságot vegyenek maguknak megbüntetni a gonoszt.

Egy ifju ember védelmében, ki Claudiávali bünös viszonyok miatt vádoltatott, nem annyira magát a tényt tagadja, mint inkább annak büntelenségét bizonyitgatja: „Az erkölcsök szigorusága helyén lehetett a Camillusok-, Fabriciusok-, Curiusoknál; de mai napon kiment a divatból, s még az illy könyvek sem igen olvastatnak jelenleg, minthogy a papiros is, mellyre azon erények irattak, elavult. Jelenleg, igy folytatja, kik azt hirdetik, hogy egyenes uton kell törekedni a dicsőségre, magukra hagyatnak az iskolában. Mellőzve tehát e kopár s tövises utat, engedjünk valamit a kornak is; mozogjon szabadabban az ifjuság, ne tagadjuk tőle meg az élvezetet. Ne kivánjuk, hogy mindig csak a józan ész uralkodjék, hanem engedjük azt néha legyőzetni a vágyak és élvezetek által is, csakhogy a dolog mértéken tul ne menjen; . .s midőn az ifjuság kitombolta magát, s az életkor hiu kivánságainak is áldozott: azután foglalkozzék a házi gondokkal, a forummal, közügygyel; s ekkor mutassa meg, hogy unalomból eltaszitotta s a tapasztalás után megvetni tanulta azt, mit józan észszel azelőtt belátni nem akart“ [2]).

Marcus Antonius vagyona	120,000,000	frank
Virgil hátrahagyott	1,937,424	„
mindez Augustus ajándéka volt. Octavia 52,000 lirát küldött neki ama versért: ‚Tu Marcellus eris.‘		
Augustus hátrahagyott	200,000,000	„
husz év alatt ajándékban, vagy örökségben többet kapott 100,000,000 frtnál.		
Apicius, hires gastronom	19,373,934	„
s midőn vagyona két millióra olvadt le, attól tartva, hogy éhen kell elvesznie, megölte magát.		
Tiberius után találtatott	540,000,000	„
Calistus, Caligula szabadosa után	40,000,000	„
Narcissus szabados, később Claudius titkára gyüjtött .	50,000,000	„
Seneca bölcsész	60,000,000	„
Plinius, az ifjabb	20,000,000	„

[1]) *Pro Cluentio.*

[2]) *Pro M. Coelio*, 18.

Ha már ennyire nyujtható volt az elv, minő lehetett még annak alkalmazása?

Durvaság.

A nyers durvaságnak példáját látjuk azon aljas rágalmakban, mellyeket Sallustius Cicero, ez pedig Calpurnius Piso ellenében szór. Ez utóbbiról számos egyéb gyalázatosságok közt ezeket mondja: „Neki nem lesz bátorsága megjelenni a látványokra; a közlakomára el fog jönni (ha csak kedvesével, P. Claudiussal nem talál vacsorálni), nem azért, mert ez illő dolog, hanem mert neki ugy tetszik; nekünk nyers embereknek engedi a látványokat, mert vitatkozás alatt gyomrának élveit többre becsüli a szemek és fül élveinél. S ti, kik őt eddig csak gonosznak, kegyetlennek, részint csalónak, részint ragadozónak, piszkos, gőgös, kevély, ravasz, hütlen, szemtelen, vakmerő egyénnek tartottátok, tudjátok meg, hogy nálánál kéjelgőbb, pazarlóbb, féktelenebb ember nem létezhetik. Azonban ne képzeljetek nála valamelly fényüzést; mert habár ez mindig bünös dolog marad is, van azért egy, szabad emberhez illő neme: mig ő nála semmi nyoma annak, a mi finom, nemes, izletes, vagy talán költséges, kivéve kéjelgéseit; nem látni nála müdarabokat, hanem piacenzai nagy ivópoharakat, mert ősei iránt megvetést nem akar tanusitani; asztalán nem látni osztrigát, vagy halakat, hanem hitvány hust; piszkos, egyrészt megvénhedt szolgák környezik; a szakács egyszersmind ajtónálló; kemencze, vagy kamara nincs a házban; bort és kenyeret fogadóstól vesznek; a görögök néha öten, hatan, vagy még többen is egy nyugágyba vannak szoritva, ő pedig egyedül; iszik, a mig csak foly a csap; a mint a kakas (gallus) kukorikolását meghallja, azt vélvén, hogy ősapja támadt föl [1]), elhordatja az asztalt.“

Már pedig Cicero szerény és ildomos szónoknak ismertetik [2]). Szigoru erkölcseiről legnevezetesebb vala Brutus, Caesarnak gyilkosa: s épen ő adott a keleti királyoknak s Roma fenhatósága alatti városoknak pénzt 43 percentre, s e végre gyakran Scaptius nevével takarózott, kinek kegyetlensége ez üzlethez illő volt. Midőn Appius, Brutus ipa, Cyprust és Ciliciát kormányozta: Scaptius egy osztály lovasságot kapott tőle, hogy annak segélyével Salamis város hatóságától a rémitő adósságot behajthassa; s mivel a tisztviselők állták,

---

[1]) Eredetére ‚gallus‘ volt!

[2]) Si meam, cum in omni vita, tum in dicendo moderationem modestiamque cognostis. *Philipp.* II. 5.

hogy fizetniök teljes lehetetlen, olly sok ideig tartá őket zárva, hogy többen közülök éhhalállal vesztek el. Cicero nyervén el e helytartóságot, az illy erőszakoskodásoknak gátot vetett; most már Brutus Atticushoz folyamodott, hogy közbenjárása által lovasságot eszközöljön ki számára a fentebbi jelenet megujitása végett; sőt még maga is irt ez iránt elég parancsoló hangon [1]), legkevésbbé sem titkolva, hogy a tőke és a kamatok nem Scaptiust, hanem őt illetik [2]).

Annyi igaz, hogy e gonoszságok idegenek, legyőzöttek irányában gyakoroltattak. Azonban ne feledjük Verrest; ne feledjük barátainak alig hihető gonosztetteit, kiknek egyike egy tiszteletre méltó polgár által ebédre meghivatván, az ebéd végeztével ennek egyetlen leányát kivánja elővezettetni: ki is midőn a gyalázatos erőszaknak ellentáll, vérontás keletkezik belőle, s polgártársai nem merik megbosszulni e gyilkos tettet. Marcus Antonius minden szertartások mellőzésével gyarmatot visz Casilinumba, hogy az előbbit kiszoritsa: sok lakosnak örökségét erőszakkal elveszi, másokéról pedig azt állitja, hogy árverés alkalmával, mellyről senki sem tud, vette meg azokat; három órától késő éjjelig tart a játék, ivás, okádás, és ujraivás a kéjenczek és kéjhölgyek társaságában.

Öregebbik fia, Antonius, különféle tudósokat hitt meg lakomára, s abban gyönyörködött, ha egyik a másikat szőrszálhasogatásokkal megakasztotta. Philotas, amphryssosi orvos e tételt állitotta föl: „Van bizonyos hideglelés, mi ellen a hideg viz nagyon jó gyógyszer; de a kinek hideglelése van, annak bizonyos hideglelése van: tehát a hideg viz mindenkinek hideglelése ellen jó.“ Az illy képtelen következtetésre a többiek mit sem tudtak felelni; Antonius pedig annyira bámult, hogy Philotasnak azonnal egy asztalt ajándékozott minden rajta álló ezüst edényekkel együtt. Az orvos megköszönte; de mivel az egész dolgot bortól hevült fő szeszélyének vélte, ott hagyá az edényeket. Csakhamar egy tiszt jelent meg nála, ki után rabszolgák hozták az ezüstöt; s mivel Philotas vonakodott elfogadni a tulságos ajándékot, a küldött megjegyzé: „Nem tudod-e, hogy az ajándékozó azon Antonius fia, ki ugyanannyit adhatna neked aranyban, mint a mit én ezüstben hozok? Azonban tanácsolnám, fogadd el inkább pénzben ezen edények érté-

---

[1]) Ad me autem, etiam cum rogat aliquid, contumaciter, arroganter, ἀκοινωνήτως solet scribere. Cic. *ad. Att.* VI. 1. Omnino (soli enim sumus) nullas unquam ad me litteras misit Brutus, in quibus non inesset arrogans, ἀκοινώνητον aliquid. 3.

[2]) E tény kiviláglik Cicero Atticushoz irt leveleinek VI. könyv. első leveléből; továbbá az V. k. 21. és a VI. 2. 3. leveleiből.

két, mert lehetne köztök néhány darab, mellyeket Antonius vagy régiségök, vagy a remekkészület miatt nagyra becsülhetne“ [1]).

Ebéd.

Az ebédek valójában a romai élvezetek czélpontját képezék; a diadalmeneteket, áldozatokat lakoma fejezte be, s a septemviri epulok és a titiusok nem annyira papok, mint inkább szakácsok valának. A ki elutazott bucsulakomát (coena viatica) adott; valamelly jó barátnak megérkezése ‚coena adventoria'val ünnepeltetett. Voltak még: coena capitolina', tiszteletből az istenek atyja iránt; ‚cerealis', hálaadásul a gazdag aratásért; ‚libera', valamelly rabszolga fölszabadításakor; ‚triumphalis', diadalmenetek alkalmával; ‚funebris', a patronusok, vagy rokonok halálakor. Selius bölcsész azt mondá, hogy csak azok az igazi vendégek, kik tetszenek és oktatnak. Varro pedig azt kivánta, hogy a vendégségnél csinos külsejü, kellemes társalgásu, de nem szótalan, vagy fecsegő egyének legyenek jelen; továbbá tiszta, választékos ételek adassanak föl, s az időjárás is kedvezzen hozzá. Az étterem minden kigondolható ékességgel pompázott; spartai nők által font s biborral kétszeresen festett kelmék, vagy keleti szőnyegek [2]), Sericából és Persiából hozott függönyök és redőzetek védték meg a dőzsölőket a léghuzam-, por- és zörejtől; mialatt a legdrágább arany edényekből ezer meg ezer vegyületü illatfelhő párolgott, mintegy elnyomva a virágok egyszerü illatját, mellyekkel a vendégek halántékai koszoruztatának.

A háromszegü asztalra hordatnak föl a legválogatottabb étkek, miket a természet szolgáltatni s a sybarita szakács mestersége felfokozni tud: osztrigák a lucrini tóból; pávák, mellyeket Hortensius szónok ismertetett meg először, s megsütve és pompás tollazatukkal ékesitve adatnak föl az asztalra; kecsegék a Po vizéből, dalmatiai kecskék- és umbriai vadkanokkal együtt. A Phasis partjai, Jonia és Numidia erdőségei lerójják adójokat a drága vadakban; az adriai tengeröblök küldik ide a három fontos triglahalat s a százéves rhombust; Syria datolyát, Egyptom szilvát, Pompeji körtét, Tarentum és Venafrum olajbogyót, Tibur almát; s néha fuvolyahang kiséretében hoznak a rabszolgák valami ritkaságot, u. m. mogyoró-pölyüt vagy gólyát, vagy talán száz meg száz apró madárral töltött egész vaddisznót.

---

[1]) **Plutarch** *in Ant.*

[2]) Metellus Cato elleni vádjában mondja, hogy babyloni szőnyegek asztalágyakra 800,000 sestertiuson adattak el. Neronak egy 4 millio sestertiusába került.

Gyorsan járnak körben a nagy serlegek, megtöltve Massicus vagy Falernus nedvével, vagy a melly az Archipelagus sziklás szigetein sajtoltatott ki; s azé a dicsőség, ki többet tud inni. Az epulok, mint árnyékok, a vendégek ágyai mögött állanak, várakozva a maradékra, vagy pedig a borterhelt fők halántékain ingadozó virágkoszorukat föltüzve, vagy pedig karjaikkal támogatva őket, midőn a vomitoriumba tántorognak, hogy gyomrukban ujabb étkeknek helyet készitsenek. Ének és zene viditja fel a lakomát; ezután jönnek a partomimek, bohóczok, gladiatorok, kiknek vére fecskendi be gyakran a legbujább étkeket.

Csakhamar kezdének épiteni palota-nagyságu konyhákat [1]), 300,000 amphorára pinczéket [2]); a lakomák egyenkint ezer meg ezer sestertiusba kerültek. Az angolnák emberhussal tápláltattak, hogy annál izletesebbek legyenek [3]); egyetlen tál tizezer sestertiusba került. Madarak, mellyek csak ritkaságuk, vagy jeles énekök miatt tömérdek pénzbe kerültek, ingerlik nem ugyan étvágyát, hanem eltompult érzetét egy Lucullus-, Apicius- és Crassusnak; ez utóbbinak neje a férje által keletről rabolt gyöngyöket olvasztva itatja kedveseivel. Apicius salátáit tejjel öntözteti, s Octavius dicsőségnek tartja egész hajókat megtölteni Troasban ajakhalakkal, mellyeket Campania partjain ismét tengerbe vettetett [3]). Lucullus asztala mindig készen áll a legfinyásabb vendégek elfogadására; rendesen 12,000 sestertiusba kerül nála egy ebéd, s midőn az Apollo-terembe parancsolja a lakomát, szakácsa már tudja, hogy 45,000 frtot szabad kiadnia.

[1]) Egy, Akerblad által Palestrinában talált fölirat 148 láb hosszu konyháról tesz említést:

M. SAVFEIVS M. F. RVTILIVS C. SAVFEIVS C. F. FLACVS CVLINAM F. DE S. S. C. EISDEM Q. LOCVM EMERVNT DE L. FONDEIO L. F. PVBLICVM EST LONGVM P. CXLVIIIS LATVM AB MVRO AD L. FONDEI. VORSV P. XVI.

M. S. Rutilius, Marcus fia, C. S. Flaccus, Cajus fia, a senatus határozatából konyhát épittetének, s ezen közhelyet Luciustól, Lucius Fondejus fiától vásárlották; hossza 148½, szélessége 16 láb, a faltól számitva Luc. Fondejus faláig.

[2]) **Horatius**, *Satyr.* 3.

[3]) Olly sok és különféle halakat tápláltak a romaiak a tavakban, hogy külön nomenclatorokat tartottak, kik a halaknak neveit emlékezetökben tartsák; sőt annyira szeliditették a halakat, hogy a megszólitásra azonnal elősiettek.

Natat ad magistrum delicata muraena,
Nomenclator mugilem citat notum,
Et adesse jussi prodeunt senes mulli.

Martialis, X. 30., s átalában **Meursius**, *De luxu Romanorum.*

[4]) **Plinius**, IX. 17.

Hortensius a forumon az ügyvédek, a lakomáknál a tobzódók királya ; s halála után 10,000 hordó finom bor marad. Marcus Antonius a részegség dicséretét énekli meg. „A finyás izlésüek, igy szól egy régi beszéd [1]), silánynak nevezik a lakomát, ha akkor, midőn épen legjobban izlik az embernek valami, azt el nem veszik, s más izletesebbet nem tesznek eléje. Sok költség és tulterhelés divatszerünek tartatik. Azt állitják, csak a füge-madarat egye meg az ember egészen; s nyomorult lakoma az, ha a szárnyas-sült nincs olly nagy mennyiségben, hogy a vendégek jóllakhassanak azzal, a mit a csontok hegyeiről csipkednek le; ki a madarak melléből eszik, annak nincs izlése.“ Törvények is hozattak a lakoma-fényüzés zabolázására; de siker nélkül maradtak. Továbbá határoztatott, hogy a hivatalos ellenőrködés végett az előcsarnokokban tartassanak a lakomák : a minek következése lett, hogy a törvényeket nyilvánosan megsérteni, s a birságot megfizetni dicsőségnek tartaték.

Nők.

A romaiak nem ismerték a gyöngéd szerelmet [2]), s szerelem nélkül házasodtak. Metellus Numidicus censor a nép előtt mondá: „Ha olly kegyes lett volna irántunk a természet, hogy nők nélkül is életet nyerhettünk volna, igen alkalmatlan társaságtól volnánk megszabaditva;“ s még azt is hozzátevé, miszerint a házasság ugy tekintendő, mint a személyes élv által az állam iránti kötelességnek hozott áldozat [3]). Hogy az igy elhanyagolt nők nem igen erényesek lehettek, nagyon természetes. A Gracchusok tiszteletreméltó anyja, Cornelia, s a kegyes Octavia, Augustus nővére és Antonius neje mellett ismeretes előttünk a történetből Servilia, Lucullusnak elüzött kicsapongó neje. Syllának egy leánya s Milonak neje a történetiró Sallustiussal czimborált; miért is ez korbácsütésekre és pénzbirságra itéltetett. Cato becstelenség miatt küldé el egyik nejét, a másikat nagy összegért engedte át másnak; Tulliola, Cicero leánya, gyanuban állott, hogy atyjával bünös viszonyban él; Mucia, Pompejus neje, a két Metellus nővére, minden szemtelenségekre vetemedett; Saxia vejébe levén szerelmes, rávette őt, hogy leányától váljék el, sőt vérgyilkolást is követ el, s neje gyanánt él vele; Clodius nővére még zsenge ko-

[1]) **Aulus Gelliusnál**, XV. 8.

[2]) A szerelem az ő nyelvökön kéjelgés. Dion (LXI. 4.) mondja, miként Nero ebédelt, lerészegedett és szeretett. Közmondás vala: ‚Sine Cerere et Baccho friget Venus.‘ Tudjuk azt is, mi a *szerelem mestersége* Ovidiusnál.

[3]) **A. Gellius**, I. 6.

rában vérfertőzést követ el testvérével; később Metellus nejévé válván, bizalmas viszonyban áll Coeliussal, kinek pénzt is kölcsönöz; s attól tartva, hogy általa megmérgeztetik, törvény elé idézi őt, hol egész életfolyama nyilvánosan felfedeztetik, s még a fürdőkről is említés tétetik, mellyeket azért készittetett kertjében, hogy az uszás végett oda sereglő ifjuság közől kénye szerint válogathasson. Marcus Antonius diadalkocsiján hordozta végig a városban a kéjházból előhuzott Cytherist. Fulvia, azon Flaccusnak leánya, kinek gonoszságai rutiták el a Gracchusok ügyét, csak a fő emberekkel akar szövetkezni, nőül megy Clodiushoz, rut de hatalmas és gonoszlelkü emberhez, ki vagyona után ásitozott; ez meggyilkoltatván, Curio felesége lesz, egy kicsapongó gőgös emberé, kit Tullius a leány Curionak s a közbéke zavarójának nevezett. Ennek halála után ismét Marcus Antonius veszi őt nőül; mint tanácsadója és társa a kegyetlenségekben, saját szemeivel nézi a 300 tisztnek kivégeztetését Antonius sátorában, Ciceronak véres fejéből is gunyt üz; az ő jelenlétében, Gemellus tribunféle ember házában, Metellus consul s a tribunok megvendégeltetvén, a lupanariák minden gyalázatosságai előfordulnak, s Saturninus nevü fiatal patricius közszégyennek tette ki magát. [1]).

A lyricus költőkből nem volna nehéz kivonni a tetszelgés mesterségének történetét; miben a romai hölgyek valódi mesterek voltak [2]). Éjjelre kanczatejbe áztatott kenyérbéllel tapasztották be arczukat. Sok időbe került, mig az evvel foglalkozó rabszolganők fehériték, pirositák az urnőnek arczát, fogait berakták, a divat szerint feketére vagy veresre festették szemöldeit és haját, vagy fejére illesztették a Rajnán tulról küldött s valamelly sicambriai nőnek fejéről levágott dus hajzatot [3]). Jaj a szegény rabszolganőknek, ha a fényesre csiszolt czüst tükörbe pillantva, hiányait eléggé takarva, kellemeit eléggé kiemelve nem találta! Nem elég, hogy őket körmölte, harapta, hanem

---

[1]) **Val. Max.** IX. Cicero, daczára minden komolyságának, leir egy ebédet, mellyen vele együtt jelenvolt Atticus, más előkelők, s a többi közt Cytheris kéjhölgy. „Non me hercule suspicatus sum illam affore, sed tamen ne Aristippus quidem ille socraticus erubuit, cum esset objectum habere eum Laida. *Ad fam.*, IX. 26.

[2]) V. ö. **Böttiger**, *Sabine oder der Morgen einer römischen Dame.* Lipcse, 1806.

[3]) Nunc tibi captivos mittet Germania crines,
Culta triumphatae munere gentis eris.
O quam saepe, comas aliquo mirante, rubebis,
Et dices: Emta nunc ego merce probor.
Ovid. *Am.* I. 14.

Az egész alagyának tartalma abból áll, hogy barátnéját a nagy pipere miatt feddi.

még egy e végre készen tartott hosszu tűvel szurkálta a nyomorultaknak meztelen emlőjét; sőt nem egyszer megparancsolta a felügyelő rabszolgának (lorarius), hogy a vétkest hajánál fogva felfüggesztve, addig korbácsolja, mig az urnőnek kedve tartja. Ovidius, a bünös tetszetősségnek tanitó mestere s ránk nézve történetirója, azon tanácsot adja a hölgyeknek, hogy a bosszunak eme perczeiben ne mutatkozzanak kedveseik előtt, nehogy kellemeikből veszitve, azoknak hajlamától is megfosztassanak.

Végre ki van fodrozva és kenve a hölgy, körmei levágva, s tejben fürösztve kezei, mellyeket a csinos apródnak hajában törölget meg; ezután felölti a matrona-öltönyt fehér gyapjuszövetből, arany, vagy biborszegélylyel és rojtokkal; a tarka tunicákat pedig éjjeli kirándulásokra tartja fön, hogy a fiatal emberek őt szabadon bocsátottnak, vagy kéjhölgynek tartsák. Végre az idegen királynéktól elrablott drágaköveket és gyöngyöket veszi magára, mellyekről el lehet mondani, hogy egy nő egész örökséget visel testén. Középujját kivéve, valamennyi gyürükkel van megrakva, mellyeket az évszakok szerint változtat; mellyeknek köveit legjelesebb müvészek vésték, s talán mindezt bájaival fizette meg [1]). Végre köpenybe burkolva, a nyolcz erőteljes rabszolga által hordozott lecticába ül, kiket ő maga választott ki a vásáron; más két rabszolga előtte fut; két nő tartja oldalvást a pávafarkból készitett napernyőt, s hátul két apród vánkosokat hord. Ekképen indul el a hölgy hazulról valamelly szerelmes légyottra, barátnéjához, vagy a circusba megnézni a gladiatorok harczát, hol finom kezével, mellynek kecseit Catullus és Propertius megéneklik, jelt ad a győztesnek, hogy szurja át legyőzött ellenfelét; vagy pedig a buja lakomák alatt [2]) rejtekben titkos örömeket élvez, mi-

---

[1]) Quid juvat ornato procedere, vita, capillo,
Et tenues coa veste movere sinus?
Aut quid orontea crines perfundere myrrha,
Teque peregrinis vendere muneribus?
Naturaeque decus mercato perdere cultu?

Propertius, I. 2.

[2]) Ovidius *Amorum* I. könyvének negyedik alagyája, mellőzve a fajtalanságokat, eléggé kitünteti az akkori szokásokat étkezés közben; kedvesét tanitja itten, miként viselje magát olly alkalommal, midőn férje is jelen van az ebéden:

Cum premit ille torum, vultu comes ipsa modesto
Ibis ut adcumbas; clam mihi tange pedem. . . .
Cum tibi quae faciam, mea lux, dicamve placebunt,
Versetur digitis annulus usque tuis. . . .

alatt vele egyetértő férje a spanyol kereskedő által igért aranyokat számitgatja, mellyekkel ez a becstelenséget s az ő hallgatagságát megvásárlotta [1]).

Gondolható-e, hogy illy nők mellett a családi kötelékek tartósak lehettek? Mi sem volt tehát közönségesebb az elválásnál a legcsekélyebb okoknál fogva: nem csak a magtalanság, napa és meny közötti czivódások, kicsapongás szolgáltattak arra okot. Paulus Aemilius csak azon egyszerü okból taszitá el nejét, hogy általa megsértetett [2]); C. Sulpicius Gallus, mivel az hajadon fővel ment ki; Q. Antistius Vetus, mivel egy közönséges szabados nővel titokban beszélt; P. Sempronius, mert tudtán kivül a játékokra ment [3]). Cicero harmincz évi együttlét után vált el feleségétől, mert adósságainak kifizetése végett ujabb jegyajándokra volt szüksége; Publiától pedig azért, mert Tulliola halálán örülni látszott [4]); ugyanazon Terentia egymás után négy, Tullio-a három férjet kapott, s utolsó férje, Dolabella, terhességi állapota alatt kergette el őt. Az erényes Brutus eltaszitva Claudiát, nőül vevé Porciát; s Cicero véleményadásra szólittatván föl, azon tanácsot adá: csak siessen a dologgal, hogy a sok pletykának vége legyen, s megmutassa azt, miként nem könnyelmüségből teszi ezt, hanem hogy a bölcs Catonak leányával egyesülhessen. Egy hires finyás majdnem elüzte feleségét, mivel alkalmatlan időpontban ment le a pinczébe, s attól tartott, hogy borai mind megeczetesednek [5]). Minturni Titinnius a kicsapongó Fanniát csak azért vette el, hogy később eltaszit-

---

Nec premat impositis sinito tua colla lacertis;
Mite nec in rigido pectore pone caput. . . . etc.

[1]) Et incestos amores
De tenero meditatur ungui:
Mox juniores quaerit adulteros
Inter mariti vina, neque eligit
Cui donet impermissa raptim
Gaudia luminibus remotis.
Sed jussa coram non sine conscio
Surgit marito, seu vocat institor,
Seu navis hispanae magister
Dedecoris pretiosus emtor.

Horatius.

[2]) **Plutarch**, *P. Aemilius* életrajzában.
[3]) **Val. Max.** VI. 3. 10.
[4]) **Plut.** *Cic.* életrajzában.
[5]) **Plinius**, VII. 15.

hassa, s jegyajándokát megtarthassa [1]); melly számitás utánzókra is talált. Gyakrabban megtörtént az elválás közakarattal s minden helyes ok nélkül [2]); vagy mivel egyik, vagy másik félnek egyéb leköte-lezései voltak. Caesarnak három neje volt, Pompejusnak négy, Augustusnak négy, s családja minden tagjának öt, vagy hat. Bizonyos nők az éveket nem a consulok-, hanem férjeiktől számitották [3]).

Ha bámulunk azon, hogy az atheneiek nejeiket és fiaikat Aspasia házához küldötték, tőle ildomosságot tanulni: nem csekélyebb bámulatot kelthet bennünk annak látása, hogy a romai matronák kéjhölgyeket vettek pártfogás alá, s férjeik és gyermekeik csábitóit házukban tartották. Egy illy szerencsétlen teremtés Plautusnál igy kiált föl [4]): „E hölgyek azt akarják, hogy mi tőlök függjünk, hogy mindig rájok szoruljunk. Ha egyszer hozzájok megy az ember, meg, bánja tettét. Mások előtt hizelegnek nekünk; titokban pedig marnak-mivel mi szabados nők vagyunk.

A kéjhölgyek többnyire illy szabados nőkből állottak [5]). Következménye volt ez a házi szolgaságnak: mert ha valamelly rabszolganő akár saját vagyona, akár urának kegyelme által szabadságot nyert, nyomornak látta magát kitéve, holott eddig gond nélkül élt, sőt a bünnek ösvényére is vezettetett; miért is elővette minden kellemeit, s az ének- és zenében szerzett ügyességét, hogy minél többet elcsábithasson. Illy módon vándorolt az ifju emberek vagyona [6]) s a katonák

---

[1]) **Plutarch**, *Marius* életrajzában.

[2]) Paula Valeria divortium sine causa, quo die vir a provincia venturus erat, fecit. Nuptura est D. Bruto. **Cic.** *Ad fam.* VIII. 7.

[3]) Numquid jam ulla repudio erubescit, postquam illustres quaedam et nobiles feminae non consulum numero, sed maritorum annos suos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudii? **Seneca,** *De benef.* III. 26.

[4]) . . . Summates matronae. . . .
Suarum opum nos volunt indigentes;
Nostra copia nihilo volunt nos potesse,
Suique omnium rerum nos indigere,
Ut sibi sumus supplices. Eas si adeas,
Abitum quam aditum malis: ita nostro ordini
Palam blandiuntur: clam, si occasio usquam est,
Aquam frigidam subdole suffundunt. . .
Quia nos libertinae sumus. *Cistellaria*, l. 1. 31.

[5]) Tutior at quanto merx est in classe secunda,
Libertinarum dico. **Horatius.**

[6]) Ut quondum Marsaeus amator originis ille,
Qui patrium mimae donat fundumque laremque. **Horatius.**

által nyert zsákmány a kéjhölgyek zsebébe, kik, hogy a tisztesebb hölgyektől mégis különbözzenek, rövidebb öltönyt hordottak [1]), s pompás köpenyekbe burkolóztak, mellyeknek neve és szabása ezerféle volt [2]). Kedveseik elszegényedtek, hogy az ő kapzsiságukat kielégitsék, s tőlök a hüség igéretét legalább egy időre irásban kinyerjék; mellyet ha megszegtek, fegyelmi törvényszék elé idézteték őket [3]). A mennyi gonddal jelenleg a nagy énekesnő képeztetik, annyi gond fordittatott akkor a kéjhölgy képezésére; találkoztak vállalkozók, kik előre adtak pénzt az illyesek nevelésére, s ha a vállalat sikerült, tizszeresen fizette vissza a költséget.

Kéjhölgyek.

Habár a romai kéjhölgyek nem birtak is a görög kéjhölgyek finom miveltségével, azonban jóval magasabban állottak a matronáknál; ezeknek rendeltetése volt hősöket nemzeni, amazoké a hősöknek időtöltést szerezni. A Romában olly számos oszlopcsarnokok alatt, sto-

---

[1]) Horatius azt mondja rólok: *togatae*. Satyr. 1. 2. 63. 82; s Ovidius *ex Ponto*, III. 3. 51.

Nec vitta pudicos
Crines alba tegit, nec stola longa pedes.

[2]) Quid iste quae vesti quot annis nomina inveniunt nova:
Tunicam rallam, tunicam spissam, linteolum caesicium,
Intusiatam, patagiatam, caltulam aut crocotulam,
Supparum aut subnimium, ricam, basilicum, aut exoticum,
Cumatile aut plumatile, cerinum aut melinum; gerrae maxumae!
Cani quoque etiam ademtum'st nomen .... vocant Laconicum.
Haec vocabula auctiones subigunt ut faciant viri.

Plautus, Epidicus, II. 2. 42.

[3]) **Plautus** a *Bacchis*- és *Asinaria*-ban emlit egy illyen pert (*Ibo ad tresviros vestraque ibi nomina Faxo erunt*), hogy az egy évre irásban igért hüséget foganatba vétesse:

Ne a quoquam alio acciperes mercedem annuam
Nisi ab sese. . . . . .

Bacch. fragm.

Agedum, istum ostende quem conscripsisti syngraphum
Inter me et amicam et lenam. *Asin.* IV. 1.

S ha valaki azt vélné, hogy a költő görög szokásokra hivatkozik: olvassa meg Ovidiust, ki azt mondja, miként egy ifjut védelmezett (*aderam juveni*), ki hasonló okból idézte (*jamque vadaturus*) kedvesét, s már kezében tartotta a vádlevelet (*duplices tabellae*), midőn annak látása lefegyverzé őt s igy fejezi be:

Tutius est, aptumque magis discedere pace,
Quam petere a thalamis litigiosa fora.
Munera quae dederis, habeat sine lite jubeto.

Remed. am. 669—671.

lába és köpenybe takarózva [1]), fátyolozott arczczal sétált az urhölgy, szolgák- és szolgálóktól környezve, kik a tömeget távol tarták tőle; a lictoroknak, kik utat készitettek a consul számára, nem volt szabad őket félre parancsolni; ha kocsin mentek, az őket kisérő férj sértetlen vala. A kéjhölgy ellenben mesterkélt lépéssel haladott, tunicáját lebegni engedé, s testének kecseit fitogtatá; kisérete vénasszonyokból és elpuhult cziczomás ifjakból állott. Az ugynevezett „via Appiá'n, melly akkoriban sétányul szolgált, az urhölgy lassu léptekkel viteté magát nyitott lecticájában, mellette a fiatal rabszolga pávafark-legyezővel mozgatta a levegőt, vagy elüzé tőle a legyeket; a kéjhölgyek pedig maguk kormányozva a lovakat, sebesen hajtottak, számos udvarlóik kiséretében, kiket mintegy diadalban hordoztak magukkal.

A kéjhölgyek legnagyobb részt rabszolgai állapotban születtek s szépségök miatt minden fárasztó s lealacsonyitó munkától meg valának kimélve. Gondos nevelés képezte őket a tetszés mesterségében táncz, ének és irodalmi miveltség által: ekképen értékök növekedett, s a nyerészkedőnek fáradsága eléggé kárpótolva lőn, minthogy a szabadságot valamelly udvarló könnyen kieszközlötte számukra. Ekképen köztök s az aljasabb kéjleányok közt mégis volt különbség; s a velök társalgás nem csak az ifjaknak, de még a komolyabb férfiaknak sem vált becstelenségökre. Ők a társalgásnak bizonyos finom (?) zamatot adtak, minőt a családkörben, honnan a nők kizárva valának, megszerezni nem lehetett. Kiséret nélkül soha nem jártak: volt egy külön kegyeltjök (vir), kit meg kelle csalniok, hogy más udvarlókat is körükbe vonhassanak. A vallásos titkok némileg megszentelék kicsapongásaikat.

Családi tüzhelyeiknél unatkozva a férfiak, a politikai harczok utáni pihenést, s a jövőnek bizonytalansága miatti vigaszt nem a békés családi körben keresték, hanem a kéjelgések zajában; olly nő oldala mellett, ki eddig másoké volt, s holnap ismét másoké lehetett. Azon körülmény, hogy a gyalázat- és kéjelgésre egész néposztály készen állott, lehetővé tett minden utálatosságot: a férfiak közti szerelem közönséges volt a rabszolgák, később a szabadok közt is [2]). Továbbá a nőtelen ember bizonyos fensőbbséget [3]) gyakorolt egy alávaló emberfaj, az örökségvadászok fölött; nem volt azon aljasság, mellyre ezek készek nem lettek volna, hogy az aggastyán barátságát.

---

[1]) **Horat.** *Sat.* I. 2. 89.

[2]) J. F. **Christius**, *Hist. legis Scatinae.* Halae magdeburgicae, 1727.

[3]) Dives regnum orbae senectutis exercens. **Seneca**, *ad Marciam*, 19.

megnyerjék: annak minden ábrándjait teljesiték, még szépségét is dicsérték, ostobaságait magasztalták, ellenségeit üldözték, nejeiket is neki átengedték, nyilvánosan az ő hosszu életeért, titokban pedig halálaért könyörögtek. Csoda-e tehát, ha még az olly könnyen lerázható iga is, mint a házasság, terhesnek látszott, s a bünös nőtlenség egyik rákfenéje volt a társadalomnak, mire nézve a törvényhozók gyógyszert föl nem találhattak?

Kitett gyermekek.

Ne képzelje senki, mintha a gyermekek nevelésére gond fordittatott volna: ezek a legnagyobb könnyelmüség- és szemtelenséggel, miről csak egy Rousseau adhat fogalmat, elhagyattak, kitétettek. Ez volt egy másik rákfenéje a társadalomnak, mellynek külmázát sokan bámulják. Sparta mellett volt a Taygetos hegynek üregе, hová a nem ép külsővel világra jött kisdedek bedobattak; s keserü gunynyal ez üreg letéteménynek neveztetett [1]). Thebaban a talált gyermekek az állam javára eladattak [2]), s igy rabszolgákká váltak; a mi talán rosszabb volt a halálnál. Még a zsidóknál is az olly kisdedek, kik valamelly fa alatt a város közelében, vagy a zsinagóga környékén, pólyákba takarva s körülmetélve találtattak, mint bizonytalan törvénytelen gyermekek fölneveltettek; de ha távol a várostól és a templomtól faágakon függve, vagy az utakon találtattak, mint törvénytelen gyermekek egész a hatodik nemzedékig minden polgári jogból kizárattak. Görögországban e végre külön agyagedényeket készitettek kagyló-alakban; a romaiaknál füzfából fontak kosarat (corbem supponendo puero); s milly átalán os volt ezeknél a szokás eldobni a gyermekeket, onnan is kitetszik, hogy vigjátékaiknak örökös bonyodalma a talált gyermeknek ujra megismerése körül forog. Terentius, a mivelt Scipiok barátja, egy atyának ajkaira, midőn a husz év előtt kitett leány ujra előkerül, nejéhez intézett következő szavakat ad: „Ha engem követtél volna, meg kellett volna őt ölnöd, nem pedig költened halálát; mi neki reményt hagyott az élethez.“

Csak is a kereszténység szüntette meg ez iszonyatos kegyetlenséget, s még az üldözésekért is akképen bosszulta meg magát, hogy üldözőit jobb útra térité.

[1]) E részben két különbséget ismertek: ἀποτίθεσθαι, elvetni valamelly gyermeket, hogy elveszszen; és ἐκτίθεσθαι, szegénység miatt őt kitenni.

[2]) Oroszországban, II. Katalin rendelete következtében, a talált gyermekek becsületes mesterségekre oktatandók, s nem kell őket a rabszolgákhoz hasonlitani. Miklós czár egy, 1837-ik évi augustus hóban kelt *ukáz* által őket az állam *tulajdonának* méltóztatott kijelenteni.

Törvények által akartak ugyan az erkölcsiség hiányán segiteni. Igy vala megtiltva: a hivatal-vadászat [1]), a szónokok megvesztegetése [2]), a végrendeletek kicsikarása [3]), a szabad egyén szemérmének erőszakos megsértése [4]). Mindezen törvények egyedül a gonoszság létéről tanuskodnak, de a bajt megorvosolni nem tudták. Igen gyakran maguk a rendeletek is tanubizonyságot tesznek a növekedő erkölcstelenségről: Mummius törvénye megszünteti a rágalmazóknak szokásban volt megbélyegeztetését; Gabinius törvénye a nyilvános helyett titkos szavazást rendel, és igy a szavazat-eladás szégyenétől fölmenti az embert; a ‚Viaria' törvény a rendes zsoldon kivül öltözetet is rendel a katonák számára.

Erény.

Az erény az arany és élvek csábitásainak megvetésében állott, midőn a haza ügye forgott kérdésben; továbbá bálványozásában a szabadságnak, melly annyi belháborgások után a törvények elégtelensége s az ezek pótlékául használt törvénytelen módok mellett képzelhető sem vala. Illy erényekkel valának fölruházva Cato és Brutus, s néhány más egyén, kiknek léleknagysága a rémitő sülyedésnek közepette mindenesetre elismerést érdemel; de a kik mit sem használtak a hazának, sőt inkább többszörösen ártottak neki tulzásaikkal, s az által, hogy az élet legfőbb feladatául tekinték, attól bármikor bátran megválni. Ekkor kezdődött az öngyilkosságok kora, mellyek most már borzasztó mértékben szaporodtak. E tan terjesztői egyrészt a stoicusok valának; más részről elviselhetlen dolognak tartatott tulélni a leveretést, melly a győző önkényének, a diadalmenet szégyenének s a hóhér bárdjának adta át a legyőzöttet. Ez vala sorsa temérdek idegen királyoknak; s a romai polgár dicsőségnek tartá kikerülni e gyalázatot, megőrizni szabadságát, s nemesebb részét elvonni a zsarnok hatalma alól, ki testét lenyügözve tartá. Még a törvény is megengedé a vádlottnak, hogy az itélet kimondása előtt, melly javait elkobozta, s emlékét meggyalázta volna, magát megölhesse. A gyakori öngyilkosságok vonzó hatással birtak; s az illetők megnyugvására szolgált, tetszés szerint bármelly perczben lerázni az életet, hogysem a szenvedéseket türni, mellyeknek a gondviselés megpróbáltatásunk és javulásunk végett bennünket alávetni szokott.

---

[1]) *De ambitu*, 179. évben Kr. e.

[2]) *Lex Cincia*, 175-ből.

[3]) *Lex Voconia*, 169-ből.

[4]) *Lex Sextinia*, 128-ból.

Vallás.

De ki is hitt volna a gondviselésben? A vallás már kezdet óta nem annyira az áhitat valódi érzetében, mint inkább az istenektőli félelemben állott a romaiknál; s most már ezen értékét is elvesztette, s államintézménynek tekintetett. Hatszáznál több vallás türetett Romában, vagyis más szóval, egyben sem hitt a nép. Még a Vesta-szüzek közé is, melly méltóságra hajdan a legfőbb családok vágyódtak, törvényes kényszerités által kelle ujonczozni, s a ‚Papia' törvény szerint (250) a főpap sorshuzás által jelölte ki a fiatal hajadonokat, kik Vestának önkénytelenül áldozzák föl szüzességöket. Ha mi a vallás alatt szent tanok és hagyományok összegét értjük, kapcsolatban a szertartási szabályokkal, megszabott kötelességekkel s erkölcstannal: ugy Romában nem vala vallás. A nagy férfiak bölcsészek, vagyis hitetlenek valának; a tetteket az iskolák elvei és tanai szerint vala szokás megitélni; a halhatatlan isteneknek egyedül csak a szónoklati figurák közt, a fölkiáltásokban jutott hely. Caesar a senatusban mondá, hogy a halállal megszünik minden; Cicero, a mint eszébe jutott, majd a lélek halhatatlanságát vitatá, majd ismét, hogy a sir mindennek véget vet; Horácz remélte, hogy nem vész el egészen, a mennyiben tudnillik müvei fönmaradnak.

Azonban félretéve a vallásos istenfélelmet, babonaságnak engedék át magukat. S habár Cicero (de Divinatione) az illy őrültségek megczáfolására egész értekezést szentelt, mindazáltal a legmiveltebbek is hitelt adtak az álmoknak és csillagjóslatoknak. Publius Nigidius Figulus, azon korban jelentékeny személy, kit Aulus Gellius roppant tudományára nézve [1]) Varrohoz hasonlit, s kit legjobb barátja, Cicero tudósnak és erényesnek nevez [2]), mindezen bohóságokban jártas volt, s tudományát egyesek s az állam javára áruba bocsátotta[3]). S jóllehet az előitéletekkel teljes Plutarch előadásaiban bizonyára gyakran tulságos: mindazáltal valóban szomoritó dolog kiolvasni irataiból, miszerint a legjelesebb férfiak tettei, a legfontosabb események elhatározása, egész hadseregek és népek sorsa valamelly esetleges álomtól, egy augurnak gazságától, vagy természeti tünemény beállásától tétetett függővé.

Epicurus tanai, mellyekre nézve Fabricius ohajtá, bár Romának ellenségei által mindig gyakoroltatnának, Romában nem az isko-

[1]) *Varro et Nigidius scientiarum culmina.* A. Gel. XIV. 19.

[2]) *Ad fam.* IV. 13.

[3]) **Lucanus; Cicero** a *Timeus*ban; **Sz. Ágoston**, *De civ. Dei*, I. 3.

lai vitatkozások tárgyaiul szolgáltak, hanem gyakorlatilag tulságig vitettek, azon erély következtében, melly a romai népnek sajátja vala. Legfőbb törvénynek tartatott a lehető legnagyobb fokra vinni az élvezetet, s lerázni minden gondot és terhet. Henye időtöltés a villákban, fürdőhelyeken, ünnepélyek közt volt soknak ohajtása; a hadtudomány nem csak elhanyagoltatott [1]), hanem gyülölet ben is részesült, ugy annyira, hogy sokan megcsonkiták magukat, nehogy hadi szolgálatra alkalmasoknak találtassanak. A gyomornak aljas élveiben gyönyörködött az ifjuság [2]). Milo köszönetet mondott Ciceronak, hogy védbeszédét el nem szavalta; különben nem volna módjában a jeles tengeri halakat izlelni Massiliában; s a patriciusok, kik Pompejussal együtt táboroztak, s ügyök melletti végharczra készültek, legjobban fájlalták, hogy ez ősz folytán a tusculumi fügékkel nem lakozhatnak.

A vallás, az intézmények és az erkölcsök képezék Roma társadalmi épületének alapját, s adának táplálékot a nemzetiségnek: mindez elenyészett, nem hagyva egyebet maga után, mint lázongó aljas szenvedélyeket, irtózatos romlottságot, átalános rabszolgaságot. „Kétségkivül — igy szól egy tudós és mélybelátásu bölcsész — megfosztva a romai történelmet a politicai bölcseség dagályos mondataitól és elcsépelt kifejezéseitől, ha a meztelen részleteket sajátságos jellegeikkel együtt vizsgáljuk: minden jólelkü embert borzalom és utálat fog el az illy tragicai valóság szemléletére; mert a romaiak az erkölcsök romlottságában is óriások levén, a mértéket annyira betölték, hogy a görögök romlottsága, az illy féktelen szabadosság mellett, csak ugy tünik föl, mint a gyermeknek első lépése a romlottság ösvényén“ [3]).

Atticus.

A patriciusok közt a becsületesebbek közé tartozik Pomponius Atticus. Jó családból vevén eredetét, s gondos nevelésben részesülve, a békés életet tüzte ki czéljául; s hogy ezt elérhesse, távol tartá magát a közügyektől. De midőn az állam veszélyben forog: annak magára hagyása erénynek, vagy önző érdeknek nevezendő-e? Atticus azonban, lakott bár Atheneben, vagy Romában, minden pártbeli emberek közt számitott barátokat, s nagylelküen pénzzel segité a szám-

---

[1]) Quid nunc vobis faciendum est, studiis militaribus apud juventutem obsoletis? **Cicero** pro *Fontejo*, 18.

[2]) Romana juventus
Non Veneris tantum, quantum studiosa culinae.
Horatius.

[3]) F. **Schlegel**, *Philosophie der Geschichte*, IX. Vorl.

üzötteket; kedvelte őt Sylla, szintugy Cassius és Brutus, Caesar, Octavianus és Antonius. Mint szónok Hortensius és Cicero közt állott; nem vádolt senkit, nem is védelmezett soha senkit; pénzzel segité Pompejus párthiveit, de ő nem tartott velök. Brutussal, mig szerencsés volt, nem gondolt; szerencsétlenségében pénzzel segité, midőn ezt nem kötelességből, hanem szánakozó részvétből tehette. A hatalom polczán álló Antoniusnak épen nem hizelgett; párthiveit és nejét a szükségben gyámolitá. A bukó-félben levő romai aristocratia vigasztalására a jelesebb családok történetét irta, miként azt Henault elnök tevé a fenyegetett franczia nemesség részére [1]). A köztársaság alatt nem nyugtalanitva, a számüzések és polgárháboruk zivatarai alatt megkimélve, a császárság idejében tiszteltetve élte napjait; s a mint egyszer megbetegedett, önkénytes éhhalált választott magának. Cornelius, ki inkább dicséretét, mint életrajzát irta, példány gyanánt állitja föl őt, mint valamelly ügyes kormányost, ki a zivatarok közt is biztosan tudja vezérelni a hajót.

Hortensius.

Neki ellentéte a hires szónok, Hortensius, ki első hozta be a páva-sültet [2]); négy villája volt, ékesitve a legremekebb mestermüvekkel; vadaskertjei-, s parkjaiban a legritkább növények s platanusok, mellyeket borral öntöztetett [3]). Halastavaiban a legritkább fajokat nagyobb gonddal táplálta, mint rabszolgáit; s rémitő összeget költött, hogy nyáron át fris vizet kapjanak. Illy élvezetek közt hazafiui szó-

---

[1]) A romai *gensek*-, vagy családoknak, mellyekről a történelem a császárok kora előtt emlékezik, száma nem megy fölebb 150-nél, s ezeknek is csak egy harmadát tevék a patriciusok. Ezek közt volt ismét 13, vagy 14 család, mellyek a trojai, vagy albai hősökig vitték föl eredetöket, s az első királyok korában a senatust képezték; miért is *majorum gentium* névvel tiszteltettek meg. A többiek a köztársaság első századaiban léptek be a senatusba. Némelly családok patricius és plebejus ágakra oszlottak. V. ö. e részben:

Caroli Sigonii, *De nominibus Romanorum liber.*

Onuphrii Panvinii, *De antiquis Romanorum nominibus liber*; *in* **Graevii** *Thes. antiquit. Rom.* Vol. II.

Rich. Streinnius, *De gentibus et familiis Romanorum.*

Ant. Augustinus, *De familiis Romanorum.*

Fulvio Ursino, *Familiae romanae nobiliores*; ugyanazon gyüjtemény VII. kötetében.

G. A. Ruperti, *Tabulae genealogicae, seu stem. mata nobilium gentium romanarum.* Göttinga, 1794.

[2]) **Varro**, I. 2. 17. **Macrobius**, *Saturn.* II. 9.

[3]) **Varro**, *De re rustica*, III. 6.

noklatokat, barátjai számára védbeszédeket, vagy fajtalan verseket készitett.

S az összeesküvők gyilka illy emberekből akart polgárokat előteremteni?

Törvények.

Tekintve a közügyeket, ugy találjuk, hogy a birodalom kiterjedésével a törvények, mellyek Roma ifju korában zsinórmértékül szolgáltak, vagy egészen elavultak, vagy félre magyaráztattak. Kezdetben az atya biró volt saját házában, s minden városnak külön tisztviselői valának. Ezen intézmény kedvezett ugyan a közügy előhaladásának, miután egyedül arra volt irányozva a figyelem, de az egyéni jóllétet legkevesebbé sem mozditá elő. A patronusok, kezdetben csak védnökök, könnyen zsarnokságra vetemedtek, s védenczeiket dicsvágyuk, vagy kapzsiságuk előmozditására kényszeritették. A patriciusok és plebejusok közti tusa, melly kezdetben a szabadságnak kedvezett, polgárháborukká fajult, s a harczoló seregek nem voltak többé a hazának hadseregei.

A százados tusák alatt fölváltva a senatus, centuriák, törzsek, consulok, dictatorok vagy tribunok, a mint tulsulyra vergődtek, szabták a törvényeket, mellyek pártnézetből, vagy a győzelemmeli viszszaélésből keletkeztek; ezen törvények halmaza végtelen zavart képezett célegység hiánya miatt. A zavarba rendet hozni a jogtudósok föladata lőn; de ezek szüntelen az aprólékos magán-ügyekkel foglalkoztak: mig a közügyekben ravaszság vagy erőszak, vagy a szónokoknak szenvedélyes vitatkozása döntött.

Ehhez járult még, hogy bölcs politikánál fogva Roma a legyőzött népek intézményeit és szokásait sértetlenül hagyá; s illy módon az engedelmes népek számát szaporitva, még inkább növelte a különbséget a törvényhozásban a görög, pelasg, afrikai s german elemek összevegyitése által. Minden praetor továbbá hivatalba léptekor saját, általa követendő rendszabályokat hirdetett ki; azonkivül a proconsulok és hadvezérek fegyvereik élén önkénytes törvényeket szabtak. Ez utóbbiaknak egyedüli czéljok volt megnyerni részökre a katonaságot; a népet pedig nyomták, s a jogosságot kigunyolták. E szerint ugyanazon egésznek egyes részei nem müködtek összevágólag a közjóra: az alattvalóknak nem volt okuk szeretni a kormányt, ez pedig azok boldogságával mit sem gondolt; pártszeszélyek, a győzedelmes hadvezér iránti lelkesedés, vagy pedig ennek kardja határozott a közügyekben; minek következése az volt, hogy az alattvalók kifáradtak a folyton

artó meddő harczokban, s végre nyugalom után sovárogva, még a szolgaságot is örömest türték.

A senatus, mellyet a szónokok annyi dicsőséggel halmoznak el, mindenkor typusa volt a régi romai bölcseségnek, tudnillik az erőszak és hóditás bölcseségének. A belzavarok csillapitásának szükségét látva, szünet nélkül külháborukat kezdett a legsilányabb ürügyek alatt. A részéről elismert népjog az ellenségekre nézve nyomasztó teher volt: ezek jogainak elismerése nagylelküségből eredt; az ő nyugalmuk és függetlenségök a romai hatalom által korlátoztatott; s csak ezen egyetlen hatalomnak nem szabtak sem emberek, sem istenek határt. A világ urává vetve föl magát, ennek szolgaságát elkerülhetlennek vélte Roma biztosságára nézve. Ezen kérlelhetlen bálványnak hódolt ő egész a hősiességig; a mit igen sokan bámulnak, kik tudnillik mélyebben a dologba pillantani nem szoktak. Mig az idegen népek ellenében olly rendkivüli bátorsággal lépett föl: a belügyekben csaláshoz, félénkséghez, pártviszályhoz, személyes és aristocraticus szenvedélyekhez folyamodott; nem volt képes megakadályozni a rosszat, s a jót is csak akkor tette, midőn a nép állhatatossága által arra kényszerittetett. A belzsarnokok irányában nem tanusitott bátorságot; sőt inkább a dictatori hatalom fölállitása és meghosszabbitása által a bitorlóknak utat mutatott, kiknek első gondjok vala megtizedelni, vagy leigázni a senatust; s csak ha ezen zsarnokok legyőzettek, vett magának ismét bátorságot őket számüzni [1]).

---

[1]) **Montesquieu** magasztalja a senatus *atyai leereszkedését*, mivel a plebejusok némelly kérelmeinek engedett; s azt mondja, miszerint külre mindig *mély belátással* müködött. A senatus politikáját következőleg rajzolta az ő remek ecsetével: „Le sénat s'érigea en tribunal qui jugea tous les peuples; . . . il ôtait une partie du peuple vaincu, pour la donner aux alliés; en quoi il faisoit deux choses: il attachoit à Rome des rois dont elle avoit peu à craindre et beaucoup à espérer, et il en affaiblissoit d'autres dont elle n'avoit rien à espérer et tout à craindre. Quand il avoit plusieurs ennemis sur les bras, il accordoit une trève au plus faible, qui se croyoit heureux de l'obtenir, comptant pour beaucoup d'avoir différé sa ruine. Lorsque l'on étoit occupé à une grande guerre, le sénat dissimuloit toute sorte d'injures, et attendoit dans le silence que le temps de la punition fût venu. Que si quelque peuple lui envoyoit les coupables, il refusoit de les punir, aimant mieux tenir toute la nation pour criminelle, et se réserver une vengeance utile. Comme il faisoit à ses ennemis des maux inconcevables, il ne se formoit guère de ligue contre lui: car celui qui étoit le plus éloigné du péril ne vouloit pas en approcher. Par là il recevoit rarement la guerre, mais la faisoit toujours dans le temps, de la manière et avec ceux qu'il lui convenoit. . . . Comme il ne faisoit jamais la paix de bonne foi, et que, dans le dessein d'envahir tout, ses traités n'étoient proprement que des suspen-

Vesztegetés.

Magában Romában a méltóságokhoz megvesztegetés utján lehetett jutni: a forum közepén árulták és vették a szavazatokat; a jelöltek nem érdemeikre hivatkoztak, hanem több, vagy kevesebb pénzt és fényes játékokat igértek. A comitiumok alatt a pénz kamat-ára kétszeresen növekedett [1]). Pompejus ugy vásárlotta a consulságot Afranius számára; a senatorok megadóztatták magukat, hogy Bibulus számára pénzt szerezzenek [2]); nem ritkán a centuriok kardja jelölte ki a választandókat; s egy Milo, Clodius, Dolabella gyilka határozott véglegesen, vagy eltette láb alól a pályázókat.

Memmius a senatus elé terjeszté azon egyezkedést, mellyet ő és vetélytársa, Domitius a consulokkal kötött: mellyben a consulok kötelezék magukat, hogy őket a consulság elnyerésében támogatandják, ezek pedig, hogy az ohajtott tartományokat részökre megszerzendik; 400,000 sestertiust tettek ki, mellyeket elvesztendenek azon esetre, ha nem találkoznék három augur annak bizonyitására, hogy jelenvoltak, midőn a nép a ‚curiata' törvényt hozta, noha ezt soha

---

sions de guerre, il y mettoit des conditions qui commençoient toujours la ruine de l'État qui les acceptoit. . . . Après avoir détruit les armées d'un prince, il minoit ses finances par des frais de la guerre, nouveau genre de tyrannie qui le forçoit d'opprimer ses sujets et de perdre leur amour. Lorsque les sénateurs accordoient la paix à quelque prince, ils prenoient quelqu'un de ses frères ou de ses enfants en ôtage, ce qui leur donnoit le moyen de troubler son royaume à leur fantaisie; quand ils avoient le plus proche parent, ils intimidoient le possesseur; s'ils n'avoient qu'un prince d'un degré éloigné, ils s'en servoient pour animer les révoltés. . . . Quand quelque prince avoit fait une conquête, qui souvent l'avait épuisé, un ambassadeur romain survenoit d'abord qui la lui arrachoit des mains; . . . mais surtout leur maxime constante étoit de diviser. La république d'Achaïe étoit formée par une association de villes libres; le sénat déclara que chaque ville se gouverneroit dorénavant selon ses propres lois, sans dépendre d'une autorité commune. . . . . Lorsqu'il y avait quelque dispute dans un État, le sénat romain jugeoit d'abord l'affaire; et, par là, il étoit sûr de n'avoir contre lui que la partie qu'il avoit condamnée. Si c'étoient des princes qui se disputoient la couronne, il les déclaroit quelquefois tous deux rois; si l'un d'eux étoit en bas âge, il décidoit en sa faveur, et il en prenoit la tutelle comme protecteur de l'univers; car il avoit porté les choses au point que les peuples et les rois étoient ses sujets, sans savoir précisément par quel titre; étant établi qu'il suffisait d'avoir ouï parler de Rome, pour devoir lui être soumis. . . . Lorsqu'un des généraux romains faisait la paix pour sauver son armée près de périr, le sénat, qui ne le ratifioit point, profitait de cette paix, et continuoit la guerre. . . .".

[2]) **Cicero**, *ad Att.* IV. 15.

[3]) U. o. I. 16. **Svetonius**, *in Caes.* 19.

sem került szőnyegre; és két consularis férfiuannak bizonyitására, hogy jelenvoltak a rendelet aláirásánál, mellynek erejénél fogva az ohajtott tartományok a consuloknak átadatnak, jóllehet e dologról emlités sem történt a senatusban [1]). Ennyi gazság egyetlen szerződésben!

Caesar maga is annak köszönheté első szerencséjét, hogy megtanult adósságot csinálni. Midőn a főpapi méltóság után járt, temérdek összeget kölcsönözött; mi által egyrészt a szegényeket nyerte meg, másrészt pedig a tehetősbeket kényszerité, olly polczra juttatni őt, hogy adósságait leróni képes lehessen. Politikájának talpkövét képezte: pénzre, a hol és miként lehet, szert tenni; nem ugyan pénzvágyból, hanem mert érezte Jugurtha gunyos fölkiáltásának igazságát. S azt szokta volt mondani, hogy a hatalom elnyerésére, megtartására és növelésére két dolog kivántatik mindenek fölött: pénz és hadsereg [2]).

Szabadság! gyönyörü név, de hát ki élvezte azt Romában? Talán a rabszolgák, kik közül száz jutván egy szabad emberre, a veritékökkel öntözött földön éhen vesztek el? Talán a védenczek, a patronusnak szolga-alattvalói? Vagy az adósok, kiket a törvények értelmében darabokra lehetett vágni, s kegyelemből börtönbe temettetének? Maguk a polgárok közt az atya korlátlan ur neje és gyermekeinek élete fölött, kiket kapzsiság-, vagy szenvedélyeitől izgatva áruba bocsáthat. A szabad ember minden rabszolgában ellenséget, vagy kémet szemlélhetett, ki őt vagy megölhette, vagy a birósághoz bevádolhatta. A consul olly tiszteletben részesült, minőt jelenleg egy király sem követel magának: ki kellett térni utjából; leszállani a lóról, vagy fölkelni a székről, midőn ő megjelent; ki ezt nem tevé, azt a lictorok jól elverték. Acilius egy praetornak curulis székét törte szét, mert nem kelt föl előtte. A praetorok a magán-életnek titkait kémlelik, és jegyzéket visznek, mellyről számot kérni egyedül a senatoroknak van joguk. Volt törvény, melly parancsolta a házasságot; volt törvény, melly lakomákra kiadható költséget és a vendégek számát határozta meg: ellenben Cicero koráig egyetlen törvény sem hozatott a csalás ellen, s a vád is csak a külön czim alatt meghatározott tények ellenében engedteték meg [3]). Maguk a tribunok legnagyobb zsarno-

[1]) **Cicero**, *ad Atticum.*

[2]) *Χρηματοποιὸς ἀνὴρ ἐγένετο, δύο τε εἶναι λέγων τὰ τὰς δυναστείας παρασκευάζοντα καὶ φυλάσσοντα, καὶ ἐπαύξοντα, στρατιώτας καὶ χρήματα.* Dion. XLII.

[3]) *Lex de dolo malo.* Ismeretes Cajus Canius esete.

kok: átkot mondanak arra, ki őket megsérti; s a tarpeji szikláról taszitják le a senatort, ki nekik ellentmondani merészel.

Ebből állott a romai szabadság, s kérdés marad: valljon tartozott-e a nép hálával az iránt, ki ezen szabadságot számára fentartani kivánta; s érdekében állott-e védeni azon törvényeket, mellyeknek oltalma csak annak életét és vagyonát biztositá, ki saját erejével, vagy barátinak segélye által azokat megvédheté?

A romai bölcseségnek temérdek bámulói, kik a középkor barbar tudatlanságáról annyit beszélve, a kegyetlen kinzó vallatást eme kor találmányának tartják, bizonyára megváltoztatnák véleményöket, ha nem tekintve az ékesen-szólást, fontolóra vennék a tényeket. Cicero Cluentiusért mondott védbeszédében elmondja Saxia eljárását, ki férje gyilkosait szerette volna felfedezni. A rabszolgák kinpadra vonatnak — ‚tormentis omnibus vehementissimis qnaeritur:' ők mindent tagadnak; s e napon a jelenlevő ismerősök, kik e családi eljárást szemlélték, azon véleményt fejezik ki, hogy a kinzással föl kell hagyni. Rövid szünet után a kinzást folytatják — ‚nulla vis tormentorum acerrimorum praetermittitur;' maga a hóhérszolga is kifáradt már, s a jelenlevők megeléglik a dolgot [1]).

Azt felelhetné valaki, hogy itt nem emberek, hanem csak rabszolgák forogtak kérdésben; de valljon hát mit fognak felelni arra, midőn a szent inquisitio azt fogja mondani, hogy nem emberekkel, hanem boszorkányok-, eretnekek és kárhozottakkal volt dolga?

Átalában a törvényszékek előtt nem hogy a törvények értelmét feszegették, s azt egyes esetekre alkalmazták volna a birák, hanem kényök szerint rendelkezének a vádlott élete és becsülete fölött. Ez tehát barátjai kiséretében gyászba öltözve jelent meg, s a jelenlevőket maga számára megnyerni igyekezett; a baráti és rokonsági kötelesség ugy hozta magával, hogy egész tömegek és municipiumok jelenjenek meg, szavazatukkal használni a vádlottnak [2]); ha különben nem birt elegendő vagyonnal megvesztegetni a birákat, s bebizonyitani azon közmondat igazságát, hogy a tele erszényt nem szokták eltélni [3]). Az ügyvéd is nem annyira védenczének ártatlansága melletti

---

[1]) Cicero nem a kinzást tartotta igazságtalannak, hanem az az által kicsikart vallomásoknak hamisságát. „Illa tormenta gubernat dolor, moderatur natura cujusque tum animi tum corporis, regit quaesitor, flectit libido, corrumpit spes, infirmat metus, ut in tot rerum angustiis nihil veritati loci relinquatur.

[2]) V. ö. Cicero iratait.

[3]) Inveteravit jam opinio perniciosa reipublicae, vobisque, quae non mo-

szónokolt, mint inkább annak korábbi érdemeit mutogatá, s a birákat részére hangolni törekedett, családja és gyermekei végett is, kik feketébe öltözve könyörögtek atyjokért [1]). Antonius dicsekedett, hogy a lázadásról vádolt Norbanust nem okoskodással, hanem az érzelmek fölizgatásával mentette meg [2]). Vatinius is, midőn Licinius Calvus, mint szónok először lépett föl ellene, méltán mondhatta biráinak: „Tehát azért kell elitéltetnem, mert ezen ifju olly ékesen szónokol?“ A törvények ismerete tehát csak másodrendü dolog volt, mellyel azok foglalkoztak, kikben nem nagy volt a szónoki tehetség [3]). Vádolni, védeni, vitatkozni a szószéken volt a romai ifjuság pályaköre; mi által hivatalok- és méltóságokra nyitott magának utat.

Erőszak.

Maga azon férfiu, ki a szószéknek legfőbb disze volt, s ki hiuságától elragadtatva fölkiáltott: „Hajoljanak meg a fegyverek a toga előtt“, kénytelen volt bevallani, miszerint az ékesen-szólásnak és méltó-

---

do Romae, sed et apud exteras nationes omnium sermone percrebuit, his judiciis, quae nunc sunt, pecuniosum hominem, quamvis sit nocens, neminem posse damnari. **Cic.** *Act.* I. *in Verrem.*

[1]) Pro *Flacco*: „Huic misero puero vestro, ac liberorum vestrorum supplici, judices, hoc judicio vivendi praecepta dabitis. . . . qui vos, quoniam est id aetatis, ut sensum jam percipere possit ex moerore patrio, auxilium nondum patri ferre possit, oret, ne suum luctum patris lacrymis, patris moerorem suo fletu augeatis: qui etiam me intuetur, me vultu appellat, meam quodammodo flens fidem implorat. . . . Miseremini familiae, judices; miseremini patris, miseremini filii; nomen clarissimum et fortissimum, vel generis, vel vetustatis, vel hominis causa reipublicae reservate.“ — *Pro Plancio*: „Quid enim possum aliud nisi moerere? nisi flere? nisi te cum mea salute complecti? Huc exurge tamen, quaeso: retinebo et complectar, nec me solum deprecatorem fortunarum tuarum, sed comitem sociumque profitebor. . Nolite, judices, per vos, per fortunas vestras, per liberos, inimicis meis . . . dare laetitiam . . . nolite animum meum debilitare cum luctu, tum etiam metu commutatae vestrae voluntatis erga me. . Plura ne dicam, tuae me etiam lacrymae impediunt, vestraeque, judices, non solum meae.“ — *Pro Milone*: „Quid restat, nisi ut orem, obtesterque vos judices, ut eam misericordiam tribuatis fortissimo viro, quam ipse non inplorat, ego autem, repugnante hoc, et imploro et exposco? Nolite, si in nostro omnium fletu mullam lacrymam adspexistis Milonis, si vultum semper eumdem, si vocem, si orationem stabilem ac non mutatam videtis, hoc minus ei parcere.“ A kedélyre hatás volt különösen Cicero sajátja; s midőn többen készitettek valamelly védbeszédet, annak előadása s a kedélyek megindítása Cicerora volt bizva.

[2]) **Cicero**, *in Bruto*, 19.

[3]) Ut ajunt in graecis artificibus, eos auletas esse, qui citharaedi fieri non potuerint, sic nonnullos videmus qui oratores evadere non potuerunt, eos ad juris studium devenire. *Pro L. Muraena.*

ságoknak meg kell hajolni az erőszak előtt, melly Románák bálványa és rugója vala. „Ez szerzett, ugy mond, nemzetünknek örök dicsőséget; ez hóditá meg nekünk a világot; ez vezet legbiztosabban a consulságra“ [1]).

Tudták ezt a dicsvágyók; miért is zavarok és lázadások által iparkodtak terveiket valósitani. Mennyi felforgatást jegyeztünk fel e rövid időszak alatt! Triumvirek és dictatorok határozatából minden polgár köteles legyilkolni a számüzötteket. Gyakoriak a népgyülések; s az izgatott néptömeg, vagy a gyilkosok fékentartása végett katonákkal kell a forumot, vagy curiát körülvenni. A tribunok szava és sérthetlensége nem védi többé a népet. Apulejus Saturninus, hogy letegye Memmiust a consulságból, meggyilkolja őt, s haramjáival a Capitoliumba menekül [2]); s mentségének előadására a senatusba meghivatván, agyon követetik, társai meggyilkoltatnak, tetemeik a városon keresztül hurczoltatnak. P. Cornelius Sylla, a dictator rokona, két összeesküvésbe elegyedett [3]). Antonius hivatalvadászatról vádoltatván, egy csapat szökevénynyel és gladiatorral szétveri a birákat, s megmenekül [4]). Midőn Cicero visszahivatása inditványoztaték, vérontásra került a dolog, „mintha, ugy mond, vérpatakot akartak volna visszatértem elé állitani;“ s ez idő alatt a polgárok csak házaikban találnak menedéket; a tisztviselők házait égő fáklyákkal és fegyverrel rohanják meg, a consuli méltóság jelvényét (fasces) széttörik, a templomokat fölgyujtják, a tribunokat bántalmazzák [5]). Clodiust a forum közepén Marcus Antonius kivont karddal üldözi [6]); ugyanez az ‚egyetértés‘ templomáig hatol, hol a senatus gyüléseit tartja; s csapatja részint föl van fegyverkezve, részint gyaloghintóban viszik utána a pajzsokat és kardokat, s csak a jeladást

[1]) Ac nimirum (dicendum est enim, quod sentio) rei militaris virtus praestat ceteris omnibus. Haec nomen populo romano, haec huic urbi aeternam gloriam peperit, haec orbem terrarum parere huis imperio coegit; omnes urbanae res, omnia haec nostra praeclara studia, et haec forensis laus et industria latent in tutela ac praesidio bellicae virtutis... Qui potest dubitare, quin ad consulatum adipiscendum, multo plus afferat dignitatis rei militaris, quam juris civilis gloria? *Pro L. Muraena.* Egyébiránt Cicero olly annyira határozatlan, hogy alig hozhatni föl valamelly véleményét, mellynek másutt ellent nem mondana. A 21-ik fejezetben, *De officiis* áll: „longe fortius esse in rebus civilibus excellere quam in bellicis.

[2]) Cic. *pro C. Rabirio.*
[3]) *Pro L. Sylla.*
[4]) U. o. 3.
[5]) *Philipp.*, II. 9.
[6]) *Ad Quirites post reditum.*

várják [1]). E jelenetek minden lépten-nyomon megujulnak [2]), s a vétkesek hatalma miatt büntetlenül maradnak; az ügyvédek, midőn csekélyebb gonoszságokra csekélyebb büntetést kivánnak szabatni, az illy tényekre bátran hivatkoznak [3]).

Mindamellett bámulandó a romaiak engedelmessége a táborozás alatt. Megszünt ekkor minden viszály, kialudt a pártgyülölet; a forumon annyira gyülölt Coriolan és Aemilius, a mint zászlói alá esküdtek a romaiak, ezek részéről vak engedelmességre találnak. A polgárháboruk idején nem annyira a dicsőségre, mint hatalomra vágyó hadvezérek a legiókat törekedtek megnyerni, s általuk nem a hazát, hanem a csatákat, nem a polgárok szabadságát, hanem a hadvezér nagyságát megkedveltetni. Sylla volt az első, ki, hogy a hatalmat elnyerje, a katonaságnak hizelgett, s ennek föllépése által nyerte el azt, mit egykoron a polgárok szavazatától várt. Ekkor a katonaság elválván a senatustól és a néptől, harmadik hatalmat képezett, melly annak kezébe adá a győzelmet, a mellyiknek részére hajlott: Mariussal a democratiát, Syllával a nemességet emelte. Caesar a Galliát leverő haddal támadta meg Romát, Pompejus Ásia meghóditóival védte azt; s miután amaz győzött, minden hatalmat ezentul csak a fegyverek által lehetett elérni és biztositani, s a romai alkotmány most már két hatalmat ismert, ugymint: a népet és katonaságot.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Caesar gyilkosai és bosszulói.

Midőn Brutus jótevőjének szivébe mártotta a gyilkos vasat: a hideg megfontolás, melly az istenitett kegyetlen tettből származó lelkesedés helyett a valóságot tünteté föl, csak hamar a maga meztelenségében láttatá e szomoru jelenetet. Brutus azon eszmétől vezéreltetve, hogy az igazság és törvényesség ösvényén áll, az indokokat kezdé ér-

---

[1]) *Philipp.* V. 6.

[2]) Lapidationes persaepe vidimus; non ita saepe, sed nimium tamen saepe gladios. Cic. *pro Sextio*, 36.

[3]) Cum quis audiat nullum facinus, nullam audaciam, nullam vim in judicium vocari... Ez a bevezetés tárgya *pro M. Coelio*; s az előadásban: ‚Oro obtestorque vos, ut qua in civitate Sex. Clodius absolutus sit, quem vos per biennium aut ministrum seditionis aut ducem vidistis ... in ea civitate ne patiamini illum absolutum muliebri gratia, M. Coelium libidini muliebri condonatum, etc.‘

telmezni a népnek, mellyek őt a gyilkolásra vezérelték [1]); azonban átalános volt a levertség, melly villámgyorsasággal terjedett el a senatusból a városon keresztül minden gunyhóig. Az összeesküvők fegyveresen járták be a várost egy póznára tüzött süveggel, s mindenfelé kiabálva, hogy megszabaditák azt a zsarnoktól, a királytól; de a polgárok, a helyett, hogy hozzájok csatlakoznának, megrémülve futottak, vagy rablásra használták föl a zavart, a mi rendesen a lázadás következése szokott lenni; sőt még gyilkost is kiabáltak, ugy hogy Brutus és párthivei jónak láták a Capitoliumba menekülni, gladiatorokra bizva magukat, s pénzt szórva el a nép között, mellynek nem igen látszott izleni az aristocraticus szabadság.

Jóllehet Brutus fölemelve a véres gyilkot, igy kiáltott föl: „Most már, Cicero, meg van bosszulva a köztársaság!" mintha az által kivánta volna magát igazolni a közvélemény előtt, hogy Catilina gyilkosának szavazatára támaszkodik. Cicero azonban az összeesküvésről mit sem tudott; sőt több izben panaszkodik, hogy a martiusi idusokra esett ‚pompás lakomáról' nem volt tudomása, főleg azért, mert ő Antonius leszuratását is inditványozta volna [2]). S kijelenté, hogy örömmel látta ezen gyilkolást a senatusban [3]), csakhogy az ő szokott ingatagságával ismét aggodalmat tanusitott, mondván: „A fa le van ugyan vágva, de gyökerei még megvannak."

---

[1]) Seneca a két legjelesebb stoicusnak, Brutus- és Catonak, nagy bámulója, az előbbinek tettét igen helytelennek találja. „Brutus, minden egyéb tekintetben nagy ember, e részben szerintem nagyot hibázott, midőn a szabadságot akarta helyreállitani, hol egyebet sem tudtak, mint parancsolni és szolgálni; s midőn azt hitte, hogy a város az erkölcsök megromlása után előbbi álláspontjára visszavihető, s hogy a polgári jogegyenlőség és a törvények tekintélye föléledhet ott, hol annyi ezeren küzdenek egymás ellenében, nem a végett, valljon kell-e, hanem azért, kinek kell engedelmeskedni. Milly kevéssé ismerte az események természetét, és hazája helyzetét, ki be nem látta, hogy a meggyilkolt helyébe mások támadnak, kik ugyanazt fogják akarni." *De benef.* II. 20.

[2]) Quam vellem ad illas pulcherrimas epulas me id. Mart. invitassent! reliquiarum nihil haberent; at nunc his tantum negotii est, ut vestrum illud divinum in remp. beneficium nonnullam habeat querelam. *Ad Trebonium*, X. 28. És *ad Cassium*, XII. 4.: „Vellem id. Mart. me ad coenam invitasses: reliquiarum nihil fuisset." Másutt ismét azt vitatja, hogy ő akkortájban Antonius barátja vala: „Ego Antonii inveteratam sine ulla offensione amicitiam retinere sane volo." *Ad fam.* XVI. 23. „Cui quidem ego semper amicus fui, antequam illum intellexi, non modo aperte, sed etiam libenter cum rep. bellum gerere." XI. 5.

[3]) Quid mihi attulerit ista domini mutatio praeter laetitiam, quam oculis coepi, justo interitu tyranni? *Ad Att.* XIV. 14. Ugyanezt vitatja e könyvében: *De officiis*, s még gyakrabban a Philippicákban: „Noster est Brutus, semperque

Mindazáltal ő adta a legjobb tanácsot e veszélyes körülmények közt, miszerint tudnillik a senatus hivassék össze a Capitoliumba, a rendszabályok fölött tanácskozandó [1]). Brutus azonban, ki minden töprenkedés nélkül megölte Caesart, a törvényes formalitások mellőzésével nem akarta összehini a tanácsgyülést; sőt a Capitoliumból több kitünő egyént, kik hozzá csatlakozni jöttek, visszaküldött, azt mondván, hogy a kik Caesar halálában nem részesek, azok az illy tetthez kapcsolt veszélyekben se osztozzanak. Ezen aggodalom dönté meg ügyét. Mialatt ő rendszabályokhoz nyult, hogy személyében és vagyonában senki sérelmet ne szenvedjen, s olly forradalomnak ohajtott vezére lenni, melly a vezérnek becsületére válik ugyan, de ügyét végveszélybe dönti: a patriciusok- és senatoroknak első heve csillapult, s a nagy tömeget, mellynek mindig ösztönzésre van szüksége, Caesar barátai részökre vonják. S valamint a nap lenyugta után emlékszik meg az ember a nyájas mosolyról, mellyel a természetet fölviditá, az általa előidézett szerencsétlenségről pedig megfeledkezik: szintugy a dictator halála minden büneit kiengesztelni, erényeinek pedig magasztos fényt kölcsönözni látszott. A nép szünet nélkül magasztalá érdemeit; a zsidók számos éjeken át siratták [2]); s midőn a szinpadon e vers hangzanék a szinész ajkairól: „Megtartám őket életben, hogy ők adják nekem a halált [3]), általános zokogásba tört ki a közönség.

Marcus Antonius.

Marcus Antonius consul meg sem indulva, miként Brutus reménylé, a nagylelküségtől, melly életét megkimélte, a kedélyek emez

---

noster cum sua excellentissima virtute reipublicae natus, tum fato quodam paterni maternique generis et nominis. *Phil.* X. 6. Est Deorum immortalium beneficio et munere datum reipublicae Brutorum genus et nomen, ad libertatem populi romani vel constituendam, vel recuperandam. *Phil.* IV. 3. Omnis voluntas M. Bruti, omnis cogitatio, tota mens, auctoritatem senatus, libertatem populi romani intuetur; haec habet proposita, haec tueri vult. *Philipp.* X. 11. Reddite prius nobis Brutum, lumen et decus civitatis: qui ita conservandus est, ut id signum, quod de coelo delapsum, Vestae custodia continetur; quo salvo, salvi sumus futuri. *Phil.* XI. 10. Animadverti dici jam a quibusdam, exornari etiam nimium a me Brutum, nimium Cassium ornari. Quos ego orno? nempe eos, qui ipsi sunt ornamenta reipublicae. *Phil.* XVI. 14.

[1]) Meministi me clamare, illo ipso primo capitolino die, senatum in Capitolium a praetoribus vocari? Dii immortales! quae tum opera effici potuerunt, laetantibus omnibus bonis, etiam sat bonis, fractis latronibus. *Ad. Att.* XIV. 10.

[2]) **Svetonius**, 84.

[3]) Men' men' servasse, ut essent, qui me perderent. **Pacuvius.**

állapotát hasznára forditani elhatározta. Caesarnak másik barátja, Lepidus által a Mars mezőre egy legiot vezettetvén, összehivta a senatust határozni a fölött: valljon Caesar bitorló, vagy törvényszerü tisztviselő volt-e, s e szerint a kikőt megölték, szabaditók-e, vagy gyilkosok? Az illy határozatnak fontos következményei lehettek volna; miért is az uralkodó izgatottság perczében jónak látták olly módon kiegyenliteni a dolgot, hogy a multakért közbocsánat hirdettessék, s Caesarnak összes rendeletei megerősittessenek. Ekkor az összeesküvők elhagyák a Capitoliumot; Brutus Lepidusnál, Cassius Antoniusnál vacsoráltak; s ez utóbbi Antoniusnak ama tréfás kérdésére: nem rejt-e magánál gyilkot? „De igen, válaszolá, annak számára, ki a zsarnokság után törekedni bátorkodnék.“ E szavak kellemetlenül hangzottak Antonius füleibe, ki szintugy tervezgetett illyesmit, mint Lepidus és Decimus Brutus, Gallia Cisalpina kormányzója; s csak is az egymástóli kölcsönös félelem tartá még vissza őket a föllépéstől.

Antonius, hogy a rettegésnek véget vessen, kieszközlé Caesar végrendeletének nyilvános fölolvastatását; mellyben ő Octavianust, Lucius Pinariust és Quintus Pediust, másod-unokáit örököseivé teszi; a Tiberisen tuli gyönyörü kertjeit a népnek ajándékozza, s minden polgárnak fejenkint háromezer sestertiust hagy; gyilkosainak különféle hagyományokat és kegyes emlékeket rendel [1]). Ez volt a szikra, melly a népnek dühét lángra gyujtá, főleg midőn Antonius a meggyilkoltnak átlyuggatott togáját s viaszból készitett képét a számos sebekkel közszemléletre kitette. Ezek láttára a fölingerült nép boszszut kiáltozott. Caesar veteránjai a máglyára hajigálták a táborozás alatt tőle nyert jutalmakat, a hölgyek ékszereiket; a nép tombolt, üszköt fogott kezébe, hogy fölgyujtsa azok házait, kiket csak az imént hősöknek nevezett, most pedig gyilkosok voltak az ő szemeiben. A senatus az istenek közé helyezte Caesart; s a nép egy, ezen időtájon az égen megjelent uj csillagban vélte szemlélni lelkét.

Antonius ezen eljárás s különösen annak nyilvánitása által, hogy lelkének ohajtása megbosszulni Caesar halálát, ha a senatus határozata vissza nem tartaná, a nyugalom barátainál aggodalmat gerjesz-

[1]) Szokás volt a romaiaknál a végrendeletben minden ismerősök- és jótevőkről megemlékezni; a minek elmulasztása sérelemnek tekintetett. Ebből állott a romai ügyvédek jövedelme; nagy vagyont szereztek illy módon Horatensius és Cicero, ki leveleiben több rendbeli gazdag hagyományokról emlékezik. A császárok korában mindenki hagyott nekik valamit; különben az örökség megtámadtatott, s gyakran a végrendelet megsemmisittetett.

tett; miért is belátva azt, hogy korán levette az álarczot, sietett jóvá tenni hibáját; a vérontássá fajult zajongás okozóit minden itélet nélkül halállal büntete; s a senatusnak, melly ezen törvénytelen igazságszolgáltatást nem akadályozá, megigérte a nyugalom helyreállitását. E végre inditványozá, hogy a mundai csata után a celtiberekhez menekült ifju Pompejus visszahivatván, elkobzott javai visszaadassanak, s a köztársaság tengeri ereje parancsa alá helyeztessék.

E nemes tetteért égig magasztalá őt a senatus; ő pedig azon ürügy alatt, hogy a népet ellenségévé tette, számos testőrséggel környezé magát; nehogy pedig valaki azt gyanitsa, mintha ő a dictatorság után törekednék, e méltóságot örökre eltörölteté. Az elhunyt Caesarnak nevében mindenesetre biztosabban haladhatott czélja felé, mint ezt életében tehette volna. Megvesztegetve ennek titkárát, aláirásokat nyer tőle, mellyeknél fogva számos egyéneket senatoroknak nevez; megszerzi Lepidusnak a főpapi méltóságot, s minden oldalról hatalmas barátokkal környezi magát.

A nép mindegyre Brutust ohajtá, nem azért, hogy bámulja, vagy megbüntesse őt, hanem azért, mert praetor létére nyilvános játékokat kellett adnia; ő azonban nem tartá tanácsosnak személyesen a városba jönni, hanem vadállatokat és müvészeket küldött a nép mulattatására [1]). Caesar még halála előtt kormányára bizta Macedoniát, Cassiusnak adá Syriát, Treboniusnak Ásiát, Cimbernek Bithyniát, Decimus Brutusnak Gallia Cisalpinát; de mindezek Roma közelében tartózkodtak, szemmel tartandók Antoniust, kinek szándéka mindinkább gyanussá vált.

Ez egyebet sem tudott, mint a dictator kardját forgatni. Tábor-

[1]) „Ha ti, oh senatorok, elhagyjátok Brutust, minő polgárt fogtok valaha támogatni? Hallgassak-e Brutus türelméről, mérsékletéről, a sérelmek közt tanusitott rendkivüli nyugalmáról s az ő szerénységéről? ki midőn városi praetor volt, kiment a városból; nem szolgáltatott igazságot ő, ki az igazságot visszaszerezte a köztársaságnak. Mig őt egész Olaszország őrsége, s a jó embereknek naponkint növekedő serege környezheté, kiket olly bámulandóan gyüjtött maga köré: ő inkább távollétében ohajtott védelmeztetni a jóknak itélete által, mint jelenlétében a tömeg által; s jelenlétében sem rendezte ugy az apollinaris játékokat, miként azokat az ő és a romai nép méltóságához illőleg rendezni kellett volna, nehogy utat nyisson a gonoszok vakmerőségének. S valójában minő játékok, minő napok valának örvendetesebbek azoknál? A romai nép minden versre nagy zajjal és helyesléssel magasztalta föl Brutus emlékezetét; nem a szabaditónak személye forgott itt fön, hanem emléke a szabadságnak, mellyben Brutusnak képét szemlélni vélték.“ Cicero, *Philipp.* X. 3.

ban növekedvén, katonai módra hetvenkedésnek és ivásnak adta magát; a keleti háboruban ásiai modorhoz, élvekhez és dagályos szónoklathoz szokott; élv- és pénzhajhászó volt, szeszélye szerint fukar és pazarló, s rossz fizető. Caesar szerette őt, mint jó katonát; s veteránjait tisztelve benne, midőn Spanyolországból visszatért, diadalkocsijára ülteté. De korántsem birt nagy hadvezérének észtehetségével és politikai ügyességével, még kevésbbé annak emberi érzetével. Egyszer a Pompejus pártja, majd ismét a nép, vagy a senatus mellé állván, mindegyik előtt gyanussá tevé magát; nem tartá szükségesnek maga részére hóditani a legiókat, az ohajtott hatalom emez egyedüli támaszát; s az által, hogy némelly zajongó veteránokat megbüntetett, másoktól a pénzt megtagadta, ollyanokat tett ellenségeivé, kik őt, mint fegyvertársukat magasra emelhették volna.

Octavianus Augustus.

Herculesnek állitólagos utódja nem arathatott annyi sikert, mint egy tizennyolcz éves, sántító, beteges ifju, ki ideg- és májbajban szenvedett; kinek a hideg és meleg egyformán ártott, s egészségi tekintetből szigoru életrendet kelle tartania. Illyen volt Octavianus, Cajus Octaviusnak, egy meggazdagodott uzsorásnak fia Acciától, Caesar nővére leányától. Az ifju jeles tulajdonainál fogva megnyerte nagybátyja hajlamát, ki őt fiául fogadá; s kétharmad részben örökösévé tette Decimus Brutus gyámsága alatt. Természettől félénk levén, még azt is, a mit nejének akart mondani, leirta; s mivel hangja alig volt érthető, herold által kellett a néphez szólania. Bár mennyire kivánta volna is Caesar őt a táborozáshoz, a republicanusok eme pályájához szoktatni: vagy anyja, vagy a betegség visszatartá őt a hadseregtől. A katonák emlékeztek rá, miszerint egykor kifütyölték őt, midőn Siciliában az ellenségnek hátat forditott; a patriciusok gőgösen emlegeték, hogy anyjáról nagyatyja afrikai születésü volt, s hogy anyja kézi malmot hajtott Afrikában, mig atyja a lisztet keverte azon pénztől barnult kezével, mellyet, mint az uzsorás Nerulo pénzváltója gyüjtött [1]). Más részről, miből állott az ő öröksége? A bosszuállás kötelességéből; s ha ez nem sikerülendett, a halál várakozott rá. A pénz Antonius kezében volt, miképen jut tehát ahhoz? s ha megkapja is, elég lesz-e az a dus hagyományok kifizetésére, párthivek megvásárlására s a legiók megjutalmazására?

[1]) Parmai Cassius leveléből irta ki Sallustius e szavakat: „Materna tibi farina; si quidem ex crudissimo Ariciae pistrino hanc pinsit manibus collybo decoloratis Nerulonensis mensarius.“

Mindezek tekintetbe vételével barátjai azt tanácsolták: ne tegye ki magát a zivatarnak, éljen elvonultságban, vagy vonuljon vissza a macedoniai sereghez, igényt sem tartva az örökséghez. Octavianus azonban jó adag politikai bátorsággal volt ellátva, a mi a harczi bátorságtól egészen különbözik; ő tudott erélyes és kitartó lenni, tervet változtatni, s a mint a szükség kivánta, kegyetlen vagy nagylelkü, becsületes vagy képmutató alakba öltözni: miért is eltökélte magában fölhasználni az előnyt, mellyet Caesar neve és ajánlása biztositott számára. Olaszország partjain kikötve, alig hogy megjelent Brundusium őrsége előtt, a veteránok, kiket Caesar a parthusok elleni harczra gyüjtött egybe, diadallal fogadák őt, s rendelkezése alá adák a raktárakat; ő pedig a dictator örökösének magát kijelentvén, Cajus Julius Caesar Octavianus nevet vett föl; s hogy hevenyében kész pénzzel, mi nélkül vállalat nem létesithető, rendelkezhessék, főbenjáró merényt követett el az által, hogy a tengeren tuli tartományok adóösszegét hatalmába keritette.

Romához közeledve, minden oldalról sereglettek eléje Caesar barátjai, tisztviselők és hadi tisztek; csupán Antonius nem. Octavianus legkevésbbé sem mutatá neheztelését, sőt inkább „engemet, ifju s magán-embert illet, ugy mond, fölkeresni és üdvözölni őt, a nálamnál öregebb, s nagy méltóságban levő férfiut.

Antonius sokáig várakoztatá; de ő azért nem nyugtalankodott. Bebocsáttatván, megköszönte a consulnak mindazt, a mit nagybátyja tiszteletére tett; de egyszersmind a hagyatékok kifizetése végett előkérte tőle a pénzt, mit az házába vitetett. S midőn látná, hogy Antonius őt, attól tartva, nehogy a népet vesztegesse meg vele, szép szavakkal hitegeti: eladja házait, földjeit s minden vagyonát, és kijelenti, miszerint az örökséget csak azért fogadta el, nehogy annyi család megfosztva legyen nagybátyjának dus hagyományától; s ez által szintolly gyülöletessé teszi Antoniust, mint a melly mértékben magának barátokat szerez. Kettőjök közt már kitörésre került a dolog: Octavianus a nép előtt Caesar ügye iránt hütlennek festi Antoniust; ez pedig őt vakmerő, oktalan, lázadó gyermeknek nevezi. Barátjaik kiengesztelést kisértenek meg köztök, nehogy az összecsküvők a a zavarban megerősödjenek; Octavianus azonban, habár szándéka volt megbosszulni nagybátyját, nem türheté Antoniust olly pártnak élén, melly őt a köztársaság urává teheté. Antonius csak azért szinlelte magát Caesar bosszulójának, hogy a népet és katonaságot részére megnyerje, s valójában csak a főhatalom után törekedett.

Jóllehet a senatorok átalában az összeesküvők részén állottak, mint a kik a szabadságot valának helyreállitandók, de nyilatkozni nem merészeltek; s e viszályok örömmel tölték el kebleiket azon reményben, hogy a Caesar-pártiak meggyengülésével a köztársaság mentve leend. Cicero azonban, jelenleg is a hiuságtól ösztönöztetve, a mint Octavianus fölkereste őt villájában, nyiltan ennek ügyéhez állott, azt mondván, hogy az összeesküvők hősi bátorsággal végezték a gyermekies vállalatot; s a senatusban határozottan állitá, miszerint Octavian azon polgár, minőt a haza magának kivánhat [1]). Brutus e végett panaszt emelve mondá: „Nem a hatalmast rettegi Cicero, hanem csak azon urat, ki őt nem szereti; s a mi őseinktől abban különbözik, hogy ezek még a legszelidebb szolgaságot sem türhették.“ Hozzá pedig ezeket irta: „Midőn te Antonius ellen dolgozol, Octavianus hatalmát szilárditod meg; borzadsz a polgárháborutól, de nem a becstelen békétől.“ Atticusnak még ezt is hozzátevé: „A szép müvészeteket, mellyek Ciceroban olly nagy mértékben találhatók, nem sokra becsülöm; miután olly kevés gyakorlati haszna van annak, a mit ő a haza szabadságáról, az emberi méltóságról, halálról, számüzetésről irt. A halált, számüzetést, szegénységet nagy bajnak tartja Cicero; s csak hogy vágyai teljesüljenek, ő maga tisztelet- és dicsérettel halmoztassék, nem rettegi a becsületes szolgaságot, mintha a becsület együtt járhatna olly gyalázatos dologgal, minő a szolgaság.... A mi engem illet: nem vagyok elhatározva, harczot kezdjek-e, vagy föntartsam a békét; annyi igaz, hogy szolga soha sem leszek [2]).

[1]) „Szavamat kötöm le, oh összeirt atyák, nektek, a népnek, a köztársaságnak, mit bizonyára, nem levén arra erőszakkal kényszeritve, nem mernék tenni, félve illy komoly dologban a vakmerőség veszélyes szennyétől: igérem, biztositom, jót állok, miszerint C. Caesar mindenkor olly polgár leend, a minő most, s a mint kivánhatjuk és akarhatjuk, hogy legyen.“ *Philipp.* V. 8. Cicero az ő örökös ingadozását következőleg mentegeti: „Ha látom, hogy a kedvező széltől hajtott hajó nem azon kikötőnek tart, mellyet már egyszer kijelöltem, hanem egy kevésbbé biztos és csendes kikötőnek: miért küzdjek én a viharral, kitéve magam a veszélynek, holott amannak engedve, biztosságba jutok? Nem állhatatlanság tehát elpártolni valamelly véleménytől, mint valamelly hajótól, a köztársaság körülményei szerint. Igy hallottam, láttam és olvastam; igy gondolkoznak a legbölcsebb s legjelesebb egyéniségek ezen és más városokban, hogy tudniillik nem tartozik valaki mindig ugyanegy véleményt követni, hanem azt választhatja, mellyet a köztársaság állapota, az idők körülményei s az egyetértés megkiván. Igy teszek én, s fogok tenni mindig; s azt hiszem, hogy a szabadság, mellyet sem el nem árultam, sem elárulni nem fogok, nem a makacsságban, hanem bizonyos mérséklésben áll.“ *Pro Cn. Plancio.* Ime itt van lerajzolva az ujabbkori *juste-milieu.*

[2]) Atticushoz irt különféle leveleiben.

A polgárháboru már is elkerülhetlennek látszék. Octavianus összegyüjtve Campaniában tizezer veteránt, s Romához közeledve azon ürügy alatt, hogy a nagyravágyó consul ellenében azt megvédje, a nép engedelméből a városba bevonult. A senatus Cicero tanácsára elhatározta, hogy tiszteletére szobrot emelend, és hogy tiz évvel a törvényesen megkivántató életkor előtt consullá választathatik. Antonius Ariminumban egyéb csapatok és párthivek élére állván, Gallia Cisalpinába indult, szinleg azért, hogy onnan Decimus Brutust, Caesarnak egyik gyilkosát kiverje; valójában pedig e fontos tartomány birtokára vágyott, honnan Romát fenyegethesse: miért is Brutust Modenában, „a legerősebb s leggazdagabb romai gyarmatban" ostrom alá vette [1]).

Modenai harcz.

A senatus, mivel Caesarnak valamennyi rendeleteit, tehát Brutust is a helytartóságban megerősité, e vállalatot ellenséges cselekedetnek vette. Cicero magán-lelkesedésből, a helyett, hogy Caesart feledtetné a hazával, nem habozott egy ujat tolni föl a nemzetre, s igy a kiengesztelés minden utját elvágta. S az ő ingerlésére Marcus Antonius s teremtménye, Dolabella, ki Ásiában C. Treboniust, a Caesar elleni összeesküvők egyikét megölte, haza elleneinek nyilvánittatván, amannak megbüntetése Octaviánra, a másiké pedig Brutus- és Cassiusra bizatott.

E közben kitört a háboru a romai polgárok között, s a hazának jövendő kényura a szabadság nevében magasztaltatott. E szabadságért hevült Cicero, a senatus; erre volt irányozva minden szó, csak a tettek nem egyeztek a beszéddel [2]).

Octavian, félelem-, vagy gyülöletből a senatus iránt, annak mindenben hódolt, s a felső-olaszországi hadjárat alatt is a consulok minden parancsának engedelmeskedett. Bologna és Modena közt vivatott a harcz, hol a vitéz Antonius megveretett; a szerencse kedvezni látszott az ifju Octavianusnak a két consul halála által [3]), s kezébe adá a legiókat, a győzelem dicsőségét és az imperator czimet. Antonius

---

[1]) Cic., *Philipp.* V. 9.

[2]) V. ö. a *Philippicák* minden lapját: „Incensi omnes rapimur ad libertatem recuperandam; non potest ullius auctoritate tantus senatus, populique romani ardor exstingui: odimus; irati pugnamus; extorqueri de manibus arma non possunt; receptui signum aut revocationem a bello audire non possumus: speramus optima; pati vel difficillima malumus, quam servire." *Phil.* XIII. 7.

[3]) Nagy volt a gyanu, hogy Octavian sietteté halálukat.

a Havasoknak vette utját, egyesülendő Lepidus-, Plancus-, és Asinius Pollioval, kik tetemes haderővel rendelkeztek. Hős létére könynyen tehetett szert katonákra; Lepidus, noha határozottan visszautasitá Antoniusnak, mint kikiáltott lázadónak barátságát, serege akaratának ellent nem állhatott, s igy Antonius huszonhárom legiónak s tizezer lovasnak élén, fenyegetőzve tartott Olaszországnak, honnan kevéssel előbb menekülni volt kénytelen.

Octavian Ciceronak hizelgő levelet irt, mellyben azt kivánta, hogy kárpótlásul a megtagadott diadalmenet helyett a consulságra választatnék; s ez esetben őt ohajtaná tiszttársul, hogy olly nagy mester vezetése alatt kezdhetné meg pályáját. Cicero a hiuság tőrébe esve, Octavianust javaslá a senatusnak a consulságra, hozzátevén még, hogy tapasztalt koros férfiut adnának mellé, ki fölötte őrködnék. A senatorok, kik csak azért pártolták Octaviánt, hogy őt Antoniusnak ellenébe állithassák, látva ennek bukását, a másik iránti ellenszenvöket nyiltan kijelenték, s az inditványt elvetették, támogatva e részben az összeesküvők által, kik a köztársaság végromlását jósolák, ha az Caesar fogadott fiának kezeibe adatnék. Octavian, ki egy idő óta nem igen bizott a senatus jóakaratában, s ezen értelemben intézte tetteit, ez alkalommal elhatározá erőszakot használni. Panaszt emelve tehát, hogy a senatus atyjának gyilkosait pártfogolja, s a hadvezéreket egymás után megbuktatni törekszik, barátságos hangon irt Lepidus-, Plancus- és Asinius Pollionak; Antoniusnak fogságba került számos tisztjeit visszaküldé hozzá, s őt egyesülésre szólitá föl, egyszersmind hogy feledné a multakat a közös ellenségek megalázása végett. Sőt a senatus részéről megbizást nyervén, hogy azokat semmisitené meg, miután elégséges haderőt gyüjtött, egyenesen az ő részökre nyilatkozott, megakadályozandó, ugy mond, nehogy atyjának barátjai az ő gyilkosai által semmivé tétessenek.

Bolognában történt az összejövetel (nov. 27-én 43. Kr. e.), hol a köztársaság helyreállitása végett öt évre szóló triumviratust alapitottak, s a tartományokat egymás közt fölosztá. E percz óta a köztársasági párt csak név szerint létezett; Octavian a sereg élén a Rubicont átlépi, Romába vonul, elfogadja a patriciusokat, hatalmába keriti a kincstárt, s közakarattal consulnak választatik.

Cicero végre csakugyan belátva a veszélyt, rá akará venni a senatust, hogy a consuli méltóságot Octavianra ne ruházza; mert, ugy mond, ez ifju ember tiszteletet, dicséretet és fölmagasztalást érdemel [1]), ez utóbbi szónak (latinul ‚tollere') kétes értelmet adván.

[1]) Egregius iste juvenis laudandus, honorandus et tollendus est.

A megsértett Octavian hidegen fogadta őt, el levén tökélve, annak idejében bosszut állani e szóért. Szintugy emlékébe véste Silicius Coronatust, ki egy maga bátorkodott fölszólalni az összeesküvők mellett, midőn az uj consul azokat perbe fogatá, s minden kihallgatás nélkül örökös számüzésre és javaik elkobzására itélte.

A köztársasági párt keleten ismét erőre kapott; mielőtt azonban ellene indulnának, az Olaszországban találtató minden nyilt és titkos ellenséget kelle megsemmisiteniök. Antonius megindult Decimus Brutus ellen, ki zsoldosaitól elhagyatva, midőn Németországba, innen pedig Brutus- és Cassiushoz Macedoniába menekülni szándékoznék, elfogatván, és ellenfelének kezeibe szolgáltatván, kivégeztetett. Ekkor, hogy a triumvirek tökéletesen részökre hóditsák a sereget, megigérték, hogy a háboru végével minden katona 5000 (4000 lira), minden centurio 25,000, minden tribun 50,000 drachma jutalmat nyerend; ezenkivül még Olaszország vagyonosabb 18 városában el fognak helyeztetni, s a régi birtokosok fészkeikből kiszorittatni.

Elitéltetések.

Az igérettel nem érték be a katonák, s örömmel emlékezve Sylláról, s bosszankodva Caesar kegyességén, aranyat és vért szomjuhoztak; ugy szintén a triumvirek is, kik azon ürügy alatt, hogy a dictatort a régi nemesség ellenében megbosszulják, elitéltek 300 senatort és 2,000 lovagot, 25,000 drachmát igérve a szabad embernek, 10,000 drachmát és szabadságot azon rabszolgának, ki valamelly elitéltnek fejét be fogná mutatni.

Beállottak ujra a Sylla-féle kegyetlenkedések borzalmai, mellyek most hideg számitásból történtek. A triumvirek föláldozták egymásnak kölcsönösen barátjaikat, hogy annál könnyebben megszabaduljanak közös elleneiktől. Octavian, csak hogy elveszithesse Lucius Caesart, Antonius nagybátyját, átengedé ennek Ciceront, hogy régen forrt bosszuját rajta kitölthesse; Lepidus saját testvérét, L. Aemilius Paulust, egészen magára hagyva, a gyilkosoknak átengedé.

Gyilkos csapatok küldettek előre Romába az elitéltek névjegyzékével, s a város csakhamar vérbe és gyászba merült. A ki gazdag volt, vagy kiről csak gyanitották is, hogy a republicanusokat pártolja, kimondák fejére a halált; s mivel valakit megmenteni árulásnak, föladni pedig érdemnek tartatott, a szentebb érzelmek letapodásának irtóztató jelenetei fordultak elő; védenczek és rabszolgák lábainál consularis férfiak könyörögtek irgalomért, kik diadal-mámorukban azt tőlük megtagadhaták.

Ez alkalommal a szolgák erényeket tanusitottak, minőket a szabadok közt hasztalan keresnénk; igen sokan közülök önmaguk föláldozásával menték meg uraikat. Egy rabszolga, kit Restius, mint szökevényt homlokán megbélyegeztetett, fölkereste urát rejtekében, s parancsára várakozott; s midőn látná, hogy az elárultatástól tart, igy szólott hozzá: „Azt gondolod-e, hogy ezen jegy mélyebben van homlokomba vésve, mint szivembe a tőled nyert jótétemények?“ Ekképen biztos helyre vivé őt, s több napon át saját fáradságával tartotta. Egy napon, midőn gyilkos csapat környezé a barlangot, a rabszolga megtámadott egy utast, levágta fejét, s oda vivé a katonáknak, s homlokán a sebhelyre mutatva, igy szólott: „Ime meg vagyok boszszulva.“ És igy elhitette velök, hogy meggyilkolta urát, a ki az embertelen háladatosság által megmenekedve, tengerre kelt.

Menejus és Appius rabszolgái uraik ágyába feküdtek, s ezek helyett magukat meggyilkoltaták. Mások ismét lictoroknak öltözve, kisérték Pomponiust, ki egy tartományba küldött praetornak adva ki magát, Olaszországon keresztül szerencsésen Siciliába érkezett. Hirtius, Apulejus és Aruntius rabszolgái erőszakkal mentették meg uraikat. Egy gyermek tanitójával az iskolába menvén, megállitják őket a gyilkosok, s a tanitó védelem közben megöletik.

Oppius vállain vitte elaggott atyját egész a szorosig, hol hajóra ült Siciliába. Cajus Obsidius Geta az által menté meg atyját, hogy feljelenté, mintha ez magát ölte volna meg, s minden vagyonát a temetési költségekre fordità. Ritka példái a gyermeki szeretetnek, mellyek annál sötétebb szinben tüntetik föl azok gyalázatosságát, kik saját szülőiket árulták el. Egy ifju a férfiui öltönyt, a praetextát ölté föl magára, mi házi ünnepélylyel szokott történni; midőn nevét a jegyzékben olvasák, azonnal elhagyta őt az egész társaság; anyja, kihez menekülni akart, bezárta előtte az ajtót; kiérve a városból, némelly rabszolgatartók által elfogatik, s dologba állittatik, a mi olly nehezére esett, hogy önkényt átadá magát üldözőinek. Egy praetor, midőn fia számára szavazatokat szedne, nevét a számüzöttek jegyzékében megpillantja, s egy barátjához menekül; de épen saját fia vezette oda a poroszlókat. A másik elfogatván, arra hivatkozik, hogy fia Antoniusnak lelki barátja: „Épen ő az, ki téged föladott“, kapta válaszul.

Julia, Antonius anyja, az által menté meg saját testvérét, Lucius Caesart, hogy a szobának ajtaját, hol az rejtve volt, elállotta, kiáltván a katonákhoz: „Csak holttestemen keresztül juthattok hozzá, megölve engemet, a ti hadvezérteknek anyját.“ Azután a törvényszék

elé sietve, hol fia ült, egyik kezében vérző fejeket, másikban aranyat tartva, parancsolá neki, hogy vagy mentse meg Luciust, vagy ölje meg őt is, mivel annak elrejtése által bünt követett el. Apulejus, Antistius, Titus Vinius, Antius, Q. Lucretius Vispallio s mások nejeik föláldozó hüségének köszönhették életöket. A rabszolgák által elárult Acilius életeért neje, minden ékszerét föláldozta; Coponius senator neje, kit Antonius régóta csábitgatott, szemérme árán mentette meg férje életét. Q. Ligarius neje, férjét a rabszolgák által elárulva és lefejezve látván, kijelenté a triumvireknek, hogy őt elrejtve tartá, s ez által a halált megérdemlette; s minden átkozódása daczára sem gondolván azok vele, éhhalállal mult ki. Vellejus Paterculus itt azon megjegyzést teszi, hogy „sok hüséget tanusitottak a nők, eleget a szabadosok, kevesebbet a rabszolgák, épen semmit a gyermekek; ha egyszer remény van, olly kellemetlen a várakozás!“

Cicero halála.

Illy borzasztó vérontás közepett, midőn csak a képzelődés szerezhet némi fogalmat annyi embernek fájdalmas sorsáról, némi vonzerővel bir az egyes esetek fölemlitése. A legjelesebb áldozatok közt vala Cicero is. Tusculumi villájában hozzá is eljutván az ő és Quintus testvére elitéltetésének hire, ezzel együtt Macedoniába szándékozott futni a republicanusokhoz, s lecticájában gyorsan a tengerparthoz viteté magát. Quintus pénzért hazatérve, kém által a poroszlóknak elárultatott; kik midőn őt házában hiában keresnék, fiát vették elő és kezdették kinozni, hogy atyjának rejtekét fölfedezze. A gyermek nem vallott; de a kinok által kicsikart éles jajgatása annyira meghatotta atyjának szivét, hogy önkényt átadta magát, s csak fia számára kért kegyelmet. A hóhérok mindkettőt meggyilkolták: egyiket azért, mert el vala itélve; a másikat pedig, mivel engedetlen volt.

Tulliusnak sikerült hajóra szállani; de vagy ingatag jelleménél fogva, vagy mivel a tengeri utazás bajaitól félt, vagy talán inkább bizott védencze, Octavianus jóakaratában, mint Brutus- és Cassiusban, kiknek ügyét elhagyá, Circejinél ismét partra szállt, s egyenesen Roma felé tartott. Nem messze volt már a várostól, midőn ujra félelem szállá meg lelkét, s a tengerpart felé visszaindult, arról töprendkedve: megölje-e magát, vagy Octavianushoz folyamodjék, vagy pedig templomban keressen menedéket. E közben utolérve őt egy, Herennius centurio s Popilius Lenas hadi-tribun által vezérlett gyilkos-csapat, Philologus szabados által elárultaték; s midőn látná, hogy szolgái őt fegyverrel is megvédeni készek, igy szólott: „Engedjünk a vég-

zetnek; ne ontsunk több vért, mint az istenek kivánják;" s azon bátor lélekkel, melly a romaiak utolsó s legritkább erénye volt, odatartá fejét Popiliusnak, kit egykoron atyagyilkosság tárgyában védelmezett, s igy szólott hozzá: „Jöjj közelebb, veterán, hadd lássam, tudsze jól találni." (43. decemb. 7.)

Feje és jobb keze Antoniushoz vitetett, ki fölkiálta: „Most már vége az üldözésnek; romaiak, nincs mitől rettegnetek!" s vad megelégedéssel szemlélgette a fejet, azután elküldé nejének, Fulviának, ki azelőtt Clodius felesége volt. Ez asszony Antoniustól egy polgárnak fejét kérte, ki nem akará neki eladni házát; s megnyervén ezt, saját házára kiszegezteté, hogy mindenki ismerje bünét. Látva most Ciceronak levágott fejét, dühös kifakadásokat hallatott férjeinek ellensége ellen, s nyelvét aranytüvel átszurkálta; azután a nagy szónoknak feje és keze ugyanazon szószéken tétetett ki látványul, honnan olly gyakran kierőszakolta a néptömeg és a senatorok határozatát.

Az övé mellett egy másik véres fő is vala kiszegezve, a Verresé: tehát a vádlott a vádló mellett. Verres huszonnégy évi számkivetés után Caesar kegyelmét használva, visszatért. Megtagadván Antoniustól bizonyos corinthusi edényeket, mellyeket már régebben rablott magának, a jegyzékre került; és igy gonosztetteit, miután azok törvényesen meg nem toroltattak, egy másik gonosztevő büntette meg.

Jelleme.

Ez lett vége a legnagyobb szónoknak. Megrovatik benne a mértéktelen hiuság, ingadozó akarat, jellemgyengeség, melly őt mindenkor a győztes fél pártjára vonta, a nép ügye iránti közönyösség, a politikai belátás és ügyesség hiánya, s a járatlanság a régi romai eszméknek a maguknak utat nyitó ujakkal való megegyeztetésében. A hiuságot valóban tulságig vitte. Már Verres elleni iratában fölkiáltott: „Halhatatlan istenek! minő elmebeli és hajlamkülönbség az emberek közt! A becsülés részetekről s a romai nép részéről akképen jusson ki szándékomnak és reményemnek, miként én viseltem a hivatalokat, vallásosan ragaszkodva a velök együtt járó kötelességekhez. Mint quaestor, valódi bizománynak tekintém e méltóságot. Siciliában ugy viseltem e hivatalt, mintha csak valamennyi szem rám lett volna irányozva, s én hivatalommal együtt az egész világ látványául ki valék téve: azért mindent, mi kedves dolognak tartatik, megtagadtam magamtól, nem csak vágyaimat, de még természeti szükségeimet sem elégitve ki. Most mint kijelölt aedilis, számba veszem, a mit a romai néptől kaptam, s hogy szent játékokat kell rendeznem nagy pom-

pával Ceres, Bacchus és Libera tiszteletére; ünnepélyes játékokkal megengesztelnem Flora anyát a népnek; a legnagyobb méltósággal és vallásossággal megülnöm a legrégibb ugynevezett romai játékokat Jupiter, Juno és Minerva tiszteletére; hogy az én kötelességem védeni az egész várost, gondoskodni a szent helyekről; hogy ezen dolgok körüli fáradozásaimért jutalmul nyertem a régi helyet a senatusban, hol szabadon kimondhatom véleményemet, nyertem a toga praetextát, a curulis széket, a törvényhatóságot, a jelvényeket, melylyeknek emlékét az utókorra hagyományozhassam" [1]).

A veszélyes zivatarok elmultával alig találunk lapot, hol ne beszélne önmagáról, consulságáról, Clodius, Catilina- és a megmentett hazáról. Consulságáról commentárokat irt görög nyelven s egy költeményt három énekben. L. Lucejus könyörög neki, beszélje el a felfedezett összeesküvés történetét azon perczig, midőn honába visszahivatott: ő azonnal előáll vele, csak hogy ez őt magasztalja, s még életében dicsőitsék őt kortársai [2]). Sőt még a diadalmenet után is sovárgott a parthusok elleni hadjárat után; s panaszkodik Cato ellen, hogy kérelmét a senatusban nem támogatta, Pompejus ellen pedig, hogy a senatushoz intézett levelében Catilina leveretéséért még csak nem is emlékezik róla.

A dicsőség utáni mohó vágy azonban milly szomoru csalódásokat kelt föl az ember szivében! Maga Cicero mondja, hogy midőn Sicilia Lilybaeum városában quaestor volt, azt hitte, Romában egyébről sem beszélnek, csak az ő érdemeiről; hogy ő a kalmárok támasza, nemesen bánik a municipiumokkal, nem részrehajló a szövetségesek irányában, megszünteti az egyenetlenségeket, ő a nagy szükségben gabonával látta el Romát. Visszatérve azon eszmével, hogy a haza egyébre sem gondol, mint hogy neki háláját lerójja, s őt megjutalmazza, utjában ejtette a Puteoli fürdőt, hol Romának miveltebbjei szoktak volt megjelenni; s a legelső, kivel találkozik, azt kérdi tőle: mi ujság Romában? Cicero elbámult e kérdésre, s azt felelé, hogy a pro-

[1]) *In Verrem*, V. 14.

[2]) Epistola non erubescit. Ardeo cupiditate incredibili, neque, ut ego arbitror, reprehendenda, nomen ut nostrum scriptis illustretur et celebretur tuis: quod etsi mihi saepe ostendis te esse facturum, tamen ignoscas velim huic festinationi mae... Non enim me solum commemoratio posteritatis ad spem immortalitatis rapit, sed etiam illa cupiditas, ut vel auctoritate testimonii tui, vel indicio benevolentiae, vel svavitate ingenii vivi perfruamur... Nos cupiditas incendit festinationis, ut et ceteri, viventibus nobis, ex litteris tuis nos cognoscant, et nosmet ipsi vivi gloriola nostra perfruamur. *Ep. fam.* V. 12.

vinciából jön. „Ah talán Afrikából?“ — folytatá az előbbi. ‚Nem, hanem Siciliából‘ — válaszolá szárazon a bosszus Cicero; s egy másik mellette álló, többet akarván tudni a dologról, hozzátevé: „Hát nem tudod, hogy quaestor volt Syracusában?“ Képzelhetni, mennyire bosszankodott Cicero ezek hallatára! s meggyőződött róla, hogy a milly éles szemei voltak a romai népnek, más részről szintolly nehéz volt hallása [1]).

Egyébkint Cicero jó ember volt, udvarias s kedves társalgásu [2]); Romában számos élczei forogtak, mellyeket Tyro összeszedett. Nagy vagyont szerzett szónoklatai által, nem ugyan tiszteletdijakban, mert Romában nem volt szokás dijazni, hanem a gazdagok végrendeletileg tettek tetemes hagyományokat azok számára, kik nekik hasznos szolgálatokat tettek. Ezektől kapott Cicero 20 millio sestertiust [3]), a miből házakat és villákat vett; s jóllehet a tartományokban nem foglalkozott az annyira közönséges fosztogatással, azért jóllétnek örvendett; a remekmüvekben fényüzést gyakorolt, barátjait fényesen megvendégelhette [4]), s fiának tanittatására Atheneben évenkint 72—80 ezer sestertiust, vagyis mintegy 6,000 pftot költött.

[1]) „Még a lelkesedés perczein kivül is dicsérte magát, s e miatt meg is szólták; de én őt nem vádolom, nem is mentegetem; csak azt jegyzem meg, hogy mennél nagyobb mértékben van meg valamelly népnél a hiuság, mint a gőg, annál többre becsüli a hizelgés fontos mesterségét és a fölmagasztaltatást; annál jobban törekszik nagyobbak hiányában csekély eszközökkel szerezni becsültetést; sőt végre is sértve érzi magát az olly léleknek természeti őszintesége által, melly saját becsületességének öntudatában azzal dicsekedni bátorkodik. Találkozott ollyan is, ki megutálta Montesquieu-t, mivel ez azt mondá: ‚Son pittore anch'io.‘ Mai napon a legromlottabb ember is, még akkor is, ha becsültetését megengedi, ohajtja fentartani a jogot annak visszautasitására. A régieknél a köztársasági szabadság több erélyt engedett az érzelmeknek s szabadabb kifejezést a beszédnek. A jellemnek azon elpuhulása, melly illemnek neveztetik, s melly annyira ovakodik megsérteni az önszeretetet, vagyis a bizonytalan és hiu gyöngeséget, akkor nem volt még annyira átalános; nem annyira a szerénység, mint a nagyság volt törekvésök czélja. A gyarlóság is megengedi néha az erőnek saját megismerését, s ha tehetjük, fogadjuk el ezen áron is a nagy embereket.“ **Thomas**, *Saggio sugli elogi.*

[2]) Non multi cibi hospitem, sed multi joci. *Ad fam.* IX. 26.

[3]) *Philipp.* II. 32.

[4]) Campaniai villájában, a lucrini tó és Pozzuoli között, midőn néhány évvel Cicero halála után Antistius Vetius birtokában vala, ásványvizet fedeztek föl szembajok ellen. Ezen vizről irta Laureus Tullius, a szónok szabadosa a következő epigrammát:

Quod tua, romanae vindex clarissime linguae,
Silva loco melius surgere jussa viret;

Az illy, tudományokkal foglalkozó félénk embernél kevesebb kegyetlenséget hajlandó az ember föltenni; pedig ő sürgette Catilina párthiveinek kivégeztetését; ő tanácsolta, hogy Caesarral együtt Antonius is gyilkoltassék meg, mindegyre ismételvén: „Ha mi kegyelmesek akarunk lenni, soha sem leend vége a polgárháborunak“ [1]). Mindazáltal nem szabad felednünk, miként ő gyakran elég bátor volt a közvélemény rosszalását kijelenteni a gonoszok ellen, kiknek gyilkaitól senki sem maradhatott biztosságban. Valóban örömmel szemléli az ember az alacsony származásu arpinumi polgárt, észtehetsége által mint érdemli ki magának a haza atyjának nevét, a senatusban az első helyet; ő a béke embere vetélkedik a diadalmas hadvezérekkel; számüzetése átalános gyászra szolgáltat alkalmat; s puszta szónoklata által vivja ki magának a fő hatalmat, mi után olly sokan a fegyver hatalmával törekedtek, ugy annyira, hogy Antonius belátta, miként addig, mig Cicero él, zsarnoki állásban magát biztosnak nem érezheti.

Jóllehet ezen üldözés alkalmával, melly a legvérengzőbb és kegyetlenebb volt mindenek között, meg volt parancsolva, hogy a végbezvitt kegyetlenségek fölött mindenki örömét nyilvánitsa: Cicerot szintugy a nép, mint a senatorok megsiratták; maga Antonius, kegyetlen elégtétel végett, kiadá az áruló szabadost özvegyének, Semproniának, ki miután a kinoknak minden kigondolható nemével gyötörteté őt, végre arra kényszerité, hogy saját husából vágva ki darabokat, azokat sütve megegye. Octavianus ha furdalást nem érzett is lelkismeretében, de a szégyen egész életére rajt száradott; senki sem merte Tulliust emliteni előtte [2]). Egykor egy unokája Cicero munkáinak

---

Atque academiae celebratam nomine villam
Nunc reparat cultu sub potiore vetus:
Hic etiam apparent lymphae non ante repertae,
Languida quae infuso lumina rore levant.
Nimirum locus ipse sui Ciceronis honori
Hoc dedit, has fontes quum patefecit ope:
Ut quoniam totum legitur sine fine per orbem,
Sint plures oculis quae medeantur aquae.

E vizeket leirja még bizonyos Heliodorus, tizenhat hexameterben Stobaeusnál, *Serm.* XCVIII. Pompejiben levő villája ezen eltemetett városnak egyik negyedében fedeztetett föl.

[1]) L. Brutushoz irt leveleit, főleg a másodikat a legujabban találtak közül.

[2]) Horatius, átalános magasztaló, még csak említést sem tesz Ciceroról. Virgil a romai dicsőségek fölemlitése közben Görögországnak engedi a dicsőséget a legjobb szónoklati előadásokat illetőleg.

olvasása közben meglepetvén, a könyvet elrejteni akarta; de Octavian kivevén a könyvet kezéből, néhány lapott átolvasott, s visszaadá neki e szavakkal: „Ez nagy férfiu volt, s igazán szerette hazáját!“

A gőgös Antonius és kegyetlen Octavianus akaratuk ellen tanusitottak illy elismerést a nép irányában, mellynél még nem aludt ki egészen az erény érzete; s olly határozottan nyilatkozott a közvélemény, hogy e kegyetlen triumvirek kényteleneknek látták magukat két rabszolgát, kik uraikat elárulták, megbüntetni, egyet pedig, ki urát megmenté, megjutalmazni. Számos elitélteket a nép vett oltalmába. Oppius, a kegyeletteljes fiu visszahivatott; s midőn az aedilis méltóságot kérte, a nép önkényt ajánlkozott az e hivatallal járó látványok költségeinek előállitására, s a tőle elkobzott javaknak tizenkétszeres értékét ajánlotta föl neki.

Hogyha tehát a gonoszság emez irtózatos örvényében lehetséges volt még az orvoslás; ha szózatnak kellett emelkednie, melly az irtózatos romlottságnak Romában gátot vessen: ezt nem a paloták-; vagy iskoláktól, hanem a néptől, a tudatlanoktól lehetett csak várni, és ez meg is történt.

A gonoszság mámora lepte meg a triumvireket és katonáikat, kik a gyilkolások s rablások által még jobban ingereltetve a gyilkolásés rablásra, olly vakmerőségre vetemedtek, hogy Octaviantól ekkortájban meghalálozott anyjának javait követelték fölosztás végett. Azonban a gyilkolások, a temérdek arany és ezüst edényeknek és pénznek, s a Vesta-szüzek őrizetére bizott összegeknek elrablása együttvéve sem fedezé még a hadi költségekre szükséges 200,000 talentumot: ez oknál fogva a triumvirek a legvagyonosabb romai hölgyek közül, kik a legyilkoltak rokonai valának, 1400-at kiválasztva, ezeket adó alá vetették. Ezek mindent elkövettek a szabadulásra; végre mindannyian testületben jelentek meg a triumvirek előtt, hol Hortensia, a hires szónoknak leánya, valamennyinek nevében előadá, milly igaztalanság őket a rokonok bünébe s a politikai zavarokba bevonni, a mit sem Mariusnak, sem Pompejus- vagy Caesarnak követelni soha eszébe nem jutott. A nők letették ékszereiket a haza oltárára, midőn azt Hannibal ellenében menteni kellett; mostan sem a parthusok, sem a gallusok nem fenyegetik Romát: miképen tarthatnak tehát igényt a triumvirek a köztársaság megmentőinek dicső czimére?

Az okszerü védvek ellenében a triumvirek a lictorok erejét akarák használni; de a nép zugolódni kezdvén, pártfogása alá vette a

hölgyeket; az adózók száma tehát 400-ra szállittatott le, a többiek helyett 100,000 polgárnak kelle rémitő adót fizetni. A fegyveres adószedők olly erőszakoskodásra vetemedtek, hogy a zsarnokok kénytelenek valának azok megfékezését a consulra bizni, ki nem igen merészelt ártani a durva katonáknak, s kiengesztelésül néhány rabszolgát keresztre feszittetett. Nem volt elég a szenvedés, még az örömünnepélyt is meg kellett ülni. Lepidus megemlékezve arról, hogy egykoron némi előnyt vivott ki a spanyolok fölött, diadalmenetet kivánt tartani, s határozatában nyiltan kimondá: üdv annak, ki e győzelmet méltóan meg fogja ünnepelni; a ki ellenkezni merészel, arra nyomor vár és halál. Rendkivüli fénynyel tartatott meg a szertartás; a patriciusok valamennyien kisérték a diadalkocsit, az áldozatok, ünnepélyek és dicséretek minden eddigieket fölülmultak.

Végre beleunván már a triumvirek a vérontásba, s eltelve az aranynyal, összegyüjték a fenmaradt senatorokat, s befejezék az üldözést. Lepidus biztositáskép mondá, hogy többé bárkinek is nincs mitől tartania; de Octavian, kit az ő czime, mint Caesar bosszulója, minden rokonszenvtől megfosztott, s aljas jelleme minden emberi érzetből kivetkeztetett, kijelenté, hogy még némellyeket büntetni szándékozik. Ezután a nép meghallgatása nélkül a jövő évre consulok választattak, a praetorok és aedilisek pedig hosszabb időre, nehogy ezen hivatalok az ő távollétök alatt irányukban ellenséges indulatu egyének kezeibe jussanak. Fölosztva maguk közt a pénzt és katonákat, Octavian Brundusiumba, Antonius Rhegiumba indult el azon szándékkal, hogy miként Olaszországban tevék, a békét és rendet keleten is helyreállitsák.

HUSZADIK FEJEZET.

Polgárháboruk a császárságig.

A világ uralma fölötti harcz, miként már egyszer Caesar és Pompejus közt, ujra keleten vala vivandó. Cassius és Brutus, nem találván a romai népnél viszhangra, Antiumba menekültek; s a senatus, hogy kezökre járjon, megbizta őket, látnák el a várost gabonával, Brutus Ásiából, Cassius Siciliából; ez által módot nyertek megbarátkozni a tartományok kormányzóival, s hajókhoz juthatni. De Octavian párthivei minden igyekezetöket megsemmisitvén, Görögor-

ságba mentek át; s Brutus elválva Porciától, ki ezen ujabb fájdalmat is férfiui bátorsággal viselte [1]), Atheneben kikötött.

Itten még fenmaradt a szabadság érzetének s a zsarnokgyilkosok bámulatának szikrája; miért is az uj Harmodius nagy ünnepélylyel fogadtaték; s az ő és Cassius tiszteletére szobrok emeltettek. Brutus legnagyobb élvezetét lelte a bölcsészek előadásaiban, mialatt egyszersmind az Atheneben tanuló romai ifjuság hajlamát megnyerte; különösen pedig az ifju Marcus Tullius Cicero hajlamát, kinek bátorságát és gyülöletét a zsarnokság irányában nem szünt meg bámulni [2]). Ezután magához vonta a macedoniai seregeket, melly tartomány kormányzatát Hortensius neki nagylelküleg átengedte; egész Görögországban, hová számos elégületlen romaiak menekültek, katonákat szedetett; az Ásiából küldött adót lefoglalta, s Thessalia Demetrias városában hatalmába keritette a Caesar által a parthusok ellen gyüjtött fegyvereket. Polemocratia, Thracia királynéja, miután férje a lázadó alattvalók által megöletett, kincsei- s fiával együtt magát Brutus kezébe adá, ki megigérte visszahelyezésöket a trónra; a sereg a sok szö-

---

[1]) Ő nem sirt; csak midőn meglátta a képet, a melly Hector bucsuját Andromachetől ábrázolja, nem tartóztathatá könyeit. Ekkor Acilius, Brutus barátja, Homernek ezen verseire emlékezteté őt:

Most csak egyedül maradsz nekem, kedves Hector,
Te atyám, te anyám s testvérem egyszersmind,
Te szeretett férjem.

Mire Brutus felelé: „De én nem mondhatom utána:

Menj vissza lakodba s láss dolgodhoz,
Fogd a motolát, a rokkát kezedbe;

„mert ha a természeti gyengeség akadályozza is Porciát a hadi fáradalmak elviselésében, lelke mégis szilárd és munkás, mint alig közülünk valakinek."

Ez alkalommal megjegyezzük, miként a régiek gyakran hordozák ajkaikon a classicusok mondatait és verseit, minthogy azokat komolyan tanulmányozták. Az életnek komolyabb körülményeiben használták azokat. Pompejus a végzetteljes hajóra lépvén, Sophoclessel fölkiáltott:

Ὅστις δὲ πρὸς τύραννον ἐμπορεύεται
Κείνου 'στὶ δοῦλος κἂν ἐλεύθερος μολῇ.

Brutus az ő kétségbeesését ezen versekkel fejezi ki:

Ὦ τλῆμον ἀρετή, λόγος ἄρ' ἦσθα. Ἐγὼ δέ σε
Ὡς ἔργον ἤσκουν, σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχῃ.

Nero és Trajan verselés közben adák ki lelköket; Augustusnak szintén végszavai valának:

Εἰ δὲ πᾶν ἔχει καλῶς, τῷ παιγνίῳ
Δότε κρότον, καὶ πάντες ὑμεῖς μετὰ χαρᾶς κτυπήσατε.

[2]) Cicero, *ad famil.* XVI.

kevények s a Thessaliában csavargó pompejanusok által mindegyre növekedett; s némi győzelmek által bátorságot nyert. Egy illy alkalommal elfogván Cajus Antoniust, ellenségének testvérét, nem hogy megölette volna őt, miként Cicero és az ő érdeke tanácsolák, sőt inkább tisztelettel bánt vele; s midőn észrevevé, hogy a sereget lázitja, még akkor is csak egy hajóra küldé őrizet alá; végre értésére esvén Cicero halála, annak kivégeztetésébe beleegyezett. A lázadó katonáknak azonban nagylelküleg megbocsátott. Fölszólittatván, hogy Octaviánnal egyezkedjék, válaszul adá: „Az istenek mindent elvehetnek tőlem, csak azon szilárd határozatot nem, hogy az általam meggyilkolt örökösének megengedjem azt, a mit attól sem türtem, s a mit atyámnak sem néznék el, ha ujra föltámadna: hogy tudnillik beleegyezésemmel több jogot igényeljen magának, mint a mivel a törvények és a senatus birnak.

Az első siker által fölbátoritva, Brutusnak, mint proconsulnak adá a senatus Babyloniát, Illyriát és Görögországot (43.), fölhatalmazva őt és Cassiust rendelkezni az állam javadalmaival, ugy szintén a tartományok- és szövetségesektől segélyt kérhetni.

E közben Cassius Ásiába érkezvén, hol egyike az összeesküvőknek, Trebonius volt a helytartó, a maga részére huzott némelly, Dolabella által küldött csapatokat, ki a senatus akaratja ellen a néptől nyerte Syriát. E tartomány ellen megindult, s párthivei mindegyre szaporodván, könnyen elfoglalá e tartományt, hol még igen jó emlékezetben volt a bölcs bátorság, mellyel Crassus seregének maradványait a szerencsétlen parthus hadmenetben megmenté. Számos seregének élelmezése végett nagy hadi adót vetett a népre, s Laodiceában ostrom alá vette a visszatért Dolabellát; kezdetben megveretve, utóbb bevette a várost (jun. 5.). Dolabella rettegve ellenfelének haragját, számos tisztjeivel együtt a halált választá; a többinek Cassius megbocsátott, az elesteken sajnálkozott; s a város rablásra bocsáttatott. Ekképen tehát a két republicanus, egyedül menekülve Rómából, jelenleg kiterjedt tartományok fölött uralkodott, husz legióval rendelkezett, s a triumvirekkel mérkőzhetett, annál is inkább, mivel Sextus Pompejus, rejtekéből előbujván, a tengeri rablók élére állott, s a senatus jóváhagyásával Siciliát, Corsicát és Sardiniát elfoglalta.

Cassiusnak szándéka vala megtámadni Egyptomot, hogy meg büntesse a Caesar emlékéhez hü Cleopatrát; Brutus azonban azt irá neki, hogy czélja és feladata nem országot foglalni, hanem a haza

ellenségeit leverni; jönne inkább Olaszország ellen a veszélyben forgó polgárok megszabaditására.

Azonban miként lehet vezetni még a legigazságosabbnak vélt forradalmat is kegyetlenség nélkül? Cassius vagy a sereg fentartása, vagy ellenfeleinek megfenyitése végett Ariobarzanest, Cappadocia királyát megöleté, s a tartományra iszonyu adót vetett. 1500 talentumnyi összeggel büntette a hütelen Tarsust, mellynek megfizetése végett a polgároknak el kellett adniok a közvagyont, a templomok ékszereit, a gyermekeket, nőket, öregeket, sőt a fegyverfogható ifjakat is; mig végre megindulva a nagy nyomor láttára, az összeg egy részét elengedé. Rhodus a Caesar-pártiakkal tartván, több izben legyőzetett; végre bevétetvén, királyi és védnöki czimmel akará fölruházni Cassiust, ki azt megvetőleg visszautasitá, azt mondván: inkább ő akarja a királyokat és zsarnokokat kiirtani; s ötven előkelő polgárt maga elé vezettetvén, azokat kivégezteté, a többit számüzte, s a szigeten szabad rablást engedett. Ezután Cleopatra ellen fordult; s miután a szélvész ennek hajóit szétszórta, Cassius nem látva többé maga előtt ellenséget, visszatért, s az ásiai tartományokkal az adót előlegesen tiz évre megfizetteté.

Mennyi kint szenvedhetett ekkor Brutusnak nagy lelke! Milly nehezen tudták katonái rávenni, hogy egy-két lázongót kivégeztessen; s milly rendkivül fájlalta, hogy a polgárháboru minden iszonyatosságaival olly tettből veszi eredetét, mellyet ő nem csak dicsőségesnek, hanem igazságosnak is tartott, s mellynek megujitására késznek nyilatkozott! A szükségtől kényszeritve, bevonult Lyciába, melly megtagadta tőle a segélyt, s ostrom alá vette Xanthust, hol a tartomány előkelői összegyültek, és semminemü föltételre nem hajlottak, ámbár Brutus a foglyokat is minden váltság nélkül visszaküldötte. A jól megerősitett város hősi elszántsággal oltalmaztaték; s midőn a romaiak azt rohammal bevették, a lakosok eltökélve arra, hogy szolgaságra nem jutnak, meggyujták házaikat, s az oltásra oda sietett ellenséget visszanyomták. Hasztalan kiabálta Brutus az utczákon, hogy senkinek életéhez nem nyul: a xanthusiak megölték nejeiket, gyermekeiket, rabszolgáikat, azután maguk is a lángok közé rohantak, megemlékezve őseikről, kik inkább hazájok romjai alá temetkeztek, hogysem Harpagonak, Cyrus helytartójának, vagy Nagy-Sándornak magukat megadták volna. Brutus minden xanthusinak megmentéséért jutalmat igért; de csak néhány rabszolgát s nőt vala képes megmenteni, kik özvegyek levén, nem volt, ki megölje őket.

Brutus azt hitte, hogy Xanthus példája s az ő kegyessége Patarát megadásra fogja birni, s a foglyok kiadatását is ajánlotta Patara lakosainak. Tagadó választ nyervén, a szerencsétlen xanthusiakat áruba kezdte bocsátani; azonban nem vehette szivére, hogy illy hősöket örökös szolgaságra kárhoztasson, s mindannyit szabadon bocsátá. Lovasai által elfogott több patarai nőt is visszaküldött, kik a polgárokat rávették, adnák föl a várost. Meghóditván Lyciát, Brutus Joniába ment; hol Theodotus rhetort, ki azzal dicsekedett, miként Pompejus halálát ő tanácsolta leginkább, történetesen hatalmába ejtvén, kivégezteté.

Sardesben Cassiussal egyesült, s némi egyenetlenség keletkezett köztök. Brutus szorosan az igazsághoz tartotta magát, Cassius pedig azt tetszése szerint áthágni, spárthiveinek gonoszságait behunyt szemmel nézni akará. „Maga Caesar sem üldözött senkit, igy szóla Brutus, csak abban hibázott, hogy a zsarnokokat pártolta. Ha szabad volna igaztalanul cselekedni, örömestebb türném Caesar párthiveinek, mint saját hiveinknek igaztalanságait.“

Illy tiszta nézetekkel a szomoru valóság ellenében, Brutus a stoicismusban keresett menedéket; de a fölizgatott képzelő tehetség megzavarta rövid álmait: kisérteteket látott, s gonosz szelleme őt szerencsétlenséggel fenyegeté. Nem sok jót várva hazája, barátjai és ügye érdekében, mélyen érezve azt, hogy emberiséget, hálát, sőt lelkismeretet is áldozott föl, sietteté a harcznak végét, melly az ő erős lelkét, mint bölcsésznek és polgárnak egészen megtörte.

Ütközet Philippi mellett.

A két republicanus főnök, a keleti tartományok urai az Olympustól az Euphratig, elhatározák Macedoniában ütközni meg Antonius- és Octaviannal; s beszédek, áldozatok és adományok által fölbátoritván a sereget, 80,000 gyalog- és 2,000 lovassal Philippi közelében találkoztak az ellenféllel (42.). Mindkét részről majdnem egyenlő volt az erő. A republicanusok serege fényesebb vala; minthogy Brutus azt kivánta, Caesar és Sertorius példájára, hogy a katona fényes fegyverzettel birjon, s igy érdekében álljon védelmezni azt. A vezérek ügyessége, a tengert ellepő hajóraj, s a triumvirek seregének szorult helyzete, a mennyiben erősitések és élelmi szerek sem Ásiából, sem Siciliából nem juthattak el hozzájok, a republicanusoknak látszott jósolni a győzelmet. S ez nem is maradt volna el, ha Cassius véleménye szerint a csatát halasztják; mert a triumvirek éhségtől kényszerittettek volna a visszavonulásra. Brutus azonban véget akart

vetni a polgárháboru nyomorainak; nem türheté, hogy őt gyávának nevezzék, s még a katonák szökéseitől is félt. A bibor hadöltöny tehát kitüzeték a vezérek sátrára, kik nem annyira a győzelem iránti biztos reményben készültek a harczhoz, mint inkább kétségbeesett határozottságával olly egyéneknek, kik módot találnak a megveretés gyalázata alól magukat kivonni.

Brutus a szabadságról, s a hazáért szenvedett halál dicsőségéről szónokolva katonái előtt, annyira feltüzelte őket, hogy ezek heves rendetlenségben támadták meg az ellenséget, Octavianus táborába hatoltak, s ennek lecticáját dárdák- és gerelyekkel átlyuggatták, ugy hogy a halottak közé számittaték; a lectica azonban üres volt, minthogy baljóslatu álmok, vagyis más szóval vele született félénksége távol tarták őt a csatatértől; s az ő sorsa ugy hozta magával, hogy a legjelentékenyebb csatákat legnagyobb gyávaság által nyerje meg.

Cassius halála.

Mig Brutus győzött, Antonius minden erejét megfeszité, hogy Octavian gyávaságát helyrehozza; s daczára Cassius vitézségének, az általa vezérlett szárnyat megdönté. A republicanusok táborában nem volt meg azon egyetértés, melly a Caesar-pártiak szerencséjét helyrehozta; egyik vezér a másiknak sorsáról mit sem tudott; s Cassius egy dombra huzódván vissza, midőn övéinek leveretését látná, azon hiedelemben, hogy minden veszve van, megölte magát. Hü embere, Titinnius, kit Brutus sorsa felől tudakozódni elküldött, örömmel tért vissza a győzelem hirével; s a vezért halva találván, maga is megölte magát. Utána jött Brutus, s megsiratván barátját, őt az utolsó romainak nevezte.

Octavianus és Antonius hiában törekedtek uj csatára hivni föl Brutust, ki csak későn jött azon gondolatra, hogy a győzelem időnyerésben áll. A triumvirek tábora mocsáros, s rendkivüli esőzések által elöntött sikságon vala beszoritva; nyavalyák dühöngtek a seregben; az élelmi szerek kifogytak, minthogy a hajóhad, melly élelmi szereket és segitséget hozott, épen a philippi-i csata napján megsemmisittetett. Nem maradt tehát egyéb számukra, mint folytonos csatározással ingerelni Brutus katonáit, kik a jó sikertől elragadtatva, gyávának és kétkedőnek nevezték a vezért; mialatt némelly csapatok, régi bajtársaikkal s Caesar unokájával szemben, ki az ő bosszulójának adta ki magát, s azt veté szemökre, hogy vezérök gyilkosának táborában szolgálnak, az ellenséghez pártoltak; minek következtében Brutus kényszeritve lőn a csatába vezetni őket. Épen a csata kezde-

tén hallotta meg hajóhadának győzelmét [1]), mellyről husz napig mit sem tudott; s ez döntő ok volt tervei megváltoztatására; de már akkor a csatát kikerülni lehetetlen vala.

Brutus tehát akaratja ellen harczolt (42.); s akarata ellen kellett megöletnie sok rabszolga és szabad foglyot, kiknek őrizete igen sok harczost igénybe vett; a romai polgárok és szabadosok nagy részét visszaküldötte, némellyeket titkon is szöktetett, hogy tisztjei haragjától megmentse, kiknek két bohóczot kellett átadnia, kik Cassiusból gunyt üztek; s hogy a hadsereget az engedelmességben megtartsa, a győzelem esetére Thessalonica és Sparta kiraboltatását kellett megigérnie. Ez volt Plutarchus szerint az egyedüli bün, mellyel magát beszennyezte!

Brutus halála.

Ő még az erényt is föláldozta saját ügyének; miért is képzelő tehetsége a furdalások által mindinkább megzavarodván, kisértetet vélt látni, melly Philippinél viszonlátást igért neki, s közel halálát hirdeté. Egyéb baljóslatok is rémiték táborát [2]), mellyet mindenkép bátoritott, azt mondván: „Ha már erőnek erejével győzelmet akartok, melly a várakozás által bizonyára ki nem marad, legalább vitézséggel vivjátok ki azt.“

A triumvirek hathatósabb indokokhoz nyultak: nekik kard, vagy éhség által kelle elveszniök. A polgárháborunak egész dühével folyt a harcz; s a republicanusok leverettek, a sereg fölkonczoltatott, a főbb tisztek állomásukon estek el, köztök Catonak fia nemes halállal rótta le életének gyalázatos tetteit.

A körülvett Brutus csak Lucilius Lucinus romai lovag föláldozása által menekült meg, ki annak helyében a thrákok által elfogatni

---

[1]) Vagy megbocsáthatlan hanyagság, vagy gyalázatos árulás okozhatá ezen megfoghatlan tudatlanságot, melly az ügyet végkép megdönté. Plutarch azt a gondviselésnek tulajdonitja, melly azt igy végzé; minthogy Romának szüksége volt ekkor a monarchiára. Ha a részletes történetet illy metaphysicai okokkal akarjuk magyarázni, nagyon sokat veszit méltóságából, és okulni nem fogunk belőle. Brutus életrajzában Plutarchnál csodák, jóslatok, babonaságok hozatnak föl a nagy események indokaiul, minőknek ma már nem egy iró, de egy vénasszony sem adna hitelt.

[2]) Az első legio zászlójára egész méhraj szállott. Egy centurio olajos nedvet izzadott ki, melly rózsa illatot terjesztett; s izzadása nem szünt meg, habár folyvást törlé azt. A táborból első izben kilépők szerecsennel találkoztak, s ezt baljóslatnak magyarázva, őt megölték. A két hadsereg fölött két sas viaskodott, mig az, melly Brutus felül állott, megfutamodott. **Plutarchus.**

hagyta magát. Futás közben csekély számu barátaival egy völgybe jutott; s örömét nyilvánitva a fölött, hogy ezek őt el nem hagyák, inté őket: térjenek vissza a csatatérre, hol talán még valami hasznot eszközölhetnének. Ekkor fölkért egy rabszolgát, ölné meg őt; de epirusi Strato, legbensőbb barátja fölkiáltott: „Ne mondja senki, hogy Brutus barátok hiányában rabszolga keze által vesz el," s oda tartja a kard hegyét; Brutus beledőlt fölkiáltva: „Oh erény! eddig valóságnak tartottalak; de most látom, hogy álom vagy."

Brutus Jelleme.

A stoicus tehát az erényt a siker után itélte meg; s nem is tehetett egyebet, kinek látköre tovább nem terjedett. Alig lépett még ekkor 38-ik évébe, s embersége, becsületessége, az igazság és erény állhatatos szeretete által mindenkinek szeretetét és bámulatát megnyerte. Soha nem cselekedett egyéni hajlamai, vagy érdeke szerint, hanem az igazságot és hazája javát tartotta szem előtt. Cicero ‚az ő nevezetes és hihetetlen erényei' tekintetéből szegődött pártjára; mi által a nép szemeiben is tiszteletet vivott ki magának. A dictator meggyilkolása után nem akarta többé használni ékesen-szólását, nehogy ügyének igazságában kételkedni látszassék, pedig a legjelesebb szónokok közé tartozott; latinul és görögül legtisztább szabatossággal irt, a mi Ciceronak nem igen tetszett; viszont Cicerot Brutus bőbeszédünek s erélytelennek találta. A szép müvészetekben, történelemben és főleg a bölcsészetben igen jártas volt, tudván mindent, a mit csak lehetett; s az utóbbi tudomány különösen megedzé vas-akaratát.

A zavargó és nyugtalankodó Cassius csábitotta őt Caesar meggyilkolására; melly esemény lángra gyujtá a polgárháborut, s olly hosszu ideig tartó nyomort, s kegyetlen, aljas emberek uralmát idézte elő a nemeslelkü dictator kegyes kormánya helyett. Távol vagyunk attól, hogy bámuljuk e királygyilkos hősöket, jól tudva, mennyit ártottak a jó ügynek az illy dicséretek; de az sem titok előttünk, hogy valamelly egyénnek jellemét korának és hazájának eszméi szerint kell megitélnünk. E nézetből indulva, Caesar honának zsarnoka volt; a romai törvények szerint a bitorló meggyilkolása nem vont maga után büntetést [1]; a senatus helyeselte a tettet. Cicero nyiltan kimondá, hogy minden jólelkü ember hozzájárult e tetthez [2]; hogy szégyenli magát visszatérni a városba, mellyet Brutus elhagyott, s a

[1]) Cum jus fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxa haberetur.

[2]) Omnes boni, quantum in ipsis fuit, Caesarem occiderunt. **Cicero**, *Phil.* II. 12.

dictator meggyilkolása után látta őt fölemelve a szép és nemes tett öntudata által, s elszomorodva nem saját maga, hanem a haza ügye fölött [1]).

A stoicismus tehát nem tudott egyebet szemére vetni Brutusnak, mint hogy végperczeiben az erényt rágalmazta, mellynek valódi értelmét föl nem fogá. Pártja azonban neki és Cassiusnak méltán fölróhatta: miért hagyák el álláspontjukat, midőn elég erősek valának? s mindent el kellett volna követniök a köztársaság helyreállítására, mellynek sorsa kezeikbe vala letéve. Még ellenségei is megsiratták Brutust: Antonius, ki azt mondá, miszerint Caesar gyilkosai között egyedül Brutus volt összeesküvő, minthogy tettét helyesnek tartá, gazdag köpenynyel takará be tetemeit, a temetést nagy pompával tartatá, s Luciliust, ki őt megmenté, barátjául fogadá. Messala bemutatá Strato rhetort Octaviannak e szavakkal: „Ez az, ki vezéremnek az utolsó tiszteletet megadá!“ s Octavian, ki az ő aljasságában annak holttetemét, ki előtt kevéssel előbb megfutott, gunynyal illette, látván Milanóban a cisalpinusok által fölállított szobrát, a hála eme nyilvánitásáért megdicsérte őket.

A triumvirek bosszuja.

Brutus táborában élelmi szereket találtak a triumvirek és pénzt a veteránok megjutalmazására, és elbocsátására, kik az engedelmességet fölmondták. Antonius megöleté Hortensiust és Varro jeles senatort, ki még a bilincsek közt sem szünt meg szemére hányni gonosztetteit, s figyelmeztetni őt a gyalázatos halálra; Livius Drusus, Augustus nejének atyja önmagát gyilkolta meg; Quintilius Varus, minden általa viselt méltóság jelvényeit lerakván, szabadosai által átszuratá magát. A gyávasága mellett annál dölyfösebb Octavian még gunynyal is tetézte kegyetlenségeit: egy elitéltnek, ki legalább eltemettetésért könyörgött, válaszul adá: „Majd gondoskodnak arról a hollók;“ egy fiut arra késztetett, hogy előbb atyjának szivébe mártsa, azután önmagába döfje a gyilkos vasat. Illy tettek miatt a foglyok átkokat szórtak rá; s utolsó perczeiben gyáva kegyetlenségeit vetette szemére M. Favonius senator, kinek véleményét az összeesküvés tárgyában Brutus kikérve, válaszul adá: hogy „kisebb rossz a

[1]) Atque ego celeriter Veliam devectus, Brutum vidi, quanto meo dolore non dico; turpe mihi ipsi videbatur in eam urbem me audire reverti, ex qua Brutus excesserat; et ibi velle tuto esse, ubi ille non posset. Neque vero illum similiter, atque ipse eram, commotum esse vidi: erectus enim maximi ac pulcherrimi facti conscientia, nihil de suo casu, multa de nostro querebatur. *Philipp.* I. 4.

legigazságtalanabb zsarnokság a polgárháborunál;“ a bevégzett tény után azonban nem távozott többé barátja Brutus oldala mellől.

Antonius Ásiában.

A harczot azonban nem lehetett még bevégzettnek mondani, minthogy Sextus Pompejus maga körül gyüjté Siciliában a menekvőket és üldözötteket. Domitius Ahenobarbus és Statius Marcus vezérelték Brutus hajóhadát Macedonia és Jonia partjain; parmai Cajus a rhodusiak által megerősitett hajóhadat vezeté Ásiába. A triumvirek tehát elváltak egymástól: Octavianus Pompejus ellen indult, Antonius pedig keletre vitte a háborut. Ez diadallal vonult át Görögországon; megjelent a játékokon és a bölcsészi vitákon, igazságot szolgáltatott, ajándékokat osztogatott. Ásiában még hizelgőbb fogadtatásra talált: királyok és királynék ajándékokkal halmozák, és kiséretét képezék. Ephesusban a Bacchus ünnepélyeinél szokásban levő fényes szertartásokkal fogadtaték. Néha nagylelküséget is tanusitott, elengedve egy részben némelly tartományoknak, főleg Rhodus- és Xanthusnak a Cassius és Brutus által kivetett terhes adót; néha oktalan pazarlást követett el, midőn például rendkivüli tetszését megnyervén egy ebéd, a szakácsot egy magnesiai előkelő polgárnak házával ajándékozta meg.

Mindazáltal vérengző vadságát levetkezni nem tudta. Minthogy a macedoniai legiok engedetlenséget tanusitottak: háromszáz főbb tisztet sátorába hivatván, őket leölette. Halálig üldözte Caesar gyilkosait; másoknak vagyonát rabolván el, bohóczok- és hizelgőknek osztogatá; némellyeket holtaknak nyilatkoztatva, javaikat elkobozta; azután pénzszomjában, összegyüjtve Ephesusban egész Ásia képviselőit, s bünül róván föl nekik, hogy Cassius és Brutus mellett pártoskodtak, tiz évi adónak azonnali lefizetését rájok parancsolja. Még azon kincsek után is vágyakozott, mellyeket Palmyra a kereskedésből gyüjtött magának; a lakosság azonban minden vagyonával átkelt az Euphraton, s az adók által kiszivattyuzott syrusok- és palaestinabeliekkel, ugy szintén az aradianusokkal együtt, kik a romai adószedőket legyilkolták, a parthusok oltalmához folyamodott; mi által Roma e rémitő ellenséggel ujra harczokba keveredett.

Parthus háboru.

A parthusok Pacorus, királyuk fia és Labienus romai hős által, kit Cassius és Brutus követségben küldöttek oda, s a Philippi mellett eldőlt harcz után ott is maradt, vezéreltetve, átkelnek az Euphraton; leverik nyilt csatában Saxát, Syria helytartóját. Ezt Labienus egé-

szen Ciliciába üldözi, s meg is öli; pusztitja Kis-Ásiát, aláveti a Hellespont és Aegaeum-tenger közti erősségeket; mialatt Pacorus, Tyrus kivételével, egész Syriát és Phoeniciát hatalmába keriti.

Antonius és Cleopatra.

Caesar halála után Cleopatra a triumvirek pártjára állott, s királynak ismerteté el Egyptomban Ptolemaeus Caesariont, kit ő állitólag Caesarral nemzett. De mivel hadvezéreinek egyike kénytelen vala Crassust segiteni: Antonius Ciliciába érkezve, igazolása végett magához hivatta őt. Cleopatra kellemeiben bizván, mellyekkel magát Caesart is meghóditotta, a keletnek minden pompájával ékitett hajón érkezett Tarsusba; a hajó hátulja aranyozva, s a vitorlák biborból valának; az evezőlapátok ezüsttel bevonva, fuvolyák és lantok zengése közt verdesték a habokat; Amorok és Nereidák képezék kiséretét; ő maga istennői öltözetben, illatfelhőbe burkolva nyugodott pamlagán; mi közben a nép mindegyre énekelte: „Venus jön meglátogatni Bacchust.“ Temérdek kincseket és ritka szépséget hozva magával, mellyet rendkivüli finom magatartása és mivelt észtehetségei még inkább növeltek, nem is kétkedett abban, hogy Antoniust lábainál látandja. E perez óta Antonius az ő rabszolgája volt; nem is emlitve az ellene fölhozott vádakat, kedveért minden igaztalanságra kész vala. Előkelő férfiakat öletett meg, s javaikat az ő részére lefoglalta; nővérét, Arsinoet, ki elvonulva élt Ásiában, meggyilkoltatá; s őt Egyptomba követve, kéjmámorban tölté el ottan a telet.

A ravasz szép asszony, Mithridates ügyességét Caesar vakmerőségével összekapcsolva, különféle nyelveken beszélt, s élczeivel élénkké tudta tenni a társalgást. A barbarok bámulták nagy eszét; az elfajult egyptomiakat megvakitá a pompa; s a büszke romait magához tudta lánczolni az által, hogy önző vágyainak s a tobzódás- és kéjelgésre való hajlamának hizelgett; naponkint más mulatságot rendezett, harczi, vadász-, vagy halászruhába öltözve. Nem akarta észrevenni, midőn Antonius, csak hogy ügyes halásznak látszassék, halakat tétetett alattomban a horogra; de leküldé buvárait a viz alá, hogy sült halakat akaszszanak horgára, s hizelegve mondá neki: „Menj te városokat és országokat foglalni, ez a te hivatásod; bizd mi ránk a halászatot.“ Továbbá együtt játszottak és ittak; éjjel az utczákon kalandoztak, s a járó-kelőket háborgatták, csapszékekben a királyné ismeretlenül a dőzsölők közé keveredett, s sérelmeket, sőt ütlegeket is kész vala eltürni, csakhogy kalandjainak elbeszélése által az udvarnál kecseit fitogtathassa. Minden jóravaló ember megütközött ezen a szerelmes

pár által ‚utánozhatlan'nak nevezett életmódon; a nép pedig magán kivül volt, hogy Antonius vigjátékokat rendez számára, a tragoediát pedig a romaiaknak tartja fön.

A comoedia elég költségbe került! Egyik a másikkal vetekedett a gyakori lakomák kiállitásában; Cleopatra azonban mindig fölülmulta Antoniust fényre és finom izlésre nézve. Egy napon emez a használatra kitett drága edények mennyiségét bámulván, „Rendelkezésedre állanak," ugy mond; s elküldé neki azon kéréssel, hogy másnap nagyobb kisérettel jelennék meg a lakomára. Az asztalok még dusabban valának megrakva, mint az előbbi napon; s a vendégség végével az edények mind szétosztattak a vendégek között. Fülében két kiszámithatlan értékü gyöngyöt hordott; az egyiket fölolvasztván italában, kiüritette; s midőn a másikkal ugyanezt tenni nem engednék neki, fogta azt, és elajándékozta. Philotas, amphrisusi orvos, meghivatván egy szakács által, szemlélné meg az előkészületeket Antonius ebédjéhez, elbámult az étkeknek töméntelen sokaságán, főleg pedig azon, hogy nyolcz egész vaddisznó forgott a nyárson; s azon kérdésére, hogy talán nagyon sok vendéget vár Antonius, válaszul nyeré: „Csak tizenkettőt; de mivel Antonius azonnal, egy vagy két óra alatt, vagy később is kivánhatja az ételt, minden perczben készen kell állani a tökéletes ebédnek."

Octavian Olaszországban.

Octavian hasznára fordité Antonius kéjelgő tunyaságát. Visszatérve Olaszországba (41.), ki akará azt zsákmányolni, miként Antonius Ásiát, hogy kielégithesse, és megnyerhesse magának a veteránokat, átengedve nekik az igért városokat s a birtokaikról elhajtott olaszok javait [1]). Seregestől tódultak Romába az ősi birtokból kiüzött szerencsétlenek, igaztalanságnak hirdetve, hogy egyedül csak a triumvirek javára viselt háborunak költségei a népnek nyakába hárittatnak. Octavian szinlelt nyájassággal hallgatta meg őket; de azért nem hagyott föl az osztogatással. Mindamellett nem vala képes a katonák mohó kapzsiságát kielégiteni, kik az ő képzeletökben a Sylla párthiveinek jutott kincseket végtelenül nagyiták; s nem mult el nap, hogy a polgárokkal, kiket elhajtani akartak, összeütközésre ne került volna

[1]) Dion és Appianus bizonyitják, hogy a triumvirek megegyeztek abban, miként katonáik közt fölosztandják mindazok javait, kik nem fogtak fegyvert ügyökért; s Antonius mondá: „Octavianus Olaszországba megy elosztani a városokat és villákat, vagy helyesebben szólva, Olaszországnak egész birtokát más kezekbe letenni."

a dolog; más részről a triumvir ellen, ki vágyaikat nem birta kielégiteni, szünet nélkül zugolódtak.

Fulvia.

Az elégületlenek vezetői lettek Fulvia és L. Antonius, Marcus Antonius neje és testvére. Eme kicsapongó kegyetlen nő az egyptomi kéjelgések miatt meggyülölte férjét; de másrészt Octaviant sem kevésbbé gyülölte, ki megtagadá tőle a hajlamot, minőt az vejétől méltányosan nem követelhetett [1]), sőt leányát, Clodiát azon kijelentéssel, hogy érintetlenül küldi vissza, magától eltaszitotta. Még a consuloknál is nagyobb hatalmat gyakorolva Fulvia, kénye szerint igazgatta Romát, s Octavian ellenfeleit fölingerelte, azt emlegetvén előttök, miként ez a zsarnokságra vágyik, s a földek kiosztása által párthiveket akar szerezni magának, mig másokat nyomorultakká tesz. Antonius veteránjai, s a birtokaikból kiüzött olaszok örömest indultak utána, s uj polgárháboru fenyegette a tartományt; naponkint fordultak elő összeütközések és gyilkosságok; a földek miveletlenül maradtak, a tenger el vala zárva, s Olaszországot éhhalál fenyegette.

Perusiai harcz (40.).

Octavian mindent elkövetett a kedélyek kiengesztelésére; de a bosszut lihegő Fulvia azon meggyőződésben, miként csak a háboru képes kiragadni Antoniust a kéjelgés öléből, seregeivel Praenestebe vonult; itten sisakkal és karddal fegyverkezve, teljesité a hadvezér kötelességeit. A sereg azonban biróul vetvén föl magát a két vetélytárs között, Octaviant és Fulviát Gabii városba idézte: amaz egész alázatossággal megjelent; Fulvia pedig guny tárgyává tevé a dolgot, s ez okozta bukását. Ámbár a részére hajló senatorok gladiatorokat adtak rendelkezésére, L. Antonius Perusiába (Perugia) hagyta záratni magát; melly erős s egy egész hadsereg által védett várost csak éhséggel lehetett bevenni. Az éhség nem sokára be is következett olly nagy mérvben, miszerint Lucius a rabszolgáktól és szolgáktól elvoná az eledelt, a nélkül, hogy őket a városból kibocsátaná, tartva attól, nehogy az ellenfelet a dolgok állásáról értesithessék; és igy e szerencsétlenek lassu kegyetlen halállal multak ki. Végre az ostromlottak kétségbeesve, dühös kirohanást kisértettek meg, de visszanyomattak; miért is Lucius, hogy annyi vitéznek életét megtartsa, maga ment ki a városból egyezkedni Octaviannal. Ez őt nyájasan fogadta, bocsánatot

[1]) Kitetszik ez Augustusnak egy piszkos epigrammájából, melly Martialisnál, XI. 20. olvasható.

igért mindannak, ki fegyverét leteendi; azután bevonulván a városba, néhány előbbkelőt leöletett, s a perusiai lovagok és senatorok közől háromszázat kiválasztván, bár mennyire hivatkoztak is majd az egyezkedés szentségére, s majd a könyörületre, azon kifejezést használva: „Meg kell halni", martius idusában, Caesar oltárán őket föláldoztatá [1]). A város fölégettetett; Fulvia a többiekkel Siciliába, vagy Görögországba menekült. Octavian diadalmaskodva polgártársai fölött a legszerencsétlenebb háboruban, hol egyedüli teendő vala megosztani a zsákmányt a harczosok közt, Romába vonult be.

Antonius Olaszországban.

Lepidust alig emliti a történelem, minthogy gondatlansága és kénye lme mellett hiuságának és gyöngeségének vált áldozatává. Antonius a perusiai harcz zajára s a parthusok fenyegetéseire kiragadva magát az egyptomi királyné karjai közül, amannak nagyobb fontosságot tulajdonitott, s Athenebe sietett, hol Fulviával találkozván, ennek magaviseletét rosszalta; azután pedig értésére esvén, hogy Octavian az egyezkedés által neki jutott Gallia Transalpinát elfoglalta, e tettben ő hadizenetet látott; s elválva nejétől, ki ez ujabb csapást tul nem élte, Olaszországba sietett. Domitius Ahenobarbus az általa vezérlett hajóhaddal zászlói alá állott. Sextus Pompejus szintén őtet segité; mi végre sok tengerparti várost elfoglalt, s Olaszországot elzárta.

Octavian ellene sietett; de a katonák megunva már a csatákat, hogy földjeik békés élvezetében maradhassanak, a vetélytársakat egyezkedésre kényszeriték. Coccejus, Asinius Pollio és Maecenas közbenjárására megállapittatott, hogy a triumvirek a multakat feledjék; Antonius vegye nőül Octaviát, tiszttársa nővérét, egy épen olly szép, mint erényes nőt; továbbá a birodalmat egymás közt megosztván, határvárosul Codropolis (Scutari) jelöltetett ki Illyriában. Octaviannak jutott tehát Dalmatia, a két Gallia, Spanyolország, Sardinia; Antoniusnak a kelet az Euphratig; Lepidusnak Afrika. Olaszország közösen hagyatott, hol seregeket gyüjtsenek: Antonius a parthusok, Octavian pedig az ifju Pompejus ellen, ha a történtekbe meg nem egyeznék.

Sextus Pompejus.

Pompejus mindinkább kiéhezteté Olaszországot, főleg miután elfoglalta Corsicát és Sardiniát; a romai nép véres lázadást kezdett. A triumvirek tehát kénytelenek valának vele egyezkedni; a Misenum

[1]) **Svetonius**, *Aug.* 15. Dion négyszázról tesz említést, XLVIII. 14. Seneca is megemliti e mészárlást, *De clementia*, I. 11: „Fuerit moderatus et clemens, nempe post perusinas aras."

hegyfoknál történt az összejövetel. Pompejus kivánsága volt, hogy Lepidus helyett a triumviratusba fölvétessék, minthogy ez naponkint sülyedett tekintélyében; a számüzöttek visszahivassanak; Caesar gyilkosai egyedül számkivetésre itéltessenek. A triumvirek azonban visszautasitván ez ajánlatokat, Pompejus a fegyverek hatalmához folyamodott, s mint a tengernek és szigeteknek ura nagyon veszélyessé válhatott volna ellenfeleire nézve, ha szilárdabb akarat mellett önállólag tudott volna föllépni, a helyett, hogy barátjai, főleg a szabados Menas tanácsai által vezéreltette magát.

Mig ő habozott, ujabb értekezletek történtek; s végre átengedtetett neki Sicilia, Sardinia és a Peloponnesus; atyjának elkobzott javai helyett 70,000 sestertiust nyert; ráruháztatott a főpapi méltóság, s távollétében is szabadságot kapott a consulságot kérni; a számüzöttek sorsán könnyités történt; katonáinak a kiszolgált idő után földek igértettek, miként a triumvirek katonáinak. Sextus Pompejus viszont ráállott, hogy a hajózást szabadon hagyja, a partokat nem nyugtalanitja, a szökevény rabszolgákat nem fogadja be, Romát eleséggel ellátja, s a tengert a rablóktól megtisztitandja. Mig az ő vezérhajóján közte s a triumvirek közt az egyezkedés folyt: Menas, ki mindig szélsőségekre ösztönözte Pompejust, igy szólott hozzá: „Engedd meg, hogy a vitorlákat kifeszitsem, s ezeket elvigyem; s te a romai birodalomnak ura vagy.“ Pompejus felelé: „Ezt meg kellett volna tenned, a nélkül, hogy nekem szólottál volna; én részemről hitemet ennyire meg nem szeghetem.“

Roma örvendett, hogy végre megszabadult a hosszu éhségtől, s olly sok jeles számüzött visszanyeri hazáját Pompejus érdemei által; kiben atyjának erényeit látta föléledni, ki egykoron bálványa, s sánakozásának tárgya volt; de csakhamar belátta, hogy három helyett négy zsarnokra tett szert (38.). A Caesar és Pompejus közti régi gyülölség az utódokban is kitört. Octavianus csak az alkalmat leste, hogy Siciliába betörhessen, Sextus azt megvédeni készült: az előbbi azt állitá, miként Peloponnesus adója még az egyezkedés előtti időszakból a triumvireket illeti; emez, minthogy a tartomány minden megszoritás nélkül adatott át, az összeget magának tulajdonitotta. Naponkint ujabb viták keletkeztek, s a háboru elkerülhetlen volt.

Tiszttársai nem nagy segélyére voltak Octaviannak; azonban nagy előnyt nyujtott neki Menas elpártolása, ki megutálván Pompejust, mivel tökéletesen nem tárta ki szivét előtte, vagy mivel annak ingatagságát és habozását nem nézhette, ügyességével, s határozott

tanácsaival három legiot, tekintélyes hajóhadat, Corsica és Sardinia szigeteket az ellenfél kezeibe juttatá. Mindamellett hogy ez erősitéssel támadta meg Pompejust Octavian, hajóhada részint az ellenfél, részint a zivatar által tönkre tétetett; s csak az volt szerencséje, hogy Pompejus nem tudott élni a győzelemmel, s neki a maradványok összegyüjtésére időt engedett.

Maecenas.

Octaviannak sajátképi szerencséjét azonban két általa fölemelt romai lovag alapitá meg, ugymint: Agrippa és Maecenas. Ez utóbbi egy hetrusk ‚lar'tól vette eredetét, a jeles Cilnia családból; nagy tehetségü férfiu, csakhogy a boldog állapot elpuhitá őt [1]); a dicsvágyban is mérsékelt levén, inkább ohajtott csupán lovag maradni, hogy annál szabadabban adhassa át magát a henye élveknek; a mire őt természeti lágysága is ösztönzé. Erőteljes, férfias cselekvésre képtelen levén, azt szokta volt mondani: „Nem bánom, ha sánta, pupos, fogatlan leszek is, csak éljek; feszitsenek bár keresztre, csak életben maradjak.“ De azért jó tanácsadó volt; s minthogy méltóság után nem vágyódott, a keserü igazságokat is megmondá Octaviannak, s vad indulatát némi kegyességre hangolhatá. Ezen szándékból pártolta ő a tudósokat és költőket; kegyelmet nyert Horatius Flaccus, venusiai költő számára, ki Philippinél Brutusnak egyik csapatát vezérlé; Virgilius Maro, mantuai költőnek visszaadatá a katonai gyarmatosok által elvett földjeit; s egy napon, midőn Octavian birói székében itéletet mondott ellenségei ellen, nem juthatván közelébe, papir-darabot vetett oda neki, mellyre e szavak valának irva: ‚Kelj föl már te hóhér!‘

Agrippa.

Maecenas tanácsadásai által eléretett az, mi az akkori politikának szükségképi czélja volt, tudnillik a birodalom megbékéltetése; Agrippa törekvése pedig az ellenségek megsemmisitésében állott, ki hasonlóan Maecenashoz nem vala képes az első helyet elfoglalni, de szintolly jártas volt a harcz mesterségében, mint amaz ügyes a politikában. Olly alacsony származásu levén, hogy még emliteni is szégyelte, már gyermekségében megnyerte Octavian barátságát. Ő bátoritá föl emezt,

---

[1]) Maecenas atavis edite regibus.

Horatius, lib. 1.

Ingeniosus vir ille fuit; magnum exemplum romanae eloquentiae daturus, nisi illum enervasset felicitas, imo castrasset. **Seneca**, ep. 19.

Lion, *Maecenatiana sive de C. Cilnii Maecenatis vita et moribus.* Göttinga, 1824.

hogy foglalja el a fontos állást, melly Caesar halálával számára megnyilt, s ennek veteránjait részére megnyerte. Huszonöt éves korában, mint praetor, leverte a transalpinus gallusok lázadását, s sorsa most már Octavian sorsához vala kötve. Eme két férfiu tehát helyreállitá a rendet; a pharsalusi makacs veteránok helyébe uj engedelmes sereget alkotott, melly Antonius ügyességével és Pompejus vitézségével mindenkor megmérközhessék.

Uj hajóhadat is gyüjtött össze Agrippa, s megtámadta Pompejust Siciliában és a tengeren (36.). Szerencsés siker koronázta a gyáva Octavian fegyvereit, ki gyakran veszélyben forgott, főleg egyszer a szörnyen zivataros tengeren; de alig, hogy kiszállhatott a partra, fenyegetőleg fölkiáltott: „Győzni, akaratod ellen is győzni fogok, oh Neptun!“

Pompejus legyőzetik.

Segitséget nyerve Lepidustól, s néhány hajót Antoniustól, Pompejust ostrom alá vetette Messinában, ki azon ajánlatot tevé, hogy mindkét oldalról harmincz hajó küzdve egymás ellenében, vessen véget a háborunak. A küzdelem Mylae és Naulochus közt ment végbe Pompejus és Agrippa hasonló ügyességgel, katonáik is hasonló vitézséggel harczoltak sokáig, mig végre a győzelem Agrippa részére hajolt. Az ellenséges hajók fölgyujtattak; némelly vezérek megölettek, mások pedig önkényt vetettek véget életöknek. Octavianusnak nem levén elegendő bátorsága szemlélni a csatát, egy hajóban lefeküdt, s meg nem érdemlett dicsőséggel lőn tetézve. Pompejus 17 hajóra szorittatván, a helyett, hogy a sereg élére állana, a győzőnek hagyta azt; s hajóra vevén leányát, némelly barátait és kincseit, Ásiába vitorlázott, a parthusokkal szövetséget kötendő, vagy Antoniussal egyezkedendő, ki azonban vagy meggyilkoltatá őt, vagy legalább meggyilkoltatását nem akadályozá.

Lepidus bukása.

Midőn az Agrippa és Lepidus által ostromlott Messina ez utóbbinak magát megadá: az Octavianus részéről régóta táplált féltékenység kitört belőle. Lepidus 12 legióval, 5,000 numidiai lovassal jött 80 hadi és 1,000 teherhajón Afrikából; s látván azt, hogy Octavian egyedül magának akarja a dicsőséget és hatalmat, követeléseivel mint triumvir szintén előállott. Octavian azonban elcsábitá tisztjeit, s ő egész serege által elhagyatott; gyászba öltözve, Octavianushoz ment könyörögni, ki sokkal nagyobb megvetéssel viseltetett iránta, hogysem életét és javait bántotta volna. És igy aláesett a magas polczról,

hová nem bátorság, nem ügyesség, hanem egyedül a puszta szerencse emelte őt; rossz polgár és pártoskodó volt, pártot azonban önerejéből vezetni nem tudott; minden méltóságai közül csak a legjelentéktelenebb, ugymint a főpapi czim maradván meg számára, Latiumban végezte életét elvonultságban, mellyet valaha elhagynia kár volt.

Most már csak egyetlen vetélytársa maradt Caesar Octaviannak, ugymint Antonius. Az előbbi egy hadsereg élén állott, minővel romai hadvezér még nem rendelkezett: 45 legio, 25,000 lovas, 16,000 könnyü gyalog, 600 sorhajó tevé összes erejét. Azonban a hadsereg tekintélye a fegyelemben áll; katonái pedig épen ellenkezőleg zajongtak, ugyanazon jutalmat kérve, mellyet a Philippinél győzők nyertek. Octavian arany lánczok, karpereczek s koronák kiosztása által vélte őket kielégithetni; de egy tribun igy szólott hozzá: „Tartsd meg e játékokat gyermekeid számára.“ A hadsereg helyeselte e bátor föllépést, s Octaviannak távozni kellett. De a tribun eltünt; s mivel mindenki orgyilkolást sejtett, egy darabig fölhagytak a zajongással; 20,000 ember, kik pénzt, vagy elbocsáttatást kértek, ez utóbbit kapták meg, a többiek ajándékok által engeszteltettek meg.

Roma a visszatérő Octaviant a legfényesebb tisztelet-nyilvánitással üdvözlé, s mint valamelly diadalmas hadvezért tekinté; szobrot is emelt neki e fölirattal: ‚A béke helyreállitója a szárazföldön és a tengeren.‘ Hogy a népet megnyerje magának: némelly tulságos tisztelet-nyilvánitást megtiltott, a kincstárnak követeléseit elengedte, a falvak és városok közelében dulongó rablócsapatok megsemmisitésére katonákat küldött, gabonával Romát ellátta, a Pompejus iratai közt talált senatorok leveleit a forumon sértetlenül megégetteté, s kijelentette, hogy, a mint Antonius keletről megérkezik, a hatalmat kezeibe leteendi.

A nép illy nagylelkü eljárás által elszéditve, örökös tribunnak nevezé őt, a mi személyét sérthetetlenné tette, s a korlátlan hatalomra utat nyitott neki. Bevárva mindennek az idejét, Octavian az illyrek ellen vezetett hadat.

Parthus háboru.

Antonius a vele és Pompejussal kötött béke után ifju nejével, Octaviával Görögországba ment (37.); s Atheneben elfogadva a szolgai hódolatokat, mellyekhez őt Cleopatra szoktatá, a nyilvános ünnepélyek alkalmával Bacchusnak öltözött; az atheneiek ösztönzésére nőül vevé Minervát, miért ezer talentum jegyajándokot fizettetett magának. E közben helytartója, Ventidius szerencsés sikerrel vitte a há-

borut a parthusok ellen, kik Pacorusnak, a király fiának vezérlete alatt Syriát pusztitva, egészen Tyrusig előnyomultak; ő azonban az Euphraton tul hajtá őket; s miután az áruló romai hadvezért, Labienust kezébe keritvén, megölette volna, tovább haladni szándékozott.

Antonius végre megszégyelte magát a kéjelgések miatt, mialatt helytartója dicsőséget aratott: miért is seregével kelet felé megindult. Még megérkezése előtt harmadik győzelmet aratott Ventidius, mellyben Pacorus maga is több mint 20,000 emberével életét veszté; és igy megbosszulva Crassust, könnyen kiterjeszthette volna hóditásait a Tigris folyamig, ha Antonius féltékenysége őt vissza nem tartja.

Antonius Samosata falai alatt találkozott vele, hol Antiochust, Cappadocia királyát vette ostrom alá; s azon ürügy alatt, hogy a diadalmenet tiszteletét elnyerhesse [1]), őt Romába visszaküldötte; mi által a katonákat elkedvetlenité, s a háboru Antiochussal tisztes eredményre nem vezethetett. Sosius, egy másik helytartója Ciliciában, Syriában és Palaestinában, aláveté Jerusalemet és Judaeát; Canidius behatott Armeniába, meghóditá az ibereket és albanokat, s elfoglalta a caucasusi szorosokat, elzárva ez által a scytha népeknek utját. És igy Antonius a kereskedés három fő utvonalát keritette hatalmába, mellyek a Caucasusból, Palmyrából és Alexandriából indultak ki.

Visszatérvén Athenebe, s utközben eltiporva még azon szikrát is, mellyet Caesar gyilkosai Görögországban és Ásiában elszórtak, Olaszországba jött, Octavianus segitségére Pompejus ellen. Ennek részéről nem tapasztalván elegendő tiszteletet maga irányában, megharagudott; azonban Octavia, egyetértésben Maecenas- és Agrippával, testvérét férjével összehozta. Ez alkalommal czélszerü módok állapittattak meg ellenségeik legyőzésére, és a triumviratusnak uj öt évrei meghosszabbitására.

Antonius Cleopatrával találkozik, s Parthiát megtámadja.

Ha szivjóság, gyöngéd szerelem és ész képes lett volna fogva tartani Marcus Antonius lelkét: Octaviának ez bizonyosan sikerült volna. Azonban a gőgös, durva harczfira nézve minő benyomást gyakorolhattak Octavian széplelkü nőtestvérének minden erényei Cleopatra királynénak bájai mellett, ki istennő gyanánt imádtatott a világnak legfényesebb városában? Olaszországban hagyva tehát nejét, hogy az ő és Fulvia gyermekeinek nevelésével foglalkozzék, Syriába hivta

[1]) Azt meg is nyerte; s ez volt az egyedüli diadalmenet, mellyet a romaiak a parthusok fölött tartottak.

meg Cleopatrát. Itt a nagyravágyó királyné azon gondolatot keltette föl benne, hogy Alexandriát az uj birodalom székhelyévé tegye. Ennek következtében Egyptommal szándékozott egyesiteni minden kereskedő tengerparti tartományokat a Közép-tenger keleti oldalán: Phoeniciát, Coelesyriát, Cyprust, Ciliciának nagy részét, Judaeának szintén egy részét, és Arabiából Nabathaeát, mellyen át a karavánok India kikötőibe vonultak. Ezután Caesarnak nagyszerü tervét foganatositandó, Parthiát akará meghóditani, annál is inkább, minthogy ez országban viszályok keletkeztek, mióta Phraates meggyilkolva atyját s 29 testvérét, egész szigorusággal gyakorolta a zsarnokhatalmat. Tizenhárom legióval, 10,000 gallus, vagy spanyol lovaggal, s több mint 30,000 könnyü gyalogsággal sietett Antonius utolérni a parthus sereget, mielőtt a tél beálltával hazaszélyedne; s az Artaxias király által kijelölt armeniai utakon a tartományba hatolván, Media fővárosát, Praaspát ostrom alá vetette (36.).

Visszavonulás.

A szerencse azonban nem kedvezett Antoniusnak; a szövetkezett medusok és parthusok vitézségének engedni vala kénytelen, s alkudozáshoz fogott. Phraates szabad visszavonulást igért neki; azonban daczára az egyességnek, huszonhét nap alatt tiz rendbeli támadást intézett ellene. Ez idő alatt rendkivüli bátorságot és ügyességet tanusitott a hadsereg; a rendkivüli nyomort tanusitja azon körülmény, hogy egy kis adag árpa ötven drachmával fizetteték, a kenyeret pedig ezüsttel mérték; 24,000 embert vesztve a romaiak, elérték végre tartományuk határait, mellynek földét könyek közt csókolgaták. Pedig még nem volt vége szenvedéseiknek: ujra 8000 ember veszett el erőtetett menetben a hóval boritott hegyek közt, csak azért, mert Antonius égett a vágytól viszontláthatni Cleopatrát. Ez Leucopolisnál találkozott vele, a katonák számára öltönyöket és pénzt hozván magával. Kéjmámorukban érkezett annak hire, hogy a kegyes Octavia Atheneben kikötött, s a katonák számára öltönyöket, lovakat nagy számmal, 2000 jól fegyverzett harczost s dus ajándékokat hoz magával férjének. A féltékeny Cleopatra nem türheté a házastársak találkozását, s kaczér fondorlataival rábirta Antoniust, hogy Octaviának parancsot küldjön a megállapodásra. Az elhagyott nő visszatért Romába, s férje házát elhagyni nem akarta; Octaviannak e miatti haragját csillapitotta, Antonius gyermekeit gondosan nevelte, s befolyásával támogatta azokat, kiket az ő férje hivatalokra ajánlott. Az illy erények mellett annál rutabb szinben tünt föl férjének magaviselete, s testvé-

rének terveit mozditá elő, kinek szándéka volt Antoniustól a közvéleményt elidegeniteni.

Antonius Alexandriában.

Valójában a romai nép kedvetlenül nézve, hogy Antonius az ásiai tartományokat kedvesének ajándékozza, s a méltatlan bánásmódot Octavia irányában kárhoztatva, végre azért is, hogy a keleti Románák tömjénez, megutálta őt. Ugyanis Antonius Alexandriába érkezve, diadalmenetet tartott ottan, a mi eddigelé csupán a Capitolium kiváltsága volt; s Artaxiast, az örmény királyt, ki őt elárulá, kocsijához lánczolta; azután fényes lakomára gyüjtvén össze a polgárokat, ő maga Osirisnak öltözve arany trónon ült, s oldala mellett hasonló trónon Cleopatra, lábainál gyermekei; s egész Egyptom jelenlétében őt Egyptom, Cyprus, Afrika és Coelesyria királynéjának nyilvánitá, kormánytársul adván melléje Caesariont; tőle nemzett három fiának pedig egyéb tartományokat jelölt ki, királyok királya czimet adván valamennyinek; az egyiket, kinek Mediát és Parthiát szánta, tiarával és cidarissal ékité föl; a másik pedig Sándor utódainak uszó köpenyét és diademáját viselé. Hir szerint Cleopatrának esküje vala: „Miként hiszem, hogy törvényeket fogok szabni a Capitoliumnak“[1]).

Mindezen tettek átalános zugolódást idéztek elő Romában. Octavianus a senatus és nép előtt vádolá Antoniust, hogy a birodalmat esztelen pazarlásával megosztotta; alattomban terjesztgeté, hogy Caesarionnak erőszakos föltolásával a Caesar családjába, a birodalom méltóságát sértette meg, s vagy a Nilushoz akarja áttenni, vagy pedig Cleopatrának ajándékozni Romát; ugyszintén Antoniusnak temérdek gyalázatosságait és gyengeségeit fedezte föl, mellyeket a hizelgő történetirók hiven összegyüjtöttek, és följegyeztek.

Antonius maga igazolása végett fölhozta, hogy Octavian nem osztotta meg vele a Pompejus kezeiből kiragadott Siciliát; a Lepidustól elvett hatalmat és sereget magának tartotta, s egész Olaszországot saját katonái közt osztotta föl az övéinek mellőzésével. Mire Octavian gunyosan válaszolá: „Hogy is gondolhat illy apróságokkal az, ki Armeniát, Mediát s a parthus birodalmat meghóditotta?“ A rendkivül megsértett Antonius, abbahagyva a parthusok elleni készületeket, a joniai tengeren gyüjté össze minden erejét; Cleopatra pedig, ki soha nem távozott oldala mellől, nehogy távollétében Octaviannal

[1]) *Τήν τε εὐχὴν τὴν μεγίστην, ὑπό τε τὶ ὀμνύοι, ποιεῖσθαι, τὸ ἐν τῷ Καπιτολίῳ δικάσαι.* **Dion.**

és nejével kibéküljön, pénzzel és hajóhaddal gyámolitá őt. Samos volt kijelölve minden fejedelmek és népek erejének gyülhelyeül, Egyptomtól kezdve a Feke-tengerig s Armeniától egész Illyriáig; hol a szerelmes pár hadi készületekkel és költséges ünnepélyekkel töltötte idejét, mellyeket még diadal után is tulságosoknak lehetett volna mondani.

Hadizenet.

Minden hibás léptét fölhasználta Octavian, ki a nézeteivel ellenkező két consult elhajtván, rávette a népet, hogy ne Antoniusnak, hanem Cleopatrának izenjen hadat (32.). Antonius ekkor eltaszitá nejét, ki férje házából el is költözött, egyedül csak azt fájlalva, hogy a polgárháboru okául őt tekintik.

Ha Antonius gyorsan megtámadja ellenfelét, midőn még őt a tekintélyesebb romai polgárok önző nézetei miatt utálták, a birodalom sereg nélkül volt, s Olaszország a rendkivül terhes adó miatt elégületlen vala: a világ sorsa másképdőltvolnael. De részint az élvvágy, részint a hadikészületek miatt Antonius következő évre (31.) halasztotta a háboru megnyitását. E közben Octavian a kedélyeket kiengesztelte; a Vesta-szüzek kezéből erővel kivette, s nyilván fölolvastatá Antonius végrendeletét, melly különösen Egyptomnak kedvezett, s ép azért a romaiakat elkedvetlenité. Naponkint ujabb vádak hozattak föl ellene: hogy Pergamos királyainak hires könyvtárát Cleopatrának ajándékozá; hogy az ephesusiaknak megengedé őt királynéul kikiáltani; igazságszolgáltatás közben szerelmes leveleket olvasott tőle; egy hires szónoknak beszéde közben abbahagyta a dolgot, hogy őt kisérhesse, — s több illyes csekélységek, mellyek elégséges ürügyül szolgáltak azok számára, kik jobban biztak Octavian szerencséjéhez, s az egyptomi királynénak gőgös magaviseletét utálták.

Görögország volt a tér, hol kelet és nyugot között összeütközésre került a dolog. Az ásiai és afrikai tartományokból kiállitott Antonius 200,000 gyalogot, 12,000 lovast s 800 hajót. Személyesen követék őt Bocchus Mauritania, Tarcondemus Felső-Cilicia, Archelaus Cappodocia, Philadelphus Paphlagonia, Mithridates Comagene, Adalla Thracia királyai; csapatokat küldöttek Palemon Pontus, Malchus az arabok, Herodes a zsidók, Amyntas Lycaonia és Galatia királyai; ezenkivül egy csapat geta harczos indult még hozzá. Octavian, ki Illyriától az Oceanig, Afrika partjain szemközt Olaszországgal, Gallia és Spanyolország fölött uralkodott, egyetlen idegen fejedelmet sem látott seregében, melly csak 80,000 gyalogból, 12,000 lovasból

s 250 hajóból állott; de ezeknek fölszerelése az ellenségét fölülmulta.

Actiumi ütközet.

Ezekkel indult meg Antonius ellen (31.), kinek serege Actiumnál, hajóhada pedig a szomszéd ambraciai öbölben várakozott; mig Agrippa Görögország partjait pusztitá, az Egyptom-, Syria- és Ásiából hozandó segélyt elmetszé, s az ellenség szeme láttára több várost elfoglalt. Ez okból többen elpártoltak tőle, s ő gyanuból igen sokat kinos halállal végeztetett ki. Helytartója, Canidius figyelmezteté őt: kerülné a tengeren Octavian hajóhadát, melly a Pompejus elleni harczokban tapasztalást szerzett; választaná inkább Thracia és Macedonia sikjait, hol katonái minden vitézségöket kifejthessék. A veteránok ekképen nyilatkoztak: „Ne bizd magadat a haboktól ingatott deszkákra; engedd az egyptomiaknak és phoeniciaiaknak a tengeri csatát; mi megszoktunk már győzni a szárazon, és meghalni rendületlenül.“ Cleopatra azonban rábeszélte őt a tengeri csata elfogadására; jóllehet az egyptomiak bátorságában nem sokat bizott, ugy annyira, hogy a futás meggátlása végett hajóikat is megégetteté, kivéve a királyné különös szolgálatára rendelt hatvan darabot.

A harcz tehát megkezdődött (sept. 2.). Octavian, jóllehet az előjelek kedvezők voltak részére, különösen egy Bonaventura nevü szamárhajtóval találkozott, ki szamarát győzőnek nevezte [1]),—távol állott a veszélytől; Antonius pedig egy veteran harczfinak egész bátorságával részt vett abban. Amannak könnyü s ügyesen vezérlett, ennek pedig magas és nehézkes hajói valának. Mindkét részről hevessé vált a viadal, midőn Cleopatra 60 hajója hirtelen a Poloponnesus irányában feszité ki vitorláit; ki is vagy nem birta kiállani a vérengzés borzasztó látványát, vagy talán kétségbeesve Antonius szerencséje iránt, a győztes fél meghóditását tüzte ki czélul. Antonius ekkor feledve a hősi kötelességet és becsületet, utána indult, megvédeni őt, ha ártatlan, vagy megakadályozni, ha bünös, nehogy Octavian karjaiba vethesse magát. Ez által a csata eldöntve, s nyugotnak felsőbbsége megállapitva volt.

A vezér futását a hajóhad megsemmisitése követte; de meg volt még a hadsereg, melly a republicanusokat azelőtt semmivé tette, s több mint százezer emberből állván, hét napig tétlenül hevert az

[1]) *Εὐτυχὴς-Νικῶν.*

ellenség szemei előtt; mig végre a tisztek, elpártolva a hüségtől, melly csak a szerencsét követi, s a katonák, távol Olaszországtól s elhagyatva vezéröktől, Octavian részére állottak; a mi a végcsapást adá meg Antonius ügyének. A győző egész Ásia urává vált; néhány királyt letett, valamennyire pedig borzasztó adót vetett; a romaiaknak többnyire megbocsátott, de némellyeket ki is végeztetett. Egyedül az Antonius által Cyzicumban táplált gladiatorok tanusitottak iránta hüséget, s Kis-Ásián, Syrián, Phoenicián s a pusztaságon keresztül küzdve magukat, Egyptomban hozzája csatlakoztak.

Szégyen és kétségbeesés közt, három napig folytatá utját, a nélkül, hogy Cleopatrával találkozhatott volna; végre Tenaros mellett Laconiában kikötvén, megbékült vele; barátjait gazdagon megajándékozva s azon tanáccsal bocsátá el: keresnének maguknak jobb szerencsét; ő maga pedig kedvesével Egyptomba ment. De midőn a cyrenaei négy legio is elhagyta őt, kétségbeesésnek adva át magát, Timon tornyába vonult, halálát itten bevárandó. Szerencséjével együtt a királyné szerelmét is elvesztő; de a ravasztól itt sem menekülhetett, s mig ez a győzőnek az arany trónt, koronát és kormánypálczát megküldé, a legyőzöttet kéjjel és reményekkel táplálta. Az ugynevezett „halálban elválaszthatlanok" társaságát alakitá meg, melly az éjeket dőzsölésben töltötte; a rabszolgákon pedig különféle mérgek hatását kisértette meg, hogy lássa, mellyik okoz legrövidebb ideig tartó vonaglásokat, s kedvesét azzal ámitotta, hogy vele együtt akar halni, vagy távol magányba menekülni.

Antonius és Cleopatra halála.

De közeledék Octavian, s Cleopatra átadván neki Pelusiumot, az országnak kulcsát, tőle tisztelgő követségeket kapott. Antonius mit sem gyanitva, Alexandria falai alatt kétségbeesett harczot vivott az ellenséggel; megölelve Cleopatrát, harczosait ajánlá föl neki, hogy őt halálig védelmezzék. De midőn gyalogsága szétveretnék, a lovasság által elárultatnék, az egyptomi hajóhad az ellenfélhez csatlakoznék, s Octavian a neki ajánlott párviadal fölött kaczagna: átszurta magát. Ekkor kötelen vonatta föl magát a mausoleumba, hol Cleopatra elzárkozott, s ennek karjai közt adá ki végleheletét.

Antonius épen 53 éves volt; jó és rossz tulajdonok vegyültek benne, mellyek a szerencse szeszélyei szerint nyilatkoztak [1]); ha a

---

[1]) *Ἀνατυχὼν ὁμοιότατος ἦν ἀγαθῷ*: — szerencsétlenségben a legjobbhoz vala hasonló. **Plutarch.**

sors őt keményebb próbára veti, talán erényessé válhatott volna. Caesarnak hasznos szolgálatot tett; a hatalom polczán visszaélésekre vetemedett, a mint csak ezt teheté; annyi azonban igaz, hogy Cicero rágalmai s Augustus hizelgői őt kelleténél gonoszabb szinben állitják elő. A senatus becstelenséggel bélyegezte meg emlékét; s mégis az ő utódai léptek a trónra, melly szerencsében Octavian nemzetsége nem részesülhetett [1]).

Octavian megindulást mutatott annak halálán, ki az üldözésekben czinkos-társa vala, s ki az ő vitézségével utat nyitott neki az uralomra. Alexandriába bevonulásakor bizalmas bölcsészeti párbeszédbe bocsátkozott a platonicus Areussal, s kijelenté abbeli szándokát, hogy alapitója, nagyszerüsége és barátja Areus iránti tekintetből a várost meg fogja kiméini. Egészen érzéketlenül viselve magát Cleopatra irányában, ki magát megölni készült, ugyszintén hizelgéseit, mellyekkel őt körülhálózni szándékozott, föl sem véve, minden gondját arra fordità, hogy őt élve vihesse diadalmenetére. De a borzasztó gondolat, hogy guny tárgya legyen Romában, hol ő uralkodni vágyott, elviselhetlen volt Cleopatra előtt: miért is életének vipera-marással vetett véget.

Vele együtt kihalt a Lagidák nemzetsége, melly 294 évig uralkodott. Azt mondják, hogy az Antonius bukását megelőző éjjel temérdek hangszerek zengése, énekszóval párosulva, szakitá félbe az éj csendjét Alexandriában; az egyptomiak ugy magyarázták a dolgot, hogy Bacchus Osiris, elhagyva régi birodalmát, Octavian táborába ment által. S valójában e perczben végezte be életét a keleti társadalom, legyőzetve a nyugot elleni harczában. E percz óta a természet bálványozása, a hóditások, az érzéki élvek egészen más tanoknak, más dicsőségnek s magasabb világnézetnek engedtek helyet.

Ezen Egyptom, melly a történelem kezdetén olly nagyszerü alakban mutatkozik, templomait egészen más isteneknek, határait más népeknek nyitván meg, kénytelen vala türni a szolgaság jármát, mellytől eddig az elszigetelés következtében menten maradott. A Ptolemaeusok kormánya uj fényt árasztott Egyptomra. Alexandria rendkivül szerencsés fekvése, miután a világkereskedés központjává vált,

[1]) Mi történt legyen Cleopatrától született két fiával, nem tudjuk; leányát az erényes Octavia nevelte föl, s neje lett Jubának, Mauritania királyának. Antonia, az öregebbik szülte Octaviannak L. Domitius Ahenobarbust, Cnejus Domitius atyját, kitől származott Nero; Antonia, az ifjabbik férje volt Drusus, Octaviannak mostoha fia, kitől szülte Claudius császárt és Germanicust, Caligula atyját.

s a romaiak mértéktelen fényüzése annak naponkinti gyarapodását eszközlé, az anyagi jóllétnek legfőbb fokára emelte Egyptomot. A szünet nélküli forradalmak nem nagy kárára szolgáltak, minthogy rendesen a székvárosban keletkezve s befejezve, az országot meg nem rázkódtathaták. És igy a nép, melly kezdetben a tengertől irtózott, épen a tengernek köszönheté jóllétét, s Actiumnál a kelet és nyugot közt mérlegbe veté a sulyt, s hihetőleg Antonius részére dönti a mérleget, ha Cleopatra oktalan szeszélye el nem rontja a dolgot. S hogy e tartomány valóban a kereskedésnek köszönheté fölvirágzását, onnan is kitetszik, hogy Alexandria bámulandó tekintély- és vagyonra vergődött, miután a romaiak uralma alá került, s Egyptom több századon keresztül nevét is elveszté a történelemben.

Octavian olly sok kincset talált e tartományban, hogy a vert pénz értéke tizről négy száztólira szállott alá, s ugyane mértékben növekedett az élelmi szerek ára. Annyira belátta ő e tartomány fontosságát, hogy az ő rendelete szerint senator e tartományt nem kormányozhatta, sőt különös engedelme nélkül még lábát sem tehette abba; kormányzóul egyszerü lovagot nevezett oda teljhatalommal, ki egyenesen csak a császártól függött.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Augustus.

Forradalom előidézésére képtelen, de annál ügyesebb levén Augustus annak kizsákmányolására, miután Ásia és a szigetek ügyeit tökéletesen elrendezte, visszatért Romába, hol három rendbeli diadalmenetet tartott: egyet a dalmátokon, másikat az Actiumnál kivivott győzelem fölött, a harmadikat Egyptom meghóditásáért. Megnyerte még az ‚Imperator' czimet, nem puszta tiszteletből, hanem mint a ki a főhatalmat kezében tartja; s még hogy a halandók fölébe emeltessék [1]), Augustus név is ruháztatott rá, melly néven őt a tör-

[1]) Ὡς καὶ πλεῖον τι, ἢ κατὰ ἄνθρωπος, ὤν. **Dion**, LIII. De mit jelent e szó: Augustus? Festus innen származtatja: *avium gesta*, vagy *avium gustata*, a mi valóban erőtetett dolog; mások az *augurium*-tól, vagy az αὐγή, fény -- szótól; némellyek az *augeo*-tól, ezen értelemben: megszentelni az áldozatot, igy tehát Augustus annyi volna, mint szent, sérthetetlen. Erről énekli Ovidius, *Fastorum* 609.:

Sancta vocant augusta patres; augusta vocantur
Templa, sacerdotum rite dicata manu.

ténelem ismeri; hasonlóul a ‚sextilis' hónap is, mellyben diadalmenetét tartá, ‚augustus'nak neveztetett el [1]).

A férfiu tehát, kinél tökéletesen hiányzott a harczi szellem és bátorság, minden vetélytársait leverte olly időszakban, midőn a fegyverek hatalmától függött minden, s 400,000 fegyveres néppel képes volt féken tartani 120 millio alattvalót s 4 millio romai polgárt; s békével ajándékozhatta meg a világot, mellyet a köztársaság fentartani nem vala képes.

S talán épen annak köszönheté nagyságát Octavian, hogy tőle senki sem akart félni. Az ifju, a gyermek, miként Cicero nevezte őt, nem volt félelmes a senatorok előtt, kiknek minden intését alázatossággal fogadta; nem gerjesztett gyanut a népnél, mellynek jogait mindig védelmezte, ugymint a kiosztások- és végrendeletekhez kötött jogokat, mig más részről a lényegest mindig saját javára foglalta le. Maguk a katonák is, kik különben a gyávát és félénket lenézni szokták, jó hajlammal viseltettek iránta; talán azért, mert látták, mennyire szükségesekké váltak rá nézve, s mintegy oltalmat kivántak gyakorolni fölötte.

A patriciusok és plebejusok közti tusa elkeseredettebbé vált a tribuni méltóság fölállitása után; a Gracchusok mozgalmai következtében pedig nyilt csatába tört ki. Ezeknek halála az aristocratia diadala volt: Marius megboszulta a népet; Sylla uj fényre emelte a nemességet; Sertorius, Lepidus, Catilina ismét ellene dolgoztak, mig végre Caesar Pharsalusnál tökéletesen leverte. A kedvezés, mellyben a senatus Caesar gyilkosait részelteté, halálhörgése volt az aristocratiának,

---

Hujus et augurium dependet origine verbi,
Et quodcumque sua Juppiter auget ope.

A nagyobb rész az *augere* szótól származtatja *nevelni* értelemben; miért is egy, Julian tiszteletére állitott kövön, s Maximian és Constantin panegyriseiben *semper Augustus* olvasható; mit a német császárok is elfogadtak, s azt ekképen forditották: *Mehrer des Reichs*, vagyis a birodalom öregbitője.

[1]) Macrobius (*Saturn.* I. 12.) fentartá emlékét a senatus-határozatnak, melly a sextilis hónap nevét augustusra változtatá:

CVM IMPERATOR CAESAR AVGVSTVS MENSE SEXTILI ET PRIMVM CONSVLATVM INIERIT ET TRIVMPHOS TRES IN ORBEM INTVLERIT, ET EX IANICVLO LEGIONES DEDVCTAE SECVTAEQVE SINT EIVS AVSPICIA AC FIDEM, SED ET AEGYPTVS HOC MENSE IN POTESTATEM POPVLI ROMANI REDACTA SIT FINISQVE HOC MENSE BELLIS CIVILIBVS IMPOSITVS SIT, ATQVE OB HAS CAVSAS HIC MENSIS HVIC IMPERIO FELICISSIMVS SIT AC FVERIT, PLACERE SENATVI VT HIC MENSIS AVGVSTVS APPELLETVR.

melly Philippinél kialudt ; s a fáradhatlan democratia bevégezve tusáit, saját képviselőjének zsarnoksága alatt törekszik megszilárdulni. A legutolsó harcz nem egy pártnak diadala végett folyt, hanem azért, hogy tudassék : kinek fog engedelmeskedni jövőre a győztes democratia. Augustus győzött, ki a hatalmat a néptől kapta, mellynek jogait képviselé, és a seregtől, mellynek fegyvereire támaszkodhatott ; és igy az uralom a zsarnokságnak két legtartósabb s legalkalmasabb alapján nyugodott[1]).

Az előbbi forradalmak mind fegyver és erőszak által létesültek ; azért tehát gyorsan folytak le, eldöntve egyetlen csata által. Sylla, Crassus, Pompejus, Caesar hozzá szoktaták a sereget, hogy legfontosabbnak tekintse magát a köztársaságban, s ennek figyelembe vétele nélkül, sőt ellenére is cselekedjék. Crassus a parthusok, Caesar a gallusok ellen harczolt, a senatus, vagy a nép engedelme nélkül ; Gabinius ezeknek akarata ellen helyezte vissza fegyverrel Ptolemaeust, s mégis diadalmenetet tartott ; a triumvirek a köztársaság erejét használták föl önző vágyaik kivivására. A demagogoknak nem volt többé szükségök arra, hogy a népnek hizelegjenek ; elég volt nekik a katonák barátságát megnyerni, kik mit sem gondoltak a közjóval, sem valamelly vélemény, vagy ügy diadalával, hanem csak egyes ember győzelmével, s a remélt jutalmakkal. Az adakozó hadvezér bálványuk vala ; ha pedig igéretét megszegte, az ellenfélhez fordultak ; a legyőzöttől elpártoltak, minthogy kapzsiságukat ki nem elégitheté. Könnyü belátni, hogy az illy szőrü emberek se nem tudtak, se nem akartak akadályt háritani Octaviannak utjába ; ki elismerve azt, hogy minden szerencséje tőlök függ, kész volt a jutalmazásra. Lepidus és Antonius katonái nem hajlamból, hanem önzésből pártolván hozzá, szintén jutalmat követeltek ; s ő szintugy az alávetett, mint a békén maradt tartományokban osztogatott nekik földeket ; s miután ez is kevés volt, saját vagyonát bocsátotta áruba, barátjaitól kölcsön kért, hogy a pénzszomjas katonákat kielégithesse.

Itt volt a legalkalmasabb percz a békebirói szerepnek fitogtatására. Roma kimerült a végtelen küzdelmekben ; az utakat haramja csapatok lepték el, kik az utasokat kirabolva, őket rabszolgák gyanánt eladták ; még a város közepén is szabadon kalandoztak a rablók ; a lovagok elszegényedtek, a nép éhezett, a törvények elveszték minden erejöket, Olaszország elpusztittatott, a tartományok kimerültek [2]).

---

[1]) L. az E) *jegyzetet.*

[2]) Quis non latino sangvine pingvior
Campus, sepulcris impia proelia

Egy idő óta ritka tekintélyesebb ember mult ki természetes halállal! szabadosának mindenki gyilkot adott kezébe, hogy a legelső fölszólításra őt azzal átszurja; vagy pedig hathatós mérget hordott magával. Senki nem volt biztos a következő napra, sem vagyonában, vagy rabszolgáiban nem bizhatott; ha védenczei kiséretében kiment, könnyen találkozhatott hóhérával, vagy a haláljegyzéken olvashatta nevét.

A nagy rázkódásra aléltság következik: miért is az ollyant, ki a a zivatar után mutatja magát, igen könnyen nevezi a nép béke helyreállitójának, s neki tulajdonitja érdemét az orvoslásnak, mellyet az idő, s a sebeknek önkénytes behegedése szokott magával hozni. A legbuzgóbb republicanusok vagy a csatákban vesztek el, vagy kiölettek; s az életben maradt nemzedék csak a véres lázadások, durva katonai parancs s kegyetlen zsarnokság emlékét őrizte meg. Midőn továbbá Brutus és Cassius öngyilkolás által ügyöket kétségbeejték: kinek lett volna bátorsága gyakorolni az erényt, melly csupán álomnak tartaték? A régi romai szabadság okos ember szemeiben nem vala többé lehetséges; s igy nem maradt egyéb hátra, mint a kevésbbé gonosz zsarnok mellé állani.

A hóditások fénye által elcsábitott nép, egy darab idő óta kizárva a hatalomból, semmit sem vesztett; a szegényeknek csak kenyér és mulatság kellett; a vagyonosok örültek, hogy végre birtokukat biztositva látták; az előkelőkre nézve kényelmesebb és méltóbb dolog volt, a hatalmashoz csatlakozva emelkedni, mint az ingatag néptömeg kegyeit vadászni; a tartományok kényszeritve levén majd a nép, majd az aristocratia kedvét keresni, s végre azt sem tudva, kihez intézzék követeiket, s igazságos panaszaikat, mellyek soha meghallgatást nem nyertek, a hatalom egysége mellett inkább remélheték, hogy a főváros szolgai állapota több nyugtot engedend nekik, s a törvény nevében elkövetett zsarolásoknak, ugy szintén a hadi zsákmányolásnak véget vetend.

Maga Augustus, miután reményeinek tetőpontját s azon teljha-

Testatur, auditumque Medis
Hesperiae sonitum ruinae?
Qui gurges, aut quae flumina lugubris
Ignara belli? quod mare Dauniae
Non decoloravere caedes?
Quae caret ora cruore nostro?

Horat., II. 1.

talmat elérte, midőn a bosszuállás már nem annyira kegyetlenség, mint őrültség szinében tünik föl, letette kezéből az olly sok vérrel embertelenül áztatott kardot. Okos belátással szükségesnek látta eltakarni az általa készitett szolgaságot; s Caesar halála intés volt neki arra nézve, hogy elégedjék meg a kormányzással, s ne ohajtsa az uralkodást. Antonius, győzelem esetére, megigérte a köztársaság helyreállitását. Augustus mindenkép törekedett elhitetni a néppel, hogy minden a régiben maradt; mig más részről mindent magához ragadott, s az által a politikai állapotok lényegét megváltoztatá. A többség eszméjének hizelegve, a köztársasági szellemet önmagában engedé elhamvadni, épen az által, hogy azt lehetőleg kimélte.

Hihetőleg őszinte volt a félelem által kicsikart abbeli nyilatkozata is, hogy a dictatorságot letenni szándékozik; mert ő nem Caesar, hanem Sylla halálát ohajtá. Agrippa- és Maecenással tanácskozva, amaz katonai őszinteséggel kérte őt, adná vissza hazájának a szabadságot, s győzné meg a világot arról, miszerint egyedül atyja megbosszulása végett fogott fegyvert; Maecenas azonban bebizonyitá neki, milly veszélyes dolog volna olly előhaladás után visszafelé menni; neki okvetetlen meg kell tartani a hatalmat, ha a köztársaságot a lázongók, magát pedig a bosszuállás ellenében biztositani akarja [1]). Augustus minden lépte valójában a monarchiára volt irányozva. Sylla, Marius, Catilina s a többi dicsvágyók, minden erőszakoskodásuk mellett, azt álliták, hogy a köztársaságot akarják helyreállitani; Augustus pedig annak bosszulója gyanánt lépett föl, ki a köztársaságot megsemmisitette. És igy ő annak tanácsát követé, mint a melly az ő szándékával jobban egyezett; Maecenas befolyása növekedett, s ő Augustusnak a birodalom kormányzása tekintetében bölcs tanácsokkal szolgált.

Távol azon dölyfös dicsvágytól, melly az akadályokat, a helyett, hogy kikerülné, széttöri, s a szokásokat, nem hogy lassan hajlitaná a szolgaságra, hanem egyenesen eltörli, ő soha nem vágyott a romaiak előtt gyülöletes királyi czimre, s megelégedett az imperatori méltósággal, melly a diadalmas hadvezéreknek szokott adatni, s melly őt az összes hadsereg fejévé tette. Még az ‚ur' czimet [2]) sem

[1]) **Dion**, LIII. két rhetoricai gyakorlatot ad azok szájába, kik a világ fölött uralkodó nép szabadságát és szolgaságát tanácsolták.

[2]) Augustus csak a rabszolgáktól fogadta a‚dominus' czimet, s gyermekeinek és unokáinak is megtiltá egymás közt e czimnek használatát. Maga Tiberius sem türte azt, s ha valaki ugy szólitá, felelé: „Én a senatus főnöke, a hadsereg vezére, s csak a rabszolgáknak vagyok ura." Caligula pedig elfogadta azt; de senki nem

türte maga és unokái számára, s valahányszor a főhatalmat reá ruházni akarták, mindannyiszor alázattal utasitá vissza az ajánlatot; végre csak tiz évre fogadá azt el, mellyeknek lefolytával ujra megerősittetett. Igy tartott ez élete fogytáig; a miből később a decennalis ünnepélyek származtak.

De ha nem vágyott is a czimre, magát az ügyet el nem ejtette; a consulatust évről évre rendesen kérte, a huszonegyedik évben pedig örökre megadatott neki; szintén birta ő a proconsularis hatalmat valamennyi tartományban, s magának tulajdonitá a censori méltóságot. A senatusban, mint ‚princeps' elnökölt; mint consul és proconsul a várost és a tartományokat kormányozta; mint censor rangot oszthatott és vehetett el, kémeket tarthatott, a szokások fölött őrködött, az árakat szabályozta; mint imperator a hadsereget vezérlé; testőrségének kettős dijt rendelt; a bibort és fegyvereket még a városban is hordta; kardosan és páncélozva járt a senatusba, hol Caesar meggyilkoltatott. Még azon csekély tekintélyt is, mellynél fogva a vallás megszenteli a nyilvános tényeket, mint főpap magához ragadta; helyreállitá a templomokat, egyptomi istenségeknek az olaszországiak közé vegyitését megtiltotta, 2000 kötetre menő jövendöléseket megégettetett, s a Sybilla-könyveket átnézette.

Mindazáltal hatalmának valódi alapja az örökös tribunság vala. Minden egyéb méltóságokban némi korlátok voltak fölállitva, s másokkal kellett azokat megosztania: a tribunság mellett azonban személye sérthetetlen volt, s ki őt megtámadta, felségsértést követett el; joga volt mindent számon kérni, s a népre hivatkozás ennek képviselőjévé tette őt. E fontos hivatalt csupán csak Agrippával és Tiberiussal osztá meg, midőn őket az uralkodásban társaivá fogadá.

Mig háborut folytatott, elegendőnek tartá megnyerni számára a hadsereget, s a védteleneken mérték fölött kegyetlenkedett; később pedig a katonákat lerázva nyakáról, a polgárok barátságát vadászta.

---

követte őt egész Domitianig, ki határozottan meghagyta, hogy őt ‚ur isten'nek czimezzék; s egy rendeletét illy szavakkal kezdette: ‚Dominus et deus noster sic fieri jubet.' Plinius magasztalja Trajanust, hogy e czimet visszautasitá; pedig leveleiben mindig megadja azt neki. Mindazáltal magán személyek közt nagyon divatozott. Tibullus énekli:

Quam juvat immites ventos audire cubantem,
Et ‚dominam' tenero continuisse sinu!

Senecából tudjuk, hogy ezen átalános czimet mindenkinek adák, ha tudni illik neve a megszólitónak eszébe nem jutott. ‚Omnes candidatos bonos viros dicimus, quomodo obvios, si nomen non succurrit, dominos salutamus.' *Ep.* 3.

A senatoroktól annyira félt, hogy csak pánczélozva jelent meg közöttök, s nem hogy Caesarként megvetést tanusitott volna iránt ok, sőt inkább egész tisztelettel beszélt rólok. A gyülekezetekben megjelenvén, mindenkit nevén üdvözölt, s távoztakor mindenkinek külön ajánlotta magát. E testület tekintélyét a polgárháboruk alatt becsuszott csőcselék kizárásával igyekezett emelni, s az illy kizárás vagy itélet, vagy pedig alattomos figyelmeztetés következtében történt. Ekképen a senatorok száma ezerről hatszázra olvadott, s vagyonuknak 800,000 sestertius értéket kellett megütni; a kiknek nem volt elegendő vagyonuk, azokat Augustus a közpénztárból segitette. Elrendelte, hogy a senatorok fiai megjelenjenek a gyülésekben, ez által akarván őket a dolgok uj rendéhez szoktatni, s a régi emlékeket megsemmisiteni; továbbá, hogy minden hónapban egyszer üljön össze a senatus, s ha nem volna is együtt teljes számmal, érvényes határozatokat hozhasson. Ezek után néhány senatorból külön tanácsot alkotott, s nehogy a fönséges gyülekezetnek minduntalan terhére legyen, velök együtt végezte el a sürgetősb ügyeket, vagy a mellyeket nyilvánosságra hozni nem akart. Még mindig a senatus hallgatta ki a követeket; köréből neveztettek a tartományok kormányzói, s habár helyeslését meg nem tagadhatá, az imperator által az iránt megkérdeztetett.

És igy megfosztva minden hatalomtól a senatus, mint puszta államtanácsnak egyéb teendője sem volt, mint Augustus határozatait szentesiteni; s nehogy kisértetbe jöjjenek a senatorok megszavazni a békét, megtiltá nekik engedelme nélkül Olaszországból eltávozhatni.

Tartományok.

A tartományok kormányzását is megosztá a senatorokkal, ezeknek adva a nyugalmas és ellenség által nem fenyegetett, s magának tartva a nyugtalankodó s fenyegetett tartományokat [1]), hogy ekképen ürügye legyen szét nem oszlatni a sereget. A maga tartományait évenkint általa nevezett elnökök, vagy legatusok által kormányoztatá, kik pol-

[1]) A senatus tartományainak területe *praedia tributoria*, vagy a romai nép tartományai név alatt fordul elő; a többiek neve *praedia stipendiaria*, vagy Caesar tartományai. A senatus tartományai valának: Afrika, melly a régi carthagoi birtokokból állott, Numidia, sajátképi Ásia, Achaja, Epirus Illyriával, Dalmatia, Macedonia, Sicilia, Sardinia, Creta Libyával, Cyrenaica, Bithynia Pontus- és Propontissel, és Baetica Spanyolországban. Maga számára tartá Spanyolország többi részeit, ugymint Tarraconiát és Lusitaniát; továbbá egész Galliát, a két Germaniát, Coelesyriát, Phoeniciát, Ciliciát és Egyptomot. Mauritania, Kis-Ásia egy része, Palaestina s Syria némelly kerületei Roma uralma alatt állottak, de nemzeti kormánynyal. Később Augustus cserébe adta a senatusnak Cyprust és Narbonnei Galliát Dalmatiáért.

gári és katonai teljhatalommal valának felruházva; mig a senatus által választott proconsulok csak is polgári hatalmat gyakorolhattak. Azonban szintugy a legatusok, mint a proconsulok mellé, a régi quaestorok helyébe, procuratorokat rendelt, azok nagy hatalmának fékezésére. A tartományok sorsa tehát a fejedelem jó, vagy gonosz szándékától függött; s átalában a senatus tartományai annyiból szerencsésebbek valának, hogy a katonatartás terhétől mentek voltak; s ez oknál fogva Afrika, Gallia és Spanyolország nagy virágzásnak indultak.

Tisztviselők.

A többi tisztségek czimeit és hatáskörét megtartá Augustus; de annál hamarább enyészetnek indultak, minél magasabb fokon állottak. A lovagoknak nem volt okuk a panaszra, minthogy az igazságszolgáltatást és az adószedést kezeikben meghagyta. A birák minden ügyet tárgyaltak a főbenjárók kivételével, mellyek a romai helytartó, sőt a fontosabbak a császár elé tartoztak.

Helyreállitá tehát a régi állapotot, de nem az aristocratia kiváltságait; valamint Napoleon fölélesztè a nemességet és királyi fényt, de nem a tartományi szabadalmakat. A triumviratusnak zsarnoki rendeleteit egy tollvonással eltörlé; de az ősi törvényekhez nyulni, vagy ujakat alkotni nem merészelt. A törvényhozó hatalom gyakorlása által kényuraságot nyilvánitott volna; ugyanazt a tisztviselőknek, vagy a népnek átengedni szintén veszélyes dolog volt, s igy nem maradt egyéb hátra, mint arról emlitést sem tenni. E végre bizonyos jogtudósokat szemelt ki véleményadás végett a kétes esetekben, s a bíráknak nem vala szabad ezek határozataitól eltérni. És igy a szándéka szerint választott legisták véleményét nyilvános tekintélyre emelvén, a törvények értelmezését is maga részére sajátitotta el; a birák és a szónokok nem mutathaták ki a régi törvények hiányait, sem azoknak tökéletes fölforgatását észre nem vették.

A jogtudósok tekintélye és fontossága, mellyel a köztársaság idejében birtak, még inkább növekedvén, azon volt, hogy még nagyobb hatalmat adjon kezökbe; s a törvények gyüjteményét akarván elkészittetni, a consulságot a hires Antistius Labeonak ajánlotta azon föltét alatt, hogy az ő szándékait hallgatással, vagy tettleg előmozditsa. Ez azonban ‚a dicsvágytól ment, s megvesztegethetlen jellemére büszke levén, s csak is azt tartva szentnek és igaznak, a mit a régieknél talált' [1]), nem fogadta el a méltatlan ajánlatot. Ellenben Atejus Capito kitalálta a módot, miként hizelegjen Augustusnak, s

[1]) **Tacitus**, *Ann.* III. 75. — **Gellius**, *Noctes Att.*, XIII. 12.

azért, hogy a régi törvényeket az uj rendszerhez alkalmaztatá, meg is jutalmaztatott.

Bámulandó ügyességgel használta föl Augustus az alkalmat azon törvények igazolására, mellyek az ő szándékait előmozdithaták. Fannius Cepio összeesküvése következtében eltörlé a régi szokást, mellynél fogva a távollevő polgárok ellen, bárminő vétség miatt is, pert folytatni nem lehetett; sőt még a makacsokat is elitélteté, kik védelmökre meg nem jelentek. Midőn Sentius Saturninus consul mellé tiszttársának kelle választatnia, némelly jelöltek véres czivódást is kezdtek a forumon; s Augustus, nehogy többé illy botrányok előforduljanak, elvonva a néptől a második consul kinevezésének jogát, azt magának tulajdonitá; s nehogy a comitiumok sérthetlen tekintélyének megcsonkitása föltünő legyen: Q. Lucretius Vipsaniust, ellenségét nevezte ki e méltóságra, s kegyessége miatt dicséretet aratott ott, hol valóban bitorlást követett el. Szintugy midőn a nép választása két méltatlan censorra esett, ezeket elhajtá, s még e tisztséget is magához ragadta. Mint sérthetlen tribun, s a nép jogainak oltalmazója, minden, személye ellen intézett merényt szentségtörés gyanánt büntethetett; s önmagát az állammal azonositván, ismét életbe lépteté a felségsértési törvényeket, mellyeknél fogva a bünösöket üldözőbe vehette. A rabszolgákat nem lehetett kinpadra vonni, hogy uraik ellen tanuskodjanak; de Augustus azt rendelte, hogy perduellio eseteiben a vádlott szolgái a fejedelemnek, vagy köztársaságnak eladhatók, s ekkor az ő tanuskodásuk is érvényes.

Az aediliseket is fölmenté azon teher alól, hogy a népnek látványokat nyujtsanak; a mi az illető családokat nyomorba dönté; s e gondot a kincstár költségén a praetorokra ruházta; a curulis aedilisek 600 rabszolga segélyével a tüzvész eloltásáról gondoskodjanak [1]); gladiatori viadalok csupán a senatus beegyezésével, évenkint csak is kétszer tartassanak, a küzdők száma a száz huszat meg ne haladja; senatorok és lovagok ne lépjenek a szinpadra; viadalokban a nők részt ne vehessenek, egyébiránt ezek kicsapongásait nem fékezte, a férjekre hagyva e gondot; a szavazat-vásárlók büntetés alá estek. A tartományoknak megtiltá nyilvános tiszteletet tanusitani a kormányzók iránt hamarább, mint két hónap mulva elutazásuk után; egyébiránt azzal dicsekedett, hogy ezen ujabb határozatok által az ősöknek feledésbe ment példáját akarja föléleszteni [2]).

[1]) **Dion**, LIV. 2.

[2]) „Legibus novis latis, exempla majorum exolescentia revocavi, et fugien-

‚Papia-poppaea' törvény.

Jóllehet ő maga épen nem vala szigoru erkölcseiben, a közerkölcsiséget javitani törekedett, eltérve e részben elődjeitől, kik épen az adakozások és elnézések által rontották meg a népet. A nőtlenség ellen törvényeket hozott, mellyek annak tanuságául, milly nagyon elharapózott e rossz, két nőtlen consulról vették nevezetöket; azon véleményben volt, hogy puszta rendelet által a házasságot ráparancsolhatja az emberekre, s Olaszországot benépesitheti. Ezen törvény rendelete szerint, ha a férfi 25, a nő 20 éves korában maradék nélkül volt, a rájok háramlandó örökség- és hagyománynak csupán feléhez tarthattak igényt, a többi a kincstárnak jutott; a consuljelöltek közül több tekintet legyen azokra, kik számos családdal birnak, s a kettő közül azé az elsőség, kinek több fiai vannak. Romában három, Olaszhonban négy, a tartományokban öt gyermek jogot adott a személyes terhektől megszabadulásra; három rendbeli szülés után a latin nő romai polgárjogot nyert, a szabad romai nő pedig férjének gyámsága alól felszabadult; a szabados nő négy rendbeli szülés után nyerte meg e jogot, s ekkor végrendeletet tehetett, saját vagyonát kezelhette, s örökölhetett. Eltörlé a ‚Voconia' törvényt, melly a férjnél levő nőket bizonyos összeget meghaladó örökségből kizárta [1]).

A census alkalmával összegyült lovagokat nőtlenek- és házasokra szétválasztá; látva ez utóbbiak csekély számát, megdicsérte őket, mint a kik egyedül hallgattak a természet és polgári társaság szavára, egyedül érdemlették ki az ember és atya nevezetet, s oda igérte számukra a főbb hivatalokat; a nőteleneket pedig megdorgálta, mint a kik sem emberek, sem polgárok, sem romaiak, sőt gyilkosságot követnek el az által, hogy polgároktól fosztják meg az államot; istentelenek, mert az ősök nevét enyészetnek adják át; szentségtörők, mert csökkentik az emberiség számát; s kemény büntetéssel fenyegette őket, ha egy év mulva a törvénynek nem engedelmeskednének.

Olly gyülöletessé vált ekkor tájban a házasság, pedig olly könnyü volt az elválás! De az illy mélyen gyökerező romlottság és önzés nem egy könnyen orvosolható törvények által. A vagyonosok tovább is folytaták a féktelen életmódot; vagy ha nősültek is, csak is-

---

tia jam ex nostro conspectu avitarum rerum exempla imitanda proposui.' Az ancyrai márványokon.

[1]) V. ö. **Hugo**, *Geschichte des röm. Rechtes.* 295. 296. §§. **Heineccii**, *Antiqu. romanarum jurisprudentiam illustrantium syntagma.* Lib. I. tit. 25. — **Dion**, LIV. 53. — **Tacitus**, *Annales*, III. 25. 28.

örökségre, nem pedig utódokra vágytak; minden eredmény tehát az volt, hogy az áldozatok száma szaporodott. A polgárok, kik a politikai szabadság elvesztésével nem sokat gondoltak, makacs ellentállást tanusitottak az erkölcsök reformja ellen; azután pedig kijátszották azt az által, hogy nőül gyermekeket vettek, a magzatokat pedig maguktól elhajitották. A szigoru és czélszerütlen törvény még nagyobb bajt idézett elő, tudnillik kémeket nevelt, kik a családok titkaiba furakodva, azoknak nyugalmát és biztosságát veszélyezteték, ugy annyira, hogy maga Tiberius jónak látta mérsékelni e törvényt. Még az is említésre méltó, miként Augustus korában nem találkozott hajadon, ki hajlandó lett volna Vestának feláldozni szüzeségét, jóllehet egy családanyának mindennemü kiváltságaiban részesülhetett volna.

Törvények hozása végett összegyüjté a comitiumokat a Marsmezőn, s saját törzsével együtt ő is odadta szavazatát; kiket fontosabb hivatalokra választatni akart, a centuriáknak ajánlá. Természetes, hogy illy módon ő vezérelte a választásokat, valamint a senatusban a határozatokat. Továbbá minden év végével a felséges nép megerősité azt, a mit képviselője tenni jónak látott. Szinleg tehát a szabadságtól kölcsönzé a hatalmat, melly azt megsemmisité. A köztársasági formák mellett mindinkább előtérbe tolta a monarchiai formákat. Saját praefectusait és hivatalnokait nevezte ki, nem pedig azokat, kiket a törvény kivánt. A consul mellett ott volt a ‚praefectus urbis'; a senatus és quiritesek nevében kiadott határozatokat a császár készitette. A consularis tartományokban is ő nevezte a fiscus kezelőit; melly hivatal fontossága, s ezzel együtt a császári hivatalnokok tekintélye is naponkint növekedett.

A romai nép egy idő óta érezte a kényurnak szükségét, s azt meg is találta. Azonban a néphatalom teljét elfogadva Augustus, mit sem tett a jövőben előfordulható tulkapások megelőzésére; nem ruházta föl a népet kiváltsággal, melly visszatartaná őt az aljas szolgaságba sülyedéstől; nem szabott határt a katonaságnak, hogy a nép fölött zsarnokká ne válhassék. Caesar sokkal őszintébb lélekkel vezérelte a népet a tulajdon, a barbarokat a méltányos jog megszerzésében; s ő eszköze volt a gondviseleti előhaladásnak, előkészitője annak, a mit más, fegyvertelen hősöknek kelle bevégezniök. Valójában Caesar nem birt saját müvének tökéletes öntudatával, s ezt befejezetlenül hagyta; másképen talán nem is lehetett. A köznép még mindig szegény volt, s az imperatorok ajándékaira szorult; elveszté a pol-

gári szabadságot, s nem kapott érte kenyeret. Igen sok oknál s Augustus jelleménél fogva az egyeduraság a lehető legrosszabb formába, vagyis a katonai zsarnokság mintájába öntetett; mindamellett sikerült neki megalapitani a néptörzseket és a községeket — ez egyedüli eredményre juthatott akkor a nyugoti mozgalom,— s nagyszerü birodalmat alapitani közös nyelv-, pénz- és törvényekkel, egyetlen polgári s politikai közigazgatással és joggal, egyetlen fő alatt; s ez által megszünteté azt, hogy Romában legyen központositva minden, a többi tartományok pedig mellette megsemmisüljenek.

Nemes eszme mindazáltal nem vezérlé tetteit; javitással nem biztositá a népnek sorsát. A romlottság sebes léptekkel haladott; a javulást csak is uj népek és uj eszmék eszközölheték, mellyek megtermékenyiték azt, a mi jó még található volt; megmutatták a jobbat, melly után törekedni lehet, s megtanitának az az utáni várakozásra. Augustus kortársai s közvetlen utódai nem is gyaniták ezen eredményt; sőt a császárság korában még a magasabb bölcsészet sem vala képes többre menni a régi romai erények bámulatánál.

Pénzügy.

A pénzügy nem változott ugyan a jövedelmi források, hanem igenis a kezelés tekintetében. A fejedelemnek egy külön és hadi pénztára (fiscus) [1]) volt, elkülönözve az államkincstártól (aerarium): amazzal tetszése szerint rendelkezett, emezzel pedig a senatus beleegyezésével. A végnélküli polgárháboruk alatt rendetlenségbe jött a pénzügy, főleg Olaszországban; részint azért, hogy a katonák közt osztatott föl, részint mivel több rendbeli államjavak a fejedelemnek jutottak. Az állandó sereg tartása tetemesen nevelte a költséget; de más részről a bevétel szaporodott elfoglalásával Egyptomnak, melly a keleti kereskedésnek központja vala, s ujabb adónemek behozatala és a régiek szabályozása által. Az ujabb adónemek közé tartozott az örökségnek huszad része, s a nőtlenek által fizetendő pénzbirság; s mivel ez adónemek nagyobb része a fiscusnak fizettetett, valamint a legiók és minden, ugy a pénz is a császár kezében maradott. A régi adót szokott mód szerint a lovagok szedték be, az ujabbakat a procu-

[1]) *Fiscus*nak neveztetett, minthogy kezdetben a nagyobb pénzösszegek füzfakosarakban (fiscellae) őriztettek. A napjainkban használt *budget* szó származik *bolgetta* szóból, s tárczát jelent, mellyben a minister a kamarákba vivé a költségvetést tárgyalás végett. Nagy kár, hogy a *Rationarium*, vagyis *Breviarium totius imperii*, mellybe Augustus a birodalom bevételeit és kiadásait följegyzé, elveszett. **Svetonius**, §. 102. és 28.

ratorok; a leglényegesb ujitás volt a dologban, hogy a császár határozta meg az adó mennyiségét s a kormányzók díját. A birodalom közjövedelmeit, annyi szétágazó vélemé nyek között, közép számitással 960 millio lirára tehetni.

Maecenas tanácsára a senatori és lovagi méltóság minden előbbkelőnek a tartományokból nyitva állott. Ő tanácsolta továbbá az államjavak eladatását, mellyeknek árából bank állittassék, hogy a földmivelés és ipar előmozditására a megszorult embereknek mérsékelt kamatra kölcsön adni lehessen. Ezenkivül adót javasolt vettetni a birodalom minden szabad alattvalójára, s minden taksálható tárgyakra [1]). Augustus nem hallgatott rá. A polgárok adómentességével, annál jobban terheltettek a többi adózók. Ez oknál fogva a polgárok elözönlötték a fővárost; a vagyon kevés számu családok kezeiben gyült összsze, mellyeknek megfosztásával akarák a későbbi császárok a kincstár szükségeit fedezni.

Hadsereg.

A harcz által szerzett uralomnak szükségképen állandó seregre kellett támaszkodnia, részint a határok megvédése, részint a belbátorság végett. Bármennyire bizott is seregében Augustus, soha nem engedte katonáit olly féktelenségekre vetemedni, minőkhez Sylla és Antonius szoktaták őket; a legiok lázadásait föloszlatással bünteté; ha valamellyik az ellenség előtt fölbomlott, vagy megfutamodott, megtizedelte; az állomásukat elhagyott tisztekre tüsténti halál várakozott.

Telkek helyett, minőket Sylla s ő maga is osztogatott, és minek következtében a tulajdonjog bizonytalanná vált, a földmivelés szenvedett, s a lázadások előmozdittattak, Augustus állandó zsoldot rendelt a harczosok számára [2]). Harminczkét olasz gyarmatban osztá szét a veteránokat, szükség esetében mind készen állhattak fölhivására; 22 legiot fegyverben tartott, nyolczat a Rajna, négyet a Duna mellett, hármat Spanyolországban, kettőt Dalmatiában, négyet az Euphrat mellett és Syriában, kettőt Egyptomban, kettőt Afrika tartományban; a mi összesen 170,650 főre ment. A császárnak és városnak

[1]) **Dureau de la Malle**, *Écon. des Romains.*

[2]) Fabius dictatorságától fogva (217) egészen Caesarig (50) a zsoldosok dija 3 as-t (körülbelül 7 kr.) tett naponkint; Caesar azt megkettőzteté, mintegy 18 denarra (körülbelül 6 pft) emelve havonkint; Augustus ezen nem változtatott; Domitianus 25 denarra emelte havonkint (körülbelül 8 pft). Jutalom gyanánt Augustus 20,000 sestertiust engedett tizenhat évi, s a legionariusoknak 12,000-et husz évi szolgálat után. Ezen kiadások fedezésére külön kincstárt alapitott, mellybe az első pénzt sajátjából adta.

külön őrizetére kilencz praetor-csapat állott két praefectus vezérlete alatt, és három városi csapat; ezenkivül hajóhad állomásozott Ravennában a Dalmatia, Görögország, a szigetek és Ásia fölötti őrködés végett; egy másik Misenumnál, fölállitva Gallia, Spanyolország, Afrika s a nyugoti tartományok ellen, ugy szintén a tengeri rablók fékezésére, s az élelmi szerek és adó szállitása végett. Mivel az összes hadi erő a császár intésétől függött, hadi tekintetben korlátlan volt a monarchia; s a polgári kormányzásban is álarcz nélkül lépett föl.

A harcz bevégeztével, hogy megtisztitsa a legiókat az azokba fölvett rabszolgáktól, minden parancsnokhoz bepecsételt, s ugyanegy napon fölnyitandó levelet intézett, azon meghagyással, veretnék lánczokba mindazokat, kiket uraik, mint szökevényeket, visszakövetelnének; 30,000 rabszolga hurczoltatott igy vissza a nyomorba. Még az idegeneket is kizárta a legiókból, s csak is a polgárokat vette föl azokba; mi által a polgári és hadi rend közti köteléket akará megszilárditani, hogy a katonák ne feledjék polgári állapotukat, a polgárok örömestebb álljanak hadi szolgálatba. Látszólag ez sikerült is; csakhogy tényleg a katonák nem a köztársaság, hanem a császár hivei lettek; mig más részről az állandó hadseregbe nem tartozott belépni a polgár. Ez oknál fogva a polgárok elpuhultak; s a legiók többnyire a tartományokból egészittetének ki, s a harczosok csak is a zsold és zsákmány után vágyódtak, s nem a haza, hanem a császár szavára hajtottak. És igy nem Constantinnak, hanem magának Augustusnak lehet tulajdonitani a nagy előhaladást a zsarnokságban, tudnillik a népnek lefegyverzését, s idegen sereg általi leigáztatását; s ezen tökéletes katonai rendszer tette csak lehetővé az utóbbi Caesarok féktelen kényuraságát [1]).

Régi szokás szerint a diadalmenet csak annak engedtetett meg, kinek vezérlete alatt dőlt el a csata; e percz óta ezen tisztelet is a császárt illette. De a köztársasággal megszünt egyszersmind a folytonos hóditások rendszere; s most már a háboru csupán a béke fentartása végett folyt. A császárok, bármilly nagy volt is dicsvágyuk, igen nagy területen uralkodtak, s a béke fentartásában igen nagy előnyöket láttak; szintugy a hadvezérek a fejedelem dicsőségeért küzdve, óvakodtak féltékenységet kelteni maguk iránt, s ők maguk fojták el a harczi vágyat.

A helyett, hogy Antonius módjára ő támadta volna meg a ke-

[1]) Belátott a dolgok mélyébe Herodianus, II. 12.

leti fejedelmeket, azt várta Augustus, hogy azok közelitsenek hozzá, barátságát, vagy oltalmát kiesdeni. A scythák, éjszaki sarmaták küldöttek hozzá követséget, ugy szintén az indusok és seresek, kik négy évet töltöttek az utazásban, s gyöngyöket, drágaköveket, elefántokat hoztak neki ajándékul.

Irók.

Belátva azt is, milly hasznos dolog a zsarnoknak megnyerni maga részére az irókat, kik készek valának meggyőződésöket és lelkismeretöket áruba bocsátani, pártfogolta, s örömest türte, hogy Maecenas is pártfogolja a kitünőbb észtehetségeket azon föltét alatt, hogy őtet dicsérjék, és magasztalják. Zsoldjába fogadá tehát a musákat, hogy lefegyverezze általuk a történelmet. Horatiust, ki Brutus zászlói alatt harczolt, eleinte hidegen fogadá Maecenas; de miután hajlamát megnyerte, óvakodnia kellett azon respublicai lelkesedés kitöréseitől, mellyel a régiek erényeit, s Catonak hajthatatlan lelkét magasztalá; sőt önmagát nevetségessé tette, mivel Philippinél pajzsát eldobta. Augustus azonban nem érte be vele, hogy hallgasson; ő hizelgést követelt tőle: „Azt hiszed-e, igy szólott hozzá egy izben, azért tiszteltelek meg barátságommal, hogy az utókor előtt engem megbecstelenits?“ [1]). Virgiliusnak a pásztori dalokkal és Georgicákkal kellett a kedélyeket a harczi zörejtől a falusi élet nyugalma felé hajlitani; s midőn magasabb lelkesedés szállotta meg, Roma sorsát a Julius család sorsával igyekezett egyesiteni, s a trojai istenek és hősök közt keresni ősapákat a szerencse fiának számára.

A tudós kegyenczek vetélkedve harsogták a nép fülébe, hogy az ő üdve Augustus sorsához vagyon kapcsolva; hogy ő egyedül volt képes lelanczolni a polgárháboru daemonát, s csak egyedül ő képes lassankint behegeszteni a mult idők sebeit.

Egyedül illy áron lehetett Augustus kegyeit megnyerni, kinek példáját a tudományok és müvészetek annyi pártolói követték; azonban, miként Napoleon is, nem szenvedhette az ideologusokat. Nem szerette, ha valaki bölcsészettel foglalkozott, ha csak Epicurus, vagy Aristippus tanait nem követé, kik szerint tudnillik élvezni kell a jelent, s mértéket nem tartani a testi gyönyörökben. Ha az ő dicsvágya egy Cicero fejére szorul, átengedi azt a hóhérnak; midőn egy Ovidius megsérti őt, számüzi, sem dalai, sem kérelmei nem lágyitják meg

[1]) Irasci me tibi scito, quod non in plerisque ejusmodi scriptis meum potissimum loquaris. An vereris, ne apud posteros tibi infame sit, quod videaris familiaris nobis esse? **Svet.** *in V. Horatii.*

szivét; Tibullusról, ki hizelgővé aljasulni nem akart, megfeledkezik; Cornelius Gallus kissé szabadabb kifejezésekért [1]) számüzetik, ott meggyilkoltatik, s Virgiliusnak tiltva van közhirré tenni a róla irt dicséretet; Labienus iratai mégégettetnek [2]), s ő kénytelen éhhalált választani. Alexandriai Timagenes, kit magán történetirójának választott, egy élesebb szóért kegyelméből kiesik, s környezetéből elüzetik: miért is iratait önmaga megégeti, s annál nagyobb biztossággal fog Nagy-Sándor történetének megirásához.

Az ő példájára Fabius Maximus szintén pártfogolja a tudósokat, kinek lakában ebédre, társalgásra és vitatkozásokra gyülnek össze. Itt olvasta föl Propertius elegiáit, Ovidius a fajtalan tolla alól kikerült könnyelmü verseket [3]), Varus romai tragoediáit. Ki csak egy kis hirre szert tehetett, talált ott hallgatókra, tapsokra és nyájas fogadtatásra. Fabius Augustus barátja vala, s mély titokban együtt ment vele Pianosa szigetére, megnézni ottan számüzött unokáját, Posthumus Agrippát, kinek láttára egész a könyekig elérzékenyült. Azonban veszélyes dolog volt az öreg császárnak megindulását szemlélni olly egyén irányában, kinek nem akart megbocsátani; s mivel Fabius a titkot nejével, ez pedig Liviával közölte, Livia pedig Augustusnak panaszkodott: a hü barát nem sokára halva találtatott. A köztársaság korában büntetés csak a tettesre várt, a szó pedig szabad volt; Augustus azonban a gunyiratok szerzőit felségsértőknek bélyegezte, kiknek megbüntetése végett a tisztviselőknek a legszigorubb eljárást kellett foganatba venniök.

A békés, s táplálék után sovárgó nép mindezen dolgokkal nem gondolt, s az udvaronczok folytonos magasztalásainak hitelt adott, kik

---

[1]) A senatus tartományai proconsulokra bizattak, kiknek consulságot és praetorságot kelle viselniök. Csupán Egyptom kormányát vitte egyszerü lovag, nehogy az előbbkelő férfiu annak függetlenitését megkisérthesse. Cornelius Gallus küldetett oda, kihez Virgil a 10-ik ecclogát intézte, ki is borzasztó zsarolásokat követett el, kivált Thebe ellen. Augustus visszahivta őt, s megtiltá neki palotájában, vagy valamelly császári tartományban a megjelenést; s ő a császár ellen kikelvén, számüzetett. Augustus udvaronczai mindenkép igyekeztek őt feketére festeni.

[2]) Első példája az illy végrehajtásoknak felsőbb parancs következtében, mellyek, a kéziratok akkori ritkasága mellett, nem voltak csupán, mint később becstelenitő formalitás.

[3]) Ille ego sum qui te colui, quem festa solebat
Inter convivas mensa videre tuos.
Saepe suos solitus recitare Propertius ignes.
Ovidius.

nem szüntek meg ismételni, miszerint Augustus Titus Liviust Pompejus magasztalójának nevezi, s még sem vonja el tőle kegyelmét; hogy Ciceroról illy módon nyilatkozik: „Nagy ember volt, s szerette hazáját;“ Catoról: „Jó polgár és jó ember, ki a fönálló kormányt támogatja.“ S mi volt a bámulandó mindezen nyilatkozatokban? nem akart-e maga Augustus a régi erények helyreállitójának látszani? nem hizelgett-e a romai nemzeti hiuságnak? nem sajátságos jellege-e minden uj hatalomnak, megtartani a régiből azt, mi az ujnak megszilárditására szolgál? A quirinalis Romát magasztalva a történetirók és költők, az által is Augustust dicsérték: ki a régiek példájára hivatkozott, az omladozó templomokat és régi emlékeket helyreállitá, áhitat- és ártatlansággal engesztelte ki az ősök büneit, föl akará éleszteni a régi szemérmet, hogy a családokban tiszta maradjon a vér, s az anyák örvendjenek a hozzájok hasonló gyermeknek [1]). Természetes vala tehát, hogy a nép istenité azt, ki az ő javát ennyire szivén hordozta [2]); s Augustus a teljhatalom birtokában e földön, örömmel vette, hogy istennek nyilvánittatott.

Népesség.

Annyi igaz, miszerint ő 44 évig tartó kormányzása alatt hatalmával vissza nem élt, s mindent elkövetett, hogy a népnek kedvében járjon. A várost gabnával és játékokkal ellátta; meghivta a jelesebb szinészeket, megtiltá az aediliseknek és praetoroknak megverni őket, ha nem tetszenének; azonban tudtára esvén, miszerint az egyik átöltözött nőt tart magánál, őt elfogatá, három szinházban megostoroztatá és számüzé; számüzé még a hires szinészt, Piladest is, mivel egy polgár irányában kevés tisztelettel viseltetett, de csakhamar vissza hivta őt a nép kivánatára. A várost gyönyörü épületekkel ékité, s a történetirók tanusága szerint, ötven mérföldnyi kerületében rémitően szaporodott a népesség. Censori hatalmánál fogva több izben megszámláltatá Augustus a polgárokat; némelly illy számlálásnak eredménye is tudtunkra van: az Antonius leveretését követő első számláláskor 4,163,000-et mutatott a polgárok száma; az utolsó számláláskor pedig, midőn rá meghalt, 30 ezerrel kevesbedett e szám.

Nehogy azt higye valaki, mintha Caesartól Augustusig tulságosan szaporodott, azután pedig 50 éves béke alatt a népesség száma csökkent volna. A 450,000 polgár, kiket Caesar számitott meg,

---

[1]) **Horatius.**

[2]) Deus nobis haec otia fecit. **Virg.**

kiváltságos osztályt képezett, miként a 20,000 Atheneben, kik közé nem számittatának az idegenek, alattvalók, még kevésbbé a rabszolgák; s kik jegyzékekbe irattak, életkor és vagyon szerint osztályozva, melly jegyzékeket a censorok minden harmadik évben átnézték.

Egyedül csak a polgárok közül szedettek katonák a legiókhoz, ugy hogy a harczok szaporodtával a polgárok számát is szaporitani kellett. A polgárháboruk alatt polgárok harczolván polgárok ellen, a szövetségesek száma könnyen meghaladhatá ezeket; miért is a polgári jog kiterjesztetett. Valamint a nép részesülni kivánt a nemesség jogaiban és a jutalmakban: szintugy a legyőzöttek is hasonlóan a győzőkhez, kiknél alábbvalóknak vitézség- és miveltségben nem érezték magukat, ohajtottak polgárok lenni; s majdnem egész Olaszország megnyerte e jogot, később egyéb tartományok is, mellyeknek a pártvezérek nem csekély hasznát vehették. Ekképen a polgárok száma huszonnégy év alatt kilencz tized részszel szaporodott.

Ekkor nem volt szükség a seregben a szabadosokra és rabszolgákra, miként ez Sylla után divatba jött; minthogy az illy népnek nincs érdekében fentartani a rendet, s azért lázongásra hajlandó, melly csak erkölcsrontó ajándékozásokkal elégithető ki, s elbocsáttatása után rabló csoportokban járja be a tartományt. Most miután a harczok megszüntével nem volt szükség rendkivüli módokkal pótolni a népesség hiányát, Augustus nem olly könnyen osztogatta a polgári jogot, s a rabszolgák fölszabaditását is megnehezité. Továbbá más föltételeket szabott arra nézve, hogy valaki a censusba jöhessen; s már azon censusban, melly Kr. u. 4. évben készült, nem foglaltattak az Olaszhonból távollevők, sem pedig azon polgárok, kik 200,000 sestertiusnál kevesebbet birtak. Ez utóbbiak, habár fölvétettek is az első számitásba, s tehermentesek valának, a hivatalokból kizárattak, közép osztályt képezve, melly a néptömeg hatalmát gyöngitse, a jelöltek számát csökkentse, s a comitiumokon előforduló zavargásoknak elejét vegye.

Roma népességének valódi száma iránt nagyon különbözők a nézetek: némellyek 14, mások csak 4 millióra teszik. Egyébiránt tudjuk azt, hogy vallási indokoknál fogva a város nem igen messzire terjedett az ősváros pomoeriumán kivül; s még akkor is, midőn Aurelian a város határait kiterjeszté, nem sokkal volt nagyobb a mai Romának, mellynek kerülete 12,345 romai lépés (mintegy 18,202 meter), 6,000 meterrel kevesebb Páris kerületénél. Az is igaz, hogy több negyedek ezen keritésen kivül feküdtek; hogy az utczák keske-

nyek valának, s tüzvész alkalmával a házakhoz jutni sem lehetett [1]); a házak rémitő magasságra emelkedtek, jóllehet Augustus megtiltá 70 lábnál magasabbra emelni a házakat; továbbá a Theodosius által megparancsolt számitás alkalmával 48,382 ház találtatott Romában; miből könnyü belátni, hogy a városnak népessége tulságosan nagyitva vala; de azért pontosan azt meg nem határozhatjuk.

Hogy a nép elegendő táplálékkal legyen ellátva, s ne nyugtalankodjék, arról két tisztviselő gondoskodott: a ‚praefectus urbi' és ‚annonae'; ezen általa teremtett két hivatal által a rendőri hatalom is Augustus kezében volt. A közköltségen táplált polgárok számát 200 ezerre olvasztá, holott Caesar ideje előtt 320,000-et tett. Legalább is öt izben osztogatott pénzt [2]), soha nem kevesebbet 200, s nem többet 400 sestertiusnál (40—80 lira); s minthogy a tizenegy éven fölüli gyermekeket is oda foglalta: azok száma, kik ajándékot kaptak, 250 ezerre ment, a kiosztott pénz pedig 11—22 millióra. Számitsuk még ide a saját nevében adott 24, s a távollevő, vagy vagyontalan tisztviselők nevében adott 23 rendbeli látványos játékok költségeit, s azon összegeket, mellyeket kétszeres zálogra, de kamat nélkül adott azoknak, kik hozzá folyamodtak [3]).

Augustus népszerüsége.

Életmódjában Augustus semmi fényüzést sem tanusitott. A városokba éjjel, vagy ismeretlenül szokott megérkezni az ünnepélyes fogadtatások kikerülése végett; egyszerün öltözködött, s honn készitett ruhákat viselt, s a praetorianus testőrségéinél egyéb megkülönböztető jele nem volt. Lakását azon házba tette, melly egykor Hortensius szónoké volt; butorzatában semmi pompa, semmi drágaság, kivéve egy chalcedon csészét, melly a Ptolemaeusoké volt. A meghivást bármilly magán-emberhez elfogadta; s egy valaki rosszul vendégelvén meg őt, azon tréfás megjegyzést tevé: „Nem is tudtam, hogy mi olly bizalmas lábon állunk egymással." Látványok alkalmával a birák közt foglalt helyet; ő maga is megjelent a törvényszék előtt védenczeinek és barátainak oltalmára, s az ügyvédek feleseléseire és kérdéseire nyugodtan felelt. Egy katonának, ki bizonyos ügyben védelemért járult hozzá, azt felelé, hogy elfoglaltatása miatt ügyvédét

---

[1]) **Seneca**, *Controv.* II.

[2]) *Congius* a romaiaknál mérték—sex sextarii,—199 lat vizet tartalmazott, s a bor- és olajkiosztásra használtatott. Midőn e kiosztás pénzben történt, megmaradt a *congiarium* nevezet, mig a katonáknak tett osztalék *donativum*-nak nevezteték.

[3]) L. az F) alatti *jegyzetet.*

küldi el maga helyett; de a katona csakhamar válaszolá: „Midőn karomra volt szükséged, én is helyettest küldöttem?“ s Augustus maga személyében ment el őt védeni. A polgári jog osztogatásában fukar levén, azt akará, hogy a romaiak méltóságuk öntudatával birván, togát viseljenek a ‚lacerna‘ nevü nyomorult öltöny helyett; s egy rongyos polgárt megpillantva, panaszra fakadt, hogy a „Romanos, rerum dominos, gentemque togatam“ olly annyira alásülyedt állapotban kell szemlélnie.

A nyájassággal szilárdságot párositott; a ‚dominus‘ czimet el nem fogadta; de a katonákat sem nevezte többé bajtársainak. Midőn Tiberius a nép közt forgó beszédek- és panaszokra figyelmezteté, azt mondá: „Hadd beszéljenek, a mi nekik tetszik, csak minket ne bántsanak.“ Midőn a nép a bor drágasága és ritkasága miatt panaszkodnék, válaszul adá: „Agrippa elég jó vizzel látott el benneteket.“ Egy dögvész alkalmával azon gondolatra jött a nép, miként ez az istenek büntetése, hogy megengedé Augustusnak lemondani a consulságról; s dühösen rohanva palotájára, őt dictatornak kivánta; de ő ezt megköszönve, a főgondnok czimét vette föl, hogy a városnak szükségeiről gondoskodjék. A romai népfenség iránt mutatott illy nagy tisztelet által a haza atyjának nevére érdemesité magát.

Az ügyesség, ravaszság, szerénység, szilárdság, aljasság eme vegyülete által nyerte meg magának a kedélyeket; de hogy 44 évig vezesse a kormányt, s elhitethesse a néppel, hogy mindenkinek üdve csupán az ő személyétől függ: erre nézve az emberi sziv mély ismeretével birnia, s az uralkodásra születnie kelletett.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Augustus harczai.

Romának ujabb szervezete, s maga Augustus egyénisége kizárta jövőre a dicsvágyból eredő harczokat; de azért több rendbeli harczot kelle folytatnia, részint a béke biztositása, részint a támadások elháritása végett.

A vélemény, hogy a polgárháboru meggyengiti a népet, a történelemmel ellenkezik. A polgárháboruk alatt mindenki kényszeritve van fegyvert fogni, mert közönyös nem maradhat a pártok közt; s ha bár nem szokja is meg a táborozás fáradalmait, legalább a harcznak veszélyeivel megbarátkozik; sőt maga ohajtja a hadi szolgálatot, hogy

a belső borzalmaktól megmenekedjék, s a kiváltságokban részesüljön, mellyektől a békés polgár megfosztva marad. Ezenkivül még a mindent fölforgató rázkódás olly embereket hoz a felszinre, kiknek fontossága rendes állapotban el nem ismertetett, vagy föl nem tünhetett volna. Lombardia a községek közti véres harczok után küzdött meg Rőtszakállu-Fridrikkel. A németek akkor verték le a törököt, midőn még a harminczéves háborunak sebeiből vérzett. Anglia a két rózsa közti harczok után még inkább kifejleszté hatalmát. Spanyolország az öröködési háboruk után fejtett ki annyi erőt Siciliában. Francziaország a Bourgogne és Orleans házak közti viszályok, ugy szintén a vallásos háboruk és a Fronde lázadásai után növekedett nagygyá; s a nagyszerü forradalom alatt, midőn a megyék polgárháborut támasztottak, s a nyaktiló, kartácsolás és vizbefojtás által szolgáltatták az igazságot, Europa minden trónját megrázkódtatá [1]).

Roma is az emlitett harczokban, ugyanazon fegyverrel, melylyel önmagát gyilkolta, ölte el a népek szabadságát egy Marius, Sylla, Caesar, Pompejus kezei által; azután pedig Antonius és Augustus utolsó szikráját is eltiporták a függetlenségnek, az előttök ismeretes népeknél.

Először is Augustus a britannok ellen fordult, kiket nagybátyja lealázni nem tudott; de utközben értésére esvén, hogy a salassok a Havasok tövében, a cantabrok és asturiaiak Spanyolországban fellázadtak: ama vállalatot Terentius Varrora bizván, a lázadók elnyomását magára vállalta, s őket a végsőre kényszerité. A cantabrok részint magukat ölték meg, részint eladattak, a többinek az asturiaiak ellen kellett harczolni, kik szintén leverettek; s 200 évi hős ellentállás után Spanyolország egészen Roma hatalma alá hajolt.

Ugyanez időtájban Marcus Crassus megverte a Duna partján a vad moesiaiakat; M. Vinicius egyéb german népeket; Varro a salassokat, kik közül negyven ezeret Augustus Eporedia- (Ivrea-)ba vitt el husz évig tartó rabszolgaságra, s azoknak földjét a praetorianusok közt kiosztván, Augusta Praetoria (Aosta) gyarmatot telepité meg otlan. A senatus határozatánál fogva emléket emeltetett magának a Havasokon, mellynek fölirata az Augustus által meghóditott 43 hegyi nép nevét tartalmazá [2]); 60 gallus népség pompás templomot

[1]) **Montesquieu**, *Grandeur et décad. des Romains.* XI.

[2]) Plinius irataiban találjuk föl a Havasokon Augustusnak emelt diadalemlék föliratát, honnan az azon vidéken lakó népeket is ismerni tanuljuk:

Imp. Caes. Divi F. August. Pont. Max. Imp. XIII. Trib. Pot. XVII. S. P.

emeltetett tiszteletére Lyon mellett [1]) évenkinti játékokkal, hol a szónokok és költők jutalmakat nyertek.

Arabok.

Ásiában Pisidia, Galatia, Lycaonia az uralkodó ház kimultával romai tartományokká váltak. Az éjszaki arabok ellen harczolt Aelius Gallus, Egyptom kormányzója; azonban a nabathaeai arabok királyának tanácsosa, Sylleus által nem gyámolittatván, s a nyavalyák és lakosok által elriasztatván, eredmény nélkül tért vissza; s minthogy a puszták fiait nem olly könnyü volt a szolgaság jármába hajtani, a romaiak hosszu ideig nem háborgatták e népet.

Parthusok.

Ugyanez időtájban hajták el a scythák Parthia trónjáról Tiridatest, helyébe ültetvén Phraatest, ki már azelőtt meghóditotta Mediát. Tiridates Augustusnál keresett segélyt, megigérve, hogy Roma főuraságát elismerendi. Phraates szintén követeket küldött, visszakövetelve szökevény rabszolgáját és saját fiát, kit Tiridates a romaiak kezébe adott. Augustus a senatus jelenlétében hallgatta ki őket; azután a nélkül, hogy tanácsot kérne, felelé: hogy ő a dologba nem avatkozik; Tiridatesnek fölajánlja Roma vendégszerető barátságát; Phraatesnek visszaküldi fiát, ha ő a Crassustól és Antoniustól elvett zászlókat a foglyokkal együtt kiadandja. A parthus zugolódott e miatt; de midőn Augustus keletre indulván, részint erélye, részint kegyessége által a senatus hatósága alá tartozó országokban a rendet helyreállitá, s Parthia határaihoz közeledék, Phraates visszaküldötte a zászlókat és foglyokat; minek Augustus, mint valamelly diadalnak megörült, s ez eseménynek emlékét az által örökité, hogy a bosszuló Marsnak Romában pompás templomot emeltetett.

Q. R. Quod eius ductu auspiciisque gentes alpinae omnes quae a mari supero ad inferum pertinebant, sub Imperium P. R. sunt redactae. Gentes alpinae devictae: Triumpilini, Camuni, Venostes, Vennonetes, Isarci, Breuni, Genaunes, Focunates: Vindelicorum Gentes quatuor, Consuanetes, Rucinates, Licates, Catenates, Ambisuntes, Rugusci, Suanetes, Calucones, Brixentes, Lepontii, Viberi, Nantuates, Seduni, Veragri, Salassi, Acitavones, Medulli, Uceni, Caturiges, Brigiani, Sogiontii, Brodiontii, Nemaloni, Edenates, Esubiani, Veamini, Gallitae, Triullati, Ectini, Vergunni, Eguituri, Nementuri, Oratelli, Nerusi, Velauni, Suetri.

Plinius megjegyzi: „non sunt adjectae cotianae civitates XII, que hostiles non fuerunt; item attributae municipiis lege pompeja.“ Lib. III. c. 20.

[1]) Lyon ekkor a magaslaton feküdt, mellynek neve jelenleg Faurviers (‚forum vetus‘, vagy ‚forum veneris‘); Nero idejében egy borzasztó tüzvész egyetlen éjjel elhamvasztá e várost.

Szintolly gyorsasággal rendezte Armenia ügyeit, elhajtván a trónról Artaxiast, azon Artabaznak fiát, kit Antonius diadalkocsijához lánczolt, s nagybátyja Tigranesnek adá a koronát. A getulokat is Mauritaniában, kik Juba királyuk ellen föltámadván, Afrika tartományt pusztiták, megfékezte Cornelius Cossus.

Zsidók.

Egy más nemzetre, melly olly sok tekintetben megérdemli bámulatunkat, kissé több figyelmet fogunk forditani. A Gondviselés ugyanis különösen két nemzetet szemelt ki magának, s öntött beléjök életet és erőt, mindegyiknek külön sajátságai- s azon czélhoz képest, mellyet azoknak kitüzött. A zsidó nép, az igazság szekrényének hü őre, elszigeteltsége által megóvta magát a babonaságtól; a romai nép pedig kardjával vetett gátot a népek végtelen elágazásának, s rendet eszközlött a régi népek chaosában, ollyformán, hogy a kik eddigelé egymást leküzdötték, és megsemmisiték, az erőnek és hatalomnak egységében olvadjanak össze. Eljött már a percz, hogy eme kettő közül egyik a másikkal szembe szálljon: a zsidó nép, a mennyei jövőre függesztve szemeit, érzi, hogy közelg az idő, a midőn küldetése véget ér; a romai pedig a szolgaság békéje által készíti elő a csendet és hallgatást, melly szükséges volt arra, hogy a nemzetek ujjászületését hirdető alázatos szózat meghallgattassék.

Már emlitők, miként a zsidóknál a két testvér, Aristobulus és Hyrcanus támadott föl egymás ellen; amaz, elhagyatva pártjától, a romaiakhoz folyamodott segélyért, kik Pompejus zászlói alatt Tigranest épekkor legyőzték [1]). Ő tehát Aristobulus segélyére elküldé (65.) Gabiniust, ki azonban ötven talentumot kapván tőle, tüstént visszafordult. Utána Scaurus 3000 talentummal jutalmaztatván, az arabok királyának, Aretasnak megparancsolá, hagyna föl Jerusalem ostromával; a mit ez meg is tett. Mire Aristobulus nem csak hogy megszabadult a veszélytől, de még vissza is verte a saracenokat, s Pompejusnak és a romaiaknak kezdett hizelegni; s kiknek ősei eddig csak az Istenben és saját erejökben biztak, most már csak a romaiakon csüggtek. Pompejushoz vitték tehát panaszaikat a két trónkövetelő, és a nép, melly egyikkel sem levén megelégedve, eléje terjeszti, miszerint neki törvény szerint nem királyok, hanem Izrael Istene papjainak kormánya alatt kellene állania.

---

[1]) A szent könyvek e korról már mit sem tartalmaznak, s egyedüli kutfő e korból: **Josephus Flavius**, *Antiquitates judaicae.*

Jerusalem bevétele (63.).

Jaj azon népnek, melly minden erő nélkül csupán okoskodással fordul a hatalmasabbhoz! A gőgös romai meghagyta Aristobulusnak, adja át neki országát, s őt lánczokba veretvén, Jerusalem ellen megindult. Aristobulus és a függetlenség barátjai készek voltak a kétségbeesés fegyveréhez nyulni; Hyrcanus azonban Pompejus részére állott, ki a szombatnak szentségét, minthogy a zsidók e napon nem harczoltak, hasznára fordítva, bevette a várost; 12,000 ember kardra hányatott, ide számítva a papokat, kik a mészárlás közepett sem szakiták félbe az áldozatokat, s saját véröket az áldozatállatok vérével vegyiték. Ezután következett még az öldösés; s igen sokan bünhödtek, mint lázadók, mert az idegen betörők ellen fegyvert fogtak. Hyrcanus főpapi és fejedelmi czimet nyert; de adót fizetett, királyi czimet nem volt szabad használnia, s Judaea határaira kellett szoritkoznia, minthogy Syriához csatoltatott mindaz, mit a zsidók ettől valaha elszakitottak. Pompejus, hogy még gunynyal is tetézze tetteit, számos kisérettel a templomba, sőt a legbensőbb szentélybe (sancta sanctorum) akart hatolni, hová a főpap is csak egyszer mehetett az évben a nagy kiengesztelés megtételére. — Ez volt Pompejus utolsó diadala.

Jerusalem leromboltatott; s a tartomány kormányát Scaurus vevén át, Pompejus magával hurczolta Romába Aristobulust s ennek két fiát, Sándort és Antigonust. Amaz megszökvén Rómából, nagy sereget gyüjtött, s atyjának pártját ismét fölélesztè; de Gabinius romai hadvezér által leveretvén, tőle bocsánatot nyert, az ország pedig öt kerületre osztatott.

Sanhedrin.

Ez ideig két tanács igazgatta Judaeát; állott pedig az egyik 23, a másik, az ugynevezett sanhedrin 72 tagból. Ez utóbbiról nem fordul elő említés a birák és az első királyok alatt; de a rabbinusok azt állitják, hogy még azon korból származik, midőn Mózes a pusztában az igazságszolgáltatásra hetvenet kiválasztott [1]); hogy Salamon

[1]) Egyike ez a talmudisták által megvitatott pontoknak. Mózest ők gyertyához hasonlitják, mellyel más gyertyákat gyujtanak meg, a nélkül, hogy amaz veszitene valamit a maga világából. De miként történhetett 70 tagnak választása 12 törzsből? Ha mindegyikből hat vétetik, akkor kettővel több kerül ki; a törzs, mellyből kevesebb választatnék, fellázadna. Igy tehát 70 czédulára iratott föl az *öreg* szó, s kettő betöltetlen hagyatott; ezután sorshuzás történt, s azon törzsek, mellyekre az üres czédulák jutottak, Isten akaratjából kizártaknak tekinték magukat. *Talm. tract. Sanhedr.* 17. lap.

ezeknek gyülés-helyeül külön termet épitett; hogy a babyloni fogság alatt nem szünt meg, s a második templommal együtt ujra életbe lépett. Bármint legyen is a dolog, az első tanácsnak egy-egy tagja minden városban székelt, kettő pedig Jerusalemben; a másik tanács folyton Jerusalemben székelt, a templomban tartotta üléseit, s fölebbvitel nélkül határozott, minden egyéb törvényszék kivételével. Gabinius mind a kettőt eltörlé, s mindegyik kerületben független törvényszéket alapitott az előbbkelő polgárokból, mellytől a fölebbezés Romába történt. Ez által a monarchia aristocratiává változott át.

Az elégületlen zsidók Aristobulus mellé állottak, miután sikerült neki honába visszatérni; de ujra legyőzetvén, fogságába visszaküldetett. Hyrcanus rettegve az elhajtott családtól, s a néptől, melly egyátalában nem akarván türni az idegen igát, mindegyre lázongott, szorosan a romaiakkal tartott; mire őt idumaeai Antipas is hathatósan ösztönözte, ki gyáva urát kénye-kedve szerint vezette, s ez által egyengette magának az uralomra az utat. Hizelgésből görögös Antipaterre változtatva nevét, mindenben engedett a romaiaknak; s Hyrcanus nevében, mindazáltal saját javára, a szomszédokkal folytatott harczokban támogatta őket.

Midőn Crassus a parthusok ellen megindult (54.), Jerusalemben is megállapodott; s tudtára esvén, milly nagy kincseket hagyott Pompejus a templomban érintetlenül, 10,000 talentumot, s egy 750 fontot nyomó aranyrudat vitt el onnan a háboru költségeinek fedezésére, melly rá nézve olly szomoru véget ért. Caesar, Pompejus megrontására, szabadon bocsátá Aristobulust, s két legióval elküldé Judaeába, hogy tartsa meg számára Syriát; Pompejus azonban őt utközben megmérgezteté, s fiát Sándort, ki atyja nyomdokait akará követni, lefejezteté. Életben maradt még másik fia, Antigonus, ki Caesart, midőn ez Syria meghóditása után Egyptomból visszatért, megkérte, helyezné őt vissza a trónra; Hyrcanus azonban olly hasznos szolgálatokat tett Caesarnak, hogy ez őtet és fiait a főpapságban s Judaea fejedelemségében (47.) megerősité, Antipatert pedig a kormányon hagyá. És igy, látszólag legalább, helyreállitá a monarchiai kormányformát, s Jerusalem falainak ujra fölépittetését sem ellenezte.

Herodes.

Antipater fia, Herodes, atyja segélye s saját dicsvágya által olly hatalmassá és gőgössé vált, hogy egy gonosztevőt még az itélet kimondása előtt megölt. Igazolása végett a sanhedrin elé idéztetvén,

miként Clodius Romába, fegyveres csapattal ment oda, mitől a vádlók és birák elrémültek. De az erényes Sammea, eltelve istenfélelemmel, s igy mit sem tartva az emberektől, szavát emelte az illy viszszaélés ellen, s kikelt, hogy mig azelőtt a vádlottak szétzilált hajjal s fejöket hamuval behintve járultak a törvényszék elé könyörületet esdeni, a gőgös férfiu biborban, Arabia illatszereivel elöntve, s orgyilkosoktól környezve megjelenni bátorkodott; s fenyegetőzött, hogy a seregek Istene az által fogja megbüntetni az illy gyáva birákat, hogy őket az illy gonosz ember bosszujának teendi ki. A jóslat csakhamar teljesült is.

Caesar halála után Herodes, és testvére Phazael ragadván magukhoz a hatalmat Judaeában, Cassius részére állottak, ki 700 talentum adót vetett az országra, s ennek beegyezésével kivégezteték Malicust, ki atyjokat meggyilkolta; később a sors fordultával Marcus Antonius pártját választák. De nem szünt meg mozogni az idegent gyülölő párt, melly Antigonust, Aristobulus utolsó fiát választá vezérül. Ez egyedül a parthusokban bizott, s Pacorus, Orodes király pohárnoka Syriába betörvén, árulás által Hyrcanust és Phazaelt hatalmába ejtette; emez megölte magát, Hyrcannak pedig Antigonus füleit vágatá le, hogy alkalmatlanná tegye őt a főpapi méltóságra; mire a parthusok által elhurczoltatott. Babyloniába vitetett, s Seleuciában tartatott fogva, mig Phraates emeltetvén a trónra, kiereszté őt börtönéből, s szabadságot adott neki társalogni az e városba menekült zsidókkal, kik őt király gyanánt tisztelék, s Antigonustól, a jerusalemi bitorló királytól hódolatukat megtagadták (39.).

Herodes, kivonva magát a veszélyből, az arabokhoz, azután Egyptomba, végre Romába menekült; hol Marcus Antonius hajlamát annyira megnyerte, miszerint, ámbár a romai politikának nem feküdt érdekében az uralkodó családokat letenni, mindazáltal „a királyi pálcza s az ország elvétetett Judától és maradékaitól," miként ez megjövendöltetett,—hogy az idegen kalandornak adassék. Octavian és Antonius, a consulok, senatorok és előkelő polgárok kiséretében ment ő a Capitoliumba, s elfogadván itten a királyi méltóság jelvényeit, egyenesen Judaeába tartott.

Antigonus halála.

Antigonusnak azonban épen nem volt kedve, puszta rendeletre oda hagyni a trónt, s két évig állott ellent az idegenekkel szövetkezett idumaeusnak. Herodes ostrom alá vétette Jerusalemet (38.), s hogy a népet részére megnyerje, nőül vevé Mariamnét, Alexandra, Hyrcan leá-

nyának és Alexander, Aristobulus fiának leányát, az asmonaeusok örökösét. Végre a romaiak segélyével bevette Jerusalemet, mellyet a nép kevesebb ügyességgel, mint bátorsággal védelmezett, s öldöklés- és rabláshoz fogott. Antigonus Antiochiába küldetett Antoniushoz, ki őt Herodes unszolására megvesszőzteté, és lefejezteté, s holttestét bitófára szegeztette; milly bánásmódban még eddig király nem részesült. Illy gyalázatos véget ért az utolsó asmonaeus fejedelem.

Herodes hogy magát a trónon megerősitse, a sanhedrinnek valamennyi tagjait, kik hazaszeretetből ellene szegültek, legyilkoltatá, kettőnek kivételével, kik a megadás mellett nyilatkoztak. Hyrcanus azon reményben, hogy az ő hü embere csak javát akarhatja, számüzetéséből hazatért, s Herodes által nyájasan fogadtatott, a nélkül, hogy méltóságát visszanyerte volna. Sőt ellenkezőleg Herodes Ananielt nevezte ki főpapnak, egy jelentéktelen embert, ki eddig rabszolga volt Babyloniában. E tette miatt zugolódtak a zsidók; s Herodes is látván, miként napa, Alexandra, fiát, Aristobulust ohajtana e méltósággal fölruháztatni, kivánságát teljesité. De a midőn észrevette, hogy őt alattomban a bitorlott tróntól megfosztani törekednék, a gyermek főpapot vizbe fojtatá, s csakhamar Hyrcanust is megöleté, s vele együtt az asmonaeusok, azaz machabaeusok utolsó ivadéka is kiveszett.

Mariamne.

Herodesnek e kegyetlenségek miatt saját igazolására egy izben Antonius előtt kellett megjelennie (30.) Syriában, másodszor pedig Octaviannál Rhodus szigetén; s attól tartva, hogy életébe kerülhet, megparancsolá nagybátyjának, Józsefnek, hogy ez esetre nejét, Mariamnét is ölje meg, ki igen szép tulajdonokkal birt, s ki szintugy szeretetének, mint féltékenységének tárgya vala. József felfedezé a dolgot Mariamnénak; ki durva férjét megutálván, ezt legkevesebbé sem titkolta előtte. Sógornéja, Salome, ki őt halálig gyülölte, alkalmat vett magának azzal vádolni őt Herodesnél, hogy a romai táborba akart szökni, Józseffel ott bünös viszonyt folytatandó; mire a király ezt megölette, Mariamnét pedig halálra itélteté, ki az ártatlanság büszke érzetével szenvedte a kegyetlen halált, és a mi rá nézve még kinosabb vala, a gyalázatot anyjától, Alexandrától, ki marokkal tépte ki leánya haját.

Ezen eljárás által akará a dicsvágyó nő Herodes kegyeit megnyerni; csakhogy az aljasság nem szerez barátokat. A legyilkolt ártatlan kedvesnek képe üldözte Herodest, s a bekövetkezett döghalál Isten büntetésének tekintetett. A nyughatatlan Alexandra e zavarok

közepett a trónt elfoglalni szándékozván, kivégeztetett, s vele együtt több mások is gyanuból, vagyis inkább azon mintegy végzetszerü szükségesség következtében, mellynél fogva egy bün ezeret von maga után. Talán szórakozás végett fogott Herodes épitéshez és ujitásokhoz. A honi szokások mellőztével pogány szertartásokat hozott be; az Urnak városában szinházakat és amphitheatrumokat emelt a fajtalan és vérengző látványoknak; Augustusnak, ki megbocsátá neki, hogy Antonius pártján állott, diadalemlékeket és templomokat emelt Panaasban a Jordán forrásánál; az ő tiszteletére nevezte el Sebaste néven az ujra fölépült Samariát. Két fiát, Aristobulust és Alexandert, Romában nevelteté, hol ezek Augustus palotájában laktak, ki a hódolat és hüség jutalmául uralma alá adta még Samariát, Galilaeát, Peraeát a Jordánon tul, Ituraeát, Trachonitist, és Idumaea jövedelmeit. Ezenkivül még kinevezte őt Syria kormányzójának, s testvérének, Pherorasnak egy tetrarchiát ajándékozott a Jordánon tul.

Az idegen uralmat utálták a zsidók, és zugolódtak; miért is ő kémeket tartott, s időről időre megbüntette a makacsabbakat. Hogy a népet engedelmességben tartsa, tornyokat épittetett Jerusalemben. Más részről, hogy azt megnyerje magának, egy rémitő szárazság alkalmával sajátjából vásárlott élelmi szereket, s a templom ujraépitéséhez fogott, melly már majdnem romokba dőlt; az épitést Salamonnak eredeti terve szerint kezdette meg, s Krisztus idejében (25.) még nem vala befejezve [1]).

Valóban bámulandó dolog, hogy Judaea, daczára annyi viszontagságoknak és kizsákmányoltatásának, még mindig elegendő kincsekkel birt, miután a hosszu fogság alatt a föld miveletlenül maradott, s az apró falazatok is, mellyek a lejtőkön támogatták a földet, bedöledeztek. De a földmivelő népnek szorgalma megadá ismét a földnek a mesterséges termékenységet, s a hazaszeretettől lelkesitve az épületeket ujból fölemelte. A machabaeusok falakkal és erődökkel környezék Jerusalemet; három éven át éjjel-nappal dolgoztak a régi vár lehordásán, és a hegynek, mellyen állott, leegyengetésén. Simon családja számára pompás siremléket állitott fehér márványból, monolith oszlopcsarnokkal; a hozzá tartozó hét pyramis már a tengerről meglátszott. De Herodes épitményei minden egyebeket fölülhaladtak. A templom körül tizezer munkás dolgozott száz szekérrel, a kőfaragás

[1]) Joann. II., 20. *Quadraginta et sex annis aedificatum est templum hoc.* A görög szövegben aoristus áll, s azért igy kell forditani: „Negyvenhat év óta épitik már e templomot.“

és érczöntés mesterségében jártas papok vezérlete alatt [1]). De még az országon kivül is pompás müveket épittetett, különösen Nicopolisban és Atheneben; Rhodusban megujitá Apollo Pythius templomát; Antiochiában nagyszerü tért készittetett, Ascalonban palotát és egyéb épületeket emeltetett; az olympi játékoknak uj fényt kölcsönzött, s még sok egyebet emlit Josephus, ha neki mindenben hitelt adhatnánk [2]).

Rendkivüli tisztelet-nyilvánitással fogadtatott Herodes Rómában, midőn fiait onnan haza vitte magával, kiket azonnal megnősitett. Alexander nőül vevé Glaphyrát, Archelaus, Cappadocia királyának leányát; Aristobulus pedig Berenicét, Salome nővérének leányát. Az ifjak ildomosság és nyájasság által megnyerték a népnek kedvét, melly őket a szerencsétlen Mariamnéhoz hasonlóknak találta. Mivel pedig ők magnk sem feledheték anyjokat, Herodes elfordult tőlük, s kizárólag a Doris által szült Antipaterre fordità minden hajlamát; őt forró ajánlatokkal Romába küldötte, s Augustustól nyert jogánál fogva országáról tetszése szerint rendelkezhetvén, őt örökösévé tette. Antipater, Salome és Pheroras szüntelen ingerelték Herodest fiai, mint összeesküvők ellen; melly gyanusitás, miként ez a gyönge, vagy rosszlelkü fejedelmekkel gyakran történni szokott, egy darab idő óta az uralkodó családnál napi renden volt. Alexander annyira szivére vette e bánásmódot, s bebörtönöztetését, miszerint magát az összeesküvésben bünösnek vallá; egyszersmind Salomét, Pherorast s az előkelő udvaronczokat nevezte meg büntársak gyanánt. Most már Herodes gyanakodó kedélye naponkint uj áldozatokat kivánt, s önmaga volt az, ki mindenek közt legtöbbet szenvedett.

Archelaus, Cappadocia királya sietett rendet eszközölni, s vejét, Alexandert megmeńteni a veszélytől, kit atyjával csakugyan ki is engesztelt. Azonban ujabb gyanu gyötrötte Herodest, s Augustus engedelmével törvényszéket alakitott Berytusban saját fiainak elitéltetése végett; ezután különös gondjaiba vevé unokáit, Agrippát és Herodiast, Aristobulus árváit; ugy szintén Alexander gyermekeit, Tigranest, ki később Armenia királya lett, és Alexandert.

Hogy szorosb kötelékkel csatolja magához a népet, azt kivánta tőle Herodes, hogy neki és a császárnak hüséget esküdjék; az esseniusok és farizeusok azonban ellenzék ezt, minthogy a törvény nem

---

[1]) **Josephus Flavius**, *Antiqu. judaicae*, XV. 15. részletesen leirja ez épitést.

[2]) **Guénée**, *Lettres de quelques Juifs à Voltaire.*

engedi idegen fejedelemnek hódolni [1]). Már azelőtt pénzvágyból nem iszonyodott megszentségteleniteni Dávidnak sirját, most pedig a daczolókra nagy birságot vetett; de Pheroras neje, hogy az illetőket maga részére megnyerje, kifizette azt. Mire a farizeusok jóslatot terjesztettek el, melly szerint a korona Herodes nemzetségéről Pheroras családjára vala szállandó. Soknak vérébe került e jóslat; s még azt is kivánta a király, hogy Pheroras taszitsa el nejét; a mit ez tenni vonakodván, az udvartól számüzetett.

Herodes halála (1. Kr. u.).

Bosszuból Pheroras Antipaterrel, a háladatlan fiuval szövetkezett, ki alig várhatván a perczet, hogy a koronát fejére tehesse, atyjának halálát siettetni igyekezett. E közben Pheroras meghalálozott; mint mondják, neje adott be neki mérget; s az összeesküvés felfedeztetvén, Antipater kivégeztetett, Salome és Doris megszöktek. És igy gonosztett, gyanakodás, büntetés, bosszu szakadatlan lánczolatban követék egymást Herodes öregségére, ki is kinos gyötrelmek közt, népe által még életében átkozva, hetven éves korában, uralkodása 37-ik évében meghalálozott.

A jerikoi circusban gyüjté össze az előkelő zsidókat, s megparancsolá, hogy halála esetére valamennyien meggyilkoltassanak, nehogy temetésénél hiányozzék a sirás és jajgatás. Az őrült parancs azonban nem teljesittetett; s Herodes másik fia, Archelaus ethnarcha czimmel nyerte a romaiaktól az atyai birtoknak nagyobb részét; fukarsága és kegyetlenkedései által folytonos lázadásokat támasztott, mellyeknek folytán minden dicsvágyó előállott uralkodási vágyaival. Végre Augustus számüzé őt Viennába; mi után Judaea és Samaria, mint tartományok Syriához kapcsoltattak, s a syriai proconsultól függő procuratorok által kormányoztattak, kik között legnagyobb hirre vergődött Pontius Pilatus (27—36.).

Herodes másik fia, Fülöp, mig élt, Galilaea és Trachonitis tetrarchája maradt [2]); halála után e tartományok is Syriához kapcsoltattak.

---

[1]) Non poteris alterius gentis hóminem regem facere, qui non sit frater tuus. *Deut* XVII 15.

[2]) A galaták elfoglalván Kis-Ásia három tartományát, négy kerületre osztá azokat, mellyeknek kormányát tizenkét főnökre bizták, tetrarcha czimet adván nekik, mivel mindegyik Galatiának egy negyed része fölött uralkodott. Innen vette eredetét a tetrarcha nevezet, mellyet később Ásia különféle népei különféle értelemben fogadtak el, s minden független fejedelem, habár csak egyetlen városnak parancsolt is, viselte e czimet.

Ennyi hóditáshoz igen könnyen jutott a szerencsés Augustus; de nem olly könnyen ment a german népek meghóditása, mellyeknél épen akkor mutatkozott a dél felé nyomulás vágya; minek következtében a birodalom fölbomlott, s a világ egészen uj alakot nyert.

Germania.

Agrippa, Augustus távollétében romai helytartó, ennek visszatérte után a Rajnához sietett visszaüzni az e folyamon átkelt germánokat. De alig távozott el, már is a sicambrok, usipetek, tencterek ujra átkeltek a Rajnán, s M. Lolliust, Gallia proconsulát megverték, ki által azonban visszanyomattak. Ugyanez időtájban a rhaetiaiak is betörve Olaszországba, itt tüzzel-vassal pusztitottak; ha teherben levő asszony jutott kezeik közé, papjaiknak kellett megmondani, fi- vagy leány gyermeket hord-e méhében? s ha figyermeknek nyilvániták, az anya meggyilkoltatott. Livia második fia, Drusus, küldetvén e barbarok ellen, legyőzte őket; a csatából megmenekültek, a vindeliciusokkal egyesülve, Galliát szándékoztak megtámadni; Tiberius azonban legyőzte őket, s Rhaetia, Vindelicia, Noricum romai tartományok lőnek, valamint Pannonia, Moesia, s az ugynevezett ‚comata' Liguria a tengeri Havasok között [1]).

Ujra összeszedve magukat a germánok, Gallia ellen indultak. Drusus nem csak hogy visszaverte őket, hanem még az usipetek és sicambrok földére is bement, s megverte őket azon tájakon, mellyek jelenleg Alsó-Germania, Westphalia, Alsó-Saxonia és Hassia nevet viselnek; s jóllehet az Éjszaki-tenger partjainál lakó batavok, friesek, kauczok segiték őket, teljesen megverte őket (Kr. e. 10.) a szárazföldön, mint szintén az Ems és Weser folyamok mellett, hol az ujabb betörések ellenében 50 erősséget épittetett s a ‚Drusiana fossa'-t vo-

---

[1]) Videre Rhaeti bella sub alpibus
Drusum gerentem, et Vindelici...
Horatius, IV. 4.

Vindelici didicere nuper
Quid Marte posses: milite nam tuo
Drusus Ceraunos, implacidum genus,
Brennosque veloces, et arces
Alpibus impositas tremendis
Dejecit, acer plus vice simplici.
Major Neronum mox grave proelium
Commisit, immanesque Rhaetos
Auspiciis pepulit secundis.
Horatius, IV. 14.

natá, melly által a Rajna és Saal folyamokat összekapcsolta. E hadmenet nem volt annyira veszélyes a birodalomra nézve, mint a milly bajosan lehetett véget vetni annak; mert a hegyek-, mocsárok-, erdőkkel boritott tartományban, hol sem városokat, vagy falvakat, sem élelmi szereket találni nem lehetett, könnyen találtak a lakosok buvhelyeket, honnan a romai seregeket váratlanul megrohanták.

Hogy ujabb csatáktól elriaszsza a barbarokat, Augustus megparancsolá mostoha fiainak: vigyék a háborut Germaniába. Tiberius megalázta a dákokat s negyvenezeret Galliába tett által; Drusus átkelve a Rajna és Weser folyókon, az Ems partjain, tovább nem nyomulhatván, diadaljeleket állitott, s hirtelen meghalálozott. Ugy mondják, miként ő határozottan republicanus érzelmü levén, a régi kormányformának visszaállitásán dolgozott, s szándokát Tiberiussal is közlötte; ki fölhasználván az alkalmat, hogy vetélytársától a császárságban megmenekedjék, titkát Augustusnak elárulta, s ennek parancsára életett volna meg. Az ifju mindazon jeles tulajdonokkal fölruházva levén, mellyeket a természet nyujthat, és szorgalom által megszerezhetni, a közsajnálat tárgyává lőn.

Tiberius igen ügyesen folytatá a fegyverek hatalmával olly sikerrel megkezdett vállalatot: a néptörzsek közt egyenetlenséget támasztott, egész törzseket más tartományokba áthelyezett, s köztök barátokat szerzett magának; miért a germánok elkedvetlenedvén, békeért könyörögtek (8.). Augustus azonban megtagadá azt tőlük, s a háboru folytatásával Domitius Ahenobarbust és Marcus Viniciust bizta meg [1]).

Tiberius, ki még csak Augustus féltékenységétől tartott, ennek kikerülése végett ugy viselte magát, mint a ki a háborut megunta, s minden önző vágyaktól ment; és Rhodusba vonulván, minden gondját az iskolák-, academiák- és jóslatokra fordità. Várakozása ellenére azonban nem csak hogy innen vissza nem hivatott, sőt mintegy számkivetésben tartatott; mig végre anyjának, Liviának közbenjárására nem csak hogy Romába visszahivatott, hanem még fiának is fogadta őt Augustus, miután ‚hihetőleg Livia fondorlatai által' veszté el életét Agrippa és Julia két figyermeke.

---

[1]) **Wilhelm**, *Die Feldzüge des Nero Claudius Drusus in Niederdeutschland.* Hala, 1826.

Wachsmuth, *Animadv. in Taciti historiam expeditionum Germanici in Germaniam.* Kiel, 1821.

Marbod.

Most már Tiberius visszatért Németországba, s ujra föléleszt-vén a változó sikerrel folytatott háborut, leigázta (2. K. u.) a kauczokat, a legszámosabb, és a longobardokat, a legvadabb german népet. Azonban nem csak az iménti hóditásokat, hanem magát Olaszországot is 70,000 marcomann élén fenyegetni készült Marbod; a dalmaták és pannoniaiak szintén töméntelen sereget gyüjtöttek, s a romaiakat hazájokban mind felkonczolták. Tiberius megzabolázta őket, azután pedig Germanicus, Drusus fiának segélyével diadalt aratott fölöttök; ekkor a dalmatákat maga részére hóditván, az ő segélyökkel leverte a pannoniaiakat, s azokat, kik a béke föltételeit el nem fogadák, kiirtatá. Egy pannoniai főnök azon kérdésre, miért lázadtak föl, válaszul adá: „Mert oltalmazó pásztorok helyett ragadozó farkasokat küldöttek hozzánk.“

A helytartók kegyetlenkedése és fukarsága okozta a legnagyobb bajokat Németországban. Quinctilius Varus, kiről azt mondják, hogy szegényen ment a gazdag Syriába, s gazdagon jött az elszegényedett Syriából, mint helytartó a germánokhoz küldetvén, minthogy az ő nézete szerint csupán alakuk és szavuk volt emberi, egy csapással polgárositani akarta őket, rájok erőszakolva a romai törvényeket, szokásokat és nyelvet. Mintha csak hosszu szolgaság által elpuhult tartományt kellett volna kormányoznia, nem pedig egy, szabadságát féltő népet fékeznie, egész sereg jogtudóst czipelt magával; s mindenütt vitákra és perlekedésekre nyujtván alkalmat, csüréscsavarás, vagy erőszak által csikarta ki magának a pénzt.

Hermann.

Henye gondatlanságát s a németek elégületlenségét fölhasználta a cheruskok fejedelme, Arminius (Heermann), Sigimer fia s veje a cattok fejedelmének, Segestesnek, ki a romaiak szövetségese lett; ő maga is a romai sasok alatt küzdött, s lovagi czimet és romai polgárjogot nyert a császártól. Összegyüjtve a german törzsek főnökeit az Elbe és Rajna közt (9.), átalános fölkelést készitett, mellynek talán a dalmatiai és pannoniai részletes lázadások előpostái valának. A cattok főnöke, Segestes elpártolva a nemzet ügyétől, s veje iránti bosszuból, mivel ez akarata ellen ragadta el leányát, felfedezé a dolgot Varusnak, ki az ő elbizakodottságában annál kevésbbé adott neki hitelt, minthogy Hermann, barbarról alig föltehető ügyességgel ámitá őt, s a Romával szövetséges germánok épen most tanusiták a legnagyobb hódolatot és készséget saját véreik lázadásának elfojtására.

Varus leveretése.

Végre a lázadások igen messze elágazó pontokon törtek ki, s Varus kénytelen vala megosztani erejét; egyszersmind rávették őt az álnok barátok: venné üldözőbe az ellenséget, hogy azt egy csapással megsemmisithesse. Azonban a teutoburgi erdőben, közel a Lippe forrásához, mocsárok közé keveredve, magát váratlanul bekeritve, s a magaslatokat az ellenség által elfoglalva látja. A hadi fegyelem csak véresebbé tevé az ütközetet, melly a német nyelvet és nemzetiséget az enyészettől megóvta, s egyszersmind kijelelte a pontot, mellyen tul a romai sasok Germaniában nem hatolhattak [1]). A kétségbeesett Varus önkezével vetett véget életének; főbb tisztjei példáját követék; a kiséretében levő jogtudósoknak gunyos kegyetlenség jutott osztályrészül: kezeik levágattak, szemeik kitolattak, s ajkaik összevarrattak.

Mióta a parthusok Crassust leverték, azóta Roma nem szenvedett illy borzasztó csapást, nem vesztett annyi válogatott hőst. A szerencsétlenség hirére széttépte ruháit Augustus, s őrülten szaladgálva palotájában, fölkiáltott: „Varus, Varus, add vissza legióimat!“ Haját és szakállát megnöveszté, Olaszország határait megerősité, az egész romai ifjuságot fegyverbe szólitá, s miként a legszorongatóbb veszélyben, az isteneknek fogadásokat tőn.

A legiókat ki lehetett ugyan pótolni; de az ellenség azon tapasztalásra jutott, hogy azok nem győzhetetlenek. Tiberius előtört ugyan Pannoniából, látta a germánok örömét a visszanyert szabadság fölött; de arról is meggyőződött, hogy másoktól azt elrabolni nem szándékoznak; s minden akadály nélkül áthaladva a tartományon, visszahagyta a csapatok védelmére Germanicust, ki később egész a Weserig előnyomult. Hermann mindegyre éleszté a nemzeti érzelmeket népe közt, sokan azonban a szabadság árán is békét ohajtottak; különösen pedig ipa, Segestes, hiusitá meg terveit, ki az elégületlenek élére állva, Germanicust hivta segélyül; ki az ellenséget leverte,

---

[1]) Mannert e csatát a déli Lippe, March grófságok és Westphalia herczegség határaira teszi; azonban valószinübbnek látszik a hagyomány, melly azt a Lippe és Ems forrásaihoz helyezi nem messze Detmoldtól. Ott vagyon a Teutberg tövében *Winfeld*, vagy diadalmező; ezt hasitja *Rodenbecke*, vérpatak, és *Knockenbach*, tetempatak; közelében van *Feldrom*, romai tábor; innét nem messze *Herminsberg*, Armin hegye a *Herminsburg* romjaival; szintén a Lippe grófságban a Weser partján van *Varenholz*, Varus erdeje. Nagy-Károly történetében is hires e tájék ki innen viteté el Irmensult, a németek bálványát, mellynek neve és harcziasalakja arra látszik mutatni, hogy a németek az által tartották tiszteletben szabaditójok emlékét.

s még Hermannak nejét, Thusneldát is hatalmába keritette. A büszke nő nem sirt, nem könyörgött; hanem összekulcsolva kezeit, komor hallgatással szemlélte viselős állapotát.

Annál nagyobb bosszut lihegett Hermann, ki nagybátyjától, a németek közt nagy tekintélyben álló Inguiomertől is segitséget nyert; de ennek oktalan heve ismét Germanicusnak szerezte meg a győzelmet.

A közelebbi táborozás alkalmával Hermann testvérével, Flaviussal kivánt értekezni, ki a haza szavára mit sem hallgatván, hü maradt a romaiakhoz; hiában igyekezett Hermann fölébreszteni benne a szégyen érzetét az idegen kitüntetés miatt: mindez nem használt, s ha a Weser nem választja el őket, bizonyára párviadalra került volna köztök a dolog. Inguiomer szintén méltatlannak tartá magára nézve unoka-öcscsének parancsai alatt állani, s a büszke Marbod részére állott, ki maga is Romában nevekedvén, majd ezzel, majd ismét saját véreivel tartott, a mint tudnillik érdekei magukkal hozták. Ő egy nagy birodalom alapitását tervezé, melly tettleg létezett, s ez a marcomannok birodalma volt

Roma tőle kitelhetőleg szitotta az egyenetlenséget, s örömmel látta, hogy végre is harczra került köztök a dolog. Hermann diadalmaskodott; de ezen nagy hazafi, ha ellenségei állitásának hitelt adhatunk, a dicsvágy csábitásainak ellen nem állhatott, s a szabad népnél az uralmat akarta magához ragadni: miért is életének 37-ik évében meggyilkoltatott [1]).

---

[1]) Schlegel Fridrik (Tableau de l'histoire moderne) következő lelkesedéssel mutatja be Hermannt a régi Németország legnagyobb és legnemesebb typusa gyanánt:

„Hermann (Arminius) halála után végtelen eredményekben dus tettei a legszebb gyümölcsöket termették. Alig oltá ki halála az irigységet, a német népek költeményeik- és énekeikben méltán ünnepelték a hősnek dicsőségét; s minden ujkori nemzeti költők és történetirók dolgozataikban nem ok nélkül térnek vissza Hermannra. A német nép- és szabadságának fentartója, valódi megalapitója és második atyja gyanánt tekintetvén, némileg az egész ujabbkori történelem, az europai szabad és polgárisult államok kezdetét és alapját teszi; mert annyi bizonyos, hogy az ő tettei és állhatatos szilárdsága nélkül mindez be nem következett volna. Annyit mondhatunk, hogy Hermannak rövid s munkássággal töltött hősi élete nagyobbszerü gyümölcsöket termett, s biztosb sikert eredményezett a világ történelmének, mint Nagy-Sándor fényes hóditásai, vagy Caesarnak vérengző diadalai.

„A legnagyobb német költő, bizonyos dramai müben, gyönyörüen kiemelte e hősnek emlékét; valóban bámulatra méltó költemény nem csak a hazaszeretet, magasztosság és méltóság tekintetében, mivel Klopstock müvei általában ékesked-

Halála jóval megkönnyité Germanicus hadjáratát, ki Idistavisusnál (Minden) diadalt aratott; de visszatérte alkalmával borzasztó zivatar szórta szét hajóinak és seregének egy részét; azután pedig a császárrá lett Tiberius féltékenysége megakasztá őt diadalaiban, és igy a németek kipihenheték magukat. S jóllehet e harczokból semmi haszon sem háromlott a romaiakra: annyi eredményök még is volt, hogy a barbarok betöréseit, mellyek az Augustus által alapitott birodalmat fölforgatandók valának, egy időre föltartóztaták.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Augustus halála.

A távolban vivott harczok alig zavarák meg az Augustus által megállapitott ‚romai békének végtelen magasztosságát' [1]), ki Roma alapittatása után most már harmad izben zárta be Janus templomát [2]). E nyugalom, melly tényleg az iráutai határtalan engedelmességben állott, valódi ujjászületésnek látszék az irtózatos viharok után. A birtokos legalább biztosságban élvezhette vagyonát; a szegényeknek nem hiányzott a kenyér és a mulatság; a béke müvei gyarapodásnak indultak. A csaták-, vagy üldözésekből megmenekült republicanusok végre belátták, miként a régi állapot visszaállitása nagyon véres lázadásokat idézne elő; az okosabbak pedig belátták, hogy ha Augustus kormánya nem volt is a legjobb, a megromlott néphez mégis legjobban illett. Ő tehát közakarattal atyának, jótevő s kiengesztelő is-

nek, hanem azon gyönyörü töredékek miatt is, mellyek a lelket meginditják. Csak az kár, hogy e legelső alemann hősnek magasztalása inkább egy Seneca-féle mesterkélt, gondosan kidolgozott és komoly, vagyis átalában romai irmodorban van készitve, nem pedig azon szabad őszinteséggel és mesterkéletlen szeretettel, melly Hermannra, s a régi idők egyszerüségére emlékeztethetné az embert."

[1]) **Plinius.**

[2]) Mi azon véleményünket nyilvánitottuk (III. könyv. 29. fejez.), hogy Janus temploma határfalat képezett két szomszéd nép között, mellyek később egybeolvadva Romát képezték: ugy hogy háboru idején nyitva állna, az egymásnak nyujtandó kölcsönös segitség okáért; békében pedig zárva lenne, a szerfölött könynyü közlekedésből származó czivakodások elháritása végett. Be volt zárva Numa alatt, és az első pun háboru után. Augustus idejében háromszor záratott be: először Antonius és Cleopatra legyőzetése után; ismét négy év mulva a cantabrok legyőzetése után; a sz. atyák egyező tanutétele szerint Krisztus béke idején született.

tennek kiáltatott ki, s kortársai és az utókor előtt nagynak tünt föl, holott csak a szerencsének köszönhette mindenét.

Augustus családja.

Az egyedüli hütlenség, mit a sors ezen ravasz kegyencze irányában elkövetett, abban állt, hogy megtagadta tőle a magzatokat; mit már csak azért is ohajtott, hogy az élete ellen irányzott fondorlatoknak elejét vegye. Pompejus családját kibékitendő, nőül vette Scriboniát; s midőn e szövetség már semmi előnyt sem nyujtott neki, eltaszitván őt, Claudius Tiberius Nerotól csábitá el Liviát, ki már ekkor Tiberius anyja volt, s Drusust méhében hordozta. Scribonia Juliát szülte neki, kit unokaöcscse Marcellushoz, kijelölt utódjához adott nőül; de legszebb reményei közepett Marcellus 19 éves korában meghalálozott [1]), s Juliát Agrippa, a hires hadvezér és tanácsos nyerte el, kinek az erényes Octaviától született Marcellát kellett magától elbocsátania. Mindez Maecenas tanácsára történt, ki előadta Augustusnak, miszerint azon hatalom és tekintély mellett, mellyre már Agrippa emelkedett, nincs egyéb hátra, mint őt láb alól eltenni, vagy pedig föloldhatlan kötelékkel magához csatolni. Augustus a második véleményhez hajolt, s azonkivül, hogy Agrippának adta leányát, még Roma kormányát is rábizta. Juliától született két fia, Cajus Caesar és Lucius, kiket Augustus fiaivá fogadott; Agrippa halála után pedig Julia Tiberiust, Livia fiát nyerte férjül, kit ő nem szeretett, és rutul meggyalázott.

Augustus önmaga nevelte ezen egyetlen leányát: tanitotta őt a jóra s a tudományok szeretetére, munkásséghoz szoktatá, hogy saját kezével fogja a gyapjut, s készitse öltönyeit. Igen boldognak érezte magát, midőn a tudósok annak erényeit magasztalták, s énekelték: „Oh szemérem, a palota védistennője, te szüntelen virrasztasz Augustus háza fölött s Julia nyoszolyája mellett!“ [2]). De mindezen hizelgések daczára füleihez jutottak kicsapongásai, mellyek még az elvetemült városnak is nagy botrányára valának. Ekkor nem annyira az atya szerepe, mint inkább az forogván agyában, hogy ő az erkölcsök törvényes őre, halálra szánta őt; de mégis szelidebb tanácsra

---

[1]) Ismeretesek Virgilius versei az Aeneis VI. könyvében, Marcellusra vonatkozók. Mondják, hogy Octavia azokat felolvastatni hallván a költő által, ennek minden sorért tetemes összeget fizettetett ki aranyban; hanem erről csupán Donat és Servius emlékezik, Seneca pedig tagadja, mint az időkrei tekintet is. Lásd **Mongez** *Acad. des inscrip.* T. VII. 1824.

[2]) Valerius Maximus szavai, VII. 1.

hajolván, számkivetésbe küldé, hol minden bort és finomabb ételeket eltiltott tőle; egyébiránt több czinkostársait számüzé, vagy kivégeztetté. Soha életében meg nem bocsátott neki; sőt végrendeletében világosan meghagyta, hogy a Caesarok sirjába le ne tétessék, s több izben fölkiáltott: „Mért volt nekem feleségem; vagy legalább gyermekem ne lett volna!“

Julia és Agrippa két fiát Augustus nevelteté, ő maga oktatván őket; különösen a gőgöt igyekezett kiirtani belőlök, mint a melly igen könnyen gyökeret ver annak szivében, ki az udvarnak hizelgő fénye közt növekedvén, elhiteti magával, hogy ő mégis csak több az embernél. Étkezés közben pamlagának zsámolyánál ültek, utazás közben pedig lecticában előtte mentek; nem türte, hogy a nép által uraknak neveztessenek; s valahányszor a népgyüléseken választás alá terjeszté őket, nem mulasztá el hozzátenni: „feltéve, hogy azt megérdemlik;“ mindazáltal ő maga szegte meg e szabályt az által, hogy a törvényes időkor előtt osztogatá nekik a tisztségeket és méltóságokat, s utódaiul fogadá őket. Mindezek miatt megbosszankodva Tiberius, elhagyá az udvart, s Livia, ugy látszik, sietteté az ő halálukat. Ekkor Augustus, bármennyire ismerte, és gyülölte Tiberiust, őt fiának fogadá (4. Kr. u.) azon feltétel alatt, hogy ő is elfogadja Drusus Germanicust, a meghalt Drususnak fiát; ezután pedig a nép által a tribuni méltóságban, a senatus által a kormányzásban az övéihez egyenlő kiváltságokkal társul adatá őt maga mellé.

Némellyek azon véleményt nyilvániták, mintha Augustus azért választott volna illy gonosz utódot, hogy annál inkább busuljon a nép utána; s jelleméből itélve, ezen állitás valószinüséggel bir. Erkölcsi tekintetben sok vádat lehet fölhozni ellene [1]). Örökbe fogadtatása Caesar által fajtalan indokoknak tulajdónittatik. Midőn Romát éhhalál fenyegeté, vendégséget adott; mi közben a tizenkét isten- és istennőnek olly szerepek jutottak, s a köznyomor és vallás olly fajtalanságok által gunyoltatott, hogy egy akkoriban készült epigrammában mondatnék, miszerint maga Jupiter is elforditá róluk szemeit [2]). A

[1]) Aurelius Victor irja: ‚Cum esset luxuriae serviens, erat eiusdem vitii severissimus ultor, more hominum, qui in ulciscendis vitiis, quibus ipsi vehementer indulgent, acres sunt. — Serviebat libidini usque probrum vulgaris famae: nam inter duodecim catamitos, totidem accubare solitus erat.‘ Cap. I.

[2]) Impia dum Phoebi Caesar mendacia ludit,
Dum nova divorum coenat adulteria,
Omnia se a terris tunc numina declinarunt,
Fugit et auratos Jupiter ipse toros. **Svetoniusnál.**

házasságtöréseket eleinte politikai okoknál fogva gyakorolta, hogy a családok titkaiba lophassa magát; s még akkor sem hagyott föl azokkal, midőn a főhatalmat kezeibe kerité. Maecenas iránti barátsága nem gátolta őt abban, hogy ennek nejét, Terentillát el ne sajátitsa magának; s a jószivü tanácsos békével türte a gyalázatot, csak hogy kéjelgő henyeségében, mi az epicureusoknak édenét tevé, ne háborgattassék.

Ezen tanácsosának halála után, ki őt, mint már triumvirt mérséklésre birta, s kit a rá pazarolt magasztalások inkább illetnek; miután továbbá Agrippa is meghalálozott: Augustus egészen Livia önkényétől függött, ki saját érzelmeit föláldozván a dicsvágynak, férje gyengeségeinek hizelgett, s fajtalan hajlamainak kielégitéséhez segédkezet nyujtott; a mire egyébként többi barátjai is készek valának. E részben, ugy tartja a hagyomány, hogy midőn egy napon hölgyet várt palotájába, helyette a jól bezárt gyaloghintóból egy férfi ugrott ki, kezében meztelen karddal. Athenodor bölcsész volt ez, ki észre akarta őt hozni, igy szólván: „Lásd, minő veszélynek teszed ki magadat! Nem tartasz-e attól, hogy valamelly republicanus, vagy megsértett férj fölhasználja az illy alkalmat életed kioltására?“ Az okoskodás megható volt Augustusra nézve; azonban a történet nem jegyzette föl, hogy e tanitásnak hasznát vette volna.

Kegyetlenkedéseinek tömérdek példáit láttuk. Ide járul, hogy midőn Quintus Gellius pártfogása által legelső izben consullá választatott, az afrikai proconsulságot reá ruházta; később azonban puszta gyanuból őt elfogatta, rabszolgaként kinoztatá, s daczára folytonos tagadásának, saját kezével ásta ki szemeit, s átadá őt a hóhérnak [1]). Caesar oltárán háromszáz perugiai senatort leöletvén, e nemeslelkü embernek emlékét gyalázta meg, ki a vérontástól irtózott. A kegyetlenség, mellyet vele született hajlamánál fogva, vagy számitásból, mint triumvir tanusitott, s melly minden józan gondolkozást meghiusitott, időnkint többször is előfordult nála. Julia számüzetése alkalmával több előtte gyanus egyént meggyilkoltatott; ugyanezt cselekvé, midőn a senatust megujitá, attól tartván, nehogy a kimaradtak élete ellen összeesküdjenek. Lucius Muraena és Fannius Caepio, amaz erényes és nagy tekintélyben álló, emez pedig gyalázatos és fajtalan polgár, összeesküvést forraltak Roma zsarnoka ellen, miként őt nevezék. Tervök fölfedeztetvén, hiában igyekezett Maecenas megengesz-

[1]) **Svetonius**, *in Aug.*

telni Augustust, ki rájok, mint kik az idézésre meg nem jelentek, kimondá az átkot. Caepio megmenekült, de egy rabszolga által Cumában elárultatván, lefejeztetett; Muraena a városban gyilkoltatott meg. S minthogy némelly birák a fölmentésre szavaztak, Augustus ettől megijedve, törvény gyanánt állitotta föl, hogy a meg nem jelenő vádlottak is bünösök gyanánt itéltessenek el, s a bünténvi ügyekben a birák szóval, nem pedig irásban mondják ki véleményöket.

De midőn már hatalma megszilárdulván, a félelmet, minden tetteinek eddigi rugóját, levetkezte: szelidebb alakot öltött. Bizonyos Aemilius Aelianus arról vádoltatván, hogy rágalmakat szórt ellene, csak ezt felelé rá: „Megmutatom neki, hogy nekem is van nyelvem, s kétszer annyi rosszat mondhatok róla.“ Cassius Patavinustól, ki nyiltan kérkedett, hogy nála sem akarat, sem bátorság nem hiányzik Romát megszabaditani, egyedül azt kivánta: hagyja el a várost. Junius Novatust, egy kemény gunyirat szerzőjét, csekély pénzbirságra itélte. Egy szemle alkalmával valamelly lovagnak keserü, de alaptalan szemrehányásokat tett; ez végig hallgatva azokat, igy szólott hozzá: „Caesar! máskor, ha becsületes emberek tettei felől tudakozódol, becsületes emberektől kérdezd azokat“ [1]). A felelet tetszett, s jelenleg is sok ember hasznát vehetné.

A legveszélyesebb összeesküvést koholta ellene Cornelius Cinna, Pompejus unokaöcscse, több előkelő polgárokkal. Fölfedeztetvén a dolog, Augustus nem tudta, mire határozni magát; de Livia által szelid bánásmódra intetve, előhivatá Cinnát, s tudtára adá, hogy az összeesküvés legkisebb részletei is tárva állanak előtte; emlékezteté őt az iránta tanusitott számos jótéteményekre; végre megbocsátott neki, sőt még consulnak is kinevezte [2]).

Valóban fejedelemhez illő tett! hacsak eme nagylelküség félelemből nem eredett, mellytől vezéreltetve, miként a közmondás tartja, inkább megcsókolta a kezet, mellyet levágni nem tudott; azon félelemből, melly annyi csatákba követé őt, hol a szerencse mindig dia-

---

[1]) **Macrobius**, *Sat.* II. 4.

[2]) A tényt Dion emliti, LV. III.; és Seneca, *De clementia*, I. 9. Amaz Cneiusnak nevezi a tettest, és Romába helyezi az eseményt Kr. ut. 4. évre; a másik pedig Luciusnak, és Galliát emliti, Kr. u. 14. Svetoniusnál egy szakasz egyenesen az Augustus elleni összeesküvésekről szól, mégis erről hallgat. Mi némelly kritikusokat a dolog kétségbevonására birt; inellyet mi hajlandók vagyunk megengedni; miután a történetben ritkán akadunk hasonlóra, s mivel Corneille gyönyörü tragoediájának anyagul szolgált.

dalra segité; azon félelemből, melly őt annyira babonássá tevé. Égi háboru alkalmával fóka-bőrbe burkolva, földalatti boltozatba huzódott; szerencsés előjelnek tekinté, ha utra indulva, eső permetezett; ellenben nyugtalan lőn, ha bal lábára előbb fölhuzta a sarut, mint a jobbikra; Tiberiusnak azt irta, hogy a nonák napján semmihez se fogjon, s ünnepre következő napon utra ne keljen. S mégis ő maga a Nápoly elleni harczban elvesztve hajóhadát, Neptunt káromlá, és azzal fenyegeté, hogy arczképét a körmeneteken hordoztatni nem fogja.

Igazságszeretete sem volt ment az önérdektől. Az ő szabadosa és megbizottja, Licinius ellen, ki Galliában adószedő volt, temérdek panasz nyujtatván be, őt perbe fogatá; s a bünös már közel volt az elitéltetéshez, midőn kincstárát urának megnyitá, azt mondva, hogy az ő számára gyüjtötte a sok pénzt, nehogy a gallusok azzal visszaélhessenek; s azonnal fölmentetett.

Mindezen hibáit a legfortélyosabb tettetéssel tudá eltakarni a romaiak szemei és bámulata elől; s az uralkodói szerepet, az egy XIV. Lajost kivéve, talán senki sem tudta olly mértékben játszani. Rendesen egyszerü öltözetben járva, nyilvános föllépésekre készen tartotta a fényes öltözeteket, s hogy kis termetét jobban emelje, magas sarku sarukat hordott. Folytonos ideg-, máj- és fövénybajainak daczára, arcza mindig mosolygó volt. A legkellemesebb hizelgés volt előtte, ha valaki, tekintetével szemközt lesütötte szemeit, mintegy elvakitva az ő szemeinek fénye által. Minden tizedik év elteltével megujitá azon szemfényvesztést, hogy térden állva kérje a népet, mentené fel őt a világ kormányzásának gondjaitól, s ujra kéresse magát annak további folytatására. Egykor halálos betegségbe esvén, összegyüjté a curulis tisztviselőket, előkelő senatorokat és lovagokat; s midőn ezek azt várták, hogy utódát fogja kinevezni, vagy Marcellust ajánlani, átadja a consuloknak végrendeletét, s a birodalom jövedelmeiről és haderejéről készitett jegyzéket: melly tette azon meggyőződésre vitte a népet, miként szándékában volna visszaállitani régi alakjában a köztársaságot. Igy tehát, miután Musa orvos őt lábra állitotta, tekintélye még inkább szilárdult azon nemeslelkü eljárás következtében, mellynek őszinte voltáról illy pillantatokban senki sem kételkedhetett.

Láttuk fölebb, minő szándékból pártfogolta a tudományokat. Hogy a nemzeti gőgnek tömjénezzen, Romát kiékesité. Neki köszöné a város a bosszuló Mars terét és templomát; a dörgő Jupiter templomát a Capitoliumban; Apollo Palatinus templomát a könyvtárral; a Cajus és Lucius tiszteletére épitett csarnokot és basilikát; Livia és Octavia csarnokait,

Marcellus szinházát s több más épületeket, mellyekre nézve bátran elmondhatá, hogy a téglákból épült Romát márványnyá elváltoztatá. Szorgalmasan látogatta a circusbeli játékokat, megtagadván ezt minden egyéb várostól; sannak közepette Egyptomból hozott obelisket állittatott föl. E részben barátai is segitségére valának: Maecenas palotát épitett nagyszerü kertekkel; Agrippa vizvezetőket huzatott nagy távolból, mellyek mai napig is ellátják a várost fris vizzel. Pompás templomot emeltetett Neptunnak, s az ugy nevezett Pantheont, melly a müvészetnek legfényesebb emléke gyanánt maradt fön ama századból; háromszáz szoborral és négyszáz márványoszloppal ellátott, száznál több szökőkutat készittetett; a fürdőket gyönyörü képekkel gazdagitá, és földbirtokkal ajándékozta meg. Tanácsára, mit parancsnak vettek, vagyonos senatorok sajátjokból igazittattak ki egyes utvonalokat. Cornelius Balbus szinházat nyitott, Statilius Taurus amphitheatrumot, Lucius Cornificius templomot emelt Dianának, Munatius Plancus Saturnusnak, Tiberius Concordiának, Castor- és Polluxnak, Philippus egy museumot, Asinius Pollio szentélyt a szabadságnak. Mig az épületekről, költeményekről, pompás látványokról beszélhetett a nép: a kormánynyal nem sokat törődtek, mellyet az idő mind inkább megszilárditott. Pilades, a szinész, belátott a dolog mélyébe, midőn Bathyllus tánczossal folytatott patvarkodásaira czélozva, igy szólott Augustushoz: „Légy nyugodt Caesar! lám, a nép Bathyllussal és velem foglalkozik.“

Augustus élt 76 évet, s uralkodott 44 évig. Végóráját (augustus 17-én 14. Kr. u.) közeledni érezvén Nolában, tükröt kért, felöltözteté magát, azután barátaihoz fordulva, mondá: „Nemde jól eljátszottam szerepemet?“ s a nélkül, hogy a választ bevárná, hozzátevé: „Tapsoljatok!“

Rá nézve tehát az egész emberiség comoedia volt, s az ember semmi más, mint szinész. Comoedia volt valójában egész élete; inkább kereste a látszatot, mint a valóságot. Minden jellemszilárdság nélkül a körülményekhez alkalmazkodván, közönyös volt a bün és az erény iránt: kész volt Cicerot üldözni, Cinnának megbocsátani; mint triumvir tigris-, mint császár bárány-szerepet játszani. S tagadhatlan, miszerint jól játszotta szerepét, ha annyi üldözések után emberségesnek, annyiszor tanusitott gyávaság és futás után hősnek, az intézmények elenyészte után szükségesnek, az általa eltörlött köztársaság helyreállitójának, s a letaposott erkölcsök őrének adhatta ki

magát, s annyira vihette dolgát, hogy többen utódai közül, a nélkül, hogy gunyt látnának benne, dicsőségnek tarthaták az ‚augustus' czimet.

Végrendeletében Tiberiust és Liviát, ezek nem létében Drusust és Germanicust rendelte örököseivé. Némelly hagyatékok csekély értékét vagyonának csekélységével mentegeté, melly nem haladta meg a 150 millio sestertiust (29,816,662 frank); azt mondá a többi közt, hogy a birodalom javára fordítá az Octaviustól és Julius Caesartól rá maradt örökséget, ugy szintén azon 4 ezer millio sestertiust (759,191,000 frank), mellyeket az utóbbi husz év alatt barátjai hagyományoztak rá. A romai népnek hagyott 40 millio sestertiust (7,951,910 fr.); a néptörzseknek 3,500,000 sestertiust (695,792 fr.), ennek felét minden zsoldosnak a városi csapatokból; 300 sestertiust mindegyik legionariusnak. A senatoroknak, tekintélyes egyéneknek, sőt még idegen királyoknak is tett hagyományokat, mellyekből egy, két millio sestertiusra rugott; sőt ellenségeiről is megemlékezett. Végrendeletéhez csatolta a birodalom statistikáját, a temetkezésére vonatkozó utasításokat, s tetteinek jegyzékét, mellyet mausoleumára akart vésetni [1]).

Igy tehát végrendelete is comoedia volt: tapsoljunk neki.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Ékesen-szólás és bölcsészet a romaiaknál [2]).

Éltöknek viharos folyamában nem annyira férfihoz méltó foglalkozásnak, mint inkább szórakozásnak, vagy ékességnek tekinték a

[1]) Nagyrésze fönmaradt időnkig az *ancyrai márványon*, mellyet láthatni Gruter *Feliratai*ban, Lemaire *Tacitus*ában, és a jelen könyvnek G) alatti felvilágositó jegyzetében.

[2]) Általános müvek a romai irodalomra vonatkozólag:

Jo. Alb. Fabricii, *Bibliotheca latina, sive notitia auctorum veterum latinorum, quorum scripta ad nos pervenerunt.* Hamburg, 1722. (V. kiad.) 3 köt. 4-dr., és Lipcse, 1773. 3 köt.

— *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis.* Hamburg, 1734. 6 köt. 4-dr.

Jo. Nic. Funcii, *De origine. De pueritia. De adolescentia. De virili aetate. De imminenti senectute. De vegeta senectute. De inerti ac decrepita linguae latinae senectute.* Marburgban 1735-től 1758-ig kiadott értekezések.

Jo. Georg. Walchii, *Historia critica linguae latinae.* Lipcse, 1729.

Wilg. Dav. Fuhrmann, *Handbuch der Classischen Litteratur der Römer oder Anleitung zur Kentniss der römischen classischen Schriftsteller, ihren Schriften und der besten Ausgaben und Übersetzungen derselben.* Rudolfstadt, 1809.

romaiak a tudományokat. „A bölcsebbek, igy szól Sallustius, a közügyekkel foglalkoztak; senki sem gyakorolta észtehetségeit a test nélkül; minden jelesebb férfiu inkább tenni kivánt, mint beszélni, s jobban szereté, ha mások beszélték el tetteit, mint sem hogy ő beszélje el másokét.“

A gondolatok kifejezésének és közlésének müvészi szükségességét, melly az irodalmat létesité, és azt fentartá, nem igen érezték a romaiak, s hiányzott nálok azon eszményi emelkedettség, s a természetnek nyugodt szemlélete, mellyre a görögöket müvészi szellemök ösztönözte; a vallásos elem egészen alá volt rendelve a politikainak, s egyedül csak a köztársaság nagyobbodása iránti hazafiui lelkesedésben nyilvánul némi magasztossággal. Mindazáltal a szabadság végperczeiben a tudományok szeretete nagyon elterjedt volt; mintha az észtehetségek is minden irányban vetélkedtek volna, hogy a hont a világ uralmára emeljék. De ugyanekkor a romaiaknál igen meggyérült az eredetiség szintugy a müvészetekben, mint a tudományokban; annyi igaz, hogy a tudomány a szabadsággal emelkedett, s ezzel együtt süllyedett; s a nép kegyét az udvari kegy vadászata, a férfias gondolkozás elpalástolásának szüksége, az alexandriai iskolából való görögöknek utánzása váltotta föl.

A latin nyelv sokáig közönségesnek, s mivelt egyénhez méltatlannak tartaték. Sylla és Lucullus emlékirataikat görög nyelven irták; minden kitünőbb család körében a görög nyelv divatozott; görög volt a tanitó, a dajka, a rabszolgák s a kedveltebb szabadosok; görögök a rhetorok és grammaticusok; görögül olvastak minden miveltebb tartományban, mig a romai nyelv Olaszország kevés tartományaira szorittatott [1]). Ez oknál fogva az irodalom a görögnek vala alárendelve: ennek törzséből hajtott ki, s ezzel együtt enyészetnek is indult. A költészetben a romaiak soha sem érték utól a görögöket, még ott sem, hol hatalmas képzelődésre lett volna szükség; ritkán tudták összekapcsolni az egyszerüt és természetest az eszményivel, könnyen álutra tévedtek, s nagyszerü eszmeürességbe, vagyis a declamatorius mo-

---

Gib. Tiraboschi, *Storia della letteratura italiana.* Modena, 1772—81. 14 köt.; továbbá 1787—93. 16 köt.

Schaaf, *Encyclopaedie der classischen Alterthumskunde.*

F. Schöll, *Histoire abrégée de la littérature romaine.* Paris, 1815. 4. köt.

Bahr, *Geschichte der römischen Litteratur.* Heidelberg, 1835.

[1]) ‚Graeca leguntur in omnibus fere gentibus; latina suis finibus, exiguis sane, continentur,‘ mondja Cicero, *pro Archia.*

dorba estek. A természetet csak is az emberi tevékenység tárgyául tekinték, s annak lényegét és öszhangzatát nem fürkészték: miért is a természeti tudományokban nem nagy előmenetelt tettek.

A tér, mellyen forogtak, az ember életének gyakorlati fejlődése volt, különösen a politikában; s csak ezen szempont adott irányt miveltségöknek. Hogy valaki a gőgös aristocratia tagja lehessen, születésre, dicső ősökre, vagy gazdagságra volt szüksége; de még nagyobb előnyére volt a hadviselési és kormányzási tehetség, mellyel a fegyver által szerzett uralmat föntartani kellett.

Annál bámulatosabb dolog tehát jeles irókat találni a közügyekbe merült férfiak között, kik minden dologban a tökély nagy fokára emelkedtek. Nálunk Franklin nem ért a fegyverforgatáshoz, sem Montecucculi a szónoklathoz; Grotius nem ül a kormányszéken, Galilei nem ostromol városokat. De már Görögországban s még inkább Romában ugyanazon egyén pap, szónok, törvényhozó, tisztviselő, katona volt; a praetor a városban igazságot szolgáltata, azonkivül a csatákat vezérlé; a quaestor békében az államjövedelmeket kezelé, háboruban a sereg élelmezéséről gondoskodék; a consul bemutatá az áldozatokat, vezette a tanácskozásokat a senatusban, összehivta a gyüléseket, leigázta az ellenséget, rendezte a tartományokat. Caesar, korának legnagyobb hőse, a legnagyobb szónok is lehetett volna, ha akarja; Gallia meghóditása után áldozatok bemutatásához lát; politikai vitatkozás után naptárt szerkeszt, és javit. Cicero, szónok, költő, bölcsész, államférfiu, jogtudós, üzér és tudós, szinte a legjobb ügyvéd, sok ideig vezette a senatust, a parthusok ellen harczolt, s katonái által, kiket győzelemre vezetett, imperatornak kiáltaték ki.

Cicero.

Eme nagy férfiu Arpinum városban született ugyanegy évben (106.) Pompejussal [1]), előkelő lovagcsaládból, melly a közügyektől

---

[1]) Lásd **Conyer Middleton**, *Cicero története* (angol.).

Jac. Facciolati, *Vita Ciceronis litteraria.* Paris, 1760.

H. Chr. Fr. Hulsemann, *De indole philosophica Ciceronis ex ingenio ipsius et aliis rationibus aestimanda.* Lunebourg, 1799.

Gautier de Sibert, *Examen de la philosophie de Cicéron.* A föliratok academiájának emlékiratai, XLI. XLIII. köt.

Christ. Meiners, *Oratio de philosophia Ciceronis, ejusque in universam philosophiam meritis.*

Rafael Kühner, *M. T. Ciceronis in philosophiam ejusque partes merita.* Hamburg, 1825.

A bölcsészetnek minden történetirói.

távol tartá magát. Atyja hadviseléssel és tudományokkal foglalkozván, minden gonddal és elég ismerettel vezette Marcus tanulmányait, ki már kora ifjuságában tanusitá az iskolában a tudományok iránti szeretetét, s megszerezte magának a görög nyelv ismeretét, melly nyelven jó ideig gyakorolta magát, minthogy ez volt a tudós nyelv a romaiak közt. A müvészet, bármelly nyelven, mindig ugyanaz marad; az anyanyelvet naponkinti társalgás közben, s a nyilvános viták hallgatása által gyakorolták az ifjak. Először is Lucius Plotius nyitott rhetoricai iskolát latin nyelven, s az ifjuság nagy számmal sereglett hozzá; az ifju Cicerót azonban tapasztalt egyének tekintélye vonta el attól, kik, a szokás erejénél fogva, azt állitották, hogy a görög gyakorlatok által jobban tápláltatik az elme [1]). Ez iskolák azonban, valamint Görögországban, hiu czivódások, mesterséges szóbőség és szemtelenség küzdhelyeivé váltak; minek következtében Domitius Ahenobarbus és Licinius Crassus consulok, mint az ősök szokásaival ellenkezőket megrótták ugyan, de megszüntetni még sem birták azokat.

Huszonhat éves korában jelent meg Cicero a forumon Roscius Amerinus védelmére; s az ő képdus, festői ékesen-szólása tetszett a hallgatóknak, jóllehet később az általa finomitott izlés rendkivül virágosnak találta azt. Az első diadal által nem hagyván elámittatni magát, Athenebe ment, s itten az eleusini mysteriumokba beavattatott. Rhodusban Molon Apolloniust hallgatta, ki igaz ügyeknek védője, s szintolly jeles iró volt, mint igen gyakorlott az ész tévedéseinek följegyzésében és az oktatásban; ez mérsékelte nála a nagy bőséget, mi nem mindig mutat jó jelre a kezdőknél; s midőn előadását hallotta, fölsohajtott, mintegy előre látva, miként ez ifju még a tudomány és ékesen-szólás dicsőségét is, az egyedülit, melly Görögországnak fenmaradt, el fogja ragadni tőle.

Az ékesen-szólás nálunk, még olly tartományokban is, hol a politikai élet szabad mezőt enged annak, nem egyéb, mint mesterség világosan és szabatosan előadni a tényeket és a saját érzelmeket; s alig hiszem, hogy azok, kik az angol és franczia szószékeken a legnagyobb hirre vergődtek, a szónoklat mesterségét különösen tanulmányozták

---

A legjobbat, mit a tudományosság a nagy szónokra nézve összeállithatott, tartalmazza az *Onomasticum Tullianum, continens M. T. Cic. vitam, historiam litterariam, indicem geographico-historicum, indices legum et formularum, indicem graeco-latinum, fastos consulares.* Curaverunt **Jo. Casp. Orellius**, et **Jo. Georg. Baiterius**, professores turicenses, 1837.

[1]) **Svetonius**, *De cl. rhet.* II.

volna. Ellenben a régieknél, kik bálványozták a szépet, az ifju ember nem csekélyebb gonddal tanulta az ékesen-szólást, mint a hadviselés tudományát; mert csak ezen két mód által lehetett magasabbra emelkednie. Pericles, mielőtt a néphez szólana, az isteneket kérte, ne engednének ollyasmit kiejtenie, mi annak nem fogna tetszeni; Phocion a szószék zsámolyánál gondolkozott, miként fejezhetné ki gondolatait kevesebb szavakkal; a legnagyobb és legszigorubb görög szónoknak bocsánatott kelle kérni, hogy az atticai csint elhanyagolta, s könyörögni a néphez, ne tegye függővé az állam boldogságát egy szónoki taglejtéstől. Nem csoda tehát, ha Cicero az ékesen-szólás leghiresebb iskoláit kereste föl, s visszatérve honába, Roscius színésztől vett oktatást az előadásban.

Fenmaradt beszédei tele vannak finomság- és elevenséggel, s forma tekintetében semmi kivánni valót nem hagynak hátra. De ne higye senki, hogy azok ugy mondattak el, miként irva vannak. Ő maga tanácsolja a szónoknak: készitsen magának némi bevezetést, s midőn tüzbe jött, engedje át magát a pillanat sugallatának. Ő is ezen módot követte [1]); rövid vázolatból hosszu beszédeket tartott, melyeket szabadosai följegyzettek [2]), ő pedig otthon kiigazitott.

Ne keressük nála azon eleven vonásokat, mellyek az ujabbkori szónoklatoknál meghatják, és megragadják a lelket. Egész beszédjén egyformán ömlik szét a világosság, s az egy folytonos ékesen-szólás. Azt mondá valaki: Demosthenes szónok, Cicero ügyvéd. Kétségkivül emez nagyon értette a mesterséget, kiemelni a védveket; s mig a görög szónok az általa védett ügynek igazságától áthatva, egyszerüen ugyan, de egész meggyőződéssel a czélra tör, s meggyőződést kiván kelteni: a romai mulattatni akar, hosszu leirásokba bocsátkozik, kité-

[1]) Üres perczeiben bevezetéseket készitett Cicero jövendőbeli dolgozataihoz, s megtörtént az is, hogy ugyanazon bevezetést két különböző dolgozatához használta. „Nunc negligentiam meam cognosce. De Gloria librum ad te misi; at in eo prooemium idem est, quod in Academico tertio. Id evenit ob eam rem, quod habeo volumen prooemiorum: ex eo eligere soleo, cum aliquod συγγράμμα institui; itaque jam in Tusculano, qui non meminissem me abusum isto prooemio, conjeci id in eum librum, quem tibi misi. Cum autem in navi legerem Academicos, agnovi eratum meum, itaque statim novum prooemium exaravi, etc.“ *Atticushoz*, XVI. 6. Másik figyelmetlensége Ciceronak előfordul, *De finibus*, az V. könyvben, hol állitja, hogy az interlocutorok Atheneben találkoznak M. Papius Pisoval; ez azonban beszéd közt a korábban tartott párbeszédekre hivatkozik, és a mellyeken, nem tétetik föl, hogy jelen lett volna.

[2]) Szabadosának, Tyronak tulajdonitják a jegyeknek, vagyis gyorsirási röviditéseknek föltalálását.

réseket enged magának a törvények, bölcsészet és szokások körül [1]); másokra is, magára is gunyt szór; különösen pedig ért a kedély megindításához, a mi Atheneben törvény által tiltatott. Demosthenes, a tüzes hazafi, a közügy érdekében önmagáról megfeledkezik: Cicero önmagát tolja az előtérbe. Demosthenes végszava a szabadságnak, mellyet minden áron menteni kiván a macedoni csapástól: Cicero utolsó hőse a lankadó szabadságnak, mellyet ő maga segit szolgaságba sülyeszteni. Demosthenest nem lehet megröviditeni: Ciceróhoz semmit nem lehet adni. Az előbbinek beszédeit hevenyészetnek tarthatná, a ki nem tudja, milly nagy bajba kerül természetesen irni: Cicero beszédeinek minden mondatából és szavából kitünik a hosszu tanulmány, a folytonos mesterség. Innen van a bámulandó tisztaság irmodorában, a tökély minden részekben; soha egyetlen eszmét nem terjeszt elő nemes öltözet nélkül, ugy hogy méltán elmondhatni róla, miszerint egyetlen szónoknál sincs kevesebb hiány és több szépség. Demosthenest könnyü leforditani, Cicerot bajos; amaz még a jelenkori szónoklat kivánalmainak is mintául szolgálhat; ki a parlamentben, vagy a törvényszék előtt Cicero modorában akarna föllépni, azt bizonyára mai napon kinevetnék [2]).

Demosthenes akadályokba ütközik, mint valamelly folyam a töltésbe; tajtékzik, fölmagasztosul, valódi fenségesre emelkedik, s teljes erejében tünteti elő a férfiut, ki mielőtt szószékre lépe, a hullámzó tenger morajának legyőzésében gyakorolta magát. Ciceronál hiányzik az akadály, s beszédének kerekded könnyüsége soha sem emelkedik a valódi magasztosra; hosszu gyakorlat s ügyes elemzés által mindent fölhasznál a szavak csavarása-, alkalmazása-, és fölforgatására, s azok fölött uralkodik; de csakhamar észrevenni rajta, hogy iskolában képeztetett; s nála a termékenyitő világosságnak folyamár-

---

[1]) Hogy Cicero minden mesterségét abban helyezte, kitetszik onnan, miként a kitérések hiányát durvaság jelének vette a régieknél, kiknek ellenében azt mondja, hogy „nemo delectandi gratia digredi parumper a causa posset.“ *Brutus*, § 91.

[2]) Cicero kérdeztetvén, Demosthenes beszédei közül mellyik tetszenék neki legjobban, azt mondá: „*A leghosszabbik.* Itéletét kimondotta a ‚*Coronáról* szóló beszéd forditása által. Quintilianus a Cicero-féle beszédek közt legjobbnak tartja a II. *Philippicát.*

Midőn Middleton *Cicero életrajzát* kiadta, föltámadtak Jeremiás, Markland, Tunstall és mások, azzal vádolván őt, hogy csak négyet ismert el a beszédek közül, s a Brutushoz irt leveleket koholtaknak és későbbi időkből valóknak tartja. Orelli és mások ezeknek hitelessége mellett küzdöttek, s utoljára Hausmann, a göttingai

jára találunk, mellyet kimerithetlen kebléből a nap szokott kiömleszteni, mint inkább a holdnak fényére, melly mindenre egyformán terjeszti világosságát.

S valóban, ha jognézeteit vizsgáljuk, a holdhoz kell őt hasonlitanunk. Munkáiban egyetlen mondatra nem találunk, melly nyíltan s határozottan kijelentett itéletet tartalmazna, a nélkül, hogy másutt homlokegyenest ellenkező nyilatkozatra ne bukkannánk. Emlitettük már ezt az előadás folyamában, s könnyen elszámlálhattuk volna az ellentéteket, ha beszédjeit veszszük vizsgálat alá, mellyekben az előadás heve, vagy a meggyőződés eszközlése utáni vágy által elragadtatva, az igazság lelkiismeretes előadásával keveset gondolt.

Szigoru kortársai annál többre becsülik didacticus iratait. Valódi atticismus uralkodik ezekben, noha a párbeszéd kissé távol áll Platonak természetes könnyüségétől; az előadás modora nem engedi kifejteni a párbeszéd gyors folyamát, mit a romaiak nem tanulhattak meg a vitatkozásokból, mint a görögök. Hiányzik nála még a szabatosság a szavakban és kifejezésben, s gyakran a görögből kénytelen azokat kölcsönözni, vagy körülirással áldozni fel a szabatosságot.

Az elméleti bölcsészethez tartoznak értekezései az istenek természetéről, a jóslatról és végzetről, a törvényekről, egy töredék a köztársaságról; az erkölcstanhoz különösen a tusculumi kérdések, a kötelességekről, a paradoxumok, s kisebb értekezései a barátság- és öregségről; a dialecticához a topica a bizonyitás kutforrásairól; a szónoklathoz a szónokról, jeles szónokokról, és szónoklati elrendezésről szóló értekezések.

Rhetorical milvek.

E müvek, különösen a három könyv a szónokról, nem tartalmaznak száraz szabályokat, hanem jeles példányul szolgálnak a criticára. Ez a milly csömörletes, midőn pajzánság, vagy ledérség szemtelenül kezeli azt: szintugy a nagyszerüség és méltóság jellemét ölti magára olly férfiak kezében, kik el tudják enyésztetni a különbséget az itészeti mesterség és a szerkesztési tehetség közt; bizonyos teremtői szellemet visznek a szépnek vizsgálatába; a szellemnek ösztönszerü erejénél fogva föltalálni látszanak, midőn csak viszgálnak, s érdemök biztos öntudatával elmondhatják: ‚Son pittore anch'io — én is festő vagyok.' Illyen volt Aristoteles, midőn a társadalom és gondolkozás

a cademia egy értekezésében. A tőle megtagadott beszédek lennének: az I. és II. *Post reditum*, *Pro domo sua*, és *De haruspicinis responsionibus*.

törvényeit megalapitván, nem látott lealacsonyitást abban, hogy a költői tehetség- s irodalmi izlésnek határait kijelölte; illyen volt Cicero, midőn a müvészet titkait a legszebb latinsággal szerkesztett,s élez- és kellemteljes iratokban fejtette ki. Szerinte a szónok ne használjon a megszokottaktól eltérő szavakat és mondatokat; egész mestersége abban álljon, hogy azokat tisztán alkalmazza, s azoknak bizonyos elhelyezést és rímeket adjon, mellyekben kellem, erő, fenség, ékesen-szólás legyen, a mint a szükség magával hozza [1]). Esztelen és nevetséges követelés szabályokat állitani föl arra vonatkozólag, a mi leginkább az embernek személyiségétől függ, minő a nyelv, s a legbensőbb érzelmek kifejezése; mindazáltal Ciceronál örömest olvassuk e szabályokat, mellyek elégtelenek ugyan, de hosszu és fényes tapasztalás által igazoltatnak.

A helyett azonban, hogy a legjobb mintákat kijelölné, ezek használásának módját fültárná, melly szerint az uj szónokok képezendők lennének, s különösen a szónoki erkölcsiség és becsületesség szabályait előterjesztené, Ciceronak a hosszu gyakorlat alatt szokása vala ügyelni az előadás minden csekélységeire, a képletes mondásnak és a szónoki hangzatosságnak anyagi aprólékosságaira; s ezeknek tulajdonitva saját, vagy mások győzelmeit, kelletlen szőrszálhasogatással elemzi azokat, s arról értekezik, minő hangon kell kezdeni s folytatni a beszédet, mikor üsse és ne üsse meg a szónok homlokát, mikép rendezze haját, midőn veritékét letörli, s egyéb hasztalanságokról, mellyek csakhamar főjelentőségre vergődtek.

Mindazáltal a szabályok, mellyek arra utalnak, mikép kell szinlelni, mit természetesen cselekednék az, ki saját érzelmeit fejezi ki, a nyelv és modor változtával ránk nézve hasztalanokká váltak; gyakran nem is érthetők utasitásai a szavak elhelyezése, a tagok egyeztetése, a körmondatok elosztása, a verslábak változtatása tekintetében, s valljon inkább jambussal, mint spondaeussal végződjék-e a mondat; nincs is mit bámuljunk ezen dichoreus szón: ‚comprobavit;'

[1]) Nihil est tam tenerum, neque tam flexibile, neque quod tam facile sequatur quocumque ducat, quam oratio. Ex hac versus, ex eadem dispares numeri conficiuntur: ex hac etiam haec soluta variis modis multorumque generum oratio. Non enim sunt alia sermonis, alia contentionis verba; neque ex alio genere ad usum quotidianum, alio ad scenam pompamque sumuntur: sed ea nos cum jacentia sustulimus e medio, sicut mollissimam ceram ad nostrum arbitrium formamus et fingimus. Itaque ut tum graves sumus, tum medium quiddam tenemus; sic institutam nostram sententiam sequitur orationis genus; idque ad omnem rationem et aurium voluptatem et animorum motum mutatur et flectitur. *De orat.* III. 45.

vagy ezen mondat hangzatosságán: ‚judicium patris filii temeritas comprobavit.' De ezen dolgok, mellyeket hasztalanságoknak tekintünk, nagy fontossággal birhattak egy olly nép előtt, hol Gracchusnak egy fuvolyás adta ajkaira a kezdő hangot; s hol Antoniusnak egy ügyesen összeállitott körmondatára dörgő tapsok emelkedtek. Pedig azt veték szemére Ciceronak, hogy igen nagy gondot fordit a körmondatok szerkezetére, s mi magunk is könnyen észrevehetjük, mennyire kedvesek előtte némelly hangzatos zárszavak, s e mondatnak: ‚esse videatur' gyakori ismétlése.

Az ékesen-szólás története.

A szónoklat minden titkainak nagy mestere, Cicero, éles belátással jegyzette föl az általa elhomályositott valamennyi vetélytársaknak és elődöknek érdemeit és hiányait; s irataiból a latin ékes-szólásnak története könnyen összeállitható. Mindenek előtt azokat sorolja el, kik a hathatós védvekkel és előadási hévvel nem egyesitettek elég mesterséget és finomságot. Az idősb Catotól fenmaradt százötven beszédet Cicero idejében már senki sem olvasta; más részről azt is tudjuk, hogy eme szigoru republicanus a dologra, nem pedig a szavakra forditotta figyelmét, s azon véleményben volt, hogy a ki a dolgot jól ismeri, azt elő is tudja adni [1]). A Gracchusok közül, kiket

[1]) „In hanc rem constat Catonis praeceptum pene divinum, qui ait: Rem tene, verba sequentur." Igy olvassuk Julius Victor *Ars rhetorica* czimü munkájában, mellyet Mai talált meg a vaticani könyvtár egy codexében. Ugyanezen főpap a Frontone töredékeiben (Roma 1823) ennek egy levelét hozza föl, mellyben Marcus Aureliusnak a mellőzés igen szép példája gyanánt hoz föl egy töredéket Cato beszédéből, mellyet itt bemutatunk, miután az, mint uj, az ékesen-szólás történetében nem emlittetik: „Jussi caudicem proferri, ubi mea oratio scripta erat. De ea re, quod sponsionem feceram cum M. Cornelio, tabulae prolatae; majorum benefacta perlecta: deinde quae ego pro republica fecissem, leguntur. Ubi id utrumque perlectum est, deinde scriptum erat in oratione. Nunquam ego pecuniam neque meam, neque sociorum per ambitionem dilargitus sum. Atat noli scribere, inquam; istud nolunt audire. Deinde recitavit. Nam quos praefectus per sociorum vestrorum oppida imposui, qui eorum bona, liberos diriperent? Istud quoque dele; nolunt audire. Recita porro. Numquam ego praedam, neque quod de hostibus captum esset, neque manubias inter pauculos amicos meos divisi, ut illis eriperem, qui cepissent. Istud quoque dele. Nihilo minus volunt dici; non opus est: recitato. Numquam ego evectionem datavi, quo amici mei per symbolos pecunias magnas caperent. Perge istuc quoque uti cum maxime delere. Numquam ego argentum pro vino congiario inter apparitores atque amicos meos disdidi, neque eos malo publico divites feci. Enimvero usque istuc ad lignum dele. Vide sis quo loco respublica siet, uti quot reip. benefecissem, unde gratiam capiebam, nunc idem illud memorare non audeo, ne invidiae siet. Ita inductum est male facere impoene, bene facere non

Quintilianus a férfias szólás példányainak nevez, Cajust tartja Cicero a legeszesebb, s legtöbb ékesen-szólással biró latin szónoknak [1]); s a tőle fenmaradt csekély töredékekben észrevehető némi férfias komolyság és mérsékeltség: mi Cicero és Livius átgondolt s mesterséges stiljében föl nem található, csak is Caesarnál tünik föl ismét. A görögökkeli társalgás köszörült ugyan Laelius és Scipio darabosságán, de azt egészen eltörölni nem birta.

Az emlitettek koráig az ékesen-szólás első fokán állott, a melylyen azt természetesség és az érzelmek ereje jellemzik, mint a melylyek ösztönszerüleg képesek lekötni a figyelmet, meginditani a kedélyt, s megragadni az elmét, a nélkül, hogy előkészületre lenne szükség. Illyen volt a görög ékesen-szólás Pericles koráig; ő utána már a mesterséges ékesen-szólás állott be, a midőn a szónok nem csupán

---

impoene licere." A. Gellius X., 3. Catonak egy másik szép töredékét tartá fön, hol Q. Termust sajnálja: „Dicit a decemviris parum sibi bene cibaria curata esse; jussit vestimenta detrahi atque flagro caedi. Decemviros Bruttiani verberavere, videre multi mortales. Quis hanc contumeliam, quis hoc imperium, quis hanc servitutem ferre potest? Nemo hoc rex ausus est facere. Eane fieri bonis, bono genere natis, boni consulitis? Ubi societas, ubi fides majorum? insignitas injurias, plagas, verbera, vibices, eos dolores atque carnificinas, per decus atque maximam contumeliam, inspectantibus popularibus suis atque multis mortalibus se facere ausum esse? Sed quantum luctum, quantumque gemitum, quid lacrymarum, quantumque fletum factum audivi? Servi injurias nimis aegre ferunt; quid illos bono genere natos, magna virtute praeditos, opinamini animi habuisse atque habituros dum vivent?"

[1]) „Exstat oratio hominis, ut opinio mea fert, nostrorum hominum longe ingeniosissimi atque eloquentissimi, C. Gracchi." *Or. pro M. Fontejo.* A. Gellius azoknak megczáfolására, kik C. Gracchust Cicero elé teszik, annak beszédéből töredéket közöl, mellyben előadja a tisztviselőknek kihágásait a tartományokban; de csak egyszerüen, indulat és czikornya nélkül szól: „Nuper Theanum Sidicinum consul venit, uxorem dixit in balneis virilibus lavari velle. Qraestori Sidicino a M. Mario datum est negotium, uti balneis exigerentur qui lavabantur. Uxor renunciat viro, parum cito sibi balneas traditas esse, et parum lautas fuisse. Idcirco Palus destitutus est in foro, eoque adductus suae civitatis nobilissimus homo M. Marius: vestimenta detracta sunt, virgis caesus est. Caleni, ubi id audiverunt, edixerunt ne quis in balneis lavisse vellet, cum magistratus romanus ibi esset. Ferentini ob eamdem causam praetor noster quaestores arripi jussit. Alter se de muro dejecit, alter prehensus et virgis caesus est..... Quanta libido, quantaque intemperantia sit hominum adolescentium, unum exemplum vobis ostendam. His annis paucis ex Asia missus est qui per id tempus magistratum non ceperat, homo adolescens pro legato. Is in lectica ferebatur; ei obviam bubulcus de plebe venusina advenit, et per jocum, cum ignoraret quid ferretur, rogavit, num mortuum ferrent. Ubi id audivit, lecticam jussit deponi, stuppis quibus lectica deligata erat, usque adeo verberari jussit, dum animam efflavit." *Noct. Att.* X. 3.

a fölött elmélkedik, mit mondjon, hanem, miképen mondja azt; s mindegyre gyakorolja magát, hosszu verstöredékeket szavalva, meredek hegyre mászva, szájában kavicsokat görgetve, s tükör előtt a tagjártatást tanulmányozva. Kétszeres gondot fordítának ezekre a romaiak, s azt követelték, hogy a szónoknak nyelve folyékony, szava dörgő, tüdeje erős legyen [1], s a szónoklat minden eszközeit hosszasan tanulmányozza.

Gyakorlatok.

Mielőtt a rettenetes népitéletnek alávetnék magukat az ifjak: iskolákban, vagy pedig magán körökben vitatkoztak különféle tárgyak fölött. Cicero praetor koráig folytonosan gyakorolta magát a szónoklatban; s még akkor is folytatta tanulmányait, midőn babérral koszoruzva, a politikai viharok által eltávolittaték a forumtól. Hirtius és Dolabella hozzá jártak magukat gyakorolni [2]. Pompejus még a polgárháboruk előtt, midőn Caesar a csatatéren diadalmaskodott, a szónoklattal foglalkozék azon reményben, hogy ez annyi csaták közepett eldöntheti a birodalom sorsát. Marcus Antonius szónokká képezte magát, hogy Ciceroval szembeszállhasson; s Octavian a modenai harcz folyama alatt szintén azzal töltötte idejét, mintegy kárpótlást keresve hadvezéri járatlanságáért.

Valóban rendkivüli emlékező tehetségre volt szükség, hogy valaki olly hosszu beszédet elmondjon, a nélkül, hogy a nyugtalan s zajongó nép által megzavartatnék; különösen pedig Ciceronak volt arra szüksége, midőn például egy huzomban mondá el beszédét a maniliusi törvény mellett. A tisztségek kérése alkalmával érdemnek tekintetett, ha az illető a nomenclator segélye nélkül minden polgárt nevéről tudott szólitani. Egy valakiről mondják, hogy midőn költeményt szavaltak el előtte, tréfából azzal vádolta a szerzőt, mintha azt tőle lopta volna; s ennek bizonyságaul elölről végig minden fenakadás nélkül elmondá azt. Hortensius, miután egy egész napon át ingóságok árverésénél jelen volt, este rendre elősorolá az eladott tárgyakat, fölemlitve minden egyes czikknél a hiányt, árt és a vevőt. M. Annaeus Seneca kétezer egyes szót ugyanazon rendben tudott elmondani, mint hallotta; s e ritka tehetségét fölhasználta azon darabok összegyüjtésére, mellyeket a szónoklati gyakorlatoknál hallott, s ezekkel

[1] Solutam linguam, canoram vocem, latera firma.

[2] Hirtium et Dolabellam dicendi discipulos habeo, coenandi magistros. Puto enim te audisse... illos apud me declamitare, me apud illos coenitare. *Ad fam.* XX. 16.

kedveskedett gyermekeinek és az utókornak a ‚Controversiae' czimü husz könyvében, mellyek közül csupán ötnek töredékei maradtak fön, s azokat sem olvassa senki.

Az ékesen-szólás második korszaka.

Illy mesterséges módok közt, de nem azok által jutott el érettségre az ékesen-szólás Antonius- és Crassussal. Amaz Atheneben és Rhodusban tanult, s épen abban állt mestersége, hogy azt nem mutatá; s mindenki hevenyészetnek vélte beszédjét, habár azt legszorgalmatosabban kidolgozta. Egyedül Crassus versenyezhetett vele, a komoly szónok, ki habár nem szükölködött élczes, s tréfás ötletekben, de aljasságokra soha nem vetemedett, kifejezéseit szabatosság s természetes csin jellemzé.

Az akkori idők megértésére szolgáljon a következő történet. Bizonyos Brutus nevü fiatal ember, szokás szerint a szónoklati pályát vádemeléssel kezdvén, zavarba hozá Crassust, főleg az által, hogy beszédének két pontját, mellyekben ez magának ellenmondott, összehasonlitá. Crassus megbosszankodván, a Brutus atyjától irt három párbeszédnek kezdetét fölolvastatá, hol egyik villáját irta le; azután kérdé a vádlót, mit csinált azon birtokkal? s innen indult ki a vádolt a tékozló ifju heves megtámadására. Történetesen ép akkor egy romai hölgynek koporsóját vitték a forumon; s ez alkalmat fölhasználva Crassus, ellenfeléhez fordult s igy kiáltott fel: „Mit mivelsz ott nyugodtan ülve? Mit izensz e tisztes nő által atyádnak? mit azoknak, kiknek képeit hordoztatni látod? mit Junius Brutusnak, ki e népet megszabaditá a királyi uralomtól? Mit mondjon nekik, hogy te mit mivelsz? minő érdekeken, dicsőségen, erényen töröd fejedet? Talán örökséged szaporitásán? ez nem férne meg a nemességgel: pedig hozzád illenék; de ha azután semmid sem lesz, ha a tobzódás mindet fölemésztett! Talán a hadiügyeken? de ha soha sem láttál csatatért! Az ékesszóláson? de ha ahhoz sem értesz, s szavadat és nyelvedet a rágalom gyalázatos mesterségére használtad! És te szivod még a levegőt? te ránk nézni bátorkodol? s még itt mutatod magad a forumon, a városban, a polgárok szine előtt? Nem félsz e megholt nőtől, e képektől, mellyeknek számára semmi helyet sem hagytál, nem azért, hogy utánozd, hanem hogy legyen, a hová legalább elhelyezd azokat?"

Egy másik jelenet annak megmutatására, minő hévvel gyakorolták akkori időben az ékesen-szólást. Philippus consul azt találván mondani, hogy illy senatussal nem lehetett kormányoznia a köztársaságot, Crassus páratlan hevességgel felelt neki; s midőn azzal akará őt Philippus megriasztani, hogy javainak elkobzását megrendelé,

még hevesebb kifakadásokat engedvén magának a szónok, annyira vitte, hogy a consulnak el kellett hallgatni, s bevallania, hogy hüség és bölcseség hiányában soha sem volt a köztársaság. A nagy erőködés- és haragtól oldalszurást kapott, s hét nap alatt meg is halt bele [1]). Marcus Antonius is, midőn Aquiliust védelmezé, ennek mellérőt letépte ruháját, hogy sebeit mutogassa; sirásra fakadt, s hallgatóit is könyekre inditá [2]). Cicero magasztalja Antoniust élénk, erőteljes előadásaért; elmondja, milly heves az előadásban, miképen fejezi ki a fájdalmat szemeivel, arczával, tagjártatásával, ujjával; a nyomós és a legválogatottabb szavak mint folynak ajkairól [3]).

Crassussal egy szinvonalon állott az ékes-szólásban, sőt a törvények ismeretében felülhaladta őt Scaevola; és, a mi tudós emberek közt ritka dolog, e vetélkedés nem hogy irigységet keltett volna bennök, hanem inkább barátságot szült. Hiresek voltak még Cotta és Sulpicius: amannak nyelve tiszta és virágos, védvei hathatósak, izlése ép és természetes, ügyessége által megnyerte részére a birákat, jóllehett mellének gyengesége miatt szavát nem nagyon emelhette, s az érzelmeket föl nem kelthette; ellenben Sulpicius nagyszerü és komor volt a maga nemében, hangja tetszése szerint majd erős, majd gyengéd; tagjártatása könnyü és soha sem tulságos.

Az ékesen-szólás harmadik korszaka. Hortensius.

A köztársaság hanyatlásával tetőpontját érte az ékesen-szólás,

---

[1]) Cic. *De oratore.*

[2]) Cicero ekképen irja le Marcus Antonius föllépését: „Ne véljétek, hogy M. Aquilius ügyében, midőn nem jöttem előadni régi hősöknek kalandjait, sem azoknak mesés vállalatait, sem szinészi szerepet játszani, hanem saját személyemben szólani, megtehetném azt, a mit tettem, hogy megtartsam azon polgárnak a hazát, a fájdalom élénk érzete nélkül. Egy férfiu előtt állva, ki, ha jól emlékszem, consul volt s hadvezér, kinek a senatus megengedte a diadalmenettől nem nagyon eltérő módon menni föl a Capitoliumba; látva őt, mondom, leveretve, elkeseredve, kitéve a veszélynek, hogy mindenét elveszitse, csak akkor kezdettem szólani, hogy másokat könyörületre inditsak, miután magam is egészen ellágyultam. Valóban csak akkor vettem észre a biráknak rendkivüli megindulását, midőn a gyászba öltözött öreget fölemeltem a földről, szétszakitám mellén a ruhát, s mutatám sebhelyeit; a mi már nem a szónoklat hatása volt, hanem a kesergő léleknek hathatós megindulása. S ott látva C. Mariust, ki az ő keserü könyeivel kisérte beszédemet, midőn hozzá fordultam, ajánlva neki tiszttársát, s kikérve gyámolitását az összes hadvezérek közügyét illetőleg: ezen szenvedélyes kifakadásokat, s az istenek, emberek, polgárok, szövetségesek segélyül hivását lehetetlen volt legnagyobb fájdalmam- s könyeimmel nem kisérni; s bármit mondtam volna is föllhevülés nélkül, nem könyörületre, hanem kaczajra inditotta volna a hallgatókat." *De oratore* II. 45.

[3]) *De oratore.*

midőn Caesar, Brutus, Messala és Hortensius virágzottak. Ez utóbbi Ciceroval vetekedett, miként Aeschynes Demosthenessel. Hortensius tizenkilencz éves korában lépett a szószékre az afrikaiak védelmére, s beszéde, miként Cicero mondja, Phidias müvéhez hasonlitható, mellyet alig pillant meg valaki, már is el van ragadtatva általa [1]). Hü emlékező tehetség, szép előadás, rendkivüli könnyüség olly nagy tekintélyre emelték őt, hogy a leghiresebb szónokok örömmel sereglettek össze őt hallgatni, mig más részről folyékony, ékes irmodora és tudományossága igen kedvelt iróvá tették őt. Tőle eredt a modor, melly szerint a tárgyat több pontra szokás felosztani, s az előadás végén az egészet összefoglalni; mi által a figyelem leköttetik, s a védvek erőben nyernek. Semmi sem maradt fön tőle; annyit azonban tudunk, hogy valamennyi kortársait felülhaladta, mig végre a forumtól visszavonult, s a tudósok társaságában kényelmes életet élt, villáinak, kertjeinek és halastavainak gyönyörüségei közt. Századának is meghozta az áldozatot fajtalan versek irása által. Sylla pártjára, ugy látszik, meggyőződésből állott, minthogy soha nem pártolta azokat, kik az ő törvényeinek lerontása által kisérlették meg utat törni maguknak a főhatalomra. Ez oknál fogva Pompejus ellen volt, midőn ez a tribunok visszaállitása után rendkivüli hatalmat követelt; Opimius volt tribunnak elitéltetését ő eszközölte; Ciceroval közremunkált Rabirius támogatásában, s Catilina és Clodius elnyomásában, jóllehet Pompejus és Verres ügyében ellene dolgozott; melly utóbbinak védelme csakugyan szégyenére válik. Mindazáltal becsületére válik, hogy Ciceroval minden körülmények közt barátságban élt, bárha az ellenpárton volt; őt augurnak ajánlotta, s utóbb midőn a törvény elé állittatott, a lovagok élén védelmére is sietett [1]).

Nem csak a töredékekből, de még a fenmaradt egész beszédekből is bajos megitélni ezen szónokokat: mert midőn irásba foglalják eszméiket, hiányzik náluk azon szabatos és bevégzett valami, melly a gondolkozást kielégiti; de midőn vitatkozás közben az élénk hevenyészetnek s azon érzelemárnak engedték át magukat, melly a hirtelen ötletből ered, ekkor hatottak a képzelődésre, s maguk részére hajlitották az akaratot. „Cicero (igy szól Aper párbeszédében ‚a romlásnak indult ékesen-szólásról,' melly Tacitusnak tulajdonittatik) első volt, ki szabályosan beszélt, megválogatta a szavakat, s azokat gondosan összeállitá;

---

[1]) *Brutus*, §. 64.

[2]) **Lud. Gaspar. Luzac**, *De Q. Hortensio oratore Ciceronis aemulo.* Leyden, 1810.

könnyüséget keresett; mondatokat is talált késöbben készitett beszédeiben, midőn az itélő tehetség és a gyakorlat jobbra taniták őt, mert többi beszédeiben nem hiányzanak a régi hibák, a gyönge kezdet, hosszu elbeszélés; bevégzi ugyan, de nem zárja be; lassan változik, ritkán lelkesül föl; kevés eszmét végez be tökéletesen s fényesen; hasonló az erős és tartós falhoz, mellynek ragasztéka és máza nincsen. Én pedig azt ohajtom, hogy a szónok ollyan legyen, mint a gazdag és jó családatya, kinek háza és fedele ne csak a viz és a szelek ellen legyen védve, hanem a szemet is gyönyörködtesse; ne csak közönséges házi eszközei legyenek szükségből, hanem aranyból s ezüstből, és hogy ékszereket vehessen kezébe, s azokban gyönyörködhessék, az elhasználtakat vagy kijavitottakat változtathassa; ne használjon elavult szavat, vagy fejezeteket évkönyvek módjára, mellyeknek se füle, se farka; kerülje a csipős bohóczkodásokat s az egyforma záradékokat.“

Egyébiránt a politikai ékesen-szólás, mint talán első tekintetre látszanék, nem a legnagyobb fontossággal birt Romában; s maga Cicero, a szószék nagy mestere, állitja, miként az csak gyermekjáték volt a törvényszéki ékesen-szóláshoz képest. Itt valóban a törvények szoros formájának s betüszerinti értelmének enyhitéséről volt szó; a politikai szenvedélyek is belevegyültek; megindulást hozott létre a vádlottnak halavány arcza, a családtagok jajveszeklései, a védenczek könyörgései. S igen nagy érdeket gerjesztett annak vizsgálata, miként érvényesitheti a szónok mindezek ellenében az igazságot, vagy saját véleményét. Ez oknál fogva az ügyvéd mestersége nem abban állott, hogy védvekkel bizonyitsa be, miként kellett, az igazságot; hanem, hogy nem valódi szinben tüntessen föl valamit, rágalmat és gunyt szórjon az ártatlan tettekre, valószinü előadással szője a hazugságot; hol védveket nem talál, ott gunyoljon; komolyságot és erkölcsiséget fitogtasson épen akkor, midőn erkölcstelen elveket hirdet; olly nagy mértékben üzze a tréfát, hogy a hallgató végre is elhigye, miként egyátalában nem lehet igazsága annak, ki annyira megérdemlette a nevetségessé tételt; fölzaklassa mind az aljas szenvedélyeket, a hiuságot, félelmet, érdeket, irigységet. . . . . Ezek valának a régi ékesen-szólásnak fogásai, mellyeket Ciceronál elemezve látunk.

Topica.

Az igazság földeritését tehát más uton kelle eszközölni ott, hol az ékesen-szólásnak egészen más volt a czélja, tudnillik: diadalra emelni valamelly pártot, ügyet, vagy egyént. Már Aristoteles kijelölte a ‚Topica‘ban a közforrásokat (loci communes), honnan a bizonyitékok

merithetők; s Cicero a fiatal jogtanulók számára Trebatius jogtudóshoz intézett értekezésében bővebben kifejtette azokat. Ugyane tárgyakról iratott egy, Herenniusnak ajánlott rhetoricai könyv, némelyek szerint Cicero, mások szerint Cornificius által; e munka szintolly világos és könnyen érthető, mint hasznos.

Itt megállapodunk, és a következő könyvben fogjuk vizsgálni az ékesen-szólás hanyatlását, melly a tanitó-mesterekkel kezdődvén, a felforgatott alkotmánynyal befejeztetett.

Romai bölcsészet.

Egyedül csak a tevékenységre és hóditásokra forditva figyelmöket a romaiak, a bölcsészetet addig nem ismerték, mig az a görögök által be nem hozatott. — Ez egyike ama számtalan általános véleményeknek, mellyeket a történelem minden vizsgálat nélkül elfogad, és tovább terjeszt, bármenynyire ellenkezzenek is azokkal a tények.

A hetruskok bölcsészetéről nem sokat tudunk; de annyi bizonyos, hogy az eredeti latin bölcsészet a hetruskok és pythagoreusok bölcsészetéből állott. Le is volt az irva számos könyvekben, de a mellyek mind elvesztek: minthogy a későbbi tudósok a görög tudományok által elvakittatva, nem sokat törődtek a nemzeti tanok fentartásával, vagy pedig az epicureusok és stoicusok tanaival zavarták össze azokat. Mindazáltal két kutfőből igyekeztek az illetők azokat kimagyarázni, s e két kutfő volna a nyelv és a jogtudomány. Vico az első, ki az ‚Olaszok legrégibb bölcseségében' különösen arra ügyelve, milly bölcseséggel vannak megrakva a latin szavak, azon következtetésre jött, hogy a régi olaszok mély gondolkozásu fők valának; s az ő metaphysicai, physicai és erkölcstani rendszeröket a kifejezések- és szavakból akará kideriteni. Fáradságát egyedül csak a metaphysicára forditotta, s bebizonyitá, miként az ős latinok véleménye szerint az igaz és a tény ugyanegy dolog vala. Istennek tudomása volt a physicai dolgokról, az embereknek a mathematikaiakról, ellentmondva a dogmaticusoknak, kik azt hitték, hogy mindent tudnak, és a scepticusoknak, kik azt hitték, hogy semmit sem tudnak. Az Isten tökéletes igazság, ki a tárgyaknak kül- és belelemeit ismeri; mig az ember az ő értelmiségében csak az elosztás utján halad, s a tudományból a lényt és az egységet meriti. Az ember lelkében (anima) uralkodik a kedély (animus), a kedélyben az ész (mens) s ebben az Isten; melly Isten a cselekvés által akar, s a dolgoknak örök rende szerint, nem pedig esetlegesen cselekszik.

Ha már átalában bizonytalannak és puszta véleményezésnek te-

kintetik Vico rendszere: még kevesebb becscsel bir ránk nézve, kik azt tartjuk, hogy a nyelvben vannak lerakva a Teremtőnek legelső kinyilatkoztatásai, mellyek által az értelem világosságot, az ész fejlődést nyert. S minthogy a nyelveket nem bölcsészek készitették, hanem a nép: azok nem a tudomány előhaladása, hanem a közérzelem igazságai mellett tanuskodnak; s lehetetlen kiválasztani belőlök azt, mit a nép sajátjából rakott le azokba, attól, mit hagyomány utján vett át.

E részben sokkal jobb forrásul szolgál a jogtudomány, mellyben (mellőzve a XII törvény-tábláról szóló mesét), hibáznak azok, kik egyedül a stoicusok felekezetének szellemét látják; minthogy azonkivül, hogy ellenkezőt lehetne bizonyitani, meg van mutatva, miként az a decemvirek által később összeszedett régibb elveken alapszik.

Ezen elvek szerint tehát az ember természetileg eszes és szabad lény, s a személy az ember az ő állapotjával. Az ember állapota természeti, vagy polgári: miért is a rabszolga ember, de nem személy [1]). Az ember szabadsága abban áll, hogy teheti azt, mit az erő, vagy jog nem tilt; s azt természetileg el nem idegenitheti. Polgári jognál fogva azonban megengedtetett a rabszolgaság, s a rabszolga minden jogtól meg vala fosztva [2]). A nőnek tulajdona a gyengeség; a férfiué a méltóság, ki egyedül bir képességgel atyai hatalomra és hivatalokra. A fiu csak törvényes házasságból származhatik: miért is a házasságtörés, vérfertőzés és ágyasság büntetés alá eső dolgok. Dolognak tekintettek a romaiak mindent, a mit javak közé lehetett számitani, ide véve a jogokat is. De a jog nem volt anyagi tárgy, hanem kiválólag egyetlen, eloszthatlan, eltörölhetlen, s tulélte a tárgyat, mellyhez köttetett; csupán akarat, vagy törvény által volt szerezhető, vagy elveszthető. Nagy gondot forditottak még a jogtudósok a szavaknak valódi értelmére, s a formulák szabatosságára; ugy szintén ügyes mesterek voltak a bizonyitékokban és a praesumtiókban.

Itten tehát nem iskolai bölcsészettel van dolgunk, mint Görögország- vagy Alexandriában, hanem gyakorlati élettudománynyal; s e modorhoz már Pythagoras szoktatta az olaszokat, mellyet a jobbak soha sem feledtek.

Később behatott ide az idegen tudomány; s Cicero többi munkái a bölcsészet történetére vonatkoznak, ki semmi ujat nem te-

[1]) A személy értelmezése: „Homo cum statu quodam consideratus;“ a status alatt érteni kell: „Qualitas, cujus ratione homines diverso jure utuntur.“

[2]) Lásd V. könyv. . fej.

remtett, csak a már meglevőt dolgozta föl, és szépitette ki. A mi eredetiség volt is az olasz tudományban, az a görög bölcsészet árjába vegyült, mellyből olly mohón meritettek az olaszok. A görök bölcsészek ekkor már másutt előadott okoknál fogva hanyatlásnak indultak; de most már nem egyedül Atheneben tanitottak, s iskolák állottak föl Kis-Ásiában, Egyptomban, Görögországban, Afrikában, Európában. Rhodusban tanitott a stoicus felekezetbeli Posidonius, s ezen felekezetet legjobban tisztelték a romaiak. Cicero Atheneben Epicurus iskoláját látta virágzani Phaedrus és Patronus vezetése alatt, az academiait Antiochus és Aristo, a peripateticusokét Cratippus alatt; még Massiliába is elküldötték a romaiak nevelésbe gyermekeiket. Midőn illy tanitványokat nyertek a görög bölcsészek, a kutforrásokra mentek föl, s Plato és Aristoteles tanulmányozása uj életet nyert. Ekkor ujra föléledtek a Görögországban feledékenységbe ment mindennemü felekezetek; mindazáltal az uj-academicusok, peripateticusok, stoicusok, epicureusok egymástól határozottan különvált négy felekezete minden egyebet tulszárnyalt.

Epicureusok.

Az epicureusok azt hirdették: használja föl az ember a testnek és léleknek élveit; ne engedje át magát az érzékeknek a józan észszel ellenkező módon, s ne engedje, hogy ez zsarnokoskodjék amazok fölött; kerülje a fájdalmas érzéseket, keresse a kellemeseket, mert a valódi bölcseség az élvezetben áll. Azonban az élvezetnek legnagyobb ellensége a tulság, melly csömört és lankadást idéz elő: miért is az élvezet csak az erénynyel együtt állhat fön, melly a szenvedélyek mérséklésében áll. Mig a szerelem, dicsvágy, fukarság által elkapatott emberek bünt követnek el, s magukat megbecstelenitik: a bölcs a révpartról nézi az ő hányattatásukat, s mennyire lehet, távol tartja magát a közügyektől, mellyek csak veszélyt és fájdalmas balsorsot hozhatnak fejére.

Stoicusok.

Az illy elvekben istentelenséget látott a szigoru stoicus, ki azt mondá: „Érzékeink a barmokéival közösek; csak a tiszta, szellemi értelmiség különböztet meg bennünket azoktól, melly közelebb visz az istenséghez, a honnan eredetét vette. — Az erény abban áll, hogy a lelket az érzékek bilincseiből kiszabaditsuk, a szenvedélyektől függetlenné tegyük, s szabad akaratát biztositsuk. — A fájdalom, betegség, halál nem valami rossz; rossznak csak azt nevezhetjük, mi a gondviselés örök rendét megzavarja. Mind az,

a mi isteni lételünket megváltoztatja, bün; s erény csak az, mi azt tisztán fentartja. A bün és erény közt tehát nincs fokozat, s minden bün istentelenség, mert az istenséget megbecsteleniti. Erényes az, ki saját értelmének parancsolni tud, függetleniti saját lelkét, s zavartalan öntudattal és tisztánlátó észszel rendületlenül követi azt, mit ezek egyetértve eléje szabnak. A gondviselés helyet rendelt az embernek e bámulandó mindenségben, hol ő nem egyedül magáért született, hanem a hazáért, a családért és barátaiért. Neki tehát kötelessége részt venni a közügyekben, hogy diadalmaskodjék a törvény és a szabadság, azon szabadság, melly nélkül semmi illedelmes és erkölcsi nem létezhetik. Ennek biztositása végett a bölcs minden lehetőt elkövet, s igy cselekedve betölti rendeltetését, legyen bár, vagy ne legyen a siron tul élet."

Platonicusok.

Ezen önbizalmat gőgnek nevezték a platonicusok, kik azt állitták, hogy nem az emberben, hanem egyedül az istenségben található föl a valódi bölcseség; egyedül az ő szemléléséből merithető az erő, melly képessé teszi a lelket, hogy megérdemelje a más világon azon boldogságot, mellyet itt el nem érhet. Tanulmányozni kell tehát a mindenség csodáit, mellyek lépcsőt képeznek a Teremtőhöz, ki azokat jól érti; s az ő mindenhatóságának imádása által fel kell emelkednie azon lelkesedésre, melly az erénynek fentartott mennyei élvezetek előizlete. Szerintök az élet csak fuvallat; küzdés a bün, a szerencsétlenség és a halál ellen. Emelkedjék az ember a szenvedélyek és a világ gondjai fölé, mellyek a bölcshöz egyátalában nem illenek, s őt rendeltetésétől csak félrevezetik. Minden az Istentől veszi eredetét, minden hozzá tér vissza; egyedül benne lakik az erény, kivüle minden bün és tévely.

Sceptlcusok.

Azonban e magasztos platonismusnak nem voltak már követői, s uj iskolára bomlott föl, melly a kétkedést s minden vélemény hihetőségét hirdette. Nem ajánlotta a szemlélődést, hanem az oknyomozást s az elvek vizsgálatát; ez által valamennyi rendszerek hasztalanságát mutatta ki, s hogy azokban semmi bizonyos nincsen, legalább semmi olylyan, a mit az emberi ész képes volna bebizonyitani. Maga az erkölcs is nagyon bizonytalan; a mit most bünnek neveznek, máskor erénynek fogják tekinteni; éghajlat, idő és kor megváltoztatják a jónak és rossznak mértékét. Félre tehát a családásokkal, iskolai s nevelési előitéletekkel. Vizsgáljuk a dolgok természetét és eredetét olly módon,

hogy az igazsághoz legközelebb álló ismereteket szerezzünk, de el is vethessük azokat, ha az ellenkező bebizonyittatik. E folytonos gyakorlatban megszilárdulva, az értelem hozzászokik jobban megkülönböztetni az okokat és eredményeket, s azt, mi megegyezik vagy nem természetünkkel s a társadalom javával.

A cynicusok nem barátkozhattak meg a magasabb osztályok finomabb szokásaival, melly osztályok egyedül foglalkoztak a bölcsészettel. A scepticismus épen nem egyezett az olly gyakorlati nép szellemével, minő a romai volt; de azon módból származott, mellyel az iskolák, mint ugyanazon egy igazság különböző nézpontjai tekintettek. Sokkal nagyobb tevékenységgel fejlődött a stoicusok iskolája, mivel erkölcsi szigora a romaiak gyakorlati izlésével jobban egyezett.

De végre is mindezen bölcseleti rendszerek inkább az iskoláért, mint sem az életért voltak; inkább elmebeli gyakorlatra szolgáltak, mint sem a tudomány szeretetét mozditák elő; s a különbségek csak azon nézponttól föltételeztettek, mellyet mindegyik iskola elfogadott. Ebből tehát eclectismus keletkezett, s mindegyik azt választá, a mit jobbnak tartott az általa elfogadott iskolában; minek következése: az összefüggés nélküli cselekvés, a tudományos összeköttetés elhanyagolása, s a megelégedés a valószinüvel. Egyedüli haszna talán e módszernek, hogy elejét veszi a hamis értelmezésnek, melly a részletes bölcsészetnek szokott sajátja lenni, s az eredményeknek mérsékeltségére jut el, miről a nagyobb bölcsészek nem is álmodtak. E mérsékeltség azonban gyengeségből ered, és igy ingadozó. Egyébiránt sajátképi iskola nem keletkezett Romában; tanulták a bölcsészetet, mint a miveltségnek szükséges elemét, mint a mellyben gyökerezik a szilárdság s vigasztalás a nyomorban. Ez oknál fogva különös előszeretettel viseltettek a stoicusok iskolája iránt, melly az evangeliumi erényekre előkészületnek tekinthető.

Az epicureismust nem annyira taniták, mint gyakorolták; s leghiresebb pártolója volt Romában Philodemus Coelesyriából, sokkal miveltebb, mint a pártjabeliek lenni szoktak, s igen elmés költeményeknek szerzője [1]); ugy látszik az utolsó epicureus, ki tanitványokat

[1]) Cicero bizonyára ő rá czéloz Piso elleni beszédében, s azt mondja róla: „non philosophia solum, sed etiam literis, quod fere ceteros epicureos negligere dicunt, perpolitus. Poema porro fecit ita festivum, ita concinnum, ita elegans, nihil ut fieri possit argutius.“ Talán az *Anthologiában* foglalt epigrammáit értette. A herculanumi ásatásokból három értekezés jött napvilágra Philodemustól: a *Zenéről*, a *Rhetoricáról*, az *Erény- és Bünökről*, mellyek az epicureismus tökéletesebb ismeretére nyujtottak reményt; azonban semmi nyereség nem volt bennök.

akart képezni, Siro volt, Virgil és Varus oktatója. Ennek tanait később Lucretius fogta fel, s több jeles egyén is kedvét lelte benne, kik a politikai rosszak ellenében védfalat emeltek, tagadva minden egyéb lételt a földi életen tul, s lehetőleg kerülve ebben a fájdalmakat mérséklés által. Sylla ugyan magával hozta Romába Aristoteles müveit; de ezek könyvtárában rejtve maradtak, mig Tyrannio grammaticus azokat kiadta. S miután rhodusi Andronicus, Cicero kortársa, azokat kijavitá és pótolta, számos másolatokban forogtak; mindazáltal voltak tanult férfiak, kik e bölcsészt nem ismerték [1]).

A sok latin szerző közül [2]), kik a bölcsészetről irtak, egyetlen egynek sem volt elegendő tudománya, vagy csinos irmodora. Varro könyvei is, a helyett, hogy oktatnának, tanulásra ösztönözték az olvasót [3]); mig Cicero egész Görögországot mintegy átültette Romába, s Pompilius és Cincinnatus utolsó unokáit a görög bölcsészet szőrszálhasogatásaival lepte meg. Ha beleunt a közügyekbe, a bölcsészettel foglalkozott; s kivéve ifjukori müveit, mellyek görög forditásokból, vagy rhetoricai vitatkozásokból állottak, a többit kényszeritett nyugalomban, vagy nagy veszélyek közt irta az első triumviratus és Caesar dictatorsága korában. De hiában kereste a békét a tanulmányokban; érezte ő, hogy azok, habár megszilárditják is az elmét, tartós gyógyszert nem szolgáltatnak, sőt érzékenyebbekké tesznek a szenvedések iránt. Alig pislogott neki a remény dicsőséggel foglalkozhatni a köztársasággal, ismét a közügyekhez tért vissza. De ő a bölcsészetben, valamint egész nevelésében politikai és irodalmi czélt tüzött ki magának; gyakorolni akarta magát az irmodorban, midőn a szónoklat nem szolgáltatott rá alkalmat. A ‚tusculan elmélkedésekhez' irt előbeszédében bevallja sajnálatát a fölött, hogy számos latin müveket jeles fér-

---

[1]) Rhetor autem ille magnus, ut opinor, haec aristotelica se ignorare respondit. Quod quidem minime sum admiratus, quum ab ipsis philosophis, praeter admodum paucos, ignorarentur. **Cicero**, *Topic.* I.

[2]) Cicero azokról szól, „qui voluerunt se philosophos appellari, quorum dicebantur esse latini sane multi libri."

A latin bölcsészek közt megemlitjük Cerelliát, kit Cicero nagyon magasztal, mint a ki „mirifice studio philosophiae flagrans", s kit ő nagyon szeretett, ha igazat mond Dion, XLVI.

[3]) Multi jam esse latini libri dicuntur, scripti inconsiderate ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat, sed id quod sentit, polite eloqui non possit. .... Philosophiam multis locis inchoasti (o Varro) ad impellendum satis, ad edocendum parum. *Quaest. acad.* I.

fiak hanyagul irtak; s hogy sokan, kik helyesen tudnak gondolkozni, nem tudják azt csinosan elrendezni és előadni; a mi valóságos visszaélés az idővel és beszéddel. Könyvében, De Officiis' fiának ajánlja, hogy olvasgassa meg bölcsészeti értekezéseit: „Mi azoknak tartalmát illeti, ugy mond, gondolj, a mit akarsz; azonban az illy olvasás által folyékonyabb és dusabb irályra fogsz szert tenni. Félretéve a szerénységet, többnek utána állok a bölcsészeti tudomány dolgában; de a mi a dolognak szónoki részét, ugymint az irály tisztaságát és csinját illeti, egész életemet ebben töltöttem: miért is csak jogommal élek, midőn e részben elismerést követelek magamnak." Szereti ő a romai dicsőséget, s fájlalja, hogy irodalmában még némi üresség vagyon: miért is azt betölteni igyekszik [1]); a görögök verseket is kevertek abba, ő szintén azt teszi, s épen nem titkolja, hogy az övéi csak fordítások [2]).

Kellemes értekezéseiben mindent fejteget, lefordit és fölvilágosit; a görög bölcsészet történetét bámulatos kedvességgel és világossággal adja elő [3]); de hiányozván nála a teremtő lelki erő, az ő saját szellemèhez, századához és nemzetéhez jobban alkalmazható vélemények közt választást tesz. És igy csak mérsékelt scepticismusra vergődhetett fel irataiban, tetteiben pedig rendes életmódra, minden nagy áldozatok nélkül, mellyekhez sokkal nagyobb bátorság kivántatik. Mint esetlegesen lett bölcsész, fontosságot nyer az által, hogy a müvek, mellyekből meritett, elvesztek. A legfőbb, mit az olvasóknak nyujtani törekszik, azon érdemében áll, hogy rendezte azokat, és saját itéletét is azokéhoz kapcsolta. Ezen szándékkal fogván a dologhoz, nem vesz át annyit Aristoteles- és Platoból, mint a hozzá közelebb álló stoicusok-, epicureusok- s uj-academicusoktól, kiknek müvein javitani is könnyü volt. Chrysippus, az uj stoicusok feje, ki nem változtatható módszert, általános és nem fokozatos igazságot állitott föl, a mértani s o r i t e s t, melly minden valószinüséget kizár, nem igen tetszhetett Ciceronak, ki elfojtva látta ez által az ékesen-szólást, a föltalálást, az ihletséget és azon sejtelmeket, mellyek által az emberi ész felfedezésekre jutni törekszik.

---

[1]) Sic parati ut . . . nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non latinis litteris illustratus pateret. *De divin.* II. 2.

[2]) *Απόγραφα* sunt, minore labore fiunt; verba tantum affero, quibus abundo. *Ad Attic.* XII. 52.

[3]) Az ő különféle irataiból készült a görög bölcsészet története: ‚M. T. Ciceronis historia philosophiae antiquae, ex omnibus illius scriptis collegit, disposuit, etc. **F. Gedicke**. Berlin, 1801.

Uj-academicusok.

Az akkoriban uralkodó iskola, vagyis az uj-academicusok felekezete könnyedén bizonyitá be, miképen juthat az ember egymással ellenkező következményekre, a többi felekezetektől hozva föl véd- és ellen- okokat. E mód nagyon is megfelel a közizlésnek, melly inkább szeret sok dolgot felületesen tudni, mint egybe mélyen elmerülni. Hogy ezen izlést tovább is terjeszsze Cicero, ki ezen iskolának tanitványa volt, épen nem nyilvánitja saját véleményét, s a különböző véleményeket valószinüknek találja; csak néha hajol meg Socrates, Plato, Arcesilaus tekintélye előtt, s magasztalja a stoicusokat, mert ezen mód egyezik az általa védelmezendő népszerü bölcsészettel; azonkivül ezeknek nagylelkü elvei alkalmat nyujtanak az ékesenszólás előmozditására; egyébiránt kész őket guny tárgyává tenni, midőn azt a szigoru Catonak kigunyolása ugy kivánja. Végre is a bölcsészet rá, mint szintén kortársaira nézve nem egyéb, mint bizonyos kérdések fölötti részletes kutatások gyüjteménye [1]); s azt részekre osztja, mellyeket egymástól függetlenül tárgyal. S ha ez által elmulasztja is néha vizsgálni a kutatás alapjait és a módszert, a tulságos következéseket mégis kerüli. Ő bölcsészetet akar, mellyel az élet megegyeztethető legyen; bölcsészetet nem a bölcs, hanem az ildomos ember számára.

Beérve a valószinüséggel, s a legnagyobb mértékben eclecticus levén saját meggyőződése nélkül, annyi dolgot hoz föl irataiban, miként kétséget támaszt, ha valljon csak egyről is gondolkozott-e komolyan; meggyőzőleg az értelemre nem hat, az akaratot semmire nem határozza. Valamint irmodora, nyelve, előadása a tárgy minémüsége szerint változik: szintolly gyakran változtatja véleményét a szerint, a melly párthoz áll; s nem sokat gondol vele, habár a logika cserben hagyja is, midőn az ellenkező véleményeket összeegyeztetni törekszik. Sokan valának az illy bölcselők, kik a rendszerek tulságai közt közép utat tartottak. Cicero hajlandó volt Platoval együtt az értelmiség szárnyain az eszményiség és elvont igazságok fölé emelkedni; azonban a hevet Aristoteles tapasztalati módszerével, vagy a stoicusok szigorával mérsékelte. Maga is belátta azt, hogy a kevésnek a sok közüli kiszemelésére a soknak ismeretével kell birni; s hogy nehéz dolog csupán bizonyos mértékben bölcselkedni, hanem át kell karolnia az egészet annak, ki az átalános lánczolatban minden résznek

[1]) Tusc. V. 7.

értékét és értelmét felfogni akarja. Ő tehát a legfőbb jó kutatására emelkedik; de azt akarja, hogy a társadalomból eredő kötelességek megelőzzék azokat, mellyek a tudományos kutatásból veszik eredetöket; s minden kutatást mellőzni kell, midőn a tevékenységre az alkalom előáll.

Ha a sok ellenmondás közt az ő rendszerét tisztába akarjuk hozni: ugy találjuk, hogy véleménye szerint a test és a lélek egymásra hatnak, de ez utóbbinak van elsőbbsége, mellynek értesitői az érzékek. Néha azt állitja, hogy ezeknek itélete világos és bizonyos, habár csalódásoknak vannak alávetve; máskor ismét az igazság criteriumát az észben, vagy az eszmében keresi. A lelket helyezi az észben mint alapjában, a főben mint székhelyén; honnan az parancsol a haragnak, melly a kebelben, és a vágynak, melly a szivben fészkel. E részben tehát Platoval tart, kinek irányában (a nélkül, hogy kevesebb tisztelettel viseltetnék Aristoteles iránt) annyi tiszteletet tanusit, hogy még saját okoskodását is annak alája rendeli [1]). Ennek utmutatása után ugy gondolkozik, hogy a lélek valami égi, vagy isteni, s azért örökkévaló; legfőbb tehetsége az értelmiség; hogy az némelly önkénytelen tulajdonokkal bir, minők a tanulás- s visszaemlékezésrei képesség, és az elmésség; annak önkénytes tulajdonságai: a bölcseség, a bátorság, az igazság. Minthogy a lélek az isteniben részesül, halhatatlannak kellene lennie; azonban a tartarusi büntetések vénaszszonyhoz való ábrándok.

A platonicusok ellenében tagadja az álomjóslatot, a kisérteteket s egyéb tüneményeket; az álomlátások okát mimagunkban, saját képzelődésünkben keresi, mintegy sejditve, hogy a léleknek élete alvás közben független az érzékektől, és hogy az álmak oka az eszmék lánczolatában keresendő.

Az Isten lételére nem tartja elégséges bizonyitéknak a stoicusok védveit; s ő azt valamennyi népek közmegegyezésével, a jövendő dolgok előérzetével, az égi és földi dolgok bámulandó elrendezésével, a természet folyása-s rendjével támogatja; s e fogalom rá nézve az igazság alapja, melly az okoskodásra szükséges. Ohajtja, hogy ősei-

[1]) „Errare mehercule amo cum Platone, quam cum istis vera sentire. *Tusculan.* I. Ut enim rationem Plato nullam afferret, ipsa auctoritate me frangeret.“ U. o. Mennyivel helyesebben gondolkozik sz. Ágoston, ki a platonicusokat azért tiszteli, mert nem állanak olly távol az igazságtól. „Isti philosophi ceteros nobilitate et auctoritate vicerunt, non ob aliud, nisi quod longo quidem intervallo, verumtamen reliquis propinquiores sunt veritati. *De Civ. Dei*, XI. 5.

nek vallásában maradjon meg mindenki, de a bölcsészetnek joga van arra bizonyitékokat keresni; mindazáltal ugy tekinti a vallást, mint valamelly átalános igazságon alapuló társadalmi eszközt, mellyet nem tanácsos megismertetni a néppel, mert csak kételyre vezet. Közbenközben azt tanitja, hogy minden erényes tettnek zsinórmértéke az Isten, másutt ismét az észt tartja annak; de mielőtt e két állitásban ellenmondást keresnénk [1]), gondoljuk meg, miként a régiek az emberi észben egy, Istennek nevezett elemet szemléltek; s nálok nem ritkán az észt követni annyit tesz, mint Istent követni. Miért is Cicero az Istent az ész világával ugyanazonositván, azt mondá: „Igazi törvény a józan ész, melly a természettel egyezőleg mindenkiben el van terjedve, s nem is kell annak más értelmezőt keresni, s nem is lehet az különböző az idő és hely szerint; hanem a közös oktató s parancsoló egyedül az Isten, ki azon törvénynek szerzője, birája és adója“ [2]). A végzet nem kényszerüség, hanem az okoknak rendje, mellyek okozatokat hoznak létre; alap-ok az ész, az anyag okozat; de az alap örökkévaló, véghetetlen, s örök mozgásban vagyon.

Hogy az igaznak és hamisnak ismervét (criterium) megtalálja, dialecticát használ, alkalmazva az axiomák, vizsgálódás és okoskodások utját; s az igazat a jóban, erényben, becsületességben és jogosságban föltalálhatni véli.

Erkölcstan.

Plato, ki a bölcsészetet mesterségnek tekintvén, bevégzett rendszert nem hagyott hátra, az erkölcstanban nem szolgálhatott Ciceronak zsinórmértékül; még kevésbbé az academicusok, kiknek bölcsészetét a romaiak elfogadták, s kik gyakran a kétkedésben merültek el [3]). Ő tehát a stoicusokkal tart, vagy a hol ezek tulságos szigort mutatnak, Aristotelessel fog kezet; de szünet nélkül megtámadja az epicureusokat, s az általa plebejusoknak nevezett többi iskolá-

---

[1]) És igy Platónál is, ki az erkölcsi elvet majd az Istenhezi hasonlatosságban (ὁμοίωσις Θεῷ), majd az észben (φρόνησις) keresi.

[2]) Ezen aranymondást **Lactantius** tartá fen számunkra, VI. 8.: „Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes. Neque est quaerendus explanator, aut interpres ejus alius; nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac; sed unus erit communis quasi magister et imperator omnium, Deus; ille legis hujus inventor, disceptator, lator.“ A törvényekről, I. irja: „Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quae seculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, ante quam omnino civitas constituta.“

[3]) Cum Academici incerta luctatio est, qui affirmant, et quasi desperata cognitione certi, id sequi volunt quodcumque verisimile videatur. *De finibus*, II. 14.

kat [1]). Valójában ha Epicurus valamennyi követői nem vonták is le a végkövetkeztetést azon elvből, melly minden cselekvés végczéljául a gyönyört tekinti; ha némellyek a gyönyör alatt nem a testi kéjeket értették is, hanem a belmegelégedésnek fájdalomtól ment állapotát: abban azonban mindnyájan megegyeztek, hogy visszavonulva a közügyektől, önző elzárkozottságban éljenek; s ez untig elég volt Ciceronak, a nagy hazafinak, hogy tőlök egészen elidegenedjék. Szerinte a legbölcsebb férfiak itélete az volt, miszerint az erkölcsi törvény nem az emberek fejéből került ki, sem népek rendeletein, vagy egyezkedésén nem alapszik, sőt inkább öröktől fogva való s olly bölcseség, melly parancsol vagy tilt [2]), s mellynek szentesitése a lelkiismeretben áll. A legfőbb jó, az erkölcstan czélja és az életnek fő szabálya, az erényben, vagy becsületességben, vagy végre abban áll, a mi önmagában dicséretes, a haszon minden eszméje nélkül. S jóllehet a becsületesség néha ellentétben lenni látszik a hasznossal, azért még is mindenkor hasznos.

Erasmus azt mondá, hogy valahányszor Cicerot olvasá, mindannyiszor jobbnak találta magát. S valójában vigaszul szolgál az élet nyomoraiban, s jó tettekre buzditja az embert, midőn az erényt ékesenszóló szavakban magasztaltatni hallja; de ha gyakorlati szabályt akarnánk Ciceronál keresni, üres szavakat, vagy tulságokat találnánk. Nézzük csak nála a stoicismus képtelenségeit: „A bölcs nem bocsát meg semmi hibát, mert a könyörületet gyengeségnek és őrültségnek tekinti. A bölcs, a mennyiben bölcs, habár torzalak legyen is, szép; ha éhen hal is, gazdag; ha rabszolga is, király; a ki nem bölcs, az bolond, számkivetett, ellenség. Egyformán bün, ha valaki csirkét öl meg ebédjére, vagy apját öli meg. A bölcs semmiről sem kétkedik, semmit meg nem bán, nem csalódik, nem változtatja véleményét, nem von vissza semmit.“

Képzelhető-e, hogy illy állitmányok nyomán igazságra hajlitható az értelem, jóságra a szív? Ha az epicureus gyönyörben helyezi a legfőbb boldogságot: jól teszi, ha a bölcsész, a közérzelem tolmácsa, visszautasitja a társadalom-ellenes tételt, szabályt állitva föl a termé-

---

[1]) Plebei philosophi, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur. *Tuscul.* I. 22.

[2]) Hanc video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. *De legibus*, II. 4.

szet gyenge, vagy gonosz hajlamának ellensulyozására; s megkülönbözteti a kellemest a becsületestől, melly kettőnek összezavarása a kötelességek minden alapját lerontja. De minthogy a stoicus tagadja, hogy a gyönyörben áll a jó: hol fogja azt találni, miután a kedély minden vágya gyönyörre irányul? Tegyük föl, hogy létezik absolut jó, s az erkölcsiség az ember akaratának ahhoz ragaszkodásában áll [1]): a józan értelem elfogadhatja-e, midőn azt mondják, hogy Regulus nem szenvede (non aerumnosum), mikoron a carthagoiak által kinoztatott; s hogy az erényes ember Phalaris bikájában is boldog? Az illy bölcsnek képe nagyszerü volt; de ha azt kérdezték Cicerotól s a többi stoicusoktól: valljon található-e illy ember? az egyik erősen állitotta, a másik tagadta; s azért a logica erejénél fogva az ő erkölcstanuk önmagában bomlott meg. Csakugyan az erény és a jóllét különböző dolgok [2]), s egyik a másikat szükségkép nem foglalja magában; mert az erényes szerencsétlen, s az istentelen szerencsés lehet itt alant, hol még nincs vége mindennek. S átalában Cicero az ő szabályaiban nem indul ki átalános elvekből, hanem az élet szemléletéből; használni akar a romai népnek, s azért nem állit föl nagyon szigoru szabályokat. A becsületességet nem helyezi az erkölcsiségben; a nép megegyezésén kivül a lelkiismeret beegyezését is kivánja; azonban ajánlja, hogy ne távozzék el nagyon az ember a közönséges ösvényről, még akkor sem, ha az nem volna összhangzásban a szigoru erkölcsiséggel. Az ügyvéd nem egészen igaz ügyet is védhet; barátainkért tehetünk ollyasmit is, a mit magunkért nem tennénk [3]).

Mindazáltal a becsületességet összecsatolja az illemmel, ollyformán, hogy gyakran azt meg sem különbözteti; azt mondja: mindenki tekintettel legyen tetteiben saját természetére, mellyben mindig van valami hiány; senki sem kötelezteti a lehetetlenségre, s az egyik egy, a másik valamelly más erényre alkalmas. A kötelessé-

---

[1]) Quid est igitur bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur; et quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor bonum. *Parad.* I. Ez paralogismus.

[2]) Ezen állitással Cicero Zenót támadta meg, a ki „nihil utile quod non idem honestum, nihil honestum quod non idem utile sit, saepe testatur; negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint.“ *De offic.* III. 7.

[3]) Quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fide honestissime (Amic. 16.).. ut etiam si qua fortuna acciderit ut minus juste amicorum voluntates adjuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de via, modo ne summa turpitudo sequatur. U. o. 17.

g e k r ől irt müvében nem tesz elegendő különbséget valamelly állapot és az erkölcsi elvek választása között.

Már kezdetben megmondók, hogy az embernek magatartására vonatkozó tanokkal kissé bővebben akarunk foglalkozni, s azért bocsánatkérés nélkül időztünk a bölcsészszel, ki a legtisztább morált tanitá, mire a pogány világ képes lehetett; melly morálnak olly nagy befolyása volt a romai törvényekre és szokásokra. De azért nem sikerült neki eltörölni a pogányok bölcseleteinek uralkodó jellegét, kikre nézve, miként már emlitettük, az ember nem birt absolut, hanem csak viszonylagos s a társadalomnak alárendelt értékkel [1]). Bias, ki szülővárosának földulatása alkalmával vagyontalanul menekülve fölkiáltott: ‚Mindenemet magammal viszem‘,—az egyéni erénynek mintája, miként az a valódi stoicushoz illett. S Cicero valóban nagy hibát követett el, midőn ezen tannal, melly közönyös a másokat érő minden jó, vagy rossz iránt, s azért őket segiteni, vagy gyámolitani hasztalanságnak tartja, Aristotoles- és Platonak a társadalmi állapot elvén alapuló tanait kapcsolja össze; sőt a logica ellen vét, midőn az erény példányául állitja föl azon embert, ki tettei czéljául hazájának gyarapodását tüzte ki. Ennélfogva, ámbár a társadalmi állapot az erénynek egyik alapja, téved az, ki ezt egészen amabban helyezi; ki a haza boldogságát az igazság zsinórmértékeül állitja föl. Ezen erkölcstan által nem igazolta-e Roma a legnagyobb gonoszságokat is? Pedig ehhez tartja magát Cicero, midőn a tökéletes polgár mintáját rajzolja: „Kövessük, ugy mond, a Brutusokat, Camillusokat, Deciusokat, Curiusokat, Fabriciusokat, Maximusokat, Scipiokat, Lentulusokat, Aemiliusokat és számos másokat, kik a köztársaságot megszilárditák, s kiket én a halhatatlan istenek közé számitok; szeressük a hazát; engedelmeskedjünk a senatusnak; támogassuk a jókat; mellőzzük a jelen előnyöket, hogy utódainknak és a dicsőségnek szolgálhassunk; tartsuk azt legjobbnak, a mi legigazságosabb; reméljük azt, a mi inyünkre van, de türjük a velünk történteket; gondoljuk meg végre, hogy az erősek és nagy férfiak teste halandó, de a lélek és erény dicsősége örökké tartó“ [2]).

Ez utolsó szavakban Ciceronak egy másik hibáját is felfedezhetjük, melly még jobban kitünik ott, hol arról értekezvén, miként

---

[1]) A másutt előadott bizonyitványokhoz járul még Plato tekintélye, ki tiltván a hazugságot, s még a bünöst is arra kötelezvén, hogy a biró előtt mondja meg az igazat, e kötelesség alól fölmenti a tisztviselőket, midőn a köztársaság javáról van szó. *De republ.*, V.

[2]) *Pro P. Sextio*, 68.

az erényes ember elegendő önmagának, ellenvetésül a halált hozza föl, s tagadja, hogy ez rossz volna, mert „a dicsőség tuléli azt“ [1]). De hát az ember, ki dicsőség s dicséret után sóvárog, elegendő-e maga magának? Erre vitte őt az eclecticismus.

A haza iránti előszeretet továbbá nem engedett neki józan ítéletet az igaztalanságok fölött, mellyek naponkint szemébe tünhettek. Több könyörülettel viselteték a circusban küzdő elefántok, mint az emberek iránt. Verresnek, mint legnagyobb istentelenséget vetette szemére, hogy egy polgárt keresztre feszittetett; ő, ki nem botránkozott meg azon, ha ezer és ezer ember vonatott naponkint kinpadra [2]). Ugyanazon beszédjében mondja, hogy midőn Lucius Domitius praetor volt Siciliában, egy rabszolga iszonyu nagyságu vadkant ölt meg, a praetor látni kivánta ez ügyes és erős embert; de a mint meghallá, hogy egy dárda elégséges volt neki a szurásra, dicséret helyett megfeszitteté őt azon kegyetlen ürügy alatt, mivel a rabszolgáknak tiltva vala, bárminő fegyvert használni. Megszokva már a romaiaknak istentelen törvényességét, e tett nem lázitja föl a vért annyira az emberben, mint a hidegség, mellyel Cicero az előadást befejezi: „E tett sokak előtt igen szigorunak tetszhetik: én részemről sem igent, sem pedig nemet nem mondok rá“ [3]).

Még ‚a kötelességekről‘ irt könyvében is nem az embert, hanem a polgárt tekinti; s mit sem gondolva a munkás és hasznos tömeggel, csak a tisztviselőknek és hadvezérnek számára állit föl szabályokat. Megtanit, miként szerezhetni tisztességes állást az államban, mint kell viselni magát a kormányon, mint kell kiérdemelni a tiszteletet, s munkálkodni illendően; de egy szót sem tesz a családról, vagy az embernek embertársa iránti rendes viszonyairól. Ezenkivül abban még egy nagy hiány is érezhető, a mit inkább hajlandó vagyok Ciceronak tulajdonitani, mint sem Panaetiusnak [4]), kit ő fordított [5]), vagy kivonat-

[1]) *Laus. Paradox.* II. — Lásd **Rosmini**, *Filosofia della morale.*

[2]) Lásd fölebb 140. és 168. lapon.

[3]) Durum hoc fortasse videatur, neque ego in ullam partem disputo. *In Verrem*, V. 3.

[4]) Panaetius, mint stoicus, nem hanyagolhatá el a vallásos kötelességeket. Cicero jónak látta elhagyni azokat; azután megfeledkezett a kihagyásról, s midőn az I. könyv végén a különféle kötelességekről szól, első helyre teszi az Isten iránti kötelmeket, arra utalva, a miről véleménye szerint fölebb szólott: ‚Prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus. . . Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest‘ etc.

[5]) Lásd *Ep. ad Att.* XVI. 11.; és *De off.* II. 3. Panaetius könyvének is azon czime volt: *περὶ καθήκοντος.*

ban közlött: ő tudnillik hallgat az embernek Isten iránti kötelességeiről. Már pedig e nélkül a becsületesség nem elegendő a kötelesség hathatós megszabására, sem annak szigoru meghatározására, még kevésbbé szentesitésére.

Ugyanazon könyvben, föltéve azt, hogy az ember kötelességei szükségkép föláldozandók a polgári kötelességeknek, azt irja: „Ki megöli a zsarnokot, nem bünös, habár barátja volna is; a romai nép is hathatós erénynek tekinti e tettet. Köztünk és a zsarnokok közt nincs társaság, hanem tökéletes ellenkezés. E szentségtörő fajt kiirtani kötelességünk. Valamint levágjuk a tagot, melly az egész testet megrontaná, szintugy el kell szakitani az emberi rendtől is e vad állatokat, mint a kiknek egyedül arczuk mutat emberit [1]." E heves kitörés több figyelmet ébresztett, minthogy közönséges elveket pengető s hidegen elemző könyvben fordult elő; s igy rendkivül hatott az athenei ifjuságra, melly közt elterjedt, s kétségkivül többeket késztetett a zsarnok-gyilkolók pártjához állani; Cicero azonban csak hamar megutálta őket, s tapasztalnia kellett, miként váltják föl Caesart még nagyobb zsarnokok, kik legkisebb részt sem birtak az ő érdemeiből.

Szóval: Cicero bölcsészetében önvéleményét alig találjuk föl; másoknak véleményeire nézve ingadozó, mint átalában minden dolog azon korban; ismeri a nép hittévelyeit, mégis gyakran összezavarja ezekkel a legbizonyosabb dolgokat, még az Isten lételét és lélek halhatatlanságát is [2]. Tapasztalatból, vagy a világ ismeretéből igaz, helyes, világos tételeket von ki; de a hol fürkészni kell az igazság alapjait, ott bebonyolodik, és homályossá válik. Használva a görög definitiókat, jóllehet a szavaknak nincs egyenlő értelmök; tisztelve a görögöknek különféle előzményekből (praemissae) levont következtetéseit,

[1] Lib. III. 6. 21.

[2] „Saepissime et legi et audivi, nihil mali esse in morte, in qua si resideat sensus, immortalitas illa potius quam mors ducenda est; sin sit amissus, nulla videri miseria debeat quae non sentiatur. (*Ad fam.* V. 16.). Una ratio videtur, quidquid evenerit ferre moderate, praesertim cum omnium rerum mors sit extremum (VI. 2.) Sed de illa...sors viderit, aut siquis est qui curet, Deus" (*Ad Att.* IV. 10.). S teljes gyülekezetben mondá: „Si quid animi ac virtutis habuisset, mortem sibi consciisset. Nam nunc quidem quid tandem illi mali mors attulit? nisi forte fabulis ac ineptiis ducimur, ut existimemus illum apud inferos impiorum supplicia perferre... Quae si falsa sunt, id quod omnes intelligunt, quid ei tandem aliud mors eripuit, praeter sensum doloris?" *Pro Cluentio*, LXI. Rabirius mellett pedig épen ellenkezőt mond.

megszakitja az egyenes okoskodás fonalát, s képtelennek mutatkozik arra, hogy a tudomány mélyébe hasson. Annál inkább, minthogy ezt ő időtöltésből s az ékesenszólás segéd-tudománya gyanánt mivelte, melly által a gyakorlati eszméket fölvilágositsa, vagy kifejezze [1]). Az alkalmazás több izben nemes; s habár nyiltan azt hirdeti is, miként az erényt követni kell, ugy hogy az élet ne veszélyeztessék; hogy a bölcs ember az időhöz alkalmazza magát, s a vihar ellen nem küzd [2]); más részről igen szép dolog Caesar és Marcus Antonius városában ollyas elveket hallani, miszerint a háborunak czélja a béke, s azt csak ugy szabad viselni, ha megtámadást háritunk el általa [3]).

Ha már a bölcsészetben is romai érzelmeket tanusit, hát még a politikában? Közép eszméi által képviseli az erkölcsiség és méltányosság uj fogalmait, mellyek az olasz törvénykezési rendszer szigorán keresztül is utat törtek maguknak. A népnek józan értelme s az elnyomottak szükségei minden bölcsészetnél hathatósabban áttörhettek az aristocratiai korlátokon, s a régi szokások pártolóinak rettegése sem tartóztathatá föl azoknak lerontását.

Az iskolák rendszerei elhatottak a szószékre is, hol egy részről Caesar nyiltan tagadá a lélek halhatatlanságát, mig a stoicismus a kéjelgő közönyösségnek szigoru elveket állitott ellenébe; mellyek azonban nem hogy a régi rendet szilárditották volna meg, sőt inkább fölbomlaszták az öngyilkosság szerencsétlen menedéke által, mellynél fogva akárki is a törvény alól kivonhatta magát.

Cicero Jelleme.

Politikai helyzeténél fogva, miként mai napon mondanók, conservativ volt Cicero; de nem annyira, hogy a veszélyes merényeket fékezte volna. Kedélyes gunyorát s kedves tréfáit a jogtudósok ellen forditá, kik egészen el voltak merülve a formulákba, s babonás hittel rendezték a szavakat és szótagokat, a szertartásokat, a panaszleveleket s a törvénynek teljes önkényü fictioit [4]). Augur létére neveti az auguriumokat; a méltányosságot pártolja a szigoru jog félretételével, s azzal dicsekszik, hogy praetori rendeleteiben előrebocsátja

---

[1]) Lásd **Ch. Garve.** *Philos. Anmerkungen und Abhandlungen zu Ciceros Büchern von den Pflichten.*

[2]) Ita sequi virtutem debemus, ut valetudinem non in postremis ponamus. — Temporibus assentiri sapientis est. — In navigando tempestati obsequi artis est.

[3]) Bellum ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur... suscipienda bella sunt ob eam causam, ut sine injuria in pace vivatur. *De off.*

[4]) *Pro Murena.*

azt [1]; kijelenti, miszerint a jognak kutforrása és szabálya nem a XII táblákban, hanem az ész mélyében keresendő [2]; hogy törvény a méltányosság, azon a mi természetünkbe vésett [3] legfőbb, változhatlan, örök alapeszme, mellytől a senatus nem menthet föl, s mellyet Isten gondolt, megvitatott és kihirdetett [4].

Ámbár Cicero egész életét a közügyeknek szentelte, az állam és törvények körül semmi ujat nem talált föl. A hazaszeretettől elragadtatva levén, nem vala képes megitélni a nemzeti intézményeket az idegenekkeli összehasonlitásnál. A törvényekről irt könyvében egyebet sem tesz, mint a régi romai szokásokat bámulja. Ujabban felfedezett könyvei ‚De republica' — a köztársaságról igen nagy reményeket gerjesztettek; de hát minő uj eszméket mutattak föl? Mint Plato követője, és Roma bálványozója, a jognak kutfejéhez emelkedni nem tud; s minden teendője csak az, hogy Polybius hatodik könyvét leforditja, mellyben ez a romai alkotmányt rajzolja; jóllehet azt igéri, hogy saját tapasztalásából és az ősök hagyományaiból meritett dolgokat fog előadni, mellyek jóval meghaladják mindazt, mit a görögök e részben mondottak [5]. Az igazságnak Platonál jelesen kifejezett eszméjétől eltértek a politicusok, s Aristoteles után tényleges dolognak veszik a formát; ugyanezt teszi Cicero is, mintául állitván föl a romai köztársaságot, s sokkal inkább hizeleg annak, mint sem azt megengedhetné a sok rossz, mellyeknek tanuja volt, s mellyeknek sem okát, sem gyógyszerét ki nem találhatta.

Alkotmány tekintetében legutolsónak tartja a democratiai formát, minthogy a jeles egyéneket csak magasabb fokra emeli a méltóságban; s mindenek fölébe emeli a monarchiát, melly a szenvedélyek háborgását egyetlen egy fő alatt egyensulyozza; azonban a három formának vegyületét ajánlja. A hármas hatalomnak emez eszméjét [6] már a pythagoricus Hippodamusnál föltaláljuk, az ujabb népek pedig foganatba is vették Európában. Illyennek tartja ő a romai köztársaságot, hol a monarchiai elem föltalálható a consulokban, az ari-

---

[1]) *Ad Atticum*, VI. 1.

[2]) *De leg.* I. 5.

[3]) U. o. 6.

[4]) *De rep.* III. 17.

[5]) I. 22. 23.

[6]) Placet esse quiddam in republica praestans et regale; esse aliud auctoritati principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas judicio voluntatique multitudinis. *De rep.*

stocratiai a senatusban, a democratiai a tribunok- és a gyülekezetekben. Azonban a nép hatalmát meg akarja szoritani, s tanácsot ad, miképen lehet annak látszólagos szabadságot adni, tényleg pedig a hatalmat tőle elvenni.

Mindazáltal e könyve szintugy, miként a szónokról irt s Brutus és Topica czimü müvei is, különösen pedig beszédei valóságos ismeret-kincset tartalmaznak a jog történetét illetőleg. És igy e nagy férfiu a romai encyclopaediát tárja föl előttünk. Azonkivül a szép és világos irmodor megörökiti, s terjeszti a nagy elmének gondolatait. Cicero emez iratai népszerü bevezetést képeztek a bölcsészetbe, s azért nagy befolyást gyakoroltak nem csak a következő romai iskolára, hanem az ujabb századok iskoláira is; melly szerencsében a sokkal mélyebben gondolkodó bölcsészek nem részesültek [1]).

Szabadosa, Tyro, összegyüjtötte élczeit és ötleteit, s ez képezte mintáját azon „a n a'-knak, mellyek annyira elterjedtek a Havasokon tul. E gyüjtemény elveszett, de fenmaradt a másik, ugyanazon Tyrotól, melly Atticushoz, Quintus testvéréhez s különféle egyénekhez irt leveleit foglalja magában. Cicero ezen müvei legnagyobb érdeket gerjesztenek az utókornál, pedig nem szánta azokat maradandóságra; s ez oknál fogva eltérőleg olly sok egyéb gyüjteményektől, eme müvei nincsenek fölpiperézve, hanem pongyolába öltöztetve, s nem ugy tüntetik föl őt, minőnek közhelyen mutatkozék, hanem a mint a baráti körben láttatá magát, félelmei-, erényei-, reményei-, gyöngeségeivel, s ezer meg ezer aprólékosságokkal, miket önszeretetből bizonyára elhallgat, ha hihető vala, hogy még más is olvashatja azokat, mint a kihez intézve valának. E leveleket ő s barátjai egymásnak az események benyomásai alatt irták. S mivel épen akkor Roma legválságosabb pontján állott, s rendkivüli fontosságu események készültek, és törtek ki: igen érdekes látni a jellemeknek azon fokozatait, mellyek az átalános előadásban kikerülik a történetiró figyelmét, s megbarátkozni a nagy férfiunak s legjelesebb kortársaknak gondolkozása- és okoskodásaival, kik a közfájdalom érzetében összeolvadva, mindegyik bevallja, mit részéről a köznyomorban szenvedett, s milly keserüség fogja el őket, látva, hogy Caesar által tö-

[1]) Cicero müveinek legelső teljes kiadását, mellyben foglaltatnak a Mai által 1814—1822, Niebuhr által 1820, Peyron által 1824-ben fölfedezett töredékek is, Le Clerc rendezte latin és franczia nyelven 1821—25, 30 köt. 8 adr.; s 1823—27, 35 köt. 18-adr. Pomba kiadása 1823—34. 16 kötetes, 8-adr.

kéletes tétlenségre szorittattak, vagy annak bosszulói által gyanuba és üldözőbe vétettek.

E levelekben semmi mesterséges ékesen-szólást nem találni, s a mi szivén, az nyelvén is; maga a nyelv, kibontakozva minden szónoki szerkezetből, egyszerü, s a rendes társalgási nyelvhez közelit. Jóllehet a sokféle czélzatok, közmondások, bölcs hallgatagság, mi az illy iratoknál nagyon természetes dolog, helylyel-közzel homályt okoznak is: más részről milly bámulatot kelt a későbben lábrakapott feszelgéstől olly távol álló kedves természetesség, az önkényt felötlő tudományosság, az élczek, a szabatosság, s az észtehetséggel szerencsésen párosult izlés [1])!

---

[1]) Tudva van, miként a régieknek számos müvei elvesztek, midőn Egyptom elzáratása miatt megdrágulván a papir, az eredeti irás levakartatott, hogy ujabbnak engedjen helyet. Rendesen a szerzeteseket vádolják e találmánynyal; holott Ciceronak egy levele tanuságot tesz, hogy e szokás már az ő korában gyakoroltatott. „Ut ad epistolas tuas redeam, caetera belle; nam quod in palimpsesto, laudo equidem parcimoniam; sed miror quid in illa chartula fuerit, quod delere malueris quam exscribere, nisi forte tuas formulas; non enim puto te meas epistolas delere, ut deponas tuas. An hoc significas, nil fieri? frigere te? ne chartam quidem tibi suppeditare?“ *Ad fam.* VII. 18. A palimpsestusok- s tyroi jegyekről szólandunk a XIII. könyvben.

Ugyan az ő leveleiből kitetszik még a tisztelet hiánya a levéltitok iránt, s milly bajos volt megismerni a kéziratot. Cicero az ő nevében iratja Atticus által: „Tu velim et Basilio, et quibus praeterea videbitur, conscribas nomine meo. XI. 5. XII. 19. Quod literas, quibus putas opus esse curae dandas, facis commode.“ XI. 7.;szintén igy 8. 12. és gyakrabban. Néha megjegyzi, hogy sajátkezüleg ir, mintha az ő legjobb barátja nem volna képes azt megismerni: „Hoc manu mea.“ XIII, 28. Másutt ugyanannak mondja: „Ugy hiszem, Alexis kezevonását ismertem meg a te leveledben.“ XVI. 15; s Alexis Atticusnak rendes irnoka volt. Brutus a vercellii táborból irja Ciceronak: „Olvasd a levelet, mellyet a senatushoz irok, s ha jónak látod, változtass rajta.“ *Ad fam.* XI. 19. A hadvezér föllhatalmazza barátját, hogy megváltoztathatja a hivatalos jelentést! E megjegyzés De Maistre-től ered. Cicero maga fölnyitja testvére Quintusnak levelét, nagyszerü titkot vélvén találhatni abban, s átadja Atticusnak, azt mondván: „Küldd el rendeltetése helyére; föl van ugyan bontva, de se baj, mert, ugy hiszem, nővéred Pomponia annak pecsétét birja.“

Ez oknál fogva nagy fontossággal birt a pecsét, nagyobbal, mint az aláirás. Valójában az irást, azonkivül, hogy uncialis alakjánál fogva nagyon hasonló volt, könnyen meglehetett hamisitani mind a viasztáblákon, mind a hártyán. Azért történt meg olly gyakran, hogy egészben hamis végrendeletek készültek, miként ez Justinian törvénykönyvéből kitetszik. *De lege Cornelia de falsis*, lib. IX. tit. 22.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Tudósok és történetirók.

A romaiak tudományosságáról átalában nem nagyon kedvező fogalmat nyujt nekünk könyveik olvasása. Livius, ki hazáját dicsőiteni szereti, Polybiust követi s gyakran lefordi tja; még csak annyi fáradságot sem vesz magának, hogy Romának templomait fölkeresve, a régi szerződéseket és emlékeket vizsgálná, mellyek Polybius és Dionysius előtt ismeretesek valának; még a tanultabbak közül is csak kevesen látták Aristoteles müveit, jóllehet másolatai léteztek Románban. Cicero, ki mindent tudott, csak hallomás után ismeri a latinokat, kik ő előtte bölcsészetet irtak [1]). Átalában a régiek nem tudták az idegen nyelveket, s tolmácsokat csak valamelly ügynek elintézésére használtak; maga Caesar, ki olly sok ideig táborozott Galliában, nem értette a nyelvet; s viszont, hogy sürgönyeiből az ellenség valamit ki ne vehessen, a görög alphabetumot használta. Ez az oka, hogy olly gyér és pontatlan ismertetést adtak az idegen szokásokról, s még inkább az idegen vallásokról: Aeschylus teljes tudatlanságban van a persák vallása iránt; Herodot pedig hellen szempontból tekinti azokat. Még azt sem találjuk, hogy a görög bölcsészek lefordittatták volna maguknak az idegen, ugymint persa, hindu, zsidó bölcsészeket. Ez oknál fogva az irók eredeti mü gyanánt magasztalják a forditásokat és utánzásokat; s a mit mi plagiumnak nevezünk, az nálok dicsőségnek tekinteték.

Könyvtárak.

Mindamellett Románban számos könyvtárak léteztek. Paulus Aemilius, gyermekeinek mulattatására, Perseus macedoi király könyvtárát vitette át Romába; Cornelius Sylla Athenéből tejusi Apelliconét, mellyet Tyrannion szedett rendbe, ki maga is harminczezer kötetet gyüjtött össze. Még nagyobbszerü volt a pompaszerető Lucullus könyvtára, ki annak használatát a korabeli tudósoknak is megnyitá, kik ottan tudós értekezletekre gyültek össze. Atticus szintén dus könyvtárt szerzett, hihetőleg számos rabszolgái által másoltatta az iratokat, minthogy az ő házában mindenki tudott irni; azonban nem a tudomány utáni szomj vitte őt arra, mint inkább kereskedést üzött a könyvekkel; kitetszik ez Cicero leveleiből, ki gyakrabban kéri őt,

[1]) Lásd fölebb 374. lapon a 2. jegyzetet.

ne adna el bizonyos munkákat, mellyeket majdan maga számára reméll megvásárolhatni [1]), hogy a számosakkal egyesithesse, mellyeket különféle régiségekkel kapcsolt össze. Valószinüleg minden vagyonosabb romainak megvolt a maga könyvtára, gyarapitva a rabszolgák dolgozatai által; s jóllehet a másolatokat grammaticusok nézték át, összehasonlitva és kijavitva azokat: ezek mégis elhanyagolták kötelességöket, s a szöveg tele van hibával [2]). Első volt Caesar, ki nyilvános könyvtárt alapitott, s annak felügyeletét Varrora bizta; de tervének kivitelében a halál általgátoltatván, azt Asinius Pollio foganatositá. Később Augustus alapitott egyet Apollo templomában a Palatin hegyen [3]), s egy másikat Octavius csarnokában. A nyilvános fürdőknél ritkán hiányzott az olvasó-terem.

Varro (sz. 116. K. e.).

Mindamellett a ki némi szorgalommal tanulmányozta a romai irókat, bámulva látja, milly hanyagul vizsgálták a régiségeket, s alig vették figyelembe az okiratokat, mellyek a történelem szemeit képezik. Megelőzte őket a pelasg hatalmas miveltség; azután pedig az övék a hetruskokéból származott; s vagy nemzeti gőgből, vagy mivel az igaznak kárára vakon hódoltak a szépnek, sem egyiket, sem másikat nem méltatták nagy figyelemre. Nagy tudományu férfiunak tartják Marcus Terentius Varrot, ki, hetvennyolcz éves korában, 490 könyvet irt mindenféle tárgyakról; Cicero magasztalja őt, mint a ki megismerteté Romát a polgárokkal, kik ezelőtt saját városukban idegenek voltak [4]); s a régiek őt egy értelemmel igen tudósnak nevezik. Azonban huszonnégy könyv közül, mellyeket a latin nyelvről

---

[1]) ‚Libros tuos conserva, et noli desperare eos me meos facere posse: quod si assequero, supero Crassum divitiis, atque omnium vicos et prata contemno. *Ad Att.* I. 4. — Bibliothecam tuam cave cuiquam despondeas, quamvis acrem amatorem inveneris; nam omnes vindemiolas eo reservo, ut illud subsidium senectuti parem'. U. o. 10. Nem szép módja ez a kérésnek?

[2]) De latinis (libris) quo me vertam, nescio; ita mendose et scribuntur et veneunt. **Cic.** *ad Quintum*, III. 5.

[3]) C. Julius Hyginus volt ottan a könyvtárnok, ki a méhekről és méhkasokról irt. Julius Atticus és Graecinus a szőlőmivelésről értekeztek.

[4]) *Acad. Quaest.* I. 3.: „Minket, jövevényeket s mintegy idegeneket városunkban, a te könyveid, ugy szólván, haza vezettek, ugy hogy megismerhettük, kik és honnan valók vagyunk. Leirtad a hazának életkorát, a templomokat, a szent dolgok- és a papságnak szervezetét, a házi és hadi fegyelmet, a tartományok és helyek fekvését, megmutattad nekünk minden emberi és isteni dolognak nevét, nemét hivatását, okát stb.“

irt, csak három jutott el korunkig, s azok is tökéletlen állapotban; három könyv a földmivelésről, s némi töredékek. Ha ebből akarjuk őt megitélni, csekély tudományt s épen semmi criticát sem találunk nála; gyermekies a szónyomozásban, s tépelődve keresi távolban azt, a mi kezénél vagyon [1]). Értekezést is irt még Roma eredetéről, s első állapitotta meg a chronologiát, midőn az éveket Roma alapitásától (aera Varronis) számitotta. Megirta még 600 jeles férfiunak életrajzát képekkel; honnan azt lehetne következtetni, miként már akkor a rajzok szaporitásának bizonyos módja ismeretes volt.

T. Livius (59. sz. Kr. e.).

Nem annyira történetnek, mint inkább kisérletnek tekintendők a romai iratok ezen kor előtt [2]); csak ekkor támadtak első rendü irók, s ezek közt a legfőbb: Titus Livius Paduából. A fájdalom, mellyel a nagy férfiak hazájok hanyatlását szemlélték, vagy épen nem hatott Liviusra, vagy a többiektől eltérő módon; mert mig Sallustius, Svetonius, Tacitus azt bizonyitgatják, miképen dönték meg a bünök a köztársaságot: ő azt emeli ki, miképen emelte azt az erény a nagyságnak tetőpontjára [3]), hogy most már saját terhe alatt kell meggörnyednie. Az ő bálványa Roma; ennek szeretete a musa, melly őt lelkesiti, s azon meggyőződéssel, hogy e város örökké fog tartani, annyira elvakitja őt, hogy különbséget sem ismer az erény és az igazság közt; az erőszakot és hitszegést elhallgatja, vagy ha ezt nem teheti, a legyőzöttek hibáinak tulságos nagyitásával mentegeti azokat, s egyuttal azt

---

[1]) Varronak szószármaztatásait már Quintilian kinevette: „Cui non post Varronem sit venia? qui *agrum*, quod in eo agatur aliquid; et *gratulos* quia gregatim volent, dictos, Ciceroni persuadere voluit; cum alterum ex graeco sit manifestum duci, alterum ex vocibus avium? Sed huic tanti fuit vertere, ut merula, quae sola volat, quasi mera volans, nominaretur.“ *Inst. orat.* I. 6.

[2]) Cornelius Nepos, egy töredékben, maga is elismeri a romai történetirók alábbvalóságát, s azt hiszi, Cicero az egyedüli ember, ki e bajon segithet: „Non ignorare debes, unum hoc genus latinarum litterarum, adhuc non modo non respondere sed Graecis omnino rude atque inchoatum morte Ciceronis relictum. Ille enim fuit unus qui potuerit et etiam debuerit historiam digna voce pronuntiare quippe qui oratoriam eloquentiam rudem a majoribus acceptam perpoliverit, philosophiam ante eum incomptam latina sua conformaverit oratione. Ex quo dubito, interitu illius, utrum respublica an historia magis doleat.“

[3]) Ad illa mihi pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros, quibusque, domi militiaeque, et partum et auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina velut desidentes primo mores sequatur animo; deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra, nec remedia pati possumus, perventum est. *Praef.*

követeli, hogy ezek Romának isteni eredetét higyék [1]; s még a részben is fölülhaladja a többi pogány történetirókat, hogy nem annyira ember, mint polgár akar lenni.

Kételkedni valót sehol sem talál; tudja az ősidőkről szóló meséket, s mindegyre ismétli azokat, a nélkül, hogy mellettök vagy ellenök szólana [2]). Terjedelmes levéltárak vannak közelében, csak a Capitoliumba kellene mennie a régi feliratok megolvasására; de mindez nem érdekli őt, mert azokkal nem tudja kiczifrázni előadását, s sokkal kényelmesebbnek találja másolni Polybiust, kit gyakran igen rosszul fordit [3]). Feladata nagyságával ellenkeznék a kormányformának részleteiről szólani: miért is elhanyagolja azokat, hacsak azon zavarok története nem készti őt rá, mellyek egyenlőséget és szabadságot eredményeztek. Még ekkor is párthoz szegődik, s ennek szellemében itéli meg a tényeket; s mintegy bocsánatért esd, midőn a pun háborut félbeszakitva, az Oppius törvénye által előidézett fényüzési kérdéseket tárgyalja [4]).

Egész a lelkesedéssel határos meggyőződéssel eltelve, valódi költői, czikornyás és magasztos irmodorban beszél, miként azon tartomány természete hozza magával, hol a költői ékesenszólás a törvényszékivel párosul. Irmodorának egyforma szépségében kerüli a nyelvnek és gondolatoknak régi kifejezéseit; meglátszik rajta, hogy Augustus korában él, s nagyon szelid szavakkal fejezi ki az erőteljesebb korszakok szenvedélyeit. A jellemek nála a gonoszságoknak és erényeknek eszményképei; a népeket és korszakokat nem akarja rajzolni mindegyiknek sajátságai szerint, hanem valamennyit egy általa ki-

---

[1]) Ea belli gloria est populo romano, ut, quum suum, conditorisque sui parentem Martem ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo, quam et imperium patiuntur. *Praefat.*

[2]) Quae ante conditam condendamque urbem, poeticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur, ea nec affirmare nec refellere in animo est. U. o.

[3]) Igen nagy szórakozottságot találunk Titus Liviusnál. Szerinte egy romai követ megy az aetolokhoz a Thermopylákhoz, Polybiusnak szavait emlegetve *ἐπὶ τὴν τῶν Θερμικῶν σύνοδον*, mellyek Thermi városát jelölik Aetoliában. Egy szerződést a macedonokkal, mellyet Polybius pontosan leirt, Livius félre értett. Pleminius haláláról két hagyományt említ, okát is adja, miért ad elsőséget az egyiknek; s reá csakhamar a másikat fogadja el, a nélkül, hogy említené az elsőt. Két izben említi majdnem ugyanazon szavakkal Fulvius Nobilior diadalát. Mellőzzük még a zavart az adatokban, az általános hanyagságot a kutfők megemlitésében stb.

[4]) Inter bellorum magnorum.... curas, intercessit res parva dictu, sed quae studiis in magnum certamen excesserit. Lib. XXXIV. kezdetén.

gondolt mintára vonja. A köztársaság, vagyis inkább a régi aristocratia felé hajlik, miért is őt Augustus kedves pompejanusának nevezte [1]; de azért az ujabb kormányformát sem gyalázza, sőt rejtegeti saját érzelmeit, s a polgárokat a jelen állapottal kibékiteni törekszik; kedveli a monarchiát, mig ez megfér a törvényszerüséggel, s ez oknál fogva Románk hat első királyát igazságosaknak, a hetediket pedig zsarnoknak nevezi, mivel a senatustól nem kért tanácsot, s a közvélemény fölé emelte magát; és „semmi kétséget nem szenved, ugy mond, hogy ezen Brutus, ki a zsarnoknak elüzése által olly nagy dicsőséget szerzett magának, fölforgatta volna az államot, ha a szabadság idétlen vágya által az előbbi királyok valamellyikét fosztotta volna meg a tróntól" [2]. Ezen Brutust, a köztársaság alapitóját, épen nem részesiti azon magasztalásokban, mellyekkel különben hőseit elárasztani szokta. Mig azt, a mit erénynek tart, égig emeli: a bünt legkevesebbé sem kárhoztatja. Minthogy a csodálatos sokkal költőibb, s élénkebbé teszi az előadást [3]: több fontosságot tulajdonit a természetfölötti, mint sem a földi okoknak, jóllehet Romában ekkor már semmiben sem hittek az emberek.

De ha csupán müvészi szempontból tekintjük a dolgot: milly kedves az ő fellengző előadásának magasztossága, melly egy perczig sem feledi föladatának komolyságát; milly világos a nyelv, melly semmi határozatlant nem tür, 's nem fárasztja a figyelmet! Milly egyszerü csin az előadásban, melly a gondolatnak kecset, az érzelmeknek élénkséget kölcsönöz; milly megható az öszhangzat, melly a történetet a költészet minden bájaival elönti! Milly bámulandó egymásra következése a csodás képeknek, nagyszerü jellemeknek, s mesteri előadásnak! Milly gondosság a körülmények megválasztásában, milly tökély az irmodorban, s mennyi uj meg uj szépséget fedez föl az ember minden ujabb olvasás alkalmával! Ez oknál fogva az ó-kor kevés müveinek elveszte sajnálandó annyira, mint az övéinek [4], s a tudós

[1] Hihetőleg innen magyarázható, hogy olly kevés példányban iratott le az ő müve, s annak egy része, főleg a mi a polgárháborukra vonatkozik, elveszett, Domitian uralma alatt Metius Pompejanus a királyok és hadvezérek beszédeit szavalta el Liviusból; a mi ismét azt bizonyitja, hogy Livius müve ritka volt; de ez előszeretete Livius iránt életébe is került.

[2] *Hist.* II. 1.

[3] Datur haec venia antiquitati, ut miscendo humana divinis, primordia urbium augustiora faciat. *Praef.*

[4] Ezeknek száma Drusus haláláig mintegy 140-re ment. Fenmaradott 35, de ezek sem egy folytában; a második tized teljesen hiányzik.

világot rendkivüli öröm lepte meg, valahányszor hire szárnyalt, hogy azok Konstantinápoly serailjában, vagy Scotia kolostoraiban fölfedeztettek.

Sallustius (az. 86. Kr. e.).

Cajus Sallustius Crispus, romai lovag, született Amiternumban, rossz hirre tett szert magán erkölcsei, még rosszabbra a közigazgatásban elkövetett tettei által. Visszavonulva a közélettől, a tudományoknak szentelte életét, fenhangon hirdetvén, miként egyforma dicsőség jeles tetteket véghezvinni, s azokat előadni; sőt ez utóbbi még nehezebb, minthogy az irónak szavakkal kell utolérni a tetteket, s azonkivül még rosszakarat-, irigység-, hitetlenséggel találkoznia.

Olly időkorban élt, midőn a nép már elaljasodott, és megromlott, a senatus megvesztegettetett, a lovagok mások könyüivel s az igazsággal kereskedtek, az erény lábbal tapostaték, a népjog helyébe önhaszon vagy kedvezés lépett, s a köztársaságot nem annyira saját intézményei tarták fön, mint inkább némelly nagyoknak érdemei, kik az uralomra törtek: Cato törvények, Cicero ékesenszólás, Crassus arany, Pompejus népszerüség, Caesar fegyverek, Catilina összeesküvés által. Ezen hanyatlást Sallustius igen erélyes vonásokkal rajzolja, előadva a Jugurtha elleni háborut, Catilina összeesküvését, s elveszett öt könyvében a romai köztársaság történetét, e két nagy episod közti időszakban [1]). Catilina történetéből épen nem nyerünk felvilágositást az iránt, mi czélja volt Catilinának; s ennek abbeli dicsvágya, hogy Sylla uralmát utánozza, nem elegendő azon tüzvész magyarázatához, melly egész Picenumot, az Abruzzot és Apuliát lángba boritá. Talán a békeszeretet inditá Sallustiust arra, hogy mélyen hallgasson a tervekről, melyekben ő maga is részt vett; s Catilina, bármilly nagy lázadó volt is, a történetirónak szemrehányásai mellett is milly szép szinben áll a legjobb consul s hatalmas szónok silány dicsérete mellett, mellyet ő Ciceroról mond!

Caesar Sallustius barátja, Cato ellensége volt; lássuk tehát mint vélekedik róluk: „Miután fényüzés és gondatlanság által a város romlásnak indult, jó ideig egyetlen nagy tehetségü férfiut sem tüntetett föl. Azonban, a mennyire én emlékszem, P. Cato és C. Cae-

[1]) Petrarcha mondja leveleiben, miként e történetek már az ő korában elvesztek; s hitelt érdemlő irókban olvasta, miként Sallustius, hogy annál hivebben megirhassa az afrikai dolgokat, a pun könyveket forgatta, sőt a hely szinére is elment. Ritka szorgalom a romaiaknál.

sar egészen eltérő jellemmel birtak. Származásuk-, koruk- s ékes-szólásra nézve majdnem egyenlők voltak, szintugy nagylelküség és dicsőség tekintetében. Caesar nagynak tartotta magát jótékonyság és bőkezüség, Cato becsületes élet által; amaz szelidség és szeretetreméltóság által tünt ki, emennek ékessége volt a szigor; Caesar adakozás, gyámolitás, bocsánat, Cato pedig az által szerzett magának dicsőséget, hogy semmit sem adott; az egyik menedéke volt a nyomorultaknak, a másik romlása a gonoszoknak; amannak udvariassága, emennek szilárdsága magasztaltatott. Caesarnak kedvencz föladata volt fáradni, őrködni, barátjainak ügyeit előmozditani, a magáét elhanyagolni, semmit meg nem tagadni, a mit megadni érdemes lehetett; maga számára nagy polczot, sereget s ujabb harczokat ohajtott, hogy érdemével ragyoghasson. Catonak törekvése volt a szerénység, ildomosság, mindenek fölött a szigoruság; nem vetélkedett gazdagságban a vagyonosokkal, nem pártoskodott a pártosokkal, hanem vetélkedett vitézségben a hősökkel, szeméremben a szerényekkel, s részrehajlatlanságban az ártatlanokkal; s minél kevésbbé vágyott a dicsőségre, annál jobban követte ez lépteit."

A Jugurtha-féle háboru csábitó anyagot nyujtott neki uj helyek, uj pártok leirására, s az afrikai ravaszság és romai romlottság közti ellentét kitüntetésére; s a népszerü történetiró minden alkalmat megragad a patriciusok büneinek földeritésére, mellyek most már tetőpontjokat elérve, pártjoknak megbukását vonták magok után. Sallustius politikája különösen kitünik ama beszédben, mellyet Marius ajkaira ad, ki a nép lelkesedése által consullá választatott: „A nagy többség, oh quiritesek, nem azon módon viszi a consulságot, mellyel azt kereste: kik azelőtt szorgalmasak, alázatosak, mérsékeltek valának, most henyeségben és gőgösen töltik az időt. Nem ugy cselekszem én; mert tudom, hogy mindenkinek szemei rám függesztvék. Ti azt akarjátok, hogy Jugurtha ellen háborut viseljek, a mit a főurak kancsal szemmel néznek. Lássátok ti, valljon czélszerübb-e a vállalatot egy régi nemzetségből származott férfiura bizni, kinek jeles ősei voltak, s a hadviselésben semmi tapasztalása nincs; ki retteg és megijed, s a népközül választ valakit tanácsadóul, mit kelljen tennie; mert gyakran megesik, hogy az, kit ti vezérnek választtok, egy más vezért választ magának. Tudok ollyanokat, kik, midőn consulokká lettek, az ősök és görögök tetteinek olvasására adták magukat [1]). Én, uj em-

[1]) Talán Lucullusra czélzott?

ber, a dolgokat, mellyeket ők olvasnak, magam láttam; a mit ők könyvekből, azt én csatatéren tanultam. Ők megvetik nemtelen származásomat, én az ő tétlenségöket; nekem a szerencsét vetik szememre, nekik büneiket; s ha őseiktől meg lehetne kérdeni: valljon őt ohajtanák-e inkább utódjoknak, vagy engem? bizonyára azt felelnék, hogy a jobbat akarják fioknak ismerni. Midőn hozzátok szólanak, mindenkép magasztalják őseiket, s érdemeiket azoknak dicső tettei által vélik nevelhetni; sőt ellenkezőleg, épen ezen körülmény helyezi nagyobb világosságba elfajultságukat. Illyesmivel kérkedni nem tudok, de előadhatom saját tetteimet; származási táblákat előmutatni nem tudok, hanem lándzsát, zászlókat, hadi jutalmakat, tiszteletreméltó sebhelyeket: ezek az én czimeim, mellyeket nem örökségben nyertem, hanem saját életem veszélyeztetésével szereztem. Nem is tudok én czikornyásan beszélni, nem tanultam a görög nyelvet; hanem megtanultam verni az ellenséget, seregeket vezetni, egyedül csak a gyalázattól rettegni, hideget, meleget, éhséget, szomjuságot türni. Ehhez fogom szoktatni a katonákat is, nem tartva fön számukra a fáradalmakat, részemre pedig a puhaságot; a mi annyi volna, mint uraságot gyakorolni a sereg fölött, nem pedig azt vezérleni. Engem durvának neveznek, mert nem tudok nagy vendégségeket rendezni, nem tartok bohóczot, sem drágább szakácsot, mint házfelügyelőt; s megvallom, atyámtól hallám, miként az ékszerek a nőt, a munka a férfiut ékesiti; a derék embereket inkább dicsőség illeti mint gazdagság, nekik fegyver való, nem pedig pompás butorzat. Maradjanak tehát ők szokott foglalkozásaiknál, a bornál és szerelemnél: ifjak és öregek töltsék el idejöket vendégeskedésben, tömjénezzenek hasuknak és egyébnek: hagyják nekünk az izzadságot, port s egyéb hasonló dolgokat, mellyek kedvesebbek nekünk amazoknál. De még ezt sem türik; s miután gonoszságokkal mocskolták be magukat, a jobbaknak jutalmát is elrabolják; a henyeség és élvvadászat nekik ugyan nem árt, hanem a köztársaság romlását siettetik "

E pontot azért hoztuk föl, mert fölvilágositja a történetet, egyszersmind a szerző szándékát; ki bámulandó ügyességgel viszi vissza okaikra a tényeket, kimutatva, miként Roma az ő bünei által hozta létre szükségképen Catilinát, s a középszerü Jugurthában ép olly kemény ellenfélre talált, mint a nagy Hannibalban. A tőle fenmaradt töredékek után itélve, annál inkább sajnálandó, hogy többi iratai elvesztek; igen élénken rajzolja a jellemeket, mértékletes az ékességekben, örökbecsü nála a rövidség, hatásos a stylje; mi végre az ő korában

már elavult szavakat [1]), merész képleteket s görög kifejezéseket használ [2]).

Ugy látszik, mintha e részben is a régi időket tartotta volna a romaiak szeme elé; mert előadásában kifogyhatatlanul dicséri a régieket, kik vallásosak és józan életüek levén, a templomokat kegyelettel, házaikat diosőséggel áraszták el; a legyőzöttektől egyedül a lehetőséget vették el rosszat cselekedni; miglen később Sylla diadala minden tekintetben puhasághoz szoktatta őket: a legválogatottabb ételeket keresték föl tengeren és szárazon; időnek előtte aludni mentek, s a takarékosság, mértékletesség, szemérem helyébe a pazarlás, kéjvadászat és szemtelenség léptek.

Sallustiust olvasva, majdnem egy második Fabriciusnak, vagy Cincinnatusnak tartaná őt az ember; holott ép ellenkezőleg féktelen kéjvadász volt [3]), s fényüzésben vetélytársa azon Lucullusnak, kinek müveit ajánlá; a Catilina- és Clodius-féle kicsapongásokban és zavargásokban részt vett; Milo által házasságtörésben rajt kapatván, megostoroztatott, és pénzbeli birságra itéltetett; Romában palotákat épitett pompás kertekkel, mellyek most is nevét viselik, s nagy részét elfedték azon völgynek, melly elválasztja a Quirinalist az átelleni dombtól (collis hortulorum), s hol olly szivesen tartózkodtak a császárok [4]). A Jugurtha elleni háboruban kincseket gyüjtött magának; a legyőzött Numidia kormánya rá bizatván, e tartományt kizsarolta; később Caesarnak egy milliót fizetett, csak hogy pártfogását megnyerhesse. Mellőzve egyebeket, csak annyit mondunk, hogy egy megromlott városban a senatorok jegyzékéből kitöröltetett.

Bizonyára szép dolog, ha az iró tetteiben is ollyannak mutatkozik, a minő irataiban; s ekkép föltünteti ama bámulandó öszhangzást a gondolat, szó és tettek közt, melly egyedül mutat a lélek ép állapo-

---

[1]) Et verba antiqui multum furate Catonis
Crispus romana primus in historia. **Martialis.**

[2]) Quintilianus például hozza föl ezt: ‚vulgus amat fieri.' Svetonius a *Grammaticusok életrajzaiban* emliti, miként Sallustius Attejus görög philologus által archaismusokat és adomákat gyüjtetett, használatul irataiban.

[3]) Tutior at quanto merx est in classe secunda!
Libertinarum dico, Sallustius in quas
Non ninus insanit, quam qui moechatur, etc.
Horat., Ep. II. 46.

[4]) Ezen kertekben ásatott ki a *Faunus*-nak nevezett csoport s a *borghiai edény*. Pompejiben emeltetett háza temérdek becses, s ritka müvészi tárgyakat tartalmazott.

tára. Ha nem ugy áll a dolog, akkor legalább a képmutatást tekintsük hódolat gyanánt, mellyet a bün az erénytől nem tagadhat meg.

Caesar (sz. 100. K. e.).

E kornak legdicsőbb emléke kétségkivül Julius Caesar Commentárjai, emez egyedüli, valóban eredeti romai történet; Xenophon ‚Visszavonulása' nem is hasonlitható hozzá, melly elég szép ugyan, de csekély fontossággal bir, akár a benne előadott tényt, akár az előadót illetőleg. Mai napon alig van ember, ki csak némi részt vett is a közügyekben, hogy számos kötetekben ne kivánná előadni emlékiratait, miután a sajtó utjáni terjesztés tetemes segitségére van. Ellenkezőleg a kéziratok terjesztésében tapasztalt nehézség a régieket arra készteté, hogy röviden és szabatosan irjanak; mindamellett más részről ügyesebbek voltak a szétszórt mellékesemények összeállitásában, holott jelenleg fő divat a részletezés és eldarabolás.

Caesar tehát mindenek közt legjobban levén értesülve korának és hazájának erejéről és hibáiról, a legnagyobb vállalatokat vékony kötetben adja elő; s az ő természetes egyszerüsége, s világos, tiszta szabatossága; mellynél fogva egy szóval sem mond többet, vagy kevesebbet a szükségesnél, már akkor is igen nagy becsben állott legtanultabb kortársainál [1]), s méltó utánzóra mai napig sem talált [2]).

A nyugodtság, melly a görög történelemnek nagyságát képezi, a romaiaknál föl nem található; ezek csak politikai szenvedélyek után kapkodtak, s inkább hajoltak a személyes erkölcsi, mint sem a történeti itélethozásra; de a‚Commentariusok' e részben kivételt képeznek. Ki az emberi kedélyt ismeri, nem fogja elhinni, hogy Caesar pártatlan maradt volna saját tetteinek előadásában; s ámbár nincsenek történetirók, a kikkel összehasonlithatnók őt, a kissé figyelmes olvasó hamar kitalálhatja előadásában a tartalék-gondolatot, s azt, mit elhallgatott; rá fog ismerni az ügyességre, mellyel bizonyos körülményt kiemel, s egy másikat homályban hagy. De mivel azt, mit előad és leir, maga gondolta és érezte: ép azért nem is található föl nála az

[1]) Nudi sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis, tamquam veste, detracto: sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam, ineptis gratum fortasse fecit, qui volunt illa calamistris inurere; sanos quidem homines a scribendo deterruit: nihil enim est in historia pura et illustri brevitate dulcius. **Cic.** *De orat.* 75. — Summus auctorum divus Julius. **Tacitus.** — Tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat. **Quint.**, *Inst.* X. I.

[2]) A *Galliai háboru* 8-ik könyve közönségesen bizonyos Hirtiusnak tulajdonittatik, ki egyszersmind commentárokat irt az alexandriai, afrikai s spanyol háboruról.

ingadozás és határozatlanság, melly a többi latin iróknál idegen irók utánzására mutat. Midőn Sallustiust, Liviust, Cicerot olvasva, Thucydides, Herodot, Demosthenes és Plato jut eszünkbe : a Commentariusokban egyedül csak Caesar áll szemeink előtt, Caesar a győzhetlen hadvezér és hasonlithatlan iró [1]).

Számos védbeszédeken kivül irt még tragoediákat, két könyvet a nyelvtani hasonlatokról, értekezéseket az auspiciumokról, a jóslatról, a csillagok járásáról, egy Iter czimü költeményt, s egyéb költeményeket, mellyek közül egy igen elmés epigramma maradt fen, irva egy thrák ifjura, ki a jégen csuszkálva, a Hebrus vizébe fult [2]).

Cornelius Nepos.

Cornelius Nepos világtörténetet irt három könyvben [3]), s egyéb müveket, mellyek azonban elvesztek; csupán némi töredék maradt fen, s Cato és Atticus életrajzai, mellyekben az irmodor igen jeles. A hires görög hadvezérek életrajzai, mellyek az ő nevét viselik, egészen elütő eszmemenet- és szerkezettel, szokatlan formákkal, sőt soloecismusokkal, a hanyatlás korából származó férczmünek lenni látszanak. A szerző nagyon kevéssé ismeri a tényeket, azokat rosszul választja meg, mit sem törődik az egyének rajzolásával; minden szinezet nélkül az eszmékben, s élénksége nélkül az irmodornak, a korszakok vagy egyének ismeretét semmiben sem mozditja elő [4]).

---

[1]) Akkoriban még nem ismerték a titkos jegyeknek használatát ; Caesar ugyanis, midőn biztos levelet akart küldeni, legjobb módnak találta azt görög betükkel irni. ‚Hanc graecis conscriptam literis mittit, ne intercepta epistola nostra ab hostibus consilia cognoscantur. L. V.

Caesar, ki olly soká csatázott Galliában, ennek nyelvét nem ismerte ; s az I. könyvben emliti, hogy midőn fontos dolgokról akart értekezni Dovitiacussal, ‚quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Tracillum principem Galliae provinciae, cum eo colloquitur.‘

[2]) Thrax puer, adstricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas ;
Dumque imae partes rapido traherentur ab amni,
Praesecuit tenerum lubrica testa caput.
Orba quod inventum mater dum conderet urna,
„Hoc peperi flammis, cetera (dixit) aquis.“

Mások e verseket C. Germanicusnak tulajdonitják.

[3]) .... Ausus es unus Italorum,
Omne aevum tribus explicare chartis,
Doctis, Jupiter ! et laboriosis. **Catullus.**

[4]) Miután Cornelius leginkább fo1 og az ifjuság kezén, a tényekben elkövetett némelly hibáit itten fölemlitjük :

Trogus Pompejus.

Trogus Pompejus ‚Historiae Philippicae' czimü müvét csak azon kivonatból ismerjük, mellyet Justinus készitett; s ha ez megtartja a rendet, abból azt kellene következtetni, hogy az eredetinek irója sem az elrendezéshez, sem a tények összekapcsolásához nem ér-

---

Miltiades életrajzában Miltiadest, Cimon fiát, Cypselus fiával zavarja össze. Ez utóbbi athenei gyarmatot vitt Chersonesusba, hol tyrannismust alapitott; testvére volt Cimon, ki nemzette Stesagorast és II. Miltiadest, ki Plataeánál diadalt aratott. Igy mondja Herodot, VI. 34.; de már Pausanias, VI. 19. 3., ugyanazon hibába esik Corneliussal.

*Pausanias*ban, 1. fej., Dariust Xerxessel összezavarja. Mardonius Dariusnak veje, Xerxesnek sógora volt. Lásd **Herodot**, VI. 43.

*Cimon*nál, 2. fej., a mycalei csatát, hol Xantippus és Leotychides győztek 479-ben, összezavarja azzal, mellyet 9 év mulva Cimon vivott ki Eurymedon mellett.

*Pausanias*ban, az 1 fej. végén s a 3-ik fej. kezdetén a tények rende föl van forgatva, az események is összezavartatnak, mellyeket Thucydides, I. 130—134., szerint kell rendezni.

Ugyanazt mondhatjuk *Lysander* 3. fej.-ről, hol ezen hadvezérnek Ásiában tett két rendbeli utazásaiból, mellyek közt hét évi távolság van, csak egyet csinál. Utasitásul szolgálhat **Xenophon**, *Hellen.* III. 4, 7 - 10.; **Diodor**, XIV. 13.

Nagyobb rendetlenség uralkodik *Chabrias* 2. fej., hol Agesilaus Egyptomba utazik, holott Boeotiában is elég teendője volt; azután pedig ő maga *Agesilaus*nál nem is emliti ezen utazást. Nem Nectanebus, hanem Tachus királyt segitette Chabrias, későbbi Agesilaus.

*Agesilaus*ban, 5. fej., ennek tulajdonitja a corinthusi győzelmet, holott az Aristodemust illeti meg. Lásd **Xenophon**, *Hellen.* IV. 2. 9—25.

*Dion*nál, 2. fej., eloszlik a zavar azon megjegyzés által, hogy Plato 3 izben utazott Siciliába: először az idősb Dionysius alatt, ki őt rabszolga gyanánt adatta el, holott Dion csak 14 éves volt; továbbá Dionysius halála után; harmadszor, midőn Diont kiengesztelte az ifjabbik Dionysiussal, a kinek, nem pedig az idősbnek tulajdonittatik, hogy őt meghivta *magna ambitione.*

Hannibal nem indult meg azonnal Roma ellen a cannaei csata után (*Ann.* 5.), hanem miután Campaniában kipihente magát. Az e hősnek tulajdonitott hadi fortélyok vagy ostobaságra, vagy őrültségre mutatnak: kinek jutna eszébe azt képzelni, miként Antiochust megkérte volna, hogy az ellenséges hajókra viperákkal telt száz meg száz edényt hajittasson? Tehát olly könnyü azokat a viperákat összegyüjteni!

*Conon*nál, 1 fej., azt mondja, miként e hadvezér nem volt jelen az aegos-potamosi csatában; de Xenophon ellenkezőt állit. *Hellen.* II. 1. 28. 29.

Bizonyos görög iróban olvasván ἔμφυλος τίς, azaz: egy az ő törzséből, e szóból Emphyletus tulajdon nevet csinált *Phocion életrajzában.*

Minthogy az első hibákat olly bajos kiirtani, megérdemlené, hogy ezen eltérések, mint szintén egyebek, mellyeket föltalálhatni az ifjuság számára készitett Anthologiákban, kijelöltetnének. Lásd P. H. **Tzschucke**, *Comm. perpetuus in Corn. Nepotis excell. imp. vitas.* Göttinga.

tett. Szintugy elvesztek Sextus, Cnejus Gellius, Clodius Licinius, Julius Graccanus, Otacilius Petitus történeti müvei; melly utóbbi volt az első szabados, ki a tudománynak olly ágára szentelte magát, melly valóban szabad és nemes gondolkozást igényel. Ekképen jártak L. Lisennanak, Pomponius barátjának, Hortensius- és Pollionak művei, s a jelesebb családok származási táblája, összegyüjve Pomponius Atticus és Valerius Messala Corvinus által. Saját történeteiket irták meg Augustus, Aemilius Scaurus, Lutatius Catulus, Cornelius Sylla, Cicero, Vipsanius Agrippa, többnyire görögül; de semmi sem maradt fön azokból. Juba, a Caesar által legyőzöttnek fia, Afrikának és Arabiának földrajzát készité el, egy romai történettel együtt, mellyet Plutarch pontosság tekintetében nagyon dicsér. Julius Hyginius az olasz városok eredetéről értekezett minden criticai tehetség nélkül; csak az kár, hogy Plinius őt követte, s Claudius császárnak husz könyvben megirt hetrusk történetét figyelembe sem vette.

Legrégibb idők óta a történeti eseményeket ‚annales' ekbe jegyezték föl a főpapok; de a Gracchus-féle lázadások korában e szokás fenakadt. Caesar első alapitá meg a senatus és a nép határozatainak naplóját, s azokat kihirdetteté; Augustus szintén megrendelé az előbbinek folytatását, de azt nyilvánossá tétetni nem engedte, s a szerkesztőt ő maga választá [1]). A néphatározatok naplójába irattak a törvényszékek elé vitt vádak, az itéletek, a tisztviselők beigtátása, a középitmények, később pedig a fejedelmek születése, tettei és halála. Hasonlitanak tehát az ujabbkori hirlapokhoz; azonban fontosság- s kiterjedésre nézve azoktól felette különböznek [2]).

Halicarnassi Dionysius.

Halicarnassi Dionysius görög nyelven irt történetet Troja bevételétől egész a pun háboruig, vagyis azon évig, mellytől Polybius kezdi a maga történelmét. Csak tizenegy könyv maradt fön azokból Roma épittetésének 306-ik éveig, midőn a decemvirek megszüntével a consulság helyreállittaték. Már azon törekvése, hogy Roma nagyságát dicsőiti, s csekély kezdetét magasztalja, gyanussá teszi őt, valamint művének arányos rendje is; mert alig hihető, hogy durva és rendezetlen krónikákból egy szabályos, és minden részében bevégzett

[1]) **Svetonius**, in *Caes.* 20., in *Oct.* 36.

[2]) Le Clerc, az ő művében: *Naplók a romaiaknál* (Paris, 1838.), nem csak azt igyekszik bebizonyitani, hogy nekik hirlapjaik voltak, mint jelenleg vannak: hanem hogy ezek és a főpapi évkönyvek által a régi kor történetét tisztába lehet hozni a mit a critica megtagadni szeret.

egészet állithasson elő, képzelő tehetségének segélye nélkül. Freret s utána többen azon véleményben vannak, miként mindaz, mit Olaszország őslakóit illetőleg mondott, merő költemény. De ha meggondoljuk, miként ő épen Cicero halála után, Varro életében jött Rómába, midőn Cato a városok eredetéről szóló munkáját irta; hogy ő minden tartománynak és városnak évkönyveit és feliratait lemásolta, mellyek a municipalis szerkezetnél fogva hiven megőriztettek, s meg nem hamisittattak: legalább annyi hitelt tulajdonithatunk neki, mint bármelly más történetirónak [1]).

Bármiként álljon is a dolog az ősidőkkel, Dionysius, ki Rómában idegen volt, annak kormányformáját részletesen leirja; s jóllehet nem fogja föl mindenkor annak szellemét, mindazáltal a régi jognak legdusabb forrását képezi. Csakhogy egy részről, hazája szereteténél fogva, mindennek eredetét konokul Görögországban keresi; más részről valódi csodálkozás-, vagy hizelgésből a romaiakat magasztalja, mint legigazságosabb és legmérsékeltebb népet, melly ötszáz évig tartó erőszakos küzdelmek alatt soha nem ontott vért a forumon; melly a tartományok meghóditása s a nemzetek elnyomása által csak igazságot gyakorolt. Ollyakra is talált, kik ezt elhitték neki. Igaz ugyan, hogy használja a criticát, de csak azért, hogy másokat verjen le vele, s nem hogy saját előadását tisztitsa meg általa.

Szemtanuja volt az ékesenszólás hanyatlásának Görögországban, s a Sándor halála után behozott ásiai dagályosságnak, melly nem vala képes kárpótlást nyujtani a valódi szépért; hasonlitván az ágyashoz, ki a törvényes nő fölött uralkodik a háznál. Szónok létére is tudta ő méltányolni az államnak valódi politikai állapotát, melly szükségképen elölé az ékesenszólást ott, hol szólani veszélyes dolog volt; s talán az uralkodók iránti hizelgésből tetszését leli abban, hogy Roma jó példaadásával Görögországban az ékesenszólás némileg fölemelkedett; s hogy annak ujjászületését előmozditsa, rhetoricai könyveket irt, mellyekből csak egy kis töredék maradt fön számunkra. Nagy része az általa előadott módoknak, miként Ciceronál is láttuk, mai napon nem alkalmazható; több pont érthetetlen, főleg a szavak

[1]) Mai bibornok az ‚Ambrosiana' könyvtárban Dionysiusnak számos töredékeit fedezte föl, mellyek kiadásának elébe bocsátott egy értekezést halicarnassi Dionysiusról és az ő érdemeiről. Petit-Radel szintén, az academiai értekezései közt 1820-ban azt bizonyitgatja, hogy az jól értesült és igazmondó volt; s ha megengedjük is ezt neki a pelasgok- és olasz városokra vonatkozólag, Roma iránti részrehajlása nagyon is kitünő.

elrendezéséről szóló értekezésében. A régi irók sajátságait vizsgálva, ollykor a szépnek valódi fogalmára emelkedik; de gyakrabban aprólékosságokban vesz el criticája, mellyek iskolai gyakorlatképen türhetők ugyan, azonban Plato- és Thucydidesre alkalmazva, valóban nyomoruságosak.

Diodorus Siculus.

Ugyanezen korhoz számitják, habár azt pontosan nem lehet is meghatározni, Diodorust, Siciliának Argyrium városából. Mint legutolsó a görög történetirók közt, ezeknek tanulmányait hasznára fordithatta, s hihetőleg valamennyiből, még az elveszettekből is kivonatot készitett. Harmincz évi kutatás után fogott munkájához; utazott, hosszabb ideig Romában mulatott, melly város ekkor minden miveltségnek központja, s minden népeknek gyülhelye volt.

Ő volt az első az ismert történetirók közül, ki terjedelmesebb szempontból indulva ki, az egyetemes történetet tárgyalta. Mindazáltal a történelem nemesebb fogalmát, ugy látszik, csak azért fejtette ki [1]), hogy megmutassa, milly nagy a távolság az irónak feladata, s annak foganatositása közt. A korszakok felosztása nála egészen önkényes, a tárgy felosztása darabolt; Sándor korához jutva örömét fejezi ki a fölött, hogy ennek uralkodása alkalmat nyujt neki a többi népek történetének beszövésére, de a mihez ő nem ért; előadása néha szónoki, s az üres mondatok annál nagyobb unalmat okoznak, mennél szárazabb a tárgy, mellyel foglalkozik.

Történelmi könyvtárának negyven könyvéből csupán az öt első maradott fön, továbbá a 11-től a 20-ikig; azonban a 16. és 17-ik könyv hiányos. Eleinte az ethnographiai módot követi; az ötödik könyvnél pedig már annalista lesz. A négy első könyv a vallásokról s a trojai háborut megelőző tényekről szól; az ötödik a szigetekről; a következő ötben keletnek régi birodalmairól s Görögország ügyeiről szólt Xerxes hadjáratáig, s ezeknek elveszte annál sajnálandóbb, mennél kevesebb adatok maradtak fön eme korszakról. A 11-ik könyvben leirja a persa fejedelem hadjáratát s az eseményeket macedoi Fülöp koráig; a 18-ikban Sándor hadjáratát; a három következőben utódainak viszontagságait; az utolsó husz könyvben addig terjeszkedett, midőn Caesar a romai birodalom határául a brit tengert tette, s kétségkivül itten elmondá a romaiakról, a mit a többi köny-

[1]) A I. *fölvilágositó jegyzet*ből látható, minő véleménynyel volt ő a történetirásra nézve, s minő föladatot tüzött ki magának; a mit azonban meg sem tartott.

vekben elhallgatott. És igy tizenegy századra terjed ki előadása; számos ismereteket köszönünk az első könyveknek, csakhogy azokba sem élénkséget önteni, sem rendet hozni nem tudott.

Magasztalták itélő tehetségét két vagy három criticájaért, mellyek jelesek ugyan, azonban csekély fontossággal birnak; egyébkint nem csak hogy minden mesét elhisz, hanem még szidja is azt, ki kétkedni merne; s minden képtelenségek előadása által azoknak még nagyobb fontosságot tulajdonit. Plinius abbeli dicsérete, hogy ő volt első a görögök közt, ki a gyermekies tréfáktól tartózkodik, csupán a müvek czimére vonatkozik, mellyeket azelőtt pandecták, musák, enchiridion névvel volt szokás nevezni [1]). Egyébiránt a görög meséket mindenüvé átülteti, mindenütt Jupitert és Apollot talál; a chronologiában pedig egészen zavart. Jóllehet a történetek szinhelyeit fölkereste, mindamellett csak elődeit másolja, s hallomás után beszél, a nélkül, hogy saját nézetét megállapitaná; sőt még az anyagokat sem használta föl eléggé, mellyek olly nagy bőségben kinálkoztak neki; s minthogy a kutfőket nem idézi, a critica nem is igen szólhat hozzá, mennyire érdemlik meg a hitelt a nála felhozott tények?

Diodor irmodora, mondja Sainte-Croix [2]), könnyü, világos, egyszerü és keresetlen; de midőn az istenekről szól, czikornyás- és képletessé válik, minthogy a költők és regélők előadását másolja. Ő nem merül el az atticismusban, sem czifra kifejezésekben, hanem a mérsékelt irmodorhoz tartja magát, melly a történelmet megilleti. Néha azonban áradozó; hiányzik nála az összefüggés és rend; előadása gyakran zavart, nem tudja elhelyezni a tényeket, sem kellő világosságba állitni azokat, s egyik eseményt a másikból következtetni. A régiek előadását fölhasználva, megfosztja azt minden kellemtől; az övében sem lelkesedés, sem dramai érdekesség nem található. Hideg, egyforma elbeszélés mellett, megveti az ékesszólás segédkezét, s megrója a visszaélést, mellyet korában a szónoklatokkal gyakoroltak. Itéletei azonban eléggé józanok; a dicséretet, vagy megrovást pártatlanul osztogatja; nézetei közönségesek, de nem aljasak; ő maga pedig józan értelmü, becsületes ember.

A görögök közt többen is foglalkoztak a történelemmel. Rhodusi Castor egyike volt az elsőknek, kik a chronologiát feszegették [3]);

---

[1]) Primus apud Graecos desiit nugari Diodorus. *Praef.*

[2]) *Sándor történetirőinak vizsgálata.*

[3]) *Χρονικὰ ἀγνοήματα περὶ θαλασσοκρατησάντων.*

mitylenei Theophanes, barátja Pompejusnak emlékiratait készité, kitől polgártársai a lesbosiak számára kegyelmet nyervén, ezek őt apotheosissal jutalmazák meg; a mi családjának szerencsétlenségét vonta maga után, minthogy gyanakodó irigységből unokáit Tiberius mind megölette. Alexandriai Timagenes, Gabinius által mint rabszolga hurczoltatván Romába, szakács, teherhordó, rhetor, s végre Augustus történetirója lett, ki egy élcz által sértve érezvén magát, őt az udvartól elüzé; honnan Asinius Polliohoz menekülve, megirta Sándor- és utódainak történetét (*περὶ Βασιλέων*), mellyet Quintus Curtius is használt; de ezen müvek, valamint Polybiusnak rhodusi Posidonius által eszközlött folytatása is elveszett. Hihetőleg ezen korban élt Memnon, ki hazájában, Pontusban, Heraclea történetét irta, s mindazon népekre, mellyek vele érintkezésbe jöttek, kiterjeszkedett.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Romai költészet.

Lucretius (az. 95. Kr. e.).

A költészet is, mint egyéb tudományok, nem önkénytes sugallat-, hanem a görögök utánzásából vevén eredetét, hasonlitott egy nagyszerü köpenyhez, melly a gyönyörü görög szobornak nyakába akasztatván, annak magasztos tekintetet ad, ellenben sovány vállakra téve, ránczokba összeesik, s disztelen.

Valóban romai, szintugy irmodorára, mint erőteljes felfogásaés előadására nézve nemzeti költő, T. Lucretius Carus, ki lelkesedésés magasztosságra minden latin költőt fölülmult; ámbár nem ért annyira a mesterséghez a szépségeket egymásra halmozni, s minden unalmas hosszadalmasság nélkül egy folytában változatos benyomásokat előidézni; irmodorában nincs meg a gyors élénkség, melly a tárgyakat kifejti s egyszersmind megröviditi.

A régi pythagoreusok, különösen Empedocles modorát követve, versekbe foglalta a bölcsészetet (De rerum natura); s ha meggondoljuk a nehézségeket, mellyekkel küzdenie kellett, nem tagadhatjuk meg tőle az érdemet, hogy ékes kifejezésekbe, vagy legalább hangzatos szavakba foglalta a száraz tantárgyat. Lucretius nem is érte be azzal, hogy a természeti nagyságok látványa által felkeltett lelkesedéssel kapcsolja össze az elmélkedést, melly az érzelmek és eszmék

mélyébe hatva, dusan gyarapszik. Olly harmoniát képes gyakran előállitani, melly egy Virgiliusnak sem válnék szégyenére, s egyes helyeit a Georgicák dalnoka is hasznára fordità. Mindazáltal, kivéve a költemény kezdetét, a II. könyv bevezetését, a dögvész leirását, s a III. könyv végét, hol a természet a haláltóli irtózást az embereknek szemére hányja, a többi hideg okoskodás és száraz tudomány; mellyet hogy nem volna nehéz szebb alakba önteni, onnan is kitetszik, miszerint a költők közül többen arattak sikert e nemben, mint a költészet bármilly egyéb nemeiben.

Mint bölcsész, Epicurus tanait hirdeti, annyiban térve el attól, a mennyiben fölállitja a fatumot, vagyis a dolgoknak titkos erőhatását; s váltogatva Xenophanes, eleaticus Zeno, s Empedocles tanaihoz hajlik, azt állitva, hogy minden dolgot a szeretet hozott létre, és tart fön. Aristoteles némelly hibáit elveti, minő az ür irtózatossága és az önkénytes származás; a szineket nem a testekben, hanem a világosságban keresi [1]); s a hydrostatica törvényei által magyarázza, miért esnek le az ürben némelly testek hamarább, mint mások [2]). Szerinte bizonyos elemi testecskék (atomi, parányok), mellyek érzékeink alá nem esnek, de észszel elgondolhatók, szilárdak és eloszthatatlanok, minden alak vagy egyéb érezhető tulajdonság nélkül, a végtelen térben mozogva hozták létre a világot, melly szintén véghetetlen, minthogy a parányok is véghetetlenek. Maga a lélek igen parányi gömbölyü-magvakból áll; alá van vetve az érzékiségnek az ébrenlét állapotában, sőt még álom közben is a légben bolygó ábrándképek segélyével. A testeken kivül semmi sem létezik, tehát sem Isten, sem gondviselés [3]). Az emberek vad állapotukból történetesen és lépcsőnkint emelkedtek a mesterségekre; a mi szintolly könnyü okoskodás egy

---

[1]) Praeterea, quoniam nequeunt sine luce colores
Esse, neque in lucem existunt primordia rerum...
Lib. II. 794.

[2]) Nunc locus est, ut opinor, in his illud quoque rebus —
Confirmare tibi, nullam rem posse sua vi
Corpoream sursum ferri, sursumque meari etc.
Lib. II. 184.

[3]) Omnis enim per se Divûm natura necesse est
Immortali aevo summa cum pace fruatur,
Semota a nostris curis sejunctaque longe;
Nam privata dolore omni, privata periclis,
Ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostris,
Nec bene pro meritis cogitur, nec tangitur ira.

költőnél, mint képtelenség a bölcsészetben. A félelem hozta létre a vallásokat; s Bacchus-, Ceres-, Herculesnél is több érdeme van a világon Epicurusnak, ki az istenek félelmét kiverte a szivekből [1]).

Illy előzmények után, minő értelme van annak, hogy az erényt és mérsékletet dicséri? S az utókor számot kér tőle, hogy illy istentelen tanoknak fitogtatása által megtágitá a féket a romai ifjuságnál, melly különben már is minden iránt, a mi szent, megvetéssel viseltetett. S talán ő sem ment a büntől, hogy a költészet Romában a romlottság eszközeül szolgált, a helyett, hogy a nagylelküség mellett szót emelt, az erény küzdelmeit gyámolitotta, vagy annak hanyatlása fölött fájdalmát jelentette volna.

Catullus (sz. 86. Kr. e.).

Catullus (született Veronában) Mummius praetort követte Bithyniába, hol a görögöket, különösen Sapphot nagyon megszerette. Anyanyelvére forditá ennek odáit, Berenice haját Callimachustól, s talán még Thetis és Peleus menyegzőjét is; s minthogy az idegen tudományt honába átültette, a romaiaktól tudós czimmel tiszteltették meg. Henricus Stephanus azon nézetben van, miként őt nem ó-szerü költőnek, hanem a régiek utánzójának lehet tekinteni. S valójában a romaiaknál nem önkénytesen keletkezvén a költészet, hanem csak utánzás által kapván lábra, midőn a köztársaság hanyatlásban volt, a verselőknek a nyelvet még eddig ismeretlen metricai és nyelvtani formákra kellett alapitniok: miért is kezdetben az ő költői nyelvök ki nem tisztult keverék volt mind addig, mig az ő nyelvök természetétől elütő szó- és mondatszerkezeteket kiküszöbölték. E részben különös érdemet szerzett magának Catullus, ki a latin nyelvvel épen azt tette, a mit Petrarca az olaszszal; megfosztva azt a durva formáktól, s uj kellemet kölcsönözve annak ugyanakkor, midőn a komoly tárgyakról a hiu és szerelmi dolgokra ment át. Azonban nagyon is érezhető nála a durvaság; a pentameter még nem végződik nála kéttagu szóval, miként a későbbi alagyákban; az értelmet sem

---

[1]) Humana ante oculos foede cum vita jaceret
In terris oppressa gravi sub religione. . . .
Primus grajus homo mortales tollere contra
Est oculos ausus, primusque obsistere contra.
Quem nec fama Deûm, nec fulmina, nec minitanti
Murmure compressit coelum. . .
Quare religio, pedibus subjecta vicissim,
Obteritur, nec exaequat victoria coelo.

fejezi be mindig; gyakori hézagot idéz elő az elisiók találkozása; összetett szavakban is bővelkedik: miért is hanyagság s egyszersmind feszesség színét viseli magán; s ha őt Virgiliussal hasonlitjuk össze, ki csak tizenhat évvel később tünt föl, ennél egészen más nyelvre találunk, s valóban bámulatra méltó a haladás, mellyet a nyelv illy rövid idő alatt tett [1]).

Mig azonban Petrarca a szerelem meztelenségére a legtisztább fátyolt boritá, Catullus azt a földi Venus alakjában állitotta elő; s csömörletet gerjeszt az emberben, midőn fenmaradt csekély számu müveiben az ékes kifejezések közé nem csak a szemtelenül szeméremetlen érzelmek szemetét, hanem még aljas, fajtalan szavakat is vegyitve találunk. Ő maga azzal mentegetődzik: csak a költő legyen mocsoktalan, mit sem tesz, ha versei fajtalanságot tartalmaznak is [2]). A szerencsétlen elválasztja a szépet a jótól, s az irodalmat nem a társadalmi miveltség, hanem az áruba bocsátott dicséretek és szemtelen élvek eszközének tekinti! Az irodalom romlottságából, s a gunyor csipősségéből a régieknél következtetjük, miszerint a hiba nagy részben annak tulajdonitandó, hogy a nő csak is mint a kéjelgés czélja vett részt a férfiak társaságában. Mivel pedig a valódi szerelem a kéjelgéssel meg nem fér: amannak csak igen gyér csillámai mutatkoznak Catullusnál, helyét a kéjelgő bölcselkedés foglalja el; minek következtében Lesbia ezeket mondja: „Ne sokat gondoljunk a vének csacsogásaival; a nap lenyugszik, és fölkel; mi pedig, ha e rövid élet elmult, örökre álomba merülünk. Tehát csókot csókra halmozzunk.“

A többi lyricus költőkön szintén meglátszik a kor romlottsága, s csak is anyagi élvezettel táplálkoznak; eszményök a hitszegés [3]), fecsegés, megvetés [4]), féltékenység, tréfa, siránkozás, fajtalanság. A

---

[1]) Catullusról mondja Scaliger: „Nihil non vulgare est in ejus libris; ejus autem syllabae cum durae sunt, tum ipse non raro durus; aliquando vero adeo mollis, ut fluat neque consistat. Multa impudica, quorum pudet; multa languida, quorum miseret; multa coacta, quorum piget: nam invitum tractum esse, et multum et saepe constat a suis verbis.

[2]) Nam castum esse decet, pium, poetam
Ipsum; versiculos nihil necesse est,
Qui tum denique habent salem ac leporem,
Si sunt molliculi et parum pudici. XVI.

[3]) Nec jurare time: Veneris perjuria venti
Irrita per terras et freta summa ferunt. **Tibullus**, I. 4.

[4]) Quater ille beatus,
Quo tenera irato flere puella potest. U. o. 11.

szép szemek, biborajkak, hófehér fogak, a nőknek minden tagja, minden titkos bájai magasztalókra találnak; de sehol sem a miveltség, józanság, jó sziv, még kevésbbé a nőnek legelső ékessége, a szemérem. Az ivásban és kéjelgésben mindkét rész vetekedik. Fulvia, Julia, Cleopatra példája után indulva, kerülik a becsületes nőt, kalandok után sóvárognak [1]; az ittas nőktől verést és marást szenvednek, s a kölcsönt még nagyobb mértékben adják nekik vissza [2]. Ovidius a szolgálóra féltékeny Corinnát alagyákban irt esküvel nyugtatja meg; a másik alagyát a szolgálóhoz intézi azon szemrehányással, mért hagyja magát rajt éretni a tetten, mért árulja el magát pirulással, s egyszersmind a következő éjre légyottot ad neki. Catullus Lesbiának, Tibullus Deliának, Propertius Cynthiának, Ovidius Corinnának olly aljasságokat mondanak, minőket mai napon a legelvetemültebb kéjhölgy is meg fogna bosszulni [3]. Valamennyien a hölgyek kapzsisága miatt panaszkodnak [4]; s midőn Ovidius az ő kedvesének tanácsolja, hogy fukarnak ne mutatkozzék, ennek indokolása még sértőbb, mint maga a vád [5].

---

[1] Donec me docuit castas odisse puellas
Improbus, et nullo vivere consilio. **Propertius**, I. 1.

[2] Dum furibunda mero mensam propellis, et in me
Projicis insana cymbia plena manu,
Tu vero nostros audax invade capillos,
Et mea formosis unguibus ora nota. U. o. III. 8.

[3] Flet mea vesana laesa puella manu...
Ergo ego digestos potui laniare capillos?
Ovidius, Am. I. 7.

[4] A kevésbbé szembeötlők közül Catullus eme versei:
Coeli, Lesbia nostra, Lesbia illa,
Illa Lesbia quam Catullus unam
Plusquam se atque suos amavit omnes,
Nunc in quadriviis et angiportis
Glubit magnanimos Remi nepotes. LV.

Propertius az övének olly gyalázatot mond, a mi a nők előtt legkellemetlenebb.

At tu etiam juvenem odisti me, perfida, cum sis
Ipsa anus haud longa curva futura die. II. 18.

[5] Quaeritis unde avidis nox sit pretiosa puellis,
Et Venere exhaustae damna querantur opes?...
Luxuriae nimium libera facta via est...
Haec etiam clausas expugnant arma pudicas...
Matrona incedit census induta nepotum,
Et spolia opprobrii nostra per ora trahit. **Prop.** III. 31.

Tibullus.

A legdurvább anyagi szenvedély szól Tibullusból, ki kedves rendetlenséggel megy át a haragról a szerelemre, a nevetésről a sirásra, a szemrehányásokról a dicséretre, a könyörgésről a fenyegetésre, miként ez a szerelmesek közt tapasztalható, kiknek természetét mindenek közt legjobban rajzolja.

Propertius.

Propertius panaszokkal tölti meg verseit [1]); s noha bevallja, hogy a sopánkodás meglágyitja a szépeket, és sem látni, sem hallani nem akar [2]): minden lépten-nyomon összevesz Cynthiájával, még azon éjet követő napon is, mellynek emlékét Venus templomában akarja hagyni [3]). Végre öt év mulva magára hagyja őt; de a hölgy fölkeresi bájos villájában, hol tettleges ütések után kibékülnek azon feltét alatt, hogy többé ne sétálgasson Pompejus csarnoka alatt, hová a szépek gyülekezni szoktak; fékezze kaczér tekintetét, s fedetlen lecticában ne vitesse magát.

A mennyiben élénk képzelet-, erőteljes kifejezés- és szinezetre nézve fölülmulja Tibullust és Catullust: annyiban ismét meghaladja őt az előbbi kedvesség- és érzelemben, az utóbbi pedig könnyüség- és hévben. Midőn kedvesét megénekli Propertius, mindenben a müvészi tökélyt tartja szem előtt, s görög minták után indul [4]), megtömve verseit tudománynyal, mythologiával, s az érzelemre nézve káros czélzatokkal. Midőn Cynthia sir, több könyüt hullat, mint a sziklává vált Niobe, az elrablott Briseis, vagy a fogoly Andromache; midőn alszik, Minosnak a tengerparton hagyott leányához, vagy Cepheusnak a szörnyetegtől megszabaditott leányához hasonlit, vagy, a mi még különösebb, egy bacchansnőhez az Edon hegyéről, midőn ellankadva

---

[1]) Non equa munus equum, non taurum vacca poposcit,
Non ovis placitam munere captat ovem.

[2]) Nos, ut consuemus, nostros agitamus amores;
Atque aliquid duram quaerimus in dominam. *Eleg.* I. 7.
Aut in amore dolere volo, aut audire dolentem;
Sive meas lacrymas, sive videre tuas. III. 8.

[3]) Assiduae multis odium peperere querelae;
Frangitur in tacito foemina saepe viro.
Siquid vidisti, semper vidisse negato,
Aut siquid doluit forte, dolere nega. II. 18.

[4]) O me felicem! o nox mihi candida! etc. II. 15.
Has pono ante tuam tibi, diva, Propertius aram
Exuvias, tota nocte receptus amans. II. 14.

levetkezik Apidanus zománczos partjain. Szerelmet akar gerjeszteni az egyszerü szépség, a földnek önkénytesen termő virágai, a kagylók iránt, mellyek a tenger partjain pompáznak, s a madarak természetes dalai iránt; s ezen kedélyes rajzokba szövi Phoebet és Ilariát, kik nem keresett bájaiknak köszönék Castor és Pollux szerelmét; továbbá Hippodamiát, ki idegen kocsin vitetve, keresett szinei miatt nem tetszett Pelopsnak; s az Evenus folyam leányát, ki pusztán a maga szépségével ékeskedett, midőn Apollo és Idas miatta összevesztek.

Augustus és Maecenas előtt, kiknek tömjénezett, kegyben állt; de annál kevésbbé vágyott arra Tibullus [1]), ki gazdagsága mellett az élvekhez is értvén [2]), nyugalomban élte napjait egy villájában, velős irmodorban magasztalva Messala Corvinust, kinek hadjárataiban ő maga is részt vett.

Ovidius (sz. 43. K. e.).

Sokkal ragyogóbb, élczesebb és szellemdusabb az előadás Ovidius Nasonál, ki lovagcsaládból származott Sulmoban, s könnyen érthető a természetes eszmék, határozott kifejezés s az eszmék és kifejezések élénksége miatt. Mindamellett elhanyagolta a fárasztó, de szükséges kötelességet, hogy müveit szigoruan átvizsgálja; melly hibáját maga is bevallja [3]): miért is a hevenyészés könnyüsége mellett hiában keressük nála Tibullus csinját, vagy Propertius méltóságos nyelvét; gyakori nála az ismétlés, unalmas részletességekbe bocsátkozik [4]), sőt

---

[1]) Ezzel ő maga dicsekszik, III. I.

Callimachi manes et Coii sacra Philetae
In vestrum, quaeso, me sinite ire nemus.
Primus ego ingredior puro de fonte sacerdos
Itala per grajos orgia ferre choros.
Inter Callimachi sat erit placuisse libellos,
Et cecinisse modis, dore poeta, tuis. III. 8.

[2]) **Horatius**, *Ep.* I. 4.

[3]) Non eadem ratio est sentire et demere morbos...
Saepe aliquod verbum cupiens mutare, relinquo,
Iudicium vires destituuntque meum.
Saepe piget (quid enim dubitem tibi vera fateri?)
Corrigere, et longi ferre laboris onus...
Corrigere at refert tanto magis ardua, quanto
Magnus Aristarcho major Homerus erat.
De Ponto, III. 9.

[4]) Os homini sublime dedit, coelumque tueri
Iussit, et erectos ad sidera tollere vultus...
Metam. I. 85.

a nyelvtan ellen is vét [1]); s valóban bámulandó dolog, hogy már is olly távol esik Virgiliusnak tiszta, változatos és könnyüd nyelvétől, kinek müveit pedig ismernie kellett [2]). Költeményeinek tárgyait az alagyákon kivül nem annyira költészeti darabok teszik, mint inkább tudományosság és theologia; magasztos czélt sehol nem tüz ki magának; s jóllehet Augustus korában élt, mégis a hanyatlási korszak irói

---

... Polumque
Effugito australem, junctamque aquilonibus arcton.
U. o. II. 231.

Hasónló ismétléseket minden lépten-nyomon találhatni nála. Jupiter beszáll Baucis- és Philemonnál; az öreg elkészíti az asztalt.

Furca levat ille bicorni
Sordida terga suis, nigro pendentia ligno;
Servatoque diu resecat de tergore partem
Exiguam, sectamque domat ferventibus undis.
.....Mensae sed erat pes tertius impar;
Testa parem facit: quae postquam subdita clivum
Sustulit etc. U. o. VIII. 650

A flamand iskolának ezen aprólékosságai gyakran elrutitják a legszebb képeket Ovidiusnál. A vizözönről szólva, igy ir:

Exspatiata ruunt per apertos flumina campos,
... Pressaeque labant sub gurgite turres;
Omnia pontus erat, deerant quoque litora ponto.

Eddig szép, de azután már fölösleges részletekbe bocsátkozik, mellyek az egészet elrontják:

Nat lupus inter oves, fulvos vehit unda leones.

Mintha az átalános fölfordultságban, midőn az egész világ, ugy szólván, vizben van, érdekelné az embert, mit csinálnak a bárányok és az oroszlánok.

[1]) Ő maga szemrehányást tesz magának e vers miatt:

Tum didici getice sarmaticeque loqui.

Egy izben *mori* szót nem tudván a versbe illeszteni, azt mondja:

Ad strepitum, mortemque timens, cupidusque moriri.
Metam. XIV. 215.

Másutt olvassuk:

Denique quisquis erat castris jugulatus achivis,
Frigidius glacie pectus amantis erat.

Kire vonatkozik a *quisquis*?

Gyakran szójátékra adja magát:

In precio precium nunc est....
Cedere jussit aquam, jussa recessit aqua,
Speque timor dubia, spesque timore cadit...
Quae bos ex homine est, ex bove facta dea...
Semibovemque virum, semivirumque bovem.

Illyen a chaos leirása (bocsánatot az ő bámulóitól!).

[2]) Virgilium vidi tantum.

közé számittatik, s iratai világos tanuságot tesznek arról, miszerint a fejedelmi kegy nem csak hogy nem költőt nem képes teremteni, de még csak a jó izlést sem tudja fentartani [1]). Czélja egyedül csak az volt, hogy olvastassék; hiányokkal és megrovással keveset törődött [2]).

A dicsvágy által nem ösztönöztetve, ámbár fénye s születése ösvényt nyujtott neki a méltóságokra [3]), az élveket mégis többre becsülte. Kezdetben egyformán kegyelve szintugy a romlott társaságok, mint az udvar által, várakozása ellenére számüzve látja magát Tomiba [4]). A büntetés szelid volt; mert javai meghagyattak, s nem a senatus rendelte azt, hanem a hazának atyja, a tudósok barátja, minden per és indokolás nélkül. A romai nép zugolódott a költőnek nélkülözése miatt, de okát nem merte kérdeni; mig végre mind az áldozat határtalan siralmait, mind a büntetőnek igaztalan tettét feledésnek adá.

---

[1]) Lássuk az itéletet, mellyet némelly korábbi költőkről hozott:

Dum fallax servus, durus pater, improba lena
Vivent, dum meretrix blanda Menandrus erit.
Ennius arte carens, animosique Ennius oris
Casurum nullo tempore nomen habent.
Varronem primamque ratem quae nesciat aetas,
Aureaque Aesonio terga petita duci?
Carmina sublimis tunc sunt peritura Lucreti
Exitio terris cum dabit una dies.
Tityrus et fruges, Aeneiaque arma legentur,
Roma triumphati dum caput orbis erit.
Donec erunt ignes, arcusque Cupidinis arma,
Discentur numeri, culte Tibulle, tui.
Gallus et Hesperiis, et Gallus notus Eois,
Et sua cum Gallo nota Lycoris erit. *Amor.* I. 15.

[2]) Dummodo sic placeam, dum toto caner in orbe,
Quod volet, impugnent unus et alter opus.
Rem. Am. 363.

[3]) Rabja a születési előítéleteknek, miként egy száz éves nemes teszi; azzal dicsekszik, hogy ő lovag, holott soha nem viselt fegyvert:

Aspera militiae juvenis certamina fugi,
Nec nisi lusura movimus arma manu;

s mégis panaszkodik, hogy eléje teszik azt, ki csak vitézsége által lett lovaggá:

Praefertur nobis sanguine factus eques,
Fortunae munere factus eques,
Militiae turbine factus eques.

[4]) Valódi szenvedésre mutat az alagya, mellyben elmenetelét leirja.

Mintha az emberiség érdekei forogtak volna kérdésben, a tudósok soká vitatkoztak a fölött, mi által vonta magára Ovidius Augustus haragját. Némellyek azt vélték, hogy Juliának kicsapongásaiban nyujtott segédkezeket; mások hogy tudomása volt, és kifecsegte ennek atyjávali társalgását; azt is gyaniták, hogy Augustus megutálta fajtalan verseit. Mindez azonban nem fejti meg a dolgot, legkevésbbé az utolsó; jóllehet maga is több izben verseinek s fecsegéseinek tulajdonitja szerencsétlenségét [1]). Annyi igaz, hogy daczára az Augustus- és Tiberiushoz folyton küldözött panasz és könyörgő iratoknak, nem birta kieszközölni, hogy hamvait idegen föld ne takarja; s nem elégitheté ki azon oktalan vágyát, mellyet több izben ismételt fajtalan költeményeiben, hogy tudnillik szerelmi élvek közepett fejezhesse be életét [2]).

A ‚Metamorphoses' czimü költemény tizenkét ezer hexameterből áll, mellyekben az istenek és emberek elváltozott alakjait énekli meg; nagyon is egyöntetü megoldása ez minden episodoknak, bármennyire változatos legyen is a körülményekben; s a nem igen természetes bonyodalmakkal és kimenetelekkel összehalmozott meséket egyedül csak a következés által tudja kapcsolatba hozni. Hiában keresnők tehát e müben az egyszerüt és egyet, mit Horatius követelt; s minthogy ő ez eseményeket a régiek és kortársak költeményeiből és szindarabjaiból merité, még csak a föltalálás érdemét sem tulajdonithatja magának [3]). Egyedül csak Pyramus és Thisbe történetét nem talál-

---

[1]) Perdiderint cum me duo crimina, carmen et error,
Alterius facti culpa silenda mihi. . .
Vive tibi, et longe nomina magna fuge.
Haec ego si monitor monitus prius ipse fuissem,
In qua debebam forsitan urbe forem. . .
Inscia quod crimen viderunt lumina, plector,
Peccatumque oculos est habuisse meum. . . .
Cuique ego narrabam, secreti quidquid habebam,
Excepto quod me perdidit unus erat. . .
Cur aliquid vidi? cur noxia lumina feci?
Cur imprudenti cognita culpa mihi?
Inscius Acteon vidit sine veste Dianam,
Praeda fuit canibus non minus ille suis.

[2]) Felix quem Veneris certamina mutua perdunt!
Dî faciant, leti causa sit ista mei. . .
At mihi contingat Veneris languescere motu;
Cum moriar, medium solvar et inter opus. *Amor.* II. 10.

[3]) Sokan irtak *μεταμορφώσεις, ἑτεροιώσεις, ἀλλοίωσεις*, ugymint: Corinna,

hatjuk föl másutt; s ha ez csakugyan az ő eszéből került elő, megérdemli, hogy költőnek neveztessék [1]).

A ‚Fasti' czimü költeményben előadja a naptárt [2]) s a romai ünnepek eredetét, miként ezt mások is tevék Alexandriában, s Propertius és Aulus Sabinus Romában; azonban meg sem emlitve a magasztos, vagy titkos dolgokat, a papok és a nép által megszentelt legendákat és hazugságokat tárja föl, mit sem titkolva, hogy sem ő, sem más nem hisz azokban. Korában az istenek és a vallás elkopott öltöny valának: miért is csak tréfálva fitogtat némi meggyőződést, miként Ariosto tevé a lovasság irányában, ki hozzá olly sokban hasonlit. Meton, Eudoxius s egyéb görögök által Alexandria láthatárára kiszámitott csillagászati táblákat használva, gyakran követ el hibákat a csillagok felkelésének és lenyugvásának jelölésében.

A ‚Heroidák'ban, mellyek régi hősök által irt leveleket tartalmaznak, sem a kor jellemét nem tudta rajzolni, sem a régi idők érzelmeit kitalálni; a tudományosság elfojtja nála az érzést. A ‚szerelmi alagyák'ban hasonlit a többi lyricusokhoz; sajátképen szerelmi kalandjainak naplóját foglalják magukban, s siránkozó elődjeitől csak gunyoros és tréfás modora által különbözik. Annyi igaz, hogy ő nem hordja föl szemtelenül az illetőknek neveit, miként azt Catullus, Horatius, Martialis tevék, sem a természet elleni fajtalanságokkal ezek módjára nem kérkedik; azonban a kifejezések megválasztása mellett is, ő a legfajtalanabb latin költő, s a baromi hőstettek fitogtatásával csömörletet gerjeszt. A ‚Tristiá'k- és ‚Pontusi levelekben' folyton siratja hazáját és elvesztett kedveseit; asszonyi lágyságot árul el a méltóság nélküli végtelen fájdalom, melly önmegtagadást nem ismer; oltárokat emel, és tömjénez az üldözőnek; az emlékeknek is csak legfelületesebb részét szedi össze, s a könyüknek özönét kierőszakolván, e valódi érzelmet magától elzárja.

Hasonló buskomolyság csak annyiban érdekli a történetet, a mennyiben ismerni tanuljuk azon barbar és szerencsétlen földet, hol számkivetésben élt [3]); melly pedig Bulgaria mosolygó virányaiból áll

Callisthenes, Antigonus, Didimachus, Nicander, Parthenius; s ugy hiszik, különösen a két utóbbit másolta Ovidius.

[1]) Ki hinné, hogy találkozott olasz, ki ezen hosszadalmas költeményt még jobban kinyujtotta, s azért dicséretet aratott? Anguillara fordítása 30 kiadást ért egy század alatt!

[2]) A romai naptárak iránt lásd az *Archaeologiát.*

[3]) Styx quoque, si quid ea est, bene commutabitur Istro,
Si quid et inferius, quam Styge, mundus habet.

a Fekete-tenger egy karja fölött. Sokkal inkább rajzolja a szokásokat az ‚Ars amatoria', mellyet inkább csábitás mesterségének lehetne nevezni. Szokása szerint e részben is áradozó levén, ezer versben irja le azt, minő hölgyet válaszszon magának valaki, hogy azt mondhassa neki: egyedül neked hódolok [1]; mintha a választás komoly számitás eredménye volna. Az utczákon sétálni, fejét a köztéreken büszkén hordani, a barnákat a szőkékkel összehasonlitani, Baja fürdőbe utazni, főleg pedig a szobaleányokat aranynyal és hizelgéssel megvesztegetni [2], a férjnek hajlamát megnyerni, fáradhatlanul könyörögni, a megtagadás miatt reményét nem veszteni, szenvedő arczot ölteni, vetélytársról beszélni, mindenek fölött hallgatni tudni s azt hinni, hogy a hol a bün megtagadható, ott bünnek nincs helye: illy mesterségeket tanit eme tehetségdus tolmácsa azon évszázad romlottságának, mellyben bárgyunak nevezheté a férjet, ki szemérmes hölgyet ohajtott birni a városban, mellynek alapitói is bünös együttélésből vették származásukat [3].

Ki szerelmet hajhász: járjon el Pompejus berkeibe, vagy Livia oszlopcsarnokába, jelenjék meg a siratott Adonis ünnepein, a zsidók szombatjain; főleg pedig látogassa a szinházakat és circust, hol bámulandó tömegben jelennek meg a nők látni és láttatni, a szemérem nagy kárára [4]. Ottan tapsolja meg a lovakat, a szinészeket, kik a nő tetszését megnyerték; verjen ki annak kebeléből minden porszemet még akkor is, ha nem volna, mit kiverni, s ragadjon meg minden alkalmat, hogy neki szolgálatot tehessen; tartsa mögötte az uszályt,

---

[1]) Elige cui dicas, tu mihi sola places.

[2]) Fertilior seges est alienis semper in agris. . .
Quod refugit multae cupiunt, odere quod instat. . .
Palleat omnis amans, color est hic aptus amanti,
Non peccat quaecumque potest peccasse negare. . .

[3]) Rusticus est nimium, quem laedit adultera conjux,
Et notos mores non satis urbis habet,
In qua Martigenae non sunt sine crimine nati
Romulus iliades, iliadesque Remus. *Amor.* III. 4.

[4]) Sed tu praecipue curvis venare theatris,
Haec loca sunt votis fertiliora tuis.
Illic invenies quod ames, quod ludere possis,
Quodque semel tangas, quodque tenere velis.
Sic ruit in celebres cultissima foemina ludos,
Copia judicium saepe morata meum.
Spectatu veniunt, veniunt spectentur ut ipsae:
Ille locus casti damna pudoris habet.

igazgassa lábai alatt a párnát; ne engedje, hogy valaki őt hátul térdével nyomja; legyezzen előtte, s fogadjon valakinek diadalára: mind olly hasztalanságok, mellyek csak pulya lelkeket képesek megragadni.

Viszont a nőket is oktatja, miképen keritsék lépre a férfiakat: öltözködjenek tudnillik idő- és hely szerint; mutassanak mindenkor derült arczot, a czivakodást pedig hagyják a törvényes feleségnek [1]). S milly nagy illetlenség a szerelem dalnokától és a társadalomtól, mellynek számára irt, midőn a szerelem mintája gyanánt Pasiphaet ajánlani bátorkodik!

Illy nők irányában azután nem csoda, ha a tetszés legnagyobb mestersége az ajándékokban áll, s annak, ki adni képes, egyéb mesterségre nincs is szüksége [2]); ha a nőket arra oktatja, miképen szivják ki legbiztosabban kedveseiket: a gazdagtól tudnillik kérjenek ajándékot, a tisztviselőnek védenczeket ajánljanak, az ügyvédre ügyeket bizzanak, a költőktől verseknél egyebet ne várjanak. Mig azonban a nők adományokra vadásztak, gyakran a magukétól is megfosztatának; s a szerelem mestere inti őket, ne engedjék elcsábittatni magukat a szépen fodrozott haj, finom toga, sok gyürü által; mert megesik, hogy a ki legjobban ki van ékesitve, ragadozó, s a ruhákra és ékszerekre vágyik [3]); s nem egyszer történt már meg, hogy egy, vagy más nőt mindenéből kifosztottak.

Különös szerelem! különös oktatás és óvás!

Phaedrus (sz. 30. K. e.).

Phaedrus, ki magát Augustus szabadosának nevezi, született Macedoniában. Hirnévre törekedvén, minthogy a görögök utánzása által minden egyéb tért elfoglalva talált [4]), Aesop meséit forditotta a

---

[1]) Lis decet uxores; dos est uxoria lites.

[2]) Non ego divitibus venio praeceptor amoris:
Nil opus est illi, qui dabit, arte mea.

[3]) Sunt qui mendaci specie grassentur amoris,
Perque aditus tales lucra pudenda petant.
Nec coma vos fallat liquido nitidissima nardo;
Nec brevis in rugas cingula pressa suas;
Nec toga decipiat filo tenuissima, nec si
Annulus in digitis alter et alter erit.
Forsitan ex horum numero cultissimus ille
Fur sit, et uratur vestis amore tuae. *Ars. am.*, III. 441.

[4]) Quoniam occuparat alter, ne primus forem,
Ne solus esset, studui, quod super fuit. *Epil.* lib. II.

legtisztább nyelven, s közben-közben czélzatokat is szórt el bennök, mellyek Augustus utódjának haragját vonták fejére. Valamint a találékonyság, ugy az élcz is hiányzik nála, melly a lelket megragadná, és lecsendesitené [1]).

Megelőzte őt jóformán Babrius, ki tiz könyvbe görög choriambusban foglalta Aesop meséit; de a későbbi másolók nem birván annyi képességgel, hogy a versnek szépségét fölfogták volna, prosába öntötték azokat, mellyből az ujabb kor tudósai a verseket helyreállitani törekesznek.

Kevésbbé ismeretesek a Cynegeticum Gratius Faliscustól, ugy szintén Manilius csillagászati könyvei, ki habár a tárgynak és versnek természete miatt nem mozoghatott is szabadabban [2]), miután minden egyéb tért elfoglalva látott [3]), ezen töretlen ösvényt kisértette meg, mellyen a száraz okoskodás ritkán, vagy épen soha sem állithatja elő az irmodor könnyüségét.

Szinház.

A szinházat illetőleg az előbbi korszakra kell az olvasót utalnunk. A rendszeres költemények elhanyagoltatván, a tánczokkal és dramai költészettel vegyes némajátékok léptek életbe a cselekvés befejezett egysége nélkül, egyes elszigetelt jelenetekkel, mellyekben a plebejusok tétettek nevetségessé különféle helyzetben. A költő csak vázlatot adott, a szinészre bizván a hevenyészetet; s a szinész gyakran maga a költő volt. E darabokban a köznép nyelve, s a pórias kifejezések játszottak fő szerepet: miért is a nép, maga magát látván személyesitve, nagy előszeretettel viselteték azok iránt. Leghiresebb mimelők valának Laberius és Syrus. Amattól egy prologus maradt fön, mellyben panaszkodik, hogy Caesar által kényszeritve, lépett szinpadra. Syrus, kit a régiek, mint a jobbak egyikét, magasztalnak, 852 darab erkölcsi mondatot hagyott maga után, szokás levén akkor nagy számmal készen tartani illyeket, hogy minden alkalommal rögtön használtathassanak. Ezen mondatok egy Menanderhez méltók, s magasz-

[1]) Sokan koholt személynek tartják Phaedrust, kinek nevét Martialison kivül egy régi iró sem emliti; s ki csupán 1562-ben jött napvilágra egy németországi kolostor kifosztatása alkalmával. Első kiadása 1596-ból vagyon.

[2]) Duplici circumdatus aestu
Carminis et rerum.

[3]) Omne genus rerum doctae accinere sorores;
Omnis ad accessus Heliconis semita trita est:
Et jam confusi manent de fontibus amnes,
Nec capiunt haustum, turbamque ad nota ruentem,
Integra quaeremus rorantes prata per herbas.

tos eszmét nyujtanak nekünk a romai bohózatról. Cn. Mattius, Caesar és Cicero barátja, az Ilias fordításán kivül szintén irt hires mimiambusokat.

A romaiak a görög dramairókat nem érték utól; de a szavalásban és a pantomimben meghaladják őket, ha csakugyan hitelt adhatunk a magasztalásoknak, mellyekkel Bathyllust és Piladest elhalmozzák; azonban Aesopus és Roscius, név után itélve, görögök voltak; s ez utóbbi az álarczot is elveté, s valószinüleg követőkre is talált. Rendesen rabszolgák, vagy szabadosok valának, kik nagy szorgalommal tanulmányozták a tiszta latin kiejtést. A romai szinházak továbbá igen tágasak valának, s a 80,000 néző előtt a szinésznek ugyancsak meg kellett erőtetni hangját. A nőszerepeket szintén férfiak játszották; arczukat álarcz fedé, s valóban kimagyarázhatlan a hatás, mellyet Cicero és Quintilian tanusága szerint előidéztek.

Aesopus és Roscius a forumon is megjelentek, midőn valamelly érdekes tárgy forgott szőnyegen; s a szónoknak, vádlottnak és tanuknak mozdulatait tanulmányozák. Aesop Cicero barátja volt, s annyi vagyont gyüjtött magának, hogy daczára pompás életmódjának, fiának még huszezer sestertiust hagyhatott [1]). Rosciustól Cicero is tanult, s később barátja lett; egymással vetélkedtek: ki tudná jobban kifejezni az eszmét, az egyik szavakban, a másik tagjártatás által. Évenkint 500 nagy sestertius volt fizetése, vagyis százezer frank. Igy tehát e részben is elmondhatjuk, hogy semmi sem ujdonság a nap alatt.

Számos latin költőknek müvei elvesztek, illyenek: Fondanius vigjátékai, Pollio és Varius tragoediái; ugyane Varius, Rabirius, Cornelius Severus, Cicero, Pedus Albinovanus hőskölteményei; Marcus tanköltemények, Julius Calidus versei, ki Catullus után a legkedvesebb költőnek tartatott [2]). Cornelius Gallus, Virgil barátja, Antonius ellen küzdött, s Egyptom kormányát nyerte el, később azonban, mint kegyvesztett, megölte magát. Nicaeai Parthenius hozzá intézte a ‚Szerelmes szenvedélyek' görögül irt könyvét, s anecdotákat szerencsétlen kimenetü szerelmekről, miket különféle irókból szedegetett össze. Ezen Parthenius Virgil oktatója volt, s bizonyos Metamorphosisokat irt, mellyek Ovidiusnak lelkében keltették föl az eszmét; továbbá egy költeményt, mellynek utánzása a Virgil által irt Moretum [3]).

[1]) **Plinius**, *Hist. Nat.* X. 72.

[2]) *Atticus életrajza.*

[3]) Igy olvastatik a *Moretum* kéziratán, az Ambrosiana könyvtárban.

A fenmaradt müvekből itéletet vonhatunk az elveszettekre. A latin irodalom ezen korban a hagyomány és utánzás irodalma volt, minthogy valamennyi iró ugyanazon tárgygyal foglalkozott, s az érzelmekben is megegyeztek. Az ékesenszólás elnémulása után a költészet, hogy fentarthassa életét, a kibékitésnek nevezett megvesztegetés eszközévé aljasult, s hizelegve a közvéleménynek, a harmonia bájaival kezdte magasztalni a szerencse fiát, ki végre is a hizelgőket megunta, de érdekből pártfogolta; s aprólékos megtiszteltetésekben részesité őket, mellyek ebédekből, kegyes mosolyból az előszobákban, s az iskolákban és szinházakban tapsokból állottak. Valamennyi költőnek verseiből, noha a kezdetet görögöktől vették, egy társadalmat tanulunk ismerni, mellyet a meghóditott földgömbnek minden bűnei befertőztettek, polgárháboruk elerőtlenitettek, a tetszelgős zsarnokság nyomva tart; mellya közügyek és legszentebb kötelességek irányában közönyös; a nyugalom, a fényüzés, az érzékek kielégitése, s a szenvedélyek fölzaklatása által élvezet után vágyik. Az elkövetett igaztalanságokra himzett fátyolt vonnak a költők, a törvénytelenséget mentegetik, sőt igazolják, s a közvéleményt tévutra vezetik. Senkit nem mernek dicsérni, ki a fejedelem kegyéből kiesett; midőn a megjelent üstököstől a nép elrémül, a költők azt Julius Caesar csillagának nevezik [1]); midőn Augustust rettegés fogja el, mindegyre hirdetik: milly nagy szükség van az ő életére, hogy minél később emelkedjék az Olympnak megérdemlett tiszteletére; és boldognak hirdetik a kort, mellyben élnek, mig más részről a történetirók minden polgári erénynek enyészetét egyhangulag siratják.

Egyébiránt eme költők nem igen törekesznek következetességre véleményeik- és lelkiismeretökben; a tanok közt ingadoznak, semmit mélyebben nem vizsgálnak; főleg pedig azt bizonyitgatják, hogy az életnek élvezete, a gyönyörök mérsékelt fölhasználása, s a tövisek közepett rózsáknak fejlesztése — a legnagyobb életbölcseség; s ezen eszméknek nagyobb hatást szereznek a félig idegen szólásmódokkal, kapcsolatban a formák tisztasága- és az izlés finomságával, melly rövid idő alatt mind hanyatlásnak indult.

Horatius (sz. 66. K. e.).

Ugyane ferdeségek mutatkoznak a két legnagyobb latin költőnél, Virgilius- és Horatiusnál. Horatius Flaccus életrajzát saját müveiből lehetne megirni. Ifju korában egy korsónak pecsétét törte fel L. Man-

[1]) Micat inter omnes Julium sidus. **Horatius.**

lius consul nevével, ki alatt született ; s szülőfölde, Venusia környékén mai napig is látható az általa megénekelt Aufidus, a Blandusia forrás az Appius-féle ut mellett, a Vultur hegy, Ferentum városka termékeny vidékével, Bantia erdői s a meredek Acherentia. Atyja szabados levén, ‚sovány' telkének jövedelméből gondosan neveltette őt. Minthogy most már nem csupán fegyverrel, hanem müvészetek- és tudományokkal is lehetett dicsőségre vergődni : ez oknál fogva Romába ment, itt csekély hivatalt nyert, hogy fiát ugy neveltethesse, mint a lovagok és patriciusok, öltözettel és szolgákkal ellássa, nehogy a többieknél kevesebbnek látszassék. Atyja maga oktatta őt [1]), s Pupillus Orbilius gondjaira bizta, ki az üldözések miatt elszegényedve, előbb katona, azután grammaticus lett, s szigoru nevelésmódja által, a nélkül, hogy az ütlegeket kimélné, szobrot érdemlett ki magának. Ennek vezetése alatt tanulta ismerni Horatius a régi latin irókat, s összehasonlitás által jött rá, mennyire hátrább állottak azok a görögöknél, főleg Homerusnál, kiben ő költészetet, erkölcstant, politikát, egy szóval mindent talált.

Katonai pályára lépve, huszonhárom éves korában, mint hadi tribun, a köztársasági csapatok közül egész legiót vezérlett [2]) ; de mint gyáva Tyrtaeus, a Philippi mellettt vivott csata alkalmával elhányta paizsát. Helyreállván a béke, miután csekély örökségét is elvesztette [3]), s csak is a tudományra volt szoritva, egy ideig e szegénység által fölbátoritva [4]), az áldozatokkal és függetlenekkel tartott ; végre mégis a hatalmasakhoz simult. Virgil és Varus mutaták be őt Maecenásnak [5]), ki őt, mint Brutusnak egykoron buzgó párthivét, hide-

---

[1]) *Serm.* I. 6.

[2]) Quod mihi pareret legio romana tribuno.

Sat. IV. lib. 1. v. 45.

[3]) Inopemque paterni
Et laris et fundi.

Ep. II. lib. II. v. 30.

[4]) Paupertas impulit audax. U. o.

[5]) Egy, valamivel későbbi költő, kinek versei Virgilius *Analecta-i* közt foglalnak helyet, egy, Pisohoz intézett panegyrisben énekli Maecenas érdemeit, hol a többi közt olvassuk :

Ipse per ausonias aeneia carmina gentes
Qui sonat, ingenti qui nomine pulsat Olympum,
Moeoniumque senem romano provocat ore,
Forsitan illius nemoris latuisset in umbra
Quod canit, et sterili tantum cantasset avena
Ignotus populis, si Maecenate careret.

gen fogadta; de kiismerve tehetségeit, hizelgés által magának lekötelezte, és Augustusnak ajánlotta. Az olly emberek, kik a forumon, porticusban, vagy a csatatéren a közügyeknek éltek, minden születés- és rangkülönbség mellett is könnyen megszokhatták egymást. Horácz vigkedvü, türelmes férfiu létére, minden irigység nélkül barátja lett a jó Virgiliusnak, valamint a dus Maecenásnak s magának Augustusnak is; némellyeket ebédre hivott, másoktól ebédeket, falusi birtokot és villát kapott, sőt kért; magasztalta az uj uraknak az idegenek fölött nyert győzelmét, mert testtel, lélekkel romai levén, átkozta mindazt, a mi idegen.

Az epicureus költő, az élet kényelmeinek átengedve magát, Tivoli halmain ajándékban olly mezei jószágot birt, melly öt egész család kitartására elegendő lett volna [1]); itten élte le napjait, megtartotta születése napját, Virgiliust és Maecenast ebédre hivta, csak hogy ezek bort és illatszereket hozzanak magukkal; olly kevés volt benne a dicsvágy, s annyira irtózott a kötelezettségektől, hogy még Augustus titkára sem ohajtott lenni; kinek azonban hizelgéseire nem tagadta meg a magasztalásokat, sőt udvari költő is lett belőle, s táskájából minden alkalomra készen vonta ki a dalokat.

Aligha fognánk találni bármelly nemzet irodalmában olly sokoldalu költőt, kit Horáczhoz hasonlithatnánk. Simonides buskomoly, Tyrtaeus harozias, Pindarus merészröptü, Archilochus gunyoros, Anacreon kéjelgő, Sappho gyengéd, Ovidius nyelve könnyü és folyékony; de Horatius egy maga egyesiti mind ezen tulajdonokat, sőt, mi által minden egyéb lyricusoktól különbözik, lángeszét legfinomabb izléssel párositja. Ez ösztönzi őt a legmerészebb röptü eszmékre, s egy hajszálnyira sem engedi őt átlépni az annyira határozatlan s mégis abso-

---

Qui tamen haud uni patefecit limina vati,
Nec sua Virgilio permisit numina soli.
Maecenas tragico quattentem pulpita gestu
Erexit Varium, Maecenas alta *Thoantis*
Eruit, et populis ostendit nomina Graîs.
Carmina romanis etiam resonantia chordis,
Ausoniamque chelym gracilis patefecit Horatî.
O decus, et toto merito venerabilis aevo
Pierii tutela chori, quo praeside tuti
Non unquam vates inopi timuere senectae.

Thoantis helyett olvasandó lenne *Thyestis*, Varius tragoediájának czime, ki Quintilian szerint „cuilibet Graecorum comparari potest.“ *Inst. or.* X. 1.

[1]) Ep. XIV. lib. I. v. 3.

lut korlátokat, mellyeken innen vagy tul merül föl a bün. Rendithetlenül hü maradván ezekhez, többire lantjának minden hangjában s a vélemények különféleségében ingadozó [1]); egyszer a thrák Chloenak hizeleg, megvetve a romai Lydiát, vagy a megvénült Lycet, s a félénk Canidiát gunyolja; azután hirtelen az arany középszerüséget magasztalja Liciniusnak, vagy az istenekhez fordul dalával; a persa fényüzést, az elefántcsontot és aranyos gerendákat megvetve, ohajtja, hogy küzdelmekben kifáradt vénsége Tiburban találja föl a nyugalmat; ugyanezen könnyüséggel sopánkodik a polgárháboruk megujulásán, s föllebbenti a fátyolt, melly a politikának rejtélyeit fedi. Egy izben a falusi élet gyönyöreit olly élénken festi, mintha valóban szerelmes lenne abba, s egyebet sem ohajtana; de a két utolsó versből csak hamar meggyőződhetik az olvasó, hogy az egész csak guny volt [2]).

Maecenast, az ő gyámolát és büszkeségét biztositja arról, hogy nélküle nem élhet, s vele együtt akar meghalni; azonban észtehetségei arról is biztositják őt, hogy érczemlékeknél maradandóbbat emelt magának. A Philippinél elhányt paizsból tréfát üz, s önmagát disznónak nevezi Epicurus óljából, épen a midön azt javasolja a romai ifjuságnak, hogy szokja meg eltürni a sanyaru szegénységet, s hozza rettegésbe a biboros zsarnoknak jegyesét, midőn, mint valamelly oroszlán a nyáj közé, ugy veti magát az ellenségre. Érezve azt is, hogy Augustus minden szavára figyel, Ciceronak magasztalásától nagyon tartózkodik; az Offeliusoknak, kik a triumvir ragadozó bőkezüsége miatt birtokosokból haszonbérlők lettek, javasolja: elégedjenek meg

---

[1]) Nullius addicti jurare in verba magistri,
Quo me cumque rapit tempestas, deferor hospes.
Nunc agilis fio et mergor civilibus undis,
Virtutis verae custos rigidusque satelles:
Nunc in Aristippi furtim praecepta relabor,
Et mihi res, non me rebus submittere conor.

[2]) Alig lehetne tökéletesebb müvet kivánni, mint a mit Walkenaer készitett, *De la vie et des poésies d'Horace.* Paris, 1840. A költőnek müveiről a következő időrendi jegyzéket adja:

713. 24. Sat. I. 7.
714. 25. Sat. I. 2. Epod. 16. 15. 8. 12.
715. 26. Sat. I. 8. Ep. 5. 6. 10. 4. 2. 13. 17. Od. IV. 12.
716. 27. Sat. I. 3. Ep 3.
717. 28. Sat. I. 5. Ep. 11. Od. I. 28.
718. 29. Sat. I. 6. 2. Od. I. 10.
719. 30. Sat. I. 1.
720. 31. Sat. I. 9. Od. I. 5. III. 10.

kevéssel, s bátor lélekkel küzdjenek a balsors ellen [1]); Labeo jogtudóst, mivel a császár akaratára nem hajolt, bolondnak nevezi [2]). Parmai Cassiust, mig az udvarnál kegyben állott, nagy költőnek tartja, mint kegyvesztettet kigunyolja. Már most itélje meg az olvasó: valljon ezen jellemtelenséget eltörölhetik-e a gyakori lelkesedések, midőn a költő egy Regulusnak eredeti, vagy Catonak utánzó erényét magasztalja, midőn a nagy lélek kebele a hazáért lángol, s az elnyomott népnek balsorsa fölött nyög; melly lelkesült pillanatokból azt lehetne következtetni, miként a költő csak azért választá a lyrát, hogy hősköltemény kidolgozására el ne csábittassék. Pedig minden romai költők közt ő lett volna a legalkalmasabb a hősköltményre; de a romai irodalomnak aranykorszaka nem türheté, hogy az előbbi korszakok dicső emlékei fölélesztessenek.

---

721. 32. Sat. II. 3. Ep. 14.
722. 33. Ep. 7. Od. 1. 7. II. 1.
723. 34. Ep. 1. 9. Od. I. 14. 15.
724. 35. Sat. I. 4. 10. II. 6. 8. 4. Od. I. 37. 9. 11. 22. II. 5. 8.
725. 36. Sat. II. 7. 5. Od. I. 27. 38. II. 3. Epist. I. 11.
726. 37. Sat. II. 1. Od. I. 31. 18. II. 15. 12. III. 25. 6. 12. 24.
727. 38. Od. I. 38. 17. 8. 35. 16. 6. III. 21. Epist. II. 2.
728. 39. Od. I. 13. 33. II. 4. Epist. I. 4.
729. 40. Od. I. 29. 23. III. 14.
730. 41. Od. I. 36. 24. 32. 34. II. 18. III. 9. Epist. I. 6.
731. 42. Od. I. 26. 12. 30. 19. II. 14. 2. 10. III. 17. 19. 13. Ep. I. 15. 7. 9.
732. 43. Od. I. 2. 4. 21. II. 16. III. 16. 28. Epist. I. 14.
733. 44. Od. I. 25. II. 17. 13. III. 18. 22. 23. 27. 7. 26. 29. 2. 3. 11. Ep. I. 20. 5.
734. 45. Od. I. 19. II. 11. 9. III. 5. 8. Epist. I. 3. 8. 12. 18. 17.
735. 46. Od. I. 3. 20. 1. II. 19. 20. III. 4. 15. IV. 13.
736. 47. Od. III. 1. 30. Ep. I. 13.
737. 48. Od. IV. 6. *Carmen seculare.* Epist. I. 10.
738. 49. Od. IV. 7. 11. 9. Ep. I. 16.
739. 50. Od. IV. 1. 10. 4. Ep. I. 19. 1.
740. 51. Od. IV. 5.
741. 52. Od. IV. 2. 14.
742. 53. Od. IV. 3.
743. 54. Od. IV. 8.
744. 55. Od. IV. 15. Ep. II. 2.
745. 56. Ep. II. 3. *Ars poetica.*

[1]) Vivite parvo,
Fortiaque adversis opponite pectora rebus.

[2]) Labeone insanior. *Sat.* I. 3.

Mindenben utánozta, sőt gyakran forditotta is a görög költőket [1]); a mit a romaiak épen nem tartottak szégyennek. Ő mondá, hogy Pindarussal vetélkedni annyi volna, mint viasz-szárnyakkal utánozni Icarus röptét; s bármit tartsanak is róla mások, hozzá föl nem emelkedett. Mert habár Pindarnál inkább leveretve, mint elérzékenyülve érezzük magunkat: az ő dalai még akkor is társalmi jelleget öltenek magukra, midőn az egyéneket dicséri; holott Horatius átalában az egyéni hajlamok- és érzésekbe kapaszkodik.

Ekképen, de mindig csak a napi események alkalmával, a halhatatlanságért munkálódva, folyton csak magáról és övéiről szól; mi által a régiek életmódját ismerni, s azzal megbarátkozni képesek vagyunk [2]). Nála sokkal inkább, mint Ovidiusnál, tapasztalható a romlottság, melylyet a kéjhölgyek könnyen megnyerhető szerelme, a közfürdők érdekessége, s az étkezés alatti hármas pamlagok idéztek elő, ugy annyira, hogy a törvény és szokás hiában környezte annyi tisztelettel a ma-

---

[1]) Az Epodusokban nem utánozza annyira a görögöt, valamint csekélyebb bennök a metrum változatossága.

[2]) Dans les ouvrages de ce poéte ressortent sous de vives couleurs la grandeur et la gloire, les ridicules et les vices de ce siécle mémorable. **Walkenaer**, id. könyv. V. ö. még: **Passow**, *Des Horat. Flaccus Leben und Zeitalter.* Lipcse, 1833. **Philipp Buttmann**, *Ueber das Geschichtliche und die Anspielungen in Horat.* Berlin, 1828. **Weichert**, *Prolusiones de Q. H. Flacci epistolis*, 1826.; és *Lectiones venusinae*, 1832—33, ugyanezen költő- és kortársainak története fölött. **Jacobs**, *Lectiones venusinae* (Lipcse, 1834.), Horácz jellemének, tetteinek és költeményeinek erkölcsi becse fölött. Ezenkivül még Schmid, Döring, Braunhard, Orelli, Peerlkamp, s számos ujabbak tanulmányozták e költőt. Wieland egy románczot készitett rá; Döring, a lipcsei kiadáshoz (1824.) adott illustratiokban, a kortársak satyráját. Weichert hiven előadta az Augustus korabeli romai irodalom történetét. Hofman Peerlkamp (Harlem, 1844.) azt követelte, hogy hosszu megbarátkozás után a költőnek értelmébe mélyebben behatott, ugy annyira, hogy a becsusztatott verseket könnyen megismerheti, s 3845 vers közt 644-et talált, a minek okát a grammaticusokban keresi. J.C. Orelli a zürichi kiadásban (1837—38.) 25 évi tanitás után nem támadja meg a költő hitelességét, s elődjeivel sem czivakodik. „Differt autem nostra interpretatio a similibus, quae nunc in scholis feruntur, his potissimum nominibus; saepius dijudicantur et variae lectiones et diversae grammaticorum explicationes, sine ulla tamen in quemquam insectatione aut contumelia; quin in hoc quoque genere, tacitis plerumque adversariis, quae veriora ubique viderentur, argumentis additis exposui, ne tranquillissima disputatio acris rixae cum hoc vel illo inimico contractae speciem unquam praeseferret; quo quidem cum aliis digladiandi et depugnandi studio in hujusmodi scriptis studiosae juventuti propositis nihil profecto perversius reperiri potest."

gukra hagyott matronákat. S a mi csakugyan meglepő illy finom izlésü, éles eszü, s a legelőkelőbb polgárokkal társalgó irónál: azon durva és szemtelen fajtalanságok, mellyeknek részletes kifejtését már Quintilianus is illetlennek tartá. Igaz ugyan, hogy az illy aljasságok, Virgiliust kivéve, minden akkori költőknél feltalálhatók; de azért még sem tarthatunk azokkal, kik azt állitják, hogy a latin nyelvben kevésbbé illetlenek a becstelen kifejezések, mint az ujabbkori nyelvekben; minthogy Horatiussal együtt mások is egyedül csak az elődök példájával mentegetőznek e részben. Nála és a többieknél, kivéve talán Tibullus és Propertius némi verseit, annyi szerelem mellett sehol sem találjuk föl a szivnek eleven, megható, s elbájoló örömeit, hanem mindig és mindig csak a kéjelgést.

Nagyobb eredetiséget tanusit a Levelekben és a Satyrákban. Egyedül csak ez utóbbi nemben mutatkozik önállónak a latin költészet; s e részben, ugy vélik, legelső érdeme van Luciliusnak, ki harmincz könyvet irt tele csipős satyrákkal. Az ő és több mások töredékei kellő mérséklettel, a szokások némi ismeretére tanitnak bennünket. Enniusnál a nők már tökéletesen értik a mesterséget, másoknak tetszeni, s több rendbeli kedveseket magukhoz vonni [1]). Lucilius szigorubban megrójja a romaiakat, hogy ajkaikon mézet, övükben kést hordanak, s jámboroknak tettetvén magukat, mindenkinek mindenki elleni harczában utat egyengetnek a csalásra [2]). Turnus pedig szemökre veti a költőknek a fajtalan dalokat, mellyekkel meggyalázzák a szüz musákat [3]). Ennius és Lucilius mestereknek tartattak a

---

[1]) Quasi in choro pila ludens
Datatim dat se se et communem facit;
Alium tenet, alii nutat, alibi manus
Est occupata, alii pervellit pedem,
Alii dat anulum spectandum, a labris
Alium invocat, cum alio cantat, et tamen
Alii dat digito literas.

[2]) Verba dare ut caute possint, pugnare dolose,
Blanditia certare, bonum simulare virum se,
Insidias facere, ut si hostes sint in omnibus omnes.

[3]) Saeva canent, obscoena canent, foedosque hymenaeos,
Uxoris pueris, Veneris monumenta nefandae.
Nec Musas cecinisse pudet, nec nominis olim
Virginei, famaeque juvat meminisse prioris.
Oh! pudor extinctus, doctaeque infamia turbae
Sub titulo prostant, et queis genus ab Jove summo,
Res hominum supra evectae, et nullius egentes,
Esse merens vili, ac sancto se corpore foedant.

satyra két nemében, mellyek nem annyira tartalom-, mint alakra nézve különböznek egymástól: Horácz a második nemet választá, az elsőt pedig Varro, ki néhány Menippeae czimü satyrát irt, bizonyos gadarai Menippus, csipős iró lebegvén szemei előtt, s mellyben a prosa és a vers egymást váltogatja.

Luciliusnak szabad mértékét s bizalmas hangját folytatva Horácz, a könnyü versek fáradságos készitésében nagy mester volt.. S valójában a satyra az izgalmas korszaknak költészete, minthogy egyuttal rombol és javit; ha az alagyával egyesül, a társadalmi költészet legmagasztosabb fokát éri el; ha nem, csupán a nevetségesre szoritkozik. Horácz ez utóbbit tevé; mivel a társas együttlét felfedi annak nevetséges oldalát, a magányos életmód pedig annak hibáit. Romában már is nagyra nőtt a gonoszság; de a közjólét eltakarta a romlottságot, s még mosolyogni lehetett olly dolgok fölött, mellyek Juvenalis korában minden becsületes embernek lelkét borzalommal tölték el. Különben a monarchiák mindig valami mérsékeltségi szellemet terjesztenek; s valamint Augustus felköltötte azt a régi szokások magasztalása s ujak elfogadása által, szintugy Horácz segédkezet nyujtott neki, s magát a bünösök közt első sorba állitotta.

Midőn a romai társadalom nevetséges oldalát s gyarlóságait rajzolja, a bünt ugyan vagdalja, de épen nem tanusit irtózást iránta; az erényt is magasztalja, a nélkül, hogy azért föllelkesülne; megrójja a pénznek mindenhatóságát [1]), de azért a gazdagoknak hizeleg, s tőlök ebédeket és ajándékokat vár; egy nem ugyan tiszta, hanem a kicsapongásokat ostorozó erkölcstant teremt magának, melly szerint jólétet ohajt, a vágyaknak a kielégitési módokhoz képesti mérsékletét tüzi ki, maga magával megelégszik, s másoknak tetszeni kiván; tartózkodás nélkül dicséri Virgilt és Tibullust, sőt Valgius és Varius költő társait is [2]); s a kényelmes életmód mellett kéjelgésnek adja ma-

---

[1]) Vilius argentum est auro, virtutibus aurum...
O cives, cives, quaerenda pecunia primum est,
Virtus post nummos.
Omnes enim res,
Virtus, fama, decus, divina humanaque pulchris
Divitiis parent, quas qui construxerit, ille
Clarus erit, justus, fortis, sapiens etiam et rex,
Et quidquid volet. . . .
Et genus, et virtus, nisi cum re, vilior alga est.

[2]) Valgius aeterno proprior non alter Homero.
Varius, Virgiliusque

gát, mit sem törődve a jövővel. E részben távol Persiusnak kétségbeejtő stoicismusától, Juvenalis keserü epéjétől, és a cynismustól, miben némellyek a gunynak erejét helyezik, soha sem tér el a finom szemlélődés- és simább kifejezésektől, mellyeket csak nagy városok magasabb köreiben lehet elsajátitani. S minthogy a középszerü lelkek szintugy a jóban, mint a rosszban mindenkor a többséget képezik: ez oknál fogva a szokásokellen intézett vágásai örökké érdekkel fognak birni, s az eredeti képeket minden lépten-nyomon jelenleg is föltalálhatjuk.

Különös figyelmet érdemel, a némellyek által neki tulajdonitott dictatori tekintélynél fogva, a Pisokhoz irt levele, mellyet helytelenül neveztek el költészet mesterségének, s melly valójában didacticai tartalommal bir levél alakban, s gunyoros episodokkal; a csipősség könynyedén vegyül a bizalmas beszéddel, a mesterség a szabályokkal. E müben a költő a levélirás fesztelenségével tárgyalja az irodalom különféle pontjait, főleg a szinmüvészetet; s mig egy részről ugy tetszik, mintha önkénytesen fölállitott szabályokkal békóba verné a szellemet, föl akarja azt szabaditani a pedansok félelmétől, kik akkoriban azt követelték, hogy a nyelvet egyes korszakra s bizonyos irókra kell szoritani inkább, mint sem főszabályul a nyelvszokást elismerni [1]); kik szentségtörésnek hirdeték megtagadni a tiszteletet a régiektől, s igazságot szolgáltatni azoknak, kiknek neveit még nem szentelte meg a halál [2]); s arra törekedtek, hogy a fecsegő és könnyelmü censor több tekintélylyel birjon, mint néhány szerény bölcs itélete.

Virgilius (sz. 69. K. e.).

P. Virgilius Maro született Mantua mellett Andes nevü helységben; nevekedett Cremona- és Milanoban. Romába ment visszakövetelni ősi birtokát, midőn a telkeket Octavian felosztá katonái közt; ez által kegyesen, fogadtatván, őt isten gyanánt tekintette, s kegyelmét elfogadá [3]). Őszinte

---

. . . Animae quales neque candidiores
Terra tulit, neque queis me sit conjunotior alter.

[1]) . . . . . Usus,
Quem penes arbitrium est, et jus et norma loquendi.

[2]) Qui redit ad fastos, et virtutem aestimat annis,
Miraturque nihil, nisi quod Libitina sacravit.
. . . . Si tam Graiis novitas invisa fuisset
Quam nobis, quid nunc esset vetus? . . .
Jam saliare carmen qui laudat, . . .
Ingeniis non ille favet, plauditque sepultis,
Nostra sed impugnat, nos nostraque lividus odit.

[3]) Virgiliusnak régibb életirói az ő vagyonát 10 millio sestertiusra (2 millio

csinos, békeszerető s a művészet imádója levén, ugy látszik, mintha e költő egyenesen e korszak dicsőségére teremtetett volna. A romai nép a harczok közepett is megtartván eredetének jellegét, a pásztori dolgokban még mindig örömét lelte. Jelenleg fontos dolog volt a harczok zajától elvonni, a földmivelés örömeihez s a városi élet csendes munkásságához szoktatni őket: miért is Maecenas mindenre kérte [1]) Virgiliust, téritené a romaiak hajlamát a mezei élet felé, nemesitené meg a földmivelést, s győzze meg arról a zsoldosokat, hogy épen nem lealázó dolog a kardot ekével fölcserélni. Illy körülmények közt irta ő a Bucolicákat és Georgicákat, az izlésnek, józan felfogásnak és irmodornak remekmüveit. Ezek képezik a régi irodalomnak legtökéletesebb emlékét; kétségbeejtik azokat, kik a didacticai költészethez makacsul ragaszkodván, ha elszigetelve tekintetnek, a látszólagos nehézségek felett könnyü diadalt vélnek arathatni, de Virgiliussal összehasonlitva, jóval mögötte maradnak.

Alig fog találkozni költő, ki az irmodornak minden finomságait annyira ismerte volna. Ő a szavak, kifejezés és hangzatosság bámulandó változatosságával az olvasónak figyelmét ugy le tudja kötni, hogy az egy perczig sem fárad ki, a nélkül mindazáltal, hogy természetellenes eszméket hozna föl, vagy dagályossá válnék. Egy férfiut látunk benne, ki Augustusnak mivelt udvarában társalogva, a mit itten tanult, azt a magányban jobban átgondolja, gyengéd érzéssel kiszépiti, s a hexameternek méltóságteljes folyamától kezdve a szavak megválasztásáig, mellyekben a magánhangzók a mássalhangzókkal, a lágy hangok a keményekkel helyes arányban vegyülnek, minden arra mutat, hogy a gondolat és kifejezés karöltve járt. Jól érzi azt, hogy az ő feladata nem uj dolgok föltalálásában, hanem tökéletes költemény előállitásában áll; ismeri az elődök müveinek szépségeit, s nem hogy az eredetiség fitogtatása miatt eltérne azoktól, sőt inkább átveszi azokat, sajátságos szépségekkel bőviti, jobban kifejti, a mit azok ösztönszerüleg éreztek; minden durvaságot és göröngyösséget kiegyenlit, s finom

---

frankra) becsülik. Egészben talán nem ugy van; azt azonban tudjuk, hogy ő valóban dusgazdag volt. Erre czéloz Juvenalis, *Sat.* VII. 69; Horácz Augustust magasztalja érte (Ep. I. lib. II. 245):

At neque dedecorant tua de se judicia atque
Munera, quae, multa dantis cum laude, tulerunt
Dilecti tibi Virgilius, Variusque poetae.

[1]) Haud mollia jussa.
Accipe jussis
Carmina coepta tuis.

bájjal hóditja meg az olvasót, ki most már kénytelen megszeretni a költőt, ki minden gondját arra forditja, hogy neki háborithatlan élvezetet szerezzen.

E mellett Romáról sem feledkezik meg Virgilius, melly város a szabad térség közepett emelkedék, s a világ királynéjává növé ki magát; magok a pásztorok is szüntelen Roma dicsőségét s Augustus magasztos uralmát emlegetik. Ezen pásztorok egyébiránt mivelt emberek, kik a költőnek saját érzelmeit fejezik ki; ő nem tudá feledtetni az olvasóval, hogy müvében minden csak költemény, valamint a jellemeket sem tudta hiven visszaadni, s magát a pásztori költemény korlátai közt tartani [1]).

Aeneis.

Pártfogói azonban nagyobbszerü költeményt vártak tőle, tudniillik epopoeát, nehogy Romának oka legyen irigyelni valamit Görögországtól.

Egészen más hangulatban kell lenni a kedélynek, midőn Homer, Dante eredeti s valóban nemzeti hőskölteményeit, vagy a Nibelungokat olvassa az ember, és a következő müköltemények, mellyeket nem azon szükség hozott létre, hogy a polgárisodásnak egy korszakát rajzoljuk, vagy a népek hagyományait szedjük össze, hanem valamelly átgondolt tervből veszik eredetöket, mint mikor Tasso arról tünődött, valljon az első, vagy a második keresztes háborut énekelje-e meg. Az epopoea azon népek történeti müve, mellyeknél még hiányoznak az évkönyvek és a critica. A mivelődésnek indult népek elvesztik a gyermekies hitet az istenek közvetlen beavatkozása iránt, melly olly nagy szerepet játszik az epopoeákban; a tudomány megfejti azt, a mi rejtélynek látszott, s az ipar megfosztja gyermekies bájuktól a támadóban levő társadalomnak kedvencz szokásait. Ekkor kellett, hogy Homernak magasztos eposát tudományos müvek váltsák föl, mellyeket az alexandriai iskola hozott létre, s mellyek a szépségtől áradoznak, szabályszerüleg vezettetnek, minden pontjaikban okadatolvák, de nagyon is távol állanak a népszerü és nemzeti költemények nemes magatartásától és magasztos hatásától. Azokban a vakhitet allegoria, vitatkozás, tudományos kiváncsiság váltja föl; a lyrai lelkesedés jutván eszébe a

---

[1]) Caesar Scaliger (*Poetices liber V., qui et Criticus*) előadja, mit lopott Virgil Homer, Pindarus, Apollodorus és mások müveiből, kimutatva egyenkint azt is, hogy valamennyit fölülmulta: melly részben nagy criticai tudományt, egyszersmind pedans makacsságot fejt ki.

költőnek, személyes érzelmeket vegyit bele, s a dramákra emlékezvè, helyzeteket és tragicai megindulást keres.

Virgilius nem csak az ősköltők, hanem az utánzóknak is utódja, a legnagyobb miveltség korában, habár tehetsége lett volna is hozzá, természeti epopoeát nem állithatott elő. Neki a tanulmányozás, ismeretek, müvészet segélyével egy ollyat kellett előállitania, melly mint öszhangzó egész minden eddig létezőkből a legtökéletesebbet egyesitse magában.

Ez oldalról már sok történt Romában; mert, habár a képzelgések országába tartozik is az ős nemzeti költemények létezése, mellyekben az eszmék typusokban lőnek személyesitve, minők lehettek például a hét király, s a hősök a Regillus tó melletti csatáig: annyi bizonyos, hogy Naevius és Ennius megénekelték, amaz az első pun háborut, emez a másodikat és az aetoliait [1]). Korukban már irták a történetet; miért is hőskölteményök nem lehetett egyéb, mint emberi dolgoknak versekben előadása. Ennius annál kevésbbé lehetett elfogulatlan, minthogy Evemerust és Epicharmust forditotta, kik a mythologiát jelvények és apotheosisok által magyarázták. A nemzeti hiuságnak hizelegve, a két költő egészen Roma eredetéig ment föl; ez oknál fogva az általok választott tárgyban a sok különféle elemek miatt nem lehetett meg az egység.

Történtek azután az epopoea tárgyára méltó nagyobbszerü események; a critica azonban szétválasztá már a két elemet, ugymint a történeti tényeket és természetfölötti dolgokat, mellyek legalább a görög formák szerint szükségesek valának az epos előállitására. Sokan még a mythologiához ragaszkodtak [2]), és igy saját koruktól maradtak el. Propertius ezeknek tömjénezett, de egyszersmind kigunyolta őket [3]); hivek maradtak a tárgyakhoz, mellyeknek senki sem

---

[1]) Ennius más költőkről emlékezik:

Scripsere alii rem
Versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

[2])
Quis aut Eurysthea durum,
Aut illaudati nescit Busiridis aras?
Cui non dictus Hylas puer et Latonia Delos,
Hippodameque, humeroque Pelops insignis eburno,
Acer equis? *Georg.* III. 4.

[3]) Dum tibi Cadmeae dicuntur, Pontice, Thebae
Armaque fraternae tristia militiae,
Atque (ita sim felix) primo contendis Homero . . .

adott hitelt, hogy költemény tárgyául szolgálhattak volna. Mások pedig Romának legujabb hős tetteit dicsőitették, minők voltak: a cimber háboru, Cicero consulsága, Lucullus és Pompejus hadjáratai, Caesar hóditásai, Antonius vagy Octavianus győzelmei. Ezt tevék Ostius, Propertius Cynthiájának nagyatyja, két Furius, két Cicero, Varro, az Antonius udvarában magasztalt, Augustus által pedig kigunyolt Anser, Varius és mások. Azonban egy részről még fris emlékezetben voltak az események, és igy a képzelet szabad röpte akadályoztatva levén, a költőből okvetlen történetiró lett; más részről, a ki az egyik vagy másik jeles egyéniségnek pártfogása alatt állott, kénytelen volt egyes embernek, vagy pártnak hizelegni, a helyett, hogy az egész nemzetet dicsőitették, vagy az emberiség érdekében irtak volna.

A romai költészetnek másik forrását képezék a tartomány emlékei, s a különös ellentét Romának csekély kezdete és mostani bámulandó nagysága közt. Ezt szemelte ki tárgyul bizonyos Sabinus, de müvének befejezésében a halál gátolta [1]); ezen alapszik Ovid „Fasti" czimü könyve; Propertius a régi ünnepeket és helyneveket akarta megénekelni [2]), melly költeménynek talán töredékét teszik számos pontjai a negyedik könyvnek, mellynek alapeszméje a Romához intézett alagyában is föllelhető, hol igy szól: „A mit a nagyszerü Román látsz, oh idegen, phrygiai Aeneas előtt mindaz füvekkel benőtt domb vala; hol a Phoebusnak szentelt paloták emelkednek, ott Evander kósza ökrei legeltek; az aranytemplomok agyag isteneknek épültek; Tarpejus atya dörgött a kopasz szikláról, s nyájaink Tiberis vizéből ittak; a pásztorkürt hivta össze a hajdani quiriteseket, s százan közülök leülve a gyepre, senatust képeztek; az üres szinházat nem ékiték redőbe szedett függönyök; a páholyokból nem illatozott a gyönyörü sáfrány; s nem vala szükség gondoskodni idegen istenekről, midőn a szertartásokra figyelő tömeg reszketett [3]).

Ehhez járult még a szükséggé vált szokás, hogy a görögöket

Me laudent doctae solum placuisse puellae. . . .
Tu cave nostra tuo contemnas carmina fastu:
Saepe venit magno foenore tardus amor. *Eleg.* I. 7.

[1]) Imperfectumque dierum
Deseruit celeri morte Sabinus opus.
Ovid. *De Ponto*, IV. 14.

[2]) Sacra diesque canam et cognomina prisca locorum.
Eleg. IV. 1. 89.

[3]) *Eleg.* IV. 1.

ne csak a versmodorban és külalakban, hanem tartalom- s főleg hitelvekre nézve is utánozzák.

Mindez nem kerülte ki Virgilius figyelmét, s elegendő tehetség volt benne összeilleszteni mindazon különféle elemeket, mellyeket a többi költők külön-külön használtak föl. Homertól vette a tárgyat, a hősöket, a költemény elrendezését, a versnemet és a hangot; az Ilias és Odyssea összefoglalása által a csaták és vándorlások költeményét egyben akarta adni. A köztársasági emlékek homályt vethettek volna a szerencse fiára, a világ megbékéltetőjére; s nagyon sok érdeket sértett volna, ha Lucanus módjára még ki nem engesztelt vérrel festett fegyvereket választ költeményének tárgyául. Az Ilias-féle mesének olasz hagyományokkal összekapcsolása nem volt valami uj dolog, s az egész nemzet hiuságának, különösen pedig azon Julia-nemzetségnek hizelgett, melly az egész aristocratia romjain olly óriási nagyságra emelkedék. A képzeletnek annyira kedvező távolságban, episodok által, könnyü volt befonni mindazok neveit, kik által a romai hatalom növekedésnek indult, és megszilárdult; a Didoféle episod a pun háborukra vezethetett, mellyeknek kimenete határozott Romának nagysága fölött; a régi ellenségeskedések, Elisa átkozódásai, ki engesztelhetlen gyülöletet és bosszut esküdött Aeneas ivadéka ellen, Carthago elpusztittatását igazolhaták. Végre az összehasonlitas és ellentét azon Roma, melly Evander királyi gunyhója körül kezdődött, és Augustusnak bámulandó márvány-városa közt az olasz történetnek s a félistenek korszakának egész fényét és dicsőségét ennek javára tüntetheté föl [1]).

A költői mügépezet illy esetben könnyen szemébe nézett a bölcsészeti scepticismusnak, a nélkül, hogy nevetségessé tegye magát; mert ugy tekintetett, mint irodalmi mentőszer, mint egyike azon eszközöknek, mellyekkel a kormány magát föntartá.

Az illy mesterkélt szerkezetet mennyivel haladhatta meg Homernak önkénytes lelkesedése! Emez, mint a hősök, azaz vallásos hivők korából származott férfiu, összekapcsolja a földet az éggel, azt bizonyitva, miként a mennyeiek és földiek akaratja közös czélra mü-

[1]) Virgiliusnak minden meséi Aeneas utjáról föltalálhatók Halicarnassi Dionysiusnál. Ez pedig Kr. e. 8, vagy 7 évvel adta ki müvét, s Virgil már 10 éve sirban volt. Virgil tehát az ő meséit más forrásokból meritette; de csodálatos az, hogy Dionysius nem hivatkozik az Aeneisre. Talán megvetésből tette, mellyel a görögök minden iránt, a mi romai, viseltetének? vagy pedig a korábbi müveknek nem ismerésére mutat, a mit a régieknél gyakran tapasztalnunk kell?

ködik, s az emberek szándokaiba és tetteibe az istenségek folyton beavatkoznak. Virgilius korában már megszünt e hit, s az emberi vállalatok nem állanak összeköttetésben az egekkel, és ritkán van társadalmi rendeltetésök. Miért is nála az isteneknek néha-néha fölemlitése mesterséges fogás; s olly nép számára irván költeményét, melly többé semmiben sem hisz, az ihletséget tudomány által kell pótolnia. Most már az sem elegendő, hogy a musa a romai nép eredetét megénekelje, hanem azt bebizonyitania is kell; ez oknál fogva gondosan vizsgálja, megválogatja, és rendezi a hagyományokat; költeménye nem hevenyészet, hanem müvészi összeállitás, s a régi hagyományokat hiven rajzolja.

Még az is, a mit musája természetes ömledezéseinek lehetne tartani, mások találmánya. Naevius, midőn költeményt irt a pun háboruról, megemlité abban Aeneasnak Olaszországba jövetelét, s az utleirásban a Virgilius által is fölhozott események fordulnak elő, ugymint a Juno által támasztott vihar, Venusnak Jupiterhez intézett panasza s ennek vigasztaló szavai. Hihetőleg Naevius Carthagoba is elvitte Aeneast, miként bizonyos, hogy Anna, Dido hugának személye az ő találmánya [1]). Aeneas kegyelete atyjának és a házi istenek megmentésében, olvasható Varronál; hol még az is előfordul, miként Venus csillaga addig nem tünt el a trojaiak szemei elől, mig a dodonai oraculum által megjelelt parthoz nem érkeztek. Sokat átvett még Apollonius Rhodiustól; Stesichorusban találta az iliumi esemény megoldását; ha figyelembe veszszük azt, a mi Macrobiusnál (Convivium Saturnaliorum) mondatik, az Aeneis második könyve egészen Pisander görög hősköltemenyéből van átvéve; s Proclus Chrestomathiájából tudjuk, hogy a fa-lónak eszméje Aratinos és Lesches görög költőktől származik.

Virgilius tehát nem birt egyéni ihletséggel; s a helyett, hogy maga szárnyain repülne, az Eclogákban Theocritust, a Georgicákban Hesiodust, az Aeneisben Homert követte.

Az Aeneist kora halála miatt nem vihette tökélyre s halálos ágyán annak elégetését kivánta Augustustól; mit azonban a császár nem teljesitett. A mint ő azt hátrahagyta, habár egészben véve rosszul van rendezve, s itt-ott tökéletlen az előadásban és kifejezésekben, mégis jeles mü, s az alak, mellyet általa az epopoea nyert, zsinórmértékül, néha korlátul is szolgált a későbbi hősköltőknek. Csak az kár, hogy Virgilius az ő szép esze mellett nem akart, vagy nem tudott nemzetiesebb

[1]) **Hermann**, *Elementa doctrinae metricae.* p. 629.

lenni ; a helyett, hogy az alexandriai didacticusokat és a maeoni epicust elkülönözve utánozta, a kettőt nem egyesitette, s a régi olasz miveltség rajzában (mellyben annyira hátramaradt) bele nem szőtte, nem ugyan oktató modorban, hanem jellemrajzok gyanánt, naiv jeleneteit a mezei életnek, melly olly természeti sajátsága volt a régi olaszoknak, mint az ipar és a hajózás a görögöknek. Ekképen ő nem csupán romai, hanem olasz müvet is állitott volna elő; elkerülte volna az összehasonlitást az általa követett költőkkel, s azon ellentétet, melly nála is, mint a többi latin költőknél fölmerül, a között, a mi sajátja, és a mit másoktól kölcsönöz.

Már gyermekkoromban igy szólott hozzám egy nagy költő : tanuld Virgiliust; s valóban egész szenvedélylyel csüggtem a szépségében annyira mérsékelt és szemérmes költői alakon; de azért nem fogadhatom el azok véleményét, kik magasra vont szemöldökkel ismétlik, hogy ő az ő mintáit felülhaladta. A játékoknak Homer általi egyszerü leirása helyett olly mesterséges dagályt fejt ki, melly egy birodalom elpusztulásának előadására is sok lenne. Homer csatáinak magasztosságát mindenki érzi; a ki csak elesik, sajnálkozást gerjeszt, mig más részről minden együtt véve iszonyu zaj, földnek és égnek összevegyülése, melly a versekben és szavakban viszhangzik. Ennek ellenében milly hitványság az a fa-ló ! Száz vitéz berekeszteti magát a gépezetbe, éltöket téve koczkára; Sinon a leghihetlenebb hazugságot koholja; a trojaiak annyira vakok, hogy még csak Tenedosig sem küldenek, sőt még egy toronyba is restellenek fölmenni, meggyőződést szerzendők maguknak arról, valljon a görög hajóhad elvitorlázott-e a Hellespontra? Néhány óra alatt a roppant tömeg a tengerpartról bevitetik Troja várába két folyón és a tört résen keresztül. S alig hogy Sinon megnyitotta a lovat, Troja már lángokban áll és elfoglaltatik, azon népes Troja, mellyben egy egész hadsereg tanyáz, s Aeneas egy maga házának védelmére készül; hajnalban már megszünt minden ellentállás, a győzők raktárakba hordták a zsákmányt és a foglyokat, a legyőzöttek pedig másutt gyüjtötték össze, a mit a lángokból megmenthettek.

Mit szóljunk a jellemekről? Juno dühöngései az első könyv kezdetén, az ő szenvedélyes kitörései s a vihar istenéhez intézett bókok hosszu versekben mondanak-e annyit, mit igen kevés versben mondott Homer, rajzolva a papot, ki a part hosszában visszatérve bosszuért könyörög, s azt meg is nyeri az istentől, ki olly méltóságteljes és rettentő alakban szállott le? Evander Pallastól elbucsuzva, silány

nőszerepet játszik az Achilles lábainál heverő Priamushoz képest; Hector megcsókolva Astyanaxot egészen más ember, mint Aeneas, midőn fiát üdvözli, hogy Turnus ellen megy harczolni. Priamus tisztelt uralkodó, s még a balsorsban is nagy lélek; holott Latinus a dicsőség napjaiban vegyülete az ügyetlenség- és hiszékenységnek. Nem Hector küzd itten Trojának szent bástyáiért, hanem egy idegen fejedelem, ki másnak országát elfoglalja, és nejét bitorolja. De ő a győztes, s a győzelem becsületet szerez neki; ez volt Romában a jog.

Alig találunk egy jellemre Virgiliusnál, melly jól felfogott, s önmagával egyező lenne. Achatesről tudjuk, hogy h ü, mert a költő annak nevezi; ha az Aeneasnak tulajdonitott p i u s melléknév nem annyit tesz, mint vallásos és engedelmes az istenek iránt, méltán megbotránkozhatunk, látva azt olly embernek tulajdonitva, ki idegen földön vendégszeretettel fogadtatván, elcsábitja a nőt, kit el kell hagynia; másutt kikötve ismét másnak jegyesét rabolja el. Itt azonban az istenek akarata határoz, kik őt arra rendelték, hogy tőle származzanak az alban hősök, ő alapitsa meg Roma nagyságát, s Olaszország rettegett uralmát a világra kiterjeszsze.

Különösen egy korszakot sem akar rajzolni, sem azt, mellyben élt, sem a mellyből tárgyát veszi [1]; utódai számára sem akar uj ösvényt törni: ő csak a müvészet és Roma iránt viseltetik előszeretettel. Még a hizelgésben is finomságot és eszélyességet tanusit, miként az Augustus udvarának finom izléséhez illett.

Illy társaságban élve Virgilius, hőseit is nemesebb érzelmekkel ruházza föl. Aeneas levetkezi a pelasg nyerseséget [2]: a hölgy nála

---

[1]) Ez oknál fogva igen sok valótlanságot lehet kimutatni Virgiliusban. Aeneas és Dido szarvasokra vadásznak Afrikában, hol a hegyeket fenyvesek boritják (IV. könyv). Az V. könyv kezdetén, Aeneas éjszaki széllel jön Afrikából Olaszországba. Plinius mondja, hogy *iliacis temporibus nec thure supplicabatur*, s Virgiliusnál tömjén emlittetik, V. k. 745. Előfordulnak lovaskatonák trombitával, kikről Homer mit sem tud; szintugy a három soru evezős hajók (*Terno consurgunt ordine remi.* V. k. 120.), holott Thucydides szerint azok későbbi korból erednek.

[2]) Annak kimutatására, milly különbözők voltak a régi s az ujabb kor érzelmei a nők irányában, elegendő azon körülményre figyelnünk, miként Aeneas Virgiliusnál legkisebb figyelembe sem veszi Dido fájdalmait; sőt inkább olly tény által tünteti föl a hősnek közönyösségét, mellyből kitetszik, hogy e részben elhagyta őt azon józan értelem és izlés, mellyel olly nagy mértékben birt. A IV könyvben, Aeneas titkon szükni készül, de terve elárultatván, Dido mindenre kér őt, a mi csak szent lehet szerelmökben, az égen, és a földön; végre elájul, hölgyei a pamlagra fektetik, a j á m b o r Aeneas pedig a hajókra tér vissza:

már nem többé Chryseis, ki a győztesnek tulajdona lesz, sem Andromache, Hectornak özvegye, ki beéri azzal, hogy Hellenus neje lehessen; hanem királyné, ki hüséget esküdött az elvesztett férjének, s csak a szerelem hatalmának enged, és megcsalatott szerelmét tul nem élheti. Homernak alvilágában Achilles az élet után sóvárog: Virgiliusnak elysiumában hallgatag szemléli Dido az árulót és elhalad mellette.

Ez utóbbi vonás által egészen uj érdemet szerzett magának Virgil mindenki előtt, a ki csak érezni tud. Annyi költő közül, kik szerelmet énekeltek, egyetlen egy sem találtatik, ki a szenvedély növekedését igazán rajzolta volna; legfeljebb néhány föltünőbb jelenetet emeltek ki czifra mondatokban, siránkozó panaszokban, dagályos leirásokban, s mindenben a külsőséghez tarták magukat. Az ember beléletéveli áteszmélt megismerkedést más forrásból meritették az ujabbkori költők. Virgiliusnak talán előérzete volt erről; s mivel azon korszakban nem lehetett természetes, egyszerü-, ékesenszóló- és lelkesültté vált; saját érzelmeit költeményébe öntötte, s a mi azelőtt csak külsőség volt, alanyivá változtatta; az érzelmet egész mélységében fölfogja, a szivnek legtitkosabb redőibe hat, a szenvedély növekedését keletkeztétől hanyatlásáig, lépésről lépésre követi. Bizonyság erre Dido szerelme, mellynek első magvait a hir folytán származott kegyelet vetette el, s melly együttlét, társalgás, szokás, elmélkedés által növekedett, mig végre elárultatva, csak az élettel alhatott ki.

Ezen finomult érzésnek köszönhet Virgilius számos uj szépségeket, ugymint a rajzok változatosságát. Igy midőn az elhamvadt Troja pusztulásától családi jelenetre ugrik át; a kétségbeesett harag közepett Helena látása tartóztatja vissza Aeneast; a vihar után adja mindjárt a kikötőnek gyönyörü rajzát, s a vendégszerető fogadtatás leirását; a tábor éjjeli kikémlelésének tisztán harczias episodját Nisus és Euryalus szenvedélyes esete mocskolja be vérrel.

At pius Aeneas, quamquam lenire dolentem
Solando cupit . . . . . .
Jussa tamen divûm exsequitur, classemque revisit.

A *pius* szó nem kegyetlen gunyképen áll-e itt? Anna is rimánkod ik neki:

Miserrima fletus
Fertque, refertque soror: sed nullis ille movetur
Fletibus, aut voces ullas tractabilis audit.
Fata obstant, placidasque viri deus obruit aures.

Sőt mi több! Mig Dido kétségbeesve halálát keresi,

Aeneas, celsa in puppi, jam certus eundi,
Carpebat somnos.

Egy másik igen csábitó báj ezen kedves költőnél az, hogy eleven, mozgó képekbe tudja öltöztetni az eszméket. A hajadon, ki egy almát hajit a pásztorra, s a füzesbe rejtőzik, de mégis láttatni kiván [1]; a gyermek, ki első mosolyával megismeri anyját [2]; Apollo, ki a költőt füleinél fogja, s figyelmezteti, tul ne lépjen a pásztori versek határain [3]; a kis gyermek, ki csak nagy bajjal éri el a fának gyenge ágait [4]; a reménynek eszméje, ábrázolva Daphnisban, ki körte-ágakat olt, mellyeknek gyümölcsét az unokák fogják szedni [5]; a kis pásztorok, kik a fák héjaira vésik a drága neveket, s a fa növekedésével a szerelem is növekedni fog [6]: mindannyi idyllek, mellyek a festésznek szintannyi külön festményre szolgáltatnak anyagot.

Még azt is tudja Virgilius, hogy bármilly szépek legyenek is a tájképek, mindig tökéletlenek maradnak, ha csak az ember jelenléte nem élénkiti azokat. Az ismert folyamok és szent források körül nem hiányzik a boldog öreg, ki a hüves árnyékban hever [7], vagy az elkeseredett, ki sürü tölgyek árnyékában az erdők- és hegyeknek panaszolja fájdalmát [8]; a puha rétek-, kristálytiszta források- s berkekben csak is azért leli örömét, hogy a kedves Lycorissal ott örökké együtt lehessen [9].

Ezen különszerüség az irmodorban és érzelmekben, a szemérmes kecsek s finom szemléletek halhatatlan érdemet szereztek Virgiliusnak, s kárpótlást nyujtanak mások eszméinek átvételeért; egészen sajátszerü jelleget nyomnak rá, s folytonos gyönyörködtetésére szolgálnak mindenkinek, kit a szép élénken érdekelni tud.

---

[1] Malo me Galatea petit, lasciva puella,
Et fugit ad salices, et se cupit ante videri.

[2] Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem.

[3] Cum canerem reges et proelia, Cynthius aurem
Vellit, et admonuit: Pastorem, Tityre, pingues
Pascere oportet oves, deductum dicere carmen.

[4] Jam fragiles poteram a terra contingere ramos.

[5] Insere, Daphni, piros; carpent tua poma nepotes.

[6] Tenerisque meos incidere amores
Arboribus; crescent illae, crescetis amores.

[7] Fortunate senex! hic inter flumina nota
Et fontes sacros, frigus captabis opacum.

[8] Tantum inter densas, umbrosa cacumina, fagos
Assidue veniebat: ibi haec incondita solus
Montibus et sylvis studio jactabat inani.

[9] Hic gelidi fontes, hic mollia prata, Lycoris,
Hic nemus, hic ipso tecum consumerer aevo.

Legelső szerzeményein kivül, kevés ideje maradt Virgiliusnak arra, hogy musáját magán-hajlamaira és viszontagságaira alkalmazta volna; s a mennyire tudjuk, sokkal csendesebben folyt le élete, mint ez különben a költőknél lenni szokott. Augustus különösen kedvelte, s dusan megjutalmazta őt, ki a romai dolgokkal s elenyészendő országokkal mit sem gondolva, Tarentum mellett vonta meg magát, s a ‚lombos Galesus fenyveseiben' [1]) dalolta Thyrsist és Daphnist, mint a csalogány, melly minden mellékgondolat nélkül tölti be este csattogásával az erdőt. Becsmérlői is voltak: Maevius- és Bavius-féle költönczök, kik minden korszaknak dögvészei szoktak lenni. Azonban jobb érzetü kortársaitól egyhangu magasztalásokat nyert [2]); a kiváncsi bámulók még magányában is fölkeresték őt, s egy izben, midőn a szinházba lépett, az összes nép fölkelt előtte, miként a császár érkezésénél tenni szokta [3]). Tanulmányozta még a tragicus költőket is [4]); tudományosság után törekedett, s az epicureusokkal tartva, boldognak nevezte azt, ki a kérlelhetlen végzet és az avernus okozta félelmet lábbal taposhatja [5]); s tanácsolá, hogy használja mindenki az életet, mig ideje van, és ne törődjék a holnappal [6]).

Áttekintés.

Csak kevés irót emlitettünk, s mégis egy igen rövid korszak alatt Catullust még durvának, Ovidiust pedig a hanyatlás utján ta-

---

[1]) Tu canis umbrosi subter pineta Galesi,
Thyrsin, et attritis Daphnin arundinibus.
Propertius, II. 34.

Ez bizonyitja, hogy ottan irta a *Buccolicákat*. A mi a *Georgicákat* illeti, a IV. k. 125. v. maga énekli:

Namque sub Oebaliae memini me turribus arcis,
Qua niger humectat flaventia culta Galesus etc.

[2]) Cedite, romani scriptores, cedite graii;
Nescio, quid majus nascitur Iliade.
Propertius, lib. II. ult.

Tityrus et segetes Aeneiaque arma legentur,
Roma triumphati dum caput orbis erit.
Ovidius, *Am.* I. 15.

[3]) **Donatus**, *Vita Virgilii*, §. 5. Lásd az L) jegyzetet.

[4]) Est ingens ei cum tragoediarum scriptoribus familiaritas. **Macrobius**, *Saturn.* V. 18. Ugyanő mondja róla: *vir tam anxie doctus.*

[5]) Felix qui potuit rerum cognoscere causas,
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subjecit pedibus, strepitumque Acherontis averni. *Georg.*

[6]) Pone merum et talos; pereant, qui crastina curant!
Mors aurem vellens, vivite, ait, venio. *Catalecta.*

láltuk: olly rövid ideig tartott a romai irodalom fénykora. Méltán vethetni szemére, hogy lemondva az eredetiségről, Görögország nyomain vonszolta magát, nem csupán utánzás által, a mi igen természetes dolog ollyannál, ki mint későbbi nemzedék az elődöktől örököl, a nélkül, hogy elvesztené, a mi sajátja a szellemben, nyelvben, hagyományban és nemzeti gondolkozás-módban; hanem az által, hogy a romaiak szigoruan hódoltak a mütani formáknak, mellyek idegen nemzet sajátját képezék; minek következtében hiában igyekeztek ők mesterséges módon jutni föl a magasságra, mellyre egyedül csak az elménck természetes élénksége által juthatni el.

A felsorolt költők, ugy hiszem, elegendő bizonyitványt nyujtanak arra, hogy nem léteztek nemzeti költemények, mellyeket némelly tudósok Románk gyermekkorából akartak leszármaztatni, mintegy kutforrásául jelölve ki azokat a történet által valóság gyanánt elfogadott regényes elbeszéléseknek. Olly nép, melly csak a jogtudománynak és törvényességnek élt, s mellynek főteendője volt küzdeni a jogokért; hol a patriciusok gőgjökben, a plebejusok pedig lealáztatásukban folyvást gyakorlati eredmények után törekedtek; melly, költészet helyett, csak töredékeket tudott felmutatni a XII.táblás törvényekből, s e törvények rendkivüli szigorral bünteték a költői lelkesedést: illy nép nem dicsekedhetik költői bölcsővel, s nem birt a létnek ama magasztos érzetével, mellynek legdicsőbb gyümölcsét a hőskölteményck képezik.

Ha talán Hetruria győzött volna, Olaszország saját formáival és nyelvével hihetőleg megőrizheté eredeti költészetét. De a diadalmas Roma már kezdet óta utánzásra adta magát, s elfogadva Görögország isteneit, ezekkel együtt a müvészetet is befogadta, melly a vallúson alapult, s ezzel a legszorosabban összekapcsolva volt.

A görögöknél azonban a vallás istentisztelet és dogma volt; a romaiaknál pedig mesének és társadalmi szükségnek tekinteték, s költészetökben is csak mint illyen tünik föl. Senki nem fogja hinni, hogy Virgilius, Horácz, Ovidius hittek azon istenekben, kiket ők gépek gyanánt, s müveik ékességére használtak föl; a latin lyra soha sem hangoztatott egy hymnust, mellyben csak árnyéka volna is, nem mondom, a zsidók ajtatos lelkesültségének, de csak azon meggyőződésnek, melly Homer, Aeschylus, Pindar és Orpheus müveiben él. A költő tehát nem érzett istenséget keblében; nem környezé őt a figyelő nép, minthogy a romai polgárt különösen igénybe vevék a komoly érdekek: a költészet tehát puszta müvészet volt, s e részben

jobbat sem tehetett, mint ha utánozta a görögöket, kik a legtökéletesebb mintákat álliták elő [1]).

A jó reményü ifjaknak föladata volt éjjel-nappal a görög irókat tanulmányozni [2]), nem pedig önmagukról, a természetről s az őket környező világról elmélkedni. Örök dicsőségre véltek szert tehetni, nem annyira saját erejök öntudata, mint inkább az által, hogy a görögök mestermüveivel megbarátkoztak, szorgos méhek gyanánt a mézet azokból kiszivták, s a musákat Latium nyelvén beszélni értelmesen, kényszeritették. Ha figyelembe veszszük a romai iróknak eme mérsékelt követelményét, hiuságuk sem leend annyira feltünő, midőn szünet nélkül csak halhatatlanságról ábrándoznak, s saját nevöket a romai fegyverek szerencséjének maradandóságához kapcsolják [3]).

---

[1]) „Mintegy ékességeül az átalános békének, mellyel Augustus a romai világot megajándékozta, s a szolgaság kárpótlásául az irodalomnak és a költészetnek is meg volt a maga arany-korszaka, a mennyire ez a pogány világnak hanyatlásra hajló érett korában lehetséges volt. Plautus és Terentius csupán csak a görögök utánzóinak tekinthetők; Virgil- és Horácznak költői jelleme és gyönyörü irálya a világtörténelem irójának figyelmét leginkább csak a nyelv tekintetében vonják magukra, mellyen irtak, s melly az egész ujabb korban minden népeknek közös nyelve volt, s még jelenleg is az. Mindezt azonban, még Ovidiusnak termékeny képzelő tehetségét sem véve ki, az utókor nem tekintheté egyébnek silány böngészetnél azon dus aratás után, mellyet a görögöknél a müvészetek és a költészet geniusa hozott létre. A romaiak költészetét nem az ő költeményeikben kell keresni, miként a görögöknél, hanem a circus mulatságaiban találta meg kifejezését, mellyeket az okos Augustus fentartani jónak látott; a küzdelmekben, midőn a haldokló gladiatornak kellemmel és méltósággal kellett elesnie, hogy a nép tapsait kiérdemelje; a circusban, melly olly gyakran hangzott a keresztények elleni engesztelhetlen gyülölet zajától s a gyilkos szavaktól: *Oroszlánoknak a keresztényeket.*“

F. Schlegel, *Phil. der Geschichte.* IX. értekezés.

[2]) Vos exemplaria graeca
Nocturna versate manu, versate diurna. **Horatius.**

[3]) Nem csak Virgil és Horácz, hanem Ovid és Phaedrus is bizonyosnak tartják a halhatatlanságot. Phaedrus mondja:

Habebunt certe, quo se oblectent posteri. . . .
Ergo hinc abesto, livor, ne frustra gemas,
Quoniam solemnis mihi debetur gloria. *Prolog.* L. III.

Ovidius pedig az Elváltozásokban:

Jamque opus exegi, quod nec Jovis ira, nec ignes,
Nec poterit ferrum, nec edax abolere vetustas. . . .
Parte tamen meliore mei super alta perennis
Astra ferar, nomenque erit indelebile nostrum,
Quaque patet domitis romana potentia terris,
Ore legar populi; perque omnia saecula fama,
Si quid habent veri vatum praesagia, vivam. XV. k. végén.

Kivéve a satyrát, mellyben a görög epicus vers nagyobb szabadságot s bizonyos mesterkélt hanyagságot engedett magának, s melly tartalmára nézve, mivel romai szokások- és jellemekkel foglalkozék, egészen nemzeti volt, nincs egy ága is az irodalomnak, mellyben a latinok uj ösvényt nyitottak, vagy példányképeiket a régi ösvényen utolérték volna. Ez oknál fogva gyenge lábon állott színészetök, melly csak nemzeti hagyományok és érzelmek alapján virágozhatik föl. Különösen a lyrai költészet szenvedett legtöbbet az utánzás miatt; mert ha áll az, hogy a lyrai költészet a valódi érzelmeknek összhangzatos kifejezése: bizonyára csak ártalmára van, ha az ihletség helyett reminiscentiákat tartalmaz, s az olvasó keblét érintetlenül hagyja.

Mindamellett az eredetiség némi bélyegét még is észrevehetni a romai költők müvein, mi által egyéb müvek közül kitünnek. Ezen eredetiséget Roma eszméje nyujtja, melly mindeniknél uralkodik, s pótolja nálok azon egyéni jelleget, melly Görögország remekiróinak minden müvére nyomva van. E különbség a két nép sajátságos természetéből ered: mellyeknek egyike kiválólag egyéni életet él, s észtehetségeit tetszése szerint szabadon gyakorolja; a másik a haza nagyságát tartja szem előtt, s ezen eszmének minden egyebet alárendel.

A romai irodalom nagy részben az által nyerte eme sajátságát, hogy ottan az előkelő polgárok ápolták leginkább a tudományokat, kik a nemzeti miveltség egész összegét tartván szem előtt, minden dolgot legterjedelmesebb viszonyaiban fogtak föl, eltérőleg azoktól, kik puszta kenyérkeresetből irván, az irodalmat lealjasitják, s azt puszta mesterséggé törpitik, miként ez a későbbi időkben történt, s miként azt jelenleg is teszik némellyek, kiknek minden nagyobbszerü jellem ellenökre van [1]).

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Tudományok. Szépmüvészetek.

Az egyptomiaknak természetes hajlama a csudaszerü és természetfölötti iránt ferde ösvényre térité az őshagyományokból fenmaradt, vagy a Ptolemaeusok nagylelkü, habár nem mindig bölcs ol-

[1]) A görög irókról az előbbi és a következő korszakban történik említés.

talma alatt oda átültetett ismereteket. A könnyelmü nép, folyvást elmerülve (miként Dion Chrysostomus szemére veti,) az élvezetek és mulatságok tengerébe, elvonva minden komolyabb foglalkozástól, nem ismert nagyobb boldogságot, mint annak látványát, ha a kocsis ügyetlenül hajtotta a lovakat az arenában, vagy ügyetlen zenész játékát hallhatá; hasonló levén a madárhoz, mellynek nincs egyéb dolga, mint énekelni vagy ugrálni, s bármilly nemesebb tettre képtelen. Közbejöttek a testvéri gyülölségből eredő czivódások, és az idegen uralom általi lealáztatás; s a hellen olajfának a Nilus pálmáiba beoltott ága a romai kard gyilkos csapásai alatt elszáradt.

Mathematica.

Syriát, melly az előbbi korszakban a tudományok egy második gyülhelye volt, ugyanazon sors érte; mindenütt csak a fegyverek moraja hangzott, párosulva a romai név káromlása-, vagy magasztalásával. Romába, az élet és mozgalom központjába sereglett minden rendü tudós; e nép azonban egyedül a közvetlen hasznot tartva szem előtt, a fegyverforgatáson, szónoklaton és jogtudományon kivül egyébbel keveset gondolt. A mértanból olly kevés ismerettel birtak, hogy a jogtudósok az egyenoldalu háromszög fölületét egyenlőnek tarták az egyik oldal fölött emelt négyzet felével [1]); Sulpicius Gallus, mivel a napfogyatkozásokat előre megmondá, csudatehetségnek tartatott; ugy látszik, Varronak annyira kihiresztelt tudománya csupán nyelvészeti ismeretekből állott; a Cicero által égig magasztalt Nigidius Figulus nem volt egyéb ravasz csillagjósnál, ki az ő tanait rejtélyes beszédbe burkolta. Astrologiai ábrándok miatt sokan hirre vergődtek Romában, s Pompejusnak, Crassusnak, Caesarnak jövendölgeték, hogy késő vénségben, dicsőséggel halmozva, nyugalomban fognak kimulni e világból, családjaik körében [2]). Augustus több izben kihajtotta őket a városból, de mindannyiszor felüték fejöket. A legnagyobb tudós, Caesar, ki a csillagászathoz értett, s irt is arról, rendetlennek találván a naptárt, annak kijavitása végett Sosigenest hivatá el Alexandriából.

---

[1]) A helyett, hogy ezen fölület = volna $\frac{a}{4}\sqrt{3}$ (ha a oldalnak nevezetik) Columella nézete szerint = $\frac{13a}{30}$, a miből lesz: $\sqrt{3} = \frac{26}{15}$, vagyis $\sqrt{675} = 26$.

[2]) Cic. *De divin.* II. 47. 9.

Naptár.

A régiek is már észrevették a különbséget a nap- és holdévek közt; s hogy a kettőt megegyeztessék, a felülmaradt napokat különféleképen adták az évhez, az évnek és hónapoknak különféle alakja szerint, ugy hogy minden egyes nép saját naptárral birt. A romaiak kezdetben az olasz naptárt fogadták el, melly tiz hónapra beosztott 304 napból állott. Roma 355 napból álló holdévet fogadott el, melly akképen hozatott összhangzásba a napévvel, hogy minden második év 22 vagy 23 nappal megtoldatott. Ennek megállapitása a papok dolga volt, kik tetszés szerint meghosszabbitották, vagy megrövidité a hivatalkodás idejét, s az adóbérlőknek ez által segitettek, vagy árthattak. Ebből zavar támadt, melly tartott Julius Caesar koráig, ki a naptárt 46. évben Kr. e. megjavitá. Ekképen az évet 365 napban állapitá meg, fenmaradván még hat óra, melly minden negyedik évben egy napot adott; igy támadott a szökő-év. Mivel pedig a hat órából minden évben hiányzott 11 percz és 12 másodpercz, századok multán ujabb zavar állott be, mellyen XIII. Gergely pápa segitett. — Kr. utáni 14-ik évben hozatott be a 28 éves napkör, s 6-ik évben a 19 éves holdkör, vagyis az aranyszám.

Román kivül jeles mathematicusnak tartatott rhodusi Geminus, ki a vonalakat egyenesekre, körvonalakra és tekergős hengervonalakra osztotta; Theodosius összegyüjté a görbe vonalak körül tett eddigi felfedezéseket, némelly csillagászati számitásokat mathematicai elvekre fektetett, és kimutatá, minő tüneményeket látnak a népek különböző szélességi fokok alatt.

A romai bölcsészet legfontosabb ága a jogtudomány, mellyről másutt szólandunk [1]).

Földmivelés.

A földmivelésről Terentius Varro irt három könyvet (De re rustica). Az elsőben az átalános bevezetés után értekezik a szőlő-, olajfa- és kertmivelésről; a másodikban a baromtenyésztéssel együtt a sajtról és gyapjuról; a harmadikban a szárnyas állatokról, vadászat- és halászatról. Ki Catonak egyszerü előadását e tárgyban olvasta, hasonlitsa azt össze Varronak következő szavaival: „Ha időm volna, kedvem szerint irnék arról, a mit most körvonalakban rajzolok a papirra; tudom azt, hogy sietnem kell, mert a mit az emberről monda-

[1]) VI. *Könyv*, 14. fej.

nak, hogy nem egyéb buboréknál, még inkább illik az öregekre. Nyolczvan éves korom int, hogy előkészitsem magamat a nagy utazásra. Ha neked, Fundania nő, telked vagyon, mellyet okos mivelés által gyümölcsözővé kivánnál tenni, megtanitlak rá, mit kell cselekednek nem csak életemben, hanem halálom után is. . . Nem hivom segélyül a musákat, miként Homer és Ennius tevék, hanem a tizenkét nagyobb istenséget; nem a városnak tizenkét istenét, hat férfit és hat nőt, kiknek szobrai a forumon vannak fölállitva, hanem a földmivelést intéző tizenkét istent. Először is Jupitert és a Földet, kik az égben és itt alant a földnek minden termékeit egybefoglalják, miért is nagy nemzőknek neveztetnek; azután a napot és a holdat, melyleyeknek járása a vetés- és ültetésnél ügyelni kell; utánuk Cerest és Liber atyát, kiknek termékei az életre elkerülhetlenül szükségesek. . . .". S igy folytatja a jegyzéket, mig e tárgy fölötti párbeszédek előadásához fog.

Földrajz.

A hóditás és kereskedés által szélesbült a világismeret. Mithridates és Pompejus uj utat nyitottak Indiába. Éjszakról Iberia-, Albania s a Caucasus egyéb tartományaiból indiai árukat hoztak a nomád népek a Kaspi-tenger partjaira. Juba, Mauritania királya, hajóhadat küldött a Szerencse-szigetek kikémlelésére, s jelentését Augustusnak ajánlotta föl. Ezalatt Caesar és Germanicus Europa éjszaki részét tárták föl: amaz határozatba tétette a senatus által, hogy az egész birodalom területe fölméressék. E végre keletre küldetett Xenodoxus, délre Polycletus, éjszakra Theodotus, kik több évtizedek után bevégezték a munkát. Később M. Vipsanius Agrippa, Augustus parancsára, a romai világra vonatkozó minden egyes ismereteket összegyüjtötte, s a térképeket közszemlére akará kitétetni; de a halál e munkát félbeszakitá.

Szépmüvészetek.

A szépmüvészetek kiköltöztek a legyőzött Görögországból, s a hanyatlást a vert érmek mutatják. Nem volt már szabadság és nép, melly magasztos lelkesedést gerjeszthetett volna; csak a nyomorult hizelgés emelt templomokat és oltárokat a kevésbbé ragadozó proconsuloknak. Némelly müvek megbizás folytán készültek; több izben a régi müvek bocsáttattak áruba.

Megszoktuk már a müvészek közé sorolni a romaiakat, minthogy ők sokkal kényelmesebbnek és illőbbnek tarták elrabolni más tartományok remekmüveit, hogy azokkal hazájokat fölékesitsék. Plinius

nagyon kevés romai müvészről emlékszik; s Virgil könnyen odaengedi az idegeneknek a festészet, szobrászat, csillagjóslat, sőt, mivel Cicerot nem volt szabad emlitenie, a szónoklat dicsőségét is, csak hogy Romának tulajdonithassa a néphóditás és törvényhozás dicsőségét [1]). A nemességnek néhány tagja szintén gyakorolta a müvészeteket, ugymint Fabius Pictor; de a müvészeteket nagyobb részt hetruskok gyakorolták. Megismerkedvén a görög miveltséggel, Syracusa, Capua, s a legyőzött Ásia szolgáltatta a müdarabokat. Atticus Görögországban készitteté a szobrokat Tusculuma számára [2]); Cicero mezei lakaiba ő vásárolt szobrokat; Verres pedig Syracusában öntetett edényeket tiszta aranyból.'

Verres nevére eszünkbe jut, minő utakon és módokon szoktak a romaiak remekmüveket szerezni, tudnillik zsarolás és ragadozás által. Lucius Scipio 1424 fontot nyomó edényeket gyüjtött vert ezüstből, s 1024 fontot aranyból; Marcus Fulviusnak az aetolok fölötti diadalát 280 bronz- és 230 márvány-szobor ékesité; Sylla egész csontvázat csinált Atheneből, s a három legdusabb templomot fosztotta ki, ugymint: Apolloét Delphiben, Aesculapét Epidaurusban és Jupiterét Elisben, mellynek még oszlopait s az ajtónak bronzküszöbét is Romába viteté. Fulvius Flaccus lefedeté Jupiter Lacinius templomát Crotona mellett, s annak márványtégláit a ‚Fortuna Equestris' templomára fordittatá. Varro és Muraena Spartában levágaták a falakat, s azoknak fresko festéseit használták más czélra [3]). Augustus szobrokat vásárlott a terek és utak ékességére; muzeumokat is állitott össze különféle ritkaságokból. Egy illy muzeumot alakitott már Syllának mostoha fia, Scaurus; hatot Caesar, s egyet Marcellus, Octavia fia.

Ha meggondoljuk, hogy hazánknak ezen gyarapodása másoknak szerencsétlen sorsával volt összekapcsolva; kivánhatunk-e hozzá szerencsét mi olaszok? Valamint az egyeseket, ugy egész nemzeteket. is utoléri a büntetés: az őseink által gyakorlott erőszakoskodásokat drágán fizettük meg.

Még idegen müvészek is hozattak Romába rabszolgákul; némellyek szabadon mentek oda, ugymint: Arcesilaus, Zopirus s azon Praxiteles, ki az akkoriban ismeretes minden szépmüvészetek termékeiről irt. Salamini Hermodorus Jupiter Stator temploma előtt Romá-

---

[1]) Excudent alii spirantia mollius aera,
Credo equidem: vivos ducent de marmore vultus.

[2]) Cic. *ad Attic.* I. 4. 6. 8. 9.

[3]) Vitruvius, II. 8.

ban köroszlopu csarnokot épitett; a ‚becsület' és ‚erény' templomát Cajus Mutius emelte Syracusa hóditójának, Marcus Marcellusnak rajza után, ki jelvényszerüleg ohajtá azokat egymás mellett épittetni, ugy hogy az egyikbe csak a másikon keresztül lehessen jutni. Ostiai Valerius találta ki az amphitheatrumok befödésének módját. Valamint Antiochus Epiphanes hitta meg Athenebe Cossutius romai épitészt a Jupiter Olympius templomának fölépitésre; szintugy Ariobarzanes, Cappadocia királya, a két romai testvér Cajus és Marcus Stallius által épitteté föl Atheneben a Sylla-féle ostrom alatt megrongált Odeont. Milly nagy része lehetett ezen megbizatásokban a hizelgésnek, vagy a hatalmasok ajánlásainak! Egyéb romai épitészeknek még nevei sem maradtak fön; valamint elvesztek Fuscitius, Varro, és Septimius könyvei is. Még a kezdetben annyira durva romai pénzek is Roma 700-dik éve után vetekednek Pyrrhus és Agathocles pénzeivel.

A második pun háboru idejében épült egy templom Juno Erycina, a másik Concordia tiszteletére; később ben (205-ben) Juno Sospita, Faunus és Fortuna Primigenia templomai; három évvel később más kettő a Capitoliumban Jupiternek, egy az istenek anyjának s egy az ifjuságnak; 181-en Erycina Venusnak, egy a, Pietas'nak a ‚Circus maximus'ban; 173-ban a Lovag-szerencsének, mellyet Q. Fulvius Flaccus fogadott a celtiberek elleni csatában. Magában a városban ennyi templom emlittetik!

Egyébiránt Görögország és Roma régi templomait nagyságra korán sem lehet összehasonlitani a Vaticannal, sz. Pál templomával Londonban, vagy a milanoi Dommal. Jupiter Olympius, Diana Ephesina, Serapis templomai a mieinkhez képest csekélységeknek látszanak; a mellyeket Pausanias Görögországban megemlit, apró épületek; s a romok után itélve, ugyan-illyenek lehettek Vesta, Sybilla Tiburtina, Jupiter Clitumnus templomai Roma térségein. Vesta és a Fortuna Virilis romai templomai térszinre nem érik föl a Pantheont; s ez, miként tudva van, sz. Péter templomának kupolájául emeltetett föl. A Capitoliumban kisebb téren, mint a minőt jelenleg a Vatican elfoglal, hatvan templom emelkedék; számos templom környezé a romai forumot. Plinius szerint Jupiter Feretrius templomának hossza tizenöt láb volt; s a ki Romának térrajzát látta, tudja, milly csekély tér hagyatott fön a templomok számára.

Nem is volt szükség tágas csarnokokra ott, hol a népnek nem volt szabad látni a szent szertartásokat; mert csak a papok és matronák bocsáttattak azokhoz, a nép a bemenet küszöbén tette le a koszorukat, vagy ajándékokat.

Nem voltak meg tehát minden templomban azon külön osztályok, mellyek egy-kettőnél előfordulnak, ugymint: az area, atrium (pitvar), cella, basilica, aditus (bemenet a pap számára), apsis (szószék, vagy kar), penetrale (szentély), sacrarium (kápolna). Többnyire egyszerü cellák valának, elül kis csarnokkal két, négy, vagy hat oszlopra, faragványokkal és drága rajzokkal ékitve.

Tudjuk azt is, hogy a régiek csak ritkán használták a támoszlopokat, kivéve a szögletekben a tartósság végett; egyébkint néha márvány- vagy granitoszlopokat, rendesen egyetlen darabból. Költség-kimélésből nem adtak nagyobb terjedelmet a vallási épületeknek; mihez azon ok is járult, hogy szertartásilag meghatároztatott, milly szinü márvány illeti meg különösen mindegyik istenséget. A granit Jupiter, Mars, Hercules; a parosi fehér márvány, a zöld, a jaspisnemüek, az alabastrom Venus, a Gratiák, Flora és Diana számára tartatott fön.

Quintus Metellus Macedonicus volt az első, ki márványból épitett templomot. A fényüzés azután átalánossá vált, minthogy a téglából emelt épületek is márványnyal vonattak be; később e szokás magánlakokra is kiterjeszteték. Minden eddigi fényt meghaladott a Sylla által Praenestében emelt Fortuna-templom, mellynek romjaiból Palestrina épült. Hét emelvény vezetett föl ide: az elsőn és utolsón vizmedenczék hüték a léget; a negyediknek padolatát azon mozaik tevé, melly jelenleg a Barberini palota ékességei közé tartozik Romában, s mellyről Plinius, mint első illynemü müről emlékezik Olaszországban.

Sylla javittatá ki a capitoliumi Jupiter templomát is; Marius a ‚becsület' és ‚erény' templomát; Pompejus a diadalmas Venusét; Caesar a Mars, Apollo és a nemző Venus templomait. Agrippa Pantheonja kerek; ez alakot a régiek szerették a templomoknál, talán a földnek gömbölyü alakjára czélozván általa; a boltozat közepén nyilás bocsátja be a világosságot. Különös bámulatot érdemel a tornácz (pronaus) tizenhat corinthi oszlopra, mindegyik egy darab, 37′ magas, 5′ széles márványból; melly annyi századok után is teljes épségben áll fön. Ide járulnak még Quintus Marcius vizvezetői, Cato és Sempronius basilikái, s Paulus Aemilius basilikája, mellynek phrygiai márványból faragott oszlopai még mindig állanak. Aemilius Scaurus szinháza, melly 694-ben készült, három rendbeli oszlopzattal volt ellátva egymás fölött; ezek mögött az első emeleten márvány-, a másodikon üvegfalak, s a harmadikon aranyozott deszkák; háromezer bronz-szoborból állott a nem annyira izletes, mint gazdag ékesség, melly csak addig tart-

hatott, mig Scaurus aedilis volt; mert egy 597-ből kelt senatushatározat eltiltá az állandó szinházakat, s 697-ben először Pompejus készittetett egyet kövekből negyvenezer néző számára. Caesar kiékesité a Capitoliumot, s igen szép forumot épittetett.

Az első triumviratus után a sirköveket caryatidákkal ékesiték; fogoly királyoknak, és jeles vagy hatalmas embereknek szobrok emeltettek; csak hogy nem bizonyos, nemzeti vagy idegen müvészek által-e? Ekkor találtatott föl, vagy használtatott nagyobb kiterjedésben a toscanai oszloprend, melly gazdagság és szépség tekintetében hátrább áll a görög oszloprendeknél, de szilárdság- és tartósságra ezeket meghaladja; minden faragvány és ékesség nélkül a fejezet és talap egészen egyszerü. Ellenben a vegyes vagyis összetett rend, melly ugyanakkor merült fel, igen gazdag, s a corinthi rendszer leveleivel a joniai csigazifrázatokat párositja; az oszlopok hat átmérőnyi magasságig emelkednek, s a párkányzat rovátkokkal ékesittetik.

Cariaban a milassoi templom, melly Augustus és Roma istennő tiszteletére emeltetett, hihetőleg az első diszitmény, mellyen a vegyesrend, s az akkor divatba jött tulságos épitmények alkalmaztattak; ugyane nemből való még Vestának kis temploma Tivoliban. Augustus alatt növekedett leginkább a fényüzés mind a köz-, mind a magánépitményekben, különösen a villákban.

A romai épitészetnek fő jellege a támoszlopok és a bolthajtások az oszlopok és főgerenda helyett, s egyik a másikkal bizonyos szabály szerint kapcsoltatik össze olly formán, hogy az egyik rend a másiktól függetlennek tessék. A bolthajtások többnyire az épület beljében, az oszlopok kivül láthatók; s ha a tetőt nem támogatják, a főgerenda szobrokkal ékeskedik. A romaiaknak sajátságos épületei azok, mellyeknél a bolthajtás uralkodik; de többször csatlakozik hozzá a görög müvészet, annál is inkább, minthogy az épitészek görögök valának. Néha a templom celláját terjedelmes boltozat fedi, mig kivül a görög oszlopzatok, s ferde födélzethez alkalmazott szárnyak láthatók. Az oszlop már többé nem jellemzetes és lényeges eleme az épitésnek, hanem a fal vergődik tulnyomóságra; s az oszlopok inkább ékességül, mint erősségül szolgálnak, talapzatokon emelkednek, megfelelve a boltozat emelkedésének, gyakran párkányzatuk is van, melly semmi terhet sem hord.

Daczára a görög müvészet szigoru bálványozóinak, a rendek összekevertettek (Marcellus szinházában a joniai fogasrovatok a doriai triglyphekkel); az oszlopok 9, s 9½ átmérőnyi magasságra emelked-

tek, mint például Titus diadalivén; s divatba jött a vegyes oszlopfejezet, mellyen az egész jóniai szögletes fejezet a corinthi fejezetnek többi két harmadrészére állittatik. Másutt ismét a támoszlopok, mellyeket a görögök csak irányképen használtak, az egész falazat hosszában nyulnak, az oszlopok pedig félig a falba illesztettek. Egy szóval a romaiak teljes szabadsággal alkalmazták az oszlopokat; s Pompejiben gyakran egyik rendszerből a másikba mennek át, s gypszszel vonatván be, az arányok is változnak. Nagy változatosság eredt abból, hogy az oszlopok a bolthajtásokkal összevegyittettek; minek következtében megváltozott az oszlopköz, elmaradt a párkányzat, miként Balbek és Palmyra romjain látható.

Vitruvius.

Emlékek nagy számmal maradtak fön; de az irók közül egyedül Vitruvius Polliot ismerjük, kinek nemzetsége és hazája nem tudatik; csak annyit jegyzettek föl róla, hogy Augustus őt a hadi gépek felügyelésére alkalmazta. Ő inkább oktató, mint gyakorlati művész, s ügyességéről nem nagy tanuságot tesz a fanumi basilika, az egyetlen, mit ő épitett vala [1]). Az ő neve alatt ismeretes ‚Tractatus de Architectura' hihetőleg későbbi időkben valamelly tudatlan egyén által iratott össze; alig különbözik Pliniusétól, s olly egyént árul el, ki nem saját szemeivel látta Görögország emlékeit.

Mellőzve a másolók által elkövetett rombolásokat, óvatosan kell bánni e könyvvel, összehasonlitva azt a még föllelhető épületekkel; s valóban szolgaiságot árulna el, ha valaki az abban előadott szabályokhoz szigorun ragaszkodni akarna. A szerző, minthogy művészekhez szól, nem ir csinosan, még szabatosan sem, s gyakran az aprólékos részletezés teszi őt homályossá; átalában ő jobb mérnök, mint épitész. Értekezése azonban igen becses, mint a melly egyedül maradt fön az ó-korból, és tele van jeles nézetekkel, s a remekmüvek szemléletéből levont leghelyesebb szabályokkal. Mindenek fölött

[1]) A közép hajó 120′ hosszu és 60′ széles volt, körös-körül 50′ magas 18 corinthi oszlop által tartva. Az oldalhajók 20′ szélességgel birtak. A kis hajók oldalán levő oszlopokhoz 20′ magas, $2^1/_2$′ széles, $1^1/_2$′ vastag támoszlopok valának csatolva, mellyek a gerendák támogatására szolgáltak. Ezen támoszlopok fölött más 18′ magas oszlopok emelkedtek a kis hajók tetőzetének támogatására, melly alantabb volt a nagy hajó tetőzeténél. Az oszlopközök a támoszlopok főgerendáján fölül az oszlopok főgerendájáig ablakok gyanánt szolgáltak. Szemközt az egyik nagyobb oldallal állott a tribunal keskenyedő félkör-alakban, négy láb széles, 15′ mélységgel, hogy az üzérek, kik a basilikában egyesültek, ne legyenek akadályul azoknak, kik a tisztviselők előtt ügyeiket vitatták.

ajánlja az építésznek a méltányosságot és önzéstelenséget; s ő maga is kedvessé teszi magát könyvében azon őszinte szándok által, melylyel azt irta. A hét első könyv sajátképen az építészetről szól, tudnillik: az első a művészetről átalában, a második az anyagokról, a harmadik a templomokról, a negyedik az építészeti rendszerekről, az ötödik a középületekről, a hatodik a városi és falusi lakokról, a hetedik a diszitményekről; következik három a hydraulicai építészet-, a gnomonica- és mechanicáról.

Egyetlen előkelő romai sem adta magát az e nemben tett első kisérletek után a festészetre, kivéve Plinius korában Turpilius venetiai lovagot. Plinius maga emlit bizonyos Amuliust, ki Minerva-képet festett, mellyről csak azon dicséretet tudja mondani, hogy bármilly helyzetben szemei mindig a nézőre függesztvék [1]).

Egyébiránt a szépmüvészetek az erkölcsök romlottságának átalánosságát tanusitják. A templomok tele voltak rajzokkal és képekkel, mellyeken a fajtalanság minden fogalmat tulhalad. Az istenek története, s ezek szerelmeskedései szolgáltattak tárgyat ezen becstelen rajzolatokra; s midőn Aristoteles azt tanácsolja, hogy az illy sikamlós tárgyak az ifjuság szemei elől eltávolittassanak, kivételt tesz a vallásbeli tárgyakra nézve. A szemtelenségnek (*Ἀναιδεια*) temploma volt Atheneben; egy osztálya a priapicus szellemeknek viszonyban állott Aphroditével, s orthophallicus karok tartattak; Bacchus orgiái a legrutabb pajzánságok kiséretében ábrázoltattak. Az erkölcsök romlása alkalmával illyesmivel hizelegtek a papok a szenvedélyeknek; azután megszünvén minden szemérem a társadalomban, a müvészetben is megszünt a szigoru jelleg; még az asztali edények is becstelen alakokat hordtak magukon; illyeneket látunk az eltemetett Pompeji kapui fölött, s minden vagyonosabb polgár háló-szobájában kellett lenni fajtalan képnek. Ovidius minduntalan a szemtelen képekről beszél [2]);

---

[1]) Spectantem aspectans quocumque aspiceret.

[2]) **Ovid.** *Trist.* II. 51.:

Scilicet in domibus vestris, ut prisca virorum
Artifici fulgent corpora picta manu;
Sic quae concubitus varios Venerisque figuras
Exprimat, est aliquo parva tabella loco.

És az *Ars Amandi*, II. 679.:

Utque velis, Venerem jungunt per mille figuras,
Inveniat plures nulla tabella modos.

Anonym. ap. Brouckhus ad Propert. II. 5.:

Horatiusról mondják, hogy illyen képekkel rakta ki egész szobáját; mégPropertius is megütközött rajta, hogy azokat mindenütt találta [1]).

Vizvezetők.

Sokkal nagyobbszerü emlékeket hagytak hátra a romaiak a polgári teendők ágaiban. Számos csatornák ásattak, s néha a katonaság segélye vétetett igénybe. A viznek a városba vezetése s a tisztátalanságok elvezetése végett annyi földalatti csatornák épültek, hogy Plinius Romának urbs pensilis czimet ad; valamint Frontinus is helyesen beszél, midőn a romai vizvezetőket az egyptomi pyramisok fölé emeli. Az Appius Claudius gondjai alatt készült legelső vizvezető (Kr. e. 311.) nyolcz mföldnyi messzeségről származtatta a vizet; C. Dentatus vezetője, 40 évvel később, 702 ivezet által tartva, 43 ezer lépésnyi távolságról, később Q. Marcius Rex Subiacumból 61 ezer lépésnyire vezette az ‚aqua Marciát', mellyhez csatlakoztak később a ‚Tepula' és ‚Julia'. Agrippa a szüz vizet csapolta le. Claudius és Trajan császárok szintén készitettek vezetőket. Ez utóbbi korában élt Sextus Julius Frontinus, ki (De aquaeductibus) az illy épitmények szerkezetéről irt.

A Tiberis fölött Romában számos hid épült; azonban senki sem gondolkozott e folyam szabályozásáról, s az áradások meggátlásáról, mellyek néha egy évben tizenkétszer is elönték a várost. A Tiberis

---

Inque modos omnes, dulces imitata tabellas
Transeat, et lecto pendeat illa meo.

Propertius:

Non istis olim variabant tecta figuris,
Tum paries nullo crimine pictus erat ...
Illa puellarum ingenuos corrupit ocellos,
Nequitiaeque suae noluit esse rudes etc.

[1]) **Svet.** *in Horati.*: Ad res venereas intemperantior traditur; nam speculato cubiculo scorta dicitur habuisse disposita, ut quocumque respexisset, ibi ei imago coitus referretur etc.

Clemens Alex. in Protrep. pag. 33.: *παρ' αὐτὰς ἐπὶ τὰς περιπλοκὰς ἀφορῶσιν εἰς τὴν Ἀφροδίτην ἐκείνην, τὴν γυμνὴν, τὴν ἐπὶ συμπλοκῇ δεδεμένην, καὶ τῇ Λήδᾳ περιπετώμενον τὸν ὄρνιν τὸν ἐρωτικὸν .... πανίσκοι τινὲς, καὶ γυμναὶ κόραι, καὶ σάτυροι μεθύοντες.*

Svet. in Tiberio c. 14.: Tiberius Caesar tabulam Parrhasii, in qua Meleagro Atalanta ore morigeratur, legatum sibi sub conditione, ut si argumento offenderetur, decies pro ea HS. acciperet, non modo praetulit, sed et cubili dedicavit.

Nápolyban egy, egészen fajtalan müdarabokból álló gyüjtemény létezik, mellynek leirása Párisban jött ki: *Cabinet secret du musée royal de Naples, orné de soixante planches coloriées, représentant les peintures, bronzes et statues érotiques, qui existent dans ce cabinet.*

torkolatánál Caesar kikötőt akart épiteni, a mit egyedül Claudius hajthatott végre. A hires misenumi és ravennai kikötők épitése Augustusnak tulajdonittatik.

Utak.

A Roma által elérni szándéklott egységet nagyon előmozditá az utak épitése; s valójában némelly utvonalak mai napig is bizonyitják a hajdani nagyszerüséget. Kiindulva a Milliarium aureum-tól, melly a romai forum közepén állott, minden irányban nyultak az utak a Hercules oszlopáig, az Euphratesig és a Nilusig, megküzdve mindennemü akadályokkal, s egy lánczolatot képezve, melly által a tartományok a fővárossal összekapcsoltattak.

A fontosabb utaknak széle öt meternyi volt. Kezdetben két árok jelölé az ut szélességét; a föld kiásatott, s az ekképen támadott üreg válogatott anyagszerekkel töltetett föl a kivánt magasságig, a mint tudnillik sikon, hegyen, vagy mocsáros téren vonult keresztül. Bergier romai utakat emlit Francziaországban, mellyek husz lábnyira emelkedtek a földszine fölött. A legalsó réteg (statumen) mész-, vagy puteoli földdel összeforrasztott kődarabokból állott; a második réteget (rudus) mészszel kevert kisebb kődarabok képezék; a harmadik (nucleus) mindenféle földvegyület volt. Ezen harmadik rétegre jött a negyedik (summum dorsum, summa crusta) kavicsokból és szabálytalan többszögekre, vagy négyszögekre vagdalt sima kövekből. Gyakran a negyedik réteg igen apró kavics és mészvegyület volt, s a rétegek vas sulyokkal verettek le, hogy szilárdak és kemények legyenek. Az emelkedettebb utaknak lejtőit falazattal is megtámogatták.

A városokban szabályos koczkából állott a kövezet; Pompejiben és Herculanumban mész- és puteoli földdel forrasztott láva is található; az utak egyenesek, és a gyalogut el van különözve. Felséges utak valának Romában a szent- és a diadalut: az előbbi a forum romanumtól keletre, a Colysaeumtól kezdődvén Antoninus és Faustina templomait érinté, s Constantin, Titus és Septimius Severus később épitett ivezetein keresztül a Capitoliumba vezetett. A másikon a diadalmas hadvezérek léptek a városba a Vatican és Janiculus térei hosszában; azután a diadal-hidról és kaputól jöttek az egyenes utra, Mars terére, Pompejus szinházához, Flaminius circusához, Octavia és Marcellus szinházaihoz, és a nagy circushoz; ezután az Appius-utra térve a a Colysaeumon át a szent utra, innen pedig a Capitoliumba mentek. A legyőzött nemzetektől elragadott szobrok, a levert királyok, nagy férfiak és istenek szobrai köriték eme nagyszerü utakat.

A ‚via Appiá't nagy kőtömegekből 312-ig Appius Claudius censor végezte be; a Capena kaputól templomok- és sirhalmokkal szegélyezve indult ki, majd mocsáros téren vezetve, majd az Apenninet hasitva. Caesar a pontini mocsárok kiszáritásával kezdé azt helyreállitani; az utána következő császárok szintén dolgoztattak rajta; végre 21 század mulasztásait VI. Pius pótolta. Via Campana név alatt tovább vezetteték Capuától Aversának keletre, hol két részre ágazott: a ‚mediterranea' Caurus hegyen keresztül Pozzuoliig vitt; a ‚maritima' egyenesen Cumanak tartott a linternoi mocsárok hosszában. Cumaból a ‚boldog ivezet'en kifelé, egy másik ága Pozzuoliba vezetett, s a ‚mediterraneá'hoz csatlakozván, Nápolyt a Posilipoi alaguton keresztül elérte. A ‚via Flaminia' C. Flaminius consul által nyittatván 221-ben, a Flaminia kaputól indult ki; s Spoleton és Nocerán át hasitá az Apennint, meghaladta a Furno nevü alaguton át Hasdrubal hegyét, s a Metaurus völgyét követve Fanumig, az Adria tenger partjai mellett Riminihez ért, hol Aemilia nevet véve föl, Cesena, Forli, Imola és Bologna városokat metszé. Milvius hidjánál vált el tőle a ‚via Cassia' Viterbon át Hetruriába. Cajus Gracchus ezen utak hosszában mérföld-jelölő köveket rakatott, mellyek a távolságot Romától, vagy egyéb jelentékeny pontoktól mutaták.

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

India.

Vicramaditya korszaka.

A követek közt, kik minden oldalról sereglettek a szerencsés Augustus udvarába, Indiából is voltak követek, vele szövetséget kötendők. Ezek őt Spanyolországban találván, minden eredmény nélkül távoztak; de néhány év mulva visszatértek Samosba, s damascusi Miklós Antiochiának Daphne külvárosában találkozott velök; s a követség számos tagjai közül egyedül három maradt életben, a többiek az utazás viszontagságai következtében mind elhaltak. Kiséretökben volt nyolcz szolga, öltözetök nadrágból állott csak, illatszereket használtak; a ritka ajándékok közt hoztak tizenöt lábnyi hosszu kigyókat, öt láb hosszu folyambeli teknős-békát s keselyü nagyságu foglyot. A levelet, görög nyelven kecskebőrre irva, Porus Pandion királytól hozták, ki 600 fejedelemnek ura, Caesar barátságát ohajtá, szabad átmenettel és minden kitelhető segélylyel kinálva meg őt államaiban.

Egy, karok nélkül született ember is volt velök, ki lábaival vonta föl az ivet, és repitette ki a nyilat, s fuvolyát játszott; s a bramin Zarmanos Shegan, ki harminczhét évet töltvén mértékletes életmódban az erdők közepett, hol társaival különféle tárgyakról elmélkedett, utazás által akarta tudományát szélesbiteni. Ugy tekinté az életet, mint a gyermek állapotát anyja méhében; melly után a bölcs ember a halál által boldogabb életbe megy át. Athenebe érkezve, Zarmanos megujitá Augustus előtt a látványt, mellyet Calanos mutatott Sándornak; s olly boldognak nevezvén magát, hogy semmi rossztól nem tudna rettegni, elhatározta magát megégettetni. Miután az eleusini mysteriumokba beavattaték, meztelenre vetkőzött, s olajjal kenve be testét, mosolyogva lépett a máglyára; hamvvedrére ez vala irva: „Zarmanos Shegan, hindu Bargosából, ki honának régi szokásaihoz alkalmazkodva, nevét megörökité“ [1]).

Legyen ez igazság vagy mese: minket minden esetre visszavezérel a tartomány felé, mellynek történetével már másutt hosszabban foglalkozánk. Ezen Pandion hihetőleg a Panduknak régi dynastiáját képviseli, melly századokon át uralkodott Mandura tartomány fölött; mit ők saját nyelvökön Panda-Mandala néven neveznek, s melly a jelenlegi Malabarnak felel meg.

Emlitettük már Sandracottus történetét. Róla a hindu hagyományok egészen ellenkező dolgokat beszélnek, mellyeket mi helyes összhangzásba hozni törekedünk. Sándor korában Krishna utóda, Nanda fejedelem uralkodott Magadhában (éjszaki Beharban); a vele szomszéd tartományokban uralkodó nap-fiaknak hadat izent; s a népek szeretetére támaszkodva, kiket a kemény iga alól fölszabaditott, a zsarnokoknak még csak magvát sem hagyta meg, miként napjainkban a mamelukokkal történt Egyptomban. És igy meghóditotta a prasiak egész tartományát, vagyis keletet, melly Allahabadtól Indiának keleti széleig terjedett, magában foglalva még Bengalt, terjedelmes országot, mellynek fővárosa volt Balipatra (Palibotra) a Ganges és Cosy összefolyásánál, hol mai napon Radsamahal áll.

Kiirtva az uralkodó shatriákat, igazságosan uralkodék; s két feleséget vevén, egyiket fejedelmi vérből, a másikat a sudrák közül, az előbbinek fiait rendelte örököseivé, a többinek pedig tartást rendelt. Ez utóbbiak közt volt Sandracottus, ki jeles tehetségekkel és dicsvággyal levén felruházva, nem türheté, hogy testvérei, kik születésre

[1]) **Strabo**, XV. 1. §. 43. 52.

nézve fölötte állának, de észtehetségre vele nem mérkőzhetének, őt elhomályositsák. Ezek közé tartozott Ugradanva, ki Nandát követé az uralkodásban; ki bramint hivatván a sraddha — halotti áldozat megtartására, a mint egy illyen vadtekintetü megjelent előtte, azt megvetéssel utasitá el magától.

A braminnak vallásos gőgje nem türheté a gyalázatot; s megátkozván a szentségtelen királyt, az utczákon végig kiabálta, hogy a ki Ugradanva trónját el akarná foglalni, őt kövesse. Sandracottus csak az alkalmat lesvén, azonnal nyolcz társával hozzá csatlakozott; átlépve a Gangest, bementek Nepal tartományba, s ott fölszóliták Paratesvarát, ezen tartomány királyát, gyámolitná őket a prasiak bir odalmának meghóditásában; mi végre felét neki igérték. Ez fölfegyverzé embereit és a szomszédokat; s az ő segélyével Sandracottus kiirtá a Nanda nemzetséget, a prasiak trónjára ült, s néhány görögöt tartott magánál, kik a bitorlásban őt gyámolitották, s kiknek segélyével a hindukat fegyverben gyakorolta.

Nem hogy megosztotta volna a tartományt Nepal királyával, sőt inkább erőteljes egységet akart létrehozni, s hatalmas, eszélyes uralkodó vált belőle, jóllehet Porussal nem mérkőzhetett [1]), ki az Indus on tul uralkodott; s mint láttuk, Seleucusnak is ellentállott. Antiochus is berontott Indiába, s elefántokat és pénzt kapott Soppagasenes királytól, kivel békét is kötött.

Seleucus Sandracotthoz Megasthenest küldötte követségbe, ki már Sándort is kisérte hadjáratában; s ki több évet töltvén Palibotrában a tartományt is leirta, honnan, ugy látszik, Diodorus Siculus, Strabo és Arrianus meritettek. Sándor nem haladott tovább, mint Ravy partjaiig, hol jelenleg Lahore emelkedik; nem is érinté e tartományt, melly innen kezdve Allahabadig terjed, s egyike a legdusabbaknak. Megasthenes, ki először pillantá meg azt az europaiak közül, elbámult; mindamellett nem elégedve meg a valóval, olly hosszu fülü emberekről mesélt, kik füleiket köpeny gyanánt vállaikra lehajthatták; egy szemü cyclopsokról, orr és száj nélkül, kiknek lábai rendkivül hosszak befelé görbülő hüvelykkel; alig három arasznyi törpékről; kupfejüekről; róka-nagyságu hangyákról, mellyek a földet kaparva, abból aranyat vonszolnak elő [2]).

---

[1]) „Sandracottus, Indiának legnagyobb királya, és Porus, ki amannál még hatalmasabb volt.“ **Arrianus**, *Hist. indica*. 3.

[2]) **Strabo**, XX.

Sandracott 400 ezer harczosból álló seregnek élén fogadá őt. Székhelye, Palibotra tiz mérföld hosszu, két mérföld széles vala; azt 60 toronynyal és 64 kapuval ellátott fal környezé.

Daimachus is elküldetett Sandracott fiához, Allitrochidashoz; s Athenaeusból tudjuk, miként Amytocratis, más hindu király, egyik Antiochushoz küldött, kérve őt: küldene neki édes bort, száraz fügét és egy görög sophistát, hogy árát is megfizeti neki. Első két kérésére hajolt Syria királya; de mi az utolsót illeti, válaszul adá, hogy a görög törvények bölcsésznek eladatását meg nem engedik.

Bactriana 67 év mulva Sándor halála után független lett; királyai nagyobb hóditásokat tettek Indiában, mint a macedoi hős, s az Indus torkolatához közellevő tartományt visszafoglalták. Mintegy 126 évvel Kr. e. egy tatár csorda China szomszédságából fölkerekedvén, nyugot felé tartott, s átkelvén az Iaxartesen, elönté Bactrianát, s a görögök 130 éves uralmát megsemmisité. Miképen lett vége a többi országoknak, azt nem tudjuk, minthogy nyugoti Ásiában és Európában olly kevéssé valának ismeretesek, hogy a görög és romai irók alig jegyzették föl néhány uralkodónak nevét.

Hasonlóan az azon korbeli uralkodókhoz, görög felirással verettek pénzeket. S midőn az első kalandorok más, benszülöttek, vagy Tibet- és Tatárországból jött hóditók által trónjaiktól megfosztattak, ezek megtarták a görög feliratokat, azután hazai nyelven is oda mellékelték, mig végre pusztán csak a barbar föliratok maradtak meg. Alig volt ismeretes ezek közül két, vagy három darab pénz, midőn néhány az ottani seregben szolgált franczia tiszt, és angol ügynökök számos pénzekkel tértek meg onnan; a mi azon reményt gerjeszté föl, hogy az uralkodók sorozata azokból megállapitható, miként ez a felső-ásiai uralkodókkal is történt. Azonban mintha csak a végzet akarná, hogy a hindu történelem chronologia hiányában legyen; ezen pénzeken világosan ki van nyomva az arczkép és a többi jelvények, de hiányzik az adat: miért is lehetetlen az uralkodók egymás utáni következését megalapitani.

Mindazáltal azon korban, midőn Roma hatalmának tetőpontján állott, India is aranykorszakot élvezett Vicramaditya (Bekermadsit) radsah alatt. Ő ugy emlittetik, mint egész India királya, talán azért, mert sok független radsáhkat meghóditott. Sajátállamai azonban Ganges partjain valának, s székhelye majd Palibotra, majd Canodsa. Benaresben összegyüjté a braminokat, s fölépitteté a régi történetben olly hires Ajodhiát; a bengali XVI-ik dynastiát alapitá, s hatalmát

egész Cashemirig terjeszté, mellynek kormányzói, az uralkodó ág kihaltával, önkényt meghódoltak neki, s ő Matarketet adá nekik radsáhul; meghóditá még éjszaki Decant Tagaráig.

Hindu aerák.

Helyreállván a béke, Delhi bevételétől uj korszak kezdődik, mellyet a benszülöttek s a m v a t-nak neveznek. Megfelel az 56-ik évnek Kr. sz. e., s átalában éjszaki Indiában használtatik; mig egy s a h a nevü más aerától, melly Kr. u. 76-ik évben Salivahanával kezdődik, számitja Indiának hátralevő része az éveket. Ezen két átalánosan ismert aerán kivül vannak még más, egyedül a'panditák előtt ismeretes aerák, melyeket itt, mint ezen nép chronologiájának igen ritka töredékeit, összegyüjtünk. E szerint tehát 355-en Kr. sz. e. emelkedett a trónra Mahabali, ki meghalt 327-ben, s kinek családja 315-ben irtatott ki. 312-re teszik Shanakia kiengesztelődéseit. A közönséges időszámitás 191-ik évében uralkodnak Suraca, máskép Aditya és Vicrama. 441-ben történt egy másik Vicramadityának, Gandarupa fiának koronáztatása; 622-ben Mahabhat, vagyis Mahomed apostolsága; 1000-ik évben a szintén Vicramadityának nevezett Bodia uralkodása; 1192-ben Pithaura leveretése és halála; s 1194-ben Diaya-Shandra uralkodása [1]).

Mindezen aerák csak gyanitásokon alapulnak; mert a napfény után, melly Vicramadityának, Augustus kortársának korában Indiát megvilágitja, sötétség áll be; s ha bár taglalni akarnók is azt, semmit sem fognánk találni, mi az emberiség átalános haladására vonatkoznék. Ha talán a romai történetekből akarnánk összegyüjteni némi szaggatott nyomokat: elmondhatjuk, miként nem sokára Augustus halála után a vihar Taprobanába (Ceylon) hajtotta Annius Plocamust, adóbérlőt a Vörös-tengeren. Ottan időzvén hat hónapig, a király tudomást ohajtott szerezni a romai ügyekről; s észrevevén, hogy vendégének pénzei, ámbár külön veretüek valának, de azért hason sulylyal birtak, jó vélemény keletkezett lelkében a romaiak becsületessége iránt, s Claudius uralkodása alatt követséget küldött Romába a taprobanai radsah vezérlete alatt.

Mennyire bámultak akkor a romaiak, midőn meghallák: hogy azon szigeten, mellynek még csak nevét sem hallák emlittetni, 500 város létezik; hogy a főváros, Plasimonda rendkivül népes; s hogy a kereskedés által ottan temérdek kincs vagyon fölhalmozva!

---

[1]) **Wilford**, *Kutatások Ásiában*, IX. köt.

Mig más császárokkal is viszonyban állottak a hinduk; különösen tudjuk Antoniusról, hogy a szarmaták, és Bosphorus, Colchis, Iberia, Albania, Bactriana, és Indiával határos egyéb népek királyai követeket küldének oda a barátság és kereskedelmi viszony megszilárditására. Justinian kormánya alatt Cosmas Indicopleustes utazott, s leirta Indiát, hol a kereszténységnek már nyomai mutatkoztak.

Ha bár a nyugot népei nem gondolhattak is India meghóditására, a vele folytatott kereskedésből mindazáltal hasznot vonni igyekeztek.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Hindu irodalom. Szinmüvészet.

Mig a latin irodalom arany századát élte Augustus uralma alatt, a hindu irodalomnak szintén ez vala sorsa Vicramaditya udvarában, mellyet, miként a benszülöttek mondák, hét drágakő, vagyis hét költő ékesitett. E király tanácsosa volt Amarasina, ki a sanscrit nyelvnek rendszeres szótárát készitette el, mellyből igen fontos ismeretekkel gyarapodtunk. Egy másik költő volt Bhartrihari, a király testvére, kitől néhány lyrai müvek maradtak fön.

Calidasa.

Azonban Vicramaditya koronájának legdrágább ékessége Calidasa volt. Ez tökéletesité a nyelvet, helyreállitá az irodalomnak régi emlékeit, elkülönité a leiró költészetet a vallástól az ő évszakaiban, hol csupa szépségekre, néha erőteljes kifejezésekre is akadunk; a verseiben uralkodó alagyai hang a természet azon édes érzetétől vagyon áthatva, mellyet a legrégibb hindu müvekben föltalálunk [1]).

---

[1]) Ekképen énekel: „Az, a ki betölti az én gondolatomat, utálattal viseltetik irántam; hanem egy vetélytársért lángol, a ki ismét egy közönyös után epedez. S ime, egy rám nézve szenvedhetetlen nő szerelemre gyuladt irántam. Ezer átok tehát arra és erre, a szerelemre és e másik nőre, és saját magamra.“

Ugyanezen eszmét találjuk kifejezve Moschusnak ezen idylljében:

„Pan isten Echoért égett, ki hozzá közel lakott; Echo azonban egy pajkos ifju satyrt szeretett; a satyr Lydáért égett. A mennyire Pant Echo, épen ugy gyötörte a satyr Echot, és Lyda a satyrt; Ámor pedig valamennyit kinevette. S a melly mértékben mindegyik szeretett gyülölte a szeretőt, épen ugy gyülölte azt a szerető.

Legnagyobb diadala azonban Calidasanak a szinmüvészetben áll. A mult században egy bramin angol szinmüveket látván adatni Calcuttában, azt mondá, hogy az ő nyelvökön is léteznek illyenek; e nyilatkozat ismeretlen kincsek nyomára vezetett, s egy dus eredeti szinmüvészet fedeztetett föl.

A hinduk a költészet e nemét is Brahmatól származtatják; mert véleményök szerint fölül áll az minden romlottságon, s természeténél fogva erkölcsi czélra van irányozva; ők a szinpadi előadásokat üdvös italnak enyhitő tulajdonságához hasonlitják. Szinmüveik hőse mindenkor isten, félisten, vagy egy nagy király, ki gyengéd és nemes érzelmektől van lelkesülve; csak a másodrendü szinmüvekben fordul elő tanácsos, bramin, vagy valamelly kereskedő. Még a szenvedély is méltóságos tartásban marad; a szerelem, megvetve az aljas tömjénzésnek formáit, nem olly érzéki, mint a romaiaknál, nem is olly fölmagasztosult, mint a jelenkorban; s csak is törvényes alakban, tudniillik szabad személyek közt állittatik elő. A fondorkodás másnak felességével nem türetik; ha a nős férfi szerelmes egy másba, a kifejlésnél ezt is nőül kell vennie. A szerelemnek, melly csak élvezet után vágyik, buja rajzai a vallással s erkölcstannal nem állanak ellentétben, minthogy ők Isten előtt rendkivül kedves cselekedetnek tekintik, ha az ember élvezi a gyönyöröket, mellyekkel számkivettetésünket e földön megvigasztalák.

A hősök és a főbb személyek sanscrit, a nők átalában pracrit nyelven, vagyis olly szójáráson beszélnek, melly egykor talán divatozott; az alábbvalók közönségesebb, de szintén nem élő nyelven. Honnan kitetszik, miként e szinmüvek nem a néptömegnek, hanem a braminok és shatriák magasabb osztályainak voltak szánva, s azért

---

Vajha eredménye lenne e példának! Mindegyiteknek azt mondom: Ne szeressétek azt, ki titeket szeret, hogy szerettessetek azoktól, kiket szerettek."

Ascha, arab költő ugyanez értelemben dalol:

„Egy esetleges pillanat lobbantá föl a lángot, melly engem gyötör; holott Horaireh szive ollyanért ég, kit más szerelem távolit el tőle. Ez ismét olly szenvedély tárgya, mellyre nézve közönyös; s az általa megvetett szerető megvetéssel halálát okozza egy felebarátjának, ki az ő bájainak rabszolgája. Én is ollyan által szerettetem, kivel nem gondolok; s egy szerencsétlen kötelék közös sorsban egyesit minket. Ugyanazon kinoknak alávettetve, mindegyikünk, közel vagy távol az őt emésztő lángoktól, áldozatja szerelmeinek, s ahhoz hasonló tőrben fogja meg magát, a minőben másokat fogva tart."

Ime, három költő találkozik egy eszmében, a nélkül, hogy bizonyos volna, miként egyik a másiktól kölcsönözte az eszmét.

nem is gyakorolhattak élénkebb hatást a tömeg szenvedélyeire. A hinduk tehát nem általános rokonszenvet és népszerüséget, hanem, ugy szólván, iskolai érdeket kerestek a dramákban. Ide járult még, hogy a görögök módjára csak ritkán adták elő azokat, ugymint: az ünnepélyek, fejedelmi menyegzők vagy születések, vásárok s hasonló esetek alkalmával. A hindu költőknél azonban nem található föl a termékenység, melly a görögöknél, s nem is olly dus szinirodalmuk, mint Jones az első felfedezés perczében állitá. Calidasa és Bhavabhuti egyenkint alig irtak három tragoediát, s a fenmaradtak nem haladják meg a hatvan számot; igaz ugyan, hogy ezek a javát képezik. Nem számitjuk ide a bohózatokat, mellyeket a szemfényvesztők a köztéreken adnak elő, párbeszédet hevenyészve, s népies énekeket vegyitve azok közé; melly mulatság igen kedves a hinduk előtt, bármennyire akadályozzák is azt az idegen uralkodók.

Sokkal nagyobb termékenység mutatkozik azon iróknál, kik szabályokat alkotnak az ész számára, s a középszerüséget utánzásra hivják föl; de ezektől nagyon keveset, vagy épen semmit sem lehet tanulni. Unalmas dolog lenne fölsorolni itten az olvasó előtt azon ezermeg ezerféle megkülönböztetéseket, mellyeket ők a hősök, szenvedélyek és előadás tekintetében fölállitanak. Átalában a dramákat r u p a, vagy r u p a k a néven nevezik, mi annyit tesz: testet vagy alakot adni a jellemek- és érzelmeknek; s igy határozzák meg: ‚a drama szemléletre való költemény', s a mi ‚szinjáték' kifejezésünkkel tökéletesen egyezik.

A legtöbb hindu dramák tárgyai a mythologiából vétetnek. Fő tulajdonságaik: az egyszerü bonyodalom, egymásból folyó mellékesemények, tulságos episodokkal meg nem szaggatott természetes kifejlés, ékes s tiszta nyelv. A szinpadról számüzve van az átkozódás, alacsonyabb osztályba, taszitás-, vagy számüzésről szóló itéletek, a nemzetet érő balesemények elbeszélése; nem szabad harapdálni, csókolózni, aludni, enni, fürdeni, testet kenni, nősülni, vért ontani, vagy valamelly balesemény következtében valakit a szinpadról letüntetni. E szerint tehát a hinduk nem is birnak tragoediákkal a szó szoros értelmében. A dramák sem különböznek náluk a különféle osztályok szerint, a mint tudnillik az emberi-nem büneit, vagy ostobaságait, az életnek mindennapi viszontagságait, a balsors rettegéseit, vagy a boldoglét örömeit tárgyalják; hanem mindent összevegyitve, megilletődést törekszenek előidézni, melly azonban nem nagyon zavarja abbeli nyugalmukat, mellyben a hinduk legfőbb boldogságukat találják.

A leglényegesebb dolog, igy szól a Sahitya Darpana, hogy a kifejlés magából az előadásból eredjen, miként a növény a magból buvik elő.

A cselekvény nem mozog szüntelen a magasabb körben; az emberi természet nem ábrázoltatik mindig csak hős oldalról, miként a franczia és olasz szinmüirók követelék: hanem miként a spanyolok- és angoloknál, náluk is a komoly a kellemessel, a szomoru a vig elemmel van vegyülve. Minden hősnek oldala mellett van a vita, a görög parasythoz hasonló bizalmas egyén, ki nevet, iszik, zenél, dalol, s a társaságot mulattatja. Ezenkivül van még a bohócz (vidusaka), ki körmondásokban és élczekben beszél, mond és tür tréfát, sőt ütlegeket is, csak enni kapjon; s midőn a megilletődés már zavarni akarná a bálványzott kedélynyugalmat, ő a hallgatóságot fölvidítja, tudtokra adván, hogy már ideje van az ebédnek.

Sajátképi szinházaik sem voltak; hanem a nagyoknak daltermei [1]) s a paloták tágas udvarai képezék az egyszerü szinpadot. Öltözetről, diszitményekről, átalában a jelenkori szinházak mechanicai készületéről szó sem volt náluk.

A dramát előbeszéd nyitá meg, mellyben az igazgató a szinészszel együtt értesiti a közönséget a megelőző tényekről, a bonyodalomról, a költőnek tervéről; hizelgő szavakat intéz a közönséghez, a vállalkozóhoz és a társasághoz: s igy megkiméli a költőket a fáradságtól, hogy a cselekvény folyamában világositsák föl a közönséget a korábbi eseményekről. Midőn valamelly személy lép föl a szinpadon, a bevezető hangosan megnevezi őt. A prologus után következik a hivatkozás az istenségre, s ugyanezzel záratik be az előadás, minden jót kivánva a hallgatóknak, miként a latinoknál volt szokásban: valete et plaudite. Az idő és hely egysége nem vétetik figyelembe; gyakran a cselekvés egysége sem. A darabok 5, egész 10 felvonásból állanak; s jóllehet az izlés szabályzói azt vitatják, hogy egy felvonásnak nem szabad egy napi eseménynél többet magában foglalnia, néha egy évet is tulhalad. A felvonások közti idő még hosszabbra is terjed, ugy hogy az egyik felvonástól a másikig tizenkét s több év is mulik el; például midőn a felvonás végén Shiva teherben van, a második kezdetén fiai már mint kész hősök jelennek meg. Az illy szabadságot azonban a pedanteria alig engedi meg az észtehetségnek, s gyakran

[1]) *Sangita sala. Singen* a német nyelvben maradt fön, ugy szintén *saal*, olaszul *sala*, magyarul *terem*.

az olly tényeket, mellyeket bizonyos időközbe beilleszteni nem lehetett, szinész által adatja elő a költő.

A dramák hosszuságra nézve még a német dramákat is fölülmulják. Calidasa szülővárosában, Shenduliban, egy egész éjet fordítanak évenkint ezen hindu Shakespeare daráinak adatására. Müveiben a kellemessel és gyengédséggel a borzasztót és magasztost párositja olly nyelven, melly kimondhatatlan hangzatossággal és olvadékonysággal bir. Párbeszéde prozában van irva; de már a szavalás, elmélkedés, leirás 8—27 szótagu versekbe van foglalva [1]); s az előadás mindig dalokkal és tánczokkal jár. Különösen bámulandók a könyörgések, mellyekkel a szinmü kezdetén és végén áldást szokást kérni a nézőkre.

Fölvett rendszerünkhez képest különösen foglalkozunk itten a szinmü-irodalommal, melly a nép életének valódi és hathatós nyilatkozatát foglalja magában, s annál fontosabb, midőn egy előttünk ismeretlen miveltségről rántja le a leplet. E helyütt eszméljen vissza az olvasó azokra, a miket másutt a braminok átkának borzasztó hatásáról, az egész természet részvétéről az ember minden örömeiben és szenvedéseiben, s az isteni és emberi dolgoknak egymásba folyásáról mondottunk.

Sacontala elismerése, Calidasa remekmüve, három különböző nyelven van irva, a szereplők rangja és jelleme szerint. A braminok és a fejedelem sanscrit, a nők és másodrendü szereplők pracrit nyelven beszélnek, az alsóbbrendü egyéniségek pedig külön szójárást használnak.

A Mahabarata költeményben Dusmanta, India királya, a jámbor Cannának, Sacontala nevelő atyjának remetelakához közeledvén, a Menaca nymphától született leányt megszereti, s Canna távollétében őt nőül veszi. A leány azon föltételt szabja, hogy ha fia fogna születni, a király ‚juva-radsah', vagyis ifju király czimet ad neki, s őt utódául választja. Dusmanta bucsut véve Sacontalától, megigéri neki, hogy rövid idő alatt pompás kiséret fogja őt az udvarba vezetni; de a háladatlan erről megfeledkezett. Mint anya is hiában várakozván több évig, végre tiz éves fiával megjelenik a királyi férj előtt. Dusmanta nem akarja őt elismerni, mig egy szózat az égből figyelmezteti őt, hogy ez valójában az ő fia; mire őt karjaiba zárja, bocsánatot kér tőle, mondván, mikép csak szinlelte magát, attól tartva, hogy né-

[1]) A hanyatlás korában 194 szótagból álló versek is készültek.

pei azt hihetnék, miszerint e fia nem törvényes házasságból született; de most az istenek akaratának legnagyobb örömmel engedelmeskedik.

Ez a költemény tartalma. A dramát megnyitja egy prologus, mellyben az igazgató buzditja a színésznőt, hogy tiszteletnyilvánitásból a válogatott hallgatóság iránt jól vigye szerepét; ezután jő az áldás, elmondva egy bramin által következő szavakban: „A viz volt a Teremtőnek első müve; a tüz a törvény által rendelt áldozatokat fogadja el; az áldozat ünnepélyességgel tartatik meg; az égnek két fénygolyója különbözteti meg az időt; a finom aether, a hangnak vezetője, betölti a mindenséget; a föld természetes anyja minden növekedésnek; a lég éltet minden lélekző lényt. A természet istene, Indra, ki eme nyolcz alakban látható, áldjon meg, és oltalmazzon mindnyájatokat!“

Az első felvonásban a király gazellára vadász; s már ki akarja repiteni nyilát, midőn egy hang azt kiáltja felé: „Ne bántsd e gyenge állatot, melly a mi remete-lakunkhoz tartozik; azt nem szabad megölni.“ A király szekere megállapodik, s egy remete előállván, igy szól: „Tedd vissza a tegezbe e gyilkoló vasat; a te fegyvereid, oh király, védjék a gyengét, de ne bántsák az ártatlant.“ Ezen egyszerü bevezetés, melly csekély esemény által valóságos jellemrajzzá fejlődik, bármelly classicus irónak becsületére válnék.

Dusmanta tiszteletteljesen engedelmeskedik; s a remete őt Canna nagy bölcsész lakához utasitja, ki Sumatirtába ment kérni az isteneket, háritanák el a veszélyt, melly fogadott leányát, Sacontalát fenyegeti. A király egy látásra el volt bájolva általa. „Ajkain biborszin ragyog, karjai, mint két gyenge ág, puhán gömbölyük, s az ifjuság drága virága kimondhatatlan bájt önt el egész valóján.“ Csak azon gondolat tartja őt vissza, hogy Canna felekezetéhez tartozik, s valamellyikkel a shatriák osztályából nem egyesülhet. E közben egy méh dong Sacontala körül, ki elkiáltja magát: „Társnőim, szabaditsatok meg ezen vakmerő rovartól!“ S ők felelik: ‚Mit tehetünk mi? Hivd segélyül Dusmantát; nem kötelessége-e a királynak megoltalmazni e magány lakóit?‘ A király tehát előjön, tisztviselőnek adva ki magát; s értésére esik, hogy Sacontala Cosica szent királytól s Menaca nymphától született. Minthogy tehát szerettetik, nőül veheti őt; de most jelentik, hogy a király közelg lovak- és elefántokkal, mellyeknek egyike már elég pusztitást okozott a szent berekben. A megrémült hajadonok elrejtőznek, s a király szerelemről ábrándozik.

A második felvonásban a cselekvény bonyolodik. Dusmanta né-

melly udvaronczokkal, közel a szépnek kunyhójához, arról tépelődik, miképen juthatna be, midőn két remete jön hozzá kérni, maradna itten néhány napig, s üzze el jelenlétével a gonosz szellemeket, mellyek Canna távozta után a szent gyakorlatokat háboritják. Örömmel beleegyezik; s ámbár az anya-királynénak egy küldöttje hivja őt vissza, minthogy a vallásos böjt szertartásánál elkerülhetlenül szükséges, a király másokat küld maga helyett, s ő a remeték közé megy.

A harmadik felvonásban a gonosz lelkek már eltüntek. Sacontala megtudván, hogy kedvese a király, szenved és beteg, s keblét két barátnéjának föltárja. Dusmanta egy bokor mögött hallgatja szavait, midőn egyik barátnéja azon tanácsot adja Sacontalának, irna egy levélkét a királynak, rejtené el azt egy virágban, s hódolata jeléül nyujtsa át neki. A levélkében eme versek foglaltatnak: „Én nem ismerem a te szivedet; talán nincs is benne kegyelet: az én szivem éjjel-nappal duzzad a szerelemtől; oh, az én egész életem a tied!“

A király előjövén rejtekéből, föltárja érzelmeit Sacontalának; s az ő párbeszédök szintolly gyengéd, mint szenvedélyes; a félénk hajadon ellenkezik, de távozva fölkiált: „Sacontala kér téged, ne feledd őt soha.“ S visszavonulva, kedvesére figyel, ki megtalálván a szeretett nőnek karpereczét, azt kebléhez szoritja. Ekkor ő előjön, azt visszakérendő; Dusmanta maga akarja azt karjára visszahelyezni, a nő beleegyezik. A jelenet itten élénkül; ekkor hallatszik Sacontala tiszteletre méltó őrhölgyének, Gotaminak hangja; mire a király elrejti magát; s a szüz, hogyléte iránt kérdeztetvén: Sokkal jobban, tiszteletre méltó hölgy!“ s távozva fölkiált: „És ti, kedves árnyékok, mellyeknek oltalma alatt részben már lecsillapithatám a tüzet, melly keblemet emészti, oh bár mielőbb teljesen boldognak láthatnátok!“

A negyedik felvonásban a király már nőül vette Sacontalát, s visszatér palotájába; Canna azonban még mindig távol van. Durvasa, egyike a szent remetéknek Indiában, megjelenik a remetelaknál. Sacontala érzelmeibe merülten, nem fogadja őt a kellő tisztelettel; miért ez megharagudván, átkot mond rá, hogy a király feledje uj nejét. De szive meglágyulván, kijelenti, hogy ez átok foganata megszünik, a mint Dusmanta egy tárgyat lát, mellyről őt megismerheti.

Canna visszatér, s a jeleket kedvezőknek találván, tudtára adja leányának, készüljön a királyi férj elé. Egy égi szózat mondá neki: „Tudd meg, erényes bramin, hogy Dusmanta dicsőségének egy sugara hatott leányod keblébe, a világ boldogitására.“ Megható a bucsu, mellyet Sacontala mond ismerőinek, a fáknak, a virágoknak, a zer-

gének, pávának: „Jó atyám! majd ha a kedves gazella, melly nem mer a laktól távozni, s terhe miatt csak lassan jár, anyává lett, akkor kérlek, adj nekem hirt róla.“

Társnői igy szólnak: „Ha a király vonakodnék téged elismerni, mutasd elő a gyürüt, mellybe az ő neve vésve van.“ A gyürüt Dusmanta adta neki, igy szólván: „Vedd ezt emlékezetem zálogául.“

Az ötödik felvonás a királyi palotába vezet minket Astinapurában, hol Sacontala az őt kisérő remetékkel megjelenik; ezek tudtára adják Dusmantának, miként Canna jóváhagyta szövetségét Sacontalával, s most fogadja illően nejét, ki méhében hordja szerelme gyümölcsét. Durvasa átka azonban megteszi hatását: Dusmanta nem ismeri el nejét, ki kétségbeesve a gyürühöz folyamodik. Ah! de ezt nem találja már ujján; mellyet akkor vesztett el, midőn a Sati istennőnek szentelt tóban mosakodék.

Hiában igyekezvén meglágyitani a királyt, Sacontala már távozni akart, midőn a bramin igy szólott hozzá: „Ha tisztának és ártatlannak érzed magadat, türd bátran sorsodat férjed közelében, habár rabszolgálóul bánnék is veled.“

Meg vala jósolva, hogy Dusmantának első szülött fia a tenyerén szemlélhető vonalak elrendezésében az ő magas szerencséjét fogja hirdetni. Azt tanácsolták tehát a királynak, várná be, mig Sacontala a fiut megszülte, ha valljon látható lesz-e rajta a megjósolt jel. Ő bele egyezett; Sacontala vigasztalódva visszavonult, de csakhamar hire járt, hogy egy csillogó szellem őt elragadta. Dusmanta e fölött bámult, de nem illetődött meg; mert a bramin átkának varázsa még mindegyre tartott.

A hatodik felvonásban egy halászt fognak el, mint a ki egy a király nevével bevésett nagybecsü gyürüt lopott el. Ő azonban erősen állitja, hogy egy hal gyomrában találta azt. Alig hogy megpillantja azt a király, a varázs elenyészik; örömmel emlékszik nejére, ki azonban eltünt. Félbeszakitja tehát a tavaszi ünnepélyt, s Sacontala arcképét hozatja elő, mellynek láttára annyira fölgerjedt szerelme, mintha nejét magát látná előtte.

A hetedik felvonásban legyőzi Dusmanta a Danavák faját Indra szekerén; s ez istennek udvarából visszatérve a földre, a nagy isten Casiapa lakásába megy. Itten gyermekre talál, ki oroszlánfiuval játszik; s vele enyelegvén, fölfedezi, miként annak kezén megvannak a rejtélyes vonalak, a jövendő uralom titokteljes jelei. A gyermeket kikérdezve, saját fiát ismeri meg benne, s Sacontala lábaihoz borul, ki

igy szól hozzá: „Kelj föl férjem, kelj föl. Sokáig szerencsétlen voltam; de most minden szenvedést meghalad a gyönyörkéj, mellyet keblemben érzek.“

A király, neje és fia az égiek lakába tétetnek át, hol a nő megtudja, miként a királynak tévedését Durvasa átkai idézték elő, s hogy az ő fiuk idővel az egész világnak ura leend. A dramát Dusmanta következő szavai fejezik be: „Bár a földnek minden királyai csak azért ohajtanák az uralkodást, hogy a népeket boldogokká tegyék!“

Valóban csak egy mivelt közönség volt képes illynemü müvek iránt lelkesülni. A drama olly szabályos, ide értve a bonyolodást és fejlődést, hogy midőn Schlegel azt latinra fordità, még azok is, kik Ossian költött verseiben vakon hittek, a német irónak becsületében kétkedtek; azt állitván, miként ő maga találta ki, hogy még a legszélsőbb keleten is az általa hirdetett regényszerü tanoknak hasonmására mutathasson.

A Jajadeva dramában Krishna, miként Apollo Amphrissosban, e földön pásztorok közt élve, sok nőbe szerelmes. Köztök rendkivüli szépségü Rada, ki a többiekre pazarolt hizelgések miatt féltékeny levén, ez iránt panaszt tesz; de egy barátnéja kiengeszteli őt, s szerelmöket örömmel élvezik. Ezen, majdnem valamennyi közt legrégibb drama szinte minden szinpadi formát nélkülöz; a szenvedély benne élénk és leplezetlen, s Vishnuhoz intézett vallásos énekkel végződik.

A monologdramákhoz számitható még a ‚Felhőkövet‘ Calidasától. Egy Devi, Cuvera szolgálatára küldetve Alaca városába a Himalaya közt, miután kertjét Indra elefántja által pusztittatni hagyá, elkergetteték; számüzetésében egy felhőt lát vonulni déltől éjszaknak azon táj felé, hol kedvese lakott; kéri a légvándort, vinne róla hirt a nőnek; leirja annak utját. S ha zajt nem üt is a sok idegen nevek nagy száma, mellyekhez ifjukori tanulmányainkban nem csatlakoztak a görög és latin nevek mosolygó eszméi: megindulást gerjeszt bennünk a hazának szent vágya; midőn ő kedvesét szomoruságba merülve képzeli, számitva a távollét napjait, s a felhőhöz szavakat intéz, mellyeket az hozzá vigasztalásul megvigyen: „A kiszáradt növény hozzád emeli tekintetét; s a csendes eső az egyedüli válasz, mit reá adsz.“ E gondolat bármelly remekirónál a maga helyén volna.

Az uparupaki második fajához tartozó dramák közt ott áll ‚Vicrama és Urvasi‘, vagy a Hős és a Nympha, Calidasától, hasonló

a mi dalmüveinkhez. Himalaya bérczein Urvasi nymphát, „az égnek népességei közt a leggyönyörübbet, melly még a Sri szépségén is tultesz", Kesi szellem elragadta, miért is barátnői sirnak; és a naptól származott Pururava, Pratistana királya, üldözőbe veszi a rablót, és a népet megszabaditja; és Citrasena, Indra udvari zenészeinek királya, a hősnek bátorságát megénekli. De ezt is elbájolták a nympha kellemei, ki szintén nem maradt háladatlan a vett jótéteményért; s a gyengédség, mellyel ők érzelmeiket kifejezik, meghalad minden fogalmat. Ekkor ő az égi karral elrepül, s kedvesét itt hagyja a földön.

A második felvonás Pururava palotájában kezdődik; a legelső is vig jelenet, mellyben bohócz, vagy vidusaka lép föl, miként már mondók. „Nagy esemény (igy szól), igen unalmas dolog egy, hozzám hasonló braminra nézve, ki semmit sem szokott tenni, hogy illy állapotban vagyok! Én titkot birok, s ez egy királynak titka. Ha szólok, halál fia vagyok; hallgatni nem tudok. Mit tegyek? Mindenki engem keres, mindenki hozzám simul, jó beszédes emberhez, ki egy perczig sem tudom elhallgatni gondolataimat. Mennyire nyom engem e titok terhe! Egészen reszketek. De bátorság, Manava! okosság! ülj oda a szegletbe, s várd be, mig urad és barátod, a király megjelenik."

A király helyett egy szolgáló jelenik meg a királynétól, ki szép szerével kiveszi a titkot a bramintól, s azonnal felfedezi a királynénak férje hütlenségét. Jó a király; ábrándos buskomolysága különös ellentétben áll a bramin pajkosságával, ki legjobb mentőszerül ajánlja neki, hogy alugyék el, s álmodjék az ő nymphájáról.

Ez láthatlanul hallgatózik; s meggyőződve a király szerelméről, egy lapot dob neki, mellyre e versek vannak irva: „Hasonló láng, ámbár titokban és rejtélyesen éget két szivet. A legfrisebb ihlet, melly megbodrozza a felhőket, s fürtjeimmel játszik az égi barlangokban, többé nem kedves nekem, nem ad nekem éltet és üdvöt; a legszelidebb és illatosabb szellő rám nézve halálfuvallat. Lábaim alatt a virágok kiszáradnak, s elhalnak, mint szerelemtől emésztett lelkem, mint a szerelem tüzétől szétrombolt gyönyörü mennyei alakom."

A királyné megtalálván a levélkét, féltékenynyé válik; férje bocsánatot kér, s Manava fölkiált: „Ő haragos, a férj szorult állapotban van; ha az asztalhoz hivnának, legjobb mentőszer lenne rájok és rám nézve."

A harmadik felvonásban Urvasit az égbe szólitják egy dramának előadására; azonban szavalás közben kérdeztetvén annak neve iránt, a kihez szive hajlik, Purusottama, a természet első ügynöké-

nek neve helyett, Pururavát emliti. Ezen szentségtelenités által nagy büntetésre teszi érdemessé magát; mit Indra, jótevője iránti hálából, e földön töltendő számüzetésre változtat a szeretett fejedelem oldala mellett. E közben a királyné önmegtartóztatást és böjtöt fogad; s hogy a féltékenységet ő is felköltse, férjét az erkélyre hivja szemlélni, midőn a hold r o h i n i csillagzatba lép. Mig ő ott várakozik, Urvasi és társnője ismét láthatlanokká válnak mellette. Közbejő a királyné, a királylyal kiengesztelődik, megigérve neki, hogy kegyes lesz a nympha iránt, s megengedi neki őt szeretni; a mint azután távozik, Urvasi felfedezi magát, s többé nincs oka buslakodni az egeknek elvesztése végett.

A negyedik felvonás egészen lyrai, betöltve zenével és nemzeti emlékekkel. Mig a két szerelmes a Mandakini partjain kovályog, egy a vizben lubiczkoló nympha vonja magára a fejedelem figyelmét; mire a féltékeny nympha fut tőle, s feledi a törvényt, melly tiltja a bemenetelt Cartikeja végzetteljes berkébe; s alig hogy oda ért, szőlővesszővé változik. Pururava panaszai az eget verdesik, s minden lelkes teremtményben édes rokonszenvet talál az ő buját illetőleg: a hattyuban, melly lassan és buskomolyan hasitja a vizet, és hajtja meg nyakát; az elefántban, melly egyedül kóborolván, talán társát vesztette el; a bolygó felhőben. Végre egy természetfölötti lény jön segélyére, az egyesülés rubinját adva neki; Urvasi kedvesének karjai közt fölveszi előbbi alakját, s egy felhő mindkettőt tova repiti. „Körülöttök, mint apró lobogók, lengedeznek a lángoló fények; sátoruk a nedvekkel telt és szikrázó ivezet, mellyel Indra az eget lerajzolja.“

Az ötödik felvonásban egy sólyom elragadja a rubint; de azt egy nyíl találja, mellyre irva van: ‚Aju-é, Urvasi és Pururava fiáé.‘ Ez nem tudván, hogy atya, szerfölött megörül; de örömét csakhamar félbeszakitja Urvasi siránkozása, ki elmondja neki, miként a végzet ugy kivánja, hogy a mint fiát meglátta, azonnal fölszálljon az égbe. Mig a nő abbeli félelmében, hogy feledtetni fog, elszomorodik; férje pedig a Himalaya magányos bérczeiről gondolkozik, hol a kedves emlékezetnek élhessen, a dainot, vagy a szépeket elragadó daemonokat üldözhesse: leszáll az égből Narada, s bocsánatot hirdet. A király, boldogsága tetőpontján azon könyörgéssel végzi, hogy a tudomány és a sors ne legyenek egymásnak ellenségei, hanem egyetértésben mozditsák elő az emberiség valódi jóllétét.

Temérdek részleteket lehetne még itten felhozni, mellyek a

tartomány vallásával egyeznek, s gyönyörü, kedves költészettel vannak fölruházva.

Calidasa után hanyatlásnak indult a hindu szinmüvészet. Azonban Sudraka király meglehetős szindarabokat irt; s ha Bhavabuti, Calidasa után föltünt költő, utána áll is ennek költészet tekintetében, de szenvedélyességre őt utólérte. Születésére bramin, jeles nemzetségből származott, kortársai által édesajku (srikanta) czimmel megtisztelve, nem állapodott meg a részletezett természet aprólékos leirásainál, miként kortársai ezt tenni szokták, hanem magasztos és nagyszerü jelenetek, a villámdörgések, a vihar üvöltések, elefántok csatáinak és a királyok vállalatainak leirásában gyönyörködik. A tőle fenmaradt három dramát, mellyeknek czimei: ‚Malati és Madhava' [1]), ‚Uttara-Rama-Sharitra' és ‚Maha-Vira-Sharitra', párbeszédbe öntött epopoeiáknak lehetne nevezni.

Wilson, számos dramáknak elemzése és kivonatai mellett, a legjobb sanscrit dramáknak gyüjteményét adá [2]), mellyek fölfogás- és irmodorra nézve a Sacontala után állanak ugyan, de azért épen nem megvetendők; ha egyéb nem, legalább tetszést nyerhetnek az egészen nemzeti, és különböző formák az europaiaktól, mellyek többé vagy kevesebbé mindig görög jelleget viselnek.

A ‚Mritsakati' vagy ‚agyagszekér', mellyet sokkal helyesebben lehetne nevezni ‚szerelmes udvarhölgy'nek, melly mü hihetőleg a X. század előtt készült, Sudraka királytól származik. Tárgyát képezi Palaka, az udsainok királya, ki a braminok segélyével egy pásztor által trónjától megfosztatott. E történetbe szövődik Vasantasena udvarhölgy szerelme Sharudatta bramin iránt. Jóllehet a hölgy mestersége által kinoseket szerzett, a szerelem őt egészen megváltoztatja, s megválva régi hajlamaitól, tiszta, nemes keblüvé változik; a királynak rokona minden hatalma és aranya mellett nem képes őt elcsábitani. „Miért tagadod meg (igy szól hozzá a fejedelem egy megbizottja) jellemedet, oh Vasantasena? A kéjhölgy lakába szabad bemenete van az ifjuságnak; ő növény, melly utfélen tenyészik; személye áru, szerelmét meglehet vásárolni aranynyal; neki el kell fogadni a férfiut, kit kedvel, egyformán azzal, ki talán neki nem tetszik. Tudós és tudatlan, bramin és paria egy forrásban fürdik; a holló és a páva

[1]) Ezt Colebrooke elemezte.

[2]) Hat drama és 23-nak elemzése; azonkivül mutatvány a hinduk dramarendszeréből. Langlois, az *Indiai irodalmi emlékek* szerzője, franczia nyelvre forditotta azokat. Lásd az *irodalom*ra vonatkozó okmányok közt.

ugyanegy fának ágaira száll; a bramin, a shatria és a vasia ugyanegy hajóban eveznek. Hasonlóan a hajóhoz, fához, forráshoz a kéjhölgy mindenkivel közös.“ A szerencsétlen érzi a keserü szemrehányás igaz voltát, de mégis ellentáll; menekülni kiván, de szekerét a királynak a g y a g s z e k e r é v e l fölcseréli, s igy az incselkedőnek hatalmába jut, ki őt megöléssel fenyegeti.

„Illy korán meghalni (mondja ő)! Segélyért kiáltok. De ah! Vasantasena hangját messziről meghallanák, s ez nem válnék becsületemre. Nem; csupán e szavakat ismétlem: Légy áldott, légy áldott, oh én Sharudattám!“

A f e j e d e l e m. ‚Mindig e nevet fogod ismételni? mondd még egyszer‘ (torkán ragadja).

V a s a n t a s e n a (elfojtott hangon): „Légy áldott, oh én Sharudattám!“

Megfojtja őt; azután saját bünével Sharudattát, az erényes és szigoru életü ifju bramint vádolja. Törvény elé állittatván, midőn kérdeztetnék, volt-e szorosabb viszonyban a kéjhölgygyel? elpirulva habozott; tovább unszoltatva, felelé: „Ha ő barátném volt, ne vádoljátok azért erkölcseimet, hanem ifjuságomat.“

Védelme közben a törvényszéket vihartól korbácsolt tengerhez hasonlitja; az ügyvédeket a toluló hullámokhoz; az ügyvivőket a leselkedő csuszó-állatokhoz, mellyek titokban csusznak a vizek alatt; a feladókat a kagylókhoz, mellyek alatt mérges füvek rejlenek; a vádolót a bagolyhoz, mellynek minden figyelme azon van, hogyan ragadhassa meg, és téphesse szét a prédát. Mindazáltal vesznie kellett volna, ha rá nem következik a lázadás, melly a királyt és üldöző rokonát leverte; mialatt Vasantasena, a látszólagos halálból magához térvén, kedvesét kimentette. Ennek felesége és fia van; de ez nem akadály Vasantasena előtt, sem féltékenységet nem gerjeszt a törvényes nőnél, ki őt, mint szeretett testvért üdvözli, és öleli.

És ezen nőnek férje iránti szerelme épen nem hült meg; s midőn közel halálát meghallá, máglyán ohajtá magát megégettetni, miként a jámbor özvegyek tenni szokták. Sharudatta még idejében térve vissza, igy szól hozzá: „Minő őrültség ösztönzött téged fölbomlást keresni, mig a te urad életben volt? Mig az égen fénylik a nap, a vizi liliom (lotos) nem vonja össze szerelmes leveleit.“

„Igazat szólsz (felelé a nő); de csakakkor, ha a forró csókok biztosságot nyujtanak a vizi liliomnak arról, hogy szerelme jelen van.“

Maga Sharudatta épen nem gondolva a hatalmas cselszövő meg-

bosszulásával, azt mondja: „A megalázott ellenség, ki lábaidhoz borulva kegyelmet esd, ne érezze fegyvered sulyát.“

A ‚Mudra Racsaka‘, vagy a Minister pecsété czimü drama történeti és politikai tartalmu, s a XII. századba tétetik. Hőse, Shandragupta, hihetőleg a görögök Sandracottus-a, ki miután Nanda, Pataliputra királya meggyilkoltatott, a koronát elnyerte. Racsaca, a meggyilkoltnak első tanácsosa, a melecták, vagy barbarok királyának udvarába menekült, fölingerelve azt a bitorló ellen; de Shanakia bramin, a Nanda elleni szövetség főnöke, a hü tanácsost tapasztalt turcomannok által részére nyerni törekszik. Ezek hozzá járulván, midőn a bitorló ellen hadat gyüjtene, a bramin utasitása szerint neki az ország állapotját előadják. Shandraguptának g u r u-j a, vagyis, mint mi mondanók, lelki igazgatója az emlitett Shanakia; olly egyén, kit a braminok gyakran támogatnak, a ki nekik jogot ad mindenféle kérdéseket tehetni növendékeikhez, s tőlök tiszteletet követelni, habár istenek volnának is. Somát, a holdnak istenét, az ő guruja vetette le az égből a tengerbe, mert feleségét elcsábitotta.

Midőn tehát Shanakia azt tanácsolja Shandraguptának, szinleljen haragot iránta, ez fölkiált: „Tisztelt oktatóm és barátom azt akarja, szinleljek iránta haragot, s az ő tanácsa nélkül kormányozzam magamat. Miképen tehetnék én ollyast, a mi érzésemmel ellenkezik? De ez az ő akarata, s engedelmeskednem kell. A nevendék, ha méltó akar lenni e névre, mesterének ohajtásaihoz alkalmazkodjék; ha hibáz, akaratja ellen történik; a tanitó szava visszatériti őt a jó ösvényre. Eltérőleg azoktól, kik önmaguktól gondolkozni nem tudnak, s azoktól, kik egyedül saját szeszélyöket követik, a böles és erényes ember nem veszi észre az alárendeltséget, s az okos vezetőnek szándékát magáévá teszi.“

Megitélhetni innen a braminok hatalmát. De visszatérve a bonyodalomra, Shandragupta egészen megadva magát a braminnak, kinek a tróntköszönheté, megegyezik abban, hogy haragudjék rá, s mindenütt azt beszéli, hogy Racsacát akarja tanácsosul választani. Ez által gyanuba jött az idegen királynál; annál inkább, midőn sürgönyök jőnek hozzá ugyanazon saját pecsétje alatt, mellyről azt hitte, hogy a tanácsos által, kire azt bizta volt, már átadatott légyen. Azután más fondorlatok által is körülvétetvén, elismerte Shanakia felsőbbségét, s vele együtt a bitorló támasza lett. E részben a politika játsza a főszerepet; s a legrutabb csalárdság természetes, mindennapi dolognak tartatik.

Taylor, bombayi tanár fordítása után ismerjük a ‚szellemi hold fölkelését' (Prabodha Shandrodaja), hasonlót a középkorban divatozó metaphysicai dramákhoz, s annak erkölcsiségére emlékeztet; mert e darabban az ész az ő trónjáról okoskodik a tudatlanság ellen, s magára vállalja a lélek nevelését, mellyet még gyermeki pólyákban az Örökkévaló bizott volt reá.

Jóllehet e müvek későbbi időszakokba esnek, helyén volt azokat itten előadni, minthogy, ismételve mondjuk, Indiában minden megállapodott, vagy legalább olly lassu lépéssel halad előre, hogy a legtávolabbi korszakok egymástól nyernek fölvilágositást.

E dramák a rupak a két első neméhez tartoznak; a harmadik nembeliek bizonyos monologok, midőn egy szinész sokféle vele, vagy másokkal történt eseményeket ir le, és ábrázol; a negyedik fajhoz tartoznak a harczi tárgyuak, kizárva a nőket; az ötödikben hősök, daemonok, istenek fordulnak elő, s többnyire a különféle megtestesülések eseteivel bibelődnek, minő a Rama által a tengeren vert hid Lanka ország megtámadására [1]). Végre következnek a melodramák és satyrák, mellyekben a király, a gazdagok, braminok és a szenteskedők vannak guny tárgyául kitéve.

Egyikében ezen dramáknak ugyanazon nézettel találkozunk, melly a görög és romai szinpadokon, az istenek példájára hivatkozva, fölbátoritá a bünt, vagy legalább nem látott benne szégyent. „A törvény (mint a ‚Kotuka Sarvaswa'ban olvashatni) mondja: ‚Ne légy házasságtörő.' — Oktalanság! Mi csak azt tartsuk, a mit a bölcsek és maguk az istenek is cselekesznek, nem pedig az általuk semmibe sem vett szabályokat. Indra megcsalta Gotama nejét; Shandra elrabolta tanitójának jegyesét; Jama Pandunak nejét férje alakjában csábitotta el; s Mahadeva-Vrindavana minden pásztorainak nejeit megvesztegette. Egyedül az őrült pandità, kik nagy bölcseknek tarták magukat, nevezték bünnek mindezen dolgokat. — De talán azt mondja valaki: ‚Ezt a rish-ek parancsolják. Ugy tehát valamennyien gaz csalók voltak; kárhoztaták az élveket, mellyeket a vénség megtagadott tőlök; s irigységből akarnak másokat is elriasztani ezen gyönyöröktől. — Mind igaz; illy orthodox tant soha sem hallottunk."

Aprólékos szabályok, a hely, idő, állapot, bonyodalom, eljárás tekintetében megalapitott határozatok által számos apróbb fajokra oszlanak e dramák, mint az uparupakák. Pedig mindez még

[1]) I. köt. 552. lap.

semmi azon metaphysicai megkülönböztetésekhez képest, mellyek azoknak tárgyát teszik. Hasonlóan ahhoz, mit értekezésében a Rhetoricáról Aristoteles mondott a szenvedélyek fölizgatásának módjáról, a hindu bölcselők is meghatározták a bavakat és rasakat, szellemi és testi módosulásokat, hajlamot vagy szükséget; ezeket állandók-, vagy ideiglenesekre, fő-, vagy mellékesekre osztották, mellyekkel egy költő rajzát kiszinezheti. Ezután következnek a pontosan körülirt és sérthetlen illemszabályok minden egyénre nézve, a nem, kor és állapot legcsekélyebb körülményei szerint. Csak annyit említünk, hogy 48, vagyis inkább 144 módja van annak, mint lehet valaki hős; az istenségekre nézve pedig millióra is fölmegy a szinezet. A tökéletes nőnek husz kellemmel (anankara) kell birnia, mellyek közé a szépségen, ifjuságon, gazdagságon, folytonos jó kedélyen, hüségen kivül, melly tulajdonok mindig és minden népeknél ékességét teszik a hölgynek, számittatik még: a gyors megilletődés, ingerlékenység, elpirulás, elhalványulás; a készség, hogy szivét kedvesének átengedje, annak tulajdonait és vallomásait élczekkel kisérje; az ügyesség, hogy vágyait taglejtés, hang által, gyengéd szerelemtől reszkető szemekkel kifejezze, magaviseletében, piperéjében s mindenben hanyagságot tanusitson. Mindez a végczélra (lolitam) vezet, melly nem egyéb, mint a léleknek és érzékeknek fellengése a mindkettővel közös boldogság mámorában.

Ezekből látható, miként még most is ugyanazon Indiában vagyunk, mellyet a világtörténelem első századaiban sajátságos ábrándokba, s metaphysicai szőrszálhasogatásokba merülve láttunk. Ez oknál fogva egyesül ottan a legféktelenebb szabadság a legnagyobb szolgasággal. A rendkivül ábrándos nép más népek által elviselhetlen járomnak veti alá magát; s a nép tanitói ólomterhet raknak a szellemre, melly hatalmas szárnyaival legmerészebb reptének indul. Ez egyike a temérdek meg nem fejtett ellenmondásoknak egy annyira megvénült s mégis gyermek népnél, melly olly mély belátással bir a bölcsészetben, s olly finom gyöngédséggel a költészetben, hogy épen ebben a legfinomabb s ildomosabb érzelmeket durvákkal és piszkosokkal vegyiti; a fogalmak óriási arányával a részletek tökéletes kifejtését egyesiti; mohó élvet talál az őt környező gyönyörökben, azután pedig azoknak lételét is megtagadja; az eltiport féregnek szenvedését is szivére veszi, az özvegyeknek pedig máglyát rakat; a kéjelgést hajhászsza, s az önmegtagadásban és kinos töredelmességben kővé válik. Röviden szólva: hiányzik nála az öszhangzás, melly Görögország erkölcsi, értelmi és társadalmi életének örök szépségét ké-

pezi, s melly a müveknek és gondolkozásnak valódi erőt, nagyságot és helyes izlést kölcsönöz.

Befejezés.

Ekképen tehát ugyanazon állapotban találjuk Indiát, mint kétezer évvel azelőtt hagytuk, castokhoz láncolva, ábrándosnak, közönyösnek, áhitatosnak, gőgös tudatlanságban, vagy tanokkal foglalkozva minden előhaladás nélkül. Az értelmi és erkölcsi szükségeket az által véli kielégithetni, ha mindenkinek részét az igazságból kijelöli, a nélkül, hogy azt önmagának fürkészni engedné. S ezért a theocratiai rendszernek egyszerüsége Indiában szintugy, mint Egyptomban, változhatlan egyformaságot eredményez; a társadalom minden remény és vágyak nélkül merev állapotban fenáll.

Nyugoton ellenben némelly egyéni szabadságok óriási arányban, de egyenlőtlenül és rendetlenül növekednek; s a folytonos harczok erőszakos viharjai közt a gyengébb hódolni kénytelen. A történeti szinhely pitymallatával a nyugoti tartományok már mint monarchiák, vagy köztársaságok tünnek föl: amazok a hüség és szeretet, emezek az észnek alapján. Némelly köztársaságok azonban, hiven az ős törvények- és szokásokhoz, hagyományos korlátokkal zárják el magukat, alig különbözve a monarchiáktól, mellyek mindenek fölött a béke fentartásával önállásukat kivánják biztositani; mások, az egyenlőség és szabadság által összetartatva, terjeszkedni, s alapelveiket másoknak is hirdetni kivánják.

A monarchiákban, mellyeket az örökös dynastia iránti szeretet kapcsa tart össze, legnagyobb fontosságu dolog, hogy a hit az idő által megszentelt szokások és régi jogok irányában meg ne renditessék. Némelly monarchiákban a fejedelem akarata alkotmányos formák által korlátoltatik, mellyek két egyenjogu fél közti egyezkedéshez hasonlitanak, s az egyeduralmat észszerü, tudományos alapra fektetik.

A társadalmi rendet illetőleg nem vagyunk azon gyermekies nézettel, hogy a monarchiát okvetlen szolgaságnak, a köztársaságot pedig szabadságnak tartanók. Önkény mindig volt, és van szintugy a köztársaságokban, mint a monarchiákban; s csak erővel tartathatik fön. A köztársaságokat hóditási dicsvágy ösztönzi, mi átalános volt a legrégibbeknél; a monarchiákban katonai uralom fejlődött ki.

A korlátlan köztársaság, Roma, elnyomva minden egyebeket,

maga is korlátlan monarchiává változott el, melly csak az erőszakban találta támaszát, egyedül az erőszak által volt fékezhető, s csak az erőszakkal biztosithatá anyagi lételét.

Az egész régi társadalomban tulnyomó volt a féltékeny kizárólagos fajszellem, melly családján és oltárán kivül minden emberben idegent, az idegenben ellenséget (hostis), az ellenségben zsákmányt látott. E szellemet a romaiak ama borzasztó közmondásban fejezték ki: „Homo homini ignoto est lupus.“

Néha-néha a bölcsek panaszt emeltek azok ellen, kik saját polgártársaikat rabszolgákká tevék; elmondák, hogy az istenek megharaguvának Chios lakóira, kik a tengeri rablás által elsők sértették meg a hellen népcsalád kölcsönös jogait; a lacedaemonoknak vétkül tulajdonittaték, hogy a szintén hellen származásu messeniusokat elnyomták; de az ellen senki sem szólalt föl, hogy a helotákat, egy pelasg eredetü népet, barommá aljasitották; még kevésbbé találkozott, ki az emberiség nevében a barbarok mellett fölszólalt volna. Solon egy hymnusában kéri a musákat: „lennének szelidek barátai, s kegyetlenek ellenségei iránt, hogy azok őt tiszteljék, ezek pedig rettegjék.“ Theognides (431. v.) illy tanácsot ad: „Szedd rá szép szóval az ellenséget; s ha egyszer körmöd közé kaparitottad, büntesd őt minden kimélet nélkül;“ s másutt ugyanezt ismétli (605. 795. 829. v.). Pomponius jogtudós azon korban, midőn a közigazság fejlődése fő fokán állott, ‚Esz‘ czimü könyvében ezeket mondja: „A népek, mellyekhez sem barátság, sem vendégszeretet, sem szövetség nem köt minket, még azért nem ellenségeink; de ha valamelly hozzánk tartozó dolog hatalmukba kerül, az tulajdonukká válik; szabad emberek az ő rabszolgáik lesznek; ugyanez áll kölcsönösen ránk nézve is“ [1]).

A rabszolgaság tehát a régi társadalomban természetes, igazságos és elkerülhetlen tény vala. Aristoteles azt mondja: a rabszolgák a szabadoknak alávetvék, miként az anyag a léleknek. Aeschylus szerint a rabszolgáknak nincsenek isteneik; a romai jogtudomány alapelve, miszerint az urnak joga van tetszése szerint bánni rabszolgájával. S ha valaki, látva az embereket malomkerék forgatására alkalmazva, kiknek szemei, hogy szórakozásra módjok ne legyen, kitolattak, e durva kegyetlenség ellen följajdult volna, bizonyára azt adják vala neki válaszul: „No's tehát azt akarnád, hogy ne őröltessünk?“

[1]) Leg. 5. §. 2. *De captivis.*

Ha közbeszólt is néha a törvény, ez nem azért történt, hogy szabadságot biztositson számukra, hanem hogy megvédje őket, mint dolgot, mint tulajdont; vagy hogy az embertelen bánásmód nagyobb kegyetlenségre ne ragadja az urakat, s ezen élő-gépek elkoptatása által az államnak érdeke meg ne sértessék.

A rabszolgaságon alapuló társadalom természeténél fogva könyörületlen volt, minthogy emberek embertársaik ellenében minden gonosznak elkövetésére jogositottaknak vélték magukat; s a rabszolgák keserü helyzete gyakran gerjesztett bennök vad, vérszomjazó érzelmeket, mellyeket csak a halál volt képes kebleikben eloltani. Ez az oka, hogy szindarabokban és elbeszélésekben olly gyakran fordul elő a rabszolgák keresztre feszitése és kivégeztetése; ezen magánuton gyakorolt kegyetlenséghez járult még a törvényes büntetések kegyetlensége. Ezen emberi gépek fentartása és növelése legfőbb czélja volt a társadalomnak; ennek elérésére pedig legalkalmasabb eszköz a háboru. Ez az oka, hogy az államok a hatalom és dicsőség forrásának tekinték mindig a háborut; hóditásra kellett törekedni minden hősnek; a kormányzásnak legfőbb tana az idegenek megsemmisitésében, vagy leigázásában állott. A hazaszeretet (e nagyszerü szó, mellyel olly gyakran visszaéltek az emberek) a polgárnak és az államnak erejét törekedett növelni; azonban a természetnek emez elszigetelt törvénye azt tanitá, hogy a nép nagyságának minden egyéb népek boldogsága föláldozandó. Az illy érzelmekben növekedett gyermek megvetéssel és gyülölettel viseltetett minden nem hazai iránt; s bárminő igaztalanságot az állam jóllétének köpenye alá lehetett takarni. A logicai következtetéseknek rendületlen zsarnokságára támaszkodva Cato, az örökös ‚Carthago delenda' eszméjének egyéb indoklására nem szorult; Paulus Aemilius Epirusban hetven városnak romjai fölött 150 ezer polgárt adott el árverés utján, hogy azoknak árát katonái közt föloszsza. Horatiusnál Regulus Attilius, hogy a romai hazaszeretetet bosszura tüzelje, elbeszéli, miként a legiok által Carthago környékén elpusztitott földek ujra mivelés alá vétettek; a szövetségesek panaszai kerülvén szőnyegre a senatus előtt, Curio nem tagadá azoknak igazságát, de egyszersmind hozzá tevé, hogy itten a ‚köztársaság haszna határoz' [1]). Marius megjegyzé Mithridatesnek: „Vagy légy hatalmasabb a romaiaknál, vagy nekik mindenben engedelmeskedjél." Antipater a zsidókhoz intézett minden beszédét e sza-

[1]) Semper autem addebat: Vincat utilitas. Cic. *De off.* III. 22.

vakkal végezte: „A romaiak engedelmes séget kivánnak.“ Fabricius Pyrrhus asztalánál az Epicurusféle tanokat hallgatva, kérte az isteneket, engednék, hogy azok Roma ellenségeinél mindenkor tetszést nyerjenek. Tacitus beszéli, miként Germanicus hadjáratában némelylyek a németek közül a fák tetején kerestek menedéket, s a romaiak őket csupa mulatságból lenyilazták [1]). Sötét éjjel rohanták meg a romaiak a marsusokat és a germanokat, négy hadtestre osztva föl a vérszomjas legiokat, hogy annál öldöklőbb legyen a vérontás; ötvenezer lépésnyire haladtak tüzzel-vassal pusztitva, nem kimélve öreget, gyermeket és nőt. A romaiak részéről egy csepp vér sem folyt, mivel a zsoldosok álomba merült, fegyvertelen, vagy elmaradozó ellenséget gyilkoltak [2]). Germanicus buzditá katonáit a további öldöklésre, hogy foglyokra ne gondoljanak; mert csak az egész nép kiöletésével vethetni véget a háborunak [3]). Maga Tacitus legnagyobb áldás gyanánt kivánja a birodalomnak, hogy az ellenséges népek közt örökösen tartson az egyenetlenkedés [4]).

Ah nem! a társadalom nem karolja át az egész embert, a kiben valami magasztosabb is lakozik, a mi a polgári törvények hatása alá nem esik, s ezektől függetlenül sokkal fenségesebb czélra s magasabb rendeltetésre törekszik, mint a mi a folyvást támadó és enyésző államok rendeltetése lehetne. A pogányok ezt nem ismerték, s a moral alapjául a társas életet és a hazaszeretetet kiáltották ki; de az innen folyó erények sajátképen nem egyebek kissé tágasabb önzésnél.

Ebből vette eredetét a rabszolgaság, a heloták, a kiirtási szellem, a törvényes föláldoztatás, a vallásos prostitutio, a gyermek-kitevés, a foglyok leöletése, a gladiator-küzdelmek, az irtó háboruk. S talán sehol nem jelentkezik ez olly szabályos borzasztósággal, mint a romaiaknál, kik istenitve a köztársaságot [5]), a kérlelhetlen istenség oltárán egyéb nemzetek függetlenségét és vérét áldozták föl. A minden dologban czivakodó patriciusok és plebejusok a hóditás vágyában egyet értettek. Eredetileg földmüvelők levén, fő gazdagságukat a földbirtokban helyezték, a mihez egyedül vala kapcsolva a polgári

---

[1]) **Tacitus**, Ann. II. 16.

[2]) U. o. I. 51.

[3]) U. o. II. 21.

[4]) Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri, at certe odium sui; quando urgentibus imperii fatis, nihil jam praestare fortuna majus potest, quam hostium discordiam.

[5]) Terrarum dea gentiumque Roma. **Mart.**

jogoknak egész teljessége: miért is a plebejusok háboru által ohajtották azt megszerezni, a patriciusok pedig sajátjokat növelni. A szük völgyből, hol kezdetben a szomszédokkal küzködött, majd leveretve, majd ismét diadalmaskodva, Roma először is egész Olaszországnak municipalis kormányait verte le, s azokat, mint valamelly kiterjedt municipium részeit magával egyesitette; ezután pedig irtózatos gyorsasággal terjeszté ki karjait az ismert világra, hogy azt szoros egységbe olvaszsza; de ez csak az erőszak egysége volt.

Mig egyéb népeknél a hadi dicsőség-vágy heves, de csak föllobbanó erőszakban nyilatkozott, Romában mintegy természetté vált; ezen republicanusok bámulandóan fegyelmezett, mintegy állandó hadi iskolát képeztek; rendithetlen léleknyugalommal viselték a balsorsot; zavartalan, kiszámitott lassusággal készitték elő a hóditásokat; azután pedig ellenállhatlan bátorsággal rohanta meg, és zuzta szét a legiok tömege mindazt, mi utjában állott.

Egy háboru a másikat vonta maga után. A Sándor birodalmából alakult különféle államok, hasonlóan az europai államokhoz az utóbbi két század alatt, szövetségek és egyensuly által tartották fön magukat; melly ingadozó rendszer Roma őrködő makacsságának meghajolt; melly fiai által istenitve, kik érette készek valának az alvilág isteneinek áldozni magukat, vagy a tátongó mélységbe ugrani, erőhatalom által minden egyéb nemzeteket fölülmult.

A hatalom szomja s a kincsek utáni vágy hóditásokra ösztönzött. Kezdetben ezek átalánosak valának; később a hadvezérek saját hasznukra akarák fölhasználni azokat, ugymint: Marius, Sylla, Catilina, Pompejus, Caesar, Antonius, s mindenek közt a legszerencsésebb Octavianus.

A polgárháboruk korában csak az lehetett valamelly pártnak főnöke, ki temérdek idegenek legyilkolásával nagy sereget tudott a maga számára biztositani. Caesar, a legnagyobb hős és legjobb férfiu, dicsekszik, hogy egy millio kétszáz ezeret ölt meg az ellenség közül. A gyilkosai közt kiütött viszályok még inkább kiterjeszték a romaiak uralmát, kik a Capitoliumból épen ugy tekintették a földet, mint valamelly aranybányát, rabszolgavásárt; az emberi-nemet pedig, mint a melly egy kiváltságos népre vagyon fölosztva, s a többiek mind barbarok, kiket semmi erkölcsi kötelék nem tart össze. Ezek a zsoldosok fegyvereinek, vagy a proconsulok kapzsiságának szükségképi áldozatai, kik az emberi jogokat semmibe sem véve, a társadalom jogait tetszésök szerint tiporják. Miként Gradivus isten, kitől eredetöket veszik, járnak a

népek közt, szüntelen azt kiabálva nekik: ‚Jaj a leveretteknek!‘

A romai jellemet kezdet óta törvények és vallásos fogalmak szabályozták, mellyek a kötelesség és igazság érzetét mélyen a lélekbe nyomák, s megtanitának bizonyos vallásossággal tisztelni nem csak a törvényt a maga alapjában, hanem még annak külformáját is. Miután istenitették a köztársaság, annak szava szent volt, nem azért, mintha igazság rejlett volna benne, hanem mert kimondatott; nem az igazság, hanem a törvényszerüség határozott. Ugyanez pótolta amazt a népjogban; s midőn a fecialis az ellenség határán fátyolozott fővel megjelenvén, oda kiáltotta: „Hallja meg szavamat Jupiter, hallja meg a határ, hallja meg az igazság!“ ez elegendő volt arra, hogy a háboru igazságosnak tartassék. Szintazon módon a gyermekgyilkolást megtiltá a törvény; de a triumvirek, mielőtt a gyermek meggyilkoltatnék, rá adatják a férfi-togát. Tiltva volt meggyilkolni a hajadon szüzeket: ennélfogva Sejanus leányát, mielőtt lefejeztetnék, a hóhérnak kelle megbecsteleniteni [1]). Törvény szerint a rabszolga nem tanuskodhatott ura ellen, megvették tehát ujra a rabszolgát; a ‚Porcia‘ és ‚Sempronia‘ törvény polgárokra nézve a halálbüntetés alkalmazását eltiltá, de könnyü volt kijátszani a törvény rendeletét azon fictio által: hogy az illy bünben részes a büntetés rabszolgájává nyilvánittatott.

E vallásos, vagyis inkább babonás tisztelet a törvény, eme ‚siket és kérlelhetlen dolog‘ iránt [2]) sajátszerü jelleme a romaiaknak, kik miután minden igazságot lábbal tiportak, a legbámulandóbb törvénytudományt alkották. Rendkivüli ügyességgel birván arra, hogy a látszó igaztalanságokat jogszerü alakba öltöztessék, lényegben minden gonoszságot megengedtek a zsarnokoknak, csak a neveket és formákat tiszteljék. Midőn idő multával s a körülmények változtával valamelly törvény haszonvehetetlenné vált: nem törölték el azt, hanem képletesen tartották fön annak emlékét törvényszerü formákban és értelem nélküli fictiókban. A királyok elhajtattak; de ők azért az áldozatok bemutatására királyt (rex sacrificulus) választanak; bizonyos házassági szertartások a sabinnők elrablásánál alkalmazott erőszakra emlékeztetnek; miután már nem hivták össze a harmincz curiát, helyettök a 30 lictor szólittatott föl voksolásra, kik előbb összegyüjték azokat. A régi intézmények gyilkoló szigora érintetlenül marad, azonban a praetor rendelete által módosittatik.

[1]) Dion., XLVII.

[2]) Leges, rem surdam, inexorabilem esse. **Livius**, II. 3.

Mig a bölcsészek a törvények isteni eredetén vitatkoztak, s azokban nem az emberi ész fejleményét, nem a nép, vagy törvényhozó akaratát, hanem a mi természetünkkel közlött legfelsőbb értelmiséget, az igaznak és igaztalannak örök szabályát, a halandók és halhatatlanok királynéját akarák szemlélni [1]: addig az állam maga részéről a gyakorlati észhez és a régi véleményekhez tartotta magát; a patriciusok megőrizve, vagy visszakövetelve azt, a mit kezdet óta birtak, a plebejusok pedig azt, a mit nagy fáradsággal szereztek maguknak, nem sokat gondoltak azzal, hogy most már a régi nevek egészen uj dolgokat jelentenek.

Augustusnak minden mestersége abban állott, hogy a lehetségig palástolja a bitorlást. Nem volt-e ő most is a hadsereg imperatora, mint a szabadság korában? A néptribunatust, a romaiak gyakorlati józan eszének s kitünő politikai tapintatának magasztos találmányát, melly hazafias ellenkezése által sokkal több jót eszközlött, mint Görögországnak valamennyi finomul összeszőtt törvényhozásai, vagy az ujabbkori parlamentek vitatkozásai, nem rontotta le Augustus, sőt inkább magára ruházta azt. Nehogy a kiváltságos családok megronthassák ezen gyenge és erőtlen gátot, szent jelleggel ruházta föl a nép tribunusait; a rajtok történt legcsekélyebb sérelem büntetése halál volt, s egy polgár csak azért, mert köztéren a tribunust nem köszöntötte, a tarpeji szikláról vetteték le. A nép legkevésbbé sem engedte volna csonkittatni e nagy hatalmat; s a császár azt nem is tevé, hanem saját magában központositá azt, kijelentve, hogy ő a népnek gyámja, s mint illyen sérthetetlen és mindenható. Eme törvények az istenek templomaiba voltak bevésve, s a polgárok a félelmes Jupiterre, ki a romai nép fölszabaditását megszentelé, annak örökké leendő megtartására esküt mondottak. Augustus tehát és az ő utódai, mint néptribunok s a népnek képviselői egy v e t o val bármelly tisztviselőnek határozatát is megakaszthaták, a .népgyüléshez vitt fölebbezést magukhoz vonhaták, s a legnagyobb szigorral büntethettek minden merényt, melly netalán a köztársasággal ugyanazonositott, sérthetetlen személyök ellen intéztetett volna.

Ekképen szüli a törvényszerü szabadság és szilárditja meg a törvényszerü zsarnokságot; a nép által a szent hegyen kinyert jogok egy Caligulát és Caracallát tolnak a világra. Tiberius a legjelesb törvénytudókkal környezteti magát, s mindannyiszor a régi törvények- és

[1]) Cicero, *De leg.* II. passim.

ősi szokásokra hivatkozik, valahányszor mészárlást követ el a nép és a patriciusok közt, kik által és kik ellen ama törvények hozattak.

A köztársaság Isten; az Isten semmivel sem tartozik az embernek, az ember pedig önmagával és másokkal tartozik neki. Az egyén tehát áldozza föl magát az istenitett köztársaságnak nem csak akkor, midőn a harcznak borzasztó fejleményeiben ezerek és ezerek esnek el előttök ismeretlen ügy miatt, hanem még akkor is, midőn a babonaság azt rendeli, hogy minden lelkesedés nélkül fosztassék meg életétől olly ember, ki semmit nem vétett, kiengesztelésére az istenségnek, mellyben már senki nem hiszen.

A görögök nevelés, a romaiak államszerkezet által polgárosodtak. A görög miveltség a szépet a hasznosnak és az igaznak eléje tette; a romai miveltség mindenek előtt törvényszerüséget kivánt. A görögök csakhamar meghaladták tudományban az ő mestereiket; a romaiak soha nem érték el őket. A görögök igen sok független államokra valának osztva, mindegyikben élet és tevékenység fejlődött a közmiveltség hasznára; Roma csak egy eszményi alakot ismert, a magáét, s azt mindenkire egyformán kiterjeszteni akarta. Fegyver által alakulván, nagysága is egészen katonai volt. A régiség iránti hagyományos tisztelet akadályozá ama vetélkedést, melly a jövőt tartja szem előtt; a gyors gazdagulás hirtelen fölforgatá az erkölcsöket; a hideg, prózai, törvényen alapuló vallás csak is az állam érdekét tartotta szem előtt.

A politikai köteléken kivül semmi egyéb nem egyesité a polgárokat. A család nem képez szeretetteljes, szent társaságot, hanem politikai zsarnokságot; az ellenségeskedést, mint nyilvános, köteles dolgot gyakorolják egymás irányában a polgárok; pályája kezdetén mindenki öröklött ellenségre talál, vagy ha nem, keres magának. Ha valakinek egy másik kinyilatkoztatja, miszerint barátja lenni megszünt, hogy ellenében müködhessék, az ellenpárthoz szegődik; némileg becsületbeli dolognak tartatik állhatatosnak lenni a gyülöletben; Cicero mentegetődzik, hogy a közérdeknél fogva ellenségeivel tart, s néhány példával igyekszik igazolni magát[1]). Nem hogy erénynek tartatnék az emberiség, sőt inkább a stoicusok bölcshez méltatlan dolognak tartják azt[2]); kinek, a szelid Virgil szavai szerint, nem szabad sem gyülöletet táplálni keblében a gazdag, sem könyörületet a szegények iránt

[1]) Oratio de provinciis consularibus.

[2]) Misericordia est aegritudo animi... Sapiens non miseretur... Non ignoscit. Nunquam boni viri miserendum. **Cicero**, *Tusculan.* 4; **Seneca**, *De Clem.* II. 4. 5. 6.

Illy állapotban kinek volna bátorsága szót emelni, és személyes meggyőződéssel föllépni a hatalom ellenében? Nem volna-e őrültség saját meggyőződése végett a halállal, vagy üldözéssel daczolni? Mindenki csak saját hasznával gondol, a többi nem aggasztja őt. Még az irók is a szépben csak a hasznost keresve, a zsarnokságnak szövetségeseivé és czinkostársaivá válnak. A bölcs a gondviselés helyett mindenütt csak kétségbeeséssel találkozva, a legfőbb erényt abban fogja találni, hogy bátran nézzen szemközt a halállal, s igy szabaduljon a szenvedésektől, mellyek egyéni nézete szerint fölülmulják erejét; s minél inkább gyarapodik anyagi jóllétben, annál mélyebben sülyed az ember.

Ekképen tehát nem az egyetértés és szeretet, hanem az ellenkezés utján halad czélja felé a nemzet. A patriciusok és a plebejusok nem csak két elkülönzött osztály gyanánt tünnek föl Romában, miként a többi népeknél, hanem mint két politikai párt, mellyek tulnyomóságra törekednek a forumon és az államban. A plebejusok nemzedékről nemzedékre hagyományozzák a szent kötelességet, hogy a polgárjogokat megnyerhessék; a patriciusok és a gazdagabbak mindent megtagadnak: amazok előhaladást ohajtanak, emezek pedig akadályozzák azt az által, hogy a multba kapaszkodnak, s az erőszak és a hóditás uralmát védik.

A haladás, saját törvénye szerint, minden gátokat leront, s magával ragadja azokat; mind inkább tágitja a sorompókat, mellyek közt a családok, városok vagy nemzetek másoknak kárával szabadalmaikat védik. Az aristocraticai intézmények mind inkább a democratiához hajlanak; a törvény előtti egyenlőség elve mind inkább terjed; a romai miveltség görög formákat ölt magára, a nélkül, hogy a nemzeti alapot elvesztené; Olaszországon kivül egész tartományok Roma alattvalói lesznek, melly az uralmat és a jogot minden oldalra terjeszti, s annak eltörölhetlen nyomát hagyja maga után; a leigázott nemzetek külön önzését elnyomván, a magáét diadalra segiti, melly azonban a nagy kiterjesztés által maga is elgyengül.

Ekképen tehát (oh bámulandó utai a gondviselésnek!) a fegyver a testvéries közeledést könnyiti; a népek közti harcz egy pillanatra föl van függesztve, s Roma nem látva maga körül ellenséget, kardját Augustus kezébe leteszi, ki hatalmát a patriciusokra és plebejusokra, a győzőkre és legyőzöttekre egyformán kiterjesztvén, megszünteti az ellenségeskedést, s a jogközösséget megadja.

Az egész ó társadalomban eddigelé nem láttunk egyebet, mint

kevesek közösségét, s számtalan községeknek esetleges egymáshoz közeledését. Egyedül Roma törekedett egyesiteni, olvasztani és szervezni. Az egyesités sikerült neki, de nem az olvasztás; mert ő maga sem birt azon vallásos egységgel, melly egyedül képezheti a testvérkapcsot a népek közt. Az ő egysége tehát erőszakos, anyagi és pillanatnyi volt; nagyon is kegyetlen guny vala azon béke szó, mellyet Augustus hangoztatott az ellentállásra többé nem képes népek fülébe; s mig ezek külről borzasztó ellenhatást készitenek, belülről kevésbbé feltünő, de azért sokkal élénkebb összeütközés támad a vallási dolgokban. A bölcsészet-, politika- és vallásban nincs egy pont, mellyre nézve átalános egyezés léteznék; a nép nem tudja, mit képes, és mit kelljen mivelnie, és szenvednie; a tanult ember ingadoz a kinálkozó élvezet kéjei s a határozatlan kötelességnek terhei közt; a nagyobb rész csak élvezetre s arra gondol, hogy a terhessé vált életet lerázza magáról.

Innen azon századnak borzasztó romlottsága, mellyet a forma bálványzói arany-korszaknak neveztek el.

Pedig soha nem mutatkozott annyi gazdagság és annyi hatalom: megszámlálhatlan seregek, lángeszü férfiak, virágzó szépmüvészetek és ipar; pompás paloták, az élet kényelmei, széles országutak, kiterjedt kereskedés, virágzó pénzügyi állapot.

De elégseges-e az embernek az anyagi miveltség? Valljon a magasztos társadalmi czélra törekednek-e azok, kik csak arra irányozzák minden ohajtásukat? Nem olly sürgető, vagy talán sürgetőbb szükség-e az emberre nézve az igazság és a jogosság? S ki hozza előtérbe ezeket? A világ száraz, puszta térségein melly földben sarjadzanak ezek? Miképen fog ezek által ujjászületni a világ? Erőszak által nem, mert Roma maga is csakhamar a közönséges fölbomlás árjába fog bcsodortatni; a törvényszerüség által sem, mert Románák törvényszerüsége olly szivós és erőteljes, hogy mellette egy másik ki nem fejlődhetik; tudomány által sem, melly az ő hanyatlásában nem csak gyümölcsöt nem terem, hanem még eddig szerzett kincseit is csak nagy bajjal képes megőrizni. E nagyszerü föladatot csak a szeretet teljesitheti.

Nyiljanak meg tehát az egek, s harmatozzák be a földet. Egy szerény, de az igazság erejében hathatós szózat leplezze föl a világnak az elvesztett tanokat; adja tudtára, miként az igazság sokkal mélyebben gyökerezik, mint sem a szerződésekben, vagy emberi törvényekben; hogy az Istennek szellete, az ember, nem csak a társada-

lom irányában bir fontossággal, hanem saját méltósággal is bir, melly őtet kötelezi, hogy tökéletesitse önmagát, s öntsön erőt a legfőbb törvény által gyámolitott lelkiismeretébe.

A nazarethi ácsnak fia, ki illy módon ujjászüli az emberiséget, halálra itéltetik; s a romai kormányzó, a régi állambölcseség nyomán, jóllehet őt ártatlannak találja, helyes dolognak látja, hogy egy ember szenvedje a halált az egész nép javára.

Ő meghalt; s a hazának bálványozása mellett, minek következtében tőle semmit megtagadni nem lehetett, föltámad az észnek azon kiváltsága, hogy a törvények igazságos volta fölött tartson vizsgálatot; s a gőgös Capitolium ellenében, hol irva van: „Legfőbb szabály a nép java," emelkedik a gyalázattal tetézett kalvária-hegy, melly a régi embertelen gondolkozást elnémitván, fenszóval hirdeti: „Ha bár a világ romjain, de győzzön az igazság."

FÖLVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

az V. könyvhez.

(A) 32-dik laphoz.

A pénzés a gabna értéke.

A romaiak 547-ben vertek először aranypénzt, 20 sestertiust számitva egy scrupulusra; s még maig vannak fen illy pénzek XX, XXXX, LX. verettel. Minthogy a romai font 288 scrupulus, azért tehát, hogy ha a scrupulus sulyát ismerjük, tudva lesz előttünk a font is. A szigorubb tapasztalás 6154 szemert mutat föl. (Egy szemer a márkában = 0.0531 gramm a meter-féle sulyag szerint. S miután tudjuk azt, hogy a denár a fontnak $^1/_{84}$ része, tehát a denárnak sulya = 73.333 szemer). A denár való pénz volt szintugy a köztársaság, mint a császárok korában. A denár helyett a görögök drachmát használtak.

A legelső ezüstpénzt Roma 485-ik évében verték. Az egység denár (dena aeris) volt, egyenértékü 10 réz as-sal, mellyek mindegyike körül-belül egy fontot nyomott. Fele volt a quinarius; negyedrésze a sestertius $=2^1/_2$ font; azonkivül a könnyebb fölváltás végett volt még a libella = 1 as, vagy 1 rézfont; a sembella (semilibella) = $^1/_2$ font; a ternarius = $^1/_4$ font.

Az arany és ezüst közti arány Herodot korában ugy állott, mint 13 : 1. — Plato a Hipparchusban kevesebbre teszi = 12 : 1. — Kr. e. 300. évben Menander ugy adja az arányt, mint 10 : 1.

A denár kezdetben sokkal nehezebb volt; azután az első pun háboruban az as 12 unciáról 2-re szállittatott; a denár tehát $^1/_{84}$ fontra. Miért is az arány az ezüst és a vert rézpénz közt ugy állott, mint $\frac{84 \times 10}{6}$ vagyis mint 140 : 1.

536-ban az as egy uncia sulyra szállittatott le, s a denár, a nélkül, hogy értékét változtatná, 16 as-ra emeltetett, a quinarius 8, a sestertius 4-re; és igy az ezüst aránya a rézpénzhez ugy állott, mint 112 : 1.

Végre a Papirius törvénye 562. körül lenyomta az as-t $^1/_2$ rézunciára; a denár egyenlő maradott, s 16 as-t ért: miért is az arány a rézpénz és ezüst közt ugy állott, mint 1 : 56.

Minthogy először, a mint láttuk, az aureus a scrupulusra vonatkozott, később, nem is tudjuk mikor, ez is a fonthoz viszonyittatott, miként a denár. E változás hihetőleg Caesar után állott be; jóllehet a hires Eckhel tagadja, hogy a köztársaság korában aranypénzt vertek volna, azon oknál fogva, hogy a veret nagyon is szép, s hasonlit a siciliai és campaniai pénzek veretéhez. Azonban Roma is használhatott a veréshez görög müvészt.

A 705. év után az aranypénz negyvened része volt a fontnak, 25 denár értékben. Az arány tehát a két rendbeli ércz közt ugy állott, mint $\frac{80 \times 25}{84}$: 1, vagyis körül-belül mint 12 : 1.

A császárok alatt a pénzek sulya csökkentetett. A nevezet majdnem egyenlő maradt, 0,998 és 0,991 közt az aranynál, az ezüstre nézve pedig 0,993-tól 0,965-ig. Illy értékben, nem tekintve a veretési költségekre, a köztársaságnak ezüst pénze Domitiánig 81.8—71 századrész értéket képvisel, vagyis határozottan :

Denár.	Sestertius.	536—220-ig.	Augustus,	Tib.—Claudius,	Nero,	Galba-Domitianus alatt
1	4	0. 82	79	78	73	70
25	100	20. 47	19. 87	19. 48	18. 38	17. 78
100	400	81. 88	79. 52	77. 93	73. 52	70. 77
1000	4000	818. 83	795. 19	779. 34	735. 24	707. 73

lirát.

Ezen alapon állitjuk össze a következő aránytáblázatot, mellyhez viszonyithatók az ‚előadás' szövegében fölemlitendő összegek.

Pénzek.		Korszakok.				
Sestertius.	Denár.	536—720.	Augustus	Tib.-Claudius	Nero	Galba-Domitian alatt.
4	1	.82	.79	.78	.73	.70
8	2	1.64	1.59	1.56	1.47	1.41
12	3	2.46	2.38	2.34	2.20	2.12
16	4	3.27	3.18	3.12	2.94	2.83
20	5	4.09	3.97	3.89	3.67	3.55
24	6	4.91	4.77	4.67	4.41	4.24
28	7	5.73	5.56	5.45	5.14	4.95
32	8	6.55	6.36	6.23	5.88	5.66
36	9	7.36	7.15	7.01	6.62	6.36
40	10	8.19	7.95	7.79	7.35	7.08
100	25	20.47	19.87	19.48	18.38	17.79
400	100	81.88	79.52	77.93	73.52	70.77
800	200	163.77	159.04	155.87	147.04	141.44
1,200	300	245.65	238.55	233.80	220.57	212.32
1,600	400	327.53	318.07	311.73	294.09	283.09
2,000	500	409.42	397.60	389.67	367.62	355.86
2,400	600	491.30	477.11	467.60	441.14	434.64
2,800	700	573.19	556.63	545.54	514 67	495.41
3,200	800	655.07	636.15	623.47	588.19	566.18
3,600	900	736.95	715.67	701.41	661.71	636.95
4,000	1,000	818.33	795.19	779.34	735.34	707.73
40,000	10,000	8,183.33	7,951.91	7,793.42	7,352.39	7,077.29
400,000	100,000	81,833.33	79,519.10	77,934.24	73,523.92	70,772.90
4,000,000	1,000,000	818,333.33	795,191	779,342.45	735,239.20	707,729.06
40,000,000	10,000,000	8,183,333.33	7,951,910	7,793,424.50	7,352,392.	7,077,290.60

Arany, vagy solidus

Constantin ideje után a ‚solidus' értéke 14.81 lirára tehető. A többi is arány szerint.

Antiochus szerződésében a romaiakkal, melly Polybius-és Titus Liviusnál előfordul, olvasható, hogy az adó jó mértékü attikai talentumokban fizettessék, s egy talentum 80 romai fontot nyomjon. Miután tudjuk máshonnan, hogy a talentum 6000 drachmából áll, a drachma sulya = $82^1/_7$ szemerrel. Az attikai talentum 6000 lirára számitható.

Az olly gyakran emlitett arany-font 900 lirára számitható; 75-re pedig az ezüst-font. A birodalom hanyatlása korában az arany-font 1066 lirát ért. (Lásd **Paucton**, *Métrologie*, Paris, 1780.)

A mi a sulyt és mértéket illeti, ugyanazon Paucton szerint némi mutatványt adunk:

Vonalmértékek.

Romai láb	0.3063393	meter
Lépés (passus).	1.5316965	„
Mérföld (milliare)	1531.6965	„

Telekmérték.

Hold (jugerum)	2702.7013 □	„

Sulyag.

Romai uncia	0.0279379	kilogr.
Font (libra)	0.3352548	„

Higmérték.

Congius	3.593	meter. pint
Akó (urna)	14.374	„
Amphora	28.748	„
Culeus	574.961	„

Gabnamérték.

Mérő (modius)	9.582	„

Az aranynak aránya az ezüsthöz.

Amerika fölfedeztetése megszakitá az egyensulyt, melly Európában egy darab idő óta az ezüst és arany közt létezett, az által, hogy az uj-világ bányái rendkivül jövedelmezők valának. Már 1620-ban négyszerte kevesebb becscsel birt e két rendbeli ércz, mint egy századdal előbb. Ekkor kezdődött az aranynak és ezüstnek kivitele Európából Ásiába az Indiával és Chinával folytatott kereskedés utján, hol az arany s még inkább az ezüst ritkább vala, mint Európában; s ezóta folyvást oda szivárgott ki.

A két rendbeli ércznek különféle kivitele két tünemény által nyilatkozik: 1) az amerikai bányák 45-ször több ezüstöt szolgáltattak Európának, mint aranyat; mindamellett a két rendbeli ércznek aránya csak olly viszonyban változott, mint 12 : 15; 2) a bányák terméke 1630. évig olly magasra szöktette az élelemszerek árát, melly nem nagyon változott mai napig; már pedig azóta Európába ötszörte több arany és ezüst jött, mint Peru meghóditása óta 1630-ig.

Ennek oka a fényüzés és az ipar emelkedése, minek következtében a becses érczek kerestetnek, s azoknak értéke megmarad; továbbá, hogy ugyanezen érczek Ásiába vándorolnak. Ez által helyreáll a sulyegyen azoknak átalános és viszonylagos becse közt a világnak két részében; s jóllehet már két század óta tart ez igy, a menynyiség, melly a kereskedés utján kimegyen, olly csekély ama tartományok területéhez és népességéhez képest, mellyek azokat kapják, hogy sokkal nagyobb becscsel birnak Japánban, mint Chinában; itt nagyobb becscsel, mint Indiában, még inkább Indiában, mint Európában: mig végre az egyensuly helyreáll.

Az ó-korban legalább az első századig a becses érczek ellenkező irányban jártak, mint jelenleg. Most Amerikából jönnek Európába, s innen Ásiába mennek: akkor Ásiában voltak a legtermékenyebb bányák, onnan jöttek Görögország- és Olaszországba, először lassan a kereskedés utján, később áradatként a hóditások által.

Herodot korában az arany értéke 13-szor multa felül az ezüstét; Plato idejében 12-szer; Sándor halálakor 10-szer; az aetolok és romaiak közti egyezkedés korában még 10-szer. Ezen csökkenés arra mutat, hogy az arany folyton behozatott Görögországból. Ezüstbányái voltak ugyan, de nem aranybányái, kivéve a thasosi, gyéren jövedelmező bányákat, s mig föl nem födöztettek a Pangeus hegyi bányák macedoi Fülöp alatt.

Olaszországban nem találni régi arany- és ezüstbányákat, ugy annyira, hogy 247-ig Kr. e. éjszaki Olaszországban csak rézpénz járt; s ugy látszik, hogy déli Olaszország gyarmatai Görögországból kapták pénzök anyagát, az ezüstöt. Midőn Romában aranypénz veretett, ezen ércz 13 és 14 közti arányban állott az ezüsthöz; Caesar korában mint 12; a császárok alatt Domitiánig $11\frac{1}{2}$-re szállott le.

Roma ezüstben követelte az adót; mi által az arany nagyobb arányban maradott, mint Görögországban. Hadrián császár utódai alatt a pénzben zavar támadott. Posthumus uralkodása táján az ezüst eltünt, s ismét előtünt Diocletiánnal. A romlott pénz használatával roppantul nőtt az aranynak becse, s kivitetett Olaszországból. Miért is Constantin alatt az arány $\frac{1}{15}$ volt; ifjabb Theodosius alatt 422-ben $\frac{1}{18}$; de már Justinián korában ismét $\frac{1}{15}$-el találjuk azt.

Franciaországban $\frac{1}{10}$ volt az első uralkodók alatt, azután növekedett; $\frac{1}{11}$ volt Pipin, $\frac{1}{12}$ Nagy-Károly alatt, s igy maradott 1609-ig.

A gabna ára.

Görögországban 410. év körül Kr. e. a medimnus (mérő) 12-ed része egy obulus, vagyis a medimnus 2 drachma értékü volt. Hihetőleg bő termés volt, mivel másutt 3 drachmával látjuk számittatni a medimnust. A medimnus ugy áll a párisi mérőhez, mint 7 : 2; az érték tehát a jelenlegi értéknek $\frac{1}{3}$-át tenné.

Romában gabnakiosztás történt olcsó áron; ezen árak ismeretesek, azonban a gabnának a pénzhezi valódi viszonyát nem fejezik ki. Ugy látszik, hogy a modiusnak közép ára 3 sestertius volt. A gabona mérője 16 franczia fontot nyomott: ugy állott tehát a franczia

mértékhez, mint 1 : 15 (0,101 hectoliter). A mérő tehát Romában 45 sestertiusba, vagy 11¼ denárba, azaz 825 ezüst szemerbe került volna. A köztársaság idejében tehát az ezüst és gabna közti viszony ugy állott, mint 2681 : 1.

Az Amerika felfedeztetését megelőző három században a gabna mérőjét közönségesen az ezüst márka 9-ed részével, vagyis 512 finom ezüst szemerrel, azaz 6 frankkal fizették. Az Amerikából hozott érczek tehát 4-ről 1-re csökkentették az ezüstöt.

Ekképen tehát a következő arányjegyzéket készithetjük a gabna és a pénz között :

		Görögországban 400. Kr. e.	*Romában 50. Kr. e.*	*Franczia-országb. 1520. táján.*	*Jelenleg.*
A gabna ugy áll az	ezüsthöz, mint 1 a	3,146	2,681	4,320	1,050
	aranyhoz, mint 1 a	37,752	32,172	51,840	15,800
A becses érczek aránya jelenleg a gabonával egységnek vétetvén, lesz az arány az	ezüstnél	2,^{096}	2,^{555}	4,^{114}	1
	aranynál	2,^{389}	2,^{369}	3,^{277}	
Egységnek vétetvén 1520-b., lesz az arány az	ezüstnél	0,^{728}	0,^{625}	1	0,^{243}
	aranynál	0,^{728}	0,^{625}		0,^{304}

Azt vélné az ember, miként Olaszország az ő legnagyobb hóditásainak korában több kincscsel birt volna, mint most Europának bármelly egyéb tartománya. De csakhamar megszüntek az ujabb adók jövedelmei, mialatt az érczek kivitele Arabia, India és Persia felé növekedett a fényüzési czikkek bevásárlására. Később a császárok a barbaroknak adóztak, s utóbb ismét maguk a barbarok jöttek zsákmányolni. Ekképen tehát a gabna értéke csökkent. III. Valentinian törvénye 446-ban rendeli, hogy az olasz s o l d o-nak értéke 40 modius gabona; mi szerint a vert arany és gabna közti arány ugy állana, mint 73.911:1, s a vert arany a rudezüsthöz ugy állván, mint 18:1; ebből következik, hogy az ezüst ugy állott a gabnához, mint 4106:1. És igy a gabna mértéke (mérő) alig ért volna 538 ezüst szemert s nem többet 825-nél, miként a közönséges évszámitás kezdetén.

Lásd **M. Letronne**, „Considérations générales sur l' evaluation des monnaies grecques et romaines, et sur la valeur de l'or et de l'argent avant la découverte de l' Amérique", a franczia academia emlékirataiban.

(B) 168-ik laphoz.

A gallok szokásai.

Midőn a népfajról szólunk, melly minden egyebeknél inkább összevegyülve a régi lakossággal, Olaszország jelenlegi népességét képezi, méltó lesz időzni egy kissé annak leirásánál **Thierry Amade** után, „Histoire des Gaulois depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'entière soumission de la Gaule à la domination romaine." 2-ik kiadás, Páris, 1835.

A gallus termetére nézve erőteljes volt; arczbőre fehér, szemei kékek, haja szőke vagy gesztenyeszinü, mellyet világos vörösre vagy mészvizzel [1]) igyekezett festeni, vagy pedig faggyu- és hamuból készült csipős kenőcscsel bekenni [2]). Hajokat nem nyirták, s vagy fürtökben lógott az vállaikra, vagy csomókba volt szedve [3]). A köznép megnöveszté szakállát; az urak borotválkoztak, de sürü bajuszt viseltek [4]).

Valamennyi törzsnek közös öltözete volt a nadrág (braga, bracca) [5]), nagyon bő a belgáknál, jóval szükebb déli Galliában [6]); ujjas ing csikos szövetből, olly rövid, hogy az oldalak szabadon látszottak [7]); és a sagum [8]) vagy csikos fölöltő, miként az ing, vagy pedig virágok, kereklapok- s mindennemü ábrákkal beszőve, s a gazdagabbaknál arany- és ezüsttel dusan himezve [9]), mellyet vállaikra vetettek

---

[1]) *Τιτάνον ἀποπλύματι σμῶντες τὰς τριχὰς συνεχῶς.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 305.

[2]) Galliarum hoc inventum rutilandis capillis fit ex sebo et cinere. **Plin.** lib. XXVIII. cap. 12. — **Martial.** lib. VIII. ep. 33. — **Theod. Priscian**, lib. I. cap. 3.

[3]) **Diod. Sic.** loc. cit.

[4]) *Οἱ δ'ευγενεῖς τὰς μὲν παρειὰς απολειαίνουσι, τὰς δ' ὑπήνας ἀνειμένας ἐώσιν, ὥστε τὰ στόματα αὐτῶν ἐπικαλύπτεσθαι.* Idem, loc. cit.

[5]) *Braca, bracca, braga; brykan* (cymr.) *bragu* (armor).

[6]) *Ἀναξύρισι χρῶνται (οἱ βέλγαι) περιτεταμέναις.* **Strab.** lib. IV. p. 196. — *Laxis braccis.* **Lucan.**, lib. I.

[7]) **Strabo**, id. h.

[8]) Sagum: *gallicum nomen.* **Isidor.** *Origin.* lib. XIX. cap. 24. — *Sae* (armor).

[9]) *Saga virgata.* **Virgil.** *Aeneid.* lib. VI. — *Auro virgata vestis.* **Sil. Ital.** lib.

s álluk alatt érczcsattal kapcsoltak össze. A köznép vadállat- vagy birkabőrt hordott a helyett, vagy pedig vastag gyapjuszövetet, melly gall-kimri nyelven l i n n vagy l e n n nevet viselt [1]). A gallusok sokat tartottak arra, hogy jó öltözetben jelenjenek meg, s a vagyonosabbak, vagy tisztviselők arany nyaklánczot, karpereczeket, gyürüket és öveket szerettek hordani [2]).

A nyil, parittya, hosszu, tompavégü s egy élü kard vasból vagy rézből, valának fegyvereik. De a transalpinusoknak saját találmányu fegyverök volt; bizonyos neme a lándzsának, mellynek vasa egy könyöknél hosszabb s két tenyérni széles levén, félhold alakra kanyarult befelé, körül-belül miként a mostani alabárdok; e borzasztó fegyver szétrongyolta az izmokat, s csapása halálosnak tartaték.

A transalpi, valamint a cisalpi és galata harczos jó ideig nem használta a védfegyvereket, mint a mellyek a valódi bátorsággal összve nem férnek; s oktalan becsületérzésnél fogva öltözetét is leveté, s anyaszült meztelen harczolt a vasba burkolt ellenséggel; azonban e népfajnak természeti kérkedéséből származott emez előitélet a második században majdnem egészen elenyészett. Sokféle viszonyaik a massalioták-, olaszok- és carthagobeliekkel megkedvelteték velök a fegyverzetet is, mint ékességet; később annak hasznát is érezték; s Romának és Görögországnak hadi jellege a Loire, Rhodanus és Szajna partjain is elfogadtatván, különös összhangzásba hozatott a gallusok régibb hadi öltözetével [3]). Az érczsisakra, melly az illető harczosnak vagyonállapotához mérve, többé vagy kevésbbé becses volt, jávorgim-, bival- vagy gimszarvakat illesztettek; a gazdagabbaknál bizonyos ékességet, melly dombormüben madár, vagy vadállat alakokat ábrázolt, e fölött nagy tolldiszszel, minek következtében óriásoknak látszottak [4]). Hasonló ábrákat csináltak egyszerün, vagy dombormüben a hosszukás, négyszögü, s eleven szinekkel festett pai-

---

IV. 152. — *Σάγοι ῥαβδώτοι.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 307. — *Πλινθίοις πολυάνθεσι.* Idem ibid. — A romai történetirók átalában.

[1]) *Linnae*, saga quadra et mollia. **Isidor.** *Origin.* lib. XIX. c. 23. — **Plaut.** ap. eundem — **Laena** (**Varro**, lib. IV.). *Λαινα* (**Strab.** lib. IV. p. 196). *Lein* (gaël), katonai köntös (**Armstrong**, Dict.); *Len* (armor) takaró.

[2]) *Περὶ τοῖς βραχίοσι καὶ τοῖς κάρποις ψέλια.* **Strab.** lib. IV. p. 197. — **Diod. Sic.** lib. V. p. 305. — **Sil. Ital.** lib. IV. loc. cit. — **Virgil.** *Aeneid.* lib. VI. stb.

[3]) **Diod. Sic.** lib. V. p. 507.

[4]) *Τοῖς μὲν γάρ προυκεῖται συμφυὴ κέρατα, τοῖς δ' ορνέων ἢ τετραπόδων ζώων ἐκτετυπωμέναι προτομαὶ.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 307.

zsokra is [1]). Az illy ábrázolatok ismertető jelei valának a harczosoknak, ollynemü jelképek, mellyek által mindenki az ő bátorságát s sajátszerü vitézségét akará kitüntetni, vagy az ellenséget megrémiteni [2]).

Illynemü paizs és sisak, görög és romai módra érczből vert pánczél, vagy vaskarikákból készült gallus találmányu ing [3]), a jobb oldalon vas- vagy pedig rézlánczról, néha pedig arany, ezüst [4]), burántól [5]) csillogó akasztékról lefüggő nagy kard; azonkivül nyaklánczok, karpereczek, aranygyürük a karon vagy középujjon [6]), nadrág, négyszögre tarkázott, vagy pompásan himzett felöltöny, végre nagy vörös bajusz képezék az arverni, aedui vagy biturigi lovagnak dicsőségét a második században a mi időszámításunk előtt. A fegyverzet használata a gazdagok- és a főnököktől átment a köznépre is; azonban ugy látszik, átalánossá soha sem vált.

Merész, heves, lármás s egészen harczias levén e nép, értelmi tehetségre is mindennek fölfogására és végbevitelére képes volt. Csakhamar utolérte a phoeniciabelieket és a görögöket, az ő mestereit a bányászatban, és saját hasznára müvelte a bányákat, idegen kereskedőknek adván el a tiszta fémeket a kézmüvek számára. Később a saját érczekből készült fegyvereket és ékességeket is utánozta, melyeket igen drágán kellett megvásárolnia; s a biturigok és aeduok közt arany- és ezüst-gyárak támadtak.

Valamint a spanyolok az aczélkészitésben, szintugy kitüntették magukat a gallusok a rézkoholásban [7]). Habár pénzeik a durva veret és barbar eszme következtében durva izlésre mutatnak is, azt nem lehet tagadni, miként fontos fölfedezések fejlesztették bennök a tehetséget a müvészetekben. Az ó-kor sok hasznos találmányt nekik tulajdonit: a biturigok találták föl az ónozás, az aeduok a furnirozás mesterségét.

---

[1]) Ugyanaz, u. o.

[2]) *Galli peculiare et suum sibi quisque habuerunt insigne....* **Veget.** lib. II. cap. 18. — *Θυρεοῖς πεποικιλμένοις ἰδιοτρόπως.* **Diod. Sic.** loc. cit. — **Sil. Ital.** lib. IV. v. 148—50.

[3]) *Θώρακας ἔχουσιν οἱ μὲν σιδήρους ἀλυσιδώτους.* **Diod. Sic.** ibid. — Subinduerunt galli e ferro... ex annulis ferream tunicam. **Varro**, *De lingua latina*, lib. IV. col. 20.

[4]) *Σπάθας ἔχουσι μακρὰς, σιδηρᾶς ἢ χαλκᾶς ἀλύσεσιν ἐξεργημένας, παρὰ τὴν δεξιὰν λαγόνα παρατεταμένας.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 307.

[5]) **Plin.** lib. XXXII. c. 2.

[6]) Galliae in medio digito annulis dicuntur usae. **Plin.** lib. XXXIII. cap. 1.

[7]) **Plin.** lib. XXXIV. cap. 8.

Amazok a forró ónt olly ügyesen alkalmazták a rézre, hogy az illy módon készült edényeket alig lehet megkülönböztetni az ezüst-edényektől [1]); alesiabeli kézmüvesek megezüstözték illy módon a rezet zabolák- és lószerszámokra; az igy ezüstözött rézből egész szekerek is készültek [2]).

A szövésben [3]) és kelmék festésében [4]) szintén hiresek valának; a földmivelésben keréken járó ekét gondoltak ki [5]), ugy szintén szitát lószőrből [6]) és trágya márgát [7]). A Lozére hegyen a gabaloknál, a Nemauso mellett s a Havasokon készült két rendbeli sajt nagy kedvességet nyert Olaszországban [8]), jóllehet az olaszok Gallia sajtját csipős és orvosság-izünek találták [9]). Készitettek még különféle italokat erjedés által, ugymint: árpából a sert (cervisia) [10]), buzából és mézből [11]), méhsert [12]), köményvizet [13]) stb. A ser habjával savanyitották a kenyeret [14]), s egyuttal jeles arczbőr szépitőnek tartatott; miért is a gallus hölgyek gyakran mosdottak azzal, hogy arczbőrük fris szinét megőrizhessék [15]).

A bort idegen kereskedők hozták számukra, s a massaliota görögöktől tanulták annak átalános készitésmódját, ugy szintén a szőlőmivelést. Galliában sokféle bor termett. Massilia körül sürü, veres, nem nagyon izlő [16]); jobban szerették az arecomi volskok által Biterra

---

[1]) (Stannum) album incoquitur aereis operibus, Galliarum invento, ita ut vix discerni possit ab argento... gloria Biturigum fuit. **Plin.** lib. XXXIV. c. 17.

[2]) Deinde et argentum coquere simili modo coepere, equorum maxime ornamentis, jumentorum jugis in Alesia oppido. **Plin.** ibid. — **Flor.** lib. III. cap. 2.

[3]) **Plin.** lib. VIII. cap. 48.

[4]) Ugyanaz.

[5]) Ugyanaz, lib. XVIII. cap. 49.

[6]) Cribrorum genera Galli e setis equorum invenere. **Plin.** lib. XVIII. c. 11.

[7]) Ugyanaz, cap. 6. 7. 8.

[8]) Ugyanaz, lib. XI. cap. 49.

[9]) Galliarum sapor medicamenti vim obtinet. Ugyanaz, u. o.

[10]) *Cervisia.* **Plin.** lib. XXII. cap. 15; régi franczia nyelven *cervois*, *cwrv* (cymr.), *cor* (corn.). V. ö. *Antolog.* lib. I. cap. 59. epigr. 3.

[11]) **Posidon.** ap. **Athen.** lib. IV. pag. 13.

[12]) **Diod. Sic.** lib. V. p. 304.

[13]) *Τοῦτο (τὸ κύμινον) εἰς τὸν πότον ἐμβάλλουσι.* **Posidon.** ap. **Athen.** loc. cit.

[14]) **Plin.** lib. XVIII. cap. 7.

[15]) Spuma cutem feminarum in facie nutrit. **Plin.** lib. XXII. cap. 25.

[16]) *Παχὺς καὶ σαρκώδες.* **Athen.** lib. I. cap. 12. — Pinguius. **Plin.** lib. XIV. cap. 6.

dombjain szürt fehér bort [1]). Athenei szokás honosult meg ottan, hogy porral hintsék be a szőlő tövét, vesszejét és gyümölcsét az érlelés siettetése végett [2]); s ha mindamellett éretlen maradt, a savanyuságon mézga beöntése által segitettek [3]). Többnyire füsttel süritették a gallusok a bort, mi által az sokszor megromlott [4]). Az olasz kereskedők panaszkodtak ezért, valamint egyéb hamisitások miatt is, hogy különféle füvek, főlegaloe bevegyitése által kölcsönöztek szint, s kissé keserü izt a bornak [5]). Némelly vidéken, különösen Durenza völgyében édes, szeszes bort készitettek az által, hogy a szőlőfürtnek szárát kissé megcsavaritották, s ott hagyták a tövén mig a dér megcsipte [6]). A régiek az abroncsolt fahordókat, mellyekben a bor szállittatott és tartatott, a gallusoknak tulajdonitották [7]).

A tágas, kerek hajlékokat karók- és sövényekkel fonták, s belül és kivül sárral kitapasztották; tetőt csináltak rá tölgyfa-deszkából, vagy pedig szecskával gyurt agyagból [8]). A falvak nyiltak valának, és a falakkal keritett városokat egészen sajátszerü erődrendszerrel védelmezték. A bástyák fölállitásánál mindenek előtt egy sor gerendát raktak le egész hosszában, két lábnyi távolságra egymástól; ezen gerendákat összekötötték, s a közökbe földet hordtak, az első közökbe azonban nagy köveket; ezután ismét uj sor gerendát raktak ugyanazon közökkel, de már ugy, hogy az ujabb gerendák az alanti sornak kő- vagy földrétegére jutottak, s igy folytatták a munkát, mig a fal elég magasra emelkedett. Ezen változatosan rakott gerendák és kőrétegek együttvéve szabályszerüséget és változatosságot tüntettek föl, s a védelemre nagyon használtak, minthogy a kőnek nem ártott a tüz, a gerendáknak pedig nem ártottak a faltörő kosok [9]). A geren-

---

[1]) Baeterrarum intra Gallias consistit auctoritas **Plin.** lib. XIV. cap. 6. — Biterrae, Beterrae, Baeterrae: *Beziers.*

[2]) **Plin.** lib. XVII. cap. 9.

[3]) Ugyanaz, lib. XIV. cap. 6. — **Martial.** lib. III. ep. 82; lib. X. ep. 36; lib. XIII. ep. 123; lib. XIV. ep. 118.

[4]) Aloen mercantur, qua saporem, coloremque adulterant. **Plin.** id. h.

[5]) Ugyanaz, cap. 9.

[6]) ‚Vina ligneis vasis condunt, circulisque cingunt.' Ugyanaz, cap. 21.

[7]) **Dioscor.** lib. V. cap. 43. — *Πιττίτης οἶνος.* **Plut.** *Symp.* lib. VIII. quaest. 9. — Vina picata. **Martial.** lib. XIII. epigr. 107.

[8]) *Τοὺς οἴκους ἐκ σανίδων καὶ γέρρον ἔχουσι μεγάλους, Θολοειδεῖς ὄροφον πολὺν ἐπιβάλλοντες.* **Strab.** lib. IV. pag. 197. — Scandulis robusteis aut stramentis... **Vitruv.** lib. I. cap. 1.

[9]) Hoc cum in speciem varietatemque deforme non est... tum ad utilitatem

dák hossza többnyire negyven láb, vagy belülről egymással kapcsolatban levén, nem lehetett azokat helyökből kimozditani. Igy képzelhetjük magunknak az erődöket Galliának miveltebb népes részében. Éjszak- és nyugotra, a vadtörzseknél sajátképi városok nem voltak, s a lakhelyeket semminemü erődmü nem védelmezte; azonban levágott fákkal eltorlaszolt tágas keritések valamelly kis szigeten a mocsárok között, vagy erdős helyeken szolgáltak menedék és fellegvár gyanánt. A legelső harczi szózatra hitvány viskóiból kirohanva a népesség, itt zárkozott el minden ingóságaival és nyájaival együtt [1]).

A városi lakáson kivül a gazdag gallusnak még falusi lakása is volt az erdők mélyében valamelly folyónak partjain [2]). A heves nyári napokon itten pihenték ki magukat a harcznak fáradalmaitól, s magukkal vittek egész podgyászt: fegyvert, lovakat, szekereket, szolgákat [3]). A pártoskodások és belháboruk forrongásában, mellyek az első és második században a gallus lovagnak életét képezék, az illy óvatosság korán sem vala fölösleges. Csendes magányában megrohanva ellenségei által, gyakran erődde változtatá nyári lakát a háziur, s az erdők és folyók, mellyek őt gyönyörködteték, s árnyékkal kinálták, a szükség esetében igen fontos szolgálatokat tevének neki.

Főleg a harczban s az arra vonatkozó mesterségekben tünt ki a gallusnak nagy esze. A háboru volt neki kiváltságos mestersége, kedvencz gyakorlata és foglalkozása. Szép katonai magatartás, hosszantartó ügyesség és jó kedv nem csupán becsületbeli dolog volt az egyénekre nézve, hanem kötelesség is az állam iránt. Rendes időközökben elmentek az ifjak megmérni testök terjedelmét azon övezettel, melly minden helység politikai főnökénél található volt; s ki a törvényes terjedelmet tulhaladta, azonkivül, hogy mint henye és mértékletlen életü szidást kapott, tetemesebb birságra is büntetteték [4]).

A kültámadásokra valamelly tapasztalt bátorságu és ügyességü vezér önkénytes kalandorokat gyüjtött, s minden kitüzött idő nélkül velök elindult. De már a nagyobb jelentőségü bel- vagy védő-harczokban erővel szedték az embereket, s borzasztó büntetések véra-

et defensionem urbium summam habet opportunitatem. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VII. cap. 23.

[1]) Ugyanaz, átalában. — **Strab.** lib. IV. p. 181.

[2]) Aedificio circumdato silva . . . vitandi aestus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propingvitates. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 30.

[3]) Ugyanaz, u. o. és cap. 31.

[4]) *Τὸν δ' ὑπερβαλλόμενον τῶν νεῶν τὸ τῆς ζωνης μέτρον, ζημιοῦσθαι.* **Strab.** lib. IV. pag. 199.

koztak az ellenszegülőkre, ugymint: orr-, fülcsonkitás, megvakitás, valamelly tagnak elvesztése [1]). Nagy veszély idején a főnök fegyveres tanácsot hivott össze [2]); a mi fegyveres fölkelést jelentett. A ki csak birta, az ifjutól kezdve az öregekig, a kitüzött napon és helyen megjelenni tartozott; ottan tanácskoztak az ország állapota fölött, választottak fővezért, s tervezték a háborut. A törvény értelmében, ki utolsó jelent meg a gyülekezetre, minden irgalom nélkül agyon kinoztatott [3]). Az összehivásnak ezen formája ritkán vétetett foganatba, s csak is a legnagyobb szükségben; s inkább a democrata városokban, mint sem ott, hol az aristocratia volt tulnyomó. Sem betegség, sem öregség nem szolgált mentségül a gallus nemesnek, hogy a hadi parancsnokságot elfogadja, vagy kérje; gyakran az ifjak főnökeiül aggastyánok választattak meg, kik alig birták már megülni a lovat [4]). Eme harczos nép mintegy megbecstelenittetni vélte az öregeket az által, ha nekik másutt kellene meghalni, mint a harczmezőn.

Rendes csatában és a sikon a gallus hadsergeknek minden tactikája a gyors rohamra és erőszakos összekoczczanásra szoritkozott. Erdős, hegyes vidékeken, főleg a terjedelmes éjszaki erdőségekben, a harcz inkább vadászathoz hasonlitott; apróbb csapatokban lesből és csalárdsággal folytattatott; s emberek fölkutatására használt ebek támadták meg, és verték vissza az ellenséget. Ezen ebek, a vadállatok üzésére is használtatván, Belgiumból, vagy Bretagne szigetéről származtak [5]). A gallus hadsereg többnyire nagy podgyászt hordott maga után, mi őt a haladásban akadályoztatá [6]). Minden harczos a hátán málha gyanánt szalma- vagy rőzsekötéleket vitt, mellyre a táborozás közben leültek, sőt még a csatarendben is, midőn a támadást várták [7]).

---

[1]) Auribus desectis, aut singulis defossis oculis. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VII. cap. 4.

[2]) ‚Armatum concilium indicebatur.' Ugyanaz, lib. V. cap. 66.

[3]) ‚Qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur.' Ugyanaz.

[4]) Qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consvetudine gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat. **Hirt.** *Bell. gall.* lib. VIII. cap. 12.

[5]) *Κέλτοι δὲ καὶ πρὸς τοὺς πολέμους χρῶνται καὶ τούτοις (κυσὶ βρεττανικοῖς) καὶ τοῖς ἐπιχωρίοις.* **Strab.** lib. IV. pag. 199. *Canis belgicus.* **Sil. Ital.** lib. X. 77. — *Gallicus.* **Ovid.** *Metam.* lib. I. 533. — **Martial.** lib. III. ep. 47.

[6]) **Hirt.** *Bell. gall.* lib. VIII. cap. 14. — **Caes.** *Bell. civil.* lib. I. cap. 51.

[7]) Fasces stramentorum aut virgultorum.... nam in acie sedere consuesse. **Hirt.** *Bell. gall.* lib. VIII. cap. 15.

A gallusok hasonlóan a többi népekhez egy ideig megölték a hadi foglyokat karóba vonás által, fához kötve nyilakkal, vagy mágyán égetve meg borzasztó áldozatok alkalmával. De már jóval a második század előtt megszünt e barbár szokás, s a gallusok hadi foglyaira csupán a rabszolgaság várakozott. A szokás levágni a harcztéren az elkullott ellenség fejét csak később ment ki a divatból. Jó ideig harczi szabály volt, hogy a győztes ellenség hatalmába ejtse e borzasztó diadaljeleket; a gyalogok lándzsákra szurták azokat, a lovagok pedig a lovak szügyeire akasztá, s igy a sereg nagy pompával tért vissza honába diadal-kurjongatások és dicsénekek zengedezése közt [1]). Ekkor mindegyik iparkodott a város kapujára, vagy saját laka előtt kifüggeszteni bátorságának bizonyságjeleit; s minthogy ugyanezt tevék a vadászaton elejtett vadállatokkal is [2]), a gallus helység mészárszékhez hasonlitott. Bebalzsamozva és cedrus-olajjal megkenve az ellenséges főnökök és hires harczosok fejei, időrend szerint nagy szekrényekben helyeztettek el [3]); s ez volt a könyv, mellyből a gallus ifju tanulmányozta az ősök vállalatait, s minden nemzedék multával uj levelet kellett adni hozzá. Pénzért megfosztani magát a saját maga, vagy ősei által szerzett főtől a legnagyobb aljasságnak tartatott, s a bünös fukarságról, vagy istentelenségről vádoltatott volna. Sokan dicsekedtek, hogy a megholtnak fejét sem rokonoknak, sem honfiaknak nem adták ki annyi aranyért, a mennyit a fő nyomott volna [4]). Néha a koponya megtisztitva, és dusan megaranyozva, kehely gyanánt szolgált a templomban [5]), vagy az asztalt körüljárta, s a vendégek ittak belőle a győztes dicsőségére s a hazának diadalaira. Ezen baromi kegyetlen szokások egész Galliában uralkodtak, mig nem a miveltség haladása lassankint eltörlé azokat; a második század kezdetén a legvadabb törzseknél találhatók még éjszakon és nyugoton, hol Posidonius még tapasztalta azokat. „A megbecstelenités által eltorzitott, s a levegő és eső által elbarnitott eme fejeknek szemlélete

[1]) **Strab.** lib. IV. p. 197—198. — **Diod. Sic.** lib. V. pag. 306.

[2]) *Ὡσπερ ἐν κυνεγίαις τισὶ κεχειρωμένα Θηρία.* **Diod. Sic.** loc. cit.

[3]) *Τὰς δὲ τῶν ἐνδόξων κεφαλὰς κεδροῦντες, επεδείκνυον τοῖς ξένοις. ....* **Strab.** lib. IV. pag. 198. — *Κεδρώσαντες ... επιμελῶς τηρούσιν ἐν λάρνακι ....* **Diod. Sic.** loc. cit.

[4]) *Φασὶ δέ τινας αυτῶν καυχήσασθαι διότι χρυσὸν αντισταθμὸν τῆς κεφαλῆς οὐκ εδέξαντο, βαρβαρὸν τινα μεγαλοψυχίαν ἐπιδεικνύμενοι.* **Diod. Sic.** lib. V. pag. 307. — **Strab.** lib. IV. pag. 198.

[5]) Calvam auro coelavere, idque sacrum vas iis erat, quo solemnius libarent, poculumque idem sacerdoti ac templi antistitibus. **Tit. Liv.** lib. XXIII. cap. 24.

kezdetben fölkavarta gyomromat"; de miként a történetiró utas őszintén megjegyzi, „szemeim lassankint hozzá szoktak" [1]). Az első század közepe előtt egész Galliában nyoma sem maradott e barbarismusnak.

A gallusok valami férfiast láttak a szavaknak erős, kotlóforma hangoztatásában [2]), s e részben a nyelvökben meglevő gyakori torokhangoknak nagy hasznát vették. Keveset beszéltek, rövid, megszaggatott kifejezésekkel, mellyek a képletek és megszokott nagyitások folytonos használata által homályosokká, sőt az idegenek előtt érthetetlenekké váltak [3]). De midőn vita közben, vagy valami érdek által föllelkesültek a hadsereg élén, a politikai gyülekezetekben: bámulandó bőséggel és könnyüséggel tudták kifejezni magukat, s a képletes nyelvnek használata ezer meg ezer eleven, festői képeket szolgáltatott nekik akár saját érdemök emelésére, akár az ellenség elnyomására. A görögök tisztább és félénkebb izlése előtt az illy szónokolás „hiunak, dagályosnak és nyomoruságosnak" tetszett; mindazáltal elismerték a gallusokban a szónoklás és a szépmüvészetek tehetségét [4]). A néptömeg nagy szenvedélylyel viseltetvén a szónoklat iránt, vallásos kegyelettel hallgatta szónokait, s azután zajos helyeslésbe, vagy ócsárlásba tört ki. A seregeknél a ‚gais'nek, vagy kardnak paizshoz ütése által tanusitották a beleegyezést. Megszakitani a beszédet, s zavarni a közfigyelmet, durva és vétkes dolognak tartatott. „A politikai gyülekezetekben (igy szól egy régi iró) ha valaki zajt okozott, vagy a szónokot félbeszakitá, egy szolga ment kivont kardal eléje, s fenyegetőleg parancsolta neki a hallgatást; két, vagy három izben ismételte a megintést, s ha az alkalmatlankodó még sem szünt meg, öltönyéből egy darabot levágott, ugy hogy a maradék haszonvehetetlenné vált" [5]).

A gallusokat közönségesen kárhozatos hajlammal vádolják a részegségre, mellyet az erkölcsök vadsága s a nedves, hideg éghajlat szükségei idéztek elő. Az olasz kereskedők, különösen a massalioták,

---

[1]) *Φησὶ γοῦν Ποσειδώνιος αυτὸς ιδεῖν πολλαχοῦ, καὶ τὸ μὲν πρῶτον αηθίζεσθαι, μετὰ δὲ ταῦτα φέρειν πράως διὰ τὴν συνήθειαν.* **Strab.** lib. IV. pag. 198.

[2]) *Εισί καὶ ταῖς φωναῖς βαρυήχοι, καὶ παντελῶς τραχίφωνοι.* **Diod. Sic.** lib. V. 31. p. 307.

[3]) *Κατὰ τὰς ὁμιλίας βραχύλογοι καὶ αινιγματικοὶ, καὶ τὰ πολλὰ αἰνιττόμενοι συνεκδοχικῶς, πολλὰ δὲ λέγοντες εν ὑπερβολαῖς.* **Diod. Sic.** lib. IV. pag. 307—8.

[4]) *Απειλήται, καὶ ανατατικοὶ, καὶ τετραγῳδημένοι ὑπάρχουσι. ταῖς δὲ διανοίαις οξεῖς, καὶ πρὸς μάθησιν οὐκ ἀφυεῖς.* **Diod. Sic.** lib. V. 31.

[5]) *Τελευταῖον δὲ ἀφαιρεῖ τοῦ υάγου τοσοῦτον ὅσον ἄχρηστον ποιῆσαι τὸ λοιπὸν.* **Strab.** lib. IV. p. 197.

táplálták a szenvedélyt, hogy azt hasznukra forditsák; borral terhelt hajók hatottak a tartomány legtávolabbi zugaiba a folyamokon és a mellékvizeken fölfelé, azután pedig szárazon két kerekü talyigákkal [1]); imitt-amott le is rakattak, s a gallusok minden oldalról tódultak elcserélni e becses italért az érczeket, bőröket, gabonát, nyájakat, sőt még a rabszolgákat is. Ezen kereskedés olly nagy hasznot vetett, hogy egy fiatal rabszolga gyakran alig került egy korsó borba. „Az italra (miként egy történetiró mondja) pohárnokot tartanak" [2]); s épen nem vala ritkaság részeg és felbőszült gallusokkal találkozni az uton [3]). Mindazáltal az első század felé ez annyira baromi szenvedély csak az alsóbb osztályoknál fordult elő, legalább a délre és keletre lakozó népeknél. A harczosok és a vezérek mértékletlensége miatt különféle balsors érte a gallusokat, s gyakran meghiusult győzelmeiknek eredménye; de ez csak az első századokban, utóbb egy illynemü eset sem fordul elő; a mi ismét egy másik bizonyitványa e faj erkölcsi javulásának azon korban, mellyről most szólunk.

Tej, házi és vadállatok husa tevé azon népeknek fő eledelét [4]). A gallusok lakomájának érdekes leirását hagyta számunkra egy olly férfiu, ki gyakran velök étkezett, s ki gyakran érdekessé vált előttök tudománya által, vagy kedvessé különféle kalandok elbeszélésével; s e férfiu Posidonius. „Egy alacsony asztal körül (igy szól a hires utazó) széna-, vagy szalma-nyalábok helyezvék rendbe, mellyek a vendégeknek ülésre szolgálnak. Az étkek rendesen kevés kenyér, s annál több főtt, vagy pedig rostélyon és nyárson sült hus; mindezt csinosan adják föl cserép-, vagy faedényekben a szegényebbeknél, ezüst, vagy rézedényekben a gazdagoknál. Midőn már az étel föladatott, mindenki az állatnak egy egész darabját kiválasztja magának, két kezébe fogja, s rágódik rajta; oroszlánok étkezésének lehetne ezt nevezni [5]). Ha a kiválasztott darab nagyon kemény, kis késsel hasitják föl, mellynek

---

[1]) *Διὰ μὲν τῶν πλωτῶν ποταμῶν πλοίοις, διὰ δὲ τῆς πεδιάδος χώρας, ἁμάξαις κομίζοντες τὸν οἶνον, ἀντιλαμβάνουσι, τιμῆς πλήθος ἄπιστον.* **Diod. Sic.** lib. v. 26. pag. 304.

[2]) *Διδόντες γὰρ οἶνον κεράμιον αντιλαμβάνουσι παῖδα, τοῦ πόματος διάκονον ἀμειβόμενοι.* **Diod. Sic.** id. h.

[3]) *Μεθυσθέντες εἰς ὕπνον ἢ μανιώδεις διάθεσις τρέπονται.* **Diod. Sic.** lib. V. 26.

[4]) *Τροφὴ πλείστη μετὰ γάλακτος καὶ κρεῶν παντοίων μάλιστα δὲ τῶν ὑῶν, καὶ νέων καὶ αλίστων.* **Strab.** lib. IV. pag. 184.

[5]) *Λεοντόδως ταὶς χερσὶν αμφοτέραις αἴροντες ὅλα μέλη, καὶ αποδάκνοντες* Posid. ap. **Athen.** lib. IV. cap. 13.

tokja a kard hüvelyéhez van csatolva. Körben isznak ugyanegy cserép- vagy érczedényből, mellyet a szolgák körülhordoznak; egyszerre ugyan keveset, de annál gyakrabban. A gazdagok olasz, vagy galliai bort isznak, tisztán vagy vizzel vegyitve; a szegények sert és méhsert. A tenger partján s a folyamok mentében igen sok, füzfafonadékon sült, sóval, eczettel és köménynyel meghintett halat fogyasztanak el; az olaj ritka s nem igen keresik.

„A nagyobb ünnepélyes lakomáknál az asztal kerek, s a vendégek körben leülnek; középett a vitézség-, nemesség-, vagyonra nézve legtekintélyesebb, ki a társaság főszemélyének tartatik [1]). Oldala mellett ül a háziur, utána a vendégek egyéni- vagy osztálymeltóság szerint. Igy az urak; mögöttük az előbbivel párhuzamos kör alakul a fegyverhordókból; egy sor tartja a paizsokat, a másik a lándzsákat, s őket is ugy szolgálják, mint az urakat“ [2]).

Az idegen vendégnek is megvolt a maga helye a gallusok lakomáin. Először igen méltányosan bevárták, hogy pihenje ki magát, s vegyen az eledelből tetszése szerint, addig semmiféle kérdéssel nem háborgatták; de az ételek lehordatása után kérdezték tőle nevét, hazáját, utazása czélját, háztartását s az általa beutazott különféle tartományok szokásait, szóval mindazt, a mi csak fölizgathatta egy tudni és ismerni vágyó népnek kiváncsiságát [3]). Olly nagy szenvedélylyel hallgatták az ujságokat, hogy a távolról jött kereskedőket a vásárban körülfogták, és különféle kérdésekkel halmozták el. Néha még az utasokat is megállitották és feleletre kényszeritették [4]).

„A bőséges étkezés után (folytatja az emlitett utazó) a gallusok fegyverhez nyulnak, s szinlett párviadalt kezdenek. Kezdetben ez csak játék; kézzel rohanják meg egymást és védik magukat; de ha valamellyik ütést kap, dühbe jön, s ekkor olly dühvel foly a harcz, hogy ha el nem választanák őket, egyik a csatatéren maradna. Szokás volt azelőtt, hogy az asztalra föladott állatnak oldalszelete a legvitézebbnek, vagy annak jutott, ki illyennek tartotta magát; ha valaki ezt tőle elvitázni akarta, halálra ment köztök a párviadal [5]). Annyira

[1]) *Ὡς ἂν κορυφαῖος χόρου. Posid.* ap. eund.

[2]) Ugyanaz, u. o.

[3]) *Καλόυσι δὲ καὶ τοὺς ξένους ἐπὶ τὰς ευωχίας, καὶ μετὰ τὸν δεῖπνον ἐπερωτῶσι τινές εισι, καί τινων χρείαν ἔχουσιν.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 306.

[4]) Est autem hoc gallicae consvetudinis, ut et viatores etiam invitos consistere cogant. . . et mercatores in oppidis vulgus circumsistat. **Caes.** *Bell. gall.* lib. IV. cap. 5.

[5]) *Posid. Apam.* ap. **Athen.** lib. IV. cap. 13.

vitték a megvetést a halál iránt s a bátorság fitogtatását, hogy bizonyos összegért, vagy borért magukat megöletni kötelezték ; a pénzt vagy az italt kedveseik közt elosztották, elnyujtóztak a paizson, s minden félelem nélkül nyujtották oda nyakukat a kard alá [1]). Mások ismét nehogy menekülni látszassanak, föltették magukban megmaradni a fejökre omló házban, és sem a tüzvész, sem a tenger árja, vagy a folyamok kiöntése elől nem hátrálni [2]). Ezen hiu kérkedések által nyerték a gallusok azon mesés hirnevet, mint kegyetlen faj, melly harczot folytat a természet ellen, kardot ránt a vizek árja ellen, s lándzsát hajit a viharnak.

A bányamivelés, s a törzsek főnökei által gyakorolt bizonyos egyedáruságok által némellyek kezében borzasztó tőkék gyültek meg; miért is olly rendkivül gazdagnak tartották Galliát a romaiak, midőn oda vetődtek, s később az ó-világnak Peruja volt. A gallusok gazdagsága közmondássá is vált [3]). Látva a sok ónozott és ezüstözött szerszámot, mellyeket e nép használt a háznál, vagy a háboruban, ugymint: konyhaszereket, fegyvereket, lószerszámokat, ösz vér-igákat, sőt egész szekereket is [4]), az első utazók kétségkivül igen vagyonosnak képzelték e tartományt, s a jó hiszemmel tett előadásokra némi regényes szint vetett e körülmény. Ehhez járultak még magasztos szokások s a főnökök bőkezüsége, kik tele marokkal szórták a család és a védenczek vagyonát, hogy a főhatalmat elnyerhessék, vagy a népet maguk részére hódithassák. Posidonius bizonyos Luernius vagy Luerius, arvernek királyáról beszél [5]), ki arany- és ezüstesőt bocsátott a néptömegre, valahányszor nyilvánosan megjelent [6]); néha ünnepélyeket is adott, mellyeknek oktalan költséges voltáról a phrygiai gal-

---

[1]) *Αλλοι δ'εν θεάτρῳ λαβόντες αργύριον ἢ χρυσίον, οἱ δὲ οἴνου κεραμίων ἀριθμόν τινα, καὶ πιστωσάμενοι τὴν δόσιν, καὶ τοῖς αναγκαίοις φίλοις διαδωρησάμενοι, ὕπτιοι εκταθέντες επὶ θυρεῶν κείνται· παραστὰς δέ τις ξίφει τόν λαιμὸν αποκοπτει. Posid.* ap. eund. loc. cit.

[2]) *Θύτως αισχρὸν νομίζουσι τὸ φεύγειν, ὡς.* **Aelian.** lib. XII. cap. 23. — **Aristot.** de *Morib.* lib. III. cap. 10.

[3]) **Plut.** és **Svet.** in *Caes.* átal. — **Cic.** *Philipp.* XII. és átal. — **Strab.** lib. IV. — **Diod. Sic.** lib. V. — *Τὶ οὐν ὑμεῖς πλουσιώτεροι Γαλάτων, ισχυρότεροι Γερμάνον, Ἑλλήνων συνετώτεροι?* **Joseph.** lib. II. cap. 28.

[4]) *Carpentum argenteum.* **Flor.** lib. III. cap. 2.

[5]) *Λουέρνιος. Posid.* ap. **Athen.** lib. IV. cap. 13. — *Λουέριος.* **Strab.** lib. IV. pag. 191.

[6]) *Ο Ποσειδώνιος. . . . φησὶ, δημαγωγοῦντα αυτὸν τοὺς ὄχλους, εν ἅρματι φέρεσθαι διὰ τῶν πεδίων, καὶ σπείρειν χρυσὸν καὶ ἄργυρον ταῖς ακολουθούσαις τῶν κελτῶν μυρίαις.* **Athen.** lib. V. cap. 13. — **Strab.** lib. IV. pag. 191.

lusoknál szólottunk; tizenkét négyszög stadiumnyi területet bekerittetvén, medenczéket ásatott ottan, mellyeket borral, méhserrel és serrel töltetett meg [1]).

Családi életet nem igen találunk a gallusoknál; a nők ama szolgaság- és semmiségben tartattak, melly igen tökéletlen állapotra szokott mutatni. A férjnek élet-halál joga volt felesége és gyermekei irányában [2]). Midőn valamelly tekintélyes egyén hirtelen, vagy rendkivüli halállal mult ki, elővették feleségét vagy feleségeit (mert a gazdagok többet is tartottak), s kinpadra vonták azokat; s ha csak gyanu volt is rájok, borzasztó kinok közt máglyán vesztek el a szerencsétlenek. Rendesen a megholtnak rokonai vezérelték e borzasztó eljárást [3]). Mindazáltal az első század közepe táján divatozó szokás arra mutat, hogy a nők állapota akkoriban tetemesen javult, miután a vagyonközösség a házastársak közt megengedtetett. A férj annyit szakitott ki a magáéból, a mennyit felesége neki jegyajándékba hozott; a két vagyon értéke megbecsültetvén, annak jövedelme félretétetett, s az életben maradt házastársnak jutott [4]). A fiuk felserdültökig anyjok gyámsága alatt maradtak; az atya szégyenlette volna a maga jelenlétében nyilvános helyen látni a maga fiát, mig ez a kardforgatásra s a katonai szolgálatra képes nem volt [5]).

Belgiumnak némelly népei között, hol a Rajna babonás tisztelet tárgya volt, azon sajátságos intézmény létezett, hogy a nők hüségéről a folyamnak kellett tanuskodnia. Hogy ha a szülő asszonynak férje kétségben volt atyasága miatt, fogván az ujszülött kisdedet, táblára tevé, s a folyam habjaira bocsátá. Ha vitte a folyam a deszkát,

---

[1]) *Φράγμα τε ποιεῖν δωδεκαστάδιον τετράγωνον, ἐν ᾧ πληροῦν λήνους πολυτελοῦς πόμαιος. . . Posid.* ap. **Athen.** lib. IV. c. 13.

[2]) Viri in uxores, sicuti in liberos vitae necisque habent potestatem. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 19.

[3]) Quum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propingui conveniunt; et de morte, si res ad suspicionem venit, de uxoribus, in servilem modum, quaestionem habent. **Caes.** loc. cit.

[4]) Viri quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. c. 18.

[5]) ‚Suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque in puerili aetate, in publico, in conspectu patris assistere, turpe ducunt.' Ugyanaz, u. o.

kedvező jelnek tekintetett, a gyanu eloszlott, s a férj egész örömmel tért vissza hajlokába; ha pedig a deszka ingadozni kezdett, a gyermek törvénytelen szülöttnek tartaték, s az atya elveszni hagyá azon lényt, mellynek létele őt megbecstelenitette volna [1]). Ezen oktalan és embertelen babona lelkesitett egy névtelen görög költőt nagyon szép versekre, mellyeknek fölemlitését itt helyén találjuk:

„A sebes rohamu Rajna a házassági nyoszolya szentsége mellett tanuskodik a gallusoknál. . . . . Az ujdonszülött alig hogy kibujva anyja méhéből, az első sirásra fakad, a férj fölfogja, paizsára teszi, s a habok szeszélyének adja át; ő ugyanis nem érzi addig dobogni keblében az atyai szivet, mig a folyam, a házassági kötelék birája és boszszulója [2]), a végzetszerü itéletet ki nem mondotta. Igy tehát a szülés fájdalmait más fájdalmak váltják föl az anyánál: ő ismeri az igazi atyát, és mégis retteg; halálos szorongások közt várja, mit fog határozni a változékony folyam“ [3]).

A gallus nők többnyire szőkék, szép magas termetüek, s szépségre hiresek valának [4]); mindamellett a régiek, helyesen-e vagy helytelenül, igen rut bünről vádolják a gallusokat, melly a társadalom azon állapotában igen gyakran durva erkölcsöket, s a nőktől elkülönzést eredményez [5]).

Két kiváltságos rend uralkodott Galliában a többi népesség fölött: a papoknak választott rendje, kik minden osztályok közül különbség nélkül szemeltettek ki; s a nemesek vagy lovagok örökös rendje, melly a régi családokból, a törzsek fejeiből s a háboru vagy gazdagság által ujonnan fölemelt nemesekből állott [6]). A néptömeg falusi és városi népességre oszlott. Az előbbit a nemes családok tör-

---

[1]) **Julian.** epist. XV. *ad Maxim. philos.* Ugyanaz, *Orat. II. in Constant. imper.*

[2]) *Οὔπω γὰρ γενέται φέρει νοῦν, πρὶν γ' εὐαθρήσῃ*
Κεκριμένον λούτροισιν ἐλεγχιγάμου ποταμοῖο.
Anthol. lib. I. cap. 43. ep. 1.

[3]) *Ἡ δὲ μετ' Εἰλειθυίαν ἐπ' ἄλγεσιν ἄλγος ἔχουσα*
Μητῆρ, εἰ καὶ παιδὸς ἀληθέα οἶδε τόκεα,
Ἐκδέχεται, τρομέουσα, τὶ μήσεται ἄστατον ὕδωρ. *Anthol.* u. o.

[4]) *Γυναικας ἔχοντες ευειδεῖς. . .* **Diod. Sic.** lib. V. pag. 309. — Ugyanaz, lib. V. pag. 308. — *Καλλίσται. . .* **Athen.** lib. XIII. cap. 8. — **Ammian. Mar.** lib. XV. cap. 12.

[5]) **Diod.** Sic. lib. V. pag. 309. — **Strab.** lib. IV. pag. 199. — **Athen.** lib. XIII. cap. 8.

[6]) In omni Gallia, eorum hominum qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. . . alterum est Druidum, alterum Equitum. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. 13—15. et passim.

zsei, vagy védenczei képezték [1]); a védencz urának birtokait mivelte, s harczban annak zászlóját követte, melly alatt ő egy kisebbszerü patriarchalis önhatalomnak tagja volt; kötelesség volt védeni őt halálig s mindenki ellen, elhagyni őt a szükségben borzasztó szégyen és gonoszság lett volna [2]). A városi népesség, a törzseknek régi hierarchiáján kivül állva, nagyobb szabadságot élvezett, s igen alkalmas helyzetben volt, hogy azt megőrizze és kiterjeszthesse; a nép után következtek a rabszolgák, kiknek száma, ugy látszik, nem vala nagy.

A két kiváltságos osztály fölváltva zsarnokilag uralkodott Gallián, korlátlan hatalmat gyakorolt azon, s politikai forradalmak által tönkre juttatá. Ennélfogva a gallusok története három különböző korszakot állit elénkbe, ugymint: a papok uralmának korszakát, vagyis a theocratiát; a törzsfőnökök uralmát, vagyis katonai aristocratiát; végre a választás- s a többség akaratának elvén alapuló népszerü alkotmányokat. Ezen utóbbi nagyszerü forradalom azon korszakban ment végbe, a mellyről szólunk; s az első század közepén egész Gallia, habár nem is egészen, megszilárdult népszerü alkotmányok által kormányoztaték. Mielőtt azonban e korszaknak eseményeit körülményesebben előszámlálnók, lássuk a tartománynak előbbi helyzetét, s ismerkedjünk meg annak hitnézeteivel és vallásos szertartásaival, mellyek politikai állapotával mindenkor összefüggésben voltak.

Ki a gallusok hitnézeteire vonatkozó tényeknek jellegét figyelemmel vizsgálja, két eszmerendszert, két egészen különböző jelvény- és babonatestet, szóval két rendbeli vallást fog megkülönböztetni: egy egészen érzéki, a természeti tünemények imádásából származó vallást, melly szintugy a formák, mint szabad fejlődés tekintetében a görög polytheismusra emlékeztet; és egy másik anyagi, metaphysicai rejtélyes, papi pantheismuson alapuló vallást, melly csodálatos összhangzásban áll a keleti hitnézetekkel. Ez utóbbi vallás druidismusnak neveztetett a druidáktól, kik alapitói és papjai valának; az előbbinek pedig a gall polytheismus nevet adhatjuk.

Habár semmiféle történeti tanuságtétel nem bizonyitaná is a gall polytheismusnak a druidismus előtti voltát: elég lenne figyelemmel kisérni a vallásos nézetek természeti, változhatlan fejlődését minden népek között. A cimberek régi becses hagyományai leghatározot-

[1]) *Clientes*, *clientela*. Ugyanaz, u. o. és átalában.

[2]) ‚Clientibus nefas, etiam in extrema fortuna, deserere patronos.' Ugyanaz, lib. VII. cap. 40.

tabban és kizárólag ezen népfajnak tulajdonitják a druida tanok behozatalát Galliába és Nagy-Britanniába, ugy szintén az uralkodó papságnak szervezését is. E tanok szerint Hu, Heus, vagy Hesus, mellékneven a hatalmas, az első betörés vezére, ültetette át csordájával a meghóditott tartományba a druidák vallási és politikai rendszerét. Hesus harczos, pap és törvényhozó levén életében, mint átalában a theocratiák alapitói, halála után istenittetett.

Ha pedig azt kérdené valaki: miképen támadott a druidismus a kimrek közt, s minő forrásból származtak emez élénk hasonlatok az ő alaptanaik és a keleti titkos vallások tanai közt, az ő számos szertartásai s a Samothraciában, Ásiában és Indiában gyakorolt szertartások közt? a történelem nem tudna mit felelni rá, miután semmi határozottat fölmutatni nem tud, sem idegen irók által gyüjtött okmányokat, sem pedig nemzeti hagyományokat. Azonban okszerüen föltehető, hogy a cimberek hosszu tartózkodásuk alatt Ásiában, vagy Ásia és Europa határain avattatának be azon eszmékbe és intézményekbe, melylyek egy néptől elszármazván a másikhoz, a világnak minden keleti vallásait bejárták.

A hóditás által Galliába vitt druidismus a hóditók birtokain sokkal erősebb gyökeret vert, mint bárhol is másutt; s miután hitére téritette az egész gall lakosságot, s hihetőleg a ligurok egy részét is, a cimberek közt Armoricában és Britanniában maradtak fön a leghatalmasabb papi collegiumok s legtitkosabb rejtélyek.

A druidismus uralma nem szüntette meg a kültermészet tiszteletét, melly előtte Britanniában és Galliában uralkodott. Minden tudós és rejtelmes vallás megtüri maga mellett a durva fetishismust, melly a tömegnek babonás érzetét elfoglalja, és táplálja; s mellyet eredeti állapotában fentartani ohajt. Igy maradott az Britannia szigetén. De már Gallia keleti és déli részeiben, hová a fegyver nem vihette be a druidismust, habár ez uralkodó szertartássá vált is, a régi nemzeti vallás sokkal függetlenebb állapotban maradott a druidák szolgálata mellett is, kik annak papjaivá vetették föl magukat; továbbra is miveltetett, ha igy szólanom szabad, s a miveltség és értelmiség haladása szerint fokonkint emelkedett a fetishismusról mind inkább tisztuló vallási fogalmakra.

Ekképen tehát a durva anyagnak, természeti tüneményeknek és tárgyaknak közvetlen imádása, minők: a kövek, fák [1]), szelek, különö-

[1]) **Maxim. Tyr.** *Serm.* XXXVIII. A gallus vallásban, miként a világnak

sen az irtózatos Circium, vagy K i r k [1]), tavak, folyók [2]), mennydörgés, nap stb., háttérbe szorult a s z e l l e m e k elvont ismerete előtt, melylyek e tüneményeket szabályozó mindannyi istenségek valának, kik emez eszközökbe akaratot öntöttek; innen a T a r a n n isten [3]), a dörgés szelleme; a V o g e s isten [4]), a vogesek isteni eszménye; a Havasok P e n n i n istene [5]); az Ardenne erdőség A r d u i n n a istennője [6]); innen az a r v e r n e k s z e l l e m e [7]); a B i b r a c t e istennő [8]), az aeduok fővárosának istenitése; a N e m a u s o isten [9]) az arecomikok közt; az A v e n t i a istennő [10]) a helvetáknál, s több egyebek.

Az elvontság nagyobb alkalmazása által isteni alakot nyertek még a természetben, lélekben és társadalomban létező főerők. T a r a n n lett az égnek istene, a világegyetem intézője, a legfőbb biró, ki villámát a halandókra szórja. A nap, B e l és B e l e n [11]) nevezet alatt, jótékony istenség volt, ki a hasznos növényeknek adott tenyészetet, s a gyógyászatra fölügyelt. H e u s vagy H e s u s [12]), daczára druid eredetének, helyet foglalt a gall polytheismusban, mint a harczoknak és hóditásoknak istene, hihetőleg a druidák által szuratott oda. Egy dombormüvön látható e pap-törvényhozó, koszoruzva galyakkal, félmeztelenül, kezében bárddal, baltérdével pedig fára támaszkodva, mellyet fölhasogat, hogy alattvalóinak a falusi foglalkozás

---

minden vallásában a fetishismus mindig a nép tudatlan osztályainak vallása maradott: miért is csak nagy későn mutatkoztak a *fák*nak papjai és tanácsosai.

[1]) **Senec.** *Quaest. natur.* lib. V. c. 17.

[2]) **Posid.** ap. **Strab.** lib. IV. pag. 188. — **Oros.** lib. V. cap. 16.—**Gregor. Turon.** *De glor. confess.* cap. 5.

[3]) *Taranis.* **Lucan.** *Pharsal.* lib. I. 446. — *Torann* (gaël), *Tarann* (cym. corn. és arm.) villám.

[4]) **Gruter,** *Inscript.* pag. 94. num. 10.

[5]) **Tit. Liv.** lib. XXI. cap. 38.

[6]) *Ardoinne.* Inscript. **Gruter,** p. 40. num. 9. — Más föliratokon. *Deana Arduinna.* **D. Martin.** *Diction. topogr.* verb. *Arduenna.*

[7]) *Genio Arvernorum.* **Reinnes.** append. 5.

[8]) *Deae Bibracti*: in duab. inscr. V. ö. Dom. **Bouquet,** pag. 24.

[9]) **Grut.** p. III. num. 12. **Spon.** pag. 169.

[10]) *Deae Aventiae et gen. incolor.* Grut. p. 110. num. 2.

[11]) *Belenus.* **Auson.** carm. 11. *De professor. Burdigal.* — **Tertull.** *Apolog.* cap. XXIV. — Herodianus állitja, hogy ezen istent Aquilejában imádták. *Βέλιν δὲ καλοῦσι τοῦτον, σέβουσί τε ὑπερφυῶς, Ἀπολλῶνα εἶναι εὐθέλοντες.* — *Inscript. div.* **Ritt.** pag. 257.

[12]) *Hesus.* **Luc.** *Phars.* I. 445. — *Heusus.* **Lactant.** *Divin. inst.* lib. I. cap. 21. — *Esus. inscr. arae.* Paris. — *Hu-Cadarn* (Hu a hatalmas) a hagyományokban és Wales tartomány költeményeiben. *Archaeolog. of Wales,* átalában.

példáját nyujtsa [1]). A kimrek hagyományaiban Heus néha mint rendkivüli istenség, legfőbb lény fordul elő [2]). Még a kereskedés szellemét is imádták a gallok Teutates név alatt [3]), ki minden mesterséget föltalált, s az utaknak oltalmazója volt. A kézmüveknek egy átalános istenségen kivül mindannyi külön istenségök volt. Végre a szépmüvészetek, az ékesen-szólás és költészet jelvénye is istenitteték, fegyveres aggastyán alakjában, miként a görög Hercules, buzogánynyal és ijjal; kinek foglyai jó kedvvel követték őt, az ő szájából kijövő aranyláncczal levén összekötve egyik fülöknél fogva; neve volt Ogmius [4]). Némi apró különbségek kivételével a görögöknek és romaiaknak majdnem egész olympusa szemlélhető itten.

Illy nagyszerü hasonlatosságra elbámultak a romaiak, hogy Galliában minden isteneiket föltalálták. „A gallusok (mondja Caesar) Mercurt, Apollót, Jupitert, Marst, Minervát tisztelik; de Mercur iránt mégis különös tisztelettel viseltetnek. Ez istenségekről körül-belül ugyanazon véleménynyel vannak, miként a többi népek. Mercurt mindennemü mesterségek föltalálójának tekintik, sazt hiszik róla, hogy az utaknak oltalmazó istene, s nagy hatalommal bir a kereskedés és a vagyon fölött; Apollo elhajtja a nyavalyákat, Minerva az ipar és kézmüvek elemeit tanitja, Jupiter az égnek ura, Mars pedig a harczokat igazgatja.“ [5]).

---

[1]) Hires dombormü, melly a Notre-Dame templom alatt találtatott Párisban 1711.

[2]) **Welsh**, *Archaeolog.* ap. Edw. Davies p. 110.

[3]) *Teutates.* **Lucan.** Phars. id. h. — **Lactant.** id. h. — **Minuc. Felix**, cap. 30. — A Teutates név a phoeniciek s kelet nagy részének *Theut* istenére emlékeztet. A ki tudja, hogy a phoeniciek örömest terjesztették az ő vallásukat a népek közt, hol megtelepedtek, s hogy ők hozták be illy módon ugyanezen Teutates istenség tiszteletét Spanyolországba (*Mercurium-Teutaten.* **Tit. Liv.** lib. XXVI. cap. 44.); ki tudja azt is, hogy először is ők jövén kereskedési összeköttetésbe a még vad gallusokkal, kétségkivül tiszteletet akartak önteni beléjök a kereskedelmi viszonyok, vagy a kereskedők iránt, behozva olly isten tiszteletét, ki oltalmába vette az utakat s az ipart: bizonyára azon gondolatra jön, s nem minden ok nélkül, hogy a gallus Teutatesnek phoeniciai eredetet tulajdonitson.

[4]) *Ογμιον ὀνομάζουσι φωνῇ τῇ ἐπιχωρίῳ. Δέσμα δὲ εἰσὶν αἱ σειραὶ λεπταὶ χρυσοῦ καὶ ἠλέκτρου εἰργασμέναι.* **Lucian.** *Hercul. Gall.*

[5]) Deum maxime Mercurium colunt. . . Post hunc, Apollinem et Martem et Jovem et Minervam; de his eamdem fere quam reliquae gentes habent opinionem; Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia transdere, Jovem imperium coelestium tenere; Martem bella gerere. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 17.

A hasonlatosság később tökéletes ugyanazonossággá változott, midőn Gallia Romának uralma alá kerülve, csak kevés évek alatt is a romai eszmék befolyását érezte. Ekkor a gall polytheismus, tisztelve és becsülve a császárok által, virágzó uralom után az olasz polytheismussal olvadott össze; mialatt a druidismus, ennek szolgái, tanai, papjai kegyetlenül kiirtattak, s vérpatakokba fojtattak.

A druidák tana volt, hogy az anyag és a szellem örökkévalók; hogy a világegyetem, jóllehet alakja folytonosan változik, lényegében változhatatlan és romolhatlan; hogy a tüz és a viz eme változásoknak mindenható eszközei, s egymásra következő tulnyomóságuk erejénél fogva müködnek a természetnek nagy forradalmai [1]); végre hogy az emberi lélek, midőn elhagyta a testet, egyéb lényeknek ad életet és mozgást [2]). A büntetések és jutalmak erkölcsi eszméje nem volt egészen idegen az ő lélekvándorlási rendszeröktől; az átmenetelt az emberinél alsóbb rendü testbe ugy tekintették, mint kisérlet és büntetés állapotát; hittek egy más világot is [3]), ehhez hasonlót, hol örök boldogságban élnek az emberek. A lélek a választottaknak eme lakhelyére költözvén, megtartá ottan ugyanazonságát, szenvedélyeit, hajlamait; a harczos föltalálta ott lovát, fegyvereit és csatáit; a vadász ebeivel együtt továbbra is üzőbe vette a bivalt és farkast rengeteg erdők közepett; a pap oktatta a hiveket; a védenez szolgálta urát. Nem árnyak valának ezek, hanem emberek, kik hasonló életet éltek ott, mint ezen a földön. A viszonyok nem szüntek meg egészben az árnyak honának lakói és azok közt, kik itt alant maradtak, s a máglyáknak fölcsapkodó lángja hirt vihetett nekik erről a világról: miért is

---

[1]) *Ἀφθαρτοὺς λέγουσι τὰς ψυχὰς καὶ τὸν κόσμον ἐπικρατήσειν δέ ποτε καὶ πῦρ καὶ ὕδωρ.* **Strab.** lib. IV. p. 197. — In primis hoc volunt persvadere non interire animas. **Caes.** *Bell. gall.* lib. IV. cap. 14. — Aeternas esse animas. **Mel.** lib. III. cap. 2. — Animas esse immortales. **Ammian. Marc.** lib. XV. cap. 9. — **Valer. Max.** lib. II.

[2]) Animas . . . ab aliis post mortem transire ad alios. **Caes.** lib. VI. cap. 14. — *Ἐνισχύει παῤ αὐτοῖς ὁ Πυθαγόρου λόγος, ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀθανάτους εἶναι συμβέβηκε, καὶ δι' ἐτῶν ὡρισμένων πάλιν βιοῦν, εἰς ἕτερον σῶμα τῆς ψυχῆς εἰσδυομένης.* **Diod. Sic.** lib. V. 28. -- Idem senserunt. . . . quod Pythagoras. **Val. Max.** lib. II. cap. 9.

[3]) . . . . Regit idem spiritus artus
Orbe alio : longe (canitis si cognita) vitae
Mors media est.

Lucan. *Pharsal.* lib. I.

Vitam alteram *ad manes*. **Mel.** lib. III.

az eltakaritás alkalmával leveleket szokás volt megégetni, mellyek a halotthoz valának intézve, vagy más holtaknak szólottak [1]).

Ezen hitnézet az élet gyülöletét növelve a gallusoknál, egyszersmind azoknak harczi tüzét is élesztette. Valamint a durvább babonás vallások, ugy ez is bámulandó áldozatokra s kegyetlen tettekre ösztönözte az embereket. Nem volt ritka dolog, hogy gyermekek, nők, védenczek a máglyára vetették magukat, ne hogy elváltan legyenek atyjok-, férjök-, vagy uraiktól, kiket sirattak. A zsarnokság a ragaszkodásnak eme kebelrázó jeleire kiterjesztvén hatalmát, kegyetlen kötelességgé változtatá azokat. Alig hunyta be szemeit valamelly tekintélyesebb egyén, családja azonnal leöletett bizonyos számu védenczeket és rabszolgákat, kiket a megholt leginkább szeretett [2]); s ezek megégetve melléje temettetének harczi ménjével, fegyvereivel és ékességeivel együtt, hogy a megholt illően jelenhessék meg a más világon, s megtarthassa ott helyét, mellyet itten élvezett. A gallusok hite az illy jövő életben annyira szilárd és buzgó volt, hogy gyakran az őket érdeklő ügyeknek eldöntését arra halasztották; gyakran pénzt is kölcsönöztek egymásnak a haláluk után történendő visszafizetésre [3]).

A lélekvándorlásból s a jövő életből összeillesztett két rendbeli fogalom képezte a druidák bölcsészeti és vallási rendszerének alapját; de az ő tudományuk még többre is kiterjedt. Ők azt követelték maguknak, hogy ismerik a dolgoknak természetét, az istenek lényegét és hatalmát, szintugy a világra befolyásuk minőségét, a világegyetem és a föld nagyságát, a csillagok alakját és forgását, a növények erejét, a titkos erőket, mellyek a dolgok természetes rendjét megváltoztatják, s a jövőt felfedik; szóval: ők metaphysicusok, csillagászok, orvosok, büvészek és jósok valának [4]).

---

[1]) *Διὸ καὶ κατὰ τὰς ταφὰς τῶν τετελευτηκότων ἐνίους ἐπιστολὰς γεγραμμένας τοῖς οἰκείοις τετελευθηκόσιν ἐμβάλλειν εἰς τὴν πύραν, ὡς τῶν τετελευτηκότων ἀναγνωσομένων ταύτας.* **Diod. Sic.** lib. V. 28.

[2]) Omnia quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paulo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, una cremabantur. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 19. — Cum mortuis cremant et defodiunt apta viventibus olim. **Mel.** lib. III. c. 2.

[3]) Negotiorum ratio etiam et exactio crediti differebatur ad inferos. **Mel.** lib. III. cap. 2. — **Val. Max.** lib. II. cap. 9.

[4]) Multa de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 13. — **Mel.** lib. III. cap. 2. — **Plin.** lib. XVI. cap. 44.

Szerencsétlenségére a történelemnek, semmi sem maradt fön mindezen metaphysikai vitákból, mellyek olly hathatósan foglalkodtaták Gallia papjait az ő magányaikban. Azon kevés is, a mit csillagászati ismereteikről tudunk, gyanittatja velünk, miszerint legalább a gyakorlati részt tekintve, nem minden siker nélkül adták magukat eme tudományra; minthogy a bolygók tüneményeinek szemlélete fontos szerepet játszott minden vallásos szertartásaikban s polgári életök számos tetteiben. Az évet holdjárásokra osztották; a hónap nem az ujholdtól, sem annak első föltünésétől, hanem az első negyedtől kezdődött, midőn tányérának mintegy fele már megvilágitva volt [1]); ez legalább változhatlan tünemény, holott az ujhold mindig számitástól függ, s az első föltünés ideje változások alá esik.

A leghosszabb évkör, vagyis század ő náluk harmincz évre terjedett [2]); mellynek elteltével a polgári év a hold-évvel ismét megegyezett, vagyis más szóval a napéjegyenletek és napfordulatok minden harminczadik polgári évben a hónapnak ugyanazon napjára estek. Ezen visszatérés szükségképen föltételezi 11 holdjárásnak közbeszurását harmincz év alatt, vagyis a mi egyre megy, harmincz év alatt 11 évet 13 holnappal. Ezen közbeszurás által a holdváltozások ugyanazon évszakba estek, s a gallus századnak végével csupán csak egy nap és tiz óra hiányzott, hogy a polgári év tökéletes összhangzásba jöjjön a nap járásával; melly különbséget könnyü volt kiegyenliteni [3]), s mellyet ők kétségkivül el is oszlattak. Ezen eredményekből kitetszik, miszerint a druidák folytonosan észleltek, s folyvást tanulmányoztak. A holdnak hatodik napja tehát a gallusoknál szent nap volt, mellyel kezdették a hónapot, esztendőt és századot, s mellyel szabályozták a vallásnak legmagasztosabb szertartásait. A druidák gyakran félholddal kezökben ábrázoltattak, melly a növekedésben levő hold fele-részéhez hasonlitott [4]). Ezen a hold járásától vett időszámitás után mondották azt a romaiak, hogy a gallusok az időt az éjektől és nem a napoktól mérik; melly szokást ők e nép alvilági eredetének tulajdonitották, minthogy véleményök szerint e nép Pluto istenségtől származott [5]).

---

[1]) Sexta luna principia annorum mensiumque his facit et seculi. **Plin.** XVI. cap. 44.

[2]) Seculum post tricesimum annum. Ugyanaz, u. o.

[3]) **Fréret**, *Oeuvres complétes*, t. XVIII. p. 226. 12-edrétü kiadás. Páris, 1796.

[4]) Autun-i dombormü. — **Montfaucon**, *Antiquité dévoilée.*

[5]) Ob eam causam (quod a dite patre sint prognati) spatia omnis temporis,

A druidák gyógyászata majdnem kizárólag a büvészeten alapult, jóllehet némelly egyszerü gyógyszereket is használtak, ugymint a selagiát és beléndeket, mellyek nem voltak minden természetes sajátság nélkül. Ezeknek fölkeresése és elkészitése azonban sajátszerü szertartások és titokteljes formulák kiséretében történt; a mitől kapták azok, legalább nagy részben, gyógyitó erejöket. Igy például a samolus-t éhgyomorral és balkézzel kellett kiszakitani a földből, rá sem tekintve, s illy módon kellett azt a válukba vetni, honnan a nyájak ittak; e növény megőrizte azokat a nyavalyáktól [1]). A ‚selagia, bizonyos neme a mohnak, melly a hegyeknek árnyékos helyein és a meredek szikláknak repedéseiben terem, s rendkivüli tisztitó erővel bir, sokkal több óvatossággal gyüjtetett. Mosódással, kenyér- és boráldozatokkal elkészülve, s fehérbe öltözve, mezitláb ment el az ember; alig hogy észrevette a növényt, mintegy esetlegesen meghajlott, s jobb kezét balkarján áttéve tépte azt minden vas használata nélkül, azután pedig kendőbe takará, melly csak ez egy esetben használtatott [2]). Különbözött a szertartás a ‚verbena'-ra nézve, melly a főfájás ellen igen nagy becsben tartatott. De már a druidaféle gyógyászatnak valamennyi szerei közül egyet sem lehetett hasonlitani a hires tölgyfa-gyöngyhöz, melly maga egyedül minden egyéb szereknek erejét foglalta magában; s már maga a neve is hathatós voltát fejezte ki, mivelhogy a druidák nyelvén annak neve ‚mindent gyógyitó't jelentett [3]).

A fagyöngy eleven és fás növény, melly nem terem a földön, hanem a fáknak ágain, hová mintegy befészkeli magát; ottan tenyészik minden évszakban, s ott táplálkozik azok nedvével az ágak héjába kapaszkodó gyökerei által. Virágai harangalakuak, sárgák, csomóba szedvék, télen nyilnak meg, február vagy martius hónapokban, midőn a fák még kopaszok; apró, lágy, fehér, tojásdad alaku bogyókat hoznak létre, mellyek őszszel megérnek. E gyöngynövény rendesen alma-, körte-, hárs-, szil-, kőris-, jegenye-, dió-, ritkábban tölgyfán, mellynek héjába annak gyökszálai csak nagy bajjal hathatnak [4]), találtatik.

---

non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. **Caes.** loc. cit. lib. VI. cap. 18.

[1]) **Plin.** lib. XXIV. cap. 2. — Ugy vélik, hogy a *samolus* azon vizi növény, mellyet az olaszok *samiolo d' acqua* néven ismernek.

[2]) Ugyanaz, u. o.

[3]) ‚Omnia sanantem appellantes suo vocabulo.' Ugyanaz, lib. XVI. cap. 44.

[4]) ‚Est autem id rarum admodum inventu.' U. a., u. o.—Decandolle, ki sokat füvészkedett Francziaországban s a szomszéd tartományokban, soha sem talált tölgyfa-gyöngyöt. A *gyöngy* (*gui*) czikknek szerzője, az orvosi tudományok szótá-

A tölgyfa-gyöngynek becsét azonkivül, hogy ritkán található, nevelte még azon tisztelet, mellyben e fa részesült; minthogy a druidák tölgyfaerdőkben laktak, s csak is ottan áldoztak, hol tölgyfa találkozott [1]); azt hitték róla, hogy az égből hintette annak magvát isteni kéz [2]). Ezen szent fának egyesülése egy növénynyel, mellynek örökzöldje a világnak örökkévalóságára emlékeztetett, az ő szemeikben olly jelvény volt, melly a gyöngynek természeti tulajdonaihoz titkos erőket is kapcsolt. Nagy buzgalommal keresték azt az erdőkben, s ha egyszer rátaláltak, nagy pompával mentek oda a papok azt leszedni. E szertartás télen történt a gyöngy virágzásakor, midőn a növény legjobban látható; s zöldelő hosszu ágai, levelei és virágainak sárga fürtjei a meztelen fán az életnek képét mutatják a kopár és holt természet közepett [3]).

A fagyöngyöt a hold hatodik napján kellett szedni nem is vassal, hanem aranysarlóval. Nagyszámu nép gyülekezett egybe minden oldalról az ünnepélyre, s nagy áldozat- és lakoma-készületek tétettek a kiváltságos tölgyfa alatt. A kitüzött perczben egy fehérbe öltözött druida ment föl a fára, aranysarlóval kezében, s lesarabolta a növénynek gyökét, mellyet a többi druidák fehér ‚sagum'ban fogtak föl; mert nem volt szabad érintenie a földet [4]). Ekkor két fehér ökröt áldoztak, mellyeknek szarvain még nem volt kötelék; s könyörögtek az éghez, árasztaná üdvös adományát azokra, kikre akarná [5]). A napnak hátralevő részét mulatságokban töltötték [6]).

---

rában emliti, hogy csak egy izben látta. Duhamel azt hiszi, hogy az átalánosabb volt (**Valmont-Bomare**, *Dict. hist. nat.* t. III.).

[1]) Jam per se roborum eligunt lucos, nec ulla sacra sine ea fronde conficiunt **Plin.** lib. XVI. cap. 44.

[2]) ‚E coelo missum putant.' Ugyanaz, u. o.

[3]) Quale solet sylvis brumali frigore viscum
Fronde virere nova, quod non sua seminat arbor,
Et croceo foetu teretes circumdare ramos.
Virg. *Aeneid.* lib. VI. 205.

[4]) Sacerdos candida veste cultus, arborem scandit; falce aurea demetit; candido id excipitur sago. **Plin.** lib. XVI. cap. 44.

[5]) ‚Precantes ut suum donum Deus prosperum faciat his, quibus dederit.' Ugyanaz, u. o.

[6]) Általános szokás volt Franczia-országban a középkor folytán s mai napig is némelly helyeken, kétségkivül az ősöknek régi babonájától ered. Uj-év napján gyermek-csoportok futkostak be az utczákat, döngetve a kapukat, s kiáltozva „*au gui l'an-né!* vagy *au gui l'an-neuf!* Hihetőleg ezen formasággal hirdettetett a gallusoknál a gyöngyszedés; a mi valószinüleg uj-év kezdetén történt, ezen vélemény szerint martiushó hatodik napján.

A tölgyfa-gyöngy, miként már mondottuk, a gallusoknak általános gyógyszere volt; különösen pedig mindennemü méregnek ellenszere gyanánt tartatott, s forrázat alakban meggyógyitá a magtalanságot [1]). Minden arra mutat, hogy a druidák kereskedést üztek ezen orvossággal, mellynek árulása kimerithetlen jövedelmi forrása lehetett e papi rendnek [2]).

Armorica, különösen Britannia szigete, nagy hirre vergődött a büvészetben; s az utazók által tett csodaszerü előadások azon dolgokról, mellyeknek szinhelye volt e sziget s egyéb apró szigetei az armoricai tengernek, a druidáknak még a persa magusokénál is nagyobb dicsőséget szereztek [3]). A jóslat-mesterséget nem csekélyebb gonddal mivelték e papok, kik ismerni vélték a jövőt részint találgatásból, részint a rejtélyes jegyek után, mellyeket ők a madarak repülésében és az áldozatok részeiben fölismerni képesek voltak [4]). Talismanokat is készitettek, mellyeknek ereje volt megóvni az életet minden balesettől; illyenek voltak a fölfüzött ambra-golyócskák, mellyeket a harczosok hátukon viseltek a csatákban a halál eltávolitása végett, s mellyek gyakran velök együtt vannak az ő sirjaikba temetve [5]). Azonban mindezen szent óvszerek közül egy sem volt hasonlitható a jelvényszerü tojáshoz, melly k i g y ó t o j á s név alatt volt ismeretes [6]).

Ezen állitólagos tojás, melly valóban, ugy látszik, nem volt egyéb, mint k ő k a g y l ó, a tengeri tüskönczeknek megkövülése [7]), közép nagyságu alma alakjával birt, mellynek kemény, fehérlő anyaga rostokkal

---

[1]) Foecunditatem eo potu dari... contra venena omnia esse remedio. **Plin.** lib. XVI. cap. 44.

[2]) A fagyöngynek titkos erejében vetett hit a középkorban is fennmaradt a népnél és az orvosoknál is; csak nem régiben a tölgyfa-gyöngy lepárolt vize nagy szerepet játszott a gyógyszertárakban. Azonban a fagyöngy nincs minden erő nélkül. A mult század némelly hires gyakorló orvosai: Boerhaave, Van-Swieten és Dehaen bizonyitják, miként ők sikerrel használták azt az idegbajokban; de most már fölhagytak vele. E növénynek levelei s keserü enyves bogyói nem csekély összehuzó erővel birnak; egyébiránt a tölgyfa-gyöngy épen nem különbözik a többi növényeken támadó gyöngyöktől.

[3]) Britannia eam (magiam) attonite celebrat tantis cerimoniis, ut eam Persis dedisse videri possit. **Plin.** lib. XXIX. cap. 1.

[4]) Partim auguriis, partim conjectura. **Cicero,** *Divin.* lib. I.

[5]) Az ambrát a keresztény papok olly anyagnak jelentik ki, melly a büvészetnél használtatott. S. **Elig.** *De rect. cathol. fid.* — V. ö. a gallus költőket is *több helyen.*

[6]) Anguinum appellatur. **Plin.** lib. XXIX. c. 1.

[7]) **Fréret,** *Oeuvres compl.* t. XVIII. pag. 211.

s a polypnak tápjaihoz hasonló kinövésekkel volt boritva. A vallásnak is része volt abban, hogy a druidák ezen ásványt választották, s annak bizonyos eredetet tulajdonitottak; minthogy a tojásnak és kigyónak eszméje a keleti mythologiák cosmogoniai tojására, lélekvándorlásra és örök megujulásra emlékeztetnek: melly eszméknek jelvénye volt a kigyó. Egyébiránt ezen nagybecsü óvszer képezése- és találására vonatkozó oktalan meséket költöttek, mellyektől azonban az ókornak leghiresebb természetbuvára, ugy látszik, nem tagadja meg egészen a hitelt. „Nyáron (ugy mond) Galliának bizonyos barlangjaiban temérdek számmal gyülnek össze a kigyók; ott összekeverednek, fonódnak, s nyálukkal és a testökből kiszivárgó habbal képezik a tojásnak e nemét [1]). Midőn már elkészült, fölemelik azt, s nyelveikkel a levegőben tartják; ezen perczben kell azt kézre keriteni, mielőtt érintené a földet. Egy e végre fölállitott ember közéjök ront, egy kendőbe a tojást fölfogja, a rá várakozó paripára veti magát, s megeresztett kantárral tova száguld; mert a kigyók üldözik őt, mig valamelly folyam nem választja el őket.“ Hogy ezen tojás a druidák véleménye szerint jó sikert eredményezzen, a vizbe vettetvén, jóllehet aranykarikával körülfogva, nem volt szabad elmerülnie; azonkivül a holdnak bizonyos napján kellett azt megkaparitani [2]). A midőn már kiállotta a próbát, becses anyagba zárták azt, s nyakukba akasztották; csodaszerü ereje által annak birtokosa megnyerte pörét, s szabad bemenethez jutott a királyoknál. A druidák ékességeik közt hordozták azt [3]); mindazáltal nem voltak idegenek megválni attól igen nagy árért, s átengedni azt valamelly gallus urnak, kinek pöre volt, vagy a hatalmasoknál szeretett volna udvarolni [4]).

A druidák rendjéhez csatoltattak még büvésznők és jósnők, kik azonban a papi rendnek sem kiváltságait, sem magas tekintélyét nem élvezték; ők csak a papok akaratának eszközeiül szolgáltak, jóslatokat mondottak, bizonyos áldozatokat vezéreltek, s némi rejtélyes szertartásokat teljesitettek, mellyekből a férfiak szigorun ki voltak zárva. Különcz intézményök majd a szemérem, majd ismét a természet törvényének megsértését parancsolta rájok; a papnő vagy csak azon fér-

---

[1]) Angues innumeri aestate convoluti, salivis faucium corporumque spumis artifici complexu glomerantur. **Plin.** lib. XXIX. cap. 3.

[2]) Experimentum ejus esse, si contra aquas fluitet, vel auro vinctum. . . . certa luna capiendum censent. . . . **Plin.** loc. cit.

[3]) „Ad victorias litium et regum aditus mire laudatur. Insigne druidum“. U. a.

[4]) Ugyanaz, u. o.

finak fedezhette föl a jövőt, ki őtet megbecstelenitette, vagy örök szüzességet fogadott, s habár férje volt, örök nőtlenségre vala kárhoztatva. E nők gyakran jelenvoltak az éjjeli áldozatokon egészen meztelenül, testök feketére festve [1]), szétzilált hajjal s kezökben égő fáklyával [2]).

A leghiresebbek eme büvésznők közül puszta sziklákon az armoricai szigettengernek viharjai közepett választák lakásukat. A galliai hajós tisztelettel és borzalommal közeledett eme rettegett szigetekhez; hire járt, hogy az idegeneket, kik ottan partra szállani akartak, nem egyszer riasztották vissza orkánok, villámok és rémletes látványok [3]).

A s e n a i oraculum mindenek fölött magához vonta a galliai hajósokat. Ezen szigeten, melly Armorica legnyugotibb csucsának irányában fekszik, kilencz szüzből álló collegium létezett, kik a sziget nevéről ‚s e n a' nevet viseltek [4]). Csupán csak azon tengerésznek volt joga tőlük tanácsot kérni, ki e végből utazott oda [5]). Az volt a hiedelem e nőkről, hogy ők korlátlan hatalmat gyakorolnak a természet fölött, ismerik a jövőt, megorvosolhatják a gyógyithatlan nyavalyákat; földuzzaszthatják, vagy lelohaszthatják a tengert; szavukra a szél neki dühödik, vagy lecsillapodik; ők bármilly alakot ölthetnek magukra, s bármilly állatnak képébe bujhatnak [6]).

Más szabályok alá vont papnőknek másik collegiuma a Loire torkolatánál látható apróbb szigetek egyikén vala fölállitva. Mindezek a‚nannetek' népéhez tartoztak. Daczára annak,hogy férjeik voltak, egy férfi sem mert közeledni feléjök, hanem bizonyos meghatározott időben ők keresték föl férjeiket a szárazon. Sötét éjjel hagyván el a szigetet az általuk hajtott könnyü sajkákon, az éjet az ő elfogadásukra

---

[1]) Ugyanaz, lib. XXII. cap. 2.

[2]) In modum furiarum, crinibus dejectis, faces praeferebant. . . . . in furore turbatae. **Tacit.** Annal. lib. XIV.

[3]) **Plutarch.** De oracul. cess.

[4]) Galli Senas vocant. **Mel.** lib. III. cap. 5. — A kéziratokban olvastatik *Gallizenas*, *Galligenas*, *Barigenas* s több romlott változásokkal. — *Sena* jelenleg *Sain* sziget.

[5]) Nonnisi deditas navigantibus, et in id tantum, ut se consulerent, profectis. **Mel.** lib. III. cap. 5.

[6]) Putant ingeniis singularibus praeditas, maria ac ventos concitare carminibus, seque in quae velint, animalia vertere, sanare, quae apud alios insanabilia sunt, scire ventura et praedicare. **Mel.** lib. III. cap. 5.

készitett gunyhókban töltötték; de alig hogy a hajnal hasadni kezdett, kibontakozva férjeik karjaiból, sajkáikhoz futottak, s magányukba ismét visszaevezetek [1]).

Évenkint egyszer, ha a régi iróknak hitelt adhatunk, vérengző ünnepélyt tartottak eme nők, midőn maguk voltak az áldozók s egyuttal áldozatok is. Kötelességök volt egy éjtől a másikig tartó időközben lehordani és ismét fölrakni templomuk tetőjét [2]); melly jelvényszerü szertartás kétségkivül a druidismusnak alaphitnézetére vonatkozott; kitüzött napon, alig hogy fölkelt a nap, repkénynyel és zöld galyakkal koszoruzva [3]) a templomba mentek, hol mindenki iparkodott lehordani a régi tetőt, szétszedni a gerendákat, a szalmafödelet szétszórni; ezután összehordták és elkészitették az uj anyagot; ha közülök valamellyik történetesen ezen szent anyagok közül valamit a földre ejtett volna, annak vége volt; a minden oldalról kitörő borzasztó kiabálás halálitélet volt rá nézve; társnői mind borzasztó dühvel rohantak rá, verték, szétszaggatták, s izmainak véres rongyait szanaszét szórták [4]). Ezen undok szertartásokban vélték a görögök föltalálhatni Bacchusnak nem kevésbbé undok tiszteletét [5]); valamint a samothraciai orgiákhoz egyéb druida-féle orgiákat hasonlitottak, mellyek egy, Britanniához közelfekvő szigeten tartattak [6]), mellyhez az utazók nem mertek ugyan közeledni, de a hounan messze a tengerre elhallatszottak a dühös kiabálások s a czimbalmok lármás pengése.

A druidismus, ha nem hozta is be, de legalább megszaporitá Galliában az emberi áldozatokat; elve volt, hogy egy embernek életét a másiknak életével lehet megváltani [7]), mintha a papnak könyörgéseitől függött volna megakadályozni a közelgő elköltözést, hogy ha a lélekvándorlás szolgáinak egy más, ugyanazon faju teremtményt vet-

[1]) *Ἐν δὲ τῷ ωκεανῷ φάσιν εἶναι νῆσον μικράν, οὐ πάνυ πελαγίαν, προκειμένην τῆς ἐκβολῆς τοῦ Λείγηρος ποταμοῦ. οἰκεῖν δὲ ταύτην τὰς τῶν Σαμνιτῶν (Ναμνιτῶν) γυναῖκας. . . .* **Strab.** lib. IV. pag. 198.

[2]) *Λίθος δ' εἶναι κατ' ενιαυτὸν ἅπας τὸ ἱερὸν ἀποστεγάζεσθαι καὶ στεγάζεσθαι πάλιν αυθήμερον πρὸ δύσεως, ἑκάστης φορτίον ἐπιφερούσης.* Ugyanaz, u. o.

[3]) **Dionys. Perieget.** v. 565. és a köv.

[4]) *Ἧς δ' ἂν ἐκπέσοι τὸ φορτίον, διασπᾶσθαι ταύτην ὑπὸ τῶν ἄλλων.* **Strab.** loc. cit.

[5]) Hic chorus ingens
Feminei coetus pulchri colit orgia Bacchi.
Fest. Avien. — **Dionys. Perieg.** *Orbis peripl.* v. 565. et seq.

[6]) *Φησὶν εἶναι νῆσον ὑπὸ τῇ Βρεττανικῇ, καθ' ἣν ὅμοια τοῖς ἐν Σαμοθράκῃ, περὶ τὴν Δήμητραν καὶ Κόρην ἱεροποιεῖται.* **Strab.** IV. pag. 198.

[7]) **Caes.** *Bel. gall.* lib. IV. cap. 16.

nek oda. Nem csak barbár bosszuvágy, hanem babonás érdek is vezette a gallusokat arra, hogy hadi foglyaikat megöljék; ugyanazon babonás nézetből vizsgálták a kinok közt meggyilkolt ellenség belrészeiben saját sorsuknak titkát, vagy a legközelebbi csata kimenetelét s hazájok jövőjét. A Rajnán tuli cimberek közt bizonyos őszhaju aggnők mezitláb, fejér öltözetben, melly bronzövezettel volt oldalukhoz szoritva [1]), mindig a hadi csapatok kiséretében valának, s a tábor közepén állitották föl boszorkány-szereiket, ugymint a borzasztó rézüstöt, hosszu késeket és egy zsámolyt. Miután eme borzasztó papnők a foglyok közül az áldozatot kiválasztották, azt megkötözve az üst fölé akasztották; egyikök a zsámolyra fölhágván, megmetszette torkát, s fölfogta vérét; ezen jelekből jövendöltek ők; azután pedig a még párolgó izmokat és beleket maguk közt fölosztották [2]).

Galliában ezen barbár babonát férfiak igazgatták; az áldozatot gyomra fölött sujtották, s a fekvés után, mellybe jutott, tagjainak rángatózásaiból, vérének bősége- és szinéből vizsgálták a jeleket [3]); néha karókba is huzták az áldozatot a templomok beljében, vagy pedig agyon nyilazták [4]).

A legszokottabb és legünnepélyesebb szertartás az emberi áldozatoknál legkegyetlenebb is volt. Füzfaágakból és szénával óriási emberalakot készitettek, mellyet élő emberekkel raktak meg; s ez alakot máglyára téve, egy pap égő fáklyát vetett abba; az óriási alak csakhamar elhamvadt a füst és a lángok közepett[5]). A druidák dalai, a bardok zenéje, a néptömeg kiabálásai elnyomták az áldozatok sikoltásait; a hiszékeny gallus azon véleményben volt, hogy megmentette családja életét, vagy hosszabbra nyujtotta a magáét, megmentette a haza dicsőségét, s kedves tömjénillatot küldött az égnek. Egyébiránt a gall polytheismus sem vala kevésbbé kegyetlen a druidismus-

---

[1]) *Πολύτριχες, λευκείμονες, ζῶσμα χαλκοῦν ἔχουσαι γυμνοπόδες.* **Strab.** lib. VII.

[2]) **Strab.** u. o.

[3]) *Ἄνθρωπον καταπείσαντες τύπτουσι μαχαίρᾳ κατὰ τὸν ὑπὲρ τὸ διαφράγμα τόπον· καὶ πεσόντος τοῦ πληγέντος, ἐκ τῆς πτώσεως καὶ τοῦ σπαραγμοῦ τῶν μελῶν, ἔτι δὲ τῆς αἵματος ῥύσεως, τὸ μέλλον νοοῦσι.* **Diod. Sic.** lib. V. p. 308.

[4]) **Strab.** lib. IV. pag. 198.

[5]) Immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. **Caes.** *Bell. gal.* lib. VI. cap. 16. — *Κατασκευάσαντες κόλοσσον χόρτον καὶ ξύλον ἐμβάλοντες εἰς τοῦτον.* **Strab.** lib. IV. pag. 198.

nál; Tarann és Teutates oltárain csak ugy folyt az embervér, mint a Hesusnak szentelt tölgy alatt, vagy Armoricának orgiái közt [1]).

Forditsuk el szemeinket e borzalmaktól, mellyek szerencsére, s ezt örömmel mondhatjuk, csak emlékezetben maradtak fön a korban, mellyről szólunk. Ez időtájban, ha készült is még füzfa-óriás, ha még hallatszottak is emberi sikoltások a lángok közül, ez a gonosztevők hangja volt, kiket az igazság halálra itélt; minthogy a druidák törvénye égi forrásból vevén eredetét, a büntetést a vallás nevében mérték ki a papok. Ekképen a gyilkosok, utonállók, rablók bünhödtek a máglyán [2]). Igaz ugyan, a mit egy történetiró mond, hogy bünösök hiányában néha ártatlanok is égettetének [3]); azonban soha sem hiányoztak az önkénytes áldozatok e népnél, melly olly keveset gondolt életével; azon rajongók, kik önkényt választák a halált, hogy a lelkek honába kisérjék atyjokat, barátjokat, pártfogójokat, a nagyobb szenvedés előtt épen nem hátráltak, midőn azok életének megmentéséről volt szó. A druidák vették őrizet alá azokat, kik a közés magán-áldozatokra fentartva valának; néha öt évig is börtönben tarták őket, hogy annál nagyobb előnynyel rendelkezhessenek velök; midőn a szelidült erkölcsök következtében ritkábbak lettek az emberi áldozatok, a vagyonosabb betegekkel igen drágán fizetteték meg az illy áldozatok kiváltságát. A néptömeg, melly arra nem tarthatott számot, fogadalmi ajándokokat adott; s a templomokban és szent lagunákban tömérdek mennyiségben halmoztattak föl az arany és ezüst rudak, pénzek, becses edények, s az ellenségtől elszedett zsákmány. Mindezen holmi biztos helyen volt itt, jóllehet ama lagunák és templomok nagy részben nyitva és őrizet nélkül valának; minthogy az istenek tulajdonára szentségtörő kezeket kinyujtani senki sem bátorkodott volna [4]).

S most már ideje, hogy előadjuk a druida papság alkotmányát, kiváltságainak terjedelmét; mindenek előtt tudni kell, hogy három

---

[1]) **Lucan.** *Phars.* lib. I. v. 444 et seq.; lib. III. v. 400 et seq. — **Lactant.** *Divin. instit.* lib. I. cap. 21. — **Minuc. Felix,** cap. 30.

[2]) Supplicia eorum, qui in furto aut latrocinio, aut aliqua noxa sunt comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur. **Caes.** id. h.

[3]) ‚Sed quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.' Ugyanaz, u. o.

[4]) ‚Neque saepe accidit ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet.' Ugyanaz, cap. 17. — **Diod. Sic.** lib. V. pag. 305. — **Strab.** lib. IV. p. 188.

hierarchiai foka volt annak: a sajátképen nevezett druidák, az ovatusok vagy vát-ok [1]), és a bardok [2]).

A druidák, vagy a tölgyfa emberei [3]) nevöket a magányos életmódtól vették, mellyet az istentiszteletre szánt erdőkben töltöttek, s melly erdők különösen tölgyesek valának [4]). Ezek képezték a rend felsőbb és tanult osztályát, minthogy kizárólag nekik volt fentartva a fensőbb vallási és polgári tudományok, ugymint theologia, erkölcstan és törvényhozás tanulmányozása [5]). A köznevelés az ő kötelmeiknek nem kevésbbé fontos részét képezte. A teljesen szóbeli oktatás versekbe vala foglalva, hogy annál jobban megtarthassák azokat emlékezetökben. Semmit föl nem irtak; vagy legalább, midőn kereskedelmi viszonyaiknál fogva Massiliával a görög betük használata átalánossá vált Galliában [6]), a világiaknak nem engedték meg följegyezni azt, a mit ők tanitottak.

Az istentisztelet kül anyagi része s az áldozatok tartása az ovatusokra bizatott. Ezen minőségben tanulmányozták ők különösen a vallásra alkalmazott természeti tudományokat: a csillagászatot, a jövendölést madarak és állatok belei után, a gyógyászatot, szóval mindent, mit a görögök physiologia név alá foglaltak [7]). A társadalom keblében éltek, mellynek mozgalmait nagy részben ők igazgatták. A városok közepett, a főnökök udvarában, a hadsereg kiséreté-

[1]) *Οὐατεῖς.* **Strab.** u. o. p. 197. — *Eubages*, vagy inkább *Eubates.* — **Amm. Marc.** lib. XV. cap. 90. — A gallus hagyományokban, **Ovydd,** *Archaeolog. of Wal.* átalában. W. **Owen.** *Praef. of Llyaears Hen.* pag. 21 et sequ.

[2]) *Bardi*, *Βαρδοι*, *Bard* (gaël.), *Bardd* (cymr.) *Barz* (armor.) *Bardus*, gallice cantor appellatur. **Fest.** *epit.* col. 258.

[3]) *Druides*, *Δρυίδαι*, *Drysidae*, *Derwydd*, *Derwyddon*, in lingva cimrica. *Derw* (cymr.), *Deru* (armor.), *Dair* (gaël); tölgyfa. Diodorus Siculus a Druides szót igy forditja görögre: *Δαρονίδαι*, a mi tölgyfák embereit jelenti.

[4]) Clam in abditis saltibus. **Mel.** lib. III. c. 2.

[5]) *Φιλόσοφοι καὶ θέολογοι.* **Diod. Sic.** lib. V. pag. 308. — *Δρυίδαι καὶ τὴν ηθικὴν φιλοσοφίαν ἄσκουσι.* **Strab.** lib. IV. pag. 197. — Druidae, ingeniis celsiores, quaestionibus occultarum rerum aliarumque erecti sunt. **Amm. Marcell.** lib. XV. cap. 9.

[6]) Neque fas esse existimant ea litteris mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus graecis litteris utantur. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 14.

[7]) *Οὐατεῖς ἱεροποιοὶ καὶ φυσιόλογοι.* **Strab.** lib. IV. pag. 197. — *Οὗτοι δὲ διά τῆς οἰονοσκοπίας καὶ διὰ τῆς τῶν ἱερείων θυσίας τὰ μέλλοντα προλέγουσι.* **Diod. Sic.** loc. cit. Eubates vero scrutantes seriem, et sublimia naturae pandere conabantur. **Amm. Marcell.** lib. XV. c. 9. — Physiologiam Graeci appellant. **Cicer.** *de Divinat.* lib. I. pag. 270.

ben, az életnek minden körülményében azon hatalmas testület akaratát tolták föl, mellynek ők tolmácsai valának; semmiféle magán, vagy nyilvános szertartás, semmiféle polgári, vagy vallási tény nem történt meg az ő közbenjárásuk nélkül.

A papságnak harmadik és utolsó rendje magában foglalta a bardokat, Galliának papi és világi költőit [1]). Valamint az ovatusok, ugy ők is világi életet éltek; az ő föladatuk volt tanitani és tetszeni; a népgyülésekben ők mondották el a nemzeti hagyományokat, a főnök tüzhelyénél a családi dolgokat; bámulták a harczosokat a csatatéren, dicsőitették azokat a jó siker után, s mindenki irányában olly szabadsággal oszták a dicséretet, vagy megrovást, melly egyedül csak a sérthetlen jellegnek tulajdona [2]). Szavuknak nagy tekintélye volt, s verseik hatása a szivekre mindenható. Gyakran megtörtént, hogy Gallia belharczaiban közbenjárásuk által lefegyverezték a felbőszült harczosokat, s a vérontást megakadályozták [3]); egy régi iró mondja, miszerint lantjoknak édes zengzetére a leghevesebb szenvedélyek, miként a vadállatok megbüvölve lecsillapultak [4]). Az éneket rotta nevü eszközzel kisérték, mellynek a hellenek lantjával nagy hasonlatossága volt [5]).

A druidák rendje választás alá esett; de mivel kezökben volt a nevelés, nagyon könnyen szerezhettek maguknak párthiveket; mi által megválaszthatták azt, a kit akartak. A novitiatus, szigoru kisérleteknek alávetve, s az erdők mélyében, vagy a hegyek üregeiben magányban töltve, néha husz évig is tartott; mert emlékezetből kellett ez idő alatt megtanulniok azon nagyterjedelmü költői encyclopaediát, melly a papságnak tudományát foglalta magában [6]). A hierarchiának

---

[1]) *Βάρδοι ὑμνήται ποιηταὶ*. **Strab.** lib. IV. pag. 197. **Diod. Sic.** lib. V. pag. 308. — **Posidon.** apud **Athen.** lib. IV. cap. 13. — **Lucan.** *Phars.* lib. I. v. 449.

[2]) Fortia virorum illustrium facta. . . cantilant. **Amm. Marcell.** lib. XV. c. 9. — *Οὓς μὲν ὑμνοῦσιν οὓς δὲ βλασφημοῦσι*. **Diod. Sic.** lib. V. pag. 308.

Vos quoque qui fortes animas belloque peremptas
Laudibus in longum, vates, dimittitis aevum,
Plurima securi, fudistis carmina, bardi. **Lucan.** lib. I. 447.

[3]) **Diod. Sic.** u. o. — **Strabo** lib. IV. pag. 197.

[4]) *Ὥσπερ τινὰ θηρία κατεπάδοντες*. **Diod. Sic.** u. o.

[5]) *Ὀργανα ταῖς κύρβαις ὅμοια*. **Diod. Sic.** loc. cit. — Chrotta britanna canat. **Fortunat.** l. VII. carm. 8. — *Crait* (gaël.), *Crwdd* (cymr.) *Rotta* néven neveztetett a középkorban bizonyos nemü a gordonkának, mellyet az udvaronczok használtak.

[6]) Magnum ubi numerum versuum ediscere dicuntur; itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 14. — In specu aut in abditis saltibus. **Mel.** lib. III. cap. 2.

két alsóbb osztálya közül mindegyik az ő kötelmeire vonatkozó részt tanulta; de már a druida mindent tudott. A fő druida, vagyis főpap, élte fogytáig a legfőbb hatalommal fölruházva, az intézményeknek sértetlen fentartására ügyelt; halála után az, ki a többieket meghaladta méltóságban, követé őt; ha többen voltak a követelők, kiknek e méltóságra egyforma joguk lehetett, a rend közgyülésben szótöbbséggel határozott. Vannak rá példák, hogy ezen választások erőszakkal végződtek; a jelölt vetélytársak kitüzték a polgárháboru zászlóját, s a fegyver határozott [1]). Az év bizonyos részében törvényszékre gyültek össze a druidák. Előttök jelentek meg a pörlekedők; ők itélték meg a bünösöket, a gyilkosokat, tolvajokat, az örökségekre és az ingatlanokra vonatkozó vitákat, szóval minden köz- és magánérdekü ügyek a druidák itélete alá bocsáttatának. Ők szabták meg a büntetéseket, határozták meg a kárpótlást, osztottak jutalmakat [2]). A legünnepélyesebb gyülekezet tartatott évenkint egyszer a carnutok tartományában, megszentelt helyen, melly Gallia középpontjának tartatott; a legtávolabbi vidékek lakói rohanva tódultak oda [3]).

Már most könnyü elképzelni, milly zsarnokságot gyakorolhattak, s valóban gyakoroltak is egy babonás népre azon cast-emberek, kiknél volt letéve minden tudomány; kik minden isteni s emberi törvényt alkottak és értelmeztek, jutalmaztak, itéltek, büntettek; kik közül némellyek a polgárok közé vegyülve, ezeknek minden tettét kémlelték, és arra fölvigyáztak, mások pedig a néptömeg tekintete elől elvonva magukat, sötét magányukból itéleteket bocsátottak szét minden fölebbezhetés nélkül. Jaj volt annak, ki a borzasztó itéleteket nem tisztelte: eltiltatott minden szent dologtól, mint szentségtörő és becstelen a közkárhozatnak átadatott, rokonaitól elhagyatott; jelenléte ragályosnak tartaték; meglehetett őt fosztani, verni, gyilkolni büntelen; sem könyörületre, sem igazságra többé nem talált [4]).

---

[1]) Hoc mortuo, si quis e reliquis excellit dignitate, succedit; at si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnunquam etiam de principatu armis contendunt. **Caes.** *Bell. gall.* u. o. cap. 13.

[2]) Si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt, proemia poenasque constituunt. **Caes.** lib. VI. cap. 13. — **Strabo**, lib. IV. pag. 197.

[3]) Certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato: hic omnes undique, qui controversias habent, conveniunt. **Caes.** *Bell. gall.* l. VI. cap. 23.

[4]) Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 13.

Sem polgári állás, sem érdem nem biztositá őt a kiközösitéstől. S mig ezen fegyver mindenható volt a druidák kezében, uralkodásuknak nem volt határa; s az idegen irók elmondhaták, miszerint „Gallia királyai, az ő aranyos karszékeikben, minden pompa közepett is nem egyebek, mint a papoknak szolgái.“

De azért nem voltak mindig azok alávetve; ugyanis a törzseknek főcsaládjai, fölkelvén ellenök, részben azoknak igáját lerázták, s független katonai aristocratiát alapitottak. Gallia ekkor hasonló látványt nyujtott, mint az ujabbkori Europa a feudalismus korában, vagy-is inkább mint Irland és Scotia a clan főnökök autocratiája alatt; az erőszak és a fejetlenség határtalan, de csak ideiglenes uralomra kapott a második század közepétől kezdve a harmadik század közepéig. Ekkor a végtelenig tartó belharczok által szétszaggatva, külháborut nem viselhettek; minden kis főnök korlátlan ur volt az ő tartományában, s csak a nagyobb szám erejének engedett; ekkor hóditó és pusztitó szövetségbe egyesültek; rövid évek alatt a fegyver monarchiákat alapitott, de még rövidebb idő alatt a fegyver ismét szétbontá azokat. Ekképen tehát az arverni királyok rövid idő alatt egész déli Gallia uraivá váltak a Közép-tengertől az Oceanig [1]; ekképen a bellovacumi és atrebati királyok fölváltva pusztiták Belgiumot; Divitiacus a suessonok királya nem csak Belgiumot igázta le, hanem Britanniát is megnyitotta a belgák betöréseinek, s annak egész keleti partját meghóditotta [2].

Mindazáltal a papok nem veszték el minden hatalmukat e forradalom által; megtartva egész befolyásukat, mint vallási és tudós osztály, megtartva még a polgári kiváltságok egy részét, még igen jelentékeny osztályt képeztek: ki voltak véve az adók és a hadi szolgálat alól, vezérelték a nevelést, s szintugy a polgári, mint büntető törvényeket alkalmazták. Azonban a hajótörésből megmentett eme szabadalmak majdnem kizárólag a rend főosztályának kiváltságai maradtak, azon szemlélődő druidák osztályának, kik elkülönözve a társadalomtól magányban éltek; az ovatusok és bardok más két osztályát érte a nagyszerü csapás, s azonnal mély elaljasodásnak jeleit mutaták. Az ovatusok egyszerü jósokká váltak a hadsereg mellett, s ha szabad e kifejezést használnom, a törzsfőnökök és a királyok alamizsnásai lettek. Ennél még nagyobb változáson ment át a bardok tiszte, kik

---

[1] **Strabo**, lib. IV. pag. 196.

[2] **Caesar**, *Bell. gall.* lib. II.

hitelök csökkentével minden személyes méltóságukat elveszték. Nem voltak ők többé azon költők, kik az istenségtől ihletve, énekökkel megszünteték a fegyverzörgést, s a dicséretek és megrovások igazságos osztói voltak. A dolgok uj állapotában a bardok a nagyoknak udvaronczai, tányérnyalók [1]) levének, miként az idegenek őket nevezték, s kötelességből magasztalták uraikat, és zsoldért gunyolták, s rágalmazták azoknak ellenségeit.

A következő vonásból könnyü megismerni: rövid idő alatt menynyire elváltoztatá az ő szolgai állapotuk a tudománynak ama nemes szolgáit. Az arvernek egyik királya, a hires Luern, kinek bőkezüségéről és költséges lakomáiról fönebb szólottunk, nagyszámu dijazott bardokat tartott udvarában; egy fényes ünnepély alkalmával egyik közülök későn érkezett az ebédhez, midőn már fölszedték az asztalt, s Luern, kocsijába lépett. Hogy a mulasztás fájdalmát magába fojtsa a költő, kezébe vette rottáját, s buskomoly hangon hirdette urának nagylelküségét s fényes lakomáit, azután a szegény bardnak szerencsétlen sorsát panaszolta, ki olly későn érkezett [2]), s dalolva futott a királyi kocsi után. Versei megtetszettek az uralkodónak, ki vigasztalásul aranynyal telt erszényt vetett neki. A bard lehajolván, fölveszi azt; s ujra énekéhez fogván, örvendező hangon fejezi ki megelégedését: „Oh király! (kiált föl a költő hálája ittasságában) az arany sarjadzik szekered kerekei alatt, s a te lábaid alatt a boldogság forrását nyitod meg a halandóknak“ [3]).

Daczára a sajátképi druidák számára fenmaradt kiváltságoknak, a két alsóbb osztálynak elaljasodása fölbontva a társulat testét, a theocratia föléledésének minden reményét elvevé, S nyomról nyomra, a mint a dolgok uj rende megszilárdult, haladott a miveltség, s más tartományokból érkezett világosság eloszlatá a tudatlanság homályát, mellyben a papság tartotta Galliát; némi kiváltságok elvétettek tőlök, s a politikai hatalom mindinkább megszoritotta azoknak polgári felsőbbségét. Ezen küzdelem és hanyatlás által a druidák tudománya és tanulmányai is szenvedtek; a szent hivatásra szánt ifjaknak lassankint Britanniába kellett vonulniok, ha szilárdabb oktatásra szert tenni, s a

---

[1]) Οὓς καλοῦσι παρασίτους. . . . τὰ ακούσματα αυτῶν εισὶν οἱ καλούμενοι βάρδοι. *Posid.* ap. **Athen.** lib. VI. cap. 13.

[2]) Ἑαυτὸν δ' ὑποθρήνειν ὅτι ὑστέρηκε. *Posid.* ap. **Athen.** lib. IV. cap. 13.

[3]) Ανελόμενον δ'εκεῖνον πάλιν ὑμνεῖν λέγοντα, διὸ καὶ τὰ ἴχνη τῆς γῆς ἐφ' ἧς αρματηλάτει, κρυσὸν καὶ εὐεργεσίας ανθρώποις φέρει. *Posid.* ap. **Athen.** lib. IV. cap. 13.

druidák alkotmányát és hatalmát megismerni akarták, mellynek Gallia most már csak árnyékát és emlékét mutatta [1]).

Az aristocrata forradalom hasznára vált Galliának az által, hogy sokkal üdvösebb forradalomnak fejlesztő csiráját. A városok növekedtével és szaporodtával külön nép támadott, melly a függetlenséget nem csak ismerte, de akarta is; s az aristocrata főnökök egyenetlenségei által gyámolittatva, lassankint aztmeg is szerezte magának. A városokban uj elem és uj kormányforma támadott; a nép által történt a választás, nem pedig örökös jognál fogva; a korlátlan királyok és főnökök elhajtattak, s a hatalom szabadon választott tisztviselőkre bizatott. Azonban az örökös aristocratia nem hagyá kifosztatni magát ellentállás nélkül: a falusi néptől gyámolittatva, hosszantartó háborut viselt a városokkal változó szerencsével, először kiváltságainak védelme, utóbb pedig azoknak visszaszerzése végett. E küzdelemnek a városok a lelkesedésöknek megfelelő kitartással állottak ellent.

A városok diadalát kétségkivül nagyon előmozditá a kezdetben általuk választott alkotmány. Részint a régi társadalmi állapot szokásainál, részint annál fogva, hogy a jól fegyelmezett ellenségnek hasonlag fegyelmezett erőt állithassanak ellenébe; a városi lakosság szintén törzsekre oszlott, s képzelt védenez- osztályokat képezett szabadon választott pártfogók alatt. A gyengék, szegények, kézmüvesek egész éltökre örömest és önként csatlakoztak a hatalmas emberekhez ugyanazon föltételek alatt, mint a falusi védenczek szükségképen kapcsolva valának a kerület örökös főnökéhez [2]). Lényegre nézve azonban a védenczség e két neme nagyon is különbözött egymástól. A városi védencz-állapot személyes dolog levén, sem a családot nem kötelezte, sem a védnök fiának jogot nem kölcsönzött, sem a védencz gyermekeire kötelességet nem rótt; a védnök halála után a védenczek szabadok lettek, vagy tetszésök szerint másnak védnöksége alá adták magukat. Valamint tehát a védenczek nagy száma, igen nagy érdemre mutatván, utat nyitott a városnak legfőbb hivatalaira [3]): a védnökök érdeke hozta magával, hogy jól bánjanak véden-

---

[1]) Et nunc qui diligentius eam rem (disciplinam) cognoscere volunt, plerumque illo (in Britanniam) discendi causa proficiscuntur. **Caes.** *Bell. gall.* lib. VI. cap. 13.

[2]) In hoc eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. **Caes.** loc. cit. — Ambacti, clientesque. U. a., cap. 15.

[3]) Plurimos circum se ambactos, clientesque habent; hanc unam gratiam potentiamque noverunt. **Caes**, lib. VI. cap. 15. — Factionum principes sunt, qui

czeikkel, s akár egyesek, akár a kormány faggatásai ellenében védjék azokat. Ha a védnök az övéit elnyomatni, vagy faggatni engedte volna, elveszté minden befolyását az államban, s tekintélye azonnal elenyészett [1]). Ezen intézmény, melly olly nagy hasznot hozott a harczban, mert egyesitette az erőket, a győzelem után bajt is okozott. Igen gyakran, miként azt mindenki előreláthatja, s a történet ezután igazolni fogja, a szabadság épen az által lőn veszélyeztetve, a minek az ő fentartására kellett volna szolgálni. A papság sem közönyös, sem tétlen nem maradt ezen forradalomban, melly régi tekintélyének egy részét visszaadhatá, vagy legalább ellenségein bosszut állhatott. Ő megelégedettnek mondhatá magát, hogy olly sikeresen támogatá sok városban a nép ügyét; minthogy némelly alkotmányok a papokat is fölvették a hatalom körébe kisebb, vagy nagyobb kiváltságokkal.

A népforradalomból kiemelkedett alkotmányok nem birtak mind ugyanazon jelleggel; a végtelenig különbözvén a különféle városokban a helybeli külön körülmények szerint, csak is kezdetben valának hasonlók, valamennyi, kivétel nélkül a szabad választás jogán alapulván. Daczára azonban a formakülönbségnek, mindannyit három főosztályba sorozhatjuk:

I. A főrendi [2]) és papi vegyes kormány, tanácsot képezve, melly birót vagy vergobretet [3]) rendelt, élethaláljoggal minden polgár fölött [4]). Ezen borzasztó dictatura ellensulyozására, a vergobret tiszte csak egy évig tartott [5]); a város határain kivül nem mehetett; családjában egy más élő vergobret nem lehetett; semmiféle rokona nem ülhetett a tanácsban, mig ő a hivatalt viselte [6]); végre a fontosabb körülményekben a nép nevezett ki hadi főnököt, az övénél nem kisebb hatalommal. Ebből állott az aeduok alkotmánya [7]).

II. Az előkelők kormánya, kik főtanácsot képeztek, vagy

summam auctoritatem eorum judicio habere existimantur, quorum ad arbitrium, judiciumque summa omnium rerum, consiliorumque redeat. U. o. cap. 2.

[1]) Ugyanaz, u. o.

[2]) Principes, potentiores, nobiles, optimates, equites.

[3]) Ver-go-breith (gaël) ‚törvényszolgáltató.' Vergobretum appellant. **Caes.** *Bell. gall.* lib. I. cap. 16.

[4]) Vitae necisque in suos habet potestatem. **Caes.** loc. cit.

[5]) Creatur annuus. Ugyanaz, u. o.

[6]) Excedere ex finibus non liceret. . . duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari (leges) vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent. **Caes.** u. o. lib. VII. c. 33.

[7]) **Caes.** u. o. átalában.

polgári és katonai főnököket választottak, bizonyos időre, vagy élethossziglan [1]).

III. Tiszta népkormány, hol az egyesült nép nevezett tanácsot, vagy tisztviselőket és királyt, s hol, miként egyike ezen kis népszerü királyoknak mondotta, a néptömeg annyi hatalmat tartott fön magának a főnök, mint a mennyivel ez bir a néptömeg irányában [2]).

Nem lehet pontosan meghatározni az időkort, mikor ment légyen végbe Galliának minden városában e nagyszerü változás; azt azonban tudjuk, miként a mozgalom a keleti és déli népektől indult ki, s hogy már az első század közepén bejárta egész Galliát, jóllehet nem mindenütt egyforma sikerrel. Egyedül csak az arvernek nemzetéről tudunk emliteni két határozott időszakot. 221-ik évben a mi időszámitásunk előtt egy királyi eredetü király által kormányoztaték; a 60-ik év táján az arverni nép és tisztviselők máglyára itéltek egy lovagot, ki megtámadta a közszabadságot, s a királyoknak számüzött és utált kormányát akarta ismét lábra állitani.

Az egyesülés szelleme volt Gallia egész politikai rendszerének alapja. Valamint az egyes védenczek összegyültek egy védnök alatt, szintugy némelly apróbb államok egy hatalmasabb államnak pártfogása alá helyezvén magukat, annak védenczeivé váltak; az egyenlően hatalmas államok pedig szövetséget kötöttek egymás közt. Szövetségi törvényeik változhatlanok s átalánosan elismerve valának; ezen törvények által szabályoztattak meg a kölcsönös szolgálatok, s határoztattak meg a jogok és kötelességek.

Ha valamelly nép fegyverrel hódittatott meg, alattvaló lett belőle, s mint illyen a hóditó nép határai közé foglaltatott; adót fizetett neki, törvényt fogadott el tőle, s hüségének bebizonyitására örökös tuszokat adott.

Az alattvalónak állapotánál jobb sorsa volt a védenczneк. A védencz nép elismerte ugyanannak kormányát, a melly népet pártfogójának választott; egyedül annak engedelmével használta a fegyvert; annak barátjai, vagy ellenségei az övéi is voltak. Viszont ő teljes oltalmat követelt külre, és a beligazgatásban számos engedményeket. A védenczség kötelékei nem voltak föloldhatlanok, s a védencz államok helyes okoknál fogva elszakadhattak a nagyon gyenge, vagy

[1]) Ugyanaz, u. o.

[2]) Sua esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. **Caes.** u. o. lib. V. cap. 27.

nagyon is zsarnok pártfogótól; s midőn ezen elszakadások megszaporodtak, Galliának politikai egyensulya is fölforgattaték.

Két egyformán hatalmas s a szövetségi hierarchia egyenlő fokán álló nép néha közös érdekkel, törvényekkel és kormánynyal birt; a szertartásos kifejezés szerint testvérekké váltak [1]); a mi a legbensőbb s legszentebb szövetségre mutatott. Csupán csak a legfontosabb okok igazolhaták a szakadást az illy államok közt; de bár menynyire ellenkeztek is a vélemények, a polgárháboruk szenvedélyei közt soha nem feledkeztek meg arról, hogy szent kötelékekkel valának egymáshoz csatolva, s a testvér nevezetet kicserélték egymással [2]).

Az apróbb szövetségek többnyire egyszerü véd-és dacszövetséget kötöttek egymással.

Bizonyos időközökben minden szövetség városai képviselőket küldöttek egy külön gyülekezetre, melly a szövetség érdekeivel foglalkozott. Egész Galliának közgyülése csak némelly körülményekben tartaték, s minden városnak, kivétel nélkül, el kelle küldeni képviselőit. Az illy gyülekezetben megjelent minden tag esküvel kötelezte magát a legmélyebb titoktartásra az előfordult tárgyak fölött; s jaj volt a fecsegőnek, vagy az árulónak.

Némelly városokban a tisztviselők szigoru rendszabályok által nyomták el a hamis, vagy oktalanul költött hireket, mellyek a néptömeget fölizgathatták volna. Minden utas, vagy idegen, ki máshonnan fontos hireket hozott a városba, köteles volt azokat mindenek előtt a tisztviselőknek följelenteni; s ha ezek a titoktartást szükségesnek találták, kemény büntetések alatt azt rájok parancsolták [3]).

Az annyi érdek és szenvedélyek által zaklatott társadalom keblében, hol a legkisebb esemény is néha nagy fontosságra vergődött, a közlekedésnek szintolly eszélyes, mint gyors módja találtatott föl. A szántóföldeken dolgozó falusi lakosok egymásnak átkiáltozták a hireket, s igy szállott az faluról falura, városról városra a hangnak gyorsaságával [4]). A mi a carnutok földén Genabban napkeltével történt a

---

[1]) ‚Fratres consangvinei.' Ugyanaz, u. o. lib. II.

[2]) **Caes.** *Bell. gall.* átalában.

[3]) Ugyanaz, u. o.

[4]) ‚Ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant, hunc alii deinceps excipiunt, et proximi tradunt.' U. a. lib. VII. cap. 5.

legrövidebb napon, mielőtt az éjjeli első vigilia letelt volna, már az arvernek határain, 160 mérföldnyi távolságban tudva lehetett [1]).

(C) 197-dik laphoz.

Pompejus jellemzése.

Nem ismerek prózaibb jellemet Pompejusénál. Először is atyja, Strabo vezérlete alatt harczolt, s szép tehetségei által bókokat aratott. Syllának némi szolgálatokat tett, elszélesztvén, a sajátjából fizetett csapatokkal, Cinna és Carbo seregeinek maradványait, kik már gyakran vereséget szenvedtek, s kiket Sylla érkeztének puszta hire is megszalasztott volna; s kárpótlásul Syllától bókokat nyert, ki is az ifjunak eléje sietvén, őt imperator névvel üdvözlé. Sylla azonban már az első találkozásnál kiismervén emberét, annál inkább hizelgett neki, mivel belátta, hogy tőle nincsen mit tartania. Pompejust mérték fölött emelte mindazon tekintélyes romaiak, vagy olaszok ügye, kik Sylla táborába gyülekeztek minden oldalról, midőn még Marius párthivei léteztek. Mig ezek Marius legyőzőjének csupán csak személyöket és engedelmességöket ajánlották föl: Pompejus tulságos alávetéssel jól rendezett harczos férfiaknak kis testületét mutatta be, kiket Sylla nem győzött eléggé csudálni. Pompejusnak egész katonai története e szavakba szorítható: tulságos dicséretek könnyü vállalatokért. Pompejus maga magát azon tulságos dicséretek után itélte meg, mellyek rá pazaroltattak; s számos körülményekben a habozás bizonyos nemével cselekedett, a mit nagyon is könnyü győzelmeinek öntudata támasztott benne. Pompejus külsőleg sokat mutató férfiu volt; termetére szép, magaviseletében higgadt és komoly, bizonyos fensőbbséggel fölruházva: minek következtében igen alkalmas volt arra, hogy szerepeljen a pompák alkalmával, ugy annyira, hogy hizelgői igen nagy hasonlatosságot találtak közte és Sándor között, s ő örömest türte, hogy ha ezen névvel megtiszteltették. Ő azon nagyravágyók sorába tartozott, kik csak a nagyság- és pompáért tudtak hevülni. Midőn hivatalt nem viselt, a helyett, hogy igyekezett volna szükségessé tenni magát, észtehetségei és ismeretei által, eljárni a forumra, vádolni és védelmezni, miként azt korának minden neveze-

[1]) ‚Quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam, in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium est millium circiter CLX.' U. o.

tesebb férfia tevé, kerülte a törvényszékeket és gyülekezeteket, nem akarván alávetni eszméit, sem kitenni személyét a nyilvánosságnak; szerette elkülönözni magát bizonyos fenséges magányban, mint a köztársaságnak védistene, kit minden nagyobb veszély alkalmával főnöknek szokás tenni; a hódolatokat, mint neki köteles adót fogadta; politika barátjait nem is mint magasztos helyzetének ápolóit tekintette, kik azon mértékben hizelegtek neki, a mint valamit várhattak tőle, hanem mint védenczeket, kik barátsága fejében szerették őt, s dicsőségének árnyékában vonták meg magukat. Midőn a romaiakat jelenlétével megtisztelte, a mit ritkán tett, nehogy pazarul bánjék maga magával, nagyszerü látvány volt a népre nézve a kisérőknek hosszu sorozata, kik lecticáját környezék; fütyültek, és tapsoltak neki: kifütyölték ezen embernek királyi pompáját, kiben nem volt elegendő erő királylyá fölvetni magát; tapsoltak a megvetésnek, mellyet a senatus és a nemesség a nagyságnak eme fitogtatására magában érzett.

A diadalmenet napja Pompejusnak dicsősége volt. Mithridates fölött nyert könnyü győzelmei s azon futkosás után keleten, minek következtében Lucullus azon szavakra fakadt, miszerint Pompejus erőtlen szivü madár, ki egy más által földre sujtott tetemeket fölfalja, s a mások által kezdett harczoknak maradványait szétszórja, két napig huzta ki Pompejus diadalmenetét; s még eddig a diadaltülő soha nem mutatta föl olly hosszu sorozatát a föliratoknak, mellyek a meghóditott tartományok neveivel ékeskedtek. E föliratoknak szaporitása végett olly tartományokba hatolt Pompejus, hol a nép már meg vala hóditva, vagy nem volt elegendő ereje az ellentállásra. Némelly kerületek nevei Ásiában, mellyeket Pompejus tartományokká alakitott át, s némelly törzsek nevei, mellyekből mindannyi népeket csinált, fordultak elő a hóditások jegyzékén. Még ott is, hol ellenállás hiányában lelkiismeret szerint foglyokat nem szedhetett, összegyüjté az érdekes tárgyakat, hadi öltönyöket, butorokat, s békés szellemü benszülöttek által helyettesitteté a foglyoknak személyét. Láthatók voltak az ő diadalmenetén kristály- edénydarabok, aranylemezek, egy aranyhegy dámvadak- és oroszlánokkal, s az ő saját szobra kirakva gyöngyökkel.

Megelőzve képek, rajzok s arczképe, követve a fogoly fejedelmek s az általa részint valóban, részint csempészve meghóditott tartományok által, diadalától egészen ittas lett; nem azon tiszteletnél fogva, mellyet a közönség mutatott irányában, hanem azon kielégitő érzet következtében, hogy a diadalkocsiról nézheti a rémitő néptöme-

get, melly annál inkább tapsolt neki, mennél kevesebbet félt tőle. Nem is a romaiaknak szánta ő ezen látványt, hanem maga magának; diadalt ünnepelt szintén, miként Nero bohóczkodott, saját kedvtöltésére; nem kivánt többet azon napon, midőn minden lehetett; s miután a hiuságnak a magáét megadta, nem maradt semmije, mit a jövőnek adjon. Saját diadalmenetének szertartásait ő maga rendezte, s tactikája a diadalmeneti ünnepek tekintetében nagyon hasonlitott a csatákban követett tactikájához, csak hogy ügyesebb volt az ünnepély, mint sem a harcz elrendezésében.

Leszállva a diadalkocsiról, ujra föltámadt benne a nagyravágyás; az uralomra vágyott, de nem merte azt megragadni; nem akarta behelyezni magát a hatalomba, de másokat sem türhetett azon a polczon; azt ohajtá, miként egy napon zenészek és a papi collegium kiséretében ünnepélyesen adják tudtára, hogy Roma, megittasodva dicsőségétől, önkényt karjaiba veti magát. Ezen ál nagy férfiu nem akarta belátni, hogy a nemzetek csak annak adják meg magukat, ki őket megtudja hóditani; hogy nem találkozik olly elaljasodott nép, melly, mint valami kéjhölgy kinálja magát; s hogy midőn valamelly köztársaság annyira elfajult, miként csak zsarnokság tarthatja fen benne az életet, szükség, miszerint azon ember, ki a főhatalomra törekszik, legalább egy csapással azt elfoglalni látszassék, s kimélje meg a köztársaságot a szégyentől, hogy önkényt meghajolt neki. Pompejus csak a rendkivüli tiszteletadásban szemlélte a hatalmat, jóllehet olly országban élt, hol az egyszerü tribun néha a nemzetnek vezetője volt; azonban szüksége volt arra, hogy többnek látszassék, mint a mi ő valóban; s nem volt annyira veszélyes a szabadságra nézve, midőn a méltóság tetőpontjára állittatott, mint ha a magány életbe tért volna vissza, minthogy akkor ugyanazon eszközökkel hajhászta a tisztelteltetést, mellyekkel a hatalmat szokás hajhászni; de a melly eszközök mindig veszélyesek a szabadságra nézve. Mint dictator kevesebb félelmet gerjesztett, mint ha egyszerü polgár lett volna; mert fölruházva a dictatorsággal, sokkal mérsékeltebb volt, mint bármelly egyéb állásban, s attól megfosztva zavarokba bonyolitotta az államot, mintha valamelly nagyobb dologra törekedett volna.

Ebből állott az ő belpolitikája: mindent akarni és semmit nem merni; a mi még nem teszi azt, mintha Pompejus soha nem követett volna el erőszakot, sőt kevés ember követett el többet s ügyetlenebbül. Megtörtént vele, hogy egy választásból vérfoltos togával ment haza, s neje idétlent szült a vér láttára, mellyet tőle eredettnek vélt. Az ő

tetteit nem annyira erőszaknak, mint inkább nyilvános visszatorlásnak lehetne nevezni; s az ő viselete sem zsarnokra, sem polgárra nem mutatott. Orgyilkolásokat követett el, vagy engedett elkövettetni, hogy a második polczot foglalja el; s midőn vérontás nélkül az elsőre emelkedhetett volna, nem volt ahhoz benne elegendő bátorság.

Pompejus az ő szolgálatában, sőt zsoldjában is emissariusokat tartott, kik őt mérték fölött magasztalták; s midőn magányában tartózkodott, kettős buzgalommal müködtek mellette, mintha ő távollétében is jelen lenni látszatnék. Bizonyos neme volt ez a kikürtölésnek, mellyel Pompejus az ő leczkéjét dictálta, s melly nem engedé, hogy csak egy perczre is elfeledtessék. Ezen emissariusokon kivül számos barátjai voltak még Pompejusnak, kiknek föladata volt méltóságokat hajhászni számára, s rendkivüli küldetéseket eszközölni neki, mellyeket azonban maga részéről mindig visszautasitott, valahányszor a terv nem sikerült. Minden fontosabb eseményre, ha tudnillik háboru tört ki a birodalom beljében, vagy annak határain, ha a rend megzavartatott Romában, a fizetett magasztalók s tulbuzgó védenczek eme rajа Pompejust mutatá be a népnek és a tanácsnak, mint azon egyetlen embert, ki elháritani képes a bajt, vagy a köztársaság javára fordithatja a dolgokat. Pompejus, ki elzárkózva kertjeiben minden müködésről értesült, s annak szálait igazgatta, ha látta, hogy az ajánlat kedves a nép előtt, kilépett az ő szentélyéből, s jelenlétével támogatta az ügyet, melly már közmegegyezést látszott kivivni; de ha észrevette, hogy a nép ellenkezést tanusit, emissariusainak egy része által, kiknek különös föladatuk volt meghazudtolni a többieket, azon hirt terjeszteté, miként soha sem jutott eszébe olly nagy fokra csigázni követeléseit. Tizszer jutott ő illy helyzetbe a jobb fajta embereknek nagy botrányára, kik utálták azon embert, kinek elegendő hatalma volt fenyegetni a szabadságot, de nem volt elég bátorsága megsemmisiteni azt.

Mig ő Ásiában táborozott, barátja, egy tribun azon inditványt tevé, miszerint Pompejus hivassék vissza seregével együtt visszaállitására az alkotmánynak, melly Catilina büntársainak törvénytelen meggyilkolása által sértetett meg. Ezen egy izben bizonyos félelmet terjesztett maga körül. Dicsőséget aratott a tengeri rablók elleni harczban, bejárta Ásiát hóditva, a városokat föladásra kényszeritette, s a végső ellentállást is elnyomta. Mithridates, a köztársaságnak egyetlen tekintélyesebb ellensége, első izben Pompejus által megveretve, balsorsát tul nem élte. Azonkivül még hatalmas seregnek élén

állott, mellyet ő Ásiának zsákmányaival gazdagitott. Az ő állását tehát Sylláéval hasonlitották egybe, és sokan attól tartottak, hogy majd kedve jön teljesedésbe venni a hasonlatot, mellyet a sorsnak közte és ama nagy férfiu közt fölállitani tetszett. Látva, hogy hatalma azéhoz hasonló, szintolly vállalkozó szellemet gyanitottak benne. Megvolt ugyan mindkét részről a hadsereg és győzelem, de nem volt ugyanazon tehetség. Mig Roma Pompejustól rettegett, és mig az ő emissariusai az ő személyes elleneiket fenyegették, s azon bátorságra támaszkodtak, mellyel nem birtak: a tribun, ki maga részére a dictatorságot kérte, s ki Ásiában őt fölkereste, nem kimélte a figyelmeztetést és a tanácsokat, hogy őt Sylla- és legióinak követésére buzditsa föl. Pompejus sem igennel, sem tagadólag nem felelt; mindazáltal serege élén Olaszországnak tartott, két dolgot remélve: vagy azt, hogy futárok által küldi meg neki Roma a rendeletet, melly őt dictatorrá nevezze; vagy pedig, ha szerencséje a romaiakba félelmet öntött, ennek az leszen vége, hogy ő nem fog többé Romától félni. Nagyon hasonlitott ő azon nyegle emberhez, ki nem tartja ugyan magát ihletettnek, azonban látva azt, hogy a néptömeg őt ollyannak tartja, végre maga is elhiszi, hogy valóban felsőbb ihletséggel bir. Brundusiumba érkezve, elbocsátá seregét, s diadalmenetének napjára Romába rendelte azt. Mint egyszerü proconsul a városhoz közeledvén, s büszkének érezve magát, hogy a köztársaságnak szabadságát, miután előbb azt megreszketteté, biztositható, annál nagyobb lelkesedéssel fogadtaték ottan, minél nagyobb volt az öröm, hogy most már csak tömjénezni kell annak, kiről azt hitték, hogy rettegni kell tőle, s ünnepelni a bálványt, a helyett, hogy hizelegnének a zsarnoknak. Pompejus hiusága a maga elemében volt, minthogy a megérkezés Sylla módjára zavarba hozta volna őt, s nem is tudott volna mit tenni a bitorlott dictatorsággal; ellenben a szerény és törvényes visszatérés nem csak érintetlenül hagyá az ő méltóságát, hanem még azon érdemmel is tetézte őt, hogy a törvényeket tiszteletben tartja, holott azokat meg is szeghette volna.

Nagyobb kárt nem okozott senki a köztársaságnak, mint épen Pompejus; mert a köztársaságoknak nincsenek gonoszabb ellenségeik, mint azok, kik nem elégedve meg az alkotmány-adta hatalommal, nem merik magukat az alkotmány fölé emelni, s nem akarnak a törvény mellett maradni, sem attól eltérni, nem akarnak engedelmeskedni, sem pedig bitorolni. Sylla után nem lehetett már hősöket találni; mert

minden jelesebb egyén elhalt a polgárháboruk és külharczok alatt. A nagy férfiaknak eme hiánya szerencséje volt Pompejusnak. Dicsőséggel hamarább birt mint tehetséggel, befolyással hamarább mint érdemmel; a minek mindig be kellett állani a nagy kimerültség után, minőben akkor Roma sinlődött. Eme kora és könnyü dicsőség terhessé tette őt a köztársaságra nézve, mellynek az ő tehetségét meghaladó rendszeres és törvényszerü méltóságai mindig az ő dicsősége alattiaknak látszottak. Pompejus nagyravágyása nem az ő tehetségéhez volt mérve, mint inkább az ő hirnevéhez; s ugy tetszett, mintha mindig nem azt kérné, a mit megérdemlett, hanem azt, a mi őt illeti. Fondorkodásaival nagy bajt okozott az államnak; s minthogy annak urává magát fölvetni nem akarta, s azt sem türte meg, hogy valamelly polgár fölötte álljon, megtörtént egy izben, hogy a köztársaság tisztviselők és kormány nélkül maradott. E közben a tribunok, Pompejus párthivei népmozgalmat idéztek elő, vagy baljóslatot terjesztettek a választások fölfüggesztése végett; s igy telt le öt hónap, melly idő alatt sem consulok, sem törvényszékek nem voltak, mert Pompejus nem akarta, pótolni pedig azokat nem merte.

Egyébiránt a törvényszerüség hőse, kit Lucanus a hazai törvények képviselője gyanánt tüntet föl, gyakran azoknak legveszélyesebb s néha legerőszakosabb ellensége volt; az ő politikai és hadi vállalatait számtalan törvénytelenség szennyezte be. Miután kevéssel több mint husz éves korában azon tiszteletben részesült, hogy a törvények egyedül ő érette megsértettek, később erről megemlékezve, a dolgot hasznára fordità. Haza térve Afrikából, hol Sylla egy sereget bizott rá, a diadalmenetet sürgette némelly szerencsés csatározások következtében azon pártosokkal, kik csupán becsületérzésből maradtak még tovább is fölfegyverkezve. Minthogy a törvény a diadalmenetet csak olly hadvezérnek engedte, ki már praetor, vagy consul volt: Sylla a törvény pártján állott nem azon féltékenységből, mintha Pompejus babérjai zavarnák álmait, hanem a törvényesség tiszteletét szinlelve, mellyet ő mindannyiszor lábbal tiport, valahányszor érdeke ugy hozta magával. S Pompejus kérelmét sürgölve, No hát tartson diadalt! kiálta föl Sylla, ki sokkal csekélyebb bajt látott abban, ha megsértetik a törvény, mint ha Pompejus és az ő barátai szüntelen alkalmatlankodnak neki kérelmeikkel.

Pompejus diadalmenete épen ollyan törvénytelen volt, mint az első, s tartatott a spanyol háboru bevégeztével, mellyet lassan ugyan, de jó sikerrel vezérlett Metellus, s valójában Sertorius orgyilkosának,

Perpennának gyilka fejezett be. Ez alkalommal is csak Metellus fáradalmainak gyümölcsét szedte föl, s Perpenna bünét forditotta maga javára Pompejus. A törvények tilták a polgárháboruban nyert győzelem diadalünnepét; e mellett Pompejus még nem is érte el a törvényes kort, s még eddig sem quaestor, sem praetor vagy aedilis nem volt. S daczára ezen kettős törvénytelenségnek diadalt ünnepelt. Kérelmét azon különös indokolással támogatták barátjai, hogy már egyszer nagyszerü szolgálataiért fölmentetvén a törvényes kötelezettség alól, annál inkább föl kell őt menteni a még nagyobb szolgálatokért. Hogy müvöket megkoronázzák, megengedték neki, hogy a jelöltek jegyzékére irassa föl nevét, jóllehet a törvény által megkivánt hivatalok közül még egyet sem viselt.

A tengeri rablók elleni háboruban rá ruházott hatalom még veszélyesebb ujitás vala. Midőn a dolgok állapota rendkivüli hatalmat igényelt, az alkotmány dictator kinevezése által gondoskodott. Pompejus nem viselte e czimet, de lényegben még többet birt. Valójában a hatalom, mellyel fölruháztatott, s melly az ő rendelkezése alá olly nagy kiterjedésü szárazföldet és tengereket, olly hosszu időre adott, az államnak minden törvényeit fölülmulta. Pompejusnak joga volt elmozditani a tartományok minden tisztviselőjét és kormányzóját az ő hatalma alá bocsátott egész nagyszerü területen, melly magában foglalta Egyptomot, Spanyolországot, Syriát, Görögországot. Ezen nagyszerü uralomhoz járultak még Phrygia, Bithynia, Cappadocia és Pontus tartományok, ollyformán, hogy Pompejus egyuttal minden tengeri és szárazföldi háborunak vezetésével megbizatott, mellyekbe ekkor a köztársaság bonyolodva volt. S ha Pompejus Syllát nem utánozta, nyilván ezt azért tevé, mert Syllát magánál kevésbbé hatalmasnak tartotta, és igy lecereszkedni nem akart. Ha kevesebbet adtak volna neki, ő valaminek kiviteléről gondolkozott volna. Ez oknál fogva igen eszélyes politika lehetett hatalommal tetézni el a nagyravágyót, hogy ne kivánhasson hozzá semmit; minthogy a gyomrukat jól megtöltő egyének kevésbbé veszélyesek, mint azok, kik éheznek. Pompejus, az ismert világ három negyedének ura, annyi aranynyal és ezüsttel ellátva, mellynek felével meglehetett volna vásárolni a romai népet, a köztársaság minden tengeri és szárazföldi hadainak ura, sokkal távolabb állott attól, hogy király lehessen, mint Caesar, helytartó Galliában, s néhány legiók vezére, mellyek még a katonai mesterséget gyakorolták, miként a Scipiók korában, s csak azért álltak ki a sikra, hogy a köztársaság egyik határát megoltalmazzák. Talán ezen

eszme villant meg Cicero agyában, midőn fölhasználta egész befolyását, hogy Pompejus korlátlan hatalommal ruháztassék föl? Meglehet.

Egyébiránt igen nagy hiba volt Pompejus rendkivüli szerencséje s azon rossz, mit ő Romának okozott, és azon csorba, mellyet a régi köztársasági szabadságokon ejtett. Pompejus gyakran hibás eszközök, vagy erőszak által keritette meg a hatalmat; de talán gyakrabban nem is tett egyebet, mint hogy azt a nemzet kezéből elfogadta, melly azt minden megszoritás és föltétel nélkül ajánlotta neki, sőt minden törvényeknek, a szabadság emez őreinek letéteményesévé tette. A romai s átalában mindenszabad népnek csaknem közös hibája az, hogy a pillanatnyi tisztelet arányában, a haszonhoz képest, mellyet valakitől vár, vagy a veszélyek mértéke szerint, mellyekből önerejéből megszabadult, teszi le a hatalmat a politikai férfiak kezébe. Midőn valamelly egyéniséget szeretettel karol föl a nemzet, mellyet ő nagy veszélyből ránt ki, vagy jelentékeny szolgálattal támogat: ekkor a nemzet nem kér tőle számadást: hatalom, pénz, szabadság, minden az ő önkényére van bizva; s ha lemond is valamiről, ezt azért teszi, mert mérsékeltebb akar lenni az elfogadásban, mint a nemzet bőkezü az adakozásban. Ez oknál fogva majd valamennyi nagy férfiu veszélyére van a szabadságnak, a népeknek eme vak tetszvágya miatt, mellyek az ő hálajokban épen olly tulságosak, mint hálátlanságukban. De a mi még rosszabb, hogy a középszerü emberek, kik nagyoknak látszanak, mert apró körülmények emelték őket, s kik hevenyészett fontosságra tettek szert, épen ugy fenyegetik a népek szabadságát. Mennyi zsarnokot nem támasztott volna már ezen szerencsétlen hajlam, ha némelly emberek bátorsága arányban állott volna az ő kegyeltetésökkel, s ha szerencséjökhöz hasonló elhatározottsággal birtak volna! Gyakran nem uralkodik fölöttünk senki, mert nincs, a ki uralkodhatnék; az illy uralkodók olly ritka emberfajt képezvén, hogy még a szolgaságot leginkább ohajtó nemzetek sem találhatnak mindig maguknak kényurat. Nálunk is elég példája van ennek.

Romában a vélemények és pártok különös állapota volt oka annak, hogy a főhatalom, mellyel Pompejus több izben fölruháztaték, majd az egész nemzetnek, majd ismét csak az aristocratiának, vagy a népnek ballépését jelölte. Midőn a tanács, melly az aristocratiát képviselte, némelly tribunoktól, vagy némelly kebelbeli tagjaitól rettegett, kik dictatorságra vágytak: a népre támaszkodva, mindezen fenyegető követelések ellenébe egy jeles embert, többnyire harczi férfiut igyekeztek állitani, csak annyiban korlátolt hatalommal, a mennyiben ő

akarta, s olly szabad müködéssel, mellyet soha nem élvezett egészben; mert nem merte azt tenni, vagy nem volt rá szüksége. Eltünvén a veszély, selvettetvén, vagy leveretvén a követelések, mi maradott egyéb hátra, mint nyomasztó előzmények-, törvénysértéseknek vagy kijátszásoknak példái, az alkotmányba behozott s a jövőre nézve veszélyes hatalomtévedések; mindezeken fölül olly ember, ki azon öntudattal vonult vissza magányába, hogy egykor mindent tehetett volna; a nagyravágyás, mellynek nem igen volt kedve tisztelni a törvényeket, mellyek már egyszer föláldoztattak? Pompejus gyakran ép illy férfiu volt a tanácsra nézve, melly őt fék nélkül szabadon eresztette az ellenség ellen, kire féltékeny volt az aristocratia; s midőn ezen tulságos hatalomnak vége szakadt, izgalommal és fenyegetések közt tette le a tisztséget, annál kevésbbé viselhetvén el bukását, mennél magasabbról pottyant le. Néha kölcsön fejében a nép hizelgett Pompejusnak, hogy őt a tanács ellenébe állitsa: e czélra népszerü ünnepélyeket rendezett, virágokkal hintette be az utakat, hol elhaladnia kellett, a koronával közelitett fejéhez, hogy fölkeltse benne a vágyat a királyi méltóság után. S miután a nép egész megelégedéssel a senatust megrémitette, vagy hallgatásra birta, Pompejus olly módon tette le a hatalmat, mint valamelly zsákmányt, mellyet letenni kénytelen volt; gyakran, néhány hónap mulva egész tekintélyével s parancsoló magatartással minden számadás nélkül a nép ellen fordult. Mindezen gonosz előzmények a szabadságra háromlottak vissza, azonkivül a nép még el is vesztette jogát panaszkodni, Pompejusnak gőgös hatalma miatt, miután tulságos kegyeivel maga segitette őt arra. Végre megtörtént, hogy az egész nemzet, nép és a tanács vetette magát Pompejus karjai közé, miként a tengeri rablók elleni háboruban történt, midőn Roma csak annyit tartott vissza szabadságából, a mihez az nem akart, vagy nem mert nyulni. Puszta esetlegesség volt, hogy ha a mindenki által nagynak hirdetett ember, ki még azokat is megrémitette, kik őt veszélyesnek nem tartották, elhagyta szerencséjét, csalódva a dolgok értékén, s a nagyravágyást bátorságnak, a hirnevet hatalomnak lenni gondolván. Ezen körülmény nélkül Caesar csak második királya lett volna Romának, s természetes halállal mult volna ki.

Az elsőnél nem kisebb hibát követett el a romai nép, midőn Pompejus hadi érdemeit nagyitotta, s győzelmeinek olly jutalmakat szabott, mellyeket csak a tehetség vehetett volna igénybe. E hiba nagyon közös a szabad népekkel s mindenek fölött a pártokkal, mellyek

ott nagyobb számmal s jobban elkülönözve léteznek. A pártok valamelly ember képessége-, tehetsége- és politikai erényeinek mérveül soha nem szeretik tekinteni azon előny terjedelmét, mellyet azokból egy illy perczben vonnak. Ez oknál fogva a küzdelem alatt hősöket teremtenek, kik a küzdelem megszüntével csak terhökre válnak, s kik segitve őket, midőn legyőzve valának, mint győzők követeléseikkel nyugtalanitják őket. A népnek a senatus elleni, s a keblében létező pártoknak küzdelmeiben gyakran megtörtént, hogy valamelly középszerü szónok tulságig magasztaltatott olly beszédért, mellynek minden érdeme az volt, hogy hathatósan fejezte ki a pártnak szenvedélyeit, s kinek minden ékesenszólása a hallgatóknak zajos tapsaiban állott. Ha tehát ezen párt diadalmaskodott, a diadal napján telhetetlen nagyravágyással, s nem várva, hogy más jelölje ki neki illető részét, azt önmagától tevé, nagyszerüen fizetve meg középszerü tehetségeit, s már feledésbe ment szolgálatait. Minthogy azonban az ellenkezésben levő pártok csakhamar megunják azt, a kit szeretnek; s gyakran azon férfiu, kiről azt hitték, hogy őket szolgálta, valójában őket használta föl saját ügyeinek előmozditására: a tegnapi hőst ép olly eleven szinekkel becsmérelték, mint dicsérték azelőtt. Innen van a hálátlanság vádja, mellyet mindig kentek, s mai napig is kennek a pártokra; néha ugyan méltán, de többnyire méltatlanul; minthogy igen sok ember saját pártja ellen fordul, miután előbb annak fondorlatai által s gyakran vérének árán is fölemelkedett! Mindazáltal a hálátlanságnak ezen fölhányása, melly első tekintetre alaposnak látszik, méltatlanul illeti a pártokat a félénk és alázatos népeknél, mellyek a tömeget képezik, s mellyek a vélemény és népszerüség eme fordulataiban egy bálványnak egészen külső eseményét szemlélik, mellynek tegnap még tömjéneztek, de azt már holnap széttörik. Egyetlen eszköz volna elejét venni a csalódások- és szemrehányásoknak, tudnillik megszoritani jobban a viszonyokat barátjaikkal, midőn leginkább elégedettek; haszonra forditani például az ő szónokuknak beszédjét s hősüknek győzelmét, fentartva maguknak, hogy szemlélhessék a gyenge helyeket, a körülmény érdemeit, a csekély szerencse és az esetnek részleteit. Ekképen a zsákmány elosztásánál nem találkoznának tulterheltek, nagyravágyó hajlamuak, kik a jutalmat nem arra kivánják alapittatni, a mit valóban képviselnek, hanem arra, a mit megtörténni engedtek; nem az ő valódi érdemeikre, hanem a tekintélyre, melly nekik tulajdonittaték; egyébkint ha részökre rosszul ütne ki a viszontjutalom, nem csodálkoznának, sem bosszut nem éreznének magukban, s valamint ők visszatartók volnának az

elismerésben, szintugy a nemzet tömege előtt csekélyebb mértékben tetszenének hálátlanoknak.

A hibát, hogy Pompejus tettei a tulságig magasztaltatának, nem csak majd az egyik, majd a másik rész, vagy a nép, vagy a senatus, hanem az egész nemzet is, pedig több izben elkövette. Valljon Pompejus, valahányszor népszerüségét csökkenni érezte, miért szinlelt olly nagy fájdalmat; s elvonulva a közigazgatástól, miért zárkózott kertjeibe, ha csak azért nem, hogy megemlékezve a nemzet a neki engedélyezett diadalünnepélyekről, a bánatnak érzete hassa meg őt, s ragadja ki őt magányából, hogy a hálátlanság és következetlenség vádját magáról elhárithassa? Több izben mutatá eme hajlamot nagyobb leplezetlenséggel, sem hogy fel ne tennők róla; s ő egyike volt azon kevés számu politikusoknak, kik több izben megujithaták népszerüségöket éltöknek folyama alatt. Ezenkivül valamennyi párt azon oktalanságot követvén el, hogy őt mérték fölött bámulta, egyik a másiknak száját fogta be, kölcsönösen emlékeztetve egymást, hogy azon ember, ki ellen panaszkodnak, az ő emberök volt. Midőn az aristocratia Pompejust állitá a népmozgalmak ellenébe: „Ez a ti Pompejustok", mondák a zugolódó comitiumoknak. Midőn pedig a nép használta föl Pompejust: „Mit panaszkodtok?" mondák a senatusnak. „Nem feje-e ő a ti társaságtoknak s képviselője érdekeiteknek?" Ekképen tehát Pompejus a maga részéről minden pártra ránehezedett az ő tulcsigázott érdemeinek, hóditásokhoz hasonlitott könnyü békéltetéseinek, s tehetség gyanánt vett szerencséjének egész sulyával. E szerint a maga során minden párt kiszenvedett a hibáért, hogy mérték fölött emelte Pompejust; és minthogy senki sem rendelkezhetett azon tekintélyhez mérsékelt jutalmakról, mellyet olly oktalanul pazaroltak rá, a nemzetnek jövője lakolt mindezen hibáért, s minden következetlenségeért; s a köztársaság keblében, a hazai törvényeken fölül, vagy azokon kivül fönmaradt a roppant, határozatlan nagyravágyás, melly egy tábortól a másikhoz fordulva, látszólag a pártok fölött biráskodva, de valósággal azoknak kényétől függve, nem szolgált egyébre, mint hogy hasznára forditotta azoknak rosszlelkü követeléseit; a katonai dicsőség, mellynek nem levén bátorsága bitorlani, egyebet sem tudott, mint megrontani, melly a választó gyülésekbe behozta az erőszakos szokásokat, melly abbeli félelmében, hogy zsarnok lehet, csábitáshoz folyamodott, s a comitiumokban azért küzdött, hogy nevét lopva csempészsze a választói edénybe, tehetetlen levén Caesar módjára cselekedni, ki az edényt széttörte, a comitiumokat szét-

hajtá, s maga választotta meg magát azon méltóságra, mellyre szüksége volt.

Pompejus szép fölfogásssal, lelki tehetségekkel, nagy párttapasztalattal levén fölruházva, melly három dolog igen sokat nyom az emberek fölötti uralkodás mesterségében, hiányzott nála mégis a jellem, vagyis azon dolog, melly a többi tulajdonok hiányában egy maga is megadja az uralmat. Egyike volt ő a közönségesebb politikus férfiaknak, kik inkább félénkek, mint vállalkozók; nem élhetett tekintély és hatalom nélkül, de azt nem volt bátorsága maga számára megörökiteni; mindig többet ohajtott annál, mint a mit elnyerhetett, vagy akart volna elnyerni; eszköze volt azoknak, kiket ő vélt igazgathatni; fölhasználtatott azoktól, kiket maga részére vélt fölhasználtaknak; azok feje gyanánt tekintette magát, kiknek zászlója volt; gyenge és ingadozó vala; tulságos gőgjében azzal vigasztalta magát, hogy néha ő semmi; sokkal hiubb vala, mint nagyravágyó; minthogy csak középszerü szenvedélyek, rendes természeti szükségek levén sajátságai, nagyobb hajlammal birt a pompára, mint a pazarlásra, s minthogy számos tulajdonai nem elégittethettek ki a tetőpontra csigázott nagyravágyásnak erőszakos állapota és veszélyei által. Az ő felesége, vagyis inkább feleségei, mert, a mint mondják, négyszer vagy ötször vett nőt, barátjai, szabadosai azt tették vele, a mit akartak. A nagy Pompejus szerelmes volt, nem időtöltésből, nem is megpihenésből, miként azt némellyek cselekedni szokták, kik csak futtában szeretnek, csak az érzékek rövid, baromi élvezetére levén idejök; hanem a szerelemből nagyfontosságu dolgot csinált, s ugy tekinté azt, mint helyzetet, állapotot, s még saját nagyravágyásánál is nagyobb fontosságu dolgot. Megengedem, hogy ezen szerelem szabályszerü lehetett, hogy Pompejus hü férj volt, ugy annyira, hogy barátjai azt mondhassák felőle, miként ő még jobban szerették, mint a hogy ő szeretett. Ugyanis annyi erény volt benne, hogy bármennyire szerelmes volt is feleségeibe, elég óvatos vala arra nézve, hogy ollyannak ne tartassék, nem akarván tudatni a közönséggel, miszerint Pompejusnak valami más még kedvesebb, mint Pompejus. Eme tulságos hiuság érzékenyebbé tette őt a gunyok iránt, mert ha haragját nyilvánitandotta, ez által csak azt bizonyitotta volna, hogy sértve is lehetett; inkább egykedvünek, mint sértettnek mutatta magát, miként vele Pharsalusnál történt, midőn előkelőbb tisztjei gunyos megjegyzések által ösztönözték őt, hogy csatába bocsátkozzék Caesarral.

A mit továbbá Demetrius nevü szabadosának szemtelenségeiről

s a befolyásról mondanak, mellyet ez ember gyakorolt ő rá, majdnem hihetetlen dolog. Midőn Pompejus kitünő férfiakat hitt meg vendégségre, ő maga sitetett azoknak eléje; s mielőtt asztalhoz ülnének, valamennyinek megérkeztét bevárta. De az ő szabadosa, Demetrius, mindenek előtt oda ült, befödött fővel, szolgáltatott magának, Pompejusra bizván a szabados szerepét, ő maga pedig a goromba és szemtelen urnak szerepét viselte. Pompejus, ki a tengeri rablókat és Ásiát legyőzte, Romában igen egyszerü házban lakott, mig az ő szabadosa Olaszországnak legszebb villáiban pompázott. Az ásiai háboru folytán Cato, épen Antiochiába érkezve, két sor fehérbe öltözött ifjakat lát szemközt jönni, kiket virágkalappal födött szertartás-mester vezetett; s ő komolyan panaszkodva a fölött, hogy diadaljelenetet készitettek neki, a szertartás-mester az ő kiséretéhez közeledett, és milly nagy volt Catonak bámulása, midőn az a közelebb állóktól kérdezte: „hol hagyták Demetriust!“

Ezen tulságos jellemgyengeség volt oka, hogy Pompejus igen sok hibát követett el; s ezek közt a legnagyobbat, hogy előkészité Caesar számára a trónt. Caesar és Pompejus barátsága, midőn még fiatalok valának, lehet, hogy sem számitás, sem üzérkedés nem vala; mert Caesar becsülhette Pompejust, emez pedig nem tudhatá előre Caesarnak sorsát. De midőn Caesar consul lett, már akkor olly fenyegető állást vőn, miszerint Pompejust menteni nem lehet, hogy szándékát előmozditotta. Egyik is, másik is megtette a kisérletet, csakhogy Pompejus a maga nagyravágyásával, melly sem az alkotmány korlátai közt megmaradni, sem azokon tultenni nem tudott, — Caesar pedig rémületes szinleléssel, cynismussal határos ember-lenézéssel, s mindenek fölött a rendkivüli vállalatoknak mohó megragadásával, mellyek az alkotmányt számba sem véve, azt pusztán akadálynak tekintették. Már most, Pompejus, ki nem fél Caesartól negyven éves korában, holott Sylla félt tőle husz éves korában, s csak azért bocsátotta ki őt kezei közül, minthogy sokkal vénebbnek érezte magát, hogy sem az őt nyugtalanithatná, vagy talán azért, mert utódját gyanitotta ez ifjuban; Pompejus, ki Caesarral és Catoval szövetkezik, ki a régi köztársasági Romát megszomoritja az által, hogy a heves fiatal tribunnak részére áll; Pompejus, ki a korlátlan vezérlet után sovárgó Caesart az ő diadalainak roppant dicsfényével koszoruzza meg; Pompejus, a felséges Pompejus, ki a szónoklat dicsőségét megveté, Caesar által a szószékre állittatván, hogy az általa inditványozott telektörvények magasztalását hebegje

el ottan,s paizszsal és karddal fenyegesse mindazt, a ki Caesar rendeleteivel ellenkezni bátorkodnék; Pompejus végre, ki annyira csalódik, hogy Caesarnak előpostájává lesz, — nagy ember volt-e, vagy csak árnyéka a nagy férfiunak? Nézzük ellenben, minő ügyességet tanusit Caesar, midőn az ő magányos palotájából napfényre hozza a negyven éves dicsőséget, mellyet ő a comitiumok zajában magához ragadott, mellyet a forumnak egész népessége előtt kézzelfoghatóvá tett; s midőn a köztársaság legnagyobb egyéniségét arra készteti, hogy hive maradjon a szószéknek, s kirántatja vele a kardot Caesar ellenségei ellen. A kettő közül mellyik használta föl a másikat? Caesar, ki az iránt soha nem nyilatkozott. A kijátszott Pompejus vala, ki azon véleményben volt, hogy nem tett egyebet, mint hogy megijesztette a senatust, midőn Caesar szerencséjéhez a magáénak egész sulyát csatolta.

Nisard, *Études de moeurs et de critique sur les poétes de la décadence; Lucain.*

(D) 243-dik laphoz.

Miként tölté a magánpolgár a közéletben a napot.

A foglalkozás rendesen az erkölcsökhez alkalmazkodik, az erkölcsök pedig a vagyonhoz. Mindez az időhez képest változott a romaiaknál. A királyok alatt nagy középszerüségben, következőleg nagy egyszerüségben élt a nemzet, s az élet szükségei és a háboru veszélyei közt voltak megosztva gondjai 244 évnek folytán.

A consulok alatt, majdnem ugyanannyi éveken át, midőn a romaiak külharczokat még nem vivtak, belsőleg a háborunál is nagyobb baj gyötörte őket. Az uralkodási vágy a patriciusoknál, a függetlenség érzete a plebejusoknál örökös megoszlásban tartotta Romát, s több izben fölforgatással fenyegette az ujonnan keletkezett köztársaságot. Ugy látszék, mintha a senatus csak azért adta volna a consulokat, hogy a nép ellen tegyenek; a nép pedig azért választotta volna a tribunokat, hogy a senatussal ellenkezzenek.

A nyugalom időközeit egészen a földmivelésre szentelték, mellyel a sors, ugy látszék, az erkölcsök ártatlanságát s az élet kellemeit kapcsolta össze. Ekkor az állapot-különbség nem volt érezhető a foglalkozások különbsége által; a nagyok nem valának kevésbbé munkások az alsóbbaknál; s ezen két osztály, melly a városban nemesek és plebejusok czimével különbözött, a földeken teljesen egyesült a munkások neve alatt.

A könyvek telvék illynemü példákkal nem csak a köztársaság első korából, midőn megszokott dolog volt a consulokat és dictatorokat telkeiken keresni föl, hogy a szántásbeli szerény foglalkozástól a legiok fölötti parancsnokság tisztes méltóságára emeljék őket; de még azon virágzó századokban is, midőn Roma már Olaszországnak birtokában, a tengeren tul is kiterjeszté hatalmát. Nem szólok Quintius Cincinnatusról, kit telke mivelésében találtak azok, kik hirül vitték neki, hogy ő dictatornak kineveztetett; hanem fölhozom Curius Dentatust, Fabriciust, Atilius Serranust, Licinius Stolot, Catot a censort, s több másokat, kik jóval későbbi időkben kapták melléknevöket a földmivelő élet azon nemétől, mellyben szorgalmuk által leginkább kitüntek. Varro, Plinius, Plutarch s minden régi iró véleménye szerint innen neveztettek el az Asinius, Vitellius, Suillius, Porcius, Ovinius családok, mivel azoknak törzsfejei nagyon elhiresedtek az e nemü állatok tenyésztésében; mások pedig bizonyos főzelékek mivelése által tüntek ki, ugymint a Fabiusok, Pisok, Cicerok stb.

Mielőtt a földmivelési foglalkozás által becstelenitve érezték volna magukat, a becsülés, mellyben azok, kik a földmivelést üzték, állottak, olly soká tartott, hogy Cicero, a köztársaság vége felé, minden tartózkodás nélkül állitá, miszerint a jó emberek inkább ohajták, hogy a a mezei néptörzsek, mint sem a városi törzsek jegyzékébe irattassanak.

Végre a szokás, többnyire saját telkein tartózkodni, annyira állandó és egyforma volt, hogy a nevezet viatores tulajdonittatott bizonyos alsóbb rendü hivatalnokoknak, minthogy rendesen uton voltak figyelmeztetni a senatorokat, hogy ezen, vagy azon a napon rendkivüli gyülés fog tartatni, azon rendes gyüléseken kivül, melylyek havonkint rendesen kétszer tartattak, a kalendák és az idusok napján; s ez esetben nem volt szükség ujabb figyelmeztetésre.

Egyébiránt ha illyen volt a senatorok életmódja: mit gondoljunk azon polgárokról, kiknek fogalmuk sem volt a szépmüvészetekről, kik sem az ő tehetségeiket bölcsészettel nem mivelték, sem az ékesenszólással másokét nem kormányozták? Ezeknek több mint három negyede béke idején csak minden kilenczedik nap láttatott a városban; ide csak azért mentek be, hogy a foglalkozásukhoz szükséges tárgyakat beszerezzék, s megvizsgálják, valljon helyeseljék-e, vagy visszavessék az ujabb rendeleteket, mellyeket a tisztviselők a Capitoliumra kifüggesztettek, s béke idején három egymásra következő vásár-napon kihirdettek, mielőtt megerősités végett előterjesztenék

azokat. Ezt nevezték ők promulgare per trinum nundinum.

A néptribunok épen ezen vásár-napokon értekeztek a néppel a kormányügyekről és a szükséges változtatásokról; s épen az ő szónoklataik táplálták az egyenetlenséget az osztályok között, a mig csak a köztársaság tartott.

Ennyiből állott körülbelül a régi romaiaknak főfoglalkozása és szokásai, mielőtt e népet megrontotta volna a fényüzés, s a görög és ásiai puhaság. Miután ezekkel érintkezésbe jöttek, feledve régi elveiket, elfogadák a legyőzött népek szokásait, s alávetették magukat olly nép büneinek, mellyet ők birodalmuk alá hajtottak [1]).

Rövid idő alatt minden megváltozott; Romában eddig ismeretlen mesterségek tanitói tüntek föl, mellyeket jobb lett volna soha nem ismerni. Nagyságot és szabályszerüséget kerestek az épületekben, gazdagságot és csint az öltözékben, pazarlást és finomságot az étkezésben, változatosságot és különczködést a butorokban. Numa rendelete volt: Deos fruge colere et mola salsa supplicare; az isteneket sem szobrok, sem rajzok által nem ábrázolták, s csak 162 év mulva e fejedelem után kezdették azokat bizonyos alakban imádni [2]).

Magát, az intézményeiben és Numa törvényei által annyira szerény vallást magával sodorta az áradat, s szintugy szertartásaiban, valamint szolgáinak szervezésében gőgös lett [3]).

Lerontatván egyszer a régi fegyelem gátja, lehetetlen volt többé az erkölcsök hanyatlását visszatartani; mindennemü kihágásokba rohantak át azok, mellyek idővel még inkább növekedtek. Hiában igyekezett a censor helyreállitani az erkölcsöket, habár nem is a régi szigorral, legalább bizonyos türhető pontig; az ujabb tetszésvágy, kapcsolatban a gonosz példával, minden bölcs intézkedésen tul tett. Ekkor a rabszolgákra bizták mindazt, a mi fáradságos dolog volt Romában s azonkivül; csupán azt tartották meg maguknak, a mi tiszteletre méltó s kedves volt mindennemü hivatásban. Innen ered a városi és a mezei rabszolgáknak megkülönböztetése eddig ismeretlen nevek által, ugymint: „atrienses, amanuenses, mediastini, cubicularii, anteambulones, pedissequi, unguentarii, topiarii, statores, chironomontes, lecticarii, saltuarii, viridarii, agasones, opiliones stb. man-

[1]) **Tit. Liv.** lib. XLVIII. — **Plin.** lib. XXXIII. cap. 1: Asia primum devicta luxuriam misit in Italiam.

[2]) **Plut.** in *Numa*, **Dion. Hal.** és **Euseb. Caes.**

[3]) Ebben a hetruskok rontották meg a romaiakat. **Tertull.**

cipia urbana, mancipia rustica," — kik közül némellyek fényüzésre, némellyek szükségre szolgáltak. Innen származott az uraknak telhetetlen fukarsága is, kik nem birván mindig elegendő vagyonnal a tömérdek pazarlásra, mintegy kényszeritve voltak arra, hogy kifoszszák a szomszédokat, s nyilt rablást kövessenek el a romai népnek szövetségesein.

A romlottság, melly mindig a nagyok- és gazdagoknál kezdődött, csakhamar átment a népre. A munka szeretete csökkent, s a városias életmód nem vala egyéb, mint henyeségben élni. A napnak minden órái, mellyek azelőtt valamelly hasznos foglalkozásban teltek el, majdnem közönségesen a társadalmi illedékek és időtöltések, a nagyravágyás szülte mozgalmak s a természet kivánta nyugalom között valának megosztva. Lássuk tehát ezeknek fölosztását.

A romaiak 460 éven át nem ismerték egyéb részét a napnak, mint a reggelt, delet és estét. Még a XII táblás törvény is csak a nap keltéről és nyugtáról tesz emlitést; s csak néhány év mulva hirdette ki a consul szolgája fenszóval a delet. Plinius [1]) mondja, miszerint a legelső eszköz, mellyel a romaiak az órákat megkülönbözteték, napóra volt, mellyet a censor, L. Papirius Cursor állitott föl Quirinus templomának tornáczában, tiz évvel a tarentumi háboru előtt. M. Varro irataiból tudjuk, hogy a legelsőt, melly nyilvánosan a rostrumok mellett volt kitéve, s egy kis oszlopon állott, Siciliából hozta M. Valerius Messala Romának 477-ik évében. Bármilly tökéletlen volt is ezen napóra, 99 éven át használtatott, mig Q. Marcius Philippus, ki Paulus Aemiliussal volt censor, tökéletesebbet adott; s Plinius hozzá teszi, hogy minden censori tette közül ez által aratott magának legtöbb dicséretet.

Mivel azonban gyakran megtörtént, hogy a felhők, vagy ködök bizonytalanná tették az órát: Scipio Nasica, Romának 595-ik évében, clepsydrát állitott föl, s az órákat a viz lefolyása által különbözteté meg, miként ezt mai napig is teszszük homokkal. Napjában 12 órát számitottak, majd hosszabbakat, majd rövidebbeket az évszakok szerint. Az első hat óra tartott nap keltétől délig, a többi hat déltől éjig. S hogy minden családatya tudhassa az órát, majd minden háznak volt egy rabszolgája, kinek egyedüli foglalkozása volt az órára vigyázni. Athenaeus IX. könyvében világos szavakban mondja ezt, s őt ὡρολογήτης λαθαργυρος néven nevezi. Eustatius utolsó commentárjában az Ilias fölött ugyan e nevet adja neki. Plinius a VII. könyvben hirtelen haláról

[1]) Plin. lib. VII. cap. 60.

szólva, azt mondja, hogy bizonyos Babius, ki praetor vala Bithyniában, miután a rabszolgától az órát kérdezte volna: Cum a puero quaesisset horas, holtan rogyott a földre. S Martialis lib. X. ep. 62. egy alkalmatlankodónak mondja: „Horas quinque puer nondum tibi nunciat. Juvenalis az öregek siketvoltáról szólva:

. . . . . Clamore opus est, ut sentiat auris
Quem dicat venisse puer, quot nunciet horas.

Még csak azt kell tudni, hogy a romaiak, miként már őket leirtam, miképen használták rendesen ez órákat azon napokon, midőn sem ünnep, sem szünnap nem volt; sem gyülés, sem forum nem tartatott.

Mindenek előtt szükség tudnunk, hogy vannak különféle jellemek; hogy a hajlamok nagyon különböznek az embereknél; és hogy mindenkinek vannak nézetei, mellyek után szabályozza legalább is éltének felét:

Mille hominum species, et rerum discolor usus;
Velle suum cuique est, nec voto vivitur uno.

Ekképen tehát nem foglaljuk ez értekezésbe az ifjat, ki szabad fékre ereszti szenvedélyeit, sem az öreget, ki csupán nyavalyájával vesződik; nagyon bajos volna követni az elsőt kicsapongásaiban, a másodiktól pedig legfölebb némi panaszt hallanánk, mind ugyanazon hangon, s nem igen méltót arra, hogy vele foglalkozzunk. Azokról a férfiakról sem szólok, kik kerülve a polgári társaságot, miként Seneca mondja, lakaikba, mint valamelly sirba temetkeztek: „Qui sic in domo sunt tamquam in conditorio.“ Ez értekezés azokat illeti, kik a nyilvános és magán ember közt állva, részt vettek a közügyekben, a nélkül, hogy magukról lemondtak volna; kik megemlékeztek arról, miként ők polgárok, de egyuttal nem feledék, hogy ők emberek és családatyák; szóval: kik majd a senatusban, ha oda meghivattak, majd a forumon, vagy a Mars-mezőn, majd ismét házuk magányában alkalmazák a nap részeit az idő és hely szokásaihoz, a természet, köztársaság és barátjaik szükségeihez. „Privato vivendum est? mondja Seneca, sit orator; silentium indictum est? tacita advocatione cives juvet; periculosum ingressu forum est? in domibus, in spectaculis, in conviviis, bonum contubernalem, amicum fidelem, temperantem convivam agat; officia si civis omiserit, hominis exerceat.“

Ezek a napnak első óráját, midőn a nap fölkelt, a vallásnak legszigorubb kötelességeiben töltötték. Valóban, ha csupán az ész által vezérlett emberek a gyümölcsnek, gabonának és nyájnak zsengéjét

mindig bemutatták az ő isteneiknek: miért ne mutatnák be a gondolatok és tettek zsengéjét is?

A templomok akkor már mindenkinek nyitva valának, s gyakran még nap kelte előtt is az éberebbeknek, kik [1]) ottan égő fáklyákra találtak:

Mane salutatum concurritur, omnis adorat,
Prima salutantes atque altera distinet hora.

Azok, kik a templomokba nem mehettek, ezen kötelességet a házi oratoriumban végezték, hol a gazdagok áldozatokat s egyéb adományokat mutattak be, mig a szegények egyszerü üdvözlettel is beérték.

Mindemellett nincs mit bámulni azon, hogy mig az ő imádságuk olly röviden tartott, nekik egy órát, néha többet is kellett arra forditaniok. Ha nekik nem kellett volna egyebet kérni, mint józan értelmet és egészséget, miként Horácz és Propertius tevék:

Mens bona, fama, fides (Horat.);
Mens bona, si qua dea es, tua me in sacraria condo (Propert.);

s miként Juvenalis ajánlja utánok:

Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano:

a szertartás nem tartott volna nálok olly soká; azonban a valódi, vagy képzelt szükségek nagy része, s az istenek sokasága, kikhez minden szükségben külön folyamodni kellett, igen sok járkálásra kötelezte őket; a mitől mentek azok, kik lélekben és igazságban tudnak imádni [2]).

Augustus életirásában megjegyzi Svetonius, hogy midőn e fejedelemnek akár barátság kedvéért, akár vallásos indokból jókor reggel kellett fölkelni, azon házi emberének hajlokába ment aludni, ki legközelebb lakott a helyhez, hol a szertartás véghezviendő vala: „Matutina vigilia offendebatur; ac si vel officii, vel sacri causa maturius vigilandum esset, ne id contra commodum faceret, in proximo cujuscunque domesticorum coenaculo manebat.“

Horácz [3]) említést tesz azon könyörgésekről, mellyek reggel és este a birodalom fönmaradása végett intéztettek az istenekhez; s a Tiberis istene az Aeneis VIII. könyvében figyelmezteti Aeneast, hogy könyörgését korán reggel intézze Juno istennőhez:

---

[1]) **Lactant.** lib. VI. **Prudent. Martial.**
[2]) **Senec.** epist. 41.
[3]) Lib. IV. ode 5.

Surge, age, nate Dea, primisque cadentibus astris
Junoni fer rite preces.

Körünkön kivül esnék vizsgálni itten a modort, miként könyörögtek, és imádkoztak a romaiak; azonban a nélkül, hogy tárgyamtól eltérnék, megmondhatom itten Plutarchchal [1]) és Apolloniussal, hogy ezen reggeli imádások a mennyei, az esteli imádások pedig a pokolbeli isteneket illették.

De a napnak emez első perczei nem valának mindig az isteneknek szentelve: gyakran a nyereségvágy, vagy nagyravágyás több részt vett abban, mint a jámborság.

Minden időben udvaroltak a kisebbek a nagyoknak, a nép a tisztviselőknek, maguk a tisztviselők a gazdagoknak. Juvenalis 3. satyrájában nagyon elevenen rajzolja őket, kik már reggel mozgásba jőnek annyira, hogy idejök sem marad, miként saruik szijait megköthetnék:

. . . . Habet Trebius propter quod rumpere somnum
Debeat, et ligulas dimittere, sollicitus ne
Tota salutatrix jam turba peregerit orbem
Sideribus dubiis, aut illo tempore quo se
Frigida circumagunt pigri sarraca boota.

S ha ezen látogatások alkalmatlanságot szereztek a látogatóknak, nem kevésbbé valának alkalmatlanok azokra nézve, kik a látogatókat fogadák. Martialis panaszkodik egy romai uraságra, ki nem fogadá el tőle a látogatást: „Mióta visszatértél Libyából (igy szól), öt izben voltam egymásután a te kapud előtt, hogy neked jó reggelt mondanék. Szolgáid azt mondák, hogy alszol, vagy hogy foglalatosságban vagy. Értem, afrikai uraság, te nem akarod fogadni üdvözletemet, tehát maradhatsz magadnak."

Dicere de Libycis reduci tibi gentibus, Afer,
Continuis volui quinque diebus, ave.
Non vacat, aut dormit, dictum est bis terque reverso.
Jam satis est: non vis, Afer, avere; vale.

Plinius, az ifjabb [2]), e szokást, még nap kelte előtt nagy urakhoz futkosni, officia antelucana néven nevezi; s felhozza e részben Cato tettét, ki a vacsoráról visszatérve a városba, illy reggeli üdvözlők által részeg állapotban találtatott. Azt mondja, miként olly nagy

[1]) *Quaest. Rom.*
[2]) Lib. III. ep. 12.

tisztelettel voltak erénye iránt, mintha ezen eseményben épen semmit nem láttak volna; s csendben és megszégyenülve vonultak vissza, mintha Cato találta volna őket illy állapotban: „Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.“ Ebből állottak a magán egyének foglalkozásai; vagy talán a tisztviselők tovább aludtak? Juvenalis mondja, miként nem csoda, ha a gazdagok olly kevésbe vették a szegények gondosságát és éberségét, minthogy maguk a praetorok, kik főbb tisztviselők valának, nem kisebb gondosságot tanusitottak e részben:

Quod porro officium, ne nobis blandiar, aut quod
Pauperis hic meritum est, si curet nocte togatus
Currere? Cum praetor lictorem impellat, et ire
Praecipitem jubeat, dudum vigilantibus astris,
Ne prior Albinum aut Modium collega salutet.

Az idézett irók Domitián, Nerva és Trajan császárok alatt éltek; s a mit ők ez üdvözletekről mondanak, azelőtt is rendesen gyakoroltaték a köztársaság korában. Változás csak az indokban történt: azelőtt pártfogást kerestek, hogy méltóságok- és hivatalokba jussanak, később pedig egyéb előnyöket vadásztak.

Cicero erről több izben tesz említést, különösen midőn M. Coeliust mentegeti, hogy a romaiak szokása ellenére atyjával nem egy házban lakik. „Ő csak azért hagyá el (igy szól) az atyai házat, hogy közeledve hozzánk, annál könnyebben udvarolhasson nekünk.“

Illyesmiben telt el a napnak első, néha második órája. E szokás azonban nem volt átalános törvény. Az irók, ügyes-bajos emberek, kereskedők nem pazarolták el a drága perczeket.

A harmadik óra, melly a mi reggeli kilencz óránknak felel meg, egészen a forum ügyeinek vala szentelve, kivéve a napokat, mellyeket a vallás nyugalomra szánt, vagy a törvénykezés legfontosabb ügyeinek valának föntartva, mint például a comitiumok: „Feriis jurgia et lites amovento, easque in familiis, operibus patratis, habento,“ — igy szól Cicero, II. de legibus.

„Ma augustus 5-ke van, s ti kilencz órakor kezdtetek gyülekezni, —“ igy szól e szónok a birákhoz:

Nonae hodie sunt sextiles. Hora tertia convenire coepistis.

És Martialis:

Exercet raucos tertia causidicos.

Azok, kik nem mint birák, felek, ügyvédek, szorgalmazók je-

lentek meg a törvényszékeken, nézők és hallgatók lehettek, s a köztársaság korában mint magoknak a biráknak birái: „Tudjátok-e? — igy szól Cicero a senatorokhoz, kiknek gyülekezete előtt Verrest vádolta, — ha ti nem itélitek meg illően Verrest, a romai nép, melly engem hallgat, titeket fog megitélni; s ha ti a bünösnek megkegyelmeztek, nincs többé mit reménylenetek" [1]). Tettleg a külön ügyekben, mellyek a templomokban intéztettek el, nem igen jelentek meg mások, mint eme magán egyének barátjai; de midőn az ügy közérdekü volt, például, ha valamelly tisztviselő a hivatalbóli kilépés után arról vádoltatott, hogy rosszul kormányozta a tartományt, vagy pedig rosszul kezelte a közvagyont, megfosztá a szövetséges népeket, vagy polgártársainak szabadságát támadta meg: akkor a nagy piacz, hol a vitatkozás folyt, nagyon is szük volt mindazon hallgatók befogadására, kiket oda vont a kiváncsiság. De ne mondjuk, a kiváncsiság; tegyük föl azt, a mi majd mindennap történt, mig legnagyobb virágzásban volt a köztársaság; tegyük föl, hogy valamelly proconsul, vagy praetor a ‚concussio' vagy ‚peculatus' vádjára okot szolgáltatott: minden polgár, ki a tartományokat olly szemmel nézte, mint a családbeli gyermekek szokták tekinteni atyjoknak, vagy anyjoknak örökségét, ki onnan tengette életét azon vér árában, mellyet ő vagy övéi ontottak azoknak meghóditására, s a ki ugy látta, hogy ha a kormányzók ragadományai büntetlen maradnak, ezen alap rövid idő alatt terméketlenné válik, nem mulasztotta el megjelenni ezen törvényszékeken, s jelenlétével ösztönözni a birákat, hogy hiven teljesitsék kötelességeiket; mig más részről a vádlottnak barátai, rokonai, gyermekei gyászba öltözve, kérelmek és könyek által támogatták az ügyvédek erőködéseit, s hajlitották a birákat könyörületre.

Ha eme nagyobbszerü okok hiányzottak, a mi ritkán történt, mióta a romaiak Sicilia, Sardinia, Görögország, Macedonia, Afrika, Ásia, Spanyolország és Gallia birtokában voltak: ennek daczára a napnak harmadik, negyedik, ötödik óráját a köztéreken töltötték; s jaj volt akkor a tisztviselőknek, kiknek magukviselete kifogás alá jött! A rágalom annál kevésbbé kiméltе őket, mivel semmiféle törvény nem védte őket az ellen. Tiberius uralkodásáig, kinek szándéka volt a kormány ellen tartott beszédeket, vagy gyülekezéseket épen ugy büntetni, mint a tetteket, a legnagyobb tiszteletre méltó egyénekről is szabadon beszéltek. Lege majestatis facta arguebantur, dicta impune erant — mondja Tacitus Évkönyveinek I. könyvében.

[1]) In perorat. ultimae orat. in Verrem.

A városi ujdonságok elintéztével következtek a tartományi ujdonságok, egy más neme a kiváncsiságnak, melly, miként megjegyzém, nem volt közönyös dolog; minthogy a tartományok nem csak legbiztosabb örökségét képezték a polgároknak, hanem állandó lakásul is szolgáltak temérdek romai lovagoknak, kik a közre nézve szintolly előnyös, mint a magánosokra nézve nyeresége s kereskedést üztek ottan.

Jóllehet, közönségesen szólva, minden polgár e három órát a forumnak, s az ottan előforduló vitáknak szentelte, voltak azonban a polgárok között a többieknél szorgalmatosbak is. Horácz [1]) forenses néven emliti azokat, Plautus és Priscianus subbasilicani, és M. Coelius, Ciceronak irva, subrostrani vagy subrostrarii néven. „Ők (ugy mond) azon hirt terjesztették, hogy téged május 5-kén meggyilkoltak volna, — Te ad nonum Kal. junii subrostrarii, quod illorum capiti sit, dissiparunt periisse.“ A többi nem annyira henyék állapotuk-, méltóságuk- és szükségeikhez képest foglalkoztak. A lovagok bankár-módra éltek, törvényes egyezkedések és szerződések jegyzékét vitték; a hivatal- és méltóság-hajhászók voksokat koldultak; azok, kik vér-, barátság-, hon- vagy törzsrokonságban állottak velök, maguk a legtekintélyesebb senatorok, a jelöltek iránti részvét- vagy jóakaratból, az utczákon, téreken, templomokba kisérték őket, s mint jó polgárokat ajánlották őket mindazoknak, a kikkel találkoztak. Minthogy a romaiaknál ildom volt saját nevökön és melléknevökön nevezni az egyéneket, s lehetetlen volt, hogy valamelly jelölt mindazon neveket megtarthassa fejében: egyéneket [2]) vittek magukkal, kik az elhaladók neveire őket figyelmeztessék. Ha illy tájban valamelly jeles tisztviselő a tartományból visszatért, a jelölt nagy kisérettel ment ki eléje a városból, s egészen lakáig kisérte, mellynek kapuját már előbb zöld ágakkal és virágfüzérekkel ékesité föl. Hasonlóul, ha valamelly ismerőse idegen tartományba utazott, lehető legtávolabbra kisérte őt, utját állotta, s az ő jelenlétében könyörgéseket és fogadalmakat tett utjának jó sikere és szerencsés visszatérte végett.

Mindez szintugy a köztársaság, mint a császárok alatt megtörtént; de az utóbbi időkben a nagy uraknál bizonyos neme állott be a őrültségnek, mellynek példáját még azelőtt nem láttuk. Némelly ember nem tartotta magát eléggé hatalmasnak, ha csak a városnak minden

[1]) *Art. poet.* — In Capl. act. IV. sc. 1.

[2]) Monitores Cicero, fastores Festus appellat.

negyedében nem adott nagyszerü látványt a lectikák nagy seregével, gyönyörüen öltözött rabszolgák kiséretében [1]). E hiuság sokba került; mert mindazokat, kik a pompában részt vettek, meg kelle fizetni. Juvenalis, ki azt olly szépen leirja, biztosit minket, hogy voltak köztök tekintélyes egyének, sőt tisztviselők is, kiket a fukarság vitt rá, hogy ama méltatlan udvaronczok seregét szaporitsák.

Következett végre a napnak hatodik órája, vagyis a dél. Mindenki házába vonult vissza, keveset étkezett, s pihent. Sexta, quies lassis, mondja Martialis.

Letelvén a nap fele része, lássuk a másikat is; a mennyiben munkás volt az első, annyival nyugodtabb lesz ez. Az egyik az elméket foglalkodtatá, a másik igénybe veszi a testet. Ez az értelme a következő két versnek :

Sex horae tantum rebus tribuantur agendis;
Vivere post illos littera ζῆτα monet.

A ζ betü a hetes számot jelenti, melly a mi egy óránknak felel meg délután, s kezdete a ζῆν szónak, mi annyit tesz: éln i. A romaiak tehát két különböző egyéniséget tüntettek föl ugyanegy napon: a délelőtti ember egészen mesterkélt, a délutáni egészen természetes volt; az előbbi büszke és gőgös volt a gyülekezetekben, a második emberséges és kedves a társalgásban.

Mig a köztársaságnak némi árnyéka fönállott, azok, kik az életnek fő tetteit az ország, vagy család javára irányozták, ezen első órákat a nap legjobb részének,s mint valamelly szent időt tekintették :

Nunc adeo melior quoniam pars acta diei est,
Quod superest laeti bene gestis corpora rebus
Procurate, viri . . . . . .

mondja Virgilius. Paulus törvénytudó ugyanezen érzelmekkel van eltelve, s hasonló szavakkal fejezi ki magát I. könyvében : „Cujusque diei melior pars est horarum septem, primarum diei, non supremarum.“

Valójában ekkor a józaneszü ember, ki a figyelmet igénylő ügyek elintézésére alkalmasnak érezte magát, a legkisebb időtöltést is bünnek tekintette volna: „Nefas aliquid per voluptatem aggredi;“ s az időtöltők csak akkor állottak elő, midőn az ügyek elintézése megszünt.

Ez oknál fogva mondja Martialis, hogy ő délelőtt nem mert a császár elé járulni, sem azt nem akarta, hogy barátjai tegyék azt,

[1]) Antecambulones, pedissequi.

minthogy a jó kedv, melly az ő kenyérkeresete volt, nem illett az egyikhez, még kevésbbé állott jól a másiknak.

. . . . . gressu timet ire licenti
Ad matutinum nostra Thalia Jovem.

És egy barátjához szólván:

Et matutina si mihi fronte venis.

De bármennyire szokás volt is semmikép sem foglalkozni az ügyekkel délután, valamint félretenni minden örömöket délelőtt: mindazáltal a munkás egyének nem tartották mindenkor magukat ezen egyenlő fölosztáshoz; a munkásságot jóval a rendes határidőn tul, s néha a napnak tizedik órájáig terjesztették ki. Ők azonban ritka egyéniségek valának, s inkább arra valók, hogy jó példát adjanak, mintsem hogy a rossz szokásokat kövessék; olly egyének, kiknek élete mások életének örökös birálata; valódi tisztviselők, kik a közügyek gondjainak szentelék magukat, vagy buzgó szónokok, kik a védelem végett elvállalt szerencsétlenek üdvét szivökön hordozták. Illyen volt Asinius Pollio, kit Horácz az ártatlan vádlottak leghathatósabb támaszának s a senatus legragyogóbb fényének nevez [1]; kit Seneca olly rendesnek mond ideje fölosztásában, hogy egészen tiz óráig, vagyis délutáni négy óráig dolgozott; de ez időn tul még csak egy levelet sem akart fölbontani, bárkitől jött is az, attól tartva, hogy ollyasmit talál benne, a mi több dolgot róna rá, mint a mennyit azon napon magának kitüzött; vagy hogy nyugalmát zavarhatná, mire a napnak hátralevő részét szentelte: „Asinium Pollionem oratorem magnum meminimus, quem nulla res ultra decimam retinuit; ne epistolas quidem post eam horam legebat, ne quid novae curae nasceretur; sed totius diei lassitudinem duabus reliquis horis ponebat.“

Cato, a romai erénynek élő képe, nem volt olly állhatatos a munkában praetorsága idejében. Igazságot szolgáltatott pontosan az e végre rendelt három, vagy négy óra alatt; azután pedig haza ment étkezni mértékletesen. Plutarch mint rágalmat utasitja vissza azt, a mit e nagy férfiunak ellenségei mondottak, hogy tudnillik étkezés után a törvényszékben ült.

Cato a legjobb mintakép; s ha mi azt hinnők, hogy a többi romaiak Cato módjára éltek, bizonyára nem igen sértenők meg őket. Plutarch állitja, hogy ő néhány perczczel az étkezés után magányosan ment a

[1] Insigne maestis praesidium reis,
Et consulenti Pollio Curiae. Lib. II. od. 1.

Mars-mezőre laptát játszani; azt is mondja még, miszerint azon napon, midőn a legbosszantóbb megtagadást állotta ki a nép részéről, melly a consulságra méltatlan vetélytársat tett eléje, egy perczet sem vont el ama gyakorlatból.

Nem minden romainak volt rendes szokása laptát játszani. Horácz uton levén Maecenással, Virgillel s Augustus udvarának némelly egyéneivel, Maecenas és a többiek ebéd után laptát mentek játszani; mialatt Virgil és Horácz, kiknek testalkata nem igen volt alkalmas az e játék által megkivánt erős mozgalmakra, az alvást választák:

Lusum it Maecenas, dormitum ego, Virgiliusque:
Namque pila lippis inimicum et ludere crudis.

Alig hinné az ember, hogy Scipio Africanus, ama komoly férfiu a tánczban gyönyörködött; már pedig Seneca határozottan mondja, hogy időtöltés közben tánczolt, nem azon lágy és elpuhult tánczokat, mellyek az erkölcsök romlásának tanuságai, hanem azon rendezett és heves tánczokat, mellyek a régieknél is szokásban voltak, s mellyeket még ellenségeik is szemlélhettek volna, a nélkül, hogy az erényökben helyzett tisztelet és becsülés csorbát szenvedett volna: „Et Scipio triumphale illud corpus movit ad numeros, non molliter se infringens, ut nunc mos est etiam incessu ipso ultra muliebrem mollitiem fluentibus, sed ut illi antiqui viri solebant virilem in modum tripudiare, non facturi detrimentum, etiam si ab hostibus suis spectarentur“ [1]).

A nagyobb rész gyalog sétált, vagy, miként a mai napon mondanók, kocsiban vitette magát; a kijárásnak eme kettős nemét ambulatio és gestatio néven nevezték. Cicero, I. könyvében De finibus, mondja: „Constituimus inter nos, ut ambulationem pomeridianam conficeremus in academia.“ **Celsus**, lib. II. cap. 14.: „Gestatio etiam longis et jam inclinatis morbis aptissima est.“

A régi romaiak keveset aludtak, s a reggeli munkát olly helyeken pihenték ki, mellyeket a természet látszott kijelölni, különösen azok számára, kik józan észszel követék az ő ártatlan törvényeit, s kiknek a hiuság még nem rontotta meg lelkét, sem el nem puhitá szivét. Valamelly kisebb pataknak csörgedezése, bereknek fris árnyéka, valamelly sétány, mellyre történetesen bukkantak, pótolta a nagyszerü épületeket, mellyeket a következő századok fényüzése gon-

[1]) De tranquill. animi.

dolt ki ugyanazon czélra [1]). Ezen, kezdetben annyira szegény és durva nép Görögország és Ásia meghóditása után olly finom és finyás lett, hogy most már mind a pihenés, minda járás-kelés nagy költségébe került; nem türte, hogy időtöltése az ég szeszélyétől függjön: mesterséghez folyamodott, s fedett sétányokat és hosszu csarnokokat készitett magának, mellyeknél a csinosság a pompával vetekedett. Véleménye szerint oktalanság lett volna bevárni a jó időt, hogy fris léget szivhasson, vagy kitenni kiséretét az esőnek és sárnak:

Balnea sexcentis, et pluris porticus in qua
Gestetur dominus, quoties pluit. Anne serenum
Expectet, spargatve luto jumenta recenti!
Hic potius, namque hic mundae nitet ungula mulae.

Cicero, ki némileg megtartotta a régi szokásokat, szerényen emlit egy csarnokot, mellyet lakához akart kapcsolni: „Tecta igitur ambulatiuncula addenda est.“ Ad Atticum.

Minő különbség ez és azok között, mellyek ugyanazon századnak vége felé tüntek föl, s mellyek hosszaságuk miatt ‚milliariá'knak neveztettek!

Vitruv és Columella leirják a módját, miként kell alakitani azokat, hogy minden évszaknak megfeleljenek: „Ut et hyeme plurimum solis et aestate minimum recipiant.“

A nagy urak e kényelmet lakuk körül élvezték, némellyek a városban és a külvárosokban; ez esetben a kerteknek egy részét tevék, s ugyanazon név alá foglaltatának. Száz helyen is olvassuk: „Caesar kertjei, Lucullus kertjei.“ Nero megnyittatá az övéit a népnek, hogy menedéket adjon a szerencsétleneknek, kiknek házait fölgyujtatá, hogy a lángba boritott Trojának valóságos képét láthassa maga előtt. Plinius leirását adja a mezei kerteknek, melly mai napig is bámulatot gerjeszt; s hihető, hogy nem ezek voltak egyedül olly szépek és tágasak. Augustus uralkodása után Horácz, a költő, nagyon kikel azon épitési düh ellen, melly hasonnemü kastélyokkal látszott már bevonni Olaszországnak egész területét [2]); s bizonyos ellentét gyanánt nem csak Romulus példáját állitja ellenébe, hanem még Cato és a romai nagyság egyéb alapitóinak példáit, kik ha valamelly szép márvány-darabra tehettek szert, inkább az istenek templomainak, vagy

[1]) ... Summus agrestium — Lenis virorum non humiles domos — Fastidit, umbrosamque ripam, — Non zephyris agitata Tempe. **Horat.** lib. III. od. 1.

[2]) Jam pauca aratro jugera regiae moles relinquent, etc.

a város köztéreinek ékitésére forditották azt, mint sem hogy tágas csarnokokat képezzenek az ő külön használatukra :

. . . Nulla decempedis
Metata privatis opacam
Porticus excipiebat arcton ;
Nec fortuitum spernere cespitem
Leges ferebant, oppida publico
Sumptu jubentes, et deorum
Templa novo decorare saxo.

Ezen bájos helyeken töltötték rendesen az ebéd utáni első órákat azok, kik a csendes örömöket szerették. Némellyek komoly, mások kedvtöltő dolgokkal foglalkoztak izlésök és jellemök szerint. A költők gyakran fölhasználták az e helyeken uralkodó henyélést, midőn elmeszüleményeiket a hallgatóknak fölolvasni akarták ; melly tekintetben mondja Juvenalis, hogy Fronto sétányai és csarnokai bizonyára tudták, és viszhang módjára ismételték az Aeolus-, Aeacus-, Jason- és a cyclopsokról szóló meséket, s a mindennapi költeményeknek valamennyi egyéb tárgyait.

A mit azonban eddig mondottam, a magán birtokokra vonatkozik ; voltak még nyilvános csarnokok, különösen a nők számára is, mint például Metellus csarnoka. E csarnokok végtelenig szaporodtak a császárok alatt; mert mindegyik tultenni törekedett elődjén a pompa és bőkezüség ezen nemében. A porphyr-oszlopokon kivül, mellyek Augustus csarnokait támogaták, egyéb különösségek közt ott állottak még a danaidáknak ötven darab szobrai, s számos rajzok a legjelesebb festészektől ; a császár nővérének, Octaviának szobrához voltak aggatva azon zászlók s egyéb hadi jelvények, mellyeket a dalmaták csak nem régiben vettek el Domitiustól, de ujra visszakerültek ; Agrippa az általa Neptunnak szentelt csarnokokban, tengeri diadalainak hálajeléül, lerajzoltatá az argonauták történetét ; Catullus csarnokát, még a köztársaság kora óta, a cimberektől elvett zsákmányok ékiték ; Livia, Nero és utódjainak csarnokai ritkaságokat és szépségeket mutattak, mellyek a nézőknek bámulás tárgyául, s igen kellemes sétahelyül szolgáltak.

Ezen egyetlen élvezetet nem elégelve meg Claudius császár, még a koczka-játékot is összekapcsolta vele ; s Svetonius után tudjuk, miként ő e czélra bizonyos asztalfélét készittetett, és azt lecticájában megerősitteté.

A mi az ifjakat s azokat illeti, kik még erőt és tüzet éreztek ma-

gukban, a kényelmes és kedves sétálás helyett, midőn laptát nem játszottak, a Mars-mezőn gyakorolták magukat mindabban, a mi csak őket a harcznak fáradságos mesterségére ügyesebbekké és alkalmasabbakká teheté: lovagoltak, lándzsát hajitottak, ijaztak, érczkarikát löktek, s mindenféleképen gyakorolták magukat. S nehogy a gyakorlatok e nemében, mellyek a romai ifjuság legjobb iskolájának tartattak, zavar, vagy hanyagság álljon be, a helyek a gyakorlat minden nemére el valának különözve egymástól, s a r e a e, vagy a r e o l a e néven neveztettek; mindez olly egyének szeme láttára történt, kiknek jelenléte vetélkedésre ébreszthető a közönyösöket. Végre azon öregek, kik sem a portól, sem a nap hevétől nem féltek, igen örvendetes látványt élveztek ezen fiatal hősök erőködéseiben, kiket az állam leendő támaszai gyanánt tekintettek.

Virgilius, ki, hogy tekintélyt adjon annak, a mi az ő korában történt, annak eredetét mindig a legrégibb időkre viszi vissza, e szokást a régi Latium lakóinak s Laurentum polgárainak tulajdonitja a trojaiak megérkezte után Olaszországba:

Ante urbem pueri, et primaevo flore juventus
Exercentur equis, domitantque in pulvere currus,
Aut acres tendunt arcus, aut lenta lacertis
Spicula contorquent, cursuque ictuque lacessunt.

Horatius pedig odát készitett rá, melly nem foglal magában egyebet:

Lidia, die etc.

Nem akarok szólani a romai testgyakorlatok egyéb nemeiről; csak annyit jegyzek meg, hogy mindez délután három óra felé végződött; mert ezen értelemben kell venni a romaiaknak n y o l c z a d i k, vagy k i l e n c z e d i k óráját; s mindenki szorgalmasan a köz- vagy magán-fürdőkbe huzódott [1]). Kétségkivül a magán-fürdőkben nagyobb szabadság uralkodott; de a közfürdők harangszóra nyiltak meg, s mindennap ugyanazon órában.

Redde pilam: sonat aes thermarum, ludere pergis,
Virgine vis sola lotus abire domum.

A kik pedig későn jöttek, azon esetnek tevék ki magukat, hogy csak hideg vizben fürödhettek.

Az éjszaki tartományokban s később Olaszországban is nem fordittatott annyi gond a fürdőkre; a vászon-ruhák használata némileg fö-

[1]) Ubi hora balnei nunciata est, est autem hyeme nona, aestate octava. **Plin.**, lib. III. ep. I.

löslegessé tevé ezen kis kényelmetlenséget; de a romaiaknál, kikről szólottunk, ritkán maradt el.

A régi köztársaság korában, midőn mindenki mezei jószágán lakott, s a földmivelés rendes munkáját csak némi ünnepnap szakitá félbe, mindenki haza térve este a munkáról, pontosan megmosta karjait és lábszárait; s minden kilenczed nap, midőn a városba jött részt venni a forum ügyeiben, va y a mellyek a kormányt illető gyülekezetekben tárgyaltatának, egészen megfürdött: „Prisco more tradiderunt, mondja Seneca, brachia et crura quotidie abluere, quae scilicet sordes opere collegerant; totis vero nundinis lavabantur.“

Akkoriban a Tiberis, s a telkeikhez közel eső folyamok valának a közönséges fürdők, s nem igen ismerték a fürdő-szobákat, vagy a meleg fürdőket. A t h e r m a e nevezetből, mellyel mindig jelölék azokat, eléggé kitetszik, miszerint az éldeletnek e neme, miként a többiek is, Görögországból ment át Olaszországba.

Dion Augustus életirásában mondja, miszerint Maecenas volt az első, ki fürdőket állitott Romában. Mindazáltal már azelőtt is voltak ott közfürdők. Cicero említést tesz azokról Marcus Coeliusért mondott beszédében; csakhogy ezek hideg fürdők valának csekély számmal, s igen rosszul fölszerelve. Seneca a 86. levélben igen hosszu s tudós összehasonlitását adja a régi és a korabeli fürdőknek, s meglehetősen helyes okát adja az előbbiek szegény fölszerelésének: „Cur enim ornaretur res quadrantaria?“ Valójában igen csekély volt a fürdőnek ára, ugyanis az as-nak negyedrésze fizettetett érte. Horatius mondá:

Dum tu quadrante lavatum
Rex ibis;

és Juvenalis:

Caedere Sylvano porcum, quadrante lavari;

s már előttök Cicero: „Nisi forte mulier potens quadrantaria, illa permutatione familiaris facta erat balneatori,“ Claudiáról szólva. Pro M. Coelio.

Azonban rendkivüli örömet szerzett a népnek M. Agrippa bőkezüsége, ki aedilis korában 160 helyet készittetett, hol a polgárok ingyen fürödhettek meleg és hideg vizben. Az ő példájára Nero, Vespasian, Titus, Domitianus, Severus, Gordianus, Aurelianus, Diocletian, Maximianus, s majdnem valamennyi császár, ki csak a nép kegyét kereste, fürdőket s a legdrágább márványból fürdő-szobákat épittettek az épitészetnek legjobb szabályai szerint. A fürdést meleg vizzel kezdették; midőn a porusok már megnyiltak, s bőségesen izzadtak, ugy

vélekedtek, nem fog ártani egészségöknek, ha hideg fürdővel, vagy egyszerü hideg locsolással hagyják bedugulni azokat. Emlitésre méltó körülmény itten, minek következtében a fürdés hosszabb ideig tartott, hogy bizonyos fakésekkel és apró vakarókkal huzatták végig testöket, minőket mai napig is látni a ritkaságok tárában. Spartianus egy történetet jegyzett föl e részben, melly azon kornak szokásain fölül még Hadrian császárnak jótékony és kedves kedélyét is megismerteti velünk. Ő sokszor fürdött a néptömeg között; észrevesz egykor egy vén katonát, kinek nem levén embere a vakaráshoz, maga pótolta a hiányt az által, hogy hátát a fürdőnek falához nyomkodta, és dörzsölte. Minthogy Hadrian őt a csatatérről ismerte, kérdezte tőle: miért dörzsöli igy bőrét a márványhoz? Mert, ugy mond az öreg, nincsen inasom. A császár azonnal rabszolgákat adott melléje, s élelemmel is ellátta. E tettének hire, mellynek igen sok tanuja volt, csakhamar elterjedt Románk minden negyedében, s első alkalommal, hogy Hadrian a közfürdőkben ismét megjelent, számos öreg emberek találkoztak ott, kik ugyanazon módon törekedtek magukra vonni a császárnak figyelmét és bőkezüségét. Ő azokat maga elé rendelé, s a helyett, hogy ugy bánt volna velök, miként az öreg katonával, vakarókat osztatott ki köztök, azt rendelve, hogy egyik a másikát vakarja.

A közfürdőkről is azt kell mondanom, a mit a sétányokról: miszerint a költők naponkint találtak ottan hallgatóságot tetszésök szerint, hol musáik gyümölcsét árulhaták. A helyiségnek elrendezése is kedvezett a szavalásnak:

Suave locus voci resonat conclusus.

S köztök azok, kik a gunyt szerették, ügytársaiknak eme hiányát megismerteték. Horácz például mondá:

. . . . . in medio qui
Scripta foro recitent, sunt multi, quique lavantes;

s Martialis panaszkodik, hogy nem menekülhet ezen alkalmatlanság elől, melly őt egészen a fürdőkbe követé:

Et stanti legis et legis sedenti.
In thermas fugio, sonas ad aures.

Petronius ugyanezen értelemben mondá, hogy az ő Eumolpusa (sokkal inkább költő, mint ember) az ő darabjait közfürdőkben olvasta: „Relictoque Eumolpo, nam in balneo carmen recitabat.“

A gazdagok házaikban tartottak gyakran igen pompás fürdőket, főleg miután megszokták kifosztani a tartományokat, sőt magát a birodalmat; azonban nem nagyon használták azokat, csak a rendkivüli időkben, és hogy ne hasonlitsanak a közönséges fajta emberekhez.

Nem az ő szükségeikre, mint inkább saját maguk, s néha másoknak is képzelődéseire hallgattak, miként Commodus és Galienus császárok, kik ötször, vagy hatszor fürdöttek naponkint, hogy szabadosaiknak tetszését megnyerjék: tehát a világnak emez urai sem vetették meg alattvalóik kérelmét, sőt néha még azokkal fürödni is kegyeskedtek.

A mit a fürdésnek rendkivüli ideiről mondottam, szükség megemlékezni, miszerint e helyekre nézve főszabály volt azelőtt, hogy délutáni két, vagy három óra előtt soha sem nyiltak meg; később sem nap kelte előtt, sem nap nyugta után.

Alexander Severus volt az első, ki a közfürdőket éjjel is megengedte a heves nyári napokon, s ezen kedvezéshez még bőkezüséget is csatolt, saját költségén szolgáltatván az olajat a lámpákba. De azelőtt a rendes óra, miként már mondám, a nyolczadik, vagy kilenczedik volt; és a csekély ár, a haszon, melly vele járt, a nagy kényelem, mellyet az ember a köztársaság vége felé s az első császárok alatt élvezett, mindez okozá, hogy a polgár, bárminő volt legyen is, ritkán vonta meg magától a fürdőt, ha csak nem restségből, vagy gondatlanságból, midőn nem volt köteles tartózkodni attól nyilvános, vagy magán gyász okáért, minthogy a szokás e részben törvénybe is átment: miért is squallor és a sordes több izben gyásznak vétetik a jobb iróknál.

Horácz, ki olly természetes szinben rajzolja [1]) a szabad modort, miképen ő a napot töltötte, önmagán tünteti föl a rendetlen embernek abbeli képét, a mit ő más költőknél becsmérel, s azt mondja, hogy nem igen szoktatta magát a fürdéshez:

Secreta petit loca, balnea vitat.

„Sem a divat, sem az illedék nem kötelez engem, igy szól: Egyedül megyek, a hová tetszik, néha elmegyek a vásártérre, s megkérdem, mennyibe kerülnek az élelmiszerek és a főzelékek; este felé a circus és nagytér körül járok, s megállok a jövendőmondóknál; azután lakomba visszatérek, mérsékelt vacsorámhoz ülök, azután lefekszem, s másnap reggelig nyugodtan aluszom; a negyedik, azaz mintegy 10 óráig az ágyban maradok“ stb.

. . . . . Quocunque libido est,
Incedo solus, percontor quanti olus ac far:
Fallacem circum vespertinumque pererro
Saepe forum; assisto divinis: inde domum me

[1]) Sat. VI. lib. I.

Ad porri et ciceris refero laganique catinum.
Deinde eo dormitum, non sollicitus mihi, quod cras
Surgendum sit mane, obeundus Marsya, qui se
Vultum ferre negat Noviorum posse minoris, stb.

A fürdő után olajjal és illatokkal kenték magukat a romaiak; azután következett a vacsora, a napnak 9- vagy 10-ik órájában, a mi megfelel két vagy három órának nap nyugta előtt:

Imperat exstructos frangere nona thoros.

Mielőtt az étkezéshez s ahhoz, a mi utána következett, eljutnánk: nem lesz helyén kivül szólni valamit az ő különféle ételeikről, hogy az e tárgyra vonatkozó vélemény-különbségeket megegyeztethessük.

Nagyon sokan estek azon elővéleménybe, hogy a régi romaiak csak este ettek. Izidor azt állitá, hogy ők az ebédet nem ismerték, s követőkre talált; de azonkivül, hogy nem valószinü, miként az olly munkás emberek egész napot kihuzhattak volna minden étkezés nélkül, a jobb iróknál temérdek helyeket mutathatunk, mellyek épen az ellenkezőt bizonyitják. Nem is akarom idézni itten, a mit Svetonius és Dion emlitenek Vitelliusról [1]), ki rendesen háromszor, vagy négyszer étkezett naponkint, s hogy azok, kik őt meghivni szándékoztak, nem csekély terhet vállaltak magukra; egynél reggelizett, a másiknál ebédelt, s némelly uj vendégeket rá erőtetett, hogy vacsorát adjanak neki. E császárt inkább szörnyeteg gyanánt, mint sem például kell tekinteni a polgári életben; az ő mértékletlensége nem volt valamelly nagy befolyással az emberek közönséges mértékletlenségére; különben is ez értekezésben a köztársaság ártatlan korát, ugy szintén a császárok megromlott századait akarom befoglalni.

Mellőzzük azonban a gyermekek számára föntartott reggelizést, azt mondom, hogy szintugy a görög, mint a latin irók, kik a régi Románák szokásairól szólottak, mindnyájan emlitik a romaiaknak ebédjét. Plutarch az asztali kérdések VIII. könyvében a bizonyosság hangján állitja, hogy bármelly állapotu polgárok ettek valamit dél felé, hogy magánosan ettek a háznál s nagyon mértékletesen, de hogy este bőven hozzáláttak barátjaikkal együtt [2]). Athenaeus emliti a reggelizést minden korkülönbség nélkül, az ebédet, vacsorát és még a vacsora

[1]) Cap. III. Epulas trifariam semper, interdum quadrifariam dispertiebat etc. *Καίπερ ουδὲ ὅλης τῆς ἡμέρας οἱ αὐτοὶ εἰστίων αυτὸν* etc.

[2]) *Καθ' ἑαυτοῖς ἡρίστων επιεικῶς οἱ πάλαι Ρωμαίοι συνδειπνοῦντες τοῖς φίλοις.*

utáni étkezést [1]). Seneca, Macrobius, Martialis, Apulejus, s a ki legnagyobb tekintélylyel bir, Varro azt, a mit a romaiak ebédre enni szoktak, s i l a t u m-nak nevezik. Igaz ugyan, hogy ez csekélység volt a rendes egyénekre nézve; mert az egész egy darab kenyérből, kevés sajtból s pohár borból állott; talán ez az oka, hogy Izidor azt mintegy semminek tekintette. Nincs is helye itten a csalódásnak, minthogy a legrégibb korban ezen mérsékelt eledel c o e n a néven nem nevezteteti, ha hitelt adhatunk Festusnak: „C o e n a, ugy mond e grammaticus, apud antiquos dicebatur, quod nunc prandium; vesperna, quod nunc coena appellatur."

Jóllehet az ember nem sokat gondol a pontossággal, a mennyiben csak egyedül magára vonatkozik: mindazáltal igaz marad, hogy az ebéd ideje a napnak hatodik órájára, vagyis épen dél felé esett. Svetonius állitja, hogy Claudius császár olly annyira gyönyörködött bizonyos látványokban, miként reggel páholyába ment, s még délben is ott maradt, mig a nép ebédelni ment [2]). S Martialis igy szólt egy tányérnyalóhoz, ki 10 vagy 11 óra tájban ment hozzá: A r e g g e l i r e k é s ő n j ö s z, a z e b é d r e p e d i g n a g y o n i s k o r á n.

Ime tehát rövid szavakban az, a mit a romaiaknak egyéb étkezéseiről mondanom kellett. A vacsorát illetőleg, a miről most szó vagyon, ez mindenkor elkészitett étkezés volt; az egész családnak egyesülése, számos jó barátok gyülekezete; ugy vala minden elrendelve, hogy minél nagyobb kényelmet élvezzenek a meghivottak az óra, helyiség, szolgálat, időtelés, társalgás s egyebek tekintetében.

I. A vacsora ideje rendesen a napnak 9-és 10-ik órája közé esett az ő számitásuk szerint; a mi számitásunk szerint pedig délutáni három és négy óra közé, ollyformán, hogy elegendő idő maradott az emésztésre, időtöltésre, apró házi gondokra, s néha valamelly rendkivüli étkezésre (comessatio). E részben az irók mind megegyeznek. I m p e r a t e x s t r u c t o s f r a n g e r e n o n a t h o r o s; a mi annyit tesz: a kilenczedik óra figyelmezteti az embert, hogy asztalhoz üljön. Juvenalis a szavalást szokása szerint tulnagyitva, mint a jó szokással, a törvényekkel és az igazsággal daczoló gunyt tünteti föl Marius magaviseletét, ki a concussiok miatt megérdemlett számüzetésében megelőzte ez órát:

---

[1]) Lib. I: *Φιλήμων δέ φησιν ὅτι τροφαῖς ἐχρῶντο οἱ παλαιοὶ ακρατίσματι, ἀρίστῳ, ἐπερίσματι, δείπνῳ.*

[2]) Bestiariis adeo delectabatur, ut summo mane ad spectacula descenderet, et meridie, dimisso ad prandium populo, persederet. In *Claud.* 31.

Exul ab octava Marius bibit et fruitur dis
Iratis; at tu victrix provincia ploras.

II. A vacsorának helye régente az atrium volt, vagyis a pitvarnak egy része, kitéve mindenki szemeinek. Ők nem pirultak illy módon étkezni, mondja Valerius Maximus, lib. II. cap. 1.; mert az ő józanságuk és mérsékletök nem vonta magára polgártársaik itéletét: „Nec sane ullas epulas habebant, quas populi oculis subjicere erubescerent.“ Később erre kötelezték őket az Aemilius, Antius, Julius, Didius, Orchius törvényei, ne hogy a rejtettebb hely utat nyisson a kicsapongásokra: „Imperatum est, ut patentibus januis pransitaretur et coenaretur“, mondja Macrobius; „ne singularitas licentiam gigneret“, teszi hozzá Izidor. A törvény még a költséget is szabályozta, olly szigorral, hogy a házi gazdát és annak vendégeit egyformán büntette.

Néha, főleg pedig nyáron, a vacsorát árnyékos platán, vagy bármelly más terebélyes fa alatt [1]) költötték el; azonban bár hol történt is a vacsorálás, nagy gonddal terjesztettek ki a légben valamelly ponyvafélét, melly az asztalt és a vendégeket a portól és egyéb mocsoktól megvédje. A régi márványköveken kivül, mellyek még mai napig is tanuskodnak erről, Horácz azon lakoma leirásában, mellyet Nasidienus Maecenásnak adott, nem feledi megemliteni azon szőnyeget, mellynek szerencsétlen lezuhanása olly nagy zavart idézett elő:

Interea suspensa graves aulea ruinas
In patinam fecere, trahentia pulveris atri
Quantum non aquilo campanis excitat agris.

De midőn a romaiak jártasak lettek az épitészetben, tanulmányaikat gyakorlatban is foganatositani akarták. A tanitványok, hogy jobban sikerüljön a dolog, kifosztották saját mestereiket, s nagy termeket épitettek, hogy annál nagyobb kényelem- és pompával fogadhassák a meghivottakat. Ekkor a régi romaiak szerénysége, magok az annak föntartása végett annyiszor megujitott és szaporitott intézkedések csakhamar feledékenységbe mentek. A censorok, jóllehet a senatus és a nép jobbjai által támogatva, nem vethettek gátot a rohanó árnak; minden megindulás nélkül hallgatták az egyiknek szónoklatát, a másiknak fenyegetéseit. A köztársaság még legnagyobb virágában volt, midőn tetszett Lucullusnak néhány illy pompás teremre szert tenni, s mindegyikre valamelly istenség nevét ruházta;

[1]) Jamque ministrantem platanum potantibus umbras. *Georg.* IV. 146.
Cur non sub alta vel platano vel hac pinu etc. **Horat.** lib. II. ode 2.

s e nevezet a ház-felügyelőre nézve utasitásul szolgált, mennyi költséget szánt legyen a lakomára. Claudius császárnak volt a többi közt egy tereme, mellynek Mercurius nevet adott: „in diaetam, cui nomen Hermaeum, recesserat.“ De mindazt, a mi eddigelé e részben láttatott, fölülmulta a domus aurea, Neronak szintolly bámulandó, mint nagyszerüen ragyogó diszterme. E terem a födletnek és a boltozatoknak körszerü mozgásaival az égnek forgását utánozta, s az évnek különféle szakait ábrázolta, mellyek minden étel föladására elváltoztak, s a vendégekre virágokat és illatcseppeket hullattak: „ut subinde alia facies atque alia succedat, et toties tecta, quoties fercula mutentur. Coenationes laqueatae tabulis eburneis versatilibus, ut flores ex fistulis et unguenta desuper spargerentur.“ **Seneca.** ep. 90., **Sveton.** S minthogy a fényüzés naponkint növekedett, jóllehet a vagyonállapot csökkent, Heliogabalus annyiban multa fölül Nerot, a menynyiben Nero meghaladta Lucullust.

III. Az asztal a régi romaiaknál négyszög alaku volt fából, mellyet saját erdeikben vágtak, s saját ácsaik faragtak. Midőn Afrikába és Ásiába átmentek, először utánozták eme népeket, azután felülmulták őket, miként minden egyéb dologban. Az asztalok alakja változott; s mivel abroszszal még nem teritették be, legalább is olly anyagból kellett azokat készittetni, melly fényét és szépségét megtartsa: e végre választák az elefántcsontot, békateknőt, a puszpáng és juharfa gyökét, sőt a cedrus gyököt is, s mindazt, a mit a különösségekben dus Afrika, mint legritkábbat fölmutathatott. „Video istic mensas et aestimatum lignum senatorio censu, eo pretiosius, quo illud in plures nodos arboris infelicitas torsit“ [1]). Nem elégedve meg ezzel, réz, ezüst és arany lemezekkel ékiték azt, s drágaköveket foglaltak azokba korona-alakban.

IV. A modor, melly szerint a romaiak az asztalhoz ültek, nem volt mindig egyforma; azonban mindenkor méltó volt arra, hogy tekintetbe vétessék. Még a második pun háboru előtt a romaiak puszta fapadokon ültek, miként Homer hősei, vagy Varroval szólva, a lacedaemonok és kretaiak módjára. Scipio Africanus volt a közbejött változásnak legelső okozója. Ő Carthagóból apró ágyakat hozott magával, mellyek igen sokáig punicani, vagy archaici néven valának ismeretesek, s mellyek közönséges fából, igen alacsonyan készül-

---

[1]) **Seneca.** — **Scaevola** leg. Qui uxori ff. De auro et argento legato; sed in coronis mensarum gemmae coronis cedent et hae mensis.

tek, szalmával vagy szénával valának kitömve, s kecske- vagy juhbőrrel befedve [1]). Valót szólva, kényelem tekintetében különbség volt ezen uj ágyak s a régi padok közt; de a fürdőknek gyakori használata, melly akkor jött szokásba, s melly lassankint elpuhitá az embereket, okozá, hogy ezek jobban megujithatni vélték erejöket heverve, mint ülve. A férfiakról szólok; mert kezdetben a nők nem hitték a szerénységgel megegyeztethetőnek, hogy elfogadnák ez ujdonságot, s mig csak a köztársaság tartott, a régi szokás mellett maradtak; azonban nem soká őrizték meg ez állhatatosság dicsőségét, s az első császárok korától a keresztény időszámitás 320. éveig a férfiak szokásait követék. A mi illeti az ifjakat, kik még nem ölték magukra a férfiak öltönyét, hosszabb ideig maradtak a régi fegyelem alatt; midőn az asztalhoz bocsáttatának, legközelebbi rokonaik ágyának szélén ültek. „Az ifju császárok, Cajus és Lucius, ugy mond Svetonius [2]), valahányszor Augustus asztalánál ettek, mindig in imo loco ültek," vagy, miként Tacitus mondja, ad lecti fulcra.

A változásra nézve, a mi ez ágyakkal történt, ugyanazt mondom, a mit az asztalokról mondtam: a legnagyobb egyszerüségről igen rövid idő alatt a legbámulandóbb gazdagságra emelkedtek. Plinius, l. XXV. cap. 11., azt mondja, miként nem vala ujság Augustus alatt, hogy e pamlagok egészen ezüst lemezzel valának boritva, a legpuhább párnákkal töltve, s legdrágább takaróval teritve. Nem idézem Plinius, Seneca és a többi költőknek számos helyeit e pamlagok anyaga és alakja, a megválasztott bársony és tökéletes himzés tekintetében; annál inkább, mert Ciacconius igen terjedelmesen fejtegette e tárgyat értekezésében: De triclinio; s elégnek tartom az ellentétre mutatni Ovidiusnak ama versében, melly olly jól fejezi ki a régi szegénységet. „A mi őseink ágyai füvekkel és falevelekkel valának töltve, s csak a gazdagabbak terithettek azokra bőröket":

Qui poterat pelles addere, dives erat.

Rendesen három illy ágyat helyeztek egy négyszögü asztal körül: miért is az asztal és az ebédlő-terem triclinium nak nevezteték; s az asztalnak egyik oldala mindig szabadon és tisztán maradott a szolgálatra.

V. Minden pamlagon elférhetett három, négy s ritkán öt egyén; magassága volt négy-öt láb. A vendégek fürdés után mentek oda

[1]) Haedinis pellibus strati.

[2]) Neque coenavit una, nisi ut imo loco assiderent.

olly öltözetben, melly csak e végre szolgált, s mellyet ők vestis coenatoria, tricliniaria, convivalis néven neveztek. Ezen öltözet többnyire fehér volt, főleg valamelly ünnepély napján; szintugy a romaiaknál, mint a kelcti népeknél büntetésre méltó szerénytelenségnek tartaték megjelenni az étteremben ez öltözet nélkül. Cicero vétkül rója föl Vatiniusnak, hogy fekete öltönyben jelent meg; noha a lakoma halotti szertartás alkalmával adatott; s e gyülöletes ellenséget furiához hasonlitja, ki véletlenül érkezik borzasztó eszméket kelteni minden jelenlevő lelkében: „Atque illud etiam scire ex te cupio, quo consilio aut qua mente feceris, ut in epulo Quinti Arrii familiaris mei, cum toga pulla accumberes? ..... Cum tot hominum millia ..... cum ipse epuli dominus Q. Arrius albatus esset, tu in templum Castoris te cum C. Fidulo atrato, ceterisque tuis furiis funestum intulisti.“ — Capitolinus emliti továbbá, miként Maximinus, az ifju, ebédre hivatván meg Alexander Severus császár által, miután vendég-öltönye nem volt, a császárnak ruhatárából kapott egyet. Ugyanez történt már azelőtt Septimius Severussal, midőn még magán ember volt, a mint ezt Spartianus állitja. Ezen öltöny bizonyos neme volt a posztónak, majdnem minden alak nélkül, miként a márványemlékeken látható, s a görögök köpenyétől különbözött. Martialis szemrehányást tesz Luscusnak, hogy több izben egy helyett kettőt vitt el magával a házba, hol vacsorált:

Et tectus laenis saepe duobus abit.

VI. Nem emlékszem, miként olvastam volna, hogy a nők is lehuzták czipőjöket, vagy hogy megmosták, és megkenték volna lábaikat, midőn a pamlagokon helyet foglaltak; de a legszokottabb dolog volt ez a férfiaknál, ne hogy bepiszkolják a drága kelméket, mellyekkel a pamlagok boritva valának. Plautus mondja egy vigjátékában: „Jól van, érzem, hogy bátorságom visszatér; huzd le saruimat; adj inni valót; s egy kevés idő mulva, hamar a sarukat, hordjátok el az asztalt: „Jam redit animus, deme soleas, cedo vinum, et cedo soleas mihi: properate, auferte mensam.“ Nasidienus, Horácznál, hogy a megtörtént szerencsétlenség után uj rendeleteket adjon, saruit huzza föl: Et soleas poscit.

Vizet is adtak kéz- vagy lábmosásra azoknak, kik a fürdőből kijöttek: „aquam manibus, pedibusque dato, — mondja Nonius, Fabius Pictornál,— polubrum sinistra manu teneto, dextra vasum cum aqua.“ Plautus mondja:

. . . . . locus
Hic tuus est, hic accumbe: fer atquam pedibus!
praeben' tu puere? — *in Persa.*

VII. Plautusnak ezen mondása emlékezetembe hozza a helyeknek elrendezését és különbségét, hová a házi gazda minden vendégét vezette. Plutarch az‚Asztali kérdések' I. könyvében ezt hozza föl: „Valljon a háziur elhelyezze-e vendégeit, vagy mindenkinek tetszésére bizza, hogy helyet választhasson magának;“ s e részben mulatságos történetet sorol elő: „Testvérem Timon, ugy mond, számos városi és idegen barátjait hiván meg lakomára, ne hogy a bókokkal untassa őket, kérte őket, helyezkedjék el kiki tetszése szerint. Kis idő mulva megjelent a terem ajtajában egy rendkivüli egyéniség, bizonyos kapitányféle, gazdagon öltözve, s nagyszámu szolgáktól kisérve; egy pillantást vetett az egész társaságra, azután pedig szó nélkül visszavonult. Némellyek fölkelvén, utána futottak, s kérték, hogy térne be; de ő hidegen azt felelte, miként nem vette észre, hogy méltó hely tartatott volna fön számára. Minthogy a vendégeknek egy kissé már jó kedve kerekedett, jó izüt nevettek eme jelenetnek; valaki pedig fönszóval mondotta, hogy az illyen embernek inkább az ajtónál van helye, mint az asztalnál.“

A következő fejezetben e kérdést fejtegeti Plutarch: „mellyik a consularis hely, s miért legtisztesebb ez után a háziur helye?“ Fölhozván a görögök és persák véleményét, ugy dönti el a dolgot, hogy az első közép pamlag az, és pedig két oknál fogva. Először, mert a királyok elüzetése után a consulok, ne hogy polgártársaikat még a szabadság szentélyében is megsértsék, visszavonultak azon helyről, mellyet ama fejedelmek foglaltak el az asztalnál, a háziurnak hagyák azt, s egy lépcsővel alább ültek. Másodszor, mivel mindig két pamlag van föntartva az ismerősök számára, nagyon okszerü dolog, hogy az, ki a lakomát adja, barátjait mindig láthassa maga körül, láthassa azt, a mi történik, s képes legyen rendeleteket osztani, s beszéddel tartani vendégeit. Már pedig e végre legalkalmasabb hely a második pamlag, közepett. Felesége közvetlen utána jő, in ejus sinu. És igy a legtisztességesebb hely e kettő után az, melly megelőzi azokat, vagyis ugyanazon pamlag első helye. Ezen hely egyszersmind, ugy mond azon iró, legalkalmasabb az első tisztviselő méltóságához; a kettő közti térben kényelemmel fogadhatja azokat, kik tudósitást hoznak neki a hadseregtől, vagy az ő hivatalára vonatkozó egyéb közügyekről.

Minthogy a romaiaknál‚árnyékok' és tányérnyalók is voltak, eme-

zeket a háziur hitta meg, vagy türte el, amazokat pedig a vendégek hozták magukkal, minők valának Nasidienusnál Nomentanus, Viscus Turinus, Varius és mások, quos Maecenas adduxerat umbras; ezek számára állott a három pamlag közül az utolsó, vagyis az, melly balra esett a középpamlagtól. A császárok idejében szermester ügyelt e rendnek föntartására; a mi kezdetben a háziurnak föladata volt.

VIII. Különös dolognak tetszhetik, hogy Augustus százada után még jó ideig nem kaptak a vendégek asztalkendőket, hanem magukkal hozták azokat. Catullus bizonyos Asiniusra panaszkodik, ki az ő asztalkendőjét ellopta; s azzal fenyegeti, hogy meggyalázza őt verseiben, ha mielőbb vissza nem adja neki:

Marrucine Asini manu sinistra
Non belle uteris in joco atque vino,
Tollis lintea negligentiorum;

és utána:

Quare aut hendecasyllabos trecentos
Expecta, aut mihi linteum remitte.

Martialis majd ugyanazt mondja Hermogenesről, ki hasonló ügyességéről vala ismeretes. „A vendégek közül, ugy mond, senki nem hozott asztalkendőt, mert mindenki féltette azt Hermogenesnek hosszu körmeitől. De azért Hermogenes nem tért vissza üres kézzel; ő módot talált elvinni az asztalkendőt.“

Attulerat mappam nemo, dum furta timentur.
Mantile e mensa sustulit Hermogenes.

IX. Ekképen minden el levén rendezve, emeltebb helyre tevék az edényasztalt, hol többé, kevésbbé becses edények állottak a köztársaság korszakai és a magánosok tehetségei szerint; minden vendég elé csészét tettek. Svetonius állitja, miszerint egy fő ember Claudius udvarából azon gyanuba esvén, hogy az eléje tett arany csészét ellopta, másnapra ujra meghivatott; de már akkor arany csésze helyett, különösen ő eléje cserépedényt tettek: „Convivae, qui pridie scyphum aureum surripuisse existimabatur, revocato, in diem posterum calicem fictilem apposuit.“ Plutarch mondja, miként Cleopatra azon hires lakoma után, mellyet Marcus Antoniusnak adott, a kiséretében levő valamennyi romainak odaajándékozta a csészéket, melylyekből mindenki ivott.

X. A csészék kiosztása után hozták az ételeket, nem mindig egy tálban egyszerre, miként Horácz verse mondja:

Affertur squillas inter muraena natantes
In patina porrecta;

és e másik :

. . . . . Tum pectore adusto
Vidimus et merulas poni, et sine clune palumbes;

hanem gyakran sok tálat hoztak egyszerre egy hordozható asztalon. Servius, Virgilnek eme versét értelmezve : „Postquam exempta fames epulis, mensaeque remotae", azt mondja, hogy megrakott asztalokat hoztak: „Quia apud antiquos mensas apponebant pro discis." Athenaeus is Serviussal tart: „Hordták, ugy mond, és visszahordták az asztalokat: *αἱ τράπεζαι ἐβαστάζοντο*. És más helyütt :

Ὡς εἶδε τὴν τράπεζαν ἀνθρώπους δύο
Φέροντας εἴσω ποικίλων παροψίδων
Κόσμου βρύουσαν.

Martialis nem helyesli ezen mozgó asztalokat :

Has vobis epulas habete, lauti;
Nos offendimur ambulante coena [1]).

Tehát, miként látjuk, mind a két módra találunk példákat a régi iróknál; nem kell azt hinni, hogy ha valamelly iró egyfélekép mondja, a többit is mind ugyanazon értelemben kelljen venni.

XI. Az első étel rendesen fris tojásból és salátából állott, s gyümölcsesel végezték az étkezést: „Integram famem ad ovum affero", ugy mond Cicero; „Ab ovo usque ad mala", vagyis : kezdettől végig. Varro nem mulasztja el megjegyezni [2]), hogy néha ott végezték, a hol kezdették, tudnillik a tojással. Az e végre fölhozott példa megfejti a régiségnek egy pontját, melly a circus játékaira és Ceres pompájára vonatkozik. Athenaeus egy értelemben van Varroval.

XII. A szolgálatra alkalmazott rabszolgák igen csinosan valának öltözve, s fehér asztalkendőkkel övezve. Seneca nevezi azokat „agmen servorum nitentium et ministrorum ornatissimorum turba, linteis succincta." Őket követte a konyhamester, ki az eledeleket mesterséggel s gyakran rimekre szelte. Seneca 47. lev. mondja : „Alius pretiosas aves scindit, et per pectus et clunes certis ductibus circumferens eruditam manum, in frusta excutit." S másutt : „Quanta celeritate, signo dato, gladii ad ministeria decurrunt!" Juvenalis az ötödik satyrában szintén mondja :

---

[1]) Lib. IV. epigr. in *Annium*.

[2]) *De re rustica*, lib. I. cap. 2.

Structorem interea, ne qua indignatio desit,
Saltantem spectas et cheironomounta volanti
Cultello, stb.

A pohárszék mellett is voltak felügyelők : némellyek a borról, vagy meleg és hideg vizről gondoskodtak, mások ismét az edényeket és táczákat változtatták ; a mi gyakran megtörtént, midőn a dobzódásra mentek át, „cum majoribus poculis poscebatur.“

XIII. Nagy ünnepélyek alkalmával szintugy a házi rabszolgák, mint azok, kiket a vendégek hoztak magukkal, s kik az ő uraik lábainál állva maradtak, servi ad pedes, szintén virágot és zöld koszorut kaptak, miként a vendégek ; s akkor minden csak vidámságot lehelt.

Midőn valamelly nagybecsü vagy ritka halat, avagy madarat adtak föl, fuvolya-hang mellett történt ; ekkor a vidámság tetőpontra hágott, s a háziur elegendő jutalmat talált az egész társaság zajos helyeslésében. Macrobius egy levelet hoz föl Sammonicus Serenustól, ki bókot mond Severus császárnak azon tiszteletért, mellyet egy kecsegének adott, s különösen azért, hogy e szokást ujra behozta : „Gratiam ejus video ad epulas quasi postliminio rediisse ; quippe qui dignatione vestra intersum convivio sacro, animadverto hunc piscem a coronatis ministris inferri.“

Ekkor az ételek száma szaporodott, s jóllehet ugyanazon kifejezés : első és második tál-étel, primae et secundae mensae, az egész lakomán át megtartatott, mindazáltal eme két tál-étel számos egyebekre oszlott föl. Az első tál-étel magában foglalta az előételeket, mellyek tojás- és salátából, ugy szintén édes borból állottak azon szabály szerint :

. . . . vacuis committere venis
Nil nisi lene decet.

Ezek után jöttek a vastagabb ételek, a felvagdalt eledelek és sültek. A második étel fris, befőzött, vagy száritott gyümölcsökből, tortákból és nyalánkságokból állott, mellyeket a görögök μελιπήκτα, a latinok pedig dulciaria és bellaria néven neveztek.

„Pertinax császár asztala, miként Capitolinus mondja, rendesen csak három ételből állott, bármilly nagy számmal volt is a társaság ; holott Heliogabal császár asztala néha huszonkét ételre is fölment, s minden étel után mindenki megmosta kezeit, mintha a lakomának már vége volna ; minthogy szokásban volt mosakodni ottan szintugy a végén, mint kezdetén : „Exhibuit aliquando tale convivium, ut haberet viginti duo fercula ingentium epulorum, et per singula lavarent.“

Nem is szólanék eme nagy pazarlásról, ha követőkre nem talált volna; azonban tudjuk, hogy a mit az udvarnál tesznek, az csakhamar átmegy az állam szokásaiba. Sőt többet mondok: már 270 évvel Heliogabal előtt büntetlen maradt eme pazarlás, s Lucullus gyakran ezer tallért is költött egy lakomára. Még ezt csak meglehetne bocsátani neki a vendégszeretet kedveért, ha barátjainak akart volna kedveskedni azzal; de ő akkor sem tett különbséget, midőn magában volt. Egy napon Plutarch szerint házgondnokát nagyon megszidta, hogy kevésbbé költséges vacsorát készittetett számára; ki is azzal mentegetve magát, miként Lucullus maga mondotta légyen, hogy az napon nem leszen vendége: „És te azt nem tudtad, válaszolá a gőgös polgár, hogy Lucullus Lucullusnál fog vacsorálni? — *Τί λέγεις; (εἶπεν) οὐκ ἤδας ὅτι σήμερον παρὰ Λουκούλλῳ δεῖπνει Λουκούλλος;*“

Minő hasonlat a régiekhez képest, kik azt sem tudták, mi dolog az a szakács, s barátjaikat és szomszédaikat a legnagyobb ünnepeken kertjeik és telkeik termékeivel meg tudták vendégelni; ezek pedig, miután a tengert s szomszéd erdőket kimeritették, a legtávolabbi tartományokból hozatják azt, a mit rendkivüli lakoma alkalmával az asztalra adjanak! Az igaz, hogy ha valamelly ismerős, rokon, szomszéd nem jelenhetett meg a lakomán, mellyre hivatalos volt, az ő részét elküldötték neki, s ezt nevezték partes mittere, vagy de mensa mittere: *μερίδας ἀπὸ τραπέζης ἐκπέμπειν.*

Nem akarom elsorolni az ezen lakomáknál az évszak-, a háziur szeszélye-, izlése- s tehetségéhez mérve elfogyasztott eledeleknek és boroknak számát; elég azt olvasni, a mit Horácz irt Nasidienus, és Arbiter Trimalcion ebédjéről. Azon oktatásokról sem szólok, mellyek Apicius iskolájában adattak olly városban, honnan azelőtt kiüzettek a bölcsészek; kiket e részben a kiváncsiság bántana, olvassák meg Catiust Horácznál.

XIV. A mit Varro, Cicero, Horácz, Virgil, Ovidius s minden utóbbi irók mensae secundae néven neveztek, nem nagyon különbözött a vacsorának többi részeitől; azonban nem annyira a férfiak, mint a nők számára valók voltak, kik azután gyermekeikkel együtt az asztaltól elmentek, ha a lakoma után olly látvány következett, mellyben részt venniök a szemérem tiltá: tehát a napnak ezen része nem telt el egészen étel és ital közt.

XV. A köztársaság megalapitása után nem sokára a nagy férfiak dicséretét énekelték a lakomáknál fuvolya-szó mellett, ad tibicinem; a mihez járult később a lant. Dicsőségre ösztönözte ez a jelen-

levőket; de a mi kezdetben jó czélból használtatott, később elfajult. A romaiak miután Ásiát legyőzték, ujabb élveket tanultak ottan: bohóczok, majmolók, zenészek, tánczosnők, mimelők jöttek divatba, s nem volt többé vidám lakoma az illyesek nélkül: „Luxuriae peregrinae origo ab exercitu asiatico invecta in urbem est. Ii primum lectos aeratos, vestem stragulam pretiosam, plagulas et alia textilia, et quae tunc magnificae supellectilis habebantur, monopodia et abacos, Romam advexerunt. Tunc psaltriae sambucistriaeque et alia ludionum oblectamenta addita epulis; epulae quoque ipsae et cura et sumtu majore apparari coeptae. Tunc coquus, vilissimum antiquis mancipium et aestimatione et usu, in pretio esse; et quod ministerium fuerat, ars haberi coepta: vix tamen illa, quae tunc conspiciebantur, semina erant futurae luxuriae“ [1]); csekély kezdete annak, a mi később látható vala. Seneca (kire gyakorta hivatkozom, minthogy ő haragjában sokat megmondott, a mit egy, százada hibái iránt engedékenyebb lélektől hiában vártunk volna), Seneca, a mint mondom, az ő értekezésében De vita beata illy rajzát adja az érzéki embernek: „Látod-e Apiciust, midőn pamlagán heverve szemléli pompás asztalát, füleit édes zengzetekkel, szemeit kecsegtető látványokkal, szaglását keresett illatokkal, s inyét a legfinomabb eledelekkel gyönyörködteti. — Vides hos eosdem e suis lectis spectantes popinam suam, aures vocum sono, spectaculis oculos, saporibus palatum suum delectantes; mollibus lenibusque fomentis totum lacessitur corpus, et ne nares interim cessent, odoribus variis inficitur locus ipse, in quo luxuriae parentatur.“

E látványokról szólva, eszembe jut egy jelenet, a mi Augustus császárnak egykor vacsoráján történt. Bizonyos Pilades nevü mimelőt, ki Hercules dühét ábrázolta a nyilvános szinpadon, nagyon magasztaltak; Augustus meg akarván szerezni e gyönyört az ő vendégeinek, elhivatta Piladest, s fölkérte, adná elő azon jelenetet, mellyel ő annyi tapsot aratott. Pilades, ki az ő dühének kitörésében nyilakat bocsátott a népre, ugyanazt akarta tenni már a vendégekkel is; s ha nem akadályozzák, csakugyan megtörtént volna a vérengzés. Egyébiránt, habár elragadtatva látszott is lenni, hihető, hogy azok, kikre nyilait bocsátja, nem lettek volna olly egyének, kiket ő leginkább tisztelt, vagy szeretett.

Svetonius három levelet tartott fön számunkra ugyanazon császártól, mellyekben csendesebb örömekről szól. A két első Tiberiushoz

[1]) Tit. Liv. lib. XXXIX. 6.

van intézve, kinek számot ad arról, a mi két vacsora alatt történt: „Ugyanazon egyénekkel vacsoráltam, ugy mond, kiket te jól ismersz, csakhogy még Vinicius és Silius az atya is jelen volt; tegnap is, ma is vacsorálván, okosan játszottunk, mint jó öregekhez illik, γεροντικῶς. —Talis enim jactatis, ut quisque canem aut senionem miserat, in singulos talos singulos denarios in medium conferebat; quos tollebat universos, qui Venerem jecerat“ [1]). A második levélben: „Mi, ugy mond, eleget mulattunk Minerva ünnepei alatt. Nem csak a vacsora alatt játszottunk, hanem valamennyit feltüzeltük a játékra: — Forum aleatorium calefecimus. Frater tuus magnis clamoribus rem gessit.“ Harmadik levelében azt mondja, hogy 250 denárt küld leányának, minthogy épen illy összeget adott minden vendégének, hogy játszszanak párost és páratlant, koczkát, vagy bármi egyebet tetszésök szerint a vacsora alatt.

Plautus, Catullus, Propertius majdnem ugyanezen szavakkal említik ez asztali játékokat. De a mit Plinius ir Cornelianusnak, lib. IV. ep. 32., még határozottabban jellemzi korának szokásait. Tudósítva barátját az ügyekről, mellyeket Trajanus Centumcellában véghezvitt, hozzá teszi: „Láthatod, hogy a mi napjaink jól folytak, de foglalkozásaink sem valának rosszabbak. Szerencsések valánk naponkint a császárral vacsorálhatni; a vacsora elég mértékletes volt, a mit egy császár adhat. Az estét néha bohózatok hallgatásában, vagy utánzásában töltöttük; néha ünnepélyes társalgás pótolta a gyönyört, mellyet drágábban fizettünk volna meg, de a melly talán jobban nem gyönyörködtetett volna minket: — Vides quam honesti, quam severi dies fuerint, quos jucundissimae remissiones sequebantur. Adhibebamur quotidie coenae; erat modica, si principem cogites. Interdum acroamata audiebamus, interdum jucundissimis sermonibus nox ducebatur.“

Heliogabal már nem volt illy mérsékelt a gyönyörök választásában, mellyekkel a vacsorát fölviditani akarta. Néha a pompás teremnek födletéről olly nagy mennyiségben hullatta le vendégeire a virágokat, hogy egynémelly meg is fuladt bele; máskor ismét a saját asztalától elválasztott kerek-asztal körül ‚s i g m á'nak nevezett iv-alakban pamlagot készittetett, s erre egy napon nyolcz kopasz, másnap nyolcz sánta, harmadik nap ismét annyi fekete, azután szürke, sovány vagy kövér embereket ültetett olly szorosan egymás mellé, hogy alig

[1]) ‚Nobis senibus, ugy mond Cato Ciceronál, exclusionibus multis talos relinquant et tesseras.‘

mozoghattak, s kezöket szájokhoz alig vihették; mialatt ő maga és egész udvara azoknak helyzetén mulatta magát. Gyakran megtörtént, s ez még csak kisebbszerü mulatság volt, hogy azon sigmát bőrből készitteté, s gyapjutömet helyett léggel töltette meg; s mig a rajta ülők legjobban ettek és ittak, titkon fölnyittatá a párna alatt elrejtett csövet: a sigma összelapult, s a szerencsétlenek orrukra buktak az asztal alá.

E mulatságok, bárminő természetüek voltak légyen, gyakran késő éjjelig tartottak; mialatt a vendégek egymás egészségére ittak, a serlegekkel kinálták egymást, s barátjaik és pártfogóik szerencséjét jósolgatták. E szertartás formulája vala: Propino tibi, bene tibi, bene illi, bene tali stb. Athenaeus ezt ἐν κυκλῳ πίνειν, s Pollux κύλικας εν κύκλῳ ἐπελαύνειν szavakkal nevezi. Igy tehát a serleg kézről kézre járt egész az utolsóig. Plautus:

Interim da ab Delpho cito:
Cantharum circumage, puer,
Ab summo septenis cyathis committe hos ludos,
Age circumfer mulsum, stb.

Juvenalis mondja, miként a gazdagok ritkán isznak a szegények egészségére; s hogy a szegényeket nem jó szemmel nézték volna, ha ezen szabadságot engedték volna maguknak a gazdagok irányában:

. . . . . Quando propinat
Virro tibi, sumitque tuis contacta labellis
Pocula?

Nagy föladat volt továbbá, midőn az összes vendégek a régi szokás föntartása tekintetéből királyt választottak. Varro mondja: „Etiam nunc in publico convivio, antiquitatis retinendae causa, cum magistri fiunt, potio circumfertur.“ Cato, Ciceronak könyvében De senectute, azt mondja, hogy ő, habár öreg létére, olly ünnepélyeken volt, hol valamennyien egymást ildomosan megbosszulják; hol a lakoma király mindenkinek dolgot ad, s mindenki köteles őtet utánozni: „Me vero et magisteria delectant a majoribus instituta, et is sermo, qui more majorum a summo adhibetur in poculis, et pocula, ut est in Symposio Xenophontis, minuta atque rorantia“, stb.

Hajdanta a legbölcsebb gyülekezetekben választottak királyt; Plutarch hosszu beszédet tart azon tulajdonokról, mellyekkel az illy tisztviselőnek birni, s a szirtekről, mellyeket gondosan kerülnie kell. Ugy találom, hogy kétféleképen választatott a király: vagy koczka-

vetéssel, vagy a vendégek szabad választásából. Horácz ohajtja, hogy határozzon a koczka:

. . Quem Venus arbitrum
Dicet bibendi?
Nec regno vini sortiere talis.

Plautus nem bizza ezt a sorsra; az ő személyei maguk választják a királyokat és királynékat. „Do hanc tibi florentem florenti, tu hic eris dictatrix nobis," mondja nála az egyik színész, virágkoszorut téve egy fiatal nő fejére. S másutt: „Strategum te facio huic convivio." Plutarch épen ugy beszél, mint Plautus, az első könyv negyedik kérdésében: *Εμαυτὸν αἱροῦμαι συμποσιάρχον ὑμῶν.* Az illy király valójában törvényeket szabott, s büntetés alatt határozott, ki mit cselekedjék, ha inni, énekelni, vitatkozni, vagy a társaságot más módon mulattatni kellett. Cicero azt mondja, miként Verres, ki a romai népnek minden törvényét lábbal tapodta, az asztali törvényeknek pontosan engedelmeskedett: „Iste enim praetor severus ac diligens, qui populi romani legibus nunquam paruisset, iis diligenter legibus parebat, quae in poculis ponebantur."

Ezen kivül nem minden lakomán választottak királyt, s az utóbbi időkben csak akkor törődtek azzal, midőn az első szükségeknek elég volt téve. Ő a vidámságnak forrása volt, midőn a lankadástól kezdettek félni; s ekkor mindenki azon volt, hogy jó czimborának tekintessék. Ez utóbbi dolgot a romaiak comessatio-nak nevezték a *κῶμος* görög szótól, ugy mond Varro, mivel a régi romaiak, kik örömestebb laktak falun, mint sem a városban, rendre meghivták egymást a lakomára, s majd egyik, majd másik villában vacsoráltak. Néha, ha az egyiknél kevesebbet kaptak, rövid séta után a másikhoz tértek be ugyancsak lakmározni.

Demetrius, az utolsó Fülöp, macedoi király fia, a torna bizonyos nemében legyőzte Perseust. Perseus nem bocsátotta meg e tettet Demetriusnak; ez pedig, miután czimboráival jól vacsorált, azt mondá nekik: „Miért ne mennénk tobzódni bátyámhoz? Quin comessatum ad fratrem imus? Ezzel talán meglesz a kiengesztelődés." Plutarch, hogy igazolja Catot, a censort, minthogy nagyon kedvelni látszott az asztalt és apró örömeket, azt mondja, hogy a nagy férfiu bámulandókép hasznára tudta forditani a perczeket, mellyek egészen az élvezetnek látszottak szentelve lenni. Olly korban, midőn szólás-szabadság uralkodott, fölfedezte, mit gondolnak az ő vendégei a kormányról, s azok jelleméről, kik oda bejutni törekedtek. Előadta

még a földmivelésnek számos titkait, a miket ő egyébiránt csekélységnek tekintett. Igaz ugyan, hogy e társaságokból nem mindig menekült a nélkül, hogy az ő bőlcsesége meg ne adta volna az árát; s ifjabb Plinius után már hoztam is föl e részben hitelt érdemlő történetet; azonban az ő tekintélye ez által keveset szenvedett, s másnap épen ugy tiszteltetett Cato, mint azelőtt.

Svetonius állitja, hogy Titus császár, az emberi nem eme gyönyöre, a lakomát néha éjfélig huzta; holott testvére Domitian a nap nyugtát soha sem várta be. De bármilly órában keltek is föl, mindig libatiokkal és fogadalmakkal végződött a dolog a háziur és a császár tiszteletére. Eme bucsupohár neve volt poculum boni genii e kiáltással: ζήσως; mi után bizonyos tésztával kezeiket mosták meg, a mit azután az ebeknek vetettek. A háziur a maradék egy részét a szolgáknak adta, a többit pedig elzárta. S minthogy sok ollyasmi dolog volt, a mit sem eltenni, sem valakinek adni érdemes nem volt, azt megégették; s ez áldozat proterviának nevezteték. Ez oknál fogva mondotta Cato, az ifjabb, Apiciusnak egyik tanitványáról, a ki miután minden vagyonát megemésztette, szerencsétlenül házát is fölgyujtotta: „Ő semmit szabály ellen nem cselekedett.“

Végre a vendégek bucsut véve a gazdától, apró ajándékokat kaptak tőle, a miknek neve görögül: apophoreta. Azon példák közül, mellyeket a történet emlit, három a pazarlás minden mértékét meghaladja. Az első példát Cleopatra adta, ki miután Marcus Antoniust és tisztjeit Ciliciában megvendégelte volna, nekik adá a pamlagokat, párnákat, arany és ezüst edényeket mindazzal együtt, a mi az asztalokon volt; ezekhez adott még lecticákat, mellyekben saját szolgái vitték el nekik, meg néhány mór rabszolgát, hogy fáklyával kezökben visszavigyék őket. A másik két példa Verus- és Heliogabaltól ered [1]); azonban e két császár csak utánozta Cleopatrát, őket pedig többé senki sem utánozta.

Midőn a vendégek haza mentek, ha idejök maradt, sétára mentek, vagy családi, házi dolgaikat rendezték otthon, minden szabados és rabszolga jó estét kivánva urának. Igy végződött a nap a romaiaknál.

(Kivonat **Coutoure** áldozár értekezéséből a Franczia Akademia Emlékirataiban.)

---

[1]) **Capitol. Lamprid.**

(E) 314-ik laphoz.

Olaszország szabad népességének statistikája a romai köztársaság alatt.

A romai történetekre igen számos dolgozatok vetettek világot; az alkotmány, politika, a senatus és a nép hatalmának ingadozásai, a kormányzás eszközei, a törvényhozás, a hadsereg fegyelmezése, végre a romai birodalom eseményeinek, fönállásának, hanyatlásának és elbukásának okai fensőbb észtehetségek által tárgyaltatának. A régieknél Polybius és Tacitus, Olaszországban Machiavelli, Franczіaországban Bossuet és Montesquieu Romának dicsőségével egyenlő hirnévre tettek szert, s az örök város nagyságának dicsfénye az ő tehetségöknek minden sugaraitól ragyogott.

A gépezetnek belső rugói, annak mozgása és részeinek elrendezése, a kormányzás menete, eszközeinek pontossága és szabatossága, az összesnek rende és szabályszerüsége, végre a romai birodalom statistikája és politikai gazdászata nem nagyon ismeretes dolgok előttünk: miért is eme hiányt szándékom betölteni a történelmi tanulmányokban.

Roma, harczias levén eredetében, ugy látszik, azért alakult, hogy a világot meghóditsa, kormányozza és fegyelemhez szoktassa. Később a plebejusok és patriciusok közti megoszlás, ama küzdelmek, egyenetlenségek, folytonos vetélkedések, mellyek a nép külről elfoglaltatásának szükségét föltünteték, a háboruból a romai kormány rendszerét, eszközét és rugóját képezték.

A romaiak folytonos s mindig erőszakos harczokban élve, mindent kikutattak, s végre is a győzelem-, vagy hóditásra módot találtak. Az általuk megtámadott népeknek különféle eljárását tanulmányozva, a hasznos tapasztalatokat elfogadták, a fegyelmet, rendet, hadmüködést, fegyvereket és gépeket tökéletesiték.

Már az ő birodalmuk első idejétől fogva mérnöktestet tartottak legióik közt. Európában csak ők tartottak állandó, fölszerelt, zsolddal, ruházattal, élelemmel és fegyverekkel gondosan ellátott hadsereget.

A győzelem szüksége kényszerité a romaiakat, hogy a győzelem elnyerésére szolgáló eszközöket tökéletesitsék. Annak pontos ismerete, hogy mennyiben rendelkezhetnek az emberekről és a pénzről, a jó sikernek elengedhetlen föltétele volt. A szükség alkotta tehát ezen

harczos nép közt a statistikát, méréseket, a születés- és halálozásról vitt jegyzékeket; a mi mind benfoglaltatott a census intézményében, a romai hatalom és kormány emez alaperejében, mellyet az ő hatodik királya, Servius Tullius hozott létre Románk 197., Kr. e. 555. évben (**Tit. Liv.** 1. 44.).

Ezen király alapitá tehát a censust, vagyis valamennyi fegyverfogható romai polgárnak összeszámitását. (U. o.) A népesség eme részének szemléje öt évről öt évre pontosan megtartatott; a köztársaság idejében e szemlét a censorok tartották; s valamint a centuriák, a választási fokozatok és jog az ingatlan birtokon és a jövedelmeken alapulván, szükségképen kellett tartani pontos statistikai jegyzeteket. A dolgoknak illy rendében a születések, halálozások, a polgárok száma kor és nem szerint, az egyes polgárok által birt földek és tőkék helyzete, természete, kiterjedése, viszonya pontosan jegyzékbe vétetett, s minden ötödik évben igazoltatott. Cicero értekezésében a törvényekről határozottan mondja: „Censores, populi aevitates, soboles, familias, pecuniasque censento: urbis templa, vias, aquas, aerarium, vectigalia tuento; populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, aevitates, ordines partiunto: equitum, peditumque prolem describunto: coelibes esse prohibento: mores populi romani regunto: probrum in senatu ne relinquuunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto, eaque potestas semper esto: censores fide legem custodiunto: privati ad eos acta referunto.“ (De legibus, III. 3. 4.)

Ebből látható, hogy a censorok kezében, kiknek hatalma öt évig tartott, minden eszköz megvolt a rendszeres statistikának megállapitására. Az utolsó pont nagyon is érdekes; mert azt bizonyitja, hogy a magánemberek bárminemü ügyeiket, acta, a censorokhoz vinni tartoztak, kik az ő nyilatkozataikat eskü alatt pontosan jegyzékbe vették. Olaszország municipalis városainak hasonló jegyzékeik voltak, miként Cicero az Archias költő javára tartott beszédében mondá: „Archias a polgárjogot nyerte el Heracleában. Hogy a Heracleabeli jegyzékek a levéltárak elhamvadása alkalmával mind elégtek, azt valamennyien tudjuk: — Tabulas Heracliensium incenso tabulario interiisse scimus omnes.“ (U. o. cap. IV.) Másutt a nyilvános jegyzékeket említi, mellyek az olaszországi és siciliai ingatlan vagyonnak átnézetét foglalták magukban. (L. Agr. 2.) Svetonius ezt határozottan állitja (Calig. 5.) S ha bár nem mutathatnók is föl ezen becses tanubizonyságokat, sem Florusét (lib. I. cap. 6.), ki azt állitja, miszerint

a köztársaság maga magát igen jól ismerte, s hogy a nagy birodalom kormánya minden részletében ugyanazon gondossággal járt el, a minőt minden csekély háztartás igazgatása követel; habár ezen határozott állitások hiányoznának is Roma- és Olaszországra nézve: a p r i o r i is el kellene hinnünk, miszerint illyen jegyzékek léteztek légyen. Miután Görögország egy részében is megvolt e szokás, az Olaszországba átültetett görög gyarmatoknak szintén fön kelle tartani azt Romában is, melly a görögöknek köszöné eredetét, s vallásának, szokásainak és törvényeinek nagy részét. Azonkivül lehetetlen is volt, hogy az illy intézményeken alapult kormánynál másként legyen a dolog. Athene 20,000 polgára, a 450,000 romai polgár Caesar korában valóban kiváltságos nemességet képezett, habár a nép nevét viselték is; a rabszolgák, idegenek ezen jogokban nem részesültek. Végre valamint a velenczei arany könyvbe minden patricius család föl vala jegyezve, Franeziaország nemes családainak származási könyve a forradalom előtt létező 80,000 nemes családnak neveit és czimerét foglalta magában: szintugy a születési és halálozási jegyzékek nem és kor szerint elengedhetlenek valának Romában és Olaszországban. Följegyeztetett a kor, midőn valamelly polgár a praetextát, vagyis férfiui togát magára öltötte; e nélkül hogy is lehetett volna megállapitani a különféle közhivatalokra bocsáthatását? A törvény bizonyos kort határozott, midőn valaki a gyámság alól kiléphet; bizonyos életkort, midőn valaki a lovag, vagy senatori rendbe léphet, néptribunnak, quaestornak, aedilis-, practor-, censor- vagy consulnak kineveztethetik. Meg volt határozva még az életkor a házasságkötésre, tanuskodásra, szerződések kötésére, hitletételre a pörös ügyekben. Florusnak emlitett szavait szinte nagyitásnak lehetne nevezni; de Ulpianus (lib. L. tit. XV. §. 2. 3. 4. Digest.) a censusról szólván, még formáját is föntartotta ezen szemlei, vagy elszámlálási jegyzékeknek (t a b u l a e c e n s u a l e s), mellyek aprólékos, s a két nembeli szabad egyének számára, a népesség jegyzékeire támaszkodó statistikát képeztek név, rend, állapot, életkor, tartomány és jövedelem szerint, fölosztva család-atyákra, anyákra, fiuk- és leányokra, s magukban foglalva még a férfi és nő rabszolgákat, ezeknek foglalkozását és munkájok termékét.

Az ingatlan javak tekintetében ezen jegyzékek minden öt évben ujra megvizsgált méréseken és becsléseken alapultak. Meg volt azokban a telek minősége, a mivelés neme, gabna, szüleség, szőlők, olajfaberkek, legelők, szálerdők vagy vágások, tavak, kikötők, sósvizek stb. A telkek meg valának különböztetve név, holdszám, fák, szó-

lőtők és olajfák mennyisége szerint, a mit tudnillik magukban foglaltak. A város, a szomszéd helység, határok, minden teleknek haszonbérlői vagy müvelői, végre azok termékei föl voltak jegyezve.

Bemutatok egy illy táblát, melly a régi iróknak pontos jelentésein alapszik.

E böles intézmény igen régi eredetü Romában, minthogy Servius Tullius alapitá azt Romának 197. évében, Kr. e. 555. évben. Halicarnassi Dionysius (Ant. rom. IV. pag. 220.) föntartá számunkra ezen becses adatot, mellyet egészben fogok idézni, minthogy szilárd alapot nyujt a számitásokra, mellyek a régi irókban elszórt eredmények után megállapithatók, kimutatva azt, hogy azon irók biztos elemekből meritették következtetéseiket.

A görög történetiró azt mondja, miszerint „Servius Tullius elosztván a területet a mezei törzsek közt, megerősitteté a falvakat (παγους), hogy a betörések alkalmával menedék gyanánt szolgáljanak a földmivelőknek. Ezen lakhelyeket a tisztviselők rendezték el, kiknek föladata volt jegyzékbe venni azok neveit, kik összegyültek illy helyeken, s ismerni azoknak tulajdonát, mellynek jövedelméből táplálkoztak. Valahányszor a polgárokat fegyverbe szólitani, vagy fejenkint adót szedni kellett, a főnökök szedték az adót és a népet. Továbbá, hogy jobban ismerjék és könnyebben kiszámithassák a lakosok számát, Servius minden faluban oltárokat állitott föl az isteneknek, a falu őreinek és pártfogóinak. Megparancsolta, hogy évenkint minden lakó eljöjjön közáldozattal tisztelni ez istencket. Pagonales nevü ünnepélyeket alapitott, s maga rendelte a szertartásokat, mellyeket (miként Dionysius mondja) a romaiak mai napon is tartanak. Azt is rendelte, hogy ezen áldozatokra és egyesülésekнél minden lakos bizonyos pénzt hozzon magával, de különbözőt a szerint, a mint férfi, nő vagy kiskoru gyermek. Eme pénzek megszámittatván azok által, kik az áldozatokat vezérelték, pontosan mutaták a népesség számát nem és kor szerint (κατα γένη και καθ' ήλίκιας). Lucius Piso (folytatja Dionysius): Évkönyveinek első könyvében mondja, miként Servius még a világra jöttek és elholtak számát is tudni akarta, ugy szintén azokét, kik férfi togát öltöttek magukra Roma városában. E részben egy összeget állapitott meg, mellyet a szülőknek az Ilithyia kincstárába kelle fizetni minden fiunak születésekor; minden elhaltért a Libitina kincstárába; s az ifjuság istennőjének kincstárába azért, ki férfi togát öltött magára; mi által képes volt évenkint megtudni a polgárok összes számát, ugy szintén azoknak külön számát, kik fegyvert fogni képesek voltak. A

városi és mezei törzsekben f u l a r c h i és c o m a r c h i féle főnököket állitott föl, kiknek föladatuk volt pontosan tudni minden polgárnak lakát (A n t. r o m. IV. 219. 30.). Megállapittatván ez intézmények, megparancsolá minden romai polgárnak, hogy mondják be nevöket (letéve előbb a törvényes esküt, hogy igaz, hü vallomást tcendenek); mondják meg javaik értékét pénzben; nevezzék meg életkorukat, szülőik, feleségeik és gyermekeik nevét, a városnak mellyik negyedében s a terület mellyik helységében lakik mindegyik. Azután kemény büntetést szabott az ellen, ki a census alól kivonta magát: javaik elkoboztattak, megvesszőztettek, vagy rabszolgák gyanánt elárvereztettek. Szemlét is rendelt, mellyen minden polgár köteles volt fegyveresen megjelenni, a Mars-mezőn (u. o. pag. 225. lin. 30). Ezen szemlén (mint Dionysius mondja) 84,700 polgár jelent meg, kiknek javai jegyzékbe vétettek, miként a T a b u l a c e n s o r i á k b a n olvashatók.

A hatodik osztály, vagyis a proletariusok, a nők, gyermekek, tizenhét éven aluli ifjak és a rabszolgák, miként látni, nem foglaltattak e számitásba; de tudjuk, miként Dionysius, a munkás és pontos iró, a legjobb kutfőkből vette adatait, ugymint a mérési és statistikai táblákból, mellyek a censorok és a romai kormány közigazgatásának alapját képezték (u. o., I. pag. 60. lin. 42.). Ezen történetiró azt is megmondja, miként ezen censori táblák, *τιμητικὰ ὑπομνήματα*, atyáról fiura szállottak a romaiaknál, s hogy minden család olly buzgalommal hagyományozta azokat utódaira, mint ősei vallását.

„Eme jegyzékek (folytatja a görög történetiró) a censori családok jeles egyéneinél maradtak fön. Onnan szedtem ezen adatokat stb. Servius idejében a rabszolgák száma csekély volt Romában; mindazáltal e fejedelem, mint ügyes kormányzó, uraikhoz csatolta őket, s számukat is akarta tudni, a c o m p i t a l e s ünnepet rendezvén, mellyen csak a rabszolgák jelentek meg, s mindegyik hozott magával egy pogácsát“ (Ant. rom. lib. IV. pag. 219.).

A gondosságot, hogy a romai birodalom polgári állapotáról jegyzékek vitessenek, melly a királyokkal kezdődött s a köztársasággal fönmaradt, midőn a censorságnak egyik fő föladatát képezte (l. **Livius**, IV. 8.; VI. 27.), a császárok sem hanyagolták el, kik a censorok czimét és hivatalát viselték; s Titus Livius (XXX. 37.) és Svetonius (Calig. 8.) figyelmeztetnek minket, miként ezen jegyzékek a tartományokban is léteztek.

Ugyanazon iró és Tacitus állitják, miszerint Augustus saját kezével irta meg a romai birodalom statistikáját. Ezen jegyzék, mellyet

Tacitus egyszerüen libellusnak nevez, de a mellyet Svetonius (August. cap. CII.) nagyobb határozottsággal rationarium imperii, breviarium totius imperii néven nevez, magában foglalta a birodalom eszközeinek állapotát, a fegyverben álló polgárok és szövetségesek számát, a hajóhad, tartományok, országok, adók, egyenes és közvetett adók, szükséges költségek és ajándékok állapotát.

Augustus, igy szól Tacitus (Annal. lib. I. pag. 11.), mindezt saját kezével irta, s még azon tanácsot is hozzá tette, hogy a birodalom határait tovább ne tágitsák.

Svetonius (u. o. CII. és not. 45. Pitisci) azt mondja, hogy az ő élettörténetén és a temetésére vonatkozó rendeleteken kivül, Augustus még az egész birodalomnak rövid átnézetét is megirta, mennyi katona hol állott fegyverben, mennyi pénz volt a közkincstárban s a többi mindennemü adók pénztáraiban. Hozzá csatolta még azon szabadosok és rabszolgák neveit, a kiktől tartozásaikat még követelni lehet.

Tacitus és Svetonius nem adják a romai birodalom eme rövid statistikájának tartalmát; azonban nem árt, sőt érdekes dolog megalapitani azt történeti tanubizonyságokkal és határozott adatokkal, meddig terjedett ezen átalános megszámlálás Augustus alatt, mellynek rövid jegyzékét saját kezével irta, az egész birodalom ‚Breviarium'-a czim alatt.

A szent és polgári történelem megegyez az átalános számlálásban, mellynek korszaka a világnak leghiresebb korszakával, Jézus Krisztus születésével összevág.

Sz. Lukács mondja (Evang. II. 1. 3.), hogy midőn Augustus kiadta a rendeletet, népszámlálást rendelvén a Romától függő valamennyi tartományokban, a zsidók, habár saját nemzetbeli királyok által kormányoztattak, szintén engedelmeskedtek e rendeletnek, s valamennyien elmentek szülő-földjökre a beiratás végett: *καὶ ἐπόρευοντο πάντες ἀπογράφεσθαι, ἕκαστος εἰς τὴν ἰδίαν πόλιν.*

József mondja (Ant. jud. XVIII. 1.), miként Quirinius senator és consularis férfiu küldetett Augustus által némi katonasággal Syriába s Syriához kapcsolt Judaeába, hogy ottan igazságot szolgáltasson, a tulajdont megbecsülje és jegyzékbe vegye; Syriában, *δικαιοδοτης, τιμητὴς τῶν οὐσίων*, s Judaeában, *ἀποτιμησάμενος τε αυτῶν τὰς οὐσίας*

Tacitusban olvassuk, hogy a clitek, Archelaus király alá vetett, népség a Taurusra menekült a megszámlálás elől (Annal, VI. 41.). s mivel nem akart adót fizetni a romai szokás szerint, quia nostrum in modum deferre census, pati tributa adigebantur.

Claudius a senatus előtt tartott beszédjében (Inscr. tab. Gr. Lugd. ap. Brottier — **Tacitus**, Ann. lib. XI. 24., tom. — II. pag. 331.) dicséri a gallusokat, hogy hivek maradtak az ő atyja, Drusushoz, ki háborut viselt a németekkel, a megszámlálás után; a mi akkor uj és szokatlan mütétel volt a gallusoknál, novo tum opere et inassveto Gallis. Narbonnei Gallia már régóta le volt igázva, s e mütétel, megjegyzi még Claudius, habár nem volt is annak más czélja, mint nyilvánosságra hozni a mi eszközeink állapotát, tapasztalásból tudjuk, milly nehéz dolog: „Quod opus quam arduum sit nobis nunc cum maxime, quamvis nihil ultra quam publice notae sint facultates nostrae exquiratur, nimis magno experimento cognoscimus.“ Lássunk most már egy másik censust (a harmadik volt a gallusoknál), mellyet Germanicus kezdett, s a jövő évben Vitellius és Curtius végeztek be. Tacitus hozza föl eme határozott adatokat (Annal. lib. I. 31.; lib. II. 6).

Az idézett hely minden commentár nélkül is azt bizonyitja, miként eme census, vagyis megszámlálás, az egyéneknek és vagyonnak pontos följegyzése képezte a romai közigazgatás alapját. Mindennemü eszközeinek pontos ismeretétől mérhető a kormánynak bátorsága és bölcsesége: ennek szükségképi következése volt az egyenlő fölosztás a katona- és adószedésben, s maga ezen következés egyebekre vezet, s igen sok tényeket megfejt.

Dio Cassius szerint (lib. LV. 13.) Augustus mindenek előtt Olaszországban kezdette, Romának 757. évében, a megszámlálást, mellyet utóbb az egész birodalomra kiterjesztett; a census, κένσος, szó tehát, melly magában foglalta a népesség számát, a vagyonnak összeirását és becsét, az adó-fölosztásnak és katona-szedésnek szükségképi alapját, a görögben, főleg az uj-szövetség görög nyelvén tributum (adó) értelmet nyert. Ekképen olvashatjuk sz. Máténál (XVII. 25.): „A földnek királyai kiktől vesznek vámot vagy adót? Τέλη ἢ κένσον;“ tudjuk azt is, miként a farizeusok kérdezék Krisztust: tartoznak-e vagy nem adót, κένσον, fizetni a császárnak? s ő azt mondá nekik: „Mutassátok nekem az adó-pénzt,“ nummum census a latin forditás szerint.

Ezen megszámlálás következtében volt kénytelen József Názarethből, Galilaea városából elmenni Máriával Juda Betlehemébe, mivel ő Dávid családjából és hazájából származott, s Krisztus az egész birodalom összeirásának korában született Betlehemben, ἀπογραφή πάσης τῆς οἰκουμένης. Eusebius (Hist. eccl. I. 5.) ugyanezen fontos körülmény mellett tanuskodik.

Tertullian megemliti az Augustus alatt véghezvitt megszámlálást (Contra Marcion. IV. 19.; XVIII. 3. Lásd **Perizon**, Dissert. IV. p. 330.); s József hozzá teszi, miként ezen munkálat kevesebb mint egy év alatt fejeztetett be.

Állandó szokás volt a megszámlálásnál, hogy mindenki az ő születése helyén jelentse magát. Sz. Lukács mondja, miszerint az Augustus által kiadott rendelet után mindenki elment születése helyére magát bejelenteni: „Et ibant omnes ut profiterentur singuli, in suam civitatem.“ Justinus vértanu szintén emliti a Quirinius által Judaeában véghezvitt censust, *επὶ Κυρηνίου τοῦ ἡμετέρου ἐν Ἰουδαίᾳ πρώτου γενομένου* (Apol. II. ad imper. Anton. Pium).

E szokás divatozott már 183 évvel Kr. e. Romának 579. évében, miként ezt Titus Liviusból tudjuk (**Perizon**. op. cit. p. 343). Midőn a censorok a megszámlálást bevégezni akarták, Lucius Posthumius consul a szószékről adta ki a rendeletet, hogy minden latin szövetségesek térjenek vissza saját honukba, ne hogy valaki közülök a romai censusba jusson, hanem mindenki illető lakhelyén jegyeztessék be. (**Titus Livius**, lib. XLII. cap. 60.).

Ezen megszámlálási, fölvételi vagy becslési jegyzékek, minden részletekkel együtt, miként már mondám, Romának első századaiban föltalálhatók. Megállapitva Servius Tullius által, rendes időkoronkint következnek a köztársaság alatt. Ezt bizonyitja a Quintius által véghezvitt megszámlálás (**Liv.** III. 3.) Romának 289. évében, 463 évvel Krisztus előtt, midőn 104,214 polgár számláltatott, az atyákon és anyákon kivül, kik elvesztek magzataikat, s kik utódok nélkül maradtak, praeter orbos orbasque Halicarnassi Dionysius nevezetes példát emlit (lib. V.): „Largius — ugy mond Dionysius — megparancsolá minden romainak, Servius Tullius, a legnépszerübb királynak bölcs és hasznos törvényét követve, hogy törzsenkint mondják be vagyonuk becsét, hozzá téve még feleségeik- és gyermekeiknek nevét és életkorát. Gyors véget érvén a megszámlálás (mert az engedetleneket nagy büntetés érte, ugymint javaik elkobzása, polgárjoguk elvesztése), 150,700 polgár találtatott Romában, kik már az ifjukort átlépték.“

Fölhozom még Dio-nak ezen határozott adatát (lib. LXIII. cap. 25.): „Romának 708. évében a romai polgárok száma tetemesen csökkent a harczok által, miként az már első tekintetre látható, s miként Caesar maga is meggyőződött arról a megszámlálási jegyzékek után, mellyeket mint censor ő maga rendelt. Ő a házasság termékenységéhez kiváltságokat csatolt.“

Ezekből látható tehát, miként a születések és halálozások följegyzése, a népességnek pontos jegyzékbe vétele állapot, nem és kor szerint, a telekkönyv használata, vagyis az igazolt tulajdonnak mértéke és becse, módositva minden öt évben, némileg Romában vette eredetét, s lassankint a világnak az ő törvényei és befolyása alá vetett minden részére kiterjedt. Augustusnak jutott a dicsőség, foganatba venni egész pontossággal Olaszország, a tartományok, szabad városok, s uralma alatti rendezett országok külön nép- és telekjegyzékeit; minek következtében kortársai által az egész birodalom atyja, paterfamilias totius imperii czimmel tiszteltetett meg.

Ezen intézkedések fönmaradtak ollyformán, hogy Gallienus alatt egy ostrom után Alexandria népessége annyira megfogyott az éhség és nyavalyák által, miként Eusebius szemtanu (Hist. eccl. lib. VIII. cap. 21.) mondja, miszerint sokkal csekélyebb volt a lakosok száma négy évtől 80 évig, mint azelőtt 40-től 60-ig. „Ezen különbséget, ugy mond, a gabnának ingyen kiosztása által rendezett jegyzékek mutatják."

Plutarch az idősb Cato életrajzában (cap. XVIII.) némi fogalmat nyujt a censori hivatás kiterjedéséről s azon aprólékos pontosságról, mellyel a censust, vagyis minden ingó és ingatlan vagyonnak leltározását és általános becslését végezték. „Cato — ugy mond Plutarch — az öltözetek, szekerek, női ékességek, házi eszközök és butorok becslését elrendelte."

Minő nép dicsekedhetik jelenleg hasonló pontossággal statistikai jegyzékeiben s a népesség fölszámitásában? Minő nép bir olly pontos ismerettel az ő kormányzási eszközeire vonatkozólag?

A köztársaság- és a birodalomnak ezen alapintézménye, melly a népességnek állapot, kor és nem szerint pontosan megkülönböztetett jegyzékeivel, ugy szintén a vagyonnak minden ötödik évben a hely és czim szerint igazolt leltározásával és pontos becslésével a romai kormány főnökeinek pontos adatokat nyujtott az államerőknek minden neméről; melly azonkivül az adó terhét is könnyebben elviselhetővé tette a méltányos kivetés által; végre az igazságos és szigoru censustörvény, a romai hatalomnak eme szilárd alapja, még eddig nem is méltányoltatott eléggé, s igen szép tért nyujthatott volna a fejtegetésre azon halhatatlan irónak, ki a Romaiak nagysága és hanyatlása okait olly gyönyörüen leirta.

Természetes, hogy az illy nézetek fejtegetése a tények előadása után maradna.

Julius Capitolinus (Hist. Aug. Marcus Antoninus philosophus, cap. IX.) megismerteti velünk a polgári jegyzékek lételét és tökéletesitését Marcus Aurelius bölcsész uralma alatt, ki megparancsolta, hogy Saturnus kincstárának gondviselői előtt minden polgár jelentse be minden gyermekének születését, s harmincz nap lefolyása előtt adjon neki nevet. A tartományokban pedig nyilvános tabelliókat alkalmazott, kik előtt a születések épen ugy bejelentendők valának, mint Romában Saturnus kincstárának gondviselői előtt.

Alexander Severus a közigazgatásnak eme bölcs szabályait elfogadta (**Lampridius**, in Alex. Sev. cap. XXI.); az ő statistikai jegyzékei, ugy szintén a hadsereg állapotára vonatkozó jegyzetei legjobb rendben valának, s azoknak rövid foglalatát szakadatlanul olvasta.

Az ő „praetorii praefectus"a, Domitianus Ulpianus (loc. laud.), Paulusnak tiszttársa, ügyes jogász, kire a Digestákban annyira hivatkozás történik, kiadta az emberi életkor valószinüségének jegyzékét, mellyet a Pandecták tartottak fön számunkra, s melly ezen korban az életkor középtartamát harmincz évre teszi; Ulpianus törvényéből a censusról látható, hogy a polgári jegyzékekre és a statistikára mindig nagy gond fordittatott. Kr. u. 305. évben egy más átalános számlálás rendeltetett Galerius alatt. Lactantius bizonyságot tesz azon pontosságról, mellyel az végrehajtatott (**Gibbon**, Décad. de l'emp. rom. cap. XVII.): „Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur, unusquisque cum liberis, cum servis aderant" stb.

Constantin idejében ezen aprólékos leltározás minden tizenöt évben ismételtetett. Eumenes világosan mondja: „Habemus enim et hominum numerum qui delati sunt, et agrorum modum" (Panegg. vett. VIII. pag. 6.).

Theodosius törvénykönyvében (lib. XIII. tit. X. és XI. leg. 1.) olvasható, miként a hamis nyilatkozat büntetése halál, vagy pedig vagyonelkobzás volt: „Si quis declinet fidem censuum, et mentiatur callide paupertatis ingenium, mox detectus, capitale subibit exitium, et bona ejus in fisci jus migrabunt."

Most már bizonyitsuk be azt is, miként ezen statistikai adatok rendesen közhirré tétettek, s hogy a görög és latin történetiróknak módjában volt pontos és hü jegyzetekre szert tenni.

A romaiak a köztársaság utolsó századában és a császárok alatt naplókat, vagy hetenkinti közléseket kaptak, mellyek a mai parlamen-

tek naplóihoz, törvénygyüjteményekhez s törvénykezési lapjainkhoz hasonlitottak.

Julius Caesar, ha Svetoniusnak hitelt adhatunk (J. Caes. 2.), lett volna inditó oka az illy közhirré-tételnek első consulsága alatt, midőn tiszttársa volt Bibulus: „Inito honore, primus omnium instituit, ut tam senatus, quam populi diurni acta conficerentur et publicarentur."

A senatus üléseinek eme naplóit, mellyeket a görögök ὑπομνήματα néven neveztek, egy senatornak fölügyelete alatt államrabszolgák, ugynevezett tabularii, scribae, logographi, actuarii készittették (v. ö. **Capitol.**; Cod. lib. X. tit. L.; **Tertull.**, Apoll. 20.). Ezen actuariusok gyorsirók voltak, miként azt igazolják Svetonius (J. Caes. 33.) és Seneca (Epist. 33.). Kétségkivül e megbizás, szerkeszteni a senatus üléseit, nagyon is tiszteletre méltó volt, minthogy Trajan Hadriánt bizta meg azzal. Midőn az ülés titkos volt, az esetben néhány senator vállalta magára az irnokok és gyorsirók tisztét.

A néphatározatok, publica acta (**Tacit.** Ann. V. 4. 5.; **Capitolin.** Tiber. V. 8., Calig., et passim; Ann. III. 5. XIII., 31., XVI. 22.; **Sveton.** Claud. 41.), miként Svetoniusnál látható; vagy röviden acta, vagy diurna, mert naponkint megjelentek, a honnan érthető Tacitusnak ama mondása: diurna actorum scriptura, vagy libri actorum diurni, vagy végül diurna urbis acta; a romai népnek eme naplói eléggé el valának terjedve: „Megvoltak, ugy mond Tacitus, a tartományokban és a hadseregnél: — Diurna populi romani per provincias, exercitus curatius leguntur."

Ezen naplókban foglaltatott mindaz, a mi csak érdekelheté a romai népet: az állam-szerkezet, nyilvános törvénykezés, büntetések, a comitiumok határozatai, születések, halálozások, házasságok, elválások, s végre mindaz, a mi az épületek fölállitásához tartozott, és a napi eredmények (v. ö. **Ammian.** lib. XXII.; **Tacit** XIII. 31.; **Sveton.** loc. cit.).

Az államszerkezet valójában sokkal jobban lehetett rendezve, főleg a Julius és a Pappius törvényei után, mellyek a nőtelenekre büntetést rendeltek, s a romaiaknak, kik több gyermeket nemzettek, kiváltságokat engedtek. Ugy látszik azonban, hogy előbb a házasságok és elválások jegyeztettek föl az illynemü törvénygyüjteményekben, s Coeliusnak Cicerohoz irt hetedik levele tesz erről említést (Ad fam. VIII. 7.): „Paula, soror Itiarii, divortium sine causa fecit. Nuptura

est D. Bruto: nondum retulerat (scilicet in acta).“ Juvenalis a születésre nézve ugyanezt tanusitja versével (IX. 84.):

Tolles enim et libris actorum spargere gaudes
Argumenta viri;

s a házasság tárgyában egy másik versével (II. 136.):

Fient ista palam, cupient et in acta referri.

Scaevola azt bizonyitja, hogy ezen okmányok az egyének állapotának bizonyitására szolgáltak (De probationib. XXVIII.) ezen határozott kifejezéssel: „Mulier gravida repudiata, absente marito filium enixa, ut spurium in actis professa est.“ Fölhozom még Capitolinusnak eme másik tanuságtételét (in Gordianis, cap. V.): „Filium Gordianum nomine Antonini et signo illustravit, cum apud praefectum aerarii, more romano, professus filium, publicis actis ejus nomen inserens.“

Ugy látszik, hogy ezen okmányokat rabszolga irnokok és nyilvános jegyzők rendezték, s a ‚Szabadság‘ temploma pitvarának levéltáraiban őriztettek. Titus Livius bizonyitja (XLIII. 16.): „Censores ex templo in atrium Libertatis ascenderunt, et ibi signatis tabellis publicis, clausoque tabulario et dimissis servis publicis...“ Egy, Iustus Lipsius által idézett régi fölirat azt bizonyitja, hogy ezen levéltárak gondviselői curatores tabulariorum publicorum czimet viseltek (ad **Tacit.** Ann. VI. 4.). Tacitusból tudjuk, hogy ezen közjegyzékek őrzése a quaestorok által lassankint a kincstár gondnokainak adatott át (Ann. XIII. 28.). A levéltárakról (tabularia) Cicero tesz említést Cajus Papirius mellett mondott beszédében, s Virgilius a Georgicákban:

Insanumque forum, aut populi tabularia vidit.

Lampridius (Alex. Sever. cap. XXXII.) fogalmat nyujt nekünk azon pontosságról, mellyel ezen jegyzékek (acta) szerkesztve valának, s megmutatja, miként ezen szerkesztésre a legtekintélyesebb tisztviselők ügyeltek: „Fecit Romae curatores urbis XIV, sed exconsulares viros, quos audire negotia urbis jussit, ut omnes aut magna pars adessent, cum acta fierent.“

Ezen okmányokon kivül még más jegyzékek is léteztek, melyeket Vopiscus (Probus, cap. II.) saját vallomása szerint a történetirásnál fölhasznált: „Usus sum etiam regestis scribarum porticus porfireticae, actis etiam senatus ac populi.“

A senatus és romai nép naplóinak és jegyzékeinek létéről és pontosságáról itt összegyüjtött adatok eléggé mutatják, minő hitelt

adhatunk a görög és latin történetiróknak, kik azokból meritettek; s azt bizonyitják, hogy ezen történetiróknak módjában volt határozott részleteket és számokat hagyományozni reánk.

Ezen előleges nézetek, vagy inkább a számtalan adatok, mellyeket azok a romai közigazgatás rendje, szigora és határozottsága, mondhatnám, aprólékos pontossága tekintetében előnkbe tüntetnek, a mennyiben tudnillik a fegyverfogható férfiak számát, az egyenes, vagy közvetett adók mennyiségét, s a köztársaság, vagy birodalom minden alattvalójának vagyonértékét ismerni kellett, szóval a földmiveléssel és harczokkal egészen elfoglalt nemzet anyagi hatalmának ezen előadása szükséges bevezetésnek látszott előttem azon fejtegetésekhez, mellyeket Olaszország szabad népessége tekintetében ezennel előadandok.

Most már tudjuk, miszerint a komoly történetirók előadásai, okoskodásai és számitásai a census, leltározás s a rendesen vitt államszerkezet állandó szilárd alapjára támaszkodtak annak idejében.

Olaszország szabad népességére terjesztve ki figyelmemet, szükségtelennek tartom föllhozni a királyok, consulok és censorok által, kik a köztársaság 310. évében állittattak föl, végrehajtott valamenynyi censust. Az elsőről, melly Servius Tullius által rendeltetett, már szólottam.

Itten tehát csak a 34-iket hozom föl, az első pun háboru előttit C. Blasius és M. Rutilius censorságából. Ekkor, mint Eutropius mondja (lib. II. cap. 10. Fast. Capit. et Brott. h. l.), 292,324 romai polgár számittatott, jóllehet a köztársaság megalapitása óta nem szüntek meg a harczok.

Romának 529. éve táján, valamivel a második pun háboru előtt, Roma már egész Felső-Olaszország birtokában levén, minthogy a Havasokon inneni gallusok borzasztó támadásától félt, saját és szövetségeseinek erejét megszámlálta. Polybius följegyezte a fegyverfogható férfiak számát; ezen komoly és határozott történetiró mondja (Hist. II. 23. §. 9.), miként a senatus a népességnek kor szerinti jegyzékeit kivánta elő a romai hatalom alá vetett egész Olaszországra vonatkozólag, hogy ereje nagyságát igazán megismerhesse.

Érintettem már, minő gonddal tartogatták a romaiak a Servius Tullius kora óta a születés, halálozás, kor, nem és állapot szerinti népességnek jegyzékeit. Polybiusnak emez érdekes nyilatkozata a fönebb emlitett irók nyilatkozataival összehasonlittatván, kiderül, hogy a romai census és statistika lassankint minden alávetett tartományokra

alkalmaztaték, s ujabb fogalmat nyujt nekünk ama senatus bölcseségéről és belátásáról a közigazgatásban, melly az ő jegyzékeivel olly könnyen kormányozhatá a köztársaságot, mint bármellyik senator a maga háztartását; s melly minden eszközeinek pontos ismeretével birván, a jó sikernek minden valószinüségét kezében tartotta, erején fölül semmit nem kezdett, csak is a lehetőt szoritotta meg, háborut csak ugy kezdett, ha annak kitartására minden eszközzel birt, s mintegy a győzelem teljes bizonyosságában.

„Az olasz népek (ugy mond Polybius) megrémülve a gallusok betörésétől és közelgésétől, nem a romaiak segédtársai gyanánt harczoltak, nem is hitették el magukkal, hogy a háboru pusztán csak az ő uraik hatalma ellen volna intézve, hanem belátták azt, hogy őket magukat, városaikat és telkeiket fenyegeti a közelgő veszély; s ugyanazért az engedelmesség és buzgalom bizonyitványait adák.“

Lássuk tehát, folytatja Polybius, a müködésben levő, vagy tartalékseregek jegyzékét Romának 529. évében.

A consulokkal négy romai legio volt, mindegyik 5200 gyalog és 300 lovas harczossal. Ezeken kivül számitottak a szövetségeseknél 30,000 gyalogot és 2000 lovast; továbbá 50,000 gyalog és 4000 lovas sabinust és tyrrhenust, kik Roma segitségére siettek, kiknek vezére egy praetor volt, s kik Tyrrhenia határain állottak csatarendbe.

Az Apennin hegyeken lakó umberek és sarsinatok 20,000 embert, a veneták és cenomanok ugyanannyit adtak.

Romában készen állott tartalékképen 20,000 gyalog- és 1500 lovagból álló hadtest, kik a romai polgárok közül szemeltettek ki; azonkivül 30,000 gyalog és 2000 lovas a szövetségesektől.

A népesség összeirásának jegyzékei a latinoknál 80,000 gyalogot és 5000 lovast; a samnisiaknál 70,000 gyalogot és 7000 lovast; a japigek- és messapoknál 50,000 gyalogot és 16,000 lovast; a lucanoknál 30,000 gyalogot és 3000 lovast; a marzok-, marrucinok-, ferentinek- és vestineknél 20,000 gyalogot és 4000 lovast mutattak.

Ezenkivül még Siciliában és Tarentumban volt a romaiaknak két legioja, mindegyik 4200 gyalog- és 200 lovassal.

Végre elszámláltatnak még, mint fegyverfogásra alkalmasok Romának városi és mezei népessége közül 250,000 gyalog és 23,000 lovas.

Az összes hadi erő a romaiak rendelkezése alatt:

699,200 gyalog,
69,100 lovas.

Polybius szerint kerek számmal:

700,000 gyalog,
70,000 lovas.

Fabius Pictor (apud **Oros.** lib. IV. 15.; **Eutrop.** III. 2.) egykoru iró, ki a harczban is jelen volt, állitja, hogy a két consul 800,000 emberrel rendelkezhetett; melly összeghez „a romaiak és a campanok 348,000 gyalogot és 26,000 lovast szolgáltattak, a többi a szövetségesektől került ki.“

Tudnivaló, hogy a campanok a romaiakkal egy sülvék, mert azon korban romai polgárjoggal birtak, jóllehet voks nélkül. Titus Livius (VIII. 14. lásd **Duker** h. l.) azt mondja, hogy ők e polgárjogot Romának 416-ik évétől 578-ig élvezték, mellyben azt elveszték, sőt kemény büntetést is kellett kiállaniok, mivel Hannibal pártjára állottak. Titus Livius és Polybius (Epit. XII.; **Polyb.** I. 7.) egy egészen campanokból álló romai legiót emlitenek, mellyet campani főnök vezetett.

A fegyverfogható romaiak és campanok ezen száma, a népességi jegyzékekből kivonva s Polybius által fölemlitve, valójában megegyez azzal, melly a tüstént, Roma 534-ik évében bekövetkezett census által kikerült, s melly 270,213 polgárt eredményezett.

Diodorus Siculus, XXV. könyvének töredékében (eclog. 3.) összesen ugyanazon számot adja, mint Polybius, azaz 700,000 gyalogot, 70,000 lovast.

Plinius csekély különbséget hoz a számitásba: ő tudnillik a lovagok számát 80,000-re teszi (lib. III. cap. 24.), s a gyalogok számából, mellyet pedig 700,000-re tesz, kizárja a Pón tuliakat, kik közé számitá Polybius a venetákat és cenomanokat; „Haec est Italia, quae L. Aemilio Paulo, C. Atilio Regulo coss., nunciato gallico tumultu, sola, sine externis ullis auxiliis, atque etiam tum sine Transpadanis, equitum LXXX. M., peditum DCC. M. armavit.“

Diodorus (lib. II. cap. V.) még nagyobb számot mond, s magamagának ellenmond ezen kifejezései által: „A romaiak, valamivel a Hanniballal viselt háboru előtt, átlátva a veszély nagyságát, megszámitották az embereket, kik Olaszországban a hadi szolgálatra képesek valának, s szintugy a polgárok, mint a szövetségesek összes száma a millióhoz közelitett.

Vagy csalódott Diodor ezen első számitásban, mellyet azután a XXV. könyvben megjavitott, vagy beleszámitotta ez összegbe a veneták és cenomanok összes harczképes népességét, kiknek csupán

müködő seregét számitotta Polybius; azonban az első föltevés sokkal valószinübb.

Egyébiránt az öszhangzás Polybius, Fabius Pictor és Diodor között, a majdnem egyenlő eredmény Orosiusnál és Eutropiusnál, az ezen kort megelőző és követő censusok számai által igazolva, minden esetre hitelesnek tünteti föl a 770,000-et kerek számmal, 778,300-at pontos számitással; minthogy a korkülönbség szerinti jegyzékekből vétetett ki, mellyeknek folytonos létezését és pontosságát fölebb kimutattam. Ezen jegyzékek, καταγραφαι, két izben idézve Polybius által, ki nagyon is jól ismerhette azokat, közösök voltak egész Olaszországban a romai hatalom alatt; s e tartománynak szabad népességét e korból pontosan adják.

Azonban nem egész Olaszország, ha annak kiterjedését a Havasokig veszszük, szolgáltatta a 770,000, vagyis 800ezer fegyverfogható embert (lásd J. **Durandi** Mem. dell' academia di Torino 1811., letteratura e belle arti, tom. IV. pag. 617.): a romai uralom éjszakról akkor csak a szélesség 44-ik fokáig tartott azon vonalon, melly a Rubicon torkolatától kezdve az adriai tengerben, párhuzamosan hasitja Olaszországot, s a Luni kikötőnél a tengerben végződik; meghóditá a tartomány többi részét a messinai szorosig. Vonjuk le a veneták és cenomanok által szolgáltatott 20 ezer embert, mi által Olaszország hadi népessége 750,000-re olvad le Luniig és a Rubiconig. Hume (Essai, XI. pag. 440, Populnes of ancient nations, 8°, London 1784.) e számot igen tekintélyesnek találja, de azért sem Polybius, sem az eredmények pontosságát nem vonja kétségbe.

A népesség, mellyre innen következtetni lehet, ugy tetszik neki, hogy megközeliti azt, mellyet Olaszország ezen része jelenleg föl-mutat; azonban ugy látja, hogy akkor csekély számmal voltak a rabszolgák, kivéve Romát és a nagy városokat. Ezt megengedve, minden a hihetőség határai közé szorul; minthogy csekély számmal levén a rabszolgák, a telkek pedig szabad emberek által miveltetvén, épen nem föltünő dolog, ha az összeirási jegyzékek a fegyverfogható férfiaknak olly nagy számát tünteték elő.

Annyi igaz, hogy e szám hihetetlennek látszanék, ha valaki a hátralevő olasz népességet azon arány szerint akarná számitani, melly a jelenkori államokban a zászlók alatt levő, vagy az évenkinti összeirással besorozott katonák száma, s minden állam összes népessége közt mutatkozik; azonban az évenkinti besorozások, a romaiaknál delectus, csak a rendes körülmények között vétettek foganatba; itten

pedig a köztársaság életéről vagy haláláról, Olaszország létéről és szabadságáról volt szó; itt volt a tumultus gallicus; kihirdették a justitium, vagyis minden polgári hivatal fölfüggesztése; a togát sagummal cserélték föl; mindennemü kivétel a hadiszolgálat alól megsemmisitették, s minden, arra képes férfiu fegyverbe szólittaték. Minden férfi 16 évtől fogva 60 éves koráig harczolandó volt nem csak pro aris et focis, hanem azért is, nehogy javaik, feleségeik és gyermekeik a barbarok tulajdona, az ő szemtelenségök, fukarságuk és kegyetlenségök bábjátékai legyenek. Romának bevétele és fölperzseltetése a gallusok által egy század előtt, még emlékökben volt, s Olaszország borzasztó példákban tanulta meg, mennyire félhet Galliától; a veszély a küszöb előtt volt, de az eszközök is nagyszerüek voltak annak elhárítására. A kötelesség, szükség, a barbarok emléke által előidézett borzalom és rettegés eszközlé, hogy minden ember fölfegyverkezett.

Ki ezen körülményeket fontolóra veszi, csakhamar belátja, miszerint a fegyveres betörés esete egészen más gondosságot igényelt, mint sem a rendes háboru; s hogy ezen esetben (Polybius azt határozottan mondja) a senatus a jegyzékekben, ἀπογραφαῖς, καταγραφαῖς, foglalt összes fegyverfogható népességet megszámláltatá.

Közönséges megállapodás szerint a fegyverfogható férfiak számát négyszerezni szokás, hogy a népesség teljes számát kinyerhessük. Két példából látni fogjuk, miként a régi népeknél néha megáll ez arány; de bizonyos körülményekben csökkenőben van.

A Romában készitett életvalószinüségi jegyzékek által bebizonyult, miként a népesség törvénye nem igen különbözött a jelenleg észlelhető törvényektől (**Livius**, IV.). „Augustus (ugy mond Strabo) kénytelen volt kiirtani a salassoknak, Aosta völgy lakóinak kisded törzsét, kik javithatlan rablók valának: rabszolgákként adta el őket Eporediában; az eladottak száma 36 ezerre ment, ide nem számitva 8.000 fegyverfogható férfit.“ Ezen szám a negyed résznél kevesebb, a mi 11 ezeret adna; azonban tudni kell, hogy a salassok igen sok embert vesztettek, mielőtt szolgaságra jutottak volna.

Caesarból idézek egy igen határozott helyet, mit egyenesen e nagy hadvezér tartott fön számunkra, ki szintolly ügyes kormányzó, mint ünnepelt szónok és pontos történetiró volt; s minthogy ezen tanuságtétel bizonyitja, hogy a népességi és statistikai jegyzékek használata, ezen annyira uj intézmény még barbar népnél is szokásban volt. Csak azon csodálkozom, hogy az illynemü tényt, mellynek nyo-

mait minden korban s minden irónál előnkbe tünteti a régiség, mind eddig figyelemre sem méltatták, és pedig olly irók, mint Montesquieu, Hume, Wallace és Gibbon, kik a romaiak nagysága, a birodalom népessége, gazdagsága, ereje és termékei fölött irtak értekezéseket. A statistika valójában egészen uj tudomány; a politikai gazdászatot pedig csak az utóbbi században majdnem teremté Smith Ádám.

Lássuk tehát ama helyet, melly a fölhozott kettős tekintetben fontos (**Caes.** B e l l. g a l l. I. 29.): „A helveták táborában görög betükkel irt táblák találtattak, mellyeket Caesarhoz vittek. Ezen jegyzékek magukban foglalták névszerint (n o m i n a t i m) a fegyverfogható helveták számát, azokét, kik elhagyták hazájokat, s még különösen (e t i t e m s e p a r a t i m) a gyermekek, öregek és nők számát. A fegyverfogható egyének száma 92,000-re ment; minden nem- és minden korbeli egyének összes száma pedig 368,000-et adott."

Ebből látható tehát, miszerint a fegyverfogható egyének száma (92:368) épen egy negyedrész. M. Letronne (Mémoires del' Académie des inscriptions et belles-lettres, t. VI. p. 179. 182. 184. 220.) Attica népességéről irt jeles értekezésében ezen számitási alapot fogadta el.

Térjünk vissza Polybiushoz, s alkalmazzuk e számitást a 750,000 fegyverfogható egyénre, kik Romának 529. évében a romaiak uralma alá vetett Olaszország népességének jegyzékein előfordulnak. Az ő uralmuk, miként már mondottam, a siciliai szorostól a szélesség 44. fokáig, s a Rubicon torkolatától a Luni kikötőig terjedett. Ki lehetne talán szakitani innen a bruttiusok félszigetét, melly a Polybius által idézett népek jegyzékén nem fordul elő, noha őket a lucanok, messapok, japigek közé, kikkel szomszédok valának, lehetne számitani.

Négyszerezve tehát az emlitett számot, Olaszország eme részére minden kor- és nembeli szabad lakosokból három millió népesség jutna.

Azonban e szám láthatólag kevés; minthogy a proletariusok Románban, a gyarmatokban s Olaszország egyéb városaiban, a gyermektelen atyák és az árvák census, vagy hadi szolgálat alá nem vetteténck. Titus Livius tartotta fön számunkra ezen becses jegyzetet (l. III. c. 3.): „Romának 288. évében Quintius consul a censushoz fogván, 104,214 polgárt számitott, ide nem foglalva az atyákat és anyákat kik elvesztek gyermekeiket: „Censa civium capita centum quatuor millia et ducenta quatuordecim, praeter orbos orbasque." Plutarch a Valerius Publicola által (i n P u b l i c. tom. I. pag. 409. edit. Reisk.) Roma 246. évében eszközlött census eredményeként 130,000 polgárt

emlit, nem számitva az árvákat és özvegyeket, kik minden adózástól fölmentve valának.

Románk 622-ik évében (Livii Epitom. LIX. 5.; Sigon. De antiq. jure ital. pag. 57. et sequ.) Q. Pompejus és Q. Metellus, legelső plebejusi censorok végezték a censust, s találtak 317,823 romai polgárt, az árvákon és özvegyeken kivül, „praetor pupillos et viduas.“

Ugy tetszhetnék e két idézetből, mintha a gyermekes, vagy férjezett családanyák a polgárok közé számittattak, s talán helyettesek által hadi szolgálatra köteleztettek volna: különben mirevaló volna a kivétel az özvegyek és anyák tekintetében, kik elvesztek gyermekeiket, orbas et viduas? A romai törvénykönyvben hiában kerestem támaszt gyanitásomnak; de ha már nem állithatni is ezt határozottan, legalább szabad legyen kétséget emelni, s a census törvénye e pontra nézve hézagot hagy; én csak e hézag kéjelölésére szoritkozom; tapasztaltabb törvénytudók annak végére járhatnak.

Halicarnassi Dionysius, ki után a szövegből igen alapos helyet idézek a rabszolgák, kereskedők, kézmüvesek, nők és gyermekek számát illetőleg Románk 278. évéből, még nagyobb nehézséget támaszt, minthogy a nőket határozottan kizárja a romai polgárok censusából. Ekképen tehát a Titus Livius által idézett két census alkalmával miért vétettek ki csak az özvegyek és a gyermektelen nők?

Habár kétséget hagy is maga után e pont, a romai régiségek tudós történetirójának határozott kifejezése eleven fényt vet a foglalkozás-, életkor- és nemi viszonyokra a romai népesség közt, s a statistikának ezen fontos elemét hiában keresné az ember a romai történetekben. Halicarnassi Dionysius illy módon nyilatkozik: „Akkoriban (Roma 278. évében) több mint 110,000 romai polgár találtatott, kik már az ifjukort elérték, miként az utolsó census mutatá; e számnak hármas szorzata a nők, gyermekek, rabszolgák, kereskedők és mesterségeket üző idegenek számát adta ki, minthogy a romai polgárnak nem engedtetik meg kereskedés, vagy kézi mesterség által táplálni életét“ (Antiq. rom. IX. 383. lin. 24.).

Ezen becses jegyzetet ugyanazon történetiró tartotta fön számunkra, ki megismerteté velünk a census behozatalát Servius Tullius alatt, s azon eszélyes módokat, mellyek segélyével eme király a népesség és az ország segédforrásainak pontos ismeretére eljutott. Ezen tudós történetiró, Halicarnassi Dionysius, maga mondja, hogy a számlálási jegyzékekből meritette az általa fölhasznált adatokat. E részben tehát teljes hitelt adhatunk neki.

Tudvalevő dolog, miszerint a hadi szolgálatra megállapitott életkor 17 évtől 60-ig tartott (lásd Tuberon apud **A. Gell.**, lib. X. cap. 28.; **Tit. Liv.** XXV., 5.; **Plutarch**, Gracch.; **Dion. Halic.**, lib. V.). Ekképen tehát Roma-és területének népessége, Romának 278. évében, 34 évvel a királyok elüzetése után 440,000-re ment, melly összegnek negyed része 17 évtől 60-ig polgári és hadi szolgálatra képes férfi volt, s mint illyen megszámláltatott; a többi, vagyis 330,000 öregek-, nők-, szabad állapotu gyermekek-, rabszolgák-, s kereskedők- vagy kézmüvesek-, azaz metoikekből, Romára nézve idegenekből állott.

Már most ezen adatok nyomán, alapul véve a Duvillard és Matthieu által kiszámitott népességjegyzékeket, mellyek az 1828. évi naptárban adattak ki, Romára nézve ez időtájban lesz:

Férfi polgárok 17 évtől 60-ig	110,000
17 év alatt és 60-on fölül	85,145
Szabad nők s mindenkorbeli polgárok	195,145
Összesen:	390,290

Kivonva ez összeget a népesség összes számából, 440,000-ből, metoikek- és rabszolgákra marad 49,710.

A metoikek, különben szabad emberek, csakhogy polgárjoggal és szavazattal nem birtak, kézmüvekből, vagy kereskedésből éltek. De még akkor Roma nem nagy kereskedést üzött. Azon föltétel szerint, hogy Romában, 278. évben, a metoikek száma olly arányban állott a polgárokéhoz, mint 1 : 12, miután 32,524 metek találtatott, összesen 422,814 szabad ember, és igy 17,186 rabszolga lett volna Romában.

A szabad népesség aránya a rabszolga népességhez ugy áll tehát, mint 422,813 a 17,186-hoz, vagyis körülbelül 425 : 17-hez, azaz 25 : 1-hez.

A rabszolgáknak csekély száma fölött, a Halicarnassi Dionysius által fölhozott jegyzékek alapján, épen nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy a XII táblás törvény a 378-ban hozott Liciniusi törvény által ujra fölélesztve, pontosan meghatározta, mennyi számu rabszolgát lehet alkalmazni a földmivelésnél, s a szabad emberek munkáját e részben többre becsülték.

Innen kitetszik, milly gyér volt e korban a rabszolgák száma a szabad népességhez képest, minthogy az összes népességnek csak 25-öd részét képezték (**Tit. Liv.** VII. 16. et sequ.).

Ezen uj eredmény fölött, jóllehet annak alapját Halicarnassusi Dionysiusnál föltalálhatni, nagyon elcsodálkoztam; minthogy azonban

kétségbevonhatlan, el kell azt fogadnunk, s uj világosságot fog az vetni a szabad népesség és rabszolgák viszonyainak történetére a romai köztársaság első hat századában. Ezen eredmény arra is vezethet minket, hogy nagyobb pontossággal méltányolhassuk az életkor- és nembeli viszonyokat, ugy szintén a szabad emberek viszonyát a rabszolgákhoz Romának 529-ik évében Felső-Olaszországban, mellynek szabad népességét olly nagy gondossággal ismertette meg velünk Polybius. Egyuttal azt is tanuljuk innen, hogy, daczára a háboruk és a velök járó nyomor által Roma- és Olaszországban okozott veszteségeknek, a fegyverfogható korba jutott ifjaknak száma az egész népességhez képest sokkal nagyobb volt, mint sem a kevésbbé harczias államokban. „Valószinü (ugymond Maltus), miként a háboru által okozott folytonos veszteségek következtében rendes szokássá vált, hogy a népességnek ezen tevékeny eleme semmiféle zaklatásnak alá ne vettessék (Essai sur le principe de population, tom. I. pag. 332. 5-ik kiad. Prévost forditása). Kétségkivül az ifjaknak eme gyors egymásra következése képesitette arra eme népeket, hogy ujabbakkal pótolják a fölkonczolt seregeket, a nélkül, hogy kimerülteknek látszanának.“

Eme tény, melly először is Halicarnassi Dionysius irataiból helyeztetett világosságba, megerősiti a nagyszerü embernek mély belátását, ki, miként Maltus, midőn a népességről értekezik, s azt különféle szempontokból tárgyalja, annak tökéletes ismeretével bir.

A népességnek ezen tevékeny eleme, számitás által is igazolva, a barbar betörések történetének számos tényeit fejti meg; a többek közt a harczosoknak ama nagyszerü előteremtését, mellynek következtében Európának éjszaki része az emberi-nem gyárának czimét nyerte.

A Polybius által a számlálási jegyzékek után Románák 529-ik évéről fölhozott szám 750,000 férfit állit elő 17 és 60 év között.

Az 1828-ik évi naptárban kijött népességi jegyzékek szerint azon egyének számát keresve, kik 10 milliónyi népesség közt 17 és 60 év között állanak, e szám 5,636,824. Egyszerü aránynyal ugy találjuk, hogy

a férfi népesség 17—60 év közt	750,000
szintugy a születés perczétől kezdve 17 évig, vagy 60-tól kezdve .	580,536
nőnépesség összesen	1,330,536
Minden nem- és korbeli polgárok . . .	2,661,072

Egész Olaszországra nézve a Szorostól a szélesség 44. fokáig a metoikek, vagy meghonosult idegenek viszonyát a polgárokéhoz ugy véve föl, mint 2 : 7, lesz 760,306 metoik.

Szabad népesség összesen	3,421,378
Rabszolgák, a szabad népesség tized részében fölvéve.	342,138
Összes népesség:	3,763,516

Ugy számitottam, hogy a metoikek aránya a polgárokhoz az 529-ik évben Roma- és Olaszországra nézve ugy állott, mint 2 : 7, s hogy 278-ik évben ugyanezen arány egyedül Romára és területére nézve ugy állott, mint 1 : 12. Egyuttal a rabszolgák arányát a szabad népességhez képest 529-ben egy tizedre tettem, melly arány 278-ban csak $^1/_{25}$ volt. Romának gyarapodása vagyon- és hatalomban, s a görög gyarmatoknak elfoglalása, ugy látszik, igazolják e föltevést.

Megengedve azt is, miként e föltételezés a rabszolgák és a metoikek egyesült számában hibát idézne elő 551,217 egyénben, vagyis felénél kisebb összegben, Olaszország ezen részének összes népessége még akkor sem rugna 4,314,723 lélekre. A háboruk által okozott emberveszteség tekintetéből az életben levő férfiak számát a nők számával egyenlővé tettem, jóllehet az arány Franeziaországban 15 nőt ad 16 férfira. Azonkivül a metoikek és rabszolgák számát illetőleg tovább vittem a föltételezést, minthogy Olaszországnak szabad polgárai akkoriban nem voltak kizárva, miként a romai polgárok, a kézmüi, vagy kereskedelmi foglalkozásokból, s valószinü, hogy ezen tartományt egészben véve, a rabszolgák száma olly nagy arányban lehetett, mint a Romához hasonló fővárosban volt.

Egyébiránt okoskodásom és számitásom fonalát körülményesen előterjesztettem, hogy annak pontosságáról mindenki meggyőződhessék, minthogy az illy régi statistikai adatok első izben vannak megállapitva, s nem csekély fontossággal birnak a romai birodalom történetének és erejének pontos ismeretére nézve; ugyanezen adatok uj eredményekre vezetendenek minket, s azonkivül még az ó-kor népességi viszonyainak földeritésére is szolgálhatnak az által, hogy a számitásnak szigoru módját s a kifejezésnek pontosságát állitják a puszta föltételezések és okoskodások helyébe.

Még csak egy megjegyzést teszek. Szándékosan tartóztatám magamat a tudós Maltus müvének olvasásától; mert egyedül csak tényekre akarám alapitani következtetéseimet, s minden rendszer-

szellemtől s tisztán elméleti fogalmaktól őrizkedni kivántam (Essai sur le principe de population, tom. I.). Az általam tett idézet azt bizonyitja, hogy Maltust épen azon eredményekre vezette az elmélet, mellyekre engem a számitás. A fegyverfogható népességnek ezen különös aránya (Roma 529. évében) a többi szabad és rabszolga népességhez igazolja az ő nézeteit a népesség tevékeny elemének hatalmára nézve, s a romai történelem számos pontjait természetesen kimagyarázza, mellyek mintegy csodaszerüeknek látszanak, s bámulattal tölték el Titus Liviust (VI. 12.); mint például, hogy az annyiszor legyőzött aequusok és volscok mindig ujabb erővel léptek ki a sikra. A mit e népekről mondottunk, mindaz a samnisiak-, hetruscok- s Olaszország egyéb népeire is alkalmazható.

Maltus még egy más pontban is megerősiti állitásomat. Megvallom, örvendettem annak, hogy nézetem az olly nagy tudósnak nézetével egyezik, s mindketten ugyanegy czélponthoz értünk, csakhogy különböző utakon. „Azt hiszem (ugy mond Maltus), miszerint Hume (Essai, I. 14.) csalatkozott, midőn állitja, hogy a romai hatalom alatti tartományokban soha nem volt nagyobb a népesség, mint a hosszan tartó béke idejében, mellyet a világ Traján és az Antoninusok alatt élvezett" (Tom. I. pag. 339.).

E pontot számos adatokkal világositottam föl ez értekezés azon részében, melly a termékek és a népesség csökkenésére vonatkozik Olaszországban.

Durandi (id. mü, 21—23. lap.) a romai erkölcsök egyszerüségére s a fényüzés azon korbeli hiányára (minek példáit a Curiusok, Fabriciusok és Regulusok adták) alapitott helyes észrevételekkel bizonyitja, miszerint a romaiak Románk IV. és V. századában kevés rabszolgát tartottak; nem is volt azokra nagy szükségök, sőt nem is szerezhettek volna nagyobb számmal.

A romaiak s Olaszország egyéb népei akkoriban egyszerü mértékletes életet éltek, földmiveléssel, harczokkal s az életnek legelső szükségeit kielégitő kézmüvekkel levén elfoglalva. A szabad férfiak szaporodása lényeges dolog volt előttök, kipótlására ama veszteségeknek, mellyeket a népesség a folytonos pusztitó harczokban szenvedett. A hóditók és védők táplálására szánt termékeket rabszolgák által fogyasztatni bizonyára nem türték volna. A rabszolgák csekély számán a szabad népességhez képest e korban nincs mit csodálkoznunk, ha tekintetbe veszszük a körülmények hatalmát, mellyek a romai köztársaság lételét ez elengedhetlen föltételhez kötötték.

Rövid áttekintése a királyok elüzetésétől fogva a 2-ik pun háboru kezdeteig lefolyt három század történetének ez állitás igazságát teljes világosságba helyezi.

A királyok alatt minden hatalom a patriciusok kezében volt. A Tarquiniusok elüzetése s az egy évig tartó tisztségek megállapitása után a nép tekintélye lassankint növekedett. A nagyok megerőtleniték azt az uzsorával (Roma 244. évében), s a nép a szent hegyre vonulása által megszabadult adósságaitól, kinyerte a rávaló hivatkozást, a tribunok és plebejusi aedilisek fölállitását (260.). A XII táblás törvény a kamatot egy százalékra szállitotta le évenkint. A patriciusi decemvirek erőszakoskodásai ismét visszaálliták a tribunokat, s csakhamar megengedtetett a házasság a plebejusi és patriciusi családok közt (306.), s a plebejusok a legfőbb tisztségekre is bocsáttatának. Ezóta minden intézkedés a két osztály közti egyenlőségnek s a tulajdon egyenlő fölosztásának megalapitására vonatkozott (310—345).

A telektörvények először Romának 268-ik évében inditványoztatván, szüntelen megujittatának. Ezen törvények minden polgárnak telkét két holdtól kezdve hét holdra határozták; az elfoglalt földeknek a nép közti kiosztása által e törvények kijátszattak. Romának 339. évében 1500 gyarmatos Labicumban szállittatván, fejenkint két jugerumot kaptak (**Liv.** IV. 27.).

360-ban 3000 polgár küldetik mint gyarmatos a volscokhoz, fejenkint $3\frac{1}{2}$ jugerumot kapnak.

362-ben a senatusnak egy rendelete hét jugerumot jelöl ki a vejiek területén nem csak minden plebejusi családfőnek, hanem minden szabad férfiunak is, ki házában található, hogy házasságra léphessen, s gyermekeket nevelhessen a köztársaság szolgálatára (**Livius**, V. 30.). A plebejus ennél nagyobb ingatlant nem birhatott. A szabad népesség, harczosok és honvédek előteremtésének szüksége nyiltan ki vagyon mondva e törvényben.

Licinius Stolo (Romának 338. évében) csakhamar törvénynyel lépett föl, melly szerint bármelly polgárnak tiltva volt 500 jugerumnál többet birni; a fölösleg elvétetett a gazdagoktól, s kiosztatott azoknak, kiknek semmi telkök nem volt (**Liv.** VI. 35.; **Varr.** R. R. I. c. 2.; **Val. Max.** VIII. 6. §. 3.; **Plin.** XVIII. 4.; **Appian.** Bell. civil. I. 8.). Ugyanezen törvény a szolgák és rabszolgák számát is meghatározza, kik az igy fölosztott földeket miveljék, s meghagyja, hogy e czélra olaszok s szabad emberek fordittassanak.

Tiz év multán Licinius Stolo saját törvényénél fogva itéltetik

el, mivel 500 jugerumnál többet birt, s még 10,000 as birságot is fizetett (**Liv.** XII. 16. s a fönebb id. irók).

Stolo, mint tribun, törvényt hozott az adósságok tárgyában, ugy szintén a telekbirtok mennyiségére vonatkozólag; elvette a consulságot a patriciusoktól, miért is ezek rendkivül gyülölték őt; s nagy ügyességgel tudták fölhasználni a bünt, mellyre a fukarság és kapzsiság vezette a legelső plebejusi consult. Ekkor a patriciusok vetélkedni kezdtek a néppel önzéstelenség- és mértékletességben: a mérsékelt vágyak, a kincseknek megvetése, a mi talán nem volt egyéb mint ügyesen eltitkolt tisztelet- és hatalomhajhászat, az ő kezeik közt igen hathatós eszközzé váltak arra, hogy a nép kegyét visszanyerve, a hatalomra ismét fölkaphassanak.

Ezen nemes és eszélyes vetekedés idézte elő a romai erkölcsök és erények dicső századát. „Ekkor (ugy mond Valerius Max. IV. 4. §. 4) az ekénél fölkeresett consulok örömmel mivelték Papiricának sovány és egészségtelen földjét, s mit sem tudva nyalánkságainkról, veritékkel szántották a kemény és makacskodó földet. De még ez mind kevés; azok, kiket a közveszély a főhatalom kezelésére meghivott, szegénység miatt (miért is tagadnám meg valódi nevét az igazságtól?) kénytelenek valának földjeiket mivelni."

Q. Cincinnatus (u. o. §. 7.) hét jugerumról, mellyeket azelőtt birt, négyre szállott alá; s ezeket saját kezeivel müvelvén, nem csak családfői méltóságát tartotta fön, hanem még a dictatorságra is méltónak mutatkozott.

Fabricius és Aemilius Papus (u. o. §. 3.) minden ezüst-szerei egy az istenek tiszteletére szentelt kis serlegből és sótartóból állottak; az ő korukbeli consulok- és hadvezéreknek sem volt több; s ugyanazon Fabricius maga mondja, hogy ő maga bir saját kezeivel rabszolgák nélkül mivelt kisded telket (**Plin.** XXXIII. 54.; **Dion. Halic.** Excerpt. legat. p. 746. ed. Sylburg.).

Curius Dentatus, ki Pyrrhust legyőzte, lemondotta zsákmányról s az ötven jugerum ajándékról, mit a nép ajánlott föl neki nagyszerü szolgálatainak megjutalmazása végett; s ő e bőkezüséget tulságosnak találta. Beszédjében, mellynek rövid foglalatját Valerius Maximus (IV. 3. §. 5.), Plinius (XVIII. 4. 1. 3. 10.) és Columella jegyezték föl, azt mondja, miként egy senator, sőt ha consularis egyén és triumphator lenne is, a ki 25 jugerumnál többet bir, rosszalást érdemel, s ő veszélyes polgárnak tartja az ollyant, ki hét holddal beérni nem ké-

pes. S hogy ezen véleményét saját példájával igazolja, csupán azon részt fogadta el, melly minden plebejust illethetett.

496-ban az Afrikában diadalmas Regulus proconsullá neveztetvén, visszahivatását sürgölte, azt irván a senatusnak, hogy az általa Papiricában birt hét jugerum földnek felügyelője meghalt, hogy a béres szolga fölhasználva az alkalmat, megszökött, s a gazdasági eszközöket is magával vitte: azért tehát fölváltatását kéri, mert ha telke nem fogna tovább miveltetni, nem tudja, miből táplálni nejét és gyermekeit. A senatus megparancsolta, hogy Regulus telke azonnal bérbe adassék, az állam költségén szereztessenek vissza az eltolvajlott eszközök, s a köztársaság Regulus nejének és gyermekeinek ellátását magára vállalja (**Val. Max.** IV. 4. 6.; **Sen.** Consol. ad Helviam, c. 12.).

Illy erkölcsök és törvények mellett Romában kevés lehetett a rabszolga; s a tények összegéből méltán vonhatjuk eme következtetést, mellyet egy, két századdal későbbi történetirónak határozott tanuságtétele minden kétségen tul emel (IV. 4. §. 11.).

Lássuk tehát az általános rajzot, mellyet Valerius Maximus Romának ötödik századából előnkbe tart: „Semmi vagy alig valami pénz, kevés rabszolga, hét jugerum középszerü telek, szükölködés a családoknál, az állam által fizetett halotti szertartás, jegyajándok nélkül férjesülő leányok; de dicső consulságok, bámulatos dictaturák, számtalan diadalmenetek: ebből áll a szokások- és tényeknek összege."

Ezen egyszerü, mérsékelt életmód tartott még Roma VI. századának első felében. Pontosan meghatározom a korszakot, s figyelmet kérek e pontnál; mert a második pun háboru végével, főleg pedig Carthago és Corinthus bevétele után a fönebbi rajz teljesen megváltozott.

„Az Aelius család mennyire nem vala gazdag! (**Val. Max.** IV. 4. §. 8. Romának 634. évében). Tizenhat Aelius lakott egykoron egy kisded hajlékban, hol jelenleg Marius emlékei állanak. Veji mellett csak egy kis telket birtak, mellynek kevesebb mivelő kivántatott, mint a mennyi gazdája volt; kárpótlásul azonban a circusban és a látványokban az ő erényeiket megillető tiszteltethelyet foglalták el."

Fabius Maximus dictator foglyokat vásárlott Hannibaltól kialkudott áron. A senatus megtagadván a pénzt, Fabius Romába küldötte fiát telkének eladása végett, s annak árából Hannibalt kielégitette. Az emlitett telek, mint Valerius Maximus (IV. 8. §. 1.) mondja,

csak hét jugerumból állott Pupiniának sovány területén; azonban Fabius minden vagyonát tevé, s e nagyférfiu inkább föláldozta örökségét, mint sem eltürje, hogy hazáját szavának nem tartásával vádolja valaki.

A második pun háboruban Cnejus Scipio Spanyolországból irta a senatusnak: küldene helyette utódot, minthogy neki férjhez adó leánya van, s neki Romában kell gondoskodni a kiházasitásról. A senatus magára vállalta az atya szerepét; az anyával és Scipio rokonaival egyetértőleg meghatározta a jegyajándokot, a közpénztárból a pénzt kifizette, s a leányt férjhez adta. A senatus bőkezüsége eszközlé, hogy Fabricius és Scipio leányai nem mentek férjhez jegyajándok nélkül; a mi könnyen megtörténhetett volna velök, minthogy az atyai örökségből a dicsőségnél egyebet magukkal nem vihettek. E jegyajándok 11,000 asból (880 frank) állott; a miből, ugy mond Valerius Maximus (IV. 4. §. 10.), szintugy a senatus nagylelküségét, mint a régi örökségek becsét megitélhetjük.

Az örökség olly becses dolog volt, miszerint Totia, Cesine leánya 10,000 as-sal már igen nagy jegyajándokot vitt férjének, s Magullia 50,000 as-sal (4000 frank) d o t a t a melléknevet nyert.

Ez egyszerü erkölcsök Macedonia meghóditásáig tartottak.

Paulus Aemilius, legyőzve Perseust, Q. Aelius Tuberonak, zsákmánya részében, öt font ezüstöt adott (**Val. Max.** IV. 4. §. 9.; **Plutarch,** i n P a u l o A e m i l. cap. V.). Plinius (XXXIII. 50.) hozzá teszi, miként Tuberonak, halálaig, birtokában nem volt több ezüst-szer két serlegnél, a mit nyilvános és tisztességes jutalom fejében kapott vitézsége- és szolgálataiért.

Ugyanazon Paulus Aemilius, Romának első polgára, ki Macedonia meghóditása által fölmenté az adó terhétől a romai népet, olly szegénységben halt meg, hogy neje hozományának kifizetése végett el kelle adni telkét, az egyedüli tulajdont, mellyel birt.

Végre határozott és világos tanuságtételek után mondhatjuk, miként e korszakban (Roma 550—557.) a földmivelést majdnem egészen a tulajdonosok és szabad munkások üzték.

Határozottan mondja azt Cato három helyütt az ő könyvében (R. R. I. §. 2.), s állitásának helyes okát is adja: „Atyáink, ugy mond, a jó polgárt ugy képzelték maguknak, mint jó falusi gazdát, jó földmivelőt, minthogy ezekből kerülnek ki a legderekabb és legerősebb harczosok. Az előny, mit a földmivelés adhat, legtisztességesebb, legtovább tart, s legkevésbbé van alávetve a rágalomnak és irigységnek."

Midőn a telek fekvésének megválasztásáról, vagy mezei birtok vételéről szól, arra nézve egészséges vidéket ajánl, hol a napszámosok nagy számmal találtassanak (cap. IV.),—loco salubri operariorum copia sit. Alább ismét azt mondja: „Légy békében szomszédaiddal; ha azok jó szemmel néznek rád, könnyebben eladhatod termékeidet, könnyebben kapsz munkásokat,—operas facilius locabis, operarios facilius conduces.“ Már pedig ezen kifejezés operarius, ἐργατης a görögöknél, mercenarius, qui operam praebet, miként azt Forcellini értelmezi, soha nem jelentette a rabszolgákat, mancipia, ergastula, servos; és Varro azokat határozottan megkülönbözteti (R. R. I. 17. §. 4. cap. 18. §. 3.).

Száz jugerum szőlő mivelésére szükségesnek tart Cato (XI. §. 1.) egy felügyelőt, ennek feleségét, tiz napszámost, egy bérest, egy szamarast, egy salictariust, kire a füzfák mivelése és haszonra fordítása bizassék, egy disznópásztort, összesen 16 embert; 240 jugerum olajfás kertre nézve pedig (R. R. X. §. 1.) felügyelőt, feleségét, öt napszámost, három bérest, egy disznópásztort, egy szamarast, egy juhászt, összesen 13 embert.

Sehol itten rabszolgák nem említtetnek. Már pedig ha Cato vén korában a carthagoiak, Antiochus leveretése és Macedonia meghódítása után igy ment a földmivelés, annyi bizonyos, hogy a második pun háboru előtt a rabszolgáknak drága és lassu munkáját nem szivesen alkalmazták. Végre a szükség törvénye, Olaszország több rendbeli termékeny pontjainak egészségtelen volta a mivelésre szabad, erőteljes, az égaljhoz szokott embereket kivánt; a melly tulajdonokat nem igen találhatni föl a rabszolgáknál, kik nagyon csekély számmal születtek a tartományban, s a hitvány élelmezés, bebörtönzés, tiszta lég hiánya és kemény bánásmód következtében elgyöngülve, az égalj befolyásának jobban kitéve valának [1]).

Varronak tanuságtétele (R. R. I. 17. §. 2.), ki Caesar és Cicero kortársa volt, olly határozott, hogy a földmivelés módja iránti minden fogalmunkat egyszerre megváltoztatja olly korszakban, midőn Roma a világnak ura volt, s midőn a rabszolgák száma csodálatosan szaporodott. Az érdekes hely egészen im itt következik:

[1]) A szövegben elég okot hoztunk föl arra, hogy ne osztozzunk e kedvező nézetben. Valerius Maximus nem történetiró, hanem panegyrista. Ez utóbbi védvvel tagadni lehetne a rabszolgaságot Amerikában, hol az éghajlat annyira öldöklő a szegény négerekre nézve. C.

„Minden földet szabad emberek, vagy rabszolgák mivelnek, vagy pedig vegyest e két osztály: a szabad emberek vagy maguk mivelik, miként az apró birtokosoknak nagy része saját gyermekeik segélyével; vagy szabad napszámosokkal, kiket a sürgős munkák, ugymint szénakaszálás és szüret idejében pénzért fogadnak; vagy azokkal, kiket mi obaeratus-oknak nevezünk“ (obaeratusok voltak, kik adósság lerovásában dolgoztak bizonyos ideig; ezeket máskép nexi, vincti néven is nevezték, láncokat viseltek, de nem voltak rabszolgák). Minden telekről átalában mondom (folytatja Varro), miként sokkal hasznosabb dolog béres munkásokkal (mercenarii) mivelni az egészségtelen helyeket, mint rabszolgákkal, s hogy még az egészséges helyeken is a nagyobb mezei munkákat, ugymint az aratást, behordást és a szüretet tanácsosabb a munkások ez osztályára bizni. — Omnes agri coluntur hominibus servis aut liberis, aut utrisque: liberis, aut cum ipsi colunt, ut plerique pauperculi cum sua progenie; aut mercenariis, cum conductitiis liberorum operis res majores, ut vindemias ac foeniseeia, administrant; iisque quos obaeratos nostri vocitarunt: de quibus universis hoc dico, gravia loca utilius esse mercenarios colere quam servos, et in salubribus quoque locis opera rustica majora, ut sunt in condendis fructibus vindemiae aut messis.“

Még Trajan idejében is, ugy látszik, Gallia Cisalpinában, legalább annak a Como tó körüli részében, rabszolgák a földmivelésre nem használtattak. Ifjabb Plinius (lib. III. 19.) mondja: „Sehol nem használok rabszolgákat telkeim mivelésében, s ezen szokás ismeretlen a vidéken. — Nam nec ipse usquam vinctos habeo, nec ibi quisquam“ [1]).

Világos ezen idézetekből, miként a földmivelésre alkalmazott rabszolgák száma jóval csekélyebb volt itten [2]), mint közönségesen hiszik; leginkább ház körüli szolgálat kivántatott tőlök a városokban; s könnyü belátni, miként a gallusok, germanok, syrek, Afrika és Ásia lakói csakhamar elhullottak volna, az övéktől annyira különböző éghajlat-, s dögleletes légnek befolyása, továbbá a legdurvább munkák által előidézett erőfeszités és elégtelen táplálék következtében; már pedig a munkás férfi rabszolgának közép ára, Cato idejében, igen nagy

[1]) Jegyezzük meg, hogy itten nem rabszolgákról átalában, hanem *vincti* név alatt eladósodottakról van szó. C.

[2]) A IV. fejezetben láttuk, hogy mindenütt ezrenkint támadtak föl a rabszolgák. A tény ellenkezőt bizonyit. C.

volt, s 1500 drachmára (d e n a r i u s), vagyis a mi pénzünkben 1200 frankra fölugrott.

Emlitettem már Julius Caesar törvényét (**Sveton.** J u l. C a e s. cap. XLII.), melly kötelezte az olaszokat, hogy a pásztoroknak egy harmada szabad lakosokból álljon; már pedig a szolgálat e neme természeténél fogva a rabszolgák osztályához, állapotához és tehetségéhez jobban illett volna.

Az idézett pont, hol Cato azt mondja, miszerint a földmivelőkből váltak a legerősebb és legderekabb harczosok, hogy a földmivelés által nyujtott előny a legtisztességesebb, legbiztosabb s legkevésbbé van alávetve a becsmérlésnek, természetesen ezen eredményre vezet.

Olly tartományban s korszakban, midőn a törvényes kamat $1\frac{1}{2}$ százalékra határoztatott évenkint, midőn az üzérkedés-, ipar- s kézmüvektől a polgárok eltiltva valának, a földmivelés volt az egyedüli mód megtakaritani s gyarapitani saját vagyonát. A birtokot meg kellett osztani, mert nagy volt az emberszám. A birtok megoszlása által mindenki saját kezével, vagy családjával mivelhette földjeit. Ekképen tehát nem sok teendő maradt a rabszolgák számára, s az egyszerü, mértékletes nép haszontalan dolgok után nem kapkod. Illyen volt véleményem szerint a társadalom állapota Romában és Olaszországban az első 450 évben, s e következtetés a történelem által szolgáltatott számos tényeken és határozott tanuságtételeken alapul. Mindez a korábbi időkre vonatkozik.

A másik korszakig, a mellyről szólottam (Roma 529. év.) negyven év mult el, hogy a romaiak 62 éves makacs harcz után leigázták a samnisiakat, lucanokat, bruttiusokat, s végre egész Felső-Olaszországot meghóditották. Az e harczokban fogott rabszolgák nagyobb része elhalt, s csak néhány aggastyán maradhatott hátra. A háboru volt tehát az egyedüli mód rabszolgákra szert tenni; nálok a kereskedés semmi sem volt, s Romának az első öt században csupán rézpénze volt, annak jeléül, hogy a kereskedés egészen elhanyagoltatott.

Sőt az egyesülésnek amaz eszélyes rendszere, melly a hóditás után az alávetett népeket romai polgárokká, szövetségesekké, vagy gyarmatosokká tevé, a rabszolgaságnak, ha ugy fejezhetem ki magamat, gyümölcsiskoláját is egészen elpusztitá.

Magában Siciliában Hiero, syracusai királynak készséges szövetkezése a romaiakkal, s majdnem az egész szigetnek készséges meghó-

dolása következtében a romaiaknak nem volt alkalmuk foglyokat szedni, kik különben rabszolgákká váltak volna.

Az első pun háboru alatt az illy osztálybeli emberek száma szükségképen csökkent, ha tekintetbe veszszük, milly számos hajóhadat vesztettek a romaiak részint a csatákban, részint a viharok, vagy járatlanságuk által a hajózásban; minthogy a hajólegénységnek két harmadát képezték az evezők, s csak egy harmadát a harczosok, és ezen kézimunka, melly Mars és Romulus fiaihoz méltatlan lett volna, ugy szólván, egészen a szolgai állapotban sinlődő emberekre nehezedett. Ide járul még, hogy az első pun háboru alatt a romaiak és carthagoiak gyakran kicserélték a hadi foglyokat. Ekképen tehát csak Románák 278-ik évétől 529-ig növekedhetett tetemesen a rabszolgák száma Olaszországban.

A Halicarnassi Dionysius által föntartott pontos számlálási jegyzékekből látható, miszerint a rabszolga népesség aránya a szabad népességhez legfölebb ugy állott, mint 1 : 23; s ezen arányszám a censualis táblákból, vagyis az életkor, nem és állapot szerint megkülönböztetett népességi jegyzékekből vétetett.

Románák 529. évére 1:10-re teszem az arányt, midőn Polybius, a hivatalos jegyzékek szerint, Olaszország szabad népességének állapotát a Szorostól kezdve a szélesség 44. fokáig adja, s bizonyára inkább többet, mint sem kevesebbet mondok a valódi számnál.

Durandi kerek számmal 4 millióra teszi Gallia Cisalpina összes népességét, s szintén 4 millióra Olaszország ama részének népességét, melly a Havasok, a két tenger és a 44. szélességi fok között foglaltatik; a mi az előbbi számitások alapján egész Olaszországra nézve 8 milliót ad Románák 529. évében. Miután semmiféle régi adat Gallia Cisalpina népességének meghatározására e korban nem létezik, minden czáfolattal fölhagyok.

(**Dureau de la Malle** értekezésének kivonata a franczia Academia emlékirataiból. X. köt. 1833.)

(F) 330-dik laphoz.

Augustus kormánya.

Bárminő véleménynyel legyünk is a romai köztársaság első korszakát illetőleg, annyit el kell ismernünk, miként az négy századon át az ő belerejének és külhatalmának okelvét a democratia és aristocratia

szerencsés vegyületéből merité, melly nem csupán az emberek érdeme, hanem azon rendkivüli körülmények eredménye is, mellyek közt alakult s növekedett e város. A nagyok, leverve erőszakkal a királyi méltóságot, mellynek oltalma alatt született Roma, annak legfontosabb kiváltságait maguknak bitorolták. Azonban a szabadságnak Brutus által hozott véres áldozat csakhamar a köztársasági formák iránti előszeretetet kelti föl a polgárok szivében. Valerius Publicola, ne hogy a zsarnokság utáni törekvésnek gyanujába essék, igen nagy hatalmat enged a népnek, biztositva minden polgárnak életét a patriciusi tisztviselők önkényes szigora ellen. A tribunság fölállitása a democratia által a nemesek osztálya ellenében tett legelső hóditás, kik elüzve a királyokat, saját hatalmukat akarák annak helyébe emelni. Ekkor kezdődött a nagyszerü harcz a patriciusok és plebejusok közt a forumon, s daczára a katonai fegyelemnek a táborban; melly a külharczok eredményét késlelteté, veszélyeit növelte. Mig a két osztályt visszatartá a kölcsönös félelem és szükség, Olaszország lakóinak visszaverését, vagy meghóditását illetőleg: az állam egysége megőriztetett, s Pyrrhusnak követe előtt Roma templomnak, a senatus pedig királyok tanácsának tetszhetett. A pun háboruk s az innen származott bámulandó hóditások csak szélesbitették a harczmezőt, hol a romaiak saját belviszályaik által bosszulták meg az ő zsarnoki igájok alá vetett nemzeteket. A Gracchusok tribunsága alatt először festette a forumot az egymás ellen fölfegyverzett polgárok vére; de az ügy, mellyért e vér ontatott, Philippi harczterein oldatott meg. Ama buzgó tribunok, ugy szintén Livius Drusus meggyilkoltatása, ki a senatus hatalmának fölemelése végett ujra képviselte azoknak személyét, meggyőzheté a plebejusokat arról, miként nem a szónokoknak ékes előadásai által, hanem csak fegyverhatalommal vergődhetnek felsőbbségre ellenfeleik fölött. A kegyetlen Marius, ki a nép közt születve, a diadalénekek közt consulságra emelkedett, először csak az ő dicsőségének fényével harczolt a patriciusok ellen, azután pedig épen ugy szomjazta azoknak vérét a forumon, miként a teutonok- és cimberekét szomjazta volt Provence-nak térein s Vercellae falai alatt. De az ő esze által tulszárnyalt patriciusok támaszt keresnek Syllában, ki a dicsőség- és kegyetlenségben Mariussal vetekedve, a barbarok fölött általa kivivott győzelmek ellenében a chaeroneai és orchomeni diadalokat állitja; a minturnoi mocsárok és Carthago romjai közt tervezett bosszuállást a titkon kifőzött üldözésekkel, egész városok kiirtásával, még az utódokban is büntetett családok lealázásával s olly csapásokkal viszonyozza, mellyek a senatus küszöbét vérrel festve,

magukat a senatorokat is megreszkedtetik székeiken. Az illy borzasztó visszatorlásokkal minden romainak lelkét rettegéssel tölti el Sylla; de mielőtt pártjának diadalát biztosithatná, meghalálozott. Sertorius más korhoz és más ügyhez méltó erényekkel, Lepidus tehetetlen dicsvágygyal, s Catilina a gonoszság kétségbeesésével hiában törekednek fölemelni a democratiát, mellyet Mithridates legyőzője örökre leverni látszott; de az ő sikeretlen erőködéseik legalább továbbra nyujtották a pártnak reményét, melly végre is a Gracchusoknál népszerübb, Mariusnál dicsvágyóbb emberben, s Syllánál nagyobb hadvezérben, Caesarban bosszulóra talált; ki a menekvő trojai herczegektől s Alba alapitójától származva, mint tribun és hadvezér a patriciusok és a nép fölött uralkodott. A senatus megrémülve Galliában szerzett győzelmei által, s nem találva védelmet önmagában egy ember ellen, Pompejus szerencséjére bizta a köztársaságot; de a Pharsalus- és Thapsusnál legyőzött patriciusok végre is Mundánál tönkre tétetnek. Caesar meggyilkoltatása által ügyök rövid időre föléledni látszott. Brutus, Cassius, Cicero s Pompejus és a senatus némelly párthivei, a magasztos lelkeknek természeti hibájánál fogva, könnyen elhitték, hogy az olasz népekkeli vegyület, a polgárháborunak kicsapongásai s a három világrész minden népétől elrabolt kincsek által megromlott polgártársaik a köztársaság első századbeli intézményei által boldogulhatnak. E nagy lelkek, kiket utolsó romaiaknak lehetne nevezni, a honszeretet által élesztett ékesenszólásuknak minden hatalmát fölhasználták, s az első Brutusnak gyilkával fegyverkeztek csak azért, hogy kegyetlen halállal vagy üldözések közt muljanak ki, vagy Philippi harczterein hulljanak el. Most már a patriciusok, s az aristocratia párthivei örökre leverve valának, s a messzire elszórt maradványok hasztalan egyesültek ismét Sextus Pompejus zászlói alatt. Antonius és Octavius már is fegyverrel kezökben czivódtak a felsőbbség fölött, mellyet többé senki tőlök el nem tagadott. Az ő soraikban harczolnak Caesarnak ama veteránjai, a hős centuriok, kik saját fegyvereikkel emelték a hadvezéreket a méltóságra, mit a senatus megtagadott tőlök; s a két vetélytárs között megoszlott néppárt hozzájok csatlakozik. A győzelem tehát közönyös dolog a patriciusokra nézve, kik fölé mindenesetre az ő zsákmányaikból gyarapodó s a legdicsőbb áldozatok vérével szennyezett ellenség emelkedendik. Philippinél a Gracchusok korától fogva egymás ellenében álló patriciusok és plebejusok saját ügyök diadaláért harczoltak; Actiumnál két dicsvágyó, a nép ügyének oltalmával dicsekedve, czivakodik egymással az uralomért,

mellyre a patriciusok többé nem számithatnak, kiknek a hatalomhoz és szabadsághoz kötött minden reménye elenyészvén, minden választás nélkül kénytelenek lesznek elfogadni ur gyanánt, kit a győzelem nyakokra toland. Rövid idő alatt azonban nem kevésbbé siralmas fog lenni a plebejusok állapota is, holott ők legyőzték a senatust; minthogy a polgárháborubans a kétpártközti tusában főnököt választva, urat nyer a nép. S az actiumi hősöktől Romára föltolt ur Octavius, ki bármilly név alatt kormányozzon is, a hatalmat a katonaság és a nép kezeiből kapja; mindazáltal kormányelve democratiai és katonai lesz, a mi más szóval annyit tesz, miként eme legczélszerübb alapokon válhatik zsarnokká és vérengzővé.

Illy természetü volt a pártok vetélkedése Romában a királyi hatalom eltörlése után; illy állapotban voltak azok, midőn a romaiak uj politikai pályát kezdettek általuk. Első tekintetre ugy látszik, mintha a császárság megalapitása rémitő határfalat vonna a mult és jelen között; de a ki figyelemmel vizsgálja a dolgot, belátja, miként az nem egyéb, mint a romaiak ős intézményeinek következése, a fékezhetlen democratiának határozott diadala, melly a patriciusok elleni küzdelmek végpontjához közeledve, a nélkül, hogy észrevennő, megfosztatik minden hatalmától, s önmaga törekszik az egyéni zsarnokságot megalapitani.

A romai történetirók után tudjuk, miként Octavius Veletriből eredő családból származott, melly kezdetben plebejus levén, később a lovagi rendbe fölvergődött. Atyja, Cajus Octavius, gazdag örökséggel birván, a köztársaság méltóságai után járt, s azokat elnyerte; praetor volt, Macedoniát kormányozta, s a senatus által hadi parancsnoksággal ruháztatván föl, Turium mellett egy szökevény csapatot vert szét Spartacus és Catilina seregeiből. Két feleségétől két Octavia nevü leánya volt, s fia Octavius, melléknévvel Turinus, ki született Kr. e. 63. évben, Marcus Antonius és Cicero consulsága alatt. Octavius anyjának, Attiának szülői voltak: Attius Balbus és Julia, Julius Caesarnak nővére. Octavius tehát a dictator Caesarnak anyai ágon unokaöcsese volt, s tőle fiává fogadtatván, nevét és vagyonát öröklé (**Sveton.** Vita Aug. cap. 1. et sequ. — **Dio Cassius**, lib. I. §. 1.). Első ifjuságától fogva nevelő atyjával Spanyolországba menve, a Caesar által Pompejus fiai ellen vivott csatában kitüntetett bátorságáért magasabb hadi tisztségekre emeltetett. Midőn a dictator a parthusok ellen készült, Crassusnak halálát s a romai legiok gyalázatát megbosszulandó, unokaöcsését Apolloniába küldötte, hol már a seregnek egy része összegyült; s mig

ottan nagybátyjára várakozva, tanulmányokkal foglalkoznék, hallotta hirét a gyászos csapásnak, melly őt, az ifjut saját gyámolától megfosztá, s Romát a polgárháboruk borzalmaiba taszitá (44. K. e.). Octavius tizenkilencz éves korában, minden oldalról veszélytől környezve, csupán csak a névre támaszkodva, melly ellen ánnyi ellenséges kar fegyverkezett, anyjának és mostoha atyja, Philippusnak félénk okosságát megvetve, Antoniussal vetélkedni merészelt a szerencsében, hogy Caesarnak gyilkosai ellen harczolhasson. Meg levén győződve, miként a pártfőnök szerencséje *többnyire csak saját bátorságától függ*, először is a senatust vette oltalmába ama gőgös katona ellen, Cicero emberismeretét kijátszá, azután pedig szövetkezve a párttal, melly ellen küzdött, sokkal vérengzőbb üldözési jegyzékeket készitett, mint Sylla; s végre Macedoniában közremunkált a polgárok kiirtására, kik az ő kegyetlen hidegvérü bosszuja elől menekülni reméltek.

Octavius, mint hadvezér, Caesarnak alatta állott, de sokkal nagyobb belátást mutatott annál, melly szinlelésre és türelemre képes. Antonius általa győzte le Brutust és Cassiust; a heves triumvir által elkövetett minden hiba az ő nagyságának előmozditására szolgált; s mig amaz Cleopatrát feleségül véve, föl sem vette a romaiakat, s a parthusok elleni hadjáratban saját dicsőségét s katonáinak életét veszélyeztető, Octavius százezer veterán hajlamát nyerte meg magának; s megnyerve maga számára Sextus Pompejus és Lepidus seregeit, hatalmának alapját veté meg Olaszországban. A szerencse továbbá, melly őt politikai pályáján kisérte, sehol nem nyilvánult inkább, mint Actiumnál, hol az ő ellenfele mindjárt a csata kezdetén kezébe adta a győzelmet. És igy Octavius minden megerőtetés nélkül diadalmasan emelkedett ki a küzdelemből, mellyben mindent veszithetett volna; mert jóllehet Agrippának ügyessége és hüsége gyámolitá is őt, azt azonban belátta, miszerint ellenfele jóval fölülmulja őt a harcz mesterségében.

Dio Cassius, Svetonius és Seneca után (**Dio Cassius**, lib. LII. §. 1. et sequ.; — **Sveton.**, *Vita Aug.* §. 28.; — **Seneca**, *De brevitate vitae*, §. 5.) bajos volna elhinni, miként Octavius tizenkét éven át csak azért tette volna ki magát annyi veszélynek, vivott annyi csatákat, s követett el annyi bünt, hogy midőn a hatalom kezében van, lemondjon arról. Sylla mutathatott e részben példát, az egyetlent Románák történeteiben s a népek lázadásaiban; minthogy Chaeronea és Orchomenus emléke, s egyuttal a kegyetlen üldözései által okozott borza-

lom némileg biztositák őt polgártársainak bosszuja ellen. De már Octaviusnak sem jelleme, sem tettei nem voltak ollyanok, hogy tiszteletet, vagy rettegést eredményeztek volna az emberek lelkében. Mint Cicero, Favonius s olly sok jeles romai polgárnak aljas orgyilkolója, a közszabadságnak kegyetlen ellensége, veszély nélkül miképen térhetett volna vissza a magán-életbe? A bitorlás- és zsarnokságban kereshetett csak menedéket; Caesar szomoru halálának képe, mindig lelke előtt lebegvén, igazgatta minden tetteit (**Montesquieu**, Grandeur et décadence des Romains, cap. 13.); s minthogy a dolgoknak nagyon is gyors fordulata által ujabb összeesküvések keletkezésétől félt, fokonkint és mellékutakon szándékozott a főhatalomra eljutni.

Majd minden történetiró, ki Octavius életét megirta, azt állitja, miként ő Agrippával és Maecenással tanácskozott az iránt: valljon lemondjon-e az uralomról, s minő kormányformát kellene adni Romának? Olvasva Dio Cassiusnál a két beszédet, mellyeket Agrippa és Maecenas ajkaira ad, könnyen meggyőződhetünk arról, miként eme beszédek hiu fitogtatásai azon rhetorikai szellemnek, melly az ő idejében már uralkodott. Egyébiránt, bármiként álljon is a dolog Dionak történeti hitelével, ne feledjük megjegyezni, milly különös lehet azon világhóditó népnek sorsa, mellynek szolgasága, vagy politikai szabadsága egy embernek ingadozó akaratjától s egy perecznek elhatározásától függ. Agrippa és Maecenas tanácsa tehát megfelelt azon eszmének, mellyet a történelem nyujt az ő jellemökről. Az előbbi, vitéz és husz csatában kipróbált harczos, biztosan számolva arra, hogy a köztársaságban sem fog elhanyagoltatni, a természeti jog elveire vonatkozva, az egyeduralomnak minden veszélyét és kellemetlenségeit kimutatja, azt tanácsolván Octaviusnak, mondana le az uralomról. Camillus, Scipio Africanus és Sylla példáival akar rá hatni, kik a nagy diesvágygyal polgártársaik gyülöletét kelték föl; mintha Octavius még eddig nem is daczolt volna Romának tehetetlen haragjával, mintha az elfajzott romaiakban lett volna még némi hajlam az ő régi politikai intézményeik iránt. A másik, fegyverforgatásra képtelen, s mint a fejedelmi udvaronczok és tanácsadók remek példánya, Agrippa véleménye ellen harczol, bebizonyitván Octavius előtt, miként a romaiak és a meghóditott népek állapota szükség gyanánt kényszeriti rá az uralom fentartását, s eléje terjeszti a kormányformát, mellyet Romának helyzete igényel. Octavius Maecenas véleményére hajlik, s tanácsa szerint a császári alkotmány alapját megveti (**Dio Cassius**, lib. LII §. 2-11).

Akkor ő ötöd izben volt consul Sextus Apulejussal együtt Kr. e. 29. évben. Ugyanez évben nyerte a tiszteletre méltó imperator czimet, mellyel az ő fogadó atyja majdnem korlátlan hatalmat gyakorolt Rómában. E diadalczim nem is ugy ruháztatott Octaviusra, mint a régi hadvezéreknek adatott a győzelem után, hanem mint a dictatori főhatalom jele, mellyet a birodalomban gyakorolt. Ugy tetszik, mintha Dio Cassius összezavarta volna az időt a borzasztó kiváltságok elszámlálásában, mellyeket az első romai imperatornak tulajdonit, s még idő előtt adja Octaviusnak azon hatalmat, melly az ő utódjai bitorlásának eredménye volt. Nincs kétség benne, miként Dio is mondja, hogy a császár állitotta ki a seregeket, ő volt azoknak főparancsnoka, vagy helyetteseire bizta a vezérletet, s a közjövedelmekkel rendelkezett; de azt nem mondhatjuk, hogy hadat izent, békét kötött, élethalál-joggal birt volna a lovagok és a senatorok fölött, s a consulságnak és a köztársaság főtisztségeinek minden jogát gyakorolta volna. Octavius jelleme, a történeti tények, s magának Dionak tanubizonysága, ki önmagának ellenmond (lib. LX. §. 23.), megczáfolják a hibát, mellybe ő esett. Octavius politikája abban állott, hogy a romaiakkal elhitesse, miszerint az ő kormánya alatt az államban semmi változás nem történt (Nisus omni modo, ne quem novi status poeniteret; **Sveton**. Vita Augusti, §. 28.). A köztársaságnak azon képe, mellyet Octavius fentartani kivánt, egy pillanat alatt összerogyott, s a zsarnokság képét tüntette volna elő, ha minden polgár feje fölött látta volna lebegni a császári kardot, melly a zsarnok, vérengző hatalom egy intésére leesendő volt (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 17). Az Octaviusnak adott imperator czim azt jelenté, miként fő hivatása s hatalmának lényege a hadseregek vezérlete; illy minőségben testőrei voltak, s a városban bibort hordhatott, mellyet a régi hadvezérek csak akkor öltöttek föl, midőn a hadsereg élén, vagy a diadalkocsin állottak. Kezdetben a császárok megelégedtek a senatori togával, kivéve, ha valamelly hivatásuk gyakorlata készteté őket méltóságukhoz illő pompával jelenni meg a városban. S mivel Octavius minden seregeknek főparancsnoka volt, engedelme nélkül egyetlen helyettesét sem nevezhette győzőnek a diadalmas hadsereg; körülbelül az 50 év alatt, mig ő, mint triumvir és imperator uralkodott, 21 izben nyerte el ezen tisztességes kitüntetést, az ellenség fölött saját maga, vagy helytartói által aratott győzelmek következtében. Az első császárok s maga Tiberius is megengedték, hogy valaki az ő családjokból, vagy valamellyik helytartójok imperator czimmel diszittessék föl; de

már Vespasian után ezen tisztelet csupán csak a császárok fiainak engedteték, kiket a kormányzásban társul csatoltak magukhoz (**Sveton.** Vita Titi, §. 6. — **Dio Cassius**, lib. LII. §. 41. — **Tacitus**, Annal. lib. I. cap. 9.).

Ötödszöri consulsága alatt Octavius censornak választatott Agrippával együtt, s haszonra tudta forditani az uj hatalmat, melylyel jókor ruháztatott föl, a különféle fontos teendők foganatositására, mellyek egy fél század óta egészen feledékenységbe mentek. A polgárok száma, azoknak vagyoni, s a közjövedelmek állapota nem levén tudva, a birodalom különféle részeiben elszórtan élő polgárok megszámlálását rendelte el; a mit a sokféle akadályok miatt csak a következő évben lehetett befejezni. A censorok jegyzékein 4,063,000 polgár jelent meg. Ezután a censorok a senatusnak szigoru reformjához láttak, mellynek tagjai a polgárháboruk okozta zavarok alatt ezernél többre megszaporodtak, s ezen ősrégi gyülekezet, mellyet egykor a nemzetnek legjelesbjei képeztek, a legtarkább vegyületet mutatá; jeles patriciusok, a régi családok nyomoru maradványai mellett idegenek s alacsony származásu, vagy gonoszságaik miatt becstelen romaiak ültek, kik pénzen s legaljasabb szolgálatokon vásárolták meg a tiszteletet, hogy a köztársaság legfőbb gyülekezetében részt vehessenek. E senatorokat a nép Charonites, vagy Orcini néven nevezte, minthogy eme méltóságot a nagyobb rész Caesar végrendeletileg kijelentett akaratának köszönhette, melly csak az ő halála után jutott köztudomásra (**Plutarch**, Vita Anton. §. 17. — **Sveton.**, Vita Aug. §. 35.). A senatus reformja a milly szükséges, annak foganatositása szintolly veszélyes volt; minthogy ki kellett zárni abból ama férfiakat, kik a triumviratus összeesküvéseinek és harczainak közepette szerepeltek, s annyi vérengző jelenetek által a legmerészebb vállalatokra is készen állottak. Octavius e mütét alatt, hogy vakmerőségök irányában biztositsa magát, mig a törvényszékben ült, az ő személyéhez hü, erőteljes tiz senator által környezteté magát. A romaiak állandó szokásának ellenére, melly a fegyverek hordását béke idején tiltá, valahányszor a senatusba ment, felölté kardját és páncélát; s annyira vitte az óvatosságot, hogy a senatort maga elé nem bocsátotta, mig előbb ugyancsak át nem kutatták, valljon nem hord-e magával rejtett fegyvereket (**Sveton.** Vita Aug. §. 35.). Mindazáltal Octavius, a győzelem után, minden erőszaktól tartózkodva, a félingerült senatorok önérzetét mindenkép kiméltc; s a megbecstelenités gyülöletét elháritva magáról, megnyerte tőlök,

hogy 190 senator önkényt letevé méltóságát, kiknek egyébiránt meghagyta a jogot senatori togát viselhetni, s a látványok és nyilvános lakomáknál, mint senatorok, előbbi helyökön ülhetni. Senkit sem rovott meg becstelenséggel; egyedül Quintus Stabilius, mivel a reformnak ellenszegült, fosztatott meg a neki odaigért tribunságtól. Némelly polgárok a senatorok sorába irattak; Cluvius és Furnius consularis czimet nyertek, jóllehet soha consulok nem voltak; s a polgárháboruk alatt kiirtott patriciusi családok helyébe ujak alkottatának (**Dio Cassius**, lib. LII. §. 42.); mert a politikai rázkódások a társadalom magasabb osztályait mindig jobban sujtják. A népnek erőszakos támadásai által egy század óta zaklatott romai aristocratia majdnem egészen kipusztult, s a köztársasággal együtt ama családok is kivesztek, mellyek olly sokáig képezték annak dicsőségét és támaszát.

Agrippa, Octavius mellett censor, a következő két évben, 28. és 27. Kr. e. vele együtt viselte a consulságot. S a seregnél annyira kedves, dicső harczosnak közreműködése szintolly hasznos volt Octaviusra nézve a béke idején az ő kormányának megszilárditására, miként az ő tehetsége és bátorsága a háboruban, hogy Antonius hatalmát megtörhesse. Caesar szilárdabb kötelékkel csatolta őt családjához, Marcellát, nővére Octaviának leányát, adva neki nőül; s Agrippa, ki igen jól érezte, minő áron nyerte az illy jeles rokonságot, a censorság által nyert hatalmánál fogva egész készséggel a senatorok élére irta az uj jegyzéken az ő tiszttársát, sőt a senatus főnökének kihirdeté. Ezen köztársasági czim alatt fogadá el Octavius a később reá ruházott hatalmakat, s kormányozta a romai birodalmat; jóllehet e czim nem volt tisztség, sem hatalmat a sereg fölött, vagy a kormányzásban nem kölcsönözött. A köztársaság első századaiban a legöregebb senatornak adatott e czim, ki a censorságot is már gyakorolta; s jó ideig a legjelesebb tisztségekben megőszült egyén iránt tanusitott hódolat volt. A második pun háboru alatt a főnökség a legjelesebb patriciusra ruháztatott. A senatus főnöke rendszerint élethosszig az maradt; a gyülekezet tanácskozásaiban első szavazott; s könnyü belátni, minő befolyást nyujtott neki e kiváltság az ő tiszttársainak lelkületére, kik szintugy a jellemméltóságot, mint a tapasztalati ismereteket benne tisztelni megszokták. A senatusnak utolsó főnöke volt a köztársaság korában Catullus (61. Kr. e.). Az első és második triumviratus tagjai e tiszteletteljes megkülönböztetést megvetették; ugyanis minő fontosságot tulajdonithattak volna egy tehetetlen gyülekezet határozatainak, midőn a köztársaságnak minden ereje az ő kezökben volt ösz-

pontositva? Ennélfogva tehát Octaviusnak senatusfőnökké választatásában szerencsés előjelet láttak a romaiak, s azt a régi alkotmány visszaállitásának tekintették. Ő azonban annak örökös megszüntetését tartva szem előtt, ujabb adományokkal s nagyszerü nyilvános ünnepélyekkel idézve föl a közmegelégedést, nem engedett időt a polgároknak, hogy megpillantsák a lassu, de biztos haladást, melly egy embernek uralma alá hajtandja őket. Az actiumi diadal emlékére a senatus által rendelt játékokat megtartá, s a nép közt négyszer annyi buzát osztatott ki, mint sem azelőtt kapott; néhány senatornak szegénységén segitett, kik a patriciusi aedilis méltóság költséges elvállalására számot nem tarthattak; az actiumi csata előtti minden adósságokat, még az állam követeléseit is a magánosok irányában megsemmisité. Elrendelte, hegy évenkint két öreg praetor neveztessék a közkincstár fölötti őrködésre; az Apollonak szentelt templom épitését bevégzé a Palatin hegyen, s gazdag könyvtárt csatolt hozzá. A romai közigazgatás, habár igen gyakran önkényesen és zsarnokilag járt is el a tartományokban, a legyőzött népek vallása és istentisztelete iránt soha türelmetlen nem volt; s a senatus majd mindig elfogadá a szabadságuktól megfosztott népeknek istenségeit. Octavius azonban jól tudván, milly nagy utálattal viseltetnek a romaiak a keleti vallások nagyobb része iránt, s nem ohajtván összekeverni Egyptom babonás nézeteit az olaszországi istenségek tiszteletével, nem engedé, hogy Roma falain belül Isisnek és Osirisnek templomok emeltessenek; saját költségén javittatá ki, vagy végezte be azokat, mellyeket a családok kegyeletes érzése kezdett épiteni a városban, ha tudnillik az alapitó családja kihalt, vagy utódai nem valának képesek a költséget viselni; s ne hogy valaki szemére hányja, mintha gőgből, vagy dicsvágyból akarná létrehozni az alapitványt, nem engedte, hogy a homlokzaton az ő neve is az alapitók neve mellé bevésetessék. De a mi leginkább megnyugtatta a romaiakat, s a jövő iránt bizalommal tölté el őket, azon őszinteség volt, mellyel Octavius az ő triumviratusának minden tetteit rosszalta, s kárhoztatá az üldözéseket, mellyek által két dicsvágyó ember annyit kivégeztetett, s föláldozta a magán gyülöletnek rokonait, jó barátait, sőt még jótevőit is. Octavius becstelenséggel halmozva a triumviratust, annak emlékét és gyalázatát is eltörlé (**Dio Cassius**, lib. LII. §. 1. 2.).

Az ő nagylelkü és eszélyes kormánya, saját büneinek olly nagylelkü kárhoztatása, melly Syllának büszke lemondásához vala hasonlitható, a polgárok minden osztályának bámulatát és hajlamát sze-

rezte meg neki. Még nagyobb volt a bámulat egy jelenet alkalmával a senatusban, mellyet ő leghivebb párthiveivel már előre elkészitett. Miután heted izben neveztetett volna consulnak, az egész senatus előtt (január 7., Kr. e. 27., az Augustusok korszakának kezdete) kijelenté, miként ő minden ráruházott hatalomról lemond, minden államtestületnek visszaadja a maga jogait, a fölségjogot a népnek, a közügyek igazgatását a senatusnak; ő beéri azzal, hogy bosszut állott atyjának gyilkosain, helyreállitá a rendet és békét a birodalomban; sokkal dicsőségesebb- és boldogabbnak tartja az egyszerü polgár állapotát, mint a világ uralkodójának pompás czimét. E nagyrészt váratlan beszédre különféle érzelmek támadtak a gyülekezetben: azon senatorok, kik nem örömest vetették alá magukat az igának, ismerve az ő szinlelő természetét, nem bátorkodtak örömüket nyilvánitani a lemondás fölött; a többiek, kik a titokba beavatva valának, mindenre kérték, kimélné meg illy nagy szerencsétlenségtől a köztársaságot, s tartsa meg kezében a hatalmat, mellyet a romai nép veszély nélkül nem gyakorolhatna többé. Octavius ellenkezést tanusitott irányukban, a mennyire elégnek hitte azt arra nézve, ne hogy a főhatalmat bitorolni látszassék; midőn a megvesztegetés és hizelgés parancsolta, vagy a rettegés szülte kérelmeknek hódolt, polgártársainak szavazatára támaszkodhatott, s bizvást állithatá, hogy általok ruháztatott ő rá a közügyek igazgatása. Némelly senatorok, Octaviusnak legbensőbb megbizottjai, ugyanakkor inditványozták, s az egész gyülekezet elhatározta, hogy ezentul személye biztositására testőrséget tarthasson, mellynek zsoldja még egyszer annyi legyen, mint a mennyit a többi seregek kapnak (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 11.).

Caesar, hogy következetes maradjon eddigi tetteihez, mintegy elnyomottnak mutatá magát a teher által, mellyet a senatus, vagy a nép akarata tolt rá: miért is néhány nap mulva, miután az erejét meghaladó áldozatra magát elszánta, kijelenté, miként a közigazgatás egy részétől magát fölmenteni, s a tartományok kormányát a senatussal megosztani kivánná. És igy a birodalmat két részre osztá: az egyiket a senatusnak adta át, a másikat pedig magának megtartotta. Azon ürügy alatt, hogy a senatust a megtámadott hatalom kellemetlenségeitől és veszélyeitől megóvja, átadá neki a békés tartományokat, hol nem volt szükség fegyveres kézzel biztositani az engedelmességet; s e tartományok valának: Afrika azon része, melly azelőtt Carthago birtokát képezé, Numidia, sajátképi Ásia, Achaja, Epirus Illyriával, Dalmatia, Macedonia, Sicilia, Sardinia, Creta sziget Lybiá-

val, Cyrenaica, Bithynia Pontus- és Propontissal, Baetica Spanyolországban. Octavius maga részére tartotta meg tarraconi Spanyolországot és Lusitaniát, mellyek Spanyolország nagy részét foglalták magukban, egész Galliát, ugymint: Narbonensist, Lugdunensist, Aquitanát és Belgicát, a két Germaniát, Coelesyriát, Phoeniciát, Ciliciát, Cyprus szigetet és Egyptomot. Mindezen tartományokhoz, mellyek együtt véve a romai birodalmat képezék, járult még Mauritania, Kis-Ásia része, Palaestina s Syriának némelly kerületei az Euphrat körül, mellyek Roma uralma alatt állottak ugyan, de a mellyeknek a senatus nemzeti kormányát meg hagyta. Az Octavius által maga számára megtartott tartományokban tekintélyes haderőt kellett tartani, minthogy barbarok lakták azokat, s szabad nemzetek szomszédságában léteztek, vagy kopár, miveletlen tartományok voltak, s épen azért valának nehezen fékezhetők; mert minden hiányzott ottan, kivéve a szabadság védelmének kedvező helyzetet. Ezen tartományok közé nem számitható Egyptom; mert mig a szegénység nehezitette amazok igazgatását, ezt saját kincsei tették hatalmassá. S épen fontossága végett vetette Octavius Egyptomot keményebb iga alá, s némileg elkülönzé azt a birodalom egyéb részeitől. De azért a tartományok felosztása Octavius és a senatorok közt nem volt állandóan megalapitva; néha cseréltek is egymással, mint mikor a császár Cyprus szigetét és Narbonnei Galliát Dalmatiáért átengedte. Ezen fölosztással, mellyet a senatus érdeke látszott követelni, Octavius a köztársaságnak minden erejét kezében tartotta. Ugy tetteté magát, mintha bizonyos időre kivánná szoritani hatalmát: csupán tiz évre fogadá el azt, azon megjegyzéssel, hogy már előbb is letette volna, hogy ha a közjó lemondását követelé vala; tiz év mulva azonban ujra elfogadá a hatalmat hasonló mentegetőzéssel, s megtartván azt egész éltére, végre is fogadott fiára ruházta. Ezen tiz éves fölavatásnak emléke a birodalomnak végperczéig megőriztetett; s Augustus utódai uralkodásuk minden tizedik évét nyilvános ünnepélyekkel ülték meg (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 12. 13. 16. — **Strabo**, Geographia, lib. XVII. §. 19.).

Minő elvek vezérelték légyen a kormányban Octaviust, különösen kitünik azon rendeletekből, mellyeket a tartományok kormányzásában fölállitott. Szintugy a császári, mint a senatori tartományok kormányát olly senatorokra bizta, kik már consulok, vagy praetorok valának; a tartományt sorshuzás utján adta át nekik, s kormányuk nem tartott tovább egy évnél, kivéve, ha valamelly senator, számos családja miatt, e törvénytől kivételt érdemlett. A senatori tartományok

kormányzói sem kardot, sem katonai öltönyt nem viselhettek; s a méltóságos proconsul nevet viselték, ha bár csak praetorok voltak is azelőtt, vagy csak ugy nyerték el e fokozatot. A tartományban annyi lictor adatott melléjök, mennyi Romában illette volna meg őket ugyanezen méltóságban; a mint a pomoeriumból kiléptek, tisztségök jelvényeit azonnal fölvehették, s hivataluk végeztével Romába visszatérve, azokat letevék. Octavius továbbá egészen magának tartotta fön a császári tartományok kormányzóinak megválasztását, kiknek csak legatus, vagy propraetor czimet adott, ha bár consulok voltak is azelőtt. Minthogy a köztársaság idejében a consulság és a praetorság mind a hadban, mind a békében nagy tiszteletet adott, Octavius azt akarta, hogy a tartományok kormányzói az egyik, vagy másik tisztséggel ruháztassanak fel; s minthogy kezdetben a praetor hivatása egészen harczias volt, a consulé pedig inkább békés, ugy rendelkezett, hogy az ő helytartói, vagy legatusai propraetoroknak, a senatus helytartói pedig proconsuloknak neveztessenek. Ezen különféle czimekkel különféle kiváltságok jártak. A császár legatusai megtarthaták hatalmukat, a meddig neki jónak tetszett, kardot és katonai öltönyt viseltek; s e kitüntetés nem volt puszta tisztelet, mert mint a császárnak képviselői karddal, vagyis élethalál-joggal birtak a katonák fölött (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 13.). A senatusi kormányzók a tartomány lakóinak ügyeiben biráskodtak, s tőlök a fölebbvitel a consulokhoz, vagy a senatushoz történt; bármi czimet viseltek is azonban a kormányzók, adót szedni, vagy seregeket kiállitani csak a császárnak vagy senatusnak határozott parancsából engedtetett meg nekik.

Hogy valaki kormányzó lehessen, öt évnek kellett elmulni azóta, hogy az utolsó hivatalt viselte Romában. Néha a senatus tartománya azon ürügy alatt, hogy rosszul igazgattatik, a császárnak uralma alá jutott. A császári tartományokban, hol egy legionál több tanyázott, a polgári és katonai igazgatás egymástól elvalának választva: amaz a propraetor köréhez tartozott, a hadi parancsnokság pedig olly senatorra volt bizva, ki egy, vagy más főhivatalt viselt a birodalomban. Octavius a lovagok közül választá a katonai tribunokat, s a méltóságaiktól megfosztott senatorokra az adófizető népeknél fölszerelt erősségek- és váraknak őrizetét bizta. Minden tartományban az adószedésnél a lovagok, vagy szabadosok rendjéből kiszemelt procuratorok voltak megbizva; e foglalkozást ritkán teljesitette a proconsul. Octavius alatt huztak először megállapitott fizetést a kormányzók; nem mindegyik egyformán, hanem aránylag hivatása fontossá-

gához képest. Kilépve a tisztségből, három hónap alatt Romában tartoztak megjelenni, az igazgatásról és magukviseletéről számot adandók (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 14. és 15.).

Octavius megállapitva a maga és a senatus részét a népek és királyok eme tágas birodalmában, melly hét százados hóditásokból alakult, minden gondját az ő őrködésének fentartott tartományok belügyeire fordità. Elég belátással birván, hogy néha nagylelküséget is gyakoroljon, számos fejedelmeknek visszaadá országaikat; egy-kettőt a birodalomba kebelezett. Főczélja volt fentartani az egyességet Románák szövetséges fejedelmei közt, ne hogy a távol tartományokban fölélesztett régi ellenségeskedések megzavarják a közbékét, mellyet egész életén át mindig fentartani igyekezett. A Roma szövetségébe fölvett minden királynak pártfogója levén, magára vállalta a gyámságot azok fölött, kik kiskoruságuk, vagy elmegyengeségök miatt maguktól kormányozni képtelenek valának; sőt néha a maga udvarában saját gyermekeivel együtt nevelteté az idegen fejedelmek gyermekeit. A birodalomnak valamennyi tartományait, Sardinia és Afrika kivételével, bejárta; földrengések, vagy polgárháboruk által elpusztult számos városokat bőkezüen segélyezett: némellyeket a nyomorból emelt föl, mellyek a romai népnek tett szolgálatok miatt eladósodva voltak; másokat egyenlővé tett Latium városaival, vagy romai polgárjoggal ajándékozott meg; de kérlelhetlen szigort éreztetett azon városokkal, mellyek nem tarták fön körükben a békét, s megfosztá azokat szabadságuktól, ne hogy fejetlenségbe sülyedhessenek (**Sveton**. Vita Aug. cap. 47. 48.).

Ohajtása volt Octaviusnak, hogy uj hatalmát uj név által szentelje meg, s mint Roma második alapitója a Romulus név után sovárgott. Romulus azonban uralkodó volt, s a Tarquiniusok bünei és zsarnoksága következtében a köztársaság törvényei és a vallás által számüzött királyi méltóság gyülöletes volt a romaiak előtt: attól tartva tehát, hogy ha e nevet fölvenné, a zsarnokság utáni törekvéssel vádoltathatnék, beérte az Augustus, vagy Divinus nevezettel, mellyet Antonius ügyének elárulója, Plancus, ruháztatott reá a senatus és a nép által. A történetirók közönségesen e néven nevezik a birodalom alapitóját, s mi is e néven fogjuk őt ezentul nevezni. Ezen melléknévvel még egyéb megtiszteltetések is jártak, mellyek őt már az emberiség fölé helyezték: a Palatin hegyen fekvő lakháza babérral és tölgykoszoruval ékittetett, annak emlékére, hogy ő Róma-

nak ellenségeit örökre legyőzte, s minden polgárnak megmentője lett (**Sveton.**, Vita Aug. cap. 7. — **Dio Cassius**, lib. LIII. §. 16.).

Plancus hizelgését s a senatus és a nép szolgai megalázódását még maguk az istenek is, miként Dio Cassius mondja, csodákkal ünnepelték meg. A Tiberis, mintegy elbizva magát a birodalom fejének fölségétől, hirtelen földuzzadt, s a mérték fölött megáradt vizek a városnak alantibb részeit elönték. Sextus Pacuvius nevü néptribun még Plancust és a senatust is meghaladva a hizelgésben, kijelenté, miként ő egészen a császárnak szenteli föl magát, a gallusok, germanok és spanyolok példájára, kik föloldhatatlanul csatolvák főnökeikhez. Pacuvius ez által azon kötelességet vállalta magára, hogy nem fogja tulélni azt, a kinek magát fölszentelte, bármikor és bármikép történjék is annak halála. Illy nagy buzgalom a hizelgő tribuntól, a mi Augustust a romaiak szemében lealázta, annyira zavarba hozta őt, hogy először az ajánlatot visszautasitá, de olly gyengén, hogy ujabban sürgölte azt a szemtelen Pacuvius, mig végre tisztének sérthetlenségére támaszkodva, vakmerően daczolt Augustus szabadkozásával; a senatusból kirohant, a városnak utczáit és téreit befutkosta, a polgárokat maga köré csődítette, s nagy tömeg kiséretében tért vissza a gyülekezetbe; melly tömeget szintén rábeszélte, hogy szentelje föl magát a fejedelemnek. A polgárok, a tribun példája által indittatva, kinek oktalan hizelgése minden mértéken tul ment, a templomokba gyülekeznek, s áldozatokat mutatnak be az isteneknek ama tett fölavatására, melly az ő szolgaságukat pecsételte meg. Ugyanazon Pacuvius végrendeletében Augustust saját fiával együtt örökösnek nevezte, s még a nép által azt is elrendeltetté, hogy a sextilis hónap jövőre augustusnak neveztessék. Pacuvius bölcsen belátott Augustus jellemébe és politikájába, a ki először undorodni látszott a nagy aljasságtól, de később bebizonyitá, mennyire kedves tud lenni a hizelgőnek, midőn őt jutalmakkal és kitüntetésekkel tetézi.

Augustus felsősége a benne egyesült különféle tisztségek hatalmából eredvén, kezdetben nem nyilvánithatá a maga teljes erejét, hanem lassankint fejlődött a körülmények, a követelmények s politikájának diesvágya és tervei következtében. Azon határozattól fogva, midőn a senatus és a nép Augustus melléknévvel tisztelte meg őt, ama határozatokig, mellyek által a tribuni és proconsularis hatalom élethosszig ráruháztatott, négy év telt el (27—23. Kr. e.); melly idő alatt ő a birodalom nyugoti tartományait utazta be. Mindamellett, hogy a tényeket időrendben szándékoztunk előadni, itt azonban szabadságot

engedünk magunknak néhány évet átugrani, hogy annál tökéletesebb rajzát nyujtsuk Augustus bitorlásainak, s jobban előterjeszthessük, minő összeköttetés létezik az ő müködése következtében a birodalom alkotmányában. Különben is sokkal könnyebben szerezhetünk magunknak fogalmat az ő mélységes politikájáról, ha egyuttal a körülményeket is tudjuk, mellyek közt a köztársaságnak régi alkotmányát darabonkint szétfoszlatta, hogy a főhatalmat magához ragadja. Egy bitorló sem tanusitott még annyi ügyességet és belátást, s nem tudá olly türelemmel bevárni, hogy az idő és az emberek müködjenek lassan ugyan, de biztos kilátással az állandóságra; a mit egy vonással erőszak és veszély nélkül nem eszközölhetett volna. Augustus dicsvágya nem volt annyira vak és erőszakos, hogy az akadályok kikerülése helyett azokat utjából eltaszitotta, s a népnek szokásait és törvényeit lábbal tapodta volna; sőt inkább titokban készitette elő az utat, melly azt egy föltartóztathatlan meredeken örök rabszolgaságra vezesse.

Növekedett a senatus és a polgárok hajlama Augustus iránt, midőn sulyosan megbetegedve Spanyolországban (24. Kr. e.), élete veszélyben forgott; s minthogy olly könnyen elveszthették őt, annál hathatósabban nyilvániták örömüket az ő felgyógyulásán. A lelkesedés azonban tetőpontját érte, midőn a consulságról lemondott egy polgár javára, kit az ő politikai érzelmei a tisztségekből mintegy kizárni látszottak. Augustus 23. Kr. e. tizenegyedszer volt már consul, s most már e méltóságot kezeiből kibocsátani szándékozott. E végre, ne hogy küzdenie kelljen a nép ellenkezésével, melly azt ohajtá, hogy e tisztséget örökre megtartsa, Romát örökre odahagyta, s az Alban hegyre vonulva, lemondott e méltóságról, utódjául jelölve ki Lucius Sextiust, Brutusnak egyik legbuzgóbb párthivét, ki quaestor volt mellette a philippii csatában, s azóta mindig a tisztelet bizonyos nemével adózott vezére emlékének (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 32.). E választás igen nagy tekintélyt szerzett Augustusnak minden romai szemében, s még azon polgárok hajlamát is megszerezte neki szintugy a nép, mint a senatus soraiból, kik eddig a köztársaságot bálványozták. E nemes tett alkalmat nyujtott néhány senatornak, a mit kezökből ki nem szalasztottak, előterjeszteni azt, a mit az egész gyülekezet meg nem tagadhatott, hogy tudnillik Caesarnak élethosszig átengedtessék a tribuni és proconsuli hatalom, a felsőség a tartományok minden kormányzói fölött, bármelly czim alatt kormányozzanak is, a jog bármelly javaslatot előterjeszthetni a senatus bármelly gyülekezetében, ha bár nem volna is fölruházva a consuli méltósággal. A proconsulság

kezdetben (324. Kr. e.) azért állittatott föl, hogy a hadsereg vezérletét valamelly távoli háboruban a polgár kezénél meghagyni lehessen, midőn a köztársaság hasznosnak itélte, hogy ugyanazon hadvezér folytassa a megkezdett háborut; későbben e méltóság igen gyakran ruháztatott valakire, mert szintugy a dicsvágy, mint a távol harczoknak nagy száma ez intézkedést szükségessé tevék. S minthogy a törvények nem engedék, hogy Romától távollevő polgár consulságra emeltessék, némelly esetekben a proconsularis hatalom ruháztatott rá, hogy a köztársaság követelményeit a régi törvények megtartásával öszhangzásba hozni lehessen. A proconsul csak Roma falain kivül gyakorolhatta hatalmát; de a senatus és a nép Augustus kedvéért kiterjeszté a proconsularis jogokat: megengedte neki, hogy e hatalmat szintugy Romában, mint Olaszországban s a birodalom tartományaiban gyakorolhassa. A proconsularis és a tribuni hatalom egy kézben öszpontositva, korlátlan hatalmat adott; s midőn Augustus a senatus és a nép határozatából e hatalommal fölruháztatott, ekkor már törvényesen és tettleg korlátlan uravolt a birodalomnak.

Az Augustus személyében öszpontosult patriciusi méltóságok miatt nem fogadhatá el, s nem teljesitheté a tribunnak tisztét (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 17.); s a győzelem jelvényeivel ékitett palotája nem állhatott tárva éjjel-nappal azon panaszok és kérelmek kihallgatására, mellyeket a polgárok szoktak intézni eme tisztviselőkhez a köztársaság korában. Föladata levén továbbá föntartani a békét olly sok és távol tartományokban, parancsot osztva olly temérdek legionak, mellyek az Atlanti Oceantól kezdve az Euphrat partjáig elszórva valának hogy is vethette volna alá magát a régi törvénynek, melly nem engedé a tribunoknak, hogy egy mérföldnél nagyobb távolságra hagyják el Romát? S ha már a politika nem engedé neki gyakorolni a plebejusi tribunságot, legalább annak minden jogát magának föntartani tanácsosnak vélte. Elfogadta tehát a tribuni hatalmat, melly, a nélkül, hogy a királyi, vagy dictatori hatalomra emlékeztetne, minden egyéb méltóságnál nagyobb jogokat ruházott rája (**Tacitus**, A n n a l. lib. III. cap. 56.).

A plebejusi tribunság csakhamar a consularis kormány után alapittatott. Hivatalos közlönye volt az a Valeriusi törvényeknek, mellyeket a Tarquiniusok kiüzetésének egyik szerzője hozott; s a nép, melly a patricius uzsorások által vagyonától és szabadságától megfosztatott, a tribunokban találta föl az ő külön védőit s minden jogának sérthetlen oltalmazóit. Kezdetben a tribun hatalma főleg az ellenkezés

jogában állott, s csak egynek v e t o j a is megakasztá a consulok tetteit, a senatus határozatait, s még a tribunok collegiumának határozatát is. Azonban e tétlen hatalom, melly csupán csak a közhatalom tevékenységét gátolhatta, rövid idő alatt nagy kiterjedést nyert azon tisztviselők által, kik a nép minden érdekében s minden szenvedélyében részt vettek; ennek puszta védőiből a patriciusok vádolói lettek, s néha még a legfőbb tisztviselőket is törvényszékök elé idézni bátorkodtak (**Plutarch**, C o r i o l a n é l e t e, §. 17. 18. — **T. Livii Patav.** L i b r o r u m a m i s s o r u m s u p p l e m e n t a, lib. LIX. cap. 54. 55.). Daczára a küzdelmeknek, mellyeket a patriciusok gőgje idézett elő a tribunok ellen, kiváltságaikat és törvényhatóságukat mindegyre növelték egészen Sylla dictatorságáig; s jóllehet az aristocrata párt diadala néhány évig elnyomva tartotta is eme borzalmas tisztséget, még eredeti hatalmától is megfosztva azt, Aurelius Cotta és Pompejus müve által minden kiváltságainak pompájával ujra föléledt (**Plutarch**, P o m p e j u s é l e t e, §. 21.). Ez idő óta a tribunok a rendetlenség és zsarnokság eszközei voltak. Julius Caesar, midőn hazájának szent területére vala lépendő seregeivel, az ő ellenségei által meggyalázott tribunságnak megbosszulását hirdette; s midőn Antonius és Cassius tribunoknak megszaggatott öltönyeit látná, kiadta zsoldosainak a parancsot, hogy a Galliát leverő sasokat Roma ellen forditsák (**Plutarch**, C a e s a r é l e t e, 35. §.).

A tribunnak személye sokkal inkább szent és sérthetetlen volt, mint bármelly más tisztviselőé; s az ellene intézett legcsekélyebb merényt halállal büntette a törvény. Cajus Gracchus, hogy testvérének gyilkosai, a patriciusok ellen fölingerelje a polgárokat, emlékezteté őket, miként egy romai polgár halálra itéltetett, mert nem köszönté a tribunt (**Plutarch**, T i b e r i u s é s C a j u s G r a c c h u s é l e t e, 32. §.). Ezen sérthetlenségre támaszkodva, s azon események következtében, mellyek a democratiának folytonos bitorlásait elősegitették, a tribunok hatalma olly magasra emelkedett, hogy jóval fölülmulta a consuloknak, a senatusnak s magának a népnek is hatalmát. A senatus- és a patriciusoknak nem is volt módjokban emez ellenállhatlan népszerü hatalom ellenében egy mást állitani föl, melly annak müködését ellensulyozza; egyedül a dictatorság által birtak az ellen küzdeni, de még ez is nagy veszélyekkel volt összekötve. Ugyanis az erkölcsök romlottságának közepette, s a törvényeknek, ugy szólván, semmibe vétele mellett a dictatorságot, miként Sylla példájából is kitetszik, lehetetlen volt gyakorolni a nélkül, hogy a zsarnokságnak

vérengző készületeivel ne övedze magát. A néptribunok tehát fokonkint s intézményeik természetéhez képest lettek idővel a nemzeti felsőségnek legfőbb képviselői; s élő jelképei voltak a hatalomnak, melly a democratiai államokban mindent letipor, bármi legyen is utjában. Hasonló módon a lovagok és községek képviselői a nagyok parlamentjébe bocsáttatván Angliában, olly gyülekezetet képeztek, melly később az országnak legfőbb hatalmát tényleg kezeibe kerité (**Niebuhr**, Romai tört. fej. a kivándorlás-, a község- és a néptribunságról, II. köt.).

A történeti tények, a tör ténetirók állitásai, s a köztársaság törvényeinek s a birodalmi alkotmánynak figyelmes vizsgálata teljes világosságba helyezik, miként a tribuni hatalom képezi valódi alapját Augustus és közvetlen utódai fölségi tekintélyének. A különféle tisztségek, mellyeket viselt, a törvény által meghatározott és körülirt hatalmat ruháztak rá; egyéb polgárokkal kellett megosztania azon méltóságokhoz kapcsolt hivatást, mellyet a rendes gyüléseken a nép szavazásából nyert: de a tribuni hatalom csak egyedül ő rá ruháztatott, s nem is részeltetett abban mást, mint a hü Agrippát, leánya Julia férjét, s Tiberiust, az ő mostoha fiát, kit anyjának fondorlatai később az uralomra emeltek. Romában s a tartományokban consul és proconsul minőségben kormányzott Augustus; mint a senatus főnöke ezen gyülekezetnek minden tetteit igazgatta: de csak is a tribuni hatalomnál fogva uralkodott Romában, és igy az egész birodalomban. Azon sérthetlenség továbbá, mellyet a törvények a tribunsághoz csatoltak, egyik legborzasztóbb kiváltsága volt Augustusnak. Bármelly polgár, ha tettel, vagy csak szóval is legkevesebbé megsértette a császárt, szentségtörő gyanánt bünhődött (**Dio Cassius**, Historia rom. lib. LIII. §. 17.). A fölségsértés törvénye, mellyért az első császárok uralkodása alatt olly sok vér ontatott, az ő kedvökért fölélesztetett csak azért, mert a tribunságnál fogva a nemzeti jogok letéteményesének s a közhatalom képviselőinek tekintetének. A való, vagy képzelt összeesküvések, mellyeknek emlékét az azon korbeli történetirók hagyták fön, a bünösök fejére törvényszerüleg vonták ama gyors és rettenetes büntetést, mellyel a nép más alkalommal sujtotta Spurius Meliust, Manliust, s mindazon dicsvágyókat, kikre rábizonyult, hogy zsarnokság után törekedtek [1]).

[1]) Halicarnassusi Dénesnél olvashatók a plebejusi tribunságnak jogai és kiváltságai. A legcsekélyebb gúny egy tribun irányában halállal büntették, s a bünösnek javai lefoglaltatván, Ceresnek szenteltettek föl (**Dionys. Halicarn.**, *Anti-*

A tribunságnak kiváltságai a senatus és a nép háromrendbeli határozatai által ruháztattak Augustusra. Az első határozat 38. évre tehető Kr. e. Már mint triumvir, Julius Caesarnak hatalmára vágyott; s a senatorok gátot vetni akarván a szabadságnak, mellyel némelly polgárok ellene kikeltek, nem késtek előmozditani az ő diesvágyó terveinek létesülését, s a nép közbejötte nélkül a tribunság sérthetlenségét, s a tribunok padján ülés-jogát ő reá ruházták (**Dio Cassius**, lib. XLIX. §. 17.). Nyolcz év mulva a senatus és a nép által a tribuni hatalom Antonius és Cleopatra legyőzőjére ruháztatott. Augustust még keleten tartóztaták a hadügyek, midőn a főhatalommal megtiszteltetéték, a mit ő a jellemének sajátságos tartózkodással fogadott; s mintha a lemondás jelenetét már előre képzelte volna, azt visszautasitá; a miből legalább azt következtethetjük, hogy ujabb senatus-határozat

---

quitates romanae, lib. VI.). La Bletterie áldozár, Tacitus forditója, a *föliratok és szépmüvészetek academiájának emlékirataiban* (XXV. köt.) egy értekezéssel lépett föl a császárok tribuni hatalmáról, mellyből némelly tényeket és okoskodásokat idézünk. Mig azonban a birodalmi alkotmányra vonatkozó dolgozatainak a kellő dicséretet megadjuk, szükségesnek tartjuk megjegyezni, miként ő a kérdésben forgó tárgyat valódi szempontjából nem tekintette. Az ő véleménye szerint a tribuni hatalom nem képezi alapját a császárok felségi jogának, hanem csak segédhatalom a patriciusi méltóságok mellett, mellyekkel ők föluruháztattak. Mi pedig ellenkezőleg azt igyekeztünk bebizonyitani, miként a két osztály közti küzdelem a népnek a senatus és a patriciusok fölött nyert győzelme által befejeztetvén, mindenesetre a nép maradott az ur, s a tribunság azon fölségiséget képviselte, mellyet akkor a patriciusok örökre elvesztettek. Valamelly nép politikai intézményeinek tanulmányozását soha sem kell elválasztani annak történetétől; mert a történeti tények fejtik meg gyakran azt, a mi azok nélkül homályos, vagy tökéletlen volna. Hogyha a plebejusi tribunság előhaladását, s a romai nép alkotmányában az események által előidézett különféle módositásokat figyelemmel kisérjük, nagyon könnyen méltányolhatjuk az Augustus- és utódaira ruházott tribuni hatalom minden következményeit. La Bletterie áldozárt az e hibába eséstől könnyen visszatarthatta volna Tacitusnak azon helye, melly bámulandó világosság- és határozottsággal tárja föl minden titkát a császári alkotmánynak: „Id summi fastigii (potestatem tribunitiam) vocabulum Augustus reperit, ne regis aut dictatoris nomen adsumeret, ac tamen appellatione aliqua cetera imperia praemineret" (*Annales*, lib III. cap 56.). E szerint tehát semmi kétségnek sem volna szabad fönmaradni a tribuni hatalom felsősége iránt, mellyet a birodalom történetirója olly pontosan meghatározott; azonban Guterius (*De officiis domus Augustae*) igen helytelenül tette a kiigazitást, melly Tacitus kifejezésének értelmét egészen megváltoztatja, *praemuniret* szót tevén a *praemineret* helyébe. Ezen igazitást egyetlen Tacitus-féle codex sem igazolja, s Guteriusnak csak egyszerü véleménye az, hogy La Bletterie áldozár olly vélemény támogatására szándékozott azt föllhasználni, mellyet mi az igazságtól nagyon elütőnek tartunk.

által ruháztatott rá eme hatalom az ő 11-ik consulsága idejében. Valóban azelőtt a tribuni hatalomról nem tétetik említés az e fejedelem tiszteletére vert érmeken. Évenkint fölvevé a hatalmat junius 27-én, mint évfordultán ama napnak, midőn az először törvényesen reá ruháztatott, s megtartá azt haláláig 36 év folytán. Az ő példája szerint utódjai szintén számiták a tribuni hatalom éveit érmeiken s azon föliratokon, mellyek az ő uralkodásuk alatti nevezetesebb eseményeknek megörökitésére valának szánva. A romai birodalom urai három századon át tiszteletben tartották a császári hatalom eredetének emez emlékét, s csak is II. Claudius uralkodása után (270. Kr. u.) tünt el a pénzekés érmekről. Néha-néha czelőtt egynémelly császár megujitá annak emlékét, jóllehet már régóta egészen a császárban központosult a nemzet felségi joga; s a senatus és a nép szolgaisága, az irók- és törvénytudóknak hizelgése visszavitte a maga okfejére a zsarnokságot. (Lásd **Gruteri** Inscriptiones romanae, tom. I. pag. 25. et seq.)

A caesarok első történetirói, azok, kik a birodalom alapitásánál némileg jelen voltak, az Augustus által adott alkotmányról csak megszaggatott, tökéletlen ismereteket hagytak hátra; s a későbbi törvénytudók a történet hézagait pótolni akarván, a birodalom alaptörvényének némelly részei iránt csak a kétséget növelték. Valljon a romai nép fölmentette-e Augustust a törvények iránti engedelmességtől, miként Dio Cassius állitja? (lib. LIII. §. 18.). Azon mindenhatósággal, melylyet félszázadon át a kormánynak minden részében gyakorolt, lex regia által ruháztatott-e föl, miként Justinian törvénytudói állitják? (De Constit. principum, leg. I. Instit. lib. I. tit. 2. §. 6.). Dio Cassiusnak némelly hibáit már kimutattuk; s minden habozás nélkül elmondhatjuk, miként ama történetiró, a zsarnokságnak nagyon is hü párthive, még itten is önkénytesen csalódik, midőn a császárnak törvények fölötti hatalmat tulajdonitott. A criticusok, s a romai törvény böles értelmezőinek nagy része (Annotationes ad Dionem Cassium, lib. LIII. annot. 126. — **Jacobi Cujacii**, Observationum lib. XV. cap. 30. — **Gravina**, De imperio romano, cap. 27.) legtágasabb értelmében sem engedték meg Dio Cassius állitását; s ugy vélekednek, hogy, ha a romaiak hoztak is akkoriban olly törvényt, egyéb szándékuk nem lehetett, mint fölmenteni a fejedelmet a büntető törvények s bizonyos rendőrségi szabályok alkalmazásától, mellyeknek megsértése némelly igen ritka esetekben valami nagyszerü következményt maga után nem vont. Ezen értelmezés, mellyet mi is elfogadunk, minthogy Augustusnak félénk jellemével

egyezik, annál természetesebbnek látszik előttünk, minthogy később csakugyan a senatushoz fordult, fölmentést kérve a Voconia törvény alól, melly a Livia irányában gyakorlandó bőkezüséget korlátolta volna (**Dio Cassius**, lib. LVI. §. 32.). Az Antoninusok százada után, midőn a régi szabadságnak még csak árnyéka sem maradott fön, a hosszu szolgaság által elaljasult senatus és nép előtt már dicsekedhettek a császárok, hogy ők nem élnek törvények alatt; de midőn még annyi polgár emlékezett vissza a köztársaságra, s büszkén számlálgatták az annak védelmében kapott sebeiket: elfogadott volna-e Augustus olly kiváltságot, melly magában nyilt zsarnokságra emlékeztethetett?

Hosszadalmas dolog lenne fölhozni itten minden véleményt a lex regiá-ra vonatkozólag, melly, miként mondják, Augustus alatt hirdettetett ki. Cujacius, Gronovius, Heineccius, Gravina és Hugo Gustáv, ki Németországnak minden irói közt leginkább tanulmányozta, s legvilágosabban adta elő a romai jog történetét, mindannyian meghányták és vitatták a criticai történet ezen pontját, olly alapos tudománynyal és éles belátással, hogy ujabb véleményeknek már többé helye nem lehet (**Jacobus Cujacius**, passim. — **J. Frid. Gronovii**, De lege regia Oratio. — **Joann. Gottlieb Heineccii**, Antiquitatum romanarum jurisprudentiam illustrantium syntagma, §. 62. et seq. — **Gravina**, De imperio romano, cap. 23. 24. 25. — **Gust. Hugo**, a Romai jog története, II. köt. 277. §.). Egyébiránt megjegyzendő még, miként Augustus korából egyetlen történetiró sem tesz említést azon törvényről, mellyre Justinian támaszkodik, hogy a Pandecták szerkesztését elrendelje, s a romai jogban változást tegyen. Hogy ha, daczára minden valószinüségnek, akkoriban e törvény hozatott volna, nyomait találnók az azon korbeli iróknál, s nem kellene annak megismerése végett a hatodik századbeli jogtudósokra szorulnunk [1]). Mi azonban az állitólagos lex regiát Tribonianus mesterfogásának tekintjük minden habozás nélkül; mellynek eredetét ő egészen a birodalom alapitójáig akarná fölvinni. Az uj alkotmány által a zsarnokság tényleg megalapittatott; a császárok, valahányszor kedvök tartá, föl is használták azt szintugy

[1]) Cajus Institutioi nem oldották meg e kérdést. ‚Nec unquam dubitatum est, quin id (constitutio principis) legis vicem obtineat, cum ipse imperator per legem imperium accipiat.‘ Ebből még nem lehet következtetni, hogy a Cajus által törvénynek nevezett határozat a lex regia, mellyről a jugtudósok szólanak. **Cai**, *Institutionum commentarii quatuor*, lib. I. §. 5.

a kormányban, mint a magánosok ellen; más részről a praetorianusok kardja mindenkor készen állott a hagyománynak fentartására. Továbbá, hogy saját véleményök tekintélyével szentesitsék azt a jogtudósok, nem találtak czélszerübb módot, mint népszerü szentesitést tulajdonitani annak, s azt állitani, hogy ezen szentesités már a birodalom alapitása óta megadatott; s ez volna azon ‚lex regia', melly által a romaiak fölségi jogaikat az actiumi hősre s a világ megbékéltetőjére ruházták. Némellyek pedig azon véleményt nyilvániták, miként e törvény először Vespasian trónralépte alkalmával s Septimius Severus alatt hirdettetett ki; s még ezen alig igazolható vélemény sem dönti meg azon gyanut, miszerint a jogtudósok cselfogás által szándékoztak igazolni az ő uraik mindenhatóságát.

Augustusban halmozták föl a romaiak mind a főtisztségeket, kivéve kettőt, ugymint: a consulságot, mellynek jogait azonban akkor is gyakorolta, midőn az más polgárokra ruháztatott; és a főpapságot, mellyet a vén Lepidusnál halálig meghagyott, hogy az elmozdithatlan méltóság fontosságát megőrizze. Mindazáltal a kormány természete, ugy látszik, ugyanaz maradott; a császár ugyan korlátlan hatalmat gyakorolt, csak hogy e hatalom a senatus- és néptől eredett. Nem minden czél nélkül hagyá meg Augustus a köztársasági formákat; s a polgárok még azt hihették volna, hogy visszanyerték a régi alkotmányt, ha ugyanazon egyént nem szemlélték volna mindenütt: a senatusban, a törvényszéken, a templomokban, táborban, tartományokban. Ő mindig nagyobb és nagyobb tiszteletet tanusitott a senatus függetlensége és fölsége iránt, noha mindig és mindenkép azon törekedett, hogy annak befolyását meggyengitse.

Illy nagy hatalmat engedve egy embernek, a polgárok legfontosabb jogaiktól foszták meg magukat. Augustus azonban tisztelve rendes gyülekezeteiket, a consulok, praetorok, quaestorok, tribunok és más tisztviselők választatását nem akadályozta; sőt maga a császár nem átallotta kikérni azoknak szavazatait maga, vagy védenczei számára. A nép hatalma azonban látszólagos volt; mert a császárnak befolyása mindenütt érezhető vala, s a neki tetszeni vágyó gyülekezet megelőzőleg összeszedte az általa pártfogolt minden jelöltek szavazatát. Minthogy továbbá a nép szavazatával rendelkezett, nagy gonddal akadályozta a szavazatvásárlást, s a dicsvágyókat a gyakori büntetések alkalmazása által rémité el, mellyeket a törvények a bünösökre kiszabtak. Mindamellett, hogy a szavazatok árulásához szokott polgárok kapzsiságát kielégitve, a comitiumok napján ezer sestertiust

osztatott ki fejenkint a két törzsbeli polgároknak, kik ő vele szavaztak. Féltékeny levén a tiszta romai vérre, a polgárjoggal nagyon is fukarkodott, s a rabszolgák fölszabaditásának jogát is korlátok közé szoritotta. Livia, ki olly nagy befolyást gyakorolt reá, nem volt képes egy általa pártfogolt gallus számára a polgárjogot kinyerni; s Augustus örömestebb adott az idegennek adófölmentést, mint sem a romai polgárok sorába igtassa őt, kiket ő a világ urainak nevezett (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 21. — **Sveton**. Augustus élete, 40. §.).

Mindamellett az Augustusra ruházott, vagy általa bitorlott kiváltságok haszontalan eszköz lettek volna kezeiben, ha nála nincsen az erő, melly egyedül képezi a hatalmat a saját törvényeik- és régi szokásaiktól megfosztott népeknél. S ezen erőt ő nem találhatta föl a senatus, vagy a nép megegyezésében, mellyek most csak árnyékai voltak az előbbieknek, hanem tényleg a hadseregnél volt az: ezért ohajtá Augustus egyedül a legiok, segédcsapatok, tengeri had, praetorianusok, városi őrség, szóval mindazon testületek fölötti főparancsnokságot, mellyek bármi név alatt katonai fegyelem alatt állottak; ez által biztositható csak a nép minden osztályának engedelmességét. Néha ugy tetteté, mintha a senatus tekintélyét emelni s a nép függetlenségét elismerni szándékoznék; azt azonban nem engedte soha, hogy a senatus, vagy a nép saját nevében vegyen részt a hadseregek parancsnokságában. A romai legiok száma nem volt ugyanaz Augustus, mint utódai alatt. Az ő és Tiberius uralkodása alatt, ugy látszik, hogy a romai birodalom védelmére 25 legio állott fön, elhelyezve a veszélykor leginkább kitett határszéleken. Ezen már akkor rettentő csapatokhoz járult még a segéd-gyalogság és lovasság, melly haderő a legiok erejével egyenlő volt. Minden legio, ide számitva a segéd-csapatokat, 12,500 emberből állott; a 25 legio tehát 312,500 katonát számlált. Három legio állomásozott Spanyolországban, 8 a Rajna partjain, 2 Afrikában, ugyanannyi Egyptomban, 4 Ásiában az Euphrátig, 2 Moesiában, 2 Pannoniában és Dalmatiában. A körülmények szerint változott e legioknak állomási helye, mint száma is [1]); azonban ugy valának mindig elhelyezve, hogy egymást kölcsönösen segithessék, minden kültámadást visszaverhessenek, s a népeknek lázadását elnyomhassák. A romai fegyelem a katonák elpuhulását és romlottságát akadályozandó, nem engedé nekik városokban állomásozni, s azért még a

[1]) **Tacitus**, *Annal.* lib. IV. cap. 5. — **Dio Cassius**, lib. IV. §. 23. Emez 23 vagy 24 legiot számit; elmondja, miként alakultak, minő különféle nevezetet kaptak a császároktól; s bevallja azt is, miként az Augustus által tartott seregek számát határozottan meg nem tudhatta.

legnagyobb béke idején is sátrak alatt éltek; nagyon kevés küldetett az erősségek- és fővárosokba, mellyek a nagy birodalmakban mindig háborogni szoktak. Mauritania és Thracia őrizete szövetséges királyokra bizatott, minők voltak: Juba, Remetalcetes és Cotus fiai.

Az ugynevezett vidéki csapatokon kivül voltak még városi csapatok, mellyek a császárnak testőrségét s a városok őrizetét képezték. Mindegyik uj praetorianus csapat, mellyek a városi csapatok egy részét tevék, ezer emberből állott, kik majdnem egészben Umbria-, Hetruria-, a régi Latium- s a legrégibb romai gyarmatokban szedettek (**Tacitus**, Annal. lib. IV. cap. 5.). A köztársaság korában a praetorianus csapat háboru idejében a hadvezér sátorát őrizte, melly praetoriumnak neveztetett. Scipio Africanus először adott e csapatnak szabályszerü alakot; más hadvezérek példáját követék, s állandóvá tevék ez intézményt, melly olly nagy szolgálatott tett a háboruban, s a vetélkedést a katonák közt hathatósan élesztė. A philippii csata után a triumvirek néhány veterán csapatokkal növelték saját őrségöket, s Augustus 9 csapatra emelte azt; főnököt adot nekik praefectus praetorii czimmel, zsoldjokat szaporitá, s a katonai szolgálat idejét számukra megrövidité. Ezen tekintélyes erő, melly a császár kegyelméből élvezett kiváltságok következtében hozzá rendkivül ragaszkodott, az összeesküvők vakmerősége s a népmozgalmak kitörése ellen biztositá életét, s Romának belbékéjét; Tiberius-, Caligula- és Commodusra nézve a zsarnokságnak és saját romlásuknak, a senatust és a népet illetőleg pedig az elnyomás- és rabszolgaságnak eszköze; a legiokra nézve kiolthatatlan féltékenység forrása; a birodalomra nézve pedig vérengző harczoknak és borzasztó jeleneteknek okozója volt, mellyeknek példáit az ujabb történet csak Konstantinápoly háremeiben tünteti elő.

Augustusnak tengeri ereje, habár a birodalom méltósága alatt állott is, legalább a kormány czéljainak megfelelt. Roma beérve azzal, hogy a szárazföldön uralkodhatik, s megvetve a tengerek uralmát, minden jelentékenyebb tengeri városnak hatalmát megsemmisité, nem annyira érdekből, mint dicsvágyból, a nélkül, hogy annak helyét pótolni kivánná. A város már kezdete óta Marsnak szentelve levén, minthogy csupán a fegyverek hatalma által tartá fön magát, és gyarapodott, a kereskedésből származható előnyöket egyátalában nem ismerte. Meg kell vallani, mikép a régieknek okvetlen szük korlátok közé szoritott hajózása csak másodrendü fontossággal birhatott a romai tanácsra nézve, melly az ő ellenségeinek tapasztalatait és ügyességét a

hajózásban meg tudá hiusitani az által, hogy a tengeri harczokat szárazföldi harczokká változtatta át. A hajózásnak és nagyszerü kereskedésnek minden előnyeivel csakhamar elenyésztek Nagy-Görögország városai, Sicilia, Corinthus, Athene és Rhodus; maga Carthago is csak akkor vált félelmessé, midőn az előrelátó Hannibal megfeledkezve honfiainak természetéről, saját fegyvereivel támadta meg Romát, minden csatát kerülve azzal a tengeren, hol, ugy látszik, kétségbevonhatlan felsőbbséget igérhetett volna magának. Valójában tengeri csata döntötte el a világ uralmát Antonius és Augustus között; ki azonban a multnak tapasztalatai s a romaiak közszelleme által okulva, épen azért nem állitotta a tengeri erőt a legiok hatalmának helyébe. Csupán két hajóhada volt Augustusnak: az egyik Misenum mellett állomásozott a nápolyi öbölben, a másik Ravennában az Adria tengeren. Számos válogatott csapatok képezték itten egy részét a hadi erőnek, miért is praetorianusoknak neveztettek, megkülönböztetésül a többi kisebb hajóhadaktól, mellyeket a romaiak Provence partjain, a Rajnán, a Dunán és a Fekete-tengeren tartottak (**Justus Lipsius**, De magnitudine romana, lib. I. cap. 5. Olvasd a jegyzeteket, melylyek által a megoldatlanul hagyott szövegnek némelly pontjait megvilágositja). A szárazföldi és tengeri csapatok, a birodalom különféle részeiben elszórva, körülbelül 400 ezer emberre rugtak; a mi csakugyan csekély erő volt annyi népeknek fékentartására, mellyek legyőzve ugyan, de azért ellenséges indulattal viseltettek iránta; hacsak az előbbi leveretések emléke s az átalános föllázadásra szükséges egyetértés lehetetlensége, ide járulván még a rettegett romai név is, föl nem mentik a császárt attól, hogy rémitő számu seregeket tartson. Egyébiránt megjegyzendő, miként az engedelmesség volt az egyedüli politikai erény a legyőzötteknél, s hogy ennek következtében nem kerekedhettek föl nagyobb számmal köztök a nemzeti függetlenség bajnokai, mint a mennyi valódi polgárt szerzett Románák a zsarnokság.

A császár, hogy a számos patriciusi családok tevékenységének tápot nyujtson, s azok hiuságát kielégitse, különféle felügyelői foglalkozásokat teremtett számukra a középületek, utak, vizvezetők fentartása, a Tiberis ágyának kitisztitása, a gabna-bevásárlás s népközti elosztás tekintetében; sőt magára nézve sem átallotta elvállalni némelly illynemü foglalkozásokat. Kiigazittatá a via Flaminiát, mellyen nem sokára sereget vezérlett Galliába (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 22.). Consulságot viselt férfiak az országutak fentartásával valának meg-

bizva, s azon kincsekből huzták a zsoldot, mellyeket győzelmeik által halmoztak föl a világ fővárosában.

Az Augustus által behozott szervezet legfontosabb részeinek előadása után lássuk már azon jövedelmeket, mellyek e roppant testet mozgásba tették, s annak életet adtak. Az idő és a barbarok megsemmisitették a legbecsesb okmányokat, mellyekből a romai birodalom jövedelmei- és kiadásairól helyes fogalmat szerezhettünk volna. Ezen okmányok között az Augustus által készitett s általa a senatusnak örökségben hagyott Breviarium totius imperii legjobban kielégithetné kiváncsiságunkat, s megismertethetné velünk amaz óriási közigazgatást (**Sveton.** Augustus élete, 102. §. Ezen rajz ugyanazon Rationariumból vétetett, u. o. 28. §.). A romai birodalom alapitója bölcseségének és tapasztalatainak emez emléke, melylyet ő utódainak s a történetnek hagyományozott, az emberi ész számos egyéb termékeivel együtt elveszett; s e veszteséget az utóbbi századok történetirói, még Tacitus sem, pótolhatják. A birodalom pénzügyi állapotáról nagyon kevés, tökéletlen ismereteket nyujtanak Dio Cassius, Svetonius s a császárok festésze. Tudjuk azt, hogy már Augustus alatt elégtelen volt a jövedelem: miért ő kénytelennek látta magát, uj adókkal terhelni ama polgárokat, kik Pompejus hóditásai után Ásiában mindennemü közteher alól, mint szintén a törvények iránti engedelmesség alól is kivonták magukat. A császári kormánynak épen egyik legnagyobb hibája volt az aránytalanság a kiadások és a bevétel között; a miből már érthető, miért volt annyi fejedelem egyuttal kapzsi és vérengző. De azért ne gondoljuk, mintha a jövedelem csakugyan kevés lett volna; kiszámitotta azt egynémelly tudós, kiknél a tudomány vetélkedett a tehetséggel; de az ő bölcs kutatásaiknak eredménye annyira különböző, hogy a legokosabb criticus is alig határozhatja el magát, mellyik állitáshoz ragaszkodjék. Ugy látszik azonban, hogy a Világtörténelem irói megtalálták a középutat Justus Lipsius és Gibbon számitásai között, 960 millióra számitván a romai birodalom jövedelmeit (**Justus Lipsius**, De magnitudine romana, lib. II. cap. 3. — **Gibbon**, A romai birodalom hanyatlásának története, I. köt. 6. fej. — Világtörténelem, XII. rész, Gibbon kiadójától idézve); nagyon csekély összeg, ha tekintetbe veszszük a nagyszámu különféle népeket, mellyekre kivettetett, de a mellyet kétségkivül növelhettek volna azon adózások, mellyekkel az adószedők fukarsága s a kormányzók zsarnoksága, daczára Augustus minden szigoru törvényének, a véde-

lem nélküli népeket terhelte. A közkincstár, aerarium, különbözött a császárnak magán-kincstárától (fiscus); amannak fölügyeletét a nép által nevezett, s a régi praetorok közül évenkint választott két tisztviselő vitte. E különbség, ha bár látszólag jó ideig fenállott, tettleg azonban csak szinlett volt; mert szintugy a közkincstárról, mint magán-vagyonáról a császár rendelkezett (**Dio Cassius**, lib. LIII. §. 2. — **Tacitus**, Annales, lib. VI. cap. 2. — **Plinius**, Hist. nat. lib. XVIII. cap. 2.).

Romának fontossága, s annak szüksége, hogy a város, a császárnak székhelye, csendes állapotban maradjon, hol a legkisebb nyugtalanság az egész nagyszerü birodalomnak békéjét fölzavarhatá, arra birta Augustust, hogy a praefectus urbis hivatalát ismét helyreállitsa, sokkal kiterjedtebb jogokkal, mint a minőkkel a királyok és consulok által nevezett hajdani praefectusok birtak. Kezdet óta a királyok s azután a consulok, midőn a várostól távol voltak, helyettesitettek valakit maguk helyett, a ki igazságot szolgáltatott, s a sürgősebb ügyekben, mint szintén a váratlan esetekben is intézkedett. Jóllehet azután a praetor fölállitása, kihez a consulok városi teendőinek egy része tartozott, fölöslegessé tette a praefectus urbis hivatalt: mindazáltal a köztársaság korában, valamint a császárok alatt is, mindig neveztetett egy, a ki a latin ünnepek megtartásán elnökölt. Julius Caesar, midőn Pompejus fiai ellen indult Spanyolországba, nyolcz praefectust választott a közügyek kezelése- és igazgatására Romában az ő távolléte alatt. Augustus, mig a polgárháboruk tartottak, Maecenas egyszerü lovagra bizta a főfelügyeletet Romában és Olaszországban; később a birodalom urává válván, consularis egyént választott, kit a törvények rendes megtartása alól fölmentvén, borzasztó hatalommal ruházott föl, hogy rendben tarthassa a roppant várost, hol még annyi zavargó polgár és makacs rabszolga folyton háborgott. Ezentul a praefectusi hivatal állandó lett. Ezen tisztviselő mindig hat lictor kiséretében járta be a várost; a nép ellenében levén fölállitva, nem annak szavazata által választatott, hanem a császárnak tetszése szerint neveztetett, ki addig engedte őt a hivatalban, a mig jónak látta. Az ő törvényhatósága csakhamar a praetorok hatalma fölé emelkedett, kik évről évre a nép által választatván, a törvénykezésnek lassu formáit tiszteletben tartani kénytelenittetének (**Tacitus**, Annales, lib. VI. cap. 11. — **Hugo**, A romai jog története. — **Beaufort**, Romai köztársaság, I. köt.).

Illy módon rakta Augustus azon alkotmány alapját, melly a

zsarnokságot Romában és a birodalomban megszilárditotta; s jóllehet félszázadig dolgozott annak megszilárditásán, az ő halála után utódjainak zsarnoksága, a legiok föllázadásai és a praetorianusok durvasága által azonnal összeroskadt. Igazságtalanok lennénk, ha fölróni akarnók Augustusnak az ő bitorlását, s egyuttal be nem vallanók, miszerint ő valódi előnyökben részelteté a romaiakat, s a birodalma alá vetett valamennyi népeket. A hosszu béke, melly a Marius és Sylla által támasztott polgárháboruk után bekövetkezett, s a világot izgatottságban tartó folytonos lázadások után végre beállott; a helyreállott rend mindazon tartományokban, hol azelőtt zavar és fejetlenség uralkodott; az éber s néha nagylelkü közigazgatás, melly a zsarnokság szeszélyeinek s a győzelem tulkapásainak helyébe lépett, — Antonius legyőzőjét mindig el fogják különözni azon vad bitorlóktól, kik vérnyomokon járva, lábbal tiporják a hazát, a törvényeket, a népeket. Augustus jól ismerte a korabeli romaiakat, s őket rabszolgákká tette; ha Pompejus, Brutus és Cato győznek, nem lettek volna képesek visszaállitani a köztársaságot régi alapjain. Az actiumi diadal után Octavius szedte a polgárháboruk gyümölcsét, mellyek a roma. népet elerőtleniték, s a régi alkotmány iránti szeretetet benne kiolták A világnak emez uralkodói nem voltak már méltók a szabadságra, mellytől annyi népeket megfosztottak; ők maguk kivántak urat, ki kormányozza őket. Augustus nem érdemel annyi szemrehányást azért, hogy rabszolgává tette a romai népet, mint ez, hogy Augustus kezeibe adta magát, ki még csak dicsőségének fényével sem vakitotta el azt.

(**Cayx**, Histoire des Empereurs romains.)

(G) 354-ik laphoz.

MONUMENTUM ANCYRANUM.

Svppletvm ab Edm. Chishvll in Antiqvitatibvs Asiaticis.

Rervm. Gestarvm. Divi. Avgvsti. Qvibvs. Orbem. Terrarvm. Imperio. Popvli. Rom. Svbiecit. Et. Impensarvm. Qvas. In. Rempvblicam. Popvlvmqve. Romanvm. Fecit. Incisarum. In Dvabvs. Aheneis. Pilis. Qvae. Svnt. Romae. Positae. Exemplar. Svbiectvm.

Tabula prima intrantibus a laeva.

Annos. Vndeviginti. Natvs. Exercitum. Privato. Consilio. Et.

Privata. Impensa. Comparavi. Per. Qvem. Rempvblicam. ob Stinatione. Factionis. Oppressam. In. Libertatem. Vindicavi. sen Atvs. Decretis. Honorificis. ornatus. In. eum. Ordinem. Svm. adlectus. a. Consvlibvs. inter. consulares. ut. sententiam dice Rem. Locvm qve. et. Imperivm. Mihi. Dedit. Respvblica. vti. Praetori. Simvl. Cvm. Consvlibus. Hir tio. et. Pansa. Huic. Avtem. Eodem. Anno. Me. suffectum. Consvlem. cum. edi Disset : Et. Trivmvirvm. Reipvblicae : constitue Ndae. Qvi. Parentem. co Nivrati. occidissent. In. exilium. Expuli. Ivdiciis. Legitimis. Vltvs. Postea. Bellvm. Inferentis. Reipvblicae. . . . . .

. . . . . .

Arma. Terra. Mariqve. . . sig Naqve. Toto. Orbe. Terrarvm. circumtuli. Victorqve. Omnibvs. supplicibus. Civibvs. Peperci. et. in Exilio. sponte. sua. de Gentes. Qvibvs. Tvto. liceret. Servari. Qvam. Excidere. Malvi. . . . Millia. Civivm. Roma norum. adacta. Sacramento. Meo. Fvervnt. Circiter. quingenTa. Ex. Qvibvs. Dedvxi. in. colonias. Avt. Remisi. In. Mvnicipia. Sva. Stipendiis solu Tis. Millia. Aliqvanto. plus. qua M. Trecenta. Et. Iis. Omnibvs. Agros. Adsignavi. Avt. Pecvniam. Propriam. ex. Me. Dedi. 7 longas. Naves. Cepi. Sescentas. praeter. aliAs. Siqvae. Minoris. quam. trir Emes. Fvervnt. 7

Bis. Ovans. Triumpha vi. tris. egi. cu Rvlis. Tri Vmphos. Et. Appellatus. sum. viciens. et. se Mel. Imperator. cumque plu Ris. Trivmphos. Mihi. Senatus. decrevisset. iis. tamen. agendis. su Persedi. et. tantummodo. laur Vs. Deposvi. In. Capitolio. Delmatis. et. Illuriis. qVoqve. Bello. Nvnc. perdomiTis. Ob. Res. Aut. ductu. meo. aut. per. legaTos. Avspiciis. Meis. Terra. Mariqve. Prospere. Gestas. Qv aesita mque. bello. re Qviem. Decrevit. Senatvs. Svpplicandvm. Esse. DIs. Immortalibus. . . . Qvo. ex. Senatvs. Consvlto. Spplicatvm. Est. In. Deorvm . . . . . .

Tabula secunda a laeva.

Patritiorvm. Nvmervm. Avxi. Consvl. Qvintvm. Ivssv. Popvli. Et. Senatvs. Senatvm. Ter. Legi. Et. In. Consvlatv. Sexto. Censvm. Popvli. Conlega. M. Agrippa. Egi. Lvstrvm. Post. Annvm. Altervm. Et. Qvadragesimvm, Feci. Qvo. Lvstro. Civivm. Romanorvm. Censa. Svnt. Capita. Qvadragiens. Centvm. Millia. Et. Sexaginta. Tria. Millia. alteruM. Consvlari. Cvm. Imperio. Lvstrvm. censumque. Solvs.

Feci. Censorino. e t. Asinio. Cos. Qvo. Lvstro. Censa. Svnt. Civivm. Romanorvm. c a p i t a. Qvadragiens. Centvm. Millia. Et. Dvcenta. Triginta. Tria. M i l l i a. t e r t i u M. Consvlari. Cvm. Imperio. Lvstrvm. Conlega. Tib. C a e s a r e. f e c i. Sex. Pompeio. Et. Sex. Apvleio. Cos. Qvo. Lvstro. Et i a m. c e n s a. s u n t. R o Manorum. Capitvm. Qvadragiens. Centvm. M i l l i a t r Iginta. Et. Septem. Millia.

Legibvs. Novis. l a t i s. c Xempla. Maiorvm. Exolescentia. r e v o c a v i. e t. f u g i e n t i a. Iam. Ex. Nos t r o. c o n s p e c t u. Avitarum. Rervm. Exempla. Imitanda. p r o p o s u i 7. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . peR. Totvm. I m p e r i u m. Popvli. Romani. p a r t a. e s t. t e r r a. m a r i q u e. pAx. Cvm q v e. a. c o n d i t a. u r b e. I a n u m. q u i R i n u m. Bis. Omnino. c Lavsvm. f u i s Se. Prodatvr. Evm. s e n a t u s. Per. Me. Principem. Ter. Clavdendvm. Esse. i u s s i t. 7

I n t e r. Filios. Meos. Qvos. Sinistra. s o r s. Mihi. Eripvit. Eorvm. Caivm. Et. Lvcivm. Caesares. . . . . .

Tabula tertia a laeva.

Honoris. Mei. Cavsa. Senatvs. Popvlvsqve. Romanvs. Annvm. Qvintvm. Et. Decimvm. Agentis. Consvles. Designavit. Vt. Evm. Magistratvm. Inirent. Post. Qvinqvennivm. Et. Ex. Eo. Die. Qvo. Dedvcti. Svnt. In. Forvm. Vt. Interessent. ConsilIs. Pvblicis. Decrevit. Senatvs. Eqvites. Avtem. Romani. Vniversi. Principem. Ivventvtis. Vtrum Qve. eoRvm. Par m i s. eT. Hastis. Argenteis. Donatvm. Apellavervnt. 7

Plebei. Romanae. Viritim. H S. Trecenos. Nvmeravi. Ex. Testamento. Patris. Mei. Et. Nomine. Meo. Qvadringenos. Et. Bellorvm. Manibiis. Consvl. Qvintvm. Dedi. Itervm. Avtem. In. Consvlatv. Decimo. Ex. Patrimonio. Meo. II S. Qvadringenos. CongiarI. Viritim. Pernvmeravi. Et. Consvl. Vndecimvm. Dvodecim. Frvmentationes. Frvmento. Privatim. Coempto. Emensvs. Svm. Et. Tribvnicia. Potestate. Dvodecimvm. Qvadringenos. Nvmmos. Tertivm. Viritim. Dedi. Qvae. Mea. Congiaria. Pervenerunt. Ad. s e s t e r t i Vm. m i l l i a. Nvnquam. Minvs. Qvinqvaginta. Et. Dvcentia. 7 Tribvnitiae. Potestatis. Dvodevicensimvm. Consvl. XII. Trecentis. Et. Viginti. Millibvs. Plebei. Vrbanae. Sexagenos. Denarios. Viritim. Dedi. Et. Cvivis. Militvm. Meo-

rvm. Consvl. Qvintvm. Ex. Manibiis. Viritim. Millia. Nvmmvm. Singvla. Dedi. Accepervnt. Id. Trivmphale. Congiarivm. In. coloniis. Hominvm. Circiter. Centvm. Et. Viginti. Millia 7 Consvl. Tertivm. Decimvm. Sexagenos. Denarios. Plebei. Qvae. Tvm. Frvmentvm. Pvblicvm. Accepervnt. Dedi. Ea. Millia. Hominvm. Pavlo. Plvra. Qvam. Dvcenta. Fvervnt. Pecvniam. pro. Agris. Qvos. In. Consvlatv. Meo. Qvarto. Et. Postea. Consvlibvs. M. Crasso. et. Cn. Lentvlo. Avgvre. Adsignavi. Militibvs. Solvi. MvnicipIs 7 Ea. Sestertivm. Circiter. Sexsiens. Milliens. Fvit. Qvam. ex. Collationibvs. pro. Praediis, Nvmeravi. Et. Circiter. Bis. Milliens. Et. Sescentiens. Qvod. Pro. Agris. Provincialibvs. Solvi. 7 Id. Primvs. Et. Solvs. Omnivm. Qvi. Dedvxervnt. Colonias. Militum. In. Italia. Avt. In. Provinciis. Ad. Memoriam. Aetatis. Meae. Feci. Et. Postea. Ti. Neroni. Et. Cn. Pisoni. Consvlibvs. Itemqve. C. Antistio. Et. D. Laelio. Cos. Et. C. Calvisio. Et. L. Pasieno. Consvlibvs. Et. Lentvlo. Et. Messalino. Consvlibvs. Et. Caninio. Et. Q. Fabricio. Consvlibvs. veteranis. quOs. Emeriteis. StipendIs. In. Sva. Mvnicipia. redvxi. Praemia. aere. num Erato. Persolvi. Qvam. In. Rem. Sestertium. Mill. . .

. . . . Impendi. 7

Qvater. Pecvnia. Mea. Ivvi. Aerarivm. Ita. Vt. Sestertivm. Milliens. Et. Qvinqviens. Ad. Eos. Qvi. Praeerant. Aerario. Detvlerim. Et. M. Aemilio. Et. L. Arvntio. Cos. In. Aerarivm. Militare. Qvod. Ex. Consilio. . . . constitu Tvm. Est. Ex. quo. Praemia. Darentvr. Militibvs. Qvi. viginti. stipendia. Emervissent. HS. Milliens. Et. Septingentiens. Tib. Caesaris. nomine. et. mEo. detuli.

. . . . . .

Tabula prima a dextra.

Cvriam. Et. Continens. Ei. Chalcidicvm. Templvmqve. Apollinis. In. Palatio. Cvm. Porticibvs. Aedem. Divi. Ivli. Lvpercal. Porticvm. Ad. Circvm. Flaminivm. Qvam. Svm. Appellari. Passvs. Ex. Nomine. Eivs. Qui. Priorem. Eodem. In. Solo. Fecerat. Octaviam. Pvlvinar. Ad. Circvm. Maximvm. Aedes. In. Capitolio. Iovis. FeretrI. Et. Iovis. Tonantis. Aedem. Qvirini. Aedes. Minervae. Et. Ivnonis. Reginae. Et. Iovis. Libertatis. In. Aventino. Aedem. Larvm. In. Svmma. Sacra. Via. Aedem. Devm. Penativm. In. Velia. Aedem. Ivventatis. Aedem. Matris. Magnae. In. Palatio. Feci. 7

Capitolivm. Et. Pompeivm. Theatrvm. Vtrvmqve. Opvs. Impensa. Grandi. Refeci. Sine. Vlla. Inscriptione. Nominis. Mei. 7 Rivos. Aqvarvm. Complvribvs. Locis. Vetvstate. Labentes. Refeci. Et. Aqvam.

Qvae. Marcia. Appellatvr. Dvplicavi. Fonte. Novo. In. Rivvm. Eivs. Immisso. 7 Forvm. Ivlivm. Et. Basilicam. Qvae. Fvit. Inter. Aedem. Castoris. Et. Aedem Satvrni. Coepta. Profligataqve. Opera. A. Patre. Meo. Perfeci. Et. Eandem. Basilicam. Consvmptam. Incendio. Ampliato. Eivs. Solo. Svb. Titvlo. Nominis. Filiorvm. meorum. Inchoavi. Et. Si. Vivvs. Non. Perfecissem. Perfici. Ab. Heredibvs. meis. jussi. Dvo. Et. Octaginta. Templa. Devm. In. Vrbe. Consvl. . . . . Refeci. . . . . .

. . . . . .

Privato. Solo. dedicato. Martis. Vltoris. Templvm. Forvmqve. Avgvstvm. Et. Theatrvm. Ad. Aedem. Apollinis. In. Solo. Magna. Ex. Patre. Ad. id. . . . . Empto. Feci. Qvod. Svb. Nomine. M. Marcelli. Generi. Nitescit. 7 Dona. ex. Manibiis. In. Capitolio. Et. In. Aede. Divi. IvlI. Et. In. Aede. Apollinis. Et. In. Aede. Vestae. Et. In. Templo. Martis. Vltoris. Consacravi: Qvae. Mihi. Constiterunt. HS. Circiter. Milliens. 7 Avri. CoronarI. Pondo. Triginta. Et. Qvinqve. Millia. Mvnicipiis. Et. ColonIs. Italiae. Conferentibvs. Ad. Trivmphos. Meos. Qvintvm. Consvl. Remisi. Et. Postea. Qvotiescvmqve. Imperator. Appellatvs. Svm. Avrvm. Coronarivm. Non. Accepi. Decernentibvs. Mvnicipiis. Et. ConfereNtibvs. quae. tunc. Atqve. Antea. Decreverant 7. . . . . muNvs. Gladiatorivm. Dedi. Meo. Nomine. Et. Qvinqviens. Filiorvm. Meorvm. Avt. Nepotvm. Nomine. Qvibvs. Nvmeribvs. Pvgnavervnt. Hominum. circiter. Decem. Millia. . . . . Bis. dedi. Ferarvm. Vndiqve: Accinctarum. . . spectaCvla. Proprio. meo. Nomine. Et. Tertivm. Nepotum. . . . . ludos. Feci. Meo. Nomine. Qvater. Aliorvm. Avtem. MagistratuuM. absentiuM. Ter. Et. Viciens. . . . . in colleGio. XV. Virorvm. Magister. adlecto. in. Collegivm. M. Agrippa. . . . . Per QvindeCim. viros. C. Fvrnio. C. Silano. Cos. quiNtos. feci. Lvdos. saeculares. nulli. virorum. visos. ante. iD. Tempvs. Deinde. . . . . Venationes. bestiaRvm. Africanarvm. Meo. Nomine. Et. Filiorvm. Meorvm. Et. Nepotvm. In. Circo. Avt. In. Foro. Avt. In. Amphitheatris. Popvlo. Dedi. Sexiens. Et. Viciens. Qvibvs. Confecta. Svnt. Bestiarvm. Circiter. Tria. Millia. Et. Qvingentae 7

Navalis. ProelI. Spectacvlvm. Popvlo. Dedi. Trans. Tiberim. In. Qvo. Loco. Nvnc. Nemvs. Est. Caesarvm. Cav ato. solo. in. longitudinem. mille. Et Octingentos. Pedes. In. Latitudine. Mille. erant. et. Dvcenti. In. Qvo. Triginta. Rostratae. Naves. Triremes.

et. quadriremes. Plvris. Avtem. Minores. Inter. Se. Conflixervnt. Atticis. et. Persicis. Classibvs. Pvgnaverunt. Praeter. Remiges. Millia. hominum triginTa. Circiter 7

In. Templis. Omnivm. Civitativm. primarum. Europae. Et. Asiae. Victor. Ornamenta. Reposvi. Qvae. Spoliatis. Templis. is. cum. Qvo. Bellvm. Gesseram. Privatim. Possederat. Meae. Statvae. Pedestres. Et. Eqvestres. Et. In. Qvadrigeis. Argenteae. Stetervnt. In. Vrbe. XXC. Circiter. Qvas. Ipse. Svstvli. Exqve. Ea. Po o vnia. Dona. Avrea. In. Aede. Apollinis. Meo. Nomine. Et. Illorvm. Qvi. Mihi. Statvarvm. Honorem. Habvervnt. Posvi.

Tabula secunda a dextra.

Mare. Pacavi. A. Praedonibvs. Eo. Bello. Servorvm. Qvi. Fvgissent. A. Dominis. Svis. Et. Arma. Contra. Rempublicam. Tvlervnt. trigi Nta. Fere. Millia. Capta. Dominis. Ad. Svpplicivm. Svmendvm. Tradidi 7 Ivravit. In. Mea. Verba. Tota. Italia. Sponte. Sva. Et. Me. prO. Victis. ducibus. Dvcem. Depoposcit 7 Ivravervnt. In. Eadem. verba. GalLiae. HispAniae. AfriCa. Sicilia. Sardinia. Qvi. . . . . Omnivm. Provinciarvm . . . . . Qvibvs. Finitimae. Fvervnt. Gentes. Qvae. Nondum subiectae. erant. pop. Romano. Fines. Avxi. Gallias. Et. Hispanias. Provincia sqve. . . . . quas. alluiT. Oceanvs. A. Gadibvs. Ad. Ostivm. Albis. Flvminis. . . . . ab. usque. regione. Ea. Qvae. Proxima. Est. Hadriano. Mari. armis. perlustravi. Nvlli. Genti. Bello. Per. Inivriam. Inlato 7 classis. Romana. . . . . Ab. Ostio. Rheni. Ad. Solis. Orientis. Regionem. Vsqve. Ad. orbis. extrema. Navigavit. Qvo. Neqve. Terra. Neqve. Mari. Qvisqvam. Romanorvm. Ante. Id. Tempvs. AdIt 7 Cimbriqve. Et. Chariides: Et. Semnones. Eivsdem. Tractvs. Alii. Germanorvm. Popvli. Per. Legatos. Amicitiam. Meam. Et. Popvli. Romani. Petiervnt 7 Meo. Ivssv. Et. Avspicio. Dvcti. Svnt. Dvo. Exercitvs. Eodem. Fere. Tempore. In. Aethiopiam. Et. In. ArabIam. Qva. Ea. tempestate . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . Arme Niam. ma Iorem. Interfecto. Rege. Eivs. Artaxia. M. Posse. . . . . in. potestaTem. Tigranis. Regis. Per. Ti. NeRonem. diademate. eius. capiti. imposito.

transtuli. ArmeNiam. Gentem. Postea. Inquietam. Gentem. Et. Rebellantem. Domitam. Per. Caivm. Filivm. Mevm. Regi. Ariobarzani. gubernandam. et. frenanDam. Tradidi. Et. Post. Eius. MortEm. Filio. Eivs. Artavasdi. Qvodam. iure. Ariobarza Ne. Qvi. Erat. Ex. Regio. Genere. Armeniorvm. Orivndvs. In. Id. Regnum. deducto. Provincias. Omnis. Qvae. Trans. Hadrianvm. Mare. Vergvnt. Et. Ponticas. Asia Nasqve. Iam. Ex. Parte. Magna. Regibvs. Eas. Possidentibvs. concessi. Siciliam. et. Sardiniam. Occupatas. Bello. Servili. Reciperavi 7

Colonias. In. Africa. Sicilia. Mace Donia. Vtraqve. Hispania. in Gallia. Comata. et. Gallia. Narbonensi. Praeter. praesi Dia. Militvm. Dedvxi. Italia. Avtem. coloni As. Qvae. Vivo. Me. Celeberrimae. Et. Freqventissimae. Fvervnt. iixxx. Dedvctas. Habet 7

Signa. Militaria. Complvra. per. nostros. du Ces. Amissa. Devictis. regionibus. recepi. Ex. Hispania. Et. Gentibus. Delm aTeis 7 Parthos. Trivm. Exercitvvm. Romanorvm. Spolia. Et. Signa. restituere. Mihi. Svpplicesqve. Amicitiam. Popvli. Romani. Petere. Coegi. Ea. Avtem. Signa. In. Penetrali. Qvod. Est. In. Templo. Martis. Vltoris. Reposvi 7

Pannoniorvm. Gentes. Qvas. Ante. Me. Principem. Popvli. Romani. Exercitvs. Nvnqvam. AdIt. Devictas. Per. Ti. Caesarem. Qvi. Tvm. Praerat. exercitib Vs. Imperio. Popvli. Romani. Svbieci. Protvliqve. Fines. Imperii. ad. Istri. Flvminis. ripam. . . . Qvod. A. V. . . . Vs. Exercitvs. . . . Eis. . . . Spro. . . . . A. . . . Tvsqve. . . Pos. . . . Vcivs. . . . Gentes. . . . I. . . .

Ad. Me. Ex. India. . . . . Advd. Qv. . . . . M. Nostram. . . . . Per. Legatos. Bastarnarvm. . . . . N. . . . Et. Sarmata Rvm . . . . . Tanaimqve. Vltra. Rec. . . . . Rvmo . . . . . Rex. Et. Hiber. . . . . .

Ad. Me. Svpplices. Confvge rvnt. Reges. Parthorvm. Tiridates. . . . . .

Tabula tertia a dextra.

Regis. Phratis (sic). . . . . Medorvm. . . . . Arta. . . . . Maelo. Mar. . . . . Omanorvm. Svebo. F. . . . . Rex. Parthorvm. Phrates. (sic). Orodis. Filivs. Filios, Svos. Nepotesqve. misit. In. Italiam. Non. Bello. Svperatvs. Sed. Amicitiam. Nostram. Per. haec.

Svorvm. Pignora. Petens. Plvrimaeqve. Aliae. Gentes. Expertae. sunt. Romanam. Fidem. Me. Principe. Qvibvs. Antea. Cvm. Popvlo. Romano. nullum. omnino. fuit. lEgationvm. Et. Amicitiae Commercivm 7

A. Me. Gentes. Parthorvm. Et. Medorvm. petiervnt per. Principes. Earvm. Gentivm. Regesqve. Per. Eos. Accepervnt. Parthi. Vononem. Regis. PhraTis. Filivm. Regis. Orodis. Nepotem. Medi. Artabanum. . . . . Regis. Artavasdis. Filivm. Regis. Ariobarzanis. Nepotem.

In. Consvlatv. Sexto. Et. Septimo. postquam. bella. civilia. Extinxeram. Per. Consensvm. Vniversorum. Romanorum. civIvm. Rempublicam. Ex. Mea. Potestate. In Senatvs. et. Popvli. Romani. aRbitrivm. Transtvli. Qvo. Pro. Merito. Meo. Senatus me. appelLavit. AugusTvm. Et. Lavreis. Postes. Aedivm. Mearvm. vinxit. . . . . susceptum. a. me. Tertivm. Decimvm. Consvlatvs. magistratum. Senatus. et. EquesTer. Ordo. Popvlvsque. Romanvs. Vniversvs. prodiderunt. memoRiae. Idqve. In Vestibvlo. aEdivm. Mearvm. Inscribendum. curarunt. et. In. Foro. Avgusto. sub. Qvadrigas. Qvae. Mihi. Ex. S. C. Positae. sunt. scripSi. Haec. cum. an Nvm. Agerem. Septvagensimum. sestum. . . . . Svmma. Pecvniae. Qvam. Dedit. . . . . Sis. Militibvs. Necessarivm. . . . . Opera. Fecit. Nova. Aedem. Matris. Magnae . . . . . Divi. IvlI. Qvirini. Minervae. . . . . Larvm. Devm. Penativm. Ivventatis. . . . . Ad. Circvm. Cvriam. Cvm. Chalcidico. . . . . Ivliam. Theatr. M. Marcelli. . . . . basilicam. C. et. L. Caesarvm. . . . . Refecit. Capitolium. Vsque. A. . . . . theatrum. Pompei. Aqvam. Marciam. La. . . . . Impensis. R. . . . . Gladiatorvm. . . . . Terrae. Motv. Incendioqve. Consvm. . . . . Vsqve. Qvorvm. Censvs. Explevit. . . . . .

(H) 384-dik laphoz.

Cicero mint bölcsész.

Cicero bölcsészről ekképen nyilatkozik egy ujabbkori bölcsész:

Tagadhatlan dolog, s maga Cicero megvallja, miszerint az ő értekezése a kötelességekről görög eredeti után készült; görög eredetüek az abban meghányt bölcsészeti eszmék; a megkülönböztetések a görög szójáráson alapulnak; midőn a tapasztalaton s világismereten épült javaslatokkal lép föl, azokat tisztán, finom megjegyzésekkel adja elő, mellyek a legvalóbb igazságot foglalják magukban. De midőn az igazság alapelvei fölötti mélyebb nyomozásokra s a mi rendes fogalmaink pontosabb elemzésére kerül a sor, ugy szintén mind abban, a mi a különféle görög iskolák sajátszerü szőrszálhasogatásaira vonatkozik: sem olly világosságot, sem olly összefüggést nem találunk nála, miként a többiben.

A természeti és társadalmi világ rendes eseteinek szemléletéből meritett eszméknek bizonyos mennyisége minden népekkel közös: következőleg minden nyelvnek megvannak azok jelölésére saját kifejezései. De már azon fölfedezések, mellyeket némelly egyének élesebb belátásának köszönhetünk, s a nyomozások, mellyekre nem a szükség, hanem a kiváncsiság, vagy különös hajlam kényszeritik az embert, egy népnek inkább a tulajdonai, mint a másiknak: következőleg az egyik nyelvben jobban kifejezhetők, mint a másikban.

A görög tudományosság az ő bölcsészetökkel képződött; a köztök otthonos eszmék a szemléletre hajlandó nép szellemének természetes gyümölcsei valának, ugy hogy a nyelv, ugy szólván, azon eszméknek tükre lesz. Máskép volt ez a romaiaknál. Itten az idegen bölcsészet szép, zengzetes nyelvbe ültettetett át; s az által, hogy a görögök határozásait minden módositás nélkül elfogadták, jóllehet a meghatározott eszmék kifejezésére használt szavak nem birtak ugyanazon jelentőséggel; az által, hogy a görögöknek minden következtetéseit helybenhagyták, jóllehet azok nem olly szabatosan, vagy más módon meghatározott előtételekből vonattak le: szükségképen homály támadott az eszmékben, s hézag a bizonyitásban, főleg olly időszakban, midőn a latin nyelv a bölcsészetre alkalmaztatott.

A mi Cicerot illeti, a mennyire életéből és hátrahagyott müveiből kitetszik, világos eszü, ép elméjü s tevékeny férfiu volt; mellyek

mindannyi alkalmas tulajdonok az elmének kimivelésére s az elmélkedés tárgyainak fölkeresésére; nem birt azon szemléleti tehetséggel, melly a tudomány okelveibe igyekszik behatni; s szintugy a szükséges nyugalom, mint a hajlam eme tanulmányokra hiányzott nála. Ő államférfiu, s az ifjuság foglalkozásai után számtalan ügyekkel elfoglalva levén, tanulmányainak egyedüli czélja volt azon szerepre készülni, mellyet a politikai téren játszania kellett. Az ékesenszólást ugy tekintette, mint eszközt a méltóságok elnyerésére, a bölcsészetet pedig mint az ékesenszólás segédtudományát; s az észleleti tudományok csak annyiban öntöttek belé érdeket, a mennyiben a gyakorlati, vagy politikai tárgyak fölötti eszméinek tisztába hozatalára szolgáltak, vagy azoknak kifejezését előmozdithaták. Számos egyénekkel s nemzetének főosztályaival viszonyban élt akkor, midőn a köztársaság az ő hatalmának s politikai befolyásának tetőpontján állott, a legnagyobb forradalmak s a legmagasztosabb jellemü férfiak korszakában; ő maga is részt vett a forradalmakban, s korának legjelesebb egyéniségeivel legbensőbb viszonyban állott. Csupán irataiból itélve, azokból látható, hány illy egyéniséggel állt ő bizalmas lábon; mennyi adatok-, tettek- és fondorlatokról értesült az ő pályáján. Egyetlen bölcsésznek sem volt nagyobb alkalma tapasztalatokat gyüjteni a polgári társadalom természetéről, a jellemek különféleségéről, s azon befolyásról, mellyet bizonyos nemü jellemek a közvéleményre gyakoroltak, a szenvedélyek hatalmáról s az erénynek jótékony hatásáról. Az illy helyzet azonban nem igen volt alkalmas az elvont eszméknek taglalgatására, vagy elmélkedésre a láthatatlan erők természete fölött, mellyeknek látható eredményei csak a társadalomban s az életnek müködéseiben láthatók.

Hasonló szellemre s a külkörülmények hasonló befolyására találunk a kötelességekről szóló könyvében. Midőn a szerző nem vizsgálja az embernek erkölcsi természetét átalában, hanem csak a társadalom által rárótt terheket fejtegeti: ez esetben az eredetinek bölcsészetét helyesen fogja föl, világosan fejtegeti, s hihető, miként saját találmányaival is gazdagitja. De a pusztán elméleti nyomozásoknál, az elvont nézetek fejtegetésében, midőn bizonyos erkölcsi tulajdonok egyszerü pontjainak fölfedezéséről, vagy bizonyos nehézségeknek, mellyekbe ütközik, megoldásáról van szó, Cicero a másolatban nem világos; s midőn saját eszére bizza magát, az ő eszméi nem igen mélyen hatnak, hanem a fölszinen maradnak.

Értekezik a jótékonyságról, az illendőről, az erkölcsiségről, társadalomról és ildomosság szabályairól, miképen kell az embernek magát

szerettessék és tiszteltessék? tanulságos a világosság és szabatosság által; érdekes, mert igazságot mond, sőt az uj eszméknél fogva is, melylyekkel nála találkozni vélünk. De már az általa előadott tanok a tökéletes és tökéletlen erényről (I. 3.), a kettős illendőségről (I. 24.), a jó rendről (*ευταξια*, I. 40.), azon tételnek bizonyitása, hogy a társadalmi erény az első mindenek között, a bölcsesség eszméjén alapuló okoskodás (I. 45.), s főleg az összeütközések elmélete, melly az egész III. könyvet betölti, sem világosan előadva, sem jól kifejtve nincsenek.

Ciceronak politikai helyzete, melly némi tekintetben hasonlitott ahhoz, minőben a régi görög bölcsészek léteztek, az ő erkölcstanának különös jelleget kölcsönöz; majdnem mindig magas állásu egyénekre czéloz, kiknek rendeltetése részt venni az állam közigazgatásában; midőn alábbszáll, legfeljebb azon egyénekkel bibelődik, kik oktatással és tudományokkal foglalkoznak; a társadalomnak többi osztályai, mellyek annak természeti szükségeit látják el, az emberiségnek eme számos, annyira szükséges és tiszteletre méltó része, megtalálják ugyan benne a minden emberrel közös erények átalános szabályait, a mennyiben ugyanazon természettel birnak; de hiában keresnék ottan e szabályok alkalmazását saját körülményeikre, sőt inkább temérdek szabályokra akadnának, mellyeknek soha hasznát venni nem fognák.

Különös dolog! mig a régi köztársaságok alkotmányai lealázták a politikai gőgöt az által, hogy a nagyokat a népnek kegyeitől függőkké tették [1]: a régi világnak előitéletei a bölcsészeti gőgöt növelték az által, hogy az oktatásból kiváltságot képeztek olly emberek számára, kik születés, vagy gazdagságuk által embertársaik kormányzására valának rendeltetve. Ezen nézpont következtében Cicero erkölcsi szabályai igen gyakran politikai elvekké fajulnak; habár a kiváncsiságnak határt vet is, azért teszi, ne hogy akadályozza a politikai ügyekkel való foglalkozást. Mindenek fölött ajánlja az igazságnak azon nemét, mellyet a kormányzók pártatlanság- és részrehajlatlansággal gyakorolnak; leginkább rosszalja azoknak igaztalanságait, kik a seregeket, vagy kormányt vezérlik. Ennélfogva terjeszkedik ki még arra, mikép tegye magát valaki kedvessé a nép előtt; az ékesenszólásra, mint

[1]) A szerző nem követte volna el ezen csudálatosságokat, ha meggondolja, hogy a nép nem a szegényekből, nem a munkásokból, hanem ama polgároknak egészen más osztályából állott, kiket egyedül vettek figyelembe az ó-kornak intézményei. C.

azon eszközre, melly a méltóságokra vezet, és a hadjogra : miért is a nép szeretetét és a megtiszteltetéseket rendkivül hasznos dolognak tartja; ez oknál fogva a példákat mindig a politikai történetből meriti.

Az illy szempontból származik az egyenlőtlenség, mellyet Cicero a kötelességek különféle nemeinek kifejtésében fölállit: röviden emliti azokat, mellyek által az ember erkölcsi természetét, vagy külállapotát tökéletesbiti; a családi életet csupán ugy tekinti, mint átmenetet a polgári életre, s mint a társadalmi állapot alapját; egészen elhallgatja a vallási kötelességeket, egyedül a polgári társadalom viszonyaiban helyezve fontosságot, mellyek közül néhányat inkább a politikai tudományoknak sajátságos aprólékossággal tárgyal.

(**Ch. Garve**, Philos. Anmerkungen und Abhandlungen zu Cicero's Büchern von den Pflichten.)

(I) 402-dik laphoz.

A történet eszméje Diodorus Siculus után.

Az igazság kivánja, hogy mindenki hálás legyen azon irók iránt, kik világtörténetet irtak, mint ollyanok iránt, kik az ő fáradozásaikkal a társadalomnak becsületes módon hasznára lenni kivántak; illy módon ők az oktatás bizonyos nemét hozták be, a részben, a mi legjobban szolgál a minden veszélytől ment életre, az olvasóknak tehát a legszebb oktatások nyereményét szerezték meg. S igaz az, hogy a hol saját tapasztalatból kell tanulni a hasznos dolgokat, sok fáradságot vállal, s nagy bizonytalanságoknak teszi ki magát az ember; s azért mondották az ollyanról, ki a hősök közt nagyon tapasztalt vala a dolgokban, hogy ő nem kevés baleseményen ment keresztül, midőn számos emberek és városok szokásait ismerni akarta. Ellenkezőleg a történelem jótékonysága által mindenki okulván, belátja, milly sok szép, vagy rut tettet követtek el mások, s a nélkül, hogy veszélyeknek tenné ki magát, tanul.

Ezenkivül eme történetirók, az isteni gondviselésnek mintegy eszközei, ugyanazon egy rend közösségébe szoritották mind az embereket, kik, habár a természet által együvé kapcsolva, a helyek és időkorok távolsága által választatnak el egymástól S valamint az isteni gondviselés, minthogy az égi testek bámulandó elrendezését s az emberek alkotását bizonyos közös hasonlatba állitá össze, igy tehát az időknek minden sorozatát mint egy körben forgatá, melly minden egyén számára kijelölte a sorsot, melly őt elkerülhetlenül illeti: szintugy

ezen irók is irásban hagyományozva a távol kortársak és az utókor számára a lakható földön egymásra következett eseményeket, ezzel bebizonyiták, miszerint a történt dolgoknak oka és közös letéteménye az ő müvök. S valóban, mennyire bölcs és szép dolog mások hibáinak példái által a jó magaviseletre okulni; és az életnek különféle körülményeiben nem azt keresni, mi a teendő, hanem követni a jó tetteket; többre becsülvén mindenki a tanácsokban, miként ezt gyakorolni látjuk, az éltesebbeket az ifjaknál, minthogy az éltesebbek a dolgoknak hosszu használata által bölcseséget szereztek, mellyet annyiban előz meg a történet tudománya, mennyiben a tárgyak sokasága által kitünteti magát! Ez oknál fogva mindenki helyesen belátja, miként a történelem alkalmazása az életnek minden esetére igen nagy haszonnal jár. A történet az ifjakat az öregek bölcseségére oktatja, az öregek tapasztalatait pedig szaporitja; méltókká teszi a fejedelemségre a magánosokat, a fejedelmeket pedig a dicsőség halhatatlansága által magasztos vállalatokra buzditja; s még a halál utáni dicséretek által is hajlandóbbakká teszi a katonákat arra, hogy a hazáért szembeszálljanak a háboru veszélyeivel; a gonoszokat pedig örök szégyennel fenyegetve, a gonosz tettek csábitásaitól és kisérteteitől elvonja.

Sőt mi több? Nem igaz-e az, hogy az erényről megemlékezés, mellyet a történelem terjeszt, buzditott rá némellyeket városok alapitására; másokat, hogy közjogot biztositó törvényeket hirdessenek ki; és igen sokakat, hogy hosszabb időn át fáradozzanak a tudományok megalapitásában, vagy az emberi-nem hasznára szolgáló mesterségek föltalálásában? S bizonyára, ha ezen dolgok a boldogság tökélyére szolgálnak, épen a történelem érdemli meg a koszorut, melly mindezen dicséreteket osztja. Ez oknál fogva szilárdul áll, miként a történelem jótevője szintugy a dicséretre méltó embereknek, kiknek erényét megőrzi, mig a rossz embereknek gonoszságáról és aljasságáról bizonyságot tesz, valamint az egész emberi nemzetnek. Hogyha a tartarus mélységének a képzelet által teremtett meséje nagy hasznára van is az embereknek, hogy őket a jámborság- és igazságban vezérelje és megszilárditsa: mennyivel inkább alkalmatosabb a szokásoknak a becsületesség utjárai téritésében a történelem, mellyet mi az igazság papnéjának és jósnéjának, s mintegy legfőbb bölcsészetnek nevezhetünk? Miután a halandók természetök gyarlóságánál fogva alig élik néhány perczét az örökkévalóságnak, azután e földről örökre eltünnek; igy tehát, kik semmi dicsőt nem tettek az életben, midőn már testök föloszlott, velök együtt elhal mindaz, a mivel éltökben

birtak : azok ellenben , kik erény által dicsőségre tettek szert , a történelemnek szent ajkai által minden századokon át hirdettetnek. Azért ugy vélem , hogy becsületesen cselekedett az , ki nagy és folytonos munkákat vállalt magára önkénytesen, s terhes veszélyeket állott ki, mig itt e földön élt , hogy mint az emberi-nemnek jótevője a halhatatlanság érdemét biztositsa magának. S a mi a többi jótevő embereket illeti : némellyek közülök a hősök közé soroztatának , mások majdnem isteni tiszteletet nyertek ; s mindannyian nagy dicséretekben részesültek jótékonysága a által történelemnek, melly az ő erényeiket a halhatatlanságnak átadta ; bizonyos dolog levén az, hogy a többi emlékek csak rövid ideig tartanak, s különféle események által elvesznek ; s hogy a történelem ereje és hatalma, az egész világot áthatva , az idő által őriztetik , melly, mig a többi dolgokat megrontja, arra van rendelve , hogy azt örökre az utódokra áthagyományozza.

Ide járul még , miszerint a történelem a jó előadásra is vezet. Ezen tulajdonnál szebbet alig találhatni ; s e részben a görögök a barbarok , a tudós emberek a tudatlanok fölött állanak ; s ez az oka , a miért valaki sokak fölé emelkedik : mivelhogy bármi dolog történt is légyen , annyiban ismeretes az és föltünő , a mennyiben az előadónak ügyessége azt kiemelni képes. Ez oknál fogva a jó embereket mi görögök olly kifejezéssel tiszteljük meg , melly egyértelmü ezzel : méltók , hogy beszéljenek , épen az által , hogy illy móddal szerezték meg az erénynek felsőségét. S minthogy az előadás több részre oszlik , innen származik , hogy a költészet inkább gyönyörködtet, mint használ ; hogy a törvényhozás kötelez, de nem oktat; és igy más részek vagy semmit nem eszközölnek a boldogságra , vagy a hasznossal vegyülve még ártalmat is foglalnak magukban , s némellyek még hazugságot is állitanak az igazság ellenébe : ugyannyira , hogy csak a történelem , hol a szavak a dolgoknak megfelelnek , foglalja iratában mindazt , a mi szép és hasznos. S ki nem látná be , hogy a történelem az igazságra ösztönöz , vádolja a gonoszokat , dicséri a jókat, s végre, röviden szólva , oktatja azokat, kik azt olvassák ?

Ez oknál fogva látva azt , milly nagy becsben állanak a történetirók , ösztönt kaptunk, hogy azoknak tanulmányaival vetélkedjünk. S midőn a minket megelőző irókat vizsgálók , a mennyire tőlünk telt, elfogadtuk ugyan tanácsaikat; de azt is láttuk, hogy az ő irataik sem a hasznosság , sem a jó előadásnak kellő mértékét , mellyet azoktól várni lehete, meg nem ütötték. Habár az olvasónak haszna kivánja, hogy számos körülmények legyenek azokban foglalva, mindamellett azoknak

nagyobb része csak egyes nemzetnek, vagy városnak harczait adja elő hosszadalmasan. Továbbá kevesen vannak, kik, a régi időktől kezdve, föltették magukban irni a minden nemzetekkel közös dolgokról, eljőve egészen korukig; s ezek közt némellyek elmulaszták oda csatolni az illető időszakokat, mások pedig a barbarok dolgait hagyták el. Vannak még ollyanok, kik, tekintve az előadás nehézségét, a meséknek előadásától tartózkodtak, mintegy illy módon rosszalva azokat; s némellyek, kik azokhoz fogtak, a halál által megelőzve, nem fejezték be a munkát. Mindazok közül, a kik csak munkához fogtak, egy sem vezette a történetet a macedonok korán tul, s részint Fülöpnek, részint Sándornak, vagy utódaiknak vállalatainál állapodtak meg. S mig számos és nagyszerü dolgok maradtak elhallgatva a mi korunkig, senki sem találkozott a történetirók közül, ki a tárgynak nagysága által visszatartatván, azokat egy testbe szerkeszteni vállalkozott volna: ugy hogy különféle történetirók által az idők és tények több kötetben levén előadva, gyakran megtörténik, hogy azoknak ismeretét sem könnyen fölfogni, sem emlékezetben megtartani nem lehet.

Mi tehát, megvizsgálva mindegyik iratait, elhatároztuk történetet irni, melly az olvasónak hasznára váljék, s őt lehető legkevesebbé untassa. Hogyha valaki az egész világ dolgait, mellyeknek emlékezete fenmaradt, mintha csak egy város dolgai volnának, a legrégibb időktől fogva az ő koráig, tőle kitelhetőleg megirni elhatározta, igen nagy terhet vállalt magára: de igen is hasznos dolgot tett azzal az olvasónak, mert mindenki a maga saját hasznára fordithatja azon előnyöket, mellyeket csak nagy fáradsággal szerezhetne meg. Ennek oka az, hogy a ki az irók annyi emlékiratainak forgatásához akarna látni, mindenek előtt nem olly könnyen találná meg a szükséges könyvek számát; továbbá a könyveknek különfél eségére és nagy számára tekintve, igen nagy nehézségektől látná környezve magát a dolgok valódi értelmének fölfogásában. Ellenkezőleg az olly történelem, melly egy testben foglalja az összes tényeknek sorozatát, könnyü olvasmányt nyujt, s mindenki előtt érthetővé válik. S a történelem ezen kezelésmódja annál többet ér minden egyéb módnál, mennél hasznosabb dolog ismerni mindent, hogy sem egy részt; ismerni nem az elkülönzött darabokat, hanem a jól rendezett egészet; s pontos meghatározásával birni az időnek minden eseményre nézve, mint azt sem tudni, minő korban történtek légyen a dolgok.

Látva tehát, hogy ezen eszme igen nagyhasznu lett volna, de hogy sok időbe és fáradságba kerül, nem kétkedtünk mintegy har-

mincz évet forditani rá, s Ásiának és Europának tágas téreit bejárni nem minden veszély nélkül, hogy saját szemeinkkel lássuk a legtöbb helyet, főleg pedig azon helyeket, mellyek fölvett tárgyunkra elkerülhetlenek. S elmondhatjuk, miként igen sok hiba követtetett el az által, hogy a helyeket nem csak a közönséges irók, de még ollyanok sem ismerték, kik nagy tekintélylyel birnak. Ezen vállalatunkban igen nagy segélyünkre volt a sikernek élénk ohajtása; a mi rendesen a legbiztosabb mód végrehajtani azt, a mi különben lehetetlen volna. Más nagy segélyt nyujtott nekünk az anyagok sokasága, mellyeket tárgyunkra nézve Romában találtunk. Ugyanis ezen fővárosnak fensége és hatalma, melly a világ határaiig terjed, ottani eléggé hosszu tartózkodásunk ideje alatt, temérdek anyagot szolgáltatott nekünk, a mi ottan, ugy szólván, önkénytesen kinálkozott. Siciliának Argyrium városából származva, s a romaiakkali érintkezés következtében ugyanazon szigeten eltanulva nyelvöket, a nálok hosszabb idő óta létező emlékekből nagy gonddal kiszemeltük ezen birodalom vállalatainak ismeretét; s a mi akár a görögök, akár a barbarok mesés előadásait illeti, mindazt, a mit ezen népek a régi időkről mondanak, tehetségünk szerint vizsgálat alá vetettük. (Bevezetés.)

(L) 438-dik laphoz.

Virgil és a Sybillák.

Virgil Bucolicáinak világos könnyü folyásában hirtelen megakaszt minket az annyira titokteljes IV. ecloga, mellynek alapeszméjét mindeddig megérteni nem sikerült. Egy gyermeknek közel születését ünnepli, ki az egeknek fia, ki megujitja a világot, s eltörli a bünöket:

Jam nova progenies coelo demittitur alto. . .
Ille deûm vitam accipiet. . .
Casta deûm soboles, magnum Jovis incrementum.
Magnus ab integro seculorum nascitur ordo. . .
Te duce, si qua forte manent sceleris vestigia nostri,
Inrita perpetua solvent formidine terras.

Kit illethettek legjobban az illy magasztos jövendölések? Lássuk az egész eclogát magyar forditásban:

Most székely Muzsák! nemesebb lesz tárgya dalunknak:
Nem mindenki szeret fákat s apró csemetéket;
Consulhoz legyenek hát méltók pásztori versink.
Kumai jóslatnak már végső korszaka eltünt;

Uj nagy századokat kezdünk számlálni elölről.
Szűz Astraea jövend s Saturnus időszaka vissza;
És uj emberfaj szállittatik a magas égből.
Csak hogy szűz Lucina a kis csecsemőre ügyelj, ki
A vas időszaknak véget vet, s drága aranykort
Visszaidéz; már országol testvéred Apollo.
Pollio! főtisztséged alatt jön a boldog aranykor;
És a jeles havakat már-már számitani kezdjük.
Szárnyid alatt büneink minden nyoma el fog enyészni,
S földünknek többé nem kell rettegnie semmit.
Istenek éltében lesz részes a gyermek, s azok közt
Hős urakat látand, tőlök láttatni fog ő is;
És leszen atyja alatt megbékélt népek urává.
Önkényt nyujtja neked mindenhol a föld adományit,
A mászó repkényt és hozzá barna peszercét,
Memfisi bablevelet, s e mellé zöldes acanthust.
A kecskék önkényt jőnek haza bőtejü tölgygyel;
S nyájak nem fogják rettegni a marczona arszlánt.
Bölcsőd is maga fogja magát ékitni virággal.
Mind elvész a kigyó, a mérges csalfa füvekkel;
És uton utfélen fog az örmény rózsa teremni.
Már azután ismerni tanuld a hajdani hősök
S kedves atyád tettit s fogsz nyerni fogalmat erényről.
Érett gabnafejek sárgulnak majd a mezőkön,
Tüskés bokrokról szőlő fog csüggni pirosló;
És a kemény tölgyből bővébe' csepegni a szinméz.
Ámde azért nem vész ki egészen a régi gonoszság;
Uszni hajókkal a tengereken, s bekeritni falakkal
Városokat kell még, s forgatni a földet ekével.
Lesz még egy Tiphys, kormányos a második Argon;
És Colchisba menő uj hősök, háboruk ujra;
S ismét Troja alá indul a bajnok Achilles.
Hogyha idő multán a férfiu kort is eléred,
Tengerről a hajók tisztulnak; a közlekedésnek
Vége leszen; s fog a föld mindenhol termeni mindent;
Metsző kést szőlő, föld nem fog türni gereblyét,
Járom alól majd barmait is fölmenti a gazda.
Nem lészen szükség gyapjunak szineket adni:
Már künn a legelőn meglészen színe a kosnak,
Változván bibor vagy sáfrány szinre a gyapja;
Birkák künn a mezőn önkényt vereselleni fognak.
Folyjatok oh arany évek! imigy szólottak a Párkák
Egy szív- s lélekkel, mint azt a végzet akarja.
Foglald el mielőbb a kormányt, itt az idő már,
Istentől kedvelt magzat, s nagy Jupiter éke!
Nézd a világ homoru terhéveli ingadozását;
Tengereket, szárazt, és a magas égre tekints föl;

Uj boldogságért mint van tele minden örömmel.
Bár éltem fonalát Párkák olly hosszura nyujtnák,
És adnának erőt tetteidről szólni dicsően!
Énekben meg nem halad engemet a therek Orpheus,
Sem Linus: a thracust ámbátor az anyja segiti,
Calliopea, Linust pedig atyja az ékes Apollo.
Pán maga Arcadiát köztünk válaszsza bíróul,
Én leszek a nyertes, maga Pán megvallani fogja.
Kezdj el kis gyermek már-már mosolyogni anyádra;
Tiz holnap hosszú únalmat okozhata annak.
Mert kire anyja nem is nevetett, nem hivja meg azt sem
Jupiter étkéhez, sem egy istennő nyoszolyába.

A tudósok annyiban egyeznek, hogy ezen ecloga Románk 714. évében iratott, s e dicséreteket ama Pollionak egy fiára halmozza, kihez a dal intézve van, mint a ki ugyanazon évben Brundusiumban békét eszközlött Antonius és Octavianus között. De arról mit sem tudunk, hogy azon évben a consulnak fia született volna; továbbá miképen halmozhatott volna egy csecsemő fejére annyi jövendölést ama Virgil, ki még Augustussal és családjával is olly mérsékelten izlelteté meg a dicséreteket?

Mások pedig (Servius véleménye ellenében) ugy vélekedtek, hogy Marcellusra céloz, kit Octavia, Augustus testvére hordott méhében, midőn Antoniushoz ment nőül. De habár ugy tetszik is, miként a békének eme záloga megérdemlette a magasztalásokat, tekintetbe veendő, miként e gyermek nem volt a triumvir, hanem Octavia előbbi férjének sarjadéka, s a világ jövendő megbékéltetőjéhez semmi köze sem volt.

Némellyek ismét ugy vélekedtek, miként Virgil Octaviannak Scriboniával akkoriban kötött házasságára czélzott. De hát miképen lehetett a világuralmat megjósolni azon Octavian fiának, ki akkor osztotta föl két tiszttársával a tartományokat, s hogyan lehetett azt gondolni, hogy a köztársaságot egyeduralkodás fogja követni?

Gyermek hiányában, kire az illy jóslat alkalmazható volna, ugy vélekedtek, hogy a költő egy egész jobb nemzedéket szemlélt maga előtt jótékony képzeletében. A ki e véleményben van, legyen szives megfejteni eme kifejezéseket: „Tu modo nascenti puero casta Lucina fave; Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem;“ s a bölcsőt, mellyet babér és acanthus környeznek, s az ifjunak fölvételét a hősök és istenek közé, mielőtt megfékezné a szeleket és megbékéltetné a világot.

De-Vignoles ismét azt hitte, miként a költő a romai senatus ál-

tal 724-ben elrendelt ‚aera alexandriná'-t énekli meg. Ha meggondoljuk, hogy ezen évkör 729. évi augustus 29-én hozatott be, azt lehetne rá felelni, miként az ecloga ez évre vonatkozik; de minő oka lett volna annyira magasztalni egy legyőzött nép önkénytes külön évkörét? mi ujat várhatott attól? minő gyermeknek kellett leszállani az égből?

Elvetve minden egyéb gyanitásokat, némelly tudósok azon régi véleményhez folyamodtak, melly Krisztust látja e gyermekben. Nem mintha Virgil próféta lett volna; hanem mivel a közel Megváltóról szóló hagyomány nagyon el vala terjedve azon időben keleten, Virgilnek is tudomására jöhetett, s dal tárgyára igen méltónak találta, hogy lefestené az egész világra kiterjesztett ama boldogságot, melylyet ő pásztoraiban föltalálni hajlandó volt.

Virgil minden s majd minden egyéb eclogáit előttünk ismeretes alexandriai költőkből meritette. Ki merné tagadni, miként ezt is nem valamelly előttünk ismeretlen költőből meritette, ki az akkor Alexandriában nagy számmal találkozó zsidóktól a várt Messiás iránt tudomással birhatott, mint szintén azon szinezetről is, mellyel Izaias s egyéb próféták az ujkort rajzolták? S valójában jól figyelembe véve a dolgot, ez eclogában olly gondolatokat és szinezetet találunk, melly nagyon is keleti, sőt jós jelleget mutat. Virgil maga is megvallja, miként ő a cumaei Sybilla jövendöléseit tárgyalja.

Már pedig eme Sybillák egy más érdekes talányát képezik a profán ó-kornak, melly, ugy látszik, ujabb bizonysággal járul a zsidó ó-korhoz, a világ megujulását illetőleg. Átalános, s ugy szólván, egy korba esik ezen titokteljes lényeknek megjelenése a polgári világban, bármilly különbözők legyenek is a hagyományok, még számukra nézve is, a mit némellyek tizre, mások csak négyre tesznek, vagy csak egyre, az erythraei Sybillára, ki Pausanias szerint Apollo feleségének, majd ismét testvérének, vagy leányának neveztetett, s ki Samosból átment Claros- és Delphibe, onnan Troasba, hol az ő sirja Apollo berkében láttatott egy sirirattal, melly az ő ihlettségét és szüzeségét tanusitotta.

Régen léteztek a Sybillák már Euripides és Plato korában, s jóslataik épen ugy, mint Orpheus és Muraeus jóslatai tiszteletben tartattak: miért is amaz őshagyományoknak viszhangjai valának, melylyek az egész világon a meséknek kisebb-nagyobb vegyületével elterjedtek. Hogy könyveik, vagy nekik tulajdonitott könyvek léteztek, az ép olly bizonyos dolog, mint az ó-történelemnek bármelly egyéb

ténye. Roma azokat legelső királyaitól kapta; s vászonra irva, kődénybe zárva, a Capitoliumban őriztetének. A hitetlenség korában Sylla tizenöt papot rendelt azok őrizetére; Augustus nagy ünnepélyel viteté át azokat Apollo Palatinus templomába a Capitoliumból. Midőn e könyvek megkérdeztettek, a papoknak rendkivüli szertartássokkal, vagyis böjtöléssel és könyörgéssel kellett arra elkészülniök. Ez legalább arra mutat, hogy tisztább tanokat tartalmaztak; s hihetőleg azért rejtegették azokat olly nagy gonddal, mivel a közönséges és hivatalos polytheismus ellen valának intézve.

A polgárháboruk idejében a Capitolium égése alkalmával e könyvek is elhamvadtak, s ez esemény közszerencsétlenségnek tartatott. Azonnal uj másolat szerzéséhez láttak; Octavius és Curio consulok összegyüjték a senatust, melly három követet küldött Görögországba, Siciliába, Erythrae-, Delphi- és Cumaebe összegyüjteni a régi jóslatok maradványait. A több mint ezer versből álló töredékek uj gonddal rendeztettek; s mi nem a részletes eredmények miatt méltányoljuk e gyüjteményt, hanem mint az illy jóslatokhoz kötött fontosságnak bizonyságát, mellyek közt az idők folyamának megujulása azokban hirdettetik.

Plutarch szerint ezen megujulás ‚palingenesis', az ó-világ megujulása, az emberségi korszak végpontja lett volna. Mindez azonban a kormány előtt nem kedves népszerü eszmékhez tartozott, miért is csakhamar elzárta és elrejtette eme töredékeket. Augustus, mint főpap Kr. e. 13. évben, attól tartva, hogy a közbéke szenvedhetne azon izgatottság által, mellyet a dolgok uj rendjének emez előképzete okozott, azt rendelé, hogy a könyvek szigoruan vizsgáltassanak meg, s kétezernél többet elégettetett; a sybillai könyveket ujra átnézeté, kettős aranyszekrényben lepecsételteté, s az Apollo Palatinus fenséges templomában elhelyezteté.

Ezen jóslatok titokteljes reményeket hintettek, megerősitve egyéb könyvek által is, mellyeket akkortájban bocsátottak közre Hystaspis, Hermes Trismegistus stb. Az idők valóban megujultak, csakhogy más értelemben, mint várták az emberek; s midőn Kr. u. 405. évben a Sybillák könyvét elégette Stilico, minthogy a jóslatok beteljesedtek, többé azoknak nyomát sem kivánta fentartani senki.

A mit jelenleg birunk a Sybillák könyvéből, nélkülöz minden legcsekélyebb hitelességet. Josephus Flavius a zsidó régiségekben a sybilla-féle könyvek egy töredékére hivatkozik, hol majdnem ugy, miként a Genesisben adatik elő a nyelveknek összezavarodása

és a babeli torony; s ezen hivatkozás mutatja, miként e könyvek az ő korában ismertek valának. Rövid idő mulva sz. Justin, alexandriai sz. Kelemen, antiochiai Theophilus a Sybillák számos verseit idézik a kereszténység javára. Más szent atyák a vitatkozások alkalmával használják föl azokat, a hol tudnillik kétségbe vonathatott, valljon költöttek-e azok, vagy ujabbak. Alexandriai Kelemen sz. Pálnak ajkaira hivatkozást ad a Sybilla verseire.

Ez által nem akarjuk azt mondani, mintha a Sybillák a Szentlélektől ihletve s valódi profétánők lettek volna. Ők nagy gonddal s minden vegyiték nélkül gyüjtötték össze azon igazságokat, mellyek a pogányság körében még az ős kinyilatkoztatásból fenmaradtak, melylyeknek tudomásához csak a mystagogok juthattak nagy titokban, s mellyek könyvekbe szedettek össze. Ezekben, ugy látszik, sokkal határozottabb és magasztosabb theogoniák foglaltattak, mint a mellyek az iskolák- és templomokban elterjedve valának; s olly jóslatok, mellyeknek főpontjai valának, tudnillik a dolgok vége, finis aevi, és az Isten-király, Deus-rex. A dolgok vége a vérengzés és dicsőség embereire nézve nem lehetett egyéb, mint a hóditások s közellenségeskedés rendszerének megszünte. Ovidius, Drusus halála miatt vigasztalva Liviát, a többi közt azt mondja, miszerint Drusus kimenekült a fenyegető romlásból, melly eget, földet és tengert legközelebb érni fog. Maga Seneca is ezen várakozásban buskomoly szinezetet tanusit irataiban, s stoicismusával fegyverkezik föl az ellen.

Ugy látszik, miként Virgil a Sybillák tanainak legjelesebb értelmezője. Az Aeneis VI. könyve olly magasztos hitnézetet nyilvánit, minőre a pogányságnak egy részében sem akadunk; annak bölcsészete a kereszténységgel látszik kapcsolatban lenni; mintha az isteni Ige már annyira közeledett volna a földhöz, hogy egy némelly kiváltságos értelmet megvilágitott. S ő mindezt a cumaei Sybilla ajkaira adja.

Az emlitett eclogában pásztori és hitregeszerü szinekkel festi az aranykort, s annak vége felé prófétai hangulatot vesz föl. Schmidt ‚az Emberi-nem megváltásá'ban előre bocsátja Dávidnak és Izaiásnak a Megváltó eljövetelére vonatkozó két jövendölését, ugyanazon közös eredetnek bizonyságául. — Izaiás fölkiált: „Kisded született nekünk, és annak fejedelemsége az ő vállán vagyon; és hivattatik az ő neve csodálatosnak, Istennek, erősnek, békeség fejedelmének; megöregbül annak birodalma és a békeségnek nem lészen vége. Dávid királyi székébe ül. És az igazság leszen az ő ágyéki-

nak öve és hivség veséinek övedzője. A farkas a báránynyal lakik, és a párducz a gödölyével együtt fekszik; a borju és az oroszlán és a juh együtt laknak, és egy kis gyermek vezeti azokat; a borju és a medve együtt legelnek; és a viperakigyónak lyukánál játszani fog a csecsemő, s a csecstől elválasztott kisded baziliscusnak üregébe nyujtja kezét ..... Vigadni fog a puszta s az utatlan hely, és örvendez a kietlen, és virágzik mint a liliom. Virágozván virágzik, és örvendez vigadván, és dicséretet mondván; a melly hajlékokban azelőtt sárkányok laktak, nádak és kákának zöldsége terem" stb.

Dávid pedig: „Te szépségben fölülmulod az emberek fiait, s csudálatos malaszt önti el ajkaidat, mert az Isten megáldott téged örökké. Te mindenható felövezed karddal oldaladat; te diadalmaskodol, s megszilárditod országodat a szelidség és igazság által. ... Megitéled a népet és a szegényeket igazságban és itéletben. Beveszik a békeséget a népnek a hegyek, és a halmok az igazságot. Megszabaditja a szegények fiait, és megalázza a patvarkodót. Leszáll mint az eső a gyapjura, és mint a tetőkről lehulló cseppek. Az ő napjaiban kikel az igazság és a békeség bővelkedése, mig elvitetik a hold, és a tengertől fogva a tengerig uralkodik."

Világos innen, hogy a tartalom ugyanaz, s a különbség egyedül a nagyság különféle fogalmában áll a két nép között, s a nagyobb bizonytalanságban, melly a pogányokon uralkodik.

Virgil tehát magasztos versekben ismételte az akkoriban elterjedt hagyományokat. S még egy másikat csatolt azokhoz a visszatérő nagy évről, mellyhez igen nagy hitet kötöttek a hetruscok, s hittek abban a romaiak is, miként Scipio álmában látható; s az embernek természete ollyan, miként azt hiszi, hogy az égi tünemények nagyszerü megujulásával okvetlen együtt jár a változás is az emberek sorsában itt alant.

Ezen keresztény értelmezést fölfogták a szent atyák; s Constantin a Caesareában összegyült püspökök előtt mondott beszédében görögre forditva szavalta el azt, annak bizonyitásaul, miként Krisztusnak isteni küldetését még a pogány tanuságtételek is igazolják. Mellőzve a középkornak minden iróját, lássuk Dantet, kinél Statius épen ezen eclogának jövendölései által nyert fölvilágositás következtében tér meg az igazságnak; s ki Virgiliushoz igy szól:

> .... Te utasitál engem mindenek előtt
> A Parnassusra, hogy üregeiben oltsam el szomjamat,
> S mindenek előtt Isten előtt fölvilágositál.

Ugy tettél, mint a ki sötétben jár,
S hátra tartva a világot magának nem használ,
De maga után hagyja az oktatást,
Midőn azt mondád, hogy megujul a század,
Visszatér az igazság s az első aranykor,
És uj nemzedék szállittatik a magas égből.
Általad lettem költő, általad keresztény.

Purg. XXII. 55.

Megjegyzést érdemel, miként egy olly kevéssé népszerü költő, mint Virgil volt, rendkivüli tiszteletben állott a középkori olasz nép előtt, mint bölcs értelmezője a romai theologiának; a hagyományok iránti vallásos tiszteleténél s a jobb jövőnek, a század megujulásának előérzeténél fogva mig a tudósok prófétát csináltak belőle, a nép magust látott benne [1]).

A nápolyiak ezer meg ezer történetet beszélnek a posilipoi barlangról, mellyet Virgil iskolájának tartanak; a hol ő megvonva magát, büvészetet gyakorolt volna a környéken, s titkos mesterségekre tanitotta volna a kevés számu választottakat, kik főleg ezen mesterségek által termékenyiték a mezőket. Maga a költő, egyetlen éjjel ezen mesterségek által nyitotta meg a sziklában a hires csarnokot. Mantuában majd büvésznek, majd szentnek tartották; s még a XV. században is egy hymnus énekeltetett sz. Pál miséje alatt, azon vélemény mellett, hogy a népeknek apostola, midőn Nápolyhoz közelednék, egy pillantást vetett Posilipo felé, hol Maronak dicső hamvai nyugvának, és sajnálatát fejezte volna ki az iránt, miért nem érkezett hamarább, hogy őt megismervén, megtérithette volna:

Ad Maronis mausoleum
Ductus, fudit super eum
Piae rorem lacrymae;
Quem te, inquit, reddidissem,
Si te vivum invenissem,
Poetarum maxime!

Bizonyos nyers Bonamente Aligrando, ki a XIV. századnak végefelé élt, Mantuai kronikát készitett terzinákban, mellyben a legbotorabb meséket halmozza föl Virgiliusra. Mutatványul némelly darabokat közlünk azon megjegyzéssel, miként az olasz versek

[1]) **Görres**, *Volksbücher*, hosszan tárgyalja Virgil népszerü történetét a középkorban.

Amsterdamban, 1552 ben nyomatott „Eene schone historie von Virgilius, von zijn leven, doot eude van zijn wonderlike werken di hj deede by nigromantien, ende by dat Behulpe des Duyvels."

külalakjokat s a kifejezéseket tekintve, nagyon silányak és közönségesek.

Virgiliusnak anyja szokás szerint megálmodja, miként ő nagy költőt fog szülni a világra :

Az asszonynak jó kedve volt;
S midőn eljött a szülés percze,
Megszülte a csinos derék fiut.

Következnek az Arrius Centurio által Mantuában elkövetett zsarnokságok :

Arrius az ő nagy zsarnokságával
Mindenkinek minden rosszat engedett,
Adván nekik hatalmat.
A község tornyát lerontatá,
S a harangláb most neveztetik
Szent Péterről, a mint tetszik.

Virgil Romába megyen, s Augustus kegyeit és javainak vis szaadatását kinyervén, egészen a verselésre adja magát :

Mindenki nagy tiszteletben tartotta,
Nagy bölcsész és költő volt,
Rhetoricája is igen nagy volt.
Krisztus eljövetelét előre mondta;
Sokat érő Bucolicáiban
E nevezetes verseket irta:
Jam redit et Virgo, redeunt Saturnia regna,
Jam nova progenies coelo demittitur alto.

Itt már kezdődik a regényes, s „Virgil miként szeretett egy nagy romai lovag leányába, s miként szégyenité meg ez őt“ :

Ezen időtájban történhetett,
Hogy Virgil szerelmes lett
Egy fiatal leányba, ki neki nagyon tetszett.
A nő nem sokat gondolt vele;
Tehetős lovagnak leánya vala;
De Virgil nagyon járt utána.
Virgil termete derék volt,
S a harmincz évet alig haladta meg,
Midőn ezen leányba szeretett.
A nő megmondta atyjának,
Hogy Virgil őt ostromolja;
A lovag azon megbosszonkodott
Azonnal eltökélte magában,

Hogy Virgilt nagyon meyszégyeniti;
S most már leányával beszélt.
A romai tehetős lovagnak
Tornyos palotája volt,
Mellynek szépsége föltünt.
Leányának megparancsolta,
Hogy Virgil irányában mindenkép
Mutassa, mennyire szereti őt.
S küldjön el hozzá valakit,
A ki Virgilnek megmondja,
Hogy a mit ő akar, azt megteheti.
Egyet azonban tudnia kell neki:
Hogy a palota akkor zárva van,
S nincs mód azt kinyitni.
De gondolt valamit:
Hogy a toronyból belehet jutni,
Ha a mondottokat eszében tartja.
Egy kötélen lebocsáthat neki
Kosarat, abba üljön bele,
S ugy majd föl fogják huzni.
A küldött elmondta Virgilnek
Az izenetet, hogy azt meg kell tennie,
A hatalmas lovag örvendett rajta.
Elérkezett a nap, melly ki vala tüzve;
Virgil elment, a parancshoz tartva magát,
Éjjel a kosárba bele ült.
A toronynak közepéig föllhuzták;
Azután a kötelet fent megakasztották,
Igy lett Virgil megszégyenitve.
Reggel a romaiak arra menvén,
Látták Virgilt ülni
A kosárban; s gunyolták őt.
Octavianus, a ki ezt meghallá,
Elküldött, hogy bocsássák le őt.
Ez megtörtént. S őt nagyon megdorgálta.

A különben szelid Virgil iszonyatosan megharagudott e tett miatt; s minthogy a büvészethez értett, és a bosszuálláshoz nagy bátorsága volt, megtette, hogy minden tüz kialudt Romában, s uj tüz-élesztés végett mindenkinek el kellett menni, hogy meggyujtsa azt, nem akarom mondani, a leánynak minő részében:

A leány négy kézláb fekszik
— — — — — —
Tüzért megy, a kinek szüksége van rá.
Egyik a másiknak tüzet nem adhatott,

Mert egyik is, másik is kialudt.
Minden háznak vinni kellett abból.
Sok nap mult el, mielőtt
Romában elég tüz lett volna,
A lovag nagy fájdalmat érzett.
De Virgil, hogy sikerült neki
A bosszu, megörült rajta;
Elég volt neki, hogy mindenki megtette,
Hogy ő a büvölést véghezvitte,
Megbosszulni akarván a gyalázatot,
Nem gondolva azzal, mit mondanak.
Midőn már Romában senkinek
Hiánya nem volt a tüzben,
A leányt haza bocsátotta.

Augustus szent koronájának nem tetszett e gyalázat, s a lovag által fölingerelve,

Virgilt börtönbe záratá,
A mivel a lovag megelégedett.

Börtönben tartani egy nagy büvészt még jelenleg sem olly könnyü dolog, hát még akkor.

Virgil az elszökésről gondolkozott.
Az udvarban egy hajót rajzolt.
A foglyokat mind fölszólitotta:
Menjenek mind vele,
Azt kérdve tőlök, akarnak-e.
Egy némelly tréfából elfogadta.
A hajóba tehát beülteté őket;
Evező gyanánt mindenkinek botot adott,
Ő pedig a hajó farába ült.
S mindegyiknek azt mondotta:
„Midőn parancsolom, hogy evezzetek,
Mindegyik lásson az evezéshez,
S henyéléssel az időt ne töltsétek.
A börtönből valamennyen kiszabadulunk.
Elvezetlek titeket. S szabadok lesztek.“
Midőn készen volt, azt mondja: „Evezőkhez.“
Mindenki ugy tett, mintha evezne.
A hajó fölemelkedett. Mondá: „Menjünk.“
Az udvarból kiszállott a hajó;
Apulia felé tartott,
A légben látszott haladni.
A rabok, kik a börtönben maradtak,
Kik a hajóba be nem mentek,
Ezt látva, mind panaszkodának.

Augustus szidta az urakat, hogy miattok megbántotta azon embert, kit az ég a világnak minden tudományával megajándékozott, s megigérte, hogy ha udvarába visszatér, minden tisztelettel fog viseltetni iránta.

Virgil kikötvén, Nápoly felé tartott, de eltévesztve az utat,

Este egy házban találta magát,
És ottan szállást kért.

Nincs bor. Mit sem tesz! Virgil megparancsolja, hogy szedjenek egy kosárba fekete szőlőt, s tegyék azt vizzel töltött kádba. Nincs enni való; s Virgil elküld egy szellemet, ki épen Augustus elől vitt el

Egy nagy tálat megrakva
Csirkékkel, s azt kezében hozta.

Augustus mindjárt belátta, hogy e tréfát csak Virgil játszhatta. S vacsoráját vigan költé el.

Nápolyban nagy ünnepélyeket tartottak, midőn értésökre esett, hogy Virgil egy fogadóban vagyon, s kérték őt:

Hagyná Nápolyban emlékét
A nagy tudománynak, miről elhiresült.

Ő tehát bizonyos Melinus nevü derék tanitványának irt, hogy Rómából azonnal jönne el hozzá:

Melinus Rómából elindult
S azonnal Nápolyba érkezett.
Virgil mondott neki valamit.
Megparancsolá, térjen vissza Rómába
Robertlhez, adja át neked könyvemet.
De ne olvasson belőle, megkérte.
Melinus azonnal utra indult.
Éjjel nappal ment,
Mig Rómába elért.
Elment Robertlhez elkérni tőle
A mesternek könyvét, mit kivánt,
Robert azt neki adta azonnal.
A könyvvel mindjárt visszatért.
Rómából kiérve kiváncsi volt,
Megolvasni a könyvet.
A mint a könyv olvasásához fogott,
A szellemeknek igen nagy száma
Jött mindjárt ellene.
Mit akarsz? mit akarsz? kérdezte valamennyi;

Melinus ekkor nagyon megijedt,
S attól félt, hogy meghal.
Melinus elkezdett okoskodni,
S most azt parancsolta nekik,
Hogy tisztitsák meg az utat,
Melly Rómából Nápolyba vezet,
Hogy annak mindig tisztának kell lenni.
A szellemek engedelmeskedtek.
Azon ut kirakatott hiány nélkül
Termés-kövekkel mindenütt.
Melinus elérkezett Nápolyba.
Virgil őt nagyon megdorgálta,
Azt mondván: „Megszegted parancsomat;
Ezért tehát okvetetlen meglakolsz."

Lám, a krónikák szerint igy készitették az Appia utat.

Virgil továbbá büvészetének egyéb bizonyitványait akarván adni, a Castell dell'Ovo csodamüvet végezte be:

Castell dell Ovo-t készitteté,
A vizben épité azt,
A mit még most is láthatni.
Még ezentul is büvölt,
Egy legyet üveglben megbüvölt,
Melly minden egyéb legyeket elhajtott.
Egy légy sem vala Nápolyban.
Ezt a nép nagyon szerette.
De ennél még nagyobbat tett.
Egy szökőkutat büvölt meg,
Mellyből mindig folyt az olaj,
És soha nem szünt meg folyni.
Ezen olaj elegendő volt
Az egész városnak;
A népet nagy öröm fogta el.
Más dolgokat s nagy ujságokat
Tett még Virgil azon a földön,
Csodálatosakat és szépeket.

Illy nagy csodáknak hirére Octavianus egyenesen Rómába hivta meg Virgilt. De midőn a császár diadallal tért vissza Ásiából, Virgil Brundusiumig eléje ment, s „a nagy hőség annyira hatott rá", hogy megbetegült, és meghalt.

Octavián, ki az ő kiséretével jött,
Meghallá Virgilnek halálát;
A nagy fájdalomtól panaszra fakadt.
Ekkor a vele levő uraknak mondá:

„A legnagyobb tudós meghalt;
Nem hiszem, hogy párja legyen a világon.
Kérem az Istent, adja meg
Lelkének a szükséges malasztot.
Erényeit nem fogom feledni.
Nagyon bus vagyok, egyebet nem tehetek."

Jó, hogy a krónika-iró gyászmisét nem tartatott érette Augustus által.

A középkornak mythologiáján keresztül jutott el Virgilnek s a többi régieknek ismerete Dantehoz; ki nem tudott jobb kalauzt választani magának, hogy a világnak veszélyei közt meglássa a gonoszok büntetését és a tisztulók reményeit, s eljuthasson a felsőbb dolgoknak és valódi boldogságnak ismeretére.